

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

TÜRKİYE'DE BİZANS ÇALIŞMALARI

YENİ ARAŞTIRMALAR, FARKLI EĞİLİMLER

KORAY DURAK
NEVRA NECİPOĞLU
TOLGA UYAR

TÜRKİYE'DE BİZANS ÇALIŞMALARI

YENİ ARAŞTIRMALAR, FARKLI EĞİLİMLER
KORAY DURAK NEVRA NECİPOĞLU TOLGA UYAR

TÜRKİYE BANKASI

Kültür Yayınları

TARİH

**KORAY DURAK, NEVRA NECİPOĞLU, TOLGA UYAR (ED.)
TÜRKİYE'DE BİZANS ÇALIŞMALARI
YENİ ARAŞTIRMALAR, FARKLI EĞİMLER**

**© TÜRKİYE İŞ BANKASI KÜLTÜR YAYINLARI, 2021
Sertifika No: 40077**

**EDİTÖR
ALİ BERKTAY**

**GÖRSEL YÖNETMEN
BİROL BAYRAM**

**DÜZELTİ
DERYA ÖNDER**

**DİZİN
OZAN KIZILER**

**GRAFİK TASARIM UYGULAMA
TÜRKİYE İŞ BANKASI KÜLTÜR YAYINLARI**

1. BASIM: AĞUSTOS 2022, İSTANBUL

ISBN 978-625-429-193-7

**BASKI
GOLDEN MEDYA MATBAACILIK VE TİCARET A.Ş.
100. YIL MH. MAS-SİT. CAD. NO: 88
BAĞCILAR İSTANBUL
(0212) 629 00 24
Sertifika No: 45463**

Bu kitabın tüm yayın hakları saklıdır.

**Tanıtım amacıyla, kaynak göstermek şartıyla yapılacak kısa alıntılar dışında gerek
metin, gerek görsel malzeme yayınevinden izin alınmadan hiçbir yolla çoğaltılamaz,
yayımlanamaz ve dağıtılamaz.**

**TÜRKİYE İŞ BANKASI KÜLTÜR YAYINLARI
İSTİKLAL CADDESİ, MEŞELİK SOKAK NO: 2/4 BEYOĞLU 34433 İSTANBUL
Tel. (0212) 252 39 91
Faks (0212) 252 39 95
www.iskulttur.com.tr**

Koray Durak, Nevra Necipoğlu,
Tolga Uyar (ed.)

Türkiye’de Bizans Çalışmaları

Yeni Araştırmalar, Farklı Eğilimler

İÇİNDEKİLER

Kişi ve Yer Adlarının Transliterasyonu	XI
Kısaltmalar	XIII
Giriş	
1. Ulusal Bizans Çalışmaları Konferansı: Amaçlar ve Sonuçlar	
<i>Koray Durak, Nevra Necipoğlu, Tolga Uyar</i>	XVII
I Antikçağ'dan Bizans Dönemine Geçiş	
1	
Geç Antikçağ mı, Erken Bizans mı?	
<i>Turhan Kaçar</i>	3
2	
İznik Gölü Sualtı Yüzey Araştırması ve Bazilika Kalıntısı Üzerine İlk Düşünceler	
<i>Mustafa Şahin</i>	19
3	
Türkiye'nin Avrupa'daki İlk Arkeolojik Kazısı: Ulpiana/Kosova'daki Erken Hıristiyanlık Dönemi Buluntuları	
<i>Halûk Çetinkaya</i>	31
II Bizans Anadolu'sunda Kent ve Çevre	
4	
Bizans Dönemi Kazı Çalışmalarına Kent Bütününe Bakmak	
<i>Yelda Olcay Uçkan</i>	51
5	
"Gün Yüzüne Çıkarılmış" Bir Geç Antik ve Bizans Dönemi Likya Şehri: Limyra Doğu Şehri'nin Mimari Yüzey Araştırması	
<i>Inge Uytterhoeven ve Martin Seyer</i>	65
6	
Likya Bölgesi Alacadağ Çevresinde Bizans Dönemine Ait Kırsal Yerleşimler ve Sosyo-Ekonomik Yaşam	
<i>Bülent İşler</i>	81

7

Komana’da Bizans’tan Selçuklu’ya Geçişte Kimlik, Nüfus
Dinamikleri ve Kırsal Ekonomi

Burcu Erciyas.....103

III Bizans’ta Adalar, Deniz ve Su

8

Taşucu Körfezi’nde Peyzaj ve Yerleşim: Boğsak ve Dana Adaları

Günder Varinlioğlu.....121

9

Erken Ortaçağ’da (yak. 600-800) Bizans Egemenliğindeki
Akdeniz’de Büyük Adalar

Luca Zavagno.....143

10

İstanbul Deniz Surları’nda Bizans ve Osmanlı Dönemi
Onarımlarının Değerlendirilmesi

Nisa Semiz.....159

11

Bizans Dönemi Anadolu’sunda Basit Sıra Tipi Hamamlar

Oğuz Koçyiğit.....181

12

Bizans İstanbulu’nda Mimari Yapım Teknikleri ve Devşirme
Malzeme Kullanımı: Sarnıçlar Üzerinden Bir Değerlendirme

Kerim Altuğ.....197

IV Bizans’ta Kutsalın Yeri: Dinî Yapılar ve İşlevleri

13

Niğde, Aktaş, Aziz Constantinus ve Azize Helena Kilisesi Kurtarma,
Kazı ve Koruma Çalışmaları (1996-2016)

M. Sacit Pekak.....217

14

Amorium Antik Kenti, Yukarı Şehir, Bazilika B

A. Ceren Erel.....243

15

İzmir İli Nif Dağı'nda Yeni Keşfedilen Bizans Yapı Grubu

Elif Tül Tulunay.....263

16

Geç Bizans Kiliselerinin Dış ve İç Mekân

Süslemeleri Hakkında Bazı Düşünceler

Ivana Jevtić.....271

**V Epigrafik, Nümismatik ve Sigillografik Veriler Işığında Bizans
Döneminde Anadolu ve Konstantinopolis**

17

Çukurova, Toroslar ve Akdeniz Arasında

Yeni Bir Yaşam (MS 260-627)

Mustafa H. Sayar.....289

18

Braniewo Yazıtı ve Zenonopolis Kalıntıları

Turgut Saner ve Gözde Demir.....301

19

Epigrafik Buluntular Işığında Doğu Bithynia'nın Bizans Dönemi

Yaşantısına Bir Bakış

Bülent Öztürk.....317

20

Marmaray-Metro Yenikapı/Theodosius Limanı Kazısı

Bizans Kurşun Mühürleri

Vera Bulgurlu.....345

21

Kırklareli, Hierapolis ve Tokat Arkeoloji Müzelerinden
Yayımlanmamış Patrik Mühürleri Üzerine Gözlemler
Nilgün Elam.....

375

**VI Bizans Arkeolojisinde Küçük Buluntuları Tanımlamak,
Sınıflandırmak ve İşlev Üzerine Düşünmek**

22

Bizans Küçük El Sanatları Sorunları: Amorium Kazı Buluntuları
Örneğinde Bir Değerlendirme
Zeliha Demirel Gökaltın.....

403

23

Bizans Terazi Ağırlıkları: Teşhis ve Tarihlendirme
Oğuz Tekin.....

417

24

Orta Bizans'ta *Templon*un Gelişimi ve Aydınlatma
Gereçlerinde Yenilik: Edirne Arkeoloji Müzesi'nde Karmaşık
Bir Bronz Düzenek
Brigitte Pitarakis.....

429

25

Nif Dağı Kazısı/Başpınar Bizans Yapı Grubu Metal Buluntuları
Daniş Baykan.....

453

26

Yeni Buluntular Işığında Ortaçağ Bizans Camcılığında
Form ve İşlev
Zeynep Çakmakçı.....

469

27

Bizans Dönemi Seramik Kap Formlarının Terminolojisi Üzerine
Muradiye Özataşkın.....

487

VII Geç Bizans'tan Erken Osmanlı'ya Geçiş

28

Son Dönem Bizans Tarihi için Osmanlı Tahrir Defterlerinin Önemi

Melek Delilbaşı.....507

29

Taam, Şölen, Oruç ve Bizanslı Öteki (13.-15. Yüzyıllar)

Buket Kitapçı Bayrı.....517

30

19. Yüzyıldan Günümüze Trabzon İmparatorluğu Tarihyazımı
ve Sorunları

Murat Keçiş.....529

Dizin551

Kişi ve Yer Adlarının Transliterasyonu

Kitapta imparator/imparatoriçe isimleri için Herakleios'a (hük. 610-641) kadar Latince, sonrakiler için Yunanca transliterasyon tercih edilmiştir. İmparator/imparatoriçe dışındaki kişi ve yer isimleri için Yunanca transliterasyon kullanılmıştır. Kent isimlerinde sadece Atina, Selanik, Antalya, Efes, Amorium, İzmir, İznik ve Trabzon; yer isimlerinde sadece İyonya, Kapadokya, Karya, Likya ve Trakya Türkçede yaygın kullanıldıkları için bu şekilde bırakılmıştır.

Kısaltmalar

AH	<i>Art History</i>
AJA	<i>American Journal of Archaeology</i>
AKMED	Koç Üniversitesi, Suna & İnan Kıraç Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Merkezi
AM	<i>Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Athenische Abteilung</i>
AMediev	<i>Archaeologia Mediaeval</i>
ANAMED	Koç Üniversitesi Anadolu Medeniyetleri Araştırma Merkezi
AnatSt	<i>Anatolian Studies</i>
AnBoll	<i>Analecta Bollandiana</i>
ANSMN	<i>American Numismatic Society, Museum Notes</i>
AntTard	<i>Antiquité tardive</i>
AnzWien	<i>Anzeiger der [Österreichischen] Akademie der Wissenschaften, Wien, Philosophisch- historische Klasse</i>
AraSonTop	<i>Araştırma Sonuçları Toplantısı</i>
Ἀρχ.Πόντ.	<i>Ἀρχαίων Πόντου.</i>
AyasofyaMüzYıl	<i>Ayasofya Müzesi Yıllığı</i>
BAR	<i>British Archaeological Reports</i>
BCH	<i>Bulletin de correspondance hellénique</i>
BMGS	<i>Byzantine and Modern Greek Studies</i>
BMQ	<i>The British Museum Quarterly</i>

ByzAD	<i>Artefacts and Raw Materials in Byzantine Archival Documents/Objets et matériaux dans les documents d'archives byzantins</i>
ByzF	<i>Byzantinische Forschungen. Internationale Zeitschrift für Byzantinistik</i>
BZ	<i>Byzantinische Zeitschrift</i>
CahArch	<i>Cahiers archéologiques</i>
CEDRUS	<i>The Journal of Mediterranean Civilisations Studies</i>
CFHB	<i>Corpus fontium historiae byzantinae</i>
ChHist	<i>Church History</i>
CNG	Classical Numismatic Group, Ancient Greek, Roman & British Coins
CNRS	Centre national de la recherche scientifique
CollAn	<i>Colloquium Anatolicum</i>
CSHB	<i>Corpus scriptorum historiae byzantinae</i>
DOP	<i>Dumbarton Oaks Papers</i>
DTFDAnk	<i>Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi</i>
EHR	<i>English Historical Review</i>
EI ¹	<i>The Encyclopaedia of Islam</i> , 1 st ed. (Leiden, 1913–1936)
EI ²	<i>The Encyclopaedia of Islam</i> , 2 nd ed. (Leiden, 1960–2009)
EphemNapoc	<i>Ephemeris Napocensis</i>
EpigrAnat	<i>Epigraphica Anatolica. Zeitschrift für Epigraphik und historische Geographie Anatoliens</i>
Ἐπ.Ἐπ.Θεο.Σχο.Παν.Θεσ.	Ἐπιστημονικὴ ἐπετηρὶς τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης
GABAM	Koç Üniversitesi Stavros Niarchos Vakfı Geç Antikçağ ve Bizans Araştırmaları Merkezi
Gesta	<i>Gesta. International Center of Medieval Art</i>

GOTR	<i>Greek Orthodox Theological Review</i>
Hesp	<i>Hesperia</i>
HTR	<i>Harvard Theological Review</i>
IRAIK	<i>Izvestiia Russkogo arkheologicheskogo instituta v Konstantinopole</i>
IstForsch	<i>Istanbuler Forschungen</i>
IstMitt	<i>Istanbuler Mitteilungen</i>
İÜBAP	İstanbul Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Birimi
JAJ	<i>The Journal of Ancient Judaism</i>
JECChrSt	<i>Journal of Early Christian Studies</i>
JGS	<i>Journal of Glass Studies</i>
JLA	<i>Journal of Late Antiquity</i>
JÖB	<i>Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik</i>
JRA	<i>Journal of Roman Archaeology</i>
JRAS	<i>Journal of the Royal Asiatic Society</i>
JWaltersArtGal	<i>The Journal of the Walters Art Gallery</i>
JWCI	<i>Journal of the Warburg and Courtauld Institutes</i>
KazSonTop	<i>Kazı Sonuçları Toplantısı</i>
MASROP	Mimarlar, Arkeologlar, Sanat Tarihçiler ve Restoratörler Ortak Platformu
MitChrA	<i>Mitteilungen zur christlichen Archäologie</i>
ODB	<i>The Oxford Dictionary of Byzantium</i> , ed. A. Kazhdan ve diğ. (New York–Oxford, 1991)
Olba	<i>Olba. Mersin Üniversitesi Kilikia Arkeolojisini Araştırma Merkezi Yayınları</i>
OrChr	<i>Orientalia christiana</i>
OTAM	Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi
ÖAI	Österreichischen Archäologischen Instituts
ÖAW	Österreichische Akademie der Wissenschaften

ÖJh	<i>Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Institutes in Wien</i>
PG	<i>Patrologia Graeca</i>
PmbZ	R.-J. Lilie, C. Ludwig, T. Pratsch, I. Rochow, ve diğ., <i>Prosopographie der mittelbyzantinischen Zeit</i> (Berlin and New York, 1999–2002)
Πρακτ.Αρχ.Ετ.	<i>Πρακτικά της ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας</i>
RA	<i>Revue archéologique</i>
RBK	<i>Reallexikon zur byzantinischen Kunst</i> , ed. K. Wessel (Stuttgart, 1963-)
REB	<i>Revue des études byzantines</i>
REG	<i>Revue des études grecques</i>
RN	<i>Revue numismatique</i>
SEG	<i>Supplementum epigraphicum graecum</i> , ed. P. Roussel ve diğ. (Leiden, 1923-)
SOsl	<i>Symbolae Osloenses</i>
Starinar	<i>Starinar. Arheološki institut Beograd</i>
TIB	<i>Tabula imperii byzantini</i>
TM	<i>Travaux et mémoires</i>
TÜBA-AR	<i>Türkiye Bilimler Akademisi Arkeoloji Dergisi</i>
TÜBAP	<i>Trakya Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Birimi</i>
VizVrem	<i>Vizantiiskii vremennik</i>
ZA	<i>Zeitschrift für Assyriologie und vorderasiatische Archäologie</i>
ZDMG	<i>Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft</i>
ZRVI	<i>Zbornik radova Vizantološkog instituta, Srpska akademija nauka</i>

Giriş

1. Ulusal Bizans Çalışmaları Konferansı: Amaçlar ve Sonuçlar

Koray Durak, Nevra Necipoğlu, Tolga Uyar

19. yüzyılın sonu ve 20. yüzyılın başında Bizans çalışmaları emekleme aşamasında ciddi engellerle karşılaşmıştır. Bizans'ın Batı Avrupa tarihi ve kültürünün dışında kaldığını düşünen Avrupalı entelektüeller ve tarihçiler, Bizans'ı indirgemeci ve ötekileştirici bir dille tanımlamışlar; bu kültürü Oryantalizm'in bir türü gibi görülebilecek Bizantinizm söyleminin sınırlarına hapsetmişlerdir. Türkiye'de ise Mehmed Fuad Köprülü'nün Bizans kurumlarının Osmanlı Devleti üzerinde doğrudan ve önemli bir etkisi olmadığına dair tezi, Bizans mirasının ülkemizde reddedilmesinde belirleyici bir rol oynamış ve milliyetçi akımların da tesiriyle Bizans çalışmalarının buradaki gelişimine dolaylı olarak ket vurmuştur.

Aradan geçen bir yüzyılda Bizans çalışmalarının hem dünya-da hem Türkiye'de ciddi gelişme gösterdiği görülmektedir. Konfe-

ranslar aracılığıyla büyüyen bilgi paylaşımı, açılan yüksek lisans ve doktora programlarından mezun olanların artan sayısı ve artık neredeyse takibi zorlaşan muhtelif akademik üretim sonucunda, günümüzde canlı bir Bizans çalışmaları ortamından rahatlıkla bahsedebiliriz. Türkiye özelinde bu olumlu gelişmelerin 1990'lı yılların sonundan itibaren ivme kazandığını söylemek yanlış olmaz. Boğaziçi Üniversitesi'nde 1999 yılında düzenlenen "Byzantine Constantinople: Monuments, Topography and Everyday Life" başlıklı uluslararası çalıştay ve İstanbul Üniversitesi'nde 2003 yılında yapılan "International Byzantine-Ottoman Symposium (XVth Century)" adlı konferans, bu atılımın öncü örneklerini teşkil eder. İlki 1997 yılında Ege Üniversitesi'nde düzenlenen ve her yıl değişik üniversitelerde tekrarlanan Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazıları Sempozyumu ve 2007'den itibaren üç yılda bir tekrarlanan Uluslararası Sevgi Gönül Bizans Çalışmaları Sempozyumu yapılan çalışmaların paylaşılması için istikrarlı birer platform görevi görürken, 2015 yılında İstanbul'da kurulan iki merkez (Koç Üniversitesi – Stavros Niarchos Vakfı, Geç Antikçağ ve Bizans Araştırmaları Merkezi ve Boğaziçi Üniversitesi Bizans Çalışmaları Araştırma Merkezi) alan-daki kurumsallaşmaya ön ayak olmuştur.

Her ne kadar Bizans kültürü ile ilgili çeşitli konu ve sorular Türkiye'de gerçekleşen pek çok konferans ve çalıştayda başarılı şekilde ele alınsa da Bizans tarihi, sanat tarihi ve arkeolojisi alanlarında yapılan güncel çalışmaların paylaşılacağı ortak bir platformun eksikliği son yıllarda iyice görünür bir hal almıştır. Boğaziçi Üniversitesi Bizans Çalışmaları Araştırma Merkezi'nin 2016 yılında düzenlediği "Türkiye'de Bizans Çalışmaları: Yeni Araştırmalar, Farklı Eğilimler" başlıklı toplantı işte bu ihtiyaca karşılık vermek amacıyla ortaya çıktı. 18-19 Mart 2016 tarihlerinde Rektörlük Konferans Salonu'nda, dönemin rektörü Gülay Barbarosoğlu'nun açılış konuşması ile başlayan konferansta 17 oturum başlığı altında 52 bildiri sunuldu. Türkiye'nin 32 üniversitesinden ve yurtdışındaki 4 kurumdan (54'ü konuşmacı, 9'u oturum başkanı) toplam 63 katılımcı, Geç Antikçağ'dan Geç Bizans dönemine kadar uzanan bir zaman dilimi içinde vuku bulan gelişmeler hakkındaki

sorulara, yazılı, sanat tarihsel ve maddi kaynaklar temelinde cevaplar aradılar.

Bu konferansı planlarken amacımız, Türkiye sınırları içinde bulunan tüm Bizantologları bir araya getirmek, diyalog ortamında yeni fikir ve yaklaşımların değiş tokuşuna aracı olmak ve verilerin sunumu yanında analiz ve sentezi teşvik etmektir. Konferansta sunulan bildirilerden yola çıkan makalelerin yayınlanarak Türkiye’deki tüm Bizans meraklıları ile paylaşılması isteği, elinizdeki kitabın ortaya çıkış nedenidir. Koronavirüs (COVID-19) pandemisi nedeni ile gecikmiş olsa da bu isteğin şu anda gerçekleşiyor olması bizim için bir gurur vesilesidir.

Giriş yazısı ve 30 makaleden oluşan *Türkiye’de Bizans Çalışmaları: Yeni Araştırmalar, Farklı Eğilimler* başlıklı bu kitapta, son yıllarda Bizantoloji dalının farklı disiplinlerinde yazılı, sanat tarihsel ve materyal kaynaklar ışığında yürütülmüş çalışmalardan zengin bir seçki yedi ana bölüm altında sunulmaktadır. *Antikçağ’dan Bizans Dönemine Geçiş* başlıklı 1. Bölüm’de, Turhan Kaçar modern tarihyazımında Geç Antikçağ kavramının yerini araştırırken, Mustafa Şahin 2014 yılında İznik Gölü’nde keşfedilen bazilikanın “pagan” bir tapınaktan kiliseye dönüşümünü anlatıyor. Benzer şekilde, Halûk Çetinkaya, Kosova’da bulunan Ulpiana kentinin Geç Antikçağ’da nasıl bir Hristiyan kente dönüştüğünü gözler önüne seriyor.

Bizans Anadolu’sunda Kent ve Çevre adlı 2. Bölüm’de Yelda Olcay Uçkan, Olympos örneğinde Geç Antikçağ’da kentlerin kuruluşundaki temel unsurların neler olduğu ve kentlerin nasıl görüldüğü sorularına cevap ararken, Inge Uytterhoeven ve Martin Seyer, Limyra kentinin Geç Antikçağ’dan Bizans dönemine geçişinin izini sürdükleri makalede, yüzey araştırmalarının faydalarına dikkat çekmektedirler. Aynı bölümde yer alan Bülent İşler’in Likya Bölgesi Alacadağ çevresi ve Burcu Erciyas’ın Komana üzerine araştırmaları ise Bizans kırsalında yerleşim, nüfus ve ekonomi üzerine değerli gözlemler sunuyor.

Bizans’ta Adalar, Deniz ve Su başlıklı 3. Bölüm’ün ilk makalesinde Günder Varinlioğlu bir önceki bölümdeki kırsal temasını,

Taşucu Körfezi'ndeki Boğsak ve Dana adalarında peyzaj ve yerleşim çalışması ile devam ettiriyor. Luca Zavagno ise Kıbrıs, Sicilya, Sardinya ve Balear Adaları gibi Akdeniz'de bulunan büyük adaların ekonomik ve siyasi olarak bağlı oldukları merkezlerle ilişkilerine ve söz konusu adaların görece bağımsızlıklarına yoğunlaşıyor. Bu bölümdeki diğer makaleler Bizans kültürünün su ile olan ilişkisine üç ayrı noktadan değinmekte. Nisa Semiz İstanbul deniz surlarının Bizans ve Osmanlı dönemlerinde onarımlarını araştırırken, Oğuz Koçyiğit Anadolu'da bulunan hamamların Geç Antikçağ'dan Ortaçağ'a mimari olarak dönüşümünü izliyor ve basit sıra tipli hamamlar üzerine odaklanıyor. Kerim Altuğ ise Konstantinopolis'te sarnıç inşa tekniği özelinde devşirme malzeme kullanımını inceliyor.

4. Bölüm'de *Bizans'ta Kutsalın Yeri: Dinî Yapılar ve İşlevleri* başlığı altında sunulan makaleler hem dinî yapıların korunması ve kurtarılması hem mimari bileşenlerin ilişkileri ve değişimi meselelerine eğilmekte. Sacit Pekak Niğde'deki Aziz Constantinus ve Azize Helena Kilisesi'nin, Elif Tül Tulunay ise İzmir, Nif Dağı'nda keşfedilen Bizans yapı grubunun kurtarılması ve korunması sürecini anlatıyor. Ceren Erel, Amorium kentinde bulunan Bazilika B'nin ilerleyen yüzyıllarda nasıl değişime uğradığını gözler önüne sererken, Ivana Jevtić Geç Bizans dönemi Balkan kiliselerinde dış cephe ile iç mekân süslemeleri arasındaki ilişkiyi ele almakta.

5. Bölüm'de epigrafik, nümismatik ve sigillografik verilerin erken ve orta Bizans dönemlerinde Anadolu ve Konstantinopolis'i anlamamızda ne kadar faydalı olduklarını gözlemliyoruz. Mustafa Sayar'ın Geç Antikçağ'da Kilikya nüfus ve yerleşim modellerini anlamak için epigrafik veriye başvurması, Turgut Saner ve Gözde Demir'in 20. yüzyılın başında Polonya/Braniewo'ya götürülen bir yazıtı Zenonopolis'teki yine bir Geç Antikçağ kilisesini tanımlamak için kullanmaları ve Bülent Öztürk'ün epigrafik kaynaklar üzerinden Doğu Bithynia'da dinî yaşamı resmetmesi bu duruma birer örnek teşkil etmekte. Aynı minvalde, Vera Bulgurlu Marmaray-Metro Yenikapı/Theodosius Limanı Kazısı'nda çıkan on beş kurşun mührü başkentteki idarî yapıyı analiz etmek için kullanıyor. Nilgün Elam, Kırklareli, Hierapolis (Pamukkale) ve Tokat ar-

keoloji müzelerinden üç patrik mührünü inceleyerek, söz konusu Konstantinopolis patrikleri ile mühürlerin bulunduğu bölgeler arasındaki bağlantılar hakkında yorumlarda bulunuyor.

6. Bölüm'deki makaleler, Bizans arkeolojisinde cam, seramik ve metal kap ve araçların tanımlanmaları ve işlevleri hakkında. Zeliha Demirel Gökalp, Amorium'daki Büyük Mekân'da çıkarılan maden eserlerin tarihlendirilmesi sorununa eğiliyor ve 838 yılındaki büyük yıkım ile ilişkilendiriyor. Benzer şekilde, Oğuz Tekin az çalışılmış bir malzeme olan Bizans terazi ağırlıklarının teşhis ve tarihlendirmesine yoğunlaşırken, Daniş Baykan Nif Dağı Kazısı/Başpınar Bizans Yapı Grubu'nda ele geçirilen metal buluntuları tarihlendiriyor. Brigitte Pitarakis 11. yüzyılın ikinci yarısından itibaren kiliselerde yaygınlaşmaya başlayan bir aydınlatma düzeniğini, Bizans'ta *templon*un gelişimi ışığında analiz ediyor. Başlıca üç kategoride (aydınlatma işlevli kandiller, pencere camları ve cam şişeler) Ortaçağ Bizans camcılığında form ve işlev üzerine bir çalışma olan Zeynep Çakmakçı'nın makalesi ile Ortaçağ Yunanca kaynaklarındaki seramik kap formlarına ait sözcükleri tespit etmeyi ve bütüncül bir terminoloji üretmeyi amaçlayan Muradiye Öztaşkın'ın makalesi Bizans dönemi arkeolojisindeki küçük buluntular hakkında bilimizin artmasına katkıda bulunmakta.

Geç Bizans'tan Erken Osmanlı'ya Geçiş başlıklı 7. ve son bölümdeki üç makalenin hepsi, Bizans'ın son yüzyıllarına ışık tutan yazılı kaynakları temel almaktadır. Melek Delilbaşı Bizans tarihi için Osmanlı tahrir defterlerinin kaynak olarak kullanımı üzerine metodolojik bir perspektif sunarken, Murat Keleş 19. yüzyıldan 21. yüzyıla Trabzon İmparatorluğu hakkındaki tarih yazımını değerlendiriyor ve metodolojik sorunların altını çiziyor. Son olarak, kültürel antropolojik yaklaşımın Ortaçağ çalışmalarına uygulanmasının başarılı bir örneği olarak, Buket Kitapçı Bayrı *Danışmendname*'de Biz ve Öteki (Bizans) ayrımının yemek, şölen ve oruç temaları üzerinden nasıl kurgulandığını gösteriyor.

Kitapta yer alan makaleler zaman dilimi, coğrafya ve kaynak kullanımı bakımından çeşitlilik gösterebilir de pek çoğunda Geç Antikçağ ve buradan Ortaçağ'a geçişin, Anadolu coğrafyasının ve

maddi kültür –özellikle arkeolojik buluntu– analizinin öne çıktığı görülmektedir. Öte yandan, makalelerin bir kısmı birincil kaynak kullanımı ve malzeme sınıflandırma/form/işlev temelli farklı metodolojik soru(n) ve yaklaşımlara odaklanırken, diğerleri kent veya Geç Antikçağ nedir gibi kavramsal yaklaşımlara öncelik vermektedir. Özellikle kent, kırsal, ada, deniz ve peyzaj gibi uzam temelli çalışmalar, son on yıllarda genel tarih çalışmaları alanında etkisini gösteren mekânsal tarih yaklaşımının Bizantologların da radarına girdiğini göstermektedir. Ayrıca, kitabımızın ilk ve son bölümlerinin geçişler üzerine olması, Türkiye’de Bizantologların devamlılık ve değişim perspektifine olan özel ilgisine işaret etmektedir

Her ne kadar 2021 yılında İstanbul’da yapılması planlanan 24. Uluslararası Bizans Çalışmaları Kongresi çeşitli nedenlerle gerçekleşmemiş olsa da Türkiye’de Bizans çalışmalarının iyi yönde ilerlediğine dair çok sayıda emare mevcut. Umarız, Kentlerin Kraliçesi’nde, Bizans geleneğine göre Aziz Daniel’in sütununun yakınlıklarında bulunan ve Boğazkesen’e bakan Boğaziçi Üniversitesi’nde temeli atılan ve 2022 yılında karşınıza kitap olarak çıkan Türkiye’deki tüm Bizantologları düzenli olarak bir araya getirme projesi, ilerleyen yıllarda serpilerek gelişir.

Bu vesileyle, 2016 yılındaki konferansa değerli katkı ve desteklerinden dolayı Boğaziçi Üniversitesi eski rektörü Gülay Barbarosoğlu ve Rektörlük çalışanlarına, dönemin Tarih Bölümü başkanı Çiğdem Kafescioğlu’na, bölüm asistanları ve gönüllü öğrenciler Egemen Gezin, Özlem Kinaş, Naz Özkan, Meriç Öztürk, Ayşe Esra Şirin, Ali Tıralı ve Deniz Yılmaz’a, Bizans Çalışmaları Araştırma Merkezi Yönetim Kurulu üyelerine, ve grafik tasarım konusundaki yardımları için Burak Şuşut’a teşekkürü bir borç biliriz. Makaleleri yayına hazırlamamız aşamasında emeği geçen Ayşe Ezgi Dikici ile Özge Ertem’e de müteşekkirimiz. Son olarak, kitabın basımını üstlenen Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları’na ve özellikle yayın editörümüz Ali Berktaş’a içten teşekkürlerimizi sunarız.

I

ANTİKÇAĞ'DAN BİZANS DÖNEMİNE GEÇİŞ

Geç Antikçağ mı, Erken Bizans mı?

Turhan Kaçar*

Giriş

Averil Cameron 2014 yılında yayımladığı küçük ama önemli kitabı *Byzantine Matters*’ın sonuç bölümünde, 1970’lerde Peter Brown ile başlayan ve 1990’lardan itibaren bir “patlamaya” dönüşen Geç Antikçağ çalışmalarının Bizans tarihi ile ilgili araştırmaların “içe kapanmasına” yol açabileceğinden endişelendiğini ifade etmektedir.¹ Gerçekten de erken Bizans ile benzer bir kronolojik çerçeveye sahip ancak coğrafi ve kültürel ilgi alanları çok daha geniş olan “Geç Antikçağ”, çok daha kuşatıcı ve küresel bir perspektife sahip gibi görünmektedir. Roma İmparatorluğu’nun son yüzyıllarına ilişkin bu tür ayrımlar ve tartışmalar Türkçe tarih literatüründe pek yer almaz. Bu çalışma çerçevesinde, kesişen coğ-

* İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Tarih Bölümü. E-posta: turhankacar@gmail.com

1 A. Cameron, *Byzantine Matters* (Princeton, 2014), 114.

rafi, kronolojik ve historiyoğrafik sınırlara sahip olan erken Bizans (veya Doğu Roma, geç Roma) ve Geç Antikçağ paradigmalarının ilgi alanları ve sahip oldukları ideolojik çerçeveye ilişkin tartışmalara dikkat çekmek istiyorum.

Erken Bizans Nedir?

“Erken Bizans” veya “Doğu Roma” denildiği zaman ne anlaşıldığını, doğrudan modern literatürde yer alan “erken Bizans” başlığını taşıyan çalışmalardan yola çıkarak göstermek gerekirse, ilk örneğimiz, önemli bir Bizans tarihçisi olan Warren Treadgold’un *The Early Byzantine Historians* adlı eseridir.² Çok kapsamlı bir Bizans tarihinin de yazarı olan Treadgold, “erken Bizans” tarihçiliğini MS 4. yüzyılda Eusebios ile MS 7. yüzyılın ilk yarısında yazılan *Paskalya Vakayinamesi*’nin anonim yazarı arasına yerleştirmektedir. Bu dönem, Georgiy Ostrogorskiy’nin uzun zamandır standart Bizans tarihi olarak müracaat edilen kitabında MS 324 ile 610 yılları arasına yerleştirdiği “erken Bizans” tasnifine kronolojik olarak denk düşmektedir. Ostrogorskiy her ne kadar MS 324-610 arasını “erken Bizans” olarak nitelemişse de eser içerisinde kapsadığı alan itibarıyla Herakleios dönemini Bizans’ın başlangıcı olarak gördüğü anlaşılmaktadır.³ Roma tarihçileri tarafından çoğunlukla “geç Roma” olarak ifade edilen bu dönem, *The Cambridge Ancient History*’nin son ciltlerini dikkate alırsak “geç imparatorluk” ve “Geç Antikçağ” olarak da ifade edilmektedir. Konu Roma dünyasının bütünü hesaba katılarak ele alındığı zaman, mesela Arnold H. M. Jones’un meşhur eseri *The Later Roman Empire, 284-602* ile Stephen Mitchell’in yakın zamanda yeni edisyonu yayımlanan *A History of the Later Roman Empire, AD 284-641* adlı çalışmasının MS 3. ve 7. yüzyıllar arasını “geç Roma” olarak nitelediğini de görüyoruz.⁴ Jones’un devasa eserinin güncellenmiş versiyonu

2 W. Treadgold, *The Early Byzantine Historians* (New York, 2007).

3 G. Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, çev. F. Işıltan (Ankara, 1981).

4 A. H. M. Jones, *The Later Roman Empire, 284-602: A Social Economic and Administrative Survey*, 3 cilt (Oxford, 1964). Jones’un 1964’te yayımladığı bu eseri, Ernst Stein’in ondan birkaç yıl önce yayımladığı *Histoire du Bas-Empire* (Brüksel, 1949-

olarak da nitelenebilecek uluslararası katılımlı *The Cambridge Ancient History* serisinin 13. ve 14. ciltleri de yine aynı dönemi (337-600) kapsamaktadır.⁵ Cambridge genel tarih serilerinin bir başka örneği olarak Jonathan Shepard'ın editörlüğünde hazırlanmış önemli bir sentez olan ve devleti merkez alan *The Cambridge History of the Byzantine Empire, c. 500-1492* başlıklı eser ise MS 500-700 arasını “erken imparatorluk” olarak ele almakta ve bundan önceki döneme temas etmemektedir.⁶ Dönemin yazılı kaynaklarından ziyade arkeolojik materyali ön plana çıkaran Mark Whittow, Bizans'ın oluşumunun başlangıcını yaklaşık MS 600 yılı civarına yerleştirmektedir.⁷ Cécile Morrisson'un editörlüğünde Fransızca olarak hazırlanan ve biraz özensizce de olsa kısa bir süre içerisinde Türkçeye çevrilen *Le monde byzantin* adlı eserin ilk cildi MS 330-641 arasını “Doğu Roma İmparatorluğu” olarak tasnif etmektedir.⁸ Son olarak, yine Türkçesi de mevcut olan John Julius Norwich'in üç ciltlik popüler eseri, erken Bizans'ı MS 802 yılına yani İmparatoriçe Eirene'nin iktidarının sonuna kadar uzatmaktadır.⁹ Bu tarih aynı zamanda batıda yeni bir Roma İmparatorluğu'nun ilanına yani Karolus Magnus'un Roma'da taç giydiği ana denk gelmektedir. Sadece siyasi tarih yazarları değil, Bizans dünyasının dinî tarihini çalışanlar da MS 7. yüzyılın başına kadar olan dönemi büyük oranda göz ardı ederler. Bu bağlamda Joan M. Hussey'in Bizans İmparatorluğu'nun resmî kilise tarihinde MS 7. yüz-

1959) adlı iki ciltlik eserindeki kronolojik çerçevenin ötesine geçmektedir. S. Mitchell, *A History of the Later Roman Empire, AD 284-641*, 2. basım (Oxford, 2015). Türkçe çevirisi: *Geç Roma İmparatorluğu Tarihi*, M.S. 284-641, çev. T. Kaçar (Ankara, 2016).

5 A. Cameron ve P. Garnsey, ed., *The Cambridge Ancient History*, c. 13, *The Late Empire, A.D. 337-425* (Cambridge, 1998); A. Cameron, B. Ward-Perkins ve M. Whitby, ed., *The Cambridge Ancient History*, c. 14, *Late Antiquity: Empire and Successors, A.D. 425-600* (Cambridge, 2000).

6 J. Shepard, ed., *The Cambridge History of the Byzantine Empire, c. 500-1492* (Cambridge, 2009).

7 M. Whittow, *The Making of Byzantium, 600-1025* (Berkeley, 1996).

8 C. Morrisson, ed., *Le monde byzantin*, c. 1, *L'Empire romain d'Orient, 330-641* (Paris, 2004). Türkçe çevirisi: *Bizans Dünyası, Doğu Roma İmparatorluğu, 330-641*, çev. A. Bilge (İstanbul, 2014).

9 J. J. Norwich, *Byzantium*, c. 1, *The Early Centuries* (Londra, 1988); ay., *A Short History of Byzantium* (New York, 1999).

yılı dönüm noktası olarak görmesi önemli bir örnektir.¹⁰ Bizans'ın ilk yüzyıllarını göz ardı eden bütün bu kronolojik sınırlandırmalar bir bakıma çok da şaşırtıcı değildir çünkü modern Bizans çalışmalarının en önemli kurucuları arasında gösterilen Karl Krumbacher, Bizans kaynakları tarihi üzerine 19. yüzyılın sonunda yayımladığı ünlü eserini de İustinianus ile birlikte başlatmaktadır.¹¹

Dolayısıyla yapılan çalışmaların coğrafi ve tematik kapsayıcılığına ve tarihçilerin farklı tercihlerine göre MS 7. yüzyıl öncesi, “geç Roma,” “Doğu Roma” veya “erken Bizans” gibi başlıklarla nitelenmektedir. Bu kronolojik tasnif nedensiz değildir. Constantinus'un 324 yılında Üsküdar'da kazandığı savaşın hemen akabinde yeni başkent olarak eski Byzantion kentini seçmesi ve buranın 330 yılının 11 Mayıs'ında törenlerle açılması, Bizans tarihinin başlangıç noktası olarak belirlenmektedir. Diğer yanda, Müslümanların Yakındoğu'da yaptığı yıldırım hızındaki fetihlerle Bizans'ı doğuda Anadolu ile sınırlandırması ve imparatorluğun buna karşılık yeni savunma stratejisi olarak taşra teşkilatını klasik eyalet sisteminden *thema* sistemine dönüştürmesi önemli bir dönüm noktası olarak görülmektedir. Aynı şekilde, MS 7. yüzyılda Sasanilere ve Müslümanlara karşı yapılan savaşların neden olduğu çöküş hali Ortodoks Hristiyanlığın en temel ayırt edici özelliği olan ikonların Bizans dünyasına kök salmasını sağlamış ve “karanlık çağ”ın başlangıcı olarak da nitelenen bu dönem, ayırıcı bir nokta olarak ön plana çıkarılmıştır.¹²

Erken Bizans ve geç Roma arasında kronolojik, coğrafi veya tematik olarak ayırım yapmak her zaman tartışmaya açık bir konuya da Roma dünyasının doğu yarısının MS 4. ve 7. yüzyıllar arasındaki sınırlarını erken Bizans coğrafyası olarak ifade etmek çok yanlış olmayacaktır. Bizans İmparatorluğu genelde Avrasya ile Akdeniz arasında bir devlet olarak tanımlanmakla birlikte erken

10 J. M. Hussey, *The Orthodox Church in the Byzantine Empire* (Oxford, 1986), 9.

11 K. Krumbacher, *Geschichte der byzantinischen Litteratur, von Justinian bis zum Ende des oströmischen Reiches (527-1453)* (Münih, 1891).

12 P. Brown, “A Dark-Age Crisis: Aspects of the Iconoclastic Controversy”, *EHR* 88.346 (1973): 1-34. İslam fetihlerinin Bizans dünyasında yola açtığı sarsıntı için bilhassa bkz. age., 23 vd.

dönem Bizans coğrafyası batıda Tuna'nın güneyinde yer alan Romanya'ya, bugünkü Bulgaristan ve Yunanistan'a, doğuda ise II. Constantius döneminde (hük. 337-361) Dicle'nin doğusuna, İulianus'tan itibaren ise Dicle'nin hemen batısında yer alan Dara'ya kadar uzanmaktadır. Güneyde ve güneydoğuda Mısır'ı ve Suriye çölünün Akdeniz'e yakın kısımlarını kuşatan sınırlar, kuzeyde bugünkü Gürcistan'a kadar ulaşıyordu. Bu sınırlar, Kuzey Afrika'da ve İtalya'da fethedilen bölgeler dışında, hemen hemen İmparator İustinianus dönemi doğu dünyasının sınırlarıdır. Bu sınırlar aynı zamanda Geç Antikçağ paradigmasıyla çalışan tarihçilerin de radarı içerisinde.

Geç Antikçağ Nedir?

19. yüzyılda, bilhassa Edward Gibbon'dan itibaren, Roma İmparatorluğu'nun son dönemi “gerileme ve çöküş” dönemi olarak nitelenmekteydi ve Aydınlanma çağı ürünü olan bu niteleme dönemin paradigması haline gelmişti. Ancak 20. yüzyılın başından bu yana imparatorluğun son yüzyılları bazı tarihçiler tarafından farklı bir dönem olarak tanımlanmış ve “gerileme ve çöküş” paradigması yerine söz konusu dönemin kültürel canlılığına dikkat çekilmiştir. Bu noktada yeni kurtarıcı terim “Geç Antikçağ”dır. Bu terim modern tarih yazıcılığında ilk defa Avusturyalı sanat tarihçisi Alois Riegl tarafından kullanılmıştır. Riegl, eserinin başlığında “geç Roma” ifadesini kullanmaktaysa da son bölümlerinde farklı bir dönem olarak “Geç Antikçağ” ayrımını yapmaktadır.¹³ Riegl'den sonra uzunca bir süre tarihçilerin gündeminde olmayan terim, Fransa'da Henri-Irénée Marrou ile yeniden ortaya çıktı. Marrou, kronolojik olarak Diocletianus ve İustinianus arası dönemi (284-565) ele aldığı *Roma'nın Çöküşü mü, Geç Antikçağ mı?* başlıklı eserinde paganizmden Hıristiyanlığa geçişi, çöküşe odak-

13 A. Riegl, *Die spätömische Kunst-Industrie nach den Funden in Österreich-Ungarn* (Viyana, 1901). İngilizce çevirisi: *Late Roman Art Industry*, çev. R. Winkes (Roma, 1985), 6, 14, 230-233. J. Elsner, “The Birth of Late Antiquity: Riegl and Strzygowski in 1901”, *AH* 25.3 (Haziran 2002): 358-379.

lanmayarak, Hıristiyan uygarlığın doğuşu perspektifinde süreklilik içinde değişim olarak yorumladı. Wolf Liebeschuetz'ün not ettiği gibi daha önceleri Antikçağ'ın sonu ve klasik kültürün ölümü gibi paradigmalara İlkçağ dünyasına yaklaşan Marrou'nun bu yeni anlatısı, Batı toplumunun geçirdiği iç değişimleri Roma uygarlığının enerjisi ve canlılığı olarak ele alıyordu.¹⁴

Antikçağ'ın gerilemesi ve çöküşü paradigması yerine Hıristiyan uygarlığın doğuşu ve yükselişi paradigması olan “Geç Antikçağ” kavramını bu kadar popüler hale getiren ve bu kavram etrafında ortaya çıkan tartışmaların merkezinde duran tek bir isim vardır: Peter Brown. Onun 1971'de yayımladığı çığır açan eseri *The World of Late Antiquity* günümüzde bu alanın neredeyse kutsal kitabı haline gelmiştir. Aktif akademik hayatını Oxford, Londra, California ve Princeton'da sürdürmüş olan Brown, kendi entelektüel gelişimini 1997'de *Symbolae Osloenses* dergisinin *The World of Late Antiquity*'nin yirmi beşinci yayın yılı onuruna hazırladığı özel sayıda anlatmaktadır.¹⁵ Bu otobiyografik rapora göre, Brown'ı besleyen zengin historiografik mirasın içerisinde Henri-Irénée Marrou da dahil olmak üzere, ondan önce Henri Pirenne ve Michael I. Rostovtzeff, daha sonra ise Arnold H. M. Jones ve Arnaldo Momigliano gibi çok önemli tarihçiler vardır. 2011 yılında Princeton Üniversitesi'nden emekli olan Brown, halen emeritus olarak bu kurumla bağını ve aktif akademik yaşamını sürdürmektedir.¹⁶

14 H.-I. Marrou, *Décadence romaine ou antiquité tardive? IIIe-VIe siècle* (Paris, 1977); [J. H.] W. [G.], Liebeschuetz, “The Birth of Late Antiquity”, *AntTard* 12 (2004): 257-258; R. Markus, “Between Marrou and Brown: Transformations of Late Antique Christianity”, *Transformations of Late Antiquity: Essays for Peter Brown*, ed. P. Rousseau ve M. Papoutsakis (Farnham, 2009), 1-13.

15 P. Brown, “The World of Late Antiquity Revisited”, *SOsl* 72 (1997): 5-30. Türkçe çevirisi: “Geç Antikçağ Dünyasına Yeniden Bakmak”, *Geç Antikçağ Dünyası*, çev. T. Kaçar (İstanbul, 2017), 265-299. Brown'ın biyografisi ve tarihçiliği üzerine Türkçeye de çevrilmiş olan şu eser aydınlatıcıdır: H. Inglebert, “Peter Brown: 'Ettin ve Kandan Bir Tarih'”, *Tarihçiler*, der. V. Sales, çev. E. Bildirici (İstanbul, 2016), 447-465. T. Kaçar, “Geç Antik Çağ Nedir?” *Geç Antik Çağ ve Lykos Vadisi = Late Antiquity and the Lykos Valley*, ed. C. Şimşek ve T. Kaçar (İstanbul, 2017), 3-11.

16 P. Brown en son olarak *The Ransom of the Soul: Afterlife and Wealth in Early Western Christianity* (Cambridge, MA, 2015) adlı eserini yayımlamıştır.

Gerçekten de 2008’de yayımlanmaya başlanan *Journal of Late Antiquity* dergisinin ilk sayısı, bu dönemin ve disiplinin yaratıcısı olarak Peter Brown’a adanmıştır. Brown, *The World of Late Antiquity* adlı eserinde, idarî, siyasi ve ekonomik konulara pek temas etmez. Onun objektifinde daha çok dinî, kültürel ve sosyal temalar vardı. Bu eser Antikçağ dünyasının limitlerini yaklaşık yüz elli yıl daha ileri götürdü ve çok bilinen bir nitelemeyle, “bu dünyayı, piskoposlarla, azizlerle, keşişlerle ve manastırlarla doldurdu”. Brown, Geç Antikçağ dünyasını sadece kronolojik olarak genişletmedi, kendisinden önceki eserlerde yer almayan İran ve İslam dünyasını da Geç Antikçağ’a dahil ederek bu dünyayı coğrafi olarak da genişletti. Antikçağ dünyasını kronolojik ve coğrafi olarak genişletmesi bir yana, Brown’ın Batı Antikçağ tarih yazıcılığına en büyük katkısı, Gibbon’ın “gerileme ve çöküş” paradigmasını önemsizleştirmesidir. Gibbon’dan bu yana Roma İmparatorluğu’nun çöküşünde en önemli iki faktörden biri olarak kabul edilen Hristiyanlık, Brown’ın kaleminde tam tersine klasik kültürü kurtaran ve sürdüren bir faktöre dönüşmüştür.

Kavram olarak Geç Antikçağ, bir yandan da pek çok özelliği bünyesinde barındıran “fonksiyonel, modern bir akıllı kart” olarak nitelenmektedir. Zira Edward James’in ifadesiyle, 20. yüzyılın ortalarında Bizansçı, erken Ortaçağcı, geç Romacı veya kilise tarihçisi gibi farklı kimliklerle tanımlanan akademisyenler, artık tek bir “Geç Antikçağ akıllı kartı” içerisinde toplanabilmektedirler.¹⁷ Gerçekten Geç Antikçağ çok yeni bir alan olmasına karşın, 1993’te Fransa’da çıkmaya başlayan *Antiquité tardive* ve 2008’de Amerika’da yayın hayatına giren *Journal of Late Antiquity* gibi iki önemli dergi, bu alanın problemlerine yönelik çalışmalar yayımlamaktadır. Ayrıca Geç Antikçağ alanı üzerine hazırlanmış olan üç el kitabı da önemli bir rehber vazifesi görmektedir.¹⁸

17 E. James, “The Rise and Function of the Concept ‘Late Antiquity’”, *JLA* 1.1 (Bahar 2008): 20.

18 G. W. Bowersock, P. Brown ve O. Grabar, ed., *Late Antiquity: A Guide to the Postclassical World* (Cambridge, MA, 1999); P. Rousseau, ed., *A Companion to Late Antiquity* (Oxford, 2009); S. F. Johnson, ed., *The Oxford Handbook of Late Antiquity* (Oxford, 2012).

Geç Antikçağ'ın kronolojisine gelince, bu terimi bir geçiş dönemi olarak görenlerin “kısa Geç Antikçağ”ı ile bir disiplin olarak görenlerin “uzun Geç Antikçağ”ı kronoloji açısından farklıdır. Mesela Alexander Demandt'ın Diocletianus ile İustinianus arasını Geç Antikçağ olarak tespit etmesi ve *The Cambridge Ancient History*'nin 14. cildinde benimsenen 425-600 kronolojisi, kısa şekliyle tanımlanan veya sadece bir geçiş dönemi olarak anlaşılan Geç Antikçağ'a örnek olabilir. Buna karşın bir de söz konusu dönemi bir disiplin olarak görenlerin “uzun Geç Antikçağ”ı vardır ki burada kronoloji MS 2. yüzyılın sonlarından MS 1. binyılın sonuna kadar uzamaktadır. Uzun Geç Antikçağ'ın kurucusu olan Peter Brown klasik eserini ilk yayımladığı zaman kronolojik çerçeveyi MS 150-750 olarak çizmişti ve bu eserin ilk baskısı “Marcus Aurelius'tan Muhammed'e” alt başlığını taşıyordu. Brown'ın da aralarında bulunduğu bir editörler ekibi tarafından 1999'da yayımlanan *Late Antiquity: A Guide to the Postclassical World* isimli kitap, *Journal of Late Antiquity* dergisi ve birkaç yıl önce yayımlanan *The Oxford Handbook of Late Antiquity* kitabının katılımcıları “uzun Geç Antikçağ”ın temsilcileridir. Dönemi daha da uzatanlar vardır. Garth Fowden 2014'te yayımladığı *Before and after Muḥammad* adlı eserinde kronolojiyi birinci binyılın sonuna kadar getirmekte ve “Birinci Binyıl” gibi alternatif bir kavram önermektedir.¹⁹

Geç Antikçağ çalışmalarının coğrafi ve kronolojik sınırları Roma dünyasından daha geniştir. Klasik Akdeniz dünyasının yanı sıra, İran ve erken İslam coğrafyası da bu sınırların içerisine girmektedir. Peter Brown, Pennsylvania Üniversitesi Arkeoloji ve Antropoloji Müzesi'nde 19 Mart 2011 tarihinde verdiği bir konferansta, Nesturi ve Süryani tüccarların izini takip ederek devasa İpek Yolu'nu da Geç Antikçağ'ın coğrafi kapsamına dahil eder.²⁰ Böylece

19 G. Fowden, *Before and after Muḥammad: The First Millennium Refocused* (Princeton, 2014).

20 P. Brown, “Silk Road in Late Antiquity: Politics, Trade, and Culture Contact between Rome and China, 300-700 CE” (Pennsylvania'nın Philadelphia kentindeki Penn Museum'da düzenlenen 19 Mart 2011 tarihli “Reconfiguring the Silk Road: New Research on East-West Exchange in Antiquity” sempozyumunda sunulan bildiri), https://www.youtube.com/watch?v=j4Wi4_oWo_U, erişim: 26.08.2017.

Atlas Okyanusu'ndan Hindistan'a kadar çok geniş bir Hristiyan dünya imgesi ortaya çıkar. Doğal olarak çok farklı dilleri ve kültürleri bünyesinde toplayan bu geniş coğrafya, bir "Geç Antikçağ kavşağı" etrafında toplanmaktadır.²¹ Geç Antikçağ projeksiyonunun coğrafi kapsamı genişledikçe ve içine aldığı farklı kültürlerin sayısı arttıkça Batı Roma İmparatorluğu'nun gerilemesi ve çöküşü meselesinin kendiliğinden önemsizleşmesi de doğaldır. Zira bu geniş projeksiyon, Batı Roma tarihiyle ilgili "gerileme", "kriz", "çöküş" gibi kavramları reddederek veya görmezden gelerek bunların yerine "değişim", "dönüşüm" ve "süreklilik" gibi kavramları inşa eder.

Geç Antikçağ ve Bizans Tarih yazımı Gelenekleri

Geç Antikçağ ve Bizans tarihçiliği, aslında hemen hemen aynı ortak kökene, yani İtalya'da ortaya çıkan hümanizm akımıyla başlayan Antikçağ tarihi araştırmalarına dayanmaktadır. Geç Antikçağ tarih yazımı geleneğinin uzun arka planında Roma İmparatorluğu'nun gerilemesi ve çöküşü teması vardır ve bu temanın ilk temsilcileri Rönesans İtalyası'nda bulunmaktadır. Lorenzo Valla'nın (1406-1457) 1440'larda "Constantinus'un Bağıışı" diye bilinen belgenin sahteliğini ortaya koyan eleştirel çalışması bu ortak geçmişin başlangıç noktası olarak kabul edilebilir; ancak hizmetinde bulunduğu Kral Alfonso'nun Papalığa karşı mücadelesinde ona entelektüel destek sağlayan Valla'nın katkısı²² Antikçağ tarihçiliği için önemli olmakla birlikte, günümüzün Geç Antikçağ paradigmasının özeti olan "gerileme ve çöküş" meselesi onun çağdaşı Leonardo Bruni ile başlamaktadır. Bruni *Floransa Halkının Tarihi* (*Historiae Florentini populi*) adlı ünlü eserinde, "gerileme ve çöküş" meselesini MÖ 1. yüzyılda Roma Cumhuriyet dönemi devletin çöküşüyle başlatmakta ve imparatorluğun çöküşünü kötü bir şey olarak değil, bilakis İtalyan kentlerine tekrar kendilerini bulma

21 A. Marcone, "A Long Late Antiquity? Considerations on a Controversial Periodization", *JLA* 1.1 (Bahar 2008): 10.

22 L. Valla, *On the Donation of Constantine*, çev. G. W. Bowersock (Cambridge, MA, 2008), vii vd.; T. Renna, "Lorenzo Valla and the Donation of Constantine in Historical Context, 1439-40", *Expositions* 8.1 (2014): 5-6.

imkânı verdiği için iyi bir gelişme olarak görmektedir.²³ Bruni 15. yüzyılın kent devletleri cenneti İtalya'da yaşadığı için, imparatorluk karşıtı fikirlere sahip olması şaşırtıcı görülmemelidir. Bruni'nin çağdaşı Flavio Biondo, Roma İmparatorluğu'nun gerilemesini 410 yılında Roma'nın Vizigotlar tarafından yağmalanmasıyla başlatmakta ve nihayetinde MS 5. yüzyıl içerisinde imparatorluğun barbarlarca parsellenmesiyle sonuçlandırmaktadır. Gibbon'ın yakın çağdaşı Fransız Montesquieu ise 1734'te yayımladığı, *Romalıların Yükselişi ve Düşüşü* başlığıyla Türkçeye de çevrilen eserinde, çöküşü ordunun gücü ve aşırı lüks düşkünlüğüyle açıklamaktadır.²⁴ Gerileme ve çöküş fikrinde Geç Antikçağ'a kaynaklık eden esas dönüm noktası hiç şüphe yok ki Gibbon'ın *Roma İmparatorluğu'nun Gerileyiş ve Çöküş Tarihi* adlı eseridir. Kendisinden sonraki dönemi en çok etkileyen eser olan bu kitap hâlâ çok tartışılan bir başyapıttır. Roma İmparatorluğu'nun çöküşünü "barbar faktörü" ve bilhassa da "Hıristiyanlığın etkisiyle" açıklayan Gibbon'ın bu eseri, özellikle geç Roma İmparatorluğu tarihi çalışmalarının hâkim paradigmasını oluşturmuştur.²⁵

Bizans tarihçiliğinin kökenini araştırmaya başladığımız zaman, yine İtalyan Rönesansı'na geri dönmek zorundayız; ancak modern Bizans çalışmalarını şekillendiren bütün tarihsel geleneğin yazarlarını ve eserlerini değerlendirmek, hiç şüphesiz bu kısa makale içerisinde mümkün değildir.²⁶ Bunun yerine önemli olduğunu dü-

23 "Gerileme ve çöküş" fikrinin tarihi için bkz. P. Burke, "Tradition and Experience: The Idea of Decline from Bruni to Gibbon", *Daedalus* 105.3 (1976):137-152; J. G. A. Pocock, *Barbarism and Religion*, c. 3, *The First Decline and Fall* (Cambridge, 2003), 160 vd.; C. S. Celenza, "Late Antiquity and the Italian Renaissance", *Oxford Handbook of Late Antiquity*, ed. Johnson, 1178-1180.

24 Montesquieu, *Romalıların Yükselişi ve Düşüşü*, çev. A. Saki, sadeleştiren R. Bozyel (İstanbul, 2001). Ayrıca bkz. A. A. Vasiliev, *History of the Byzantine Empire*, 324-1453, 2. basım (Madison, WI, 1952). Türkçe çevirisi: *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, çev. T. Alkaç (İstanbul, 2016), 6. F. K. Haarer, "Writing Histories of Byzantium: The Historiography of Byzantine History", *A Companion to Byzantium*, Blackwell Companions to the Ancient World, ed. L. James (Malden, MA, 2010), 10-11.

25 *Cambridge Ancient History* serisinin ilk edisyonu Constantinus ile sona eriyordu. Rostovtzeff ise Roma İmparatorluğu'nun sosyoekonomik tarihini MS 3. yüzyılın sonuyla bitirmektedir.

26 Bizans tarih yazıcılığı geleneğini dolduran yazarlar ve eserlere ilişkin daha kapsamlı değerlendirme ve ansiklopedik bilgi konusunda şu eserler bilhassa önemlidir ve bu-

şündüğüm isimler ve eserlere atıf yaparak bazı vurgu ve ilgi farklılıklarına dikkat çekmek istiyorum. Bizans tarihçiliğinin geçmişini ansiklopedik olarak özetleyen Ostrogorskiy, bu çalışma alanını Almanya’da yaşamış olan Hieronymus Wolf (1516-1580) ile başlatmaktadır. Wolf’un “Bizans tarihçiliğinin babası” olarak kabul edildiği kanaati de yine pek çok profesyonel Bizansçının bildiği bir husustur.²⁷ Ancak Bizans tarihçiliğini bütünüyle Wolf ile başlatmak da mümkün değildir, çünkü Wolf’un kariyeri incelendiği zaman görülür ki onun en önemli katkısı Niketas Khoniates ve Zonaras gibi bazı yazarların metinlerinin edisyonlarını hazırlamaktır. Wolf’un yaşadığı 16. yüzyıl Bizans metinlerine genel olarak ilginin arttığı bir dönemdi. Dirk van Miert, söz konusu yüzyılda Bonaventura Vulcanius (1538-1614), Joseph Justus Scaliger (1540-1609) ve David Hoeschelius (1556-1617) gibi Kuzey Avrupalı hümanistlerin Eusebios, İskenderiyeli Kyrillos, İordanes ve bilhassa da Prokopios gibi erken Bizans dönemi yazarların eserleri üzerine yaptıkları incelemeleri kapsamlı bir makalede ele almaktadır.²⁸ Diğer yandan Wolf’tan yaklaşık bir yüzyıl önce İtalya’da Leonardo Bruni, 1441’de Prokopios’un *Savaşlar* adlı eserinin V-VIII numaralı kitaplarını Latinceye çevirmişti.²⁹ Bruni’nin ilgisinin nedeni, Prokopios’un bu kitaplarının ana konusunun İtalya olmasıdır, çünkü söz konusu kitaplar, İustinianus’un İtalya’yı Ostrogotlardan geri alma savaşlarını konu edinmektedir. Bizans tarihçiliğinin kurucu babalığı payesi için sadece Bizanslı tarihçilerin eserlerinin çevrilmesi yeterli olabilir mi şüphelidir, ancak eserine “Bizans” adını veren, Bizans araştırmaları için bir dergi kuran (*Byzantinische Zeitschrift*)

radaki kısa değini de büyük oranda aşağıdaki literatüre dayanılarak ortaya çıkmıştır: Vasilev, *History of the Byzantine Empire*; Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, 1-20; Haarer, “Writing Histories of Byzantium”, 9-21; D. R. Reinsch, “The History of Editing Byzantine Historiographical Texts”, *The Byzantine World*, ed. P. Stephenson (Londra, 2010), 435-444.

- 27 Reinsch, “History of Editing Byzantine Historiographical Texts”, 438, dn. 11’de Hans-Georg Beck’e atıf yapmaktadır.
- 28 D. van Miert, “Project Procopius: Scaliger, Vulcanius, Hoeschelius and the Pursuit of Early Byzantine History”, *Bonaventura Vulcanius, Works and Networks: Bruges 1538-Leiden 1614*, ed. H. Cazes (Leiden, 2010), 361-386.
- 29 Reinsch, “History of Editing Byzantine Historiographical Texts”, 437.

ve Münih'te kurduğu araştırma merkezi günümüzde hâlâ varlığını sürdüren Karl Krumbacher (1856-1909), Bizans tarihi çalışmalarının kurucu babalığı payesine daha uygun gibi görünmektedir.³⁰

Bizans tarihçiliği Avrupa'nın her köşesinde eşzamanlı olarak gelişmedi. Mesela İtalya'da bilhassa Latin klasiklerine ve oradan da Roma tarihine gösterilen ilgi, başlangıçta aynı oranda Bizans tarihine gösterilmedi. Bunun nedenlerinin en başında Yunancanın yaygın olmaması ve Bizans döneminin klasik eserlerine erişimdeki zorluklar gelmektedir. Aydınlanma öncesi Avrupa'da Bizans tarihine ilgi uyanmışsa da kısa sürede Bizans dünyası hakir görülüp ötekileştirilmiş ve göz ardı edilmiştir çünkü dinin ve din adamlarının hâkim olduğu, monarşiyle yönetilen bir dünya, bilhassa 18. yüzyıl sonu Avrupası'nın ruhunu kuşatan ve "Akıl Çağı" (*Age of Reason*) olarak nitelenen bir dünyaya uygun değildi. Voltaire'in, Montesquieu'nün ve Hegel'in negatif Bizans tasavvurları pek iyi bilinmektedir. Yakın çağdaşları Gibbon'ın "dinin ve barbarlığın zaferi" olarak gördüğü Bizans dönemini "gerileme ve çöküş" ile karakterize etmesi, tarih yazıcılığında Bizans'ın merkezi yer işgal edememesinde etkili olmuştur. Bu yaklaşımın Aydınlanma döneminde başka temsilcileri de bulunabilir.

19. yüzyılın ikinci yarısında farklı yaklaşımlar vardı ancak bu, dönemin Avrupası'nda yaşanan siyasal gelişmelerle bağlantılıydı. Söz konusu yüzyılda ortaya çıkan Yunan Bağımsızlık Savaşı'na "entelektüel cephane" taşıyan İskoç tarihçi George Finlay, çağdaş Yunan tarihini, Bizans üzerinden Romalıların Yunanistan'a gelişine kadar geri götürmektedir.³¹ Bizans tarihçiliğinin bilhassa 20. yüzyılın başından itibaren tedrici olarak kısmen de olsa popülerlik kazandığı, bu çerçevede üretilen eserlerin sayısından da anlaşılmaktadır. Rus, Alman, İngiliz ve Fransız tarihyazımında 20. yüzyılda

30 A. Berger, "Karl Krumbacher und seine Zeit", *Karl Krumbacher: Leben und Werk*, ed. P. Schreiner ve E. Vogt (Münih, 2011), 13-26; Krumbacher üzerine neredeyse kitap hacminde kapsamlı bir değerlendirme için bkz. P. A. Agapitos, "Karl Krumbacher and the History of Byzantine Literature", *BZ* 108.1 (2015): 1-52.

31 G. Finlay, *A History of Greece from the Conquest by the Romans to the Present Time, B.C. 146 to A.D. 1864*, 7 cilt (Londra, 1877). Finlay tarzı Bizans tarihyazımının Almanya'da da temsilcileri vardır. Bkz. Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, 5-7.

ortaya çıkan pek çok eser, yukarıda not ettiğim bazı yayınlarda Vasiliev, Ostrogorskiy ve Haarer tarafından yeterince değerlendirilmiştir. Netice olarak “gerileme ve çöküş” paradigması etrafında şekillenen ve bu paradigmanın yerini almayı hedefleyen Geç Antikçağ tarihyazımı ile Bizans tarihçiliği arasında kısmen tematik ama daha çok kronolojik ve coğrafi benzerlikler söz konusudur.

Eleştiriler

Görünüşte bu kronolojik, coğrafi ve tematik iç içe geçmişliğe karşın, aslında erken Bizans/Doğu Roma ile Geç Antikçağ arasında çalışma yöntemi bakımından ciddi bazı farklılıklar da vardır. Peter Brown’ın izinden giden Geç Antikçağ çalışmalarında kutsallık, kutsal kişiler, sosyal ilişkiler, özel hayat, zihniyet, yazarlık –bilhassa Hristiyan yazarlar– ve kullanılan edebî teknikler gibi konular gözle görülür bir şekilde ön plana çıkmaktadır. Bir bakıma Geç Antikçağ çalışmaları “aşağıdan yukarıya” gelişen bir akımdır. Bizans tarihi çalışmalarında ise daha çok devlet, kurumlar, kilise, Konstantinopolis, siyasal olaylar, teoloji problemleri gibi bir dizi konu ele alınmaktadır. Ayrıca sadece yazılı kültür değil, aynı zamanda arkeolojik ve epigrafik araştırmaların ortaya çıkardığı materyal kültür “Bizans” başlığı altında incelenmektedir. Bu sempozyumda “Geç Antikçağ” tabirinin sunum başlıklarında (iki sunum dışında) neredeyse hiç geçmemesi de ilginç bir rastlantıdır.

Söz konusu yaklaşım farklılıklarından dolayı, Geç Antikçağ paradigması, geç Roma ve erken Bizans konuları üzerine çalışan bazı tarihçilerden çok kapsamlı eleştiriler de almaktadır. Paradigmaya yöneltilen ilk eleştiri, İtalyan tarihçi Andrea Giardina’nın 1999’da yazdığı ve daha sonra İngilizceye de çevrilen meşhur makalesinde yer almıştır.³² Giardina bu uzun makalesinde, kronolojik ve coğrafi genişlemeden dolayı adeta “filleşme hastalığı”na yakalanan Geç Antikçağ çalışmalarının kurumsal ve siyasi tarih çalışmalarını tehdit ettiğine dikkat çekmektedir. Wolf Liebeschuetz ise sadece

32 A. Giardina, “Explosion of Late Antiquity”, *Late Antiquity on the Eve of Islam*, ed. A. Cameron (Farnham, 2013), 1-23.

iki yıl sonra yayımladığı bir çalışmada, daha çok Anglo-Amerikan akademisyenler tarafından sahiplenilen Geç Antikçağ kavramının Amerika'daki pek çok farklı kültürün ve etnik grubun uyum içinde birlikte yaşama pratiğine uygun olduğunu tespit etmektedir.³³ Liebeschuetz, iletişimin ve ulaşımın olağanüstü hızlandığı post-modern dünyada, bu çok kültürlü Geç Antikçağ anlayışının milli sınırları önemsizleştiren ve dolayısıyla ulus devletleri değersizleştiren bir model olduğunu ileri sürmektedir. Benzer eleştirileri Bryan Ward-Perkins de dile getirmektedir.³⁴ Bu çalışmanın daha başında ismini zikrettiğim Averil Cameron, “Geç Antikçağ patlaması”nın tekil kimlikleri önemsizleştirmesi tehlikesine karşı bir uyarıda bulunmaktadır. Geç Antikçağ paradigmasına yönelik eleştirilerden biri de Anthony Kaldellis’ten gelmektedir. Kaldellis, 2015 yılı Mayıs ayında Michigan, Kalamazoo’da düzenlenen Uluslararası Ortaçağ Çalışmaları Kongresi’nde, “Late Antiquity and New Humanities” başlıklı panelde yaptığı “Late Antiquity Dissolves” başlıklı sunumunda bu paradigmanın fazla Hristiyan önyargılara sahip, metne dayalı bir yaklaşım olduğunu ve Andrea Girardina’nın Geç Antikçağ çalışmalarının hızlı artışını ifade etmek için kullandığı “explosion” yerine “implosion” yani dışa doğru değil, bir iç patlama yaşadığını ifade etmektedir.³⁵

Geç Antikçağ’ın kapsayıcılığı İranistlerin de kafasını karıştırmış durumdadır. Sasani İranı’nın Geç Antikçağ tarih yazıcılığı kapsamında değerlendirilmesi için iki imparatorluğun siyasal ve dinî yapılarındaki benzerliklere ilişkin çok sayıda neden ileri sürülmektedir-

33 Liebeschuetz, “Birth of Late Antiquity”, 253-261; ay., “Late Antiquity and the Concept of Decline”, *Nottingham Medieval Studies* 45 (2001): 1-11.

34 B. Ward-Perkins, “The Making of Late Antiquity”, *Wolf Liebeschuetz Reflected: Essays Presented by Colleagues, Friends & Pupils*, ed. J. Drinkwater ve B. Salway (Londra, 2007), 9-16. Ward-Perkins görüşlerini şu eserinde de tekrar etmektedir ve zaten eserinin adı da dahil olmak üzere temel fikri pozitif Geç Antikçağ imgesini tersine çevirmektedir: B. Ward-Perkins, *The Fall of Rome and the End of Civilization* (Oxford, 2005).

35 Panelde sunulan bildiriler için bkz. *Marginalia, Los Angeles Review of Books*, 16 Eylül 2015 sayısı. Web sayfası için bkz. <http://marginalia.lareviewofbooks.org/late-antiquity-and-the-new-humanities-an-open-forum/>; Antony Kaldellis’in sunumu için bkz. <http://marginalia.lareviewofbooks.org/late-antiquity-dissolves-by-anthony-kaldellis/>, erişim: 12.11. 2020.<http://marginalia.lareviewofbooks.org/late-antiquity-and-the-new-humanities-an-open-forum/>

se de İran'ın sahip olduğu farklı dinî ve idarî geleneklerden dolayı bu paradigma çerçevesine dahil edilmesine itirazlar gelmektedir.³⁶ Daha önce de ifade ettiğim gibi, Geç Antikçağ çalışmaları İslam tarihi alanına da girmiştir. Peter Brown, klasik eserinin son iki bölümünü İslam'ın yükselişine ayırmakta ve kısaca belirtmek gerekirse bu bölümlerde İslam'ın “Geç Antikçağ'ın kültür bahçesinde” yetiştiği görüşünü ortaya sürmektedir. Bu çerçevede erken İslam tarihini de içine alan bazı Geç Antikçağ çalışmaları ortaya çıkmaya başlamıştır.³⁷ Ancak “Geç Antikçağ'da İslam” veya “İslam ve Geç Antikçağ” meselesi, bilhassa İslam tarihi, kültürü, ilahiyatı ve edebiyatı üzerine çalışanlar tarafından tartışılması gereken bir husustur.

Sonuç

Erken Bizans ve Geç Antikçağ tarihyazımı üzerine şimdiye kadar yapmaya çalıştığım bu mukayeseli, kısa ve yetersiz turun sonunda baştaki soruyu tekrar etmek gerekirse, Geç Antikçağ çalışmaları, Bizans tarihyazımının içe kapanmasına neden olabilir mi? Averil Cameron'ın bir yargıdan ziyade, “endişe” olarak ifade ettiği bu mesele üzerine iki gözlemde bulunmak mümkündür. Birincisi, içerdiği geniş coğrafi, kronolojik, kültürel ve linguistik kapsamı dikkate aldığımız zaman Hristiyanlığın yükselişine odaklanan ve sınırları sürekli uzatılan Geç Antikçağ dünyası, Batı Ortaçağ'ını taşıdığı bütün olumsuz imgeleriyle birlikte neredeyse buharlaştırmaktadır. Diğer yandan “erken Bizans”, “Doğu Roma” veya “geç imparatorluk” gibi adlandırmaların yarattığı daha çok devlet merkezli tarih çalışmaları ile neredeyse aynı döneme odaklanan ve “aşağıdan yukarıya” bir tasarım olarak toplumsal problemlerle ilgilenen Geç Antikçağ çalışmaları, bilhassa yarattığı kaynak ve tema çeşitliliği ile dikkat çekmektedir. Sonuçta bu iki yaklaşımın Roma dünyasının (veya erken Bizans'ın) siyasal, toplumsal, ku-

36 M. G. Morony, “Should Sasanian Iran Be Included in Late Antiquity?”, *e-Sasanika* 6 (2008).

37 R. Hoyland, “Early Islam as a Late Antique Religion”, *Oxford Handbook of Late Antiquity*, ed. Johnson, 1053-1077; A. Al-Azmeh, *The Emergence of Islam in Late Antiquity, Allah and His People* (Cambridge, 2014).

rumsal ve kültürel tarihine bakışımızı bütünleyeceği de göz önüne alınmalıdır. Günümüzde Geç Antikçağ ve Bizans tarihçiliği arasında çok önemli bir fark da vardır: Liebeschuetz'ün ifade ettiği gibi Geç Antikçağ tarihçileri daha çok Amerika'da yoğunlaşmakta, Bizans tarihçiliği ise kısmen imparatorluğun coğrafyasıyla da bağlantılı olarak çok daha uluslararası bir nitelik taşımakta ve daha geniş bir dünyayı doğrudan ilgilendirmektedir. Dolayısıyla Bizans tarihçiliği, içerdği ideolojik ve siyasi problemlerine rağmen, çok daha geniş bir nefes alma çevresine sahiptir.

İznik Gölü Sualtı Yüzey Araştırması ve Bazilika Kalıntısı Üzerine İlk Düşünceler

Mustafa Şahin*

İznik Gölü'nde 2014 yılında tarafımızdan keşfedilen¹ ve Amerika Birleşik Devletleri Arkeoloji Enstitüsü'nün *Archaeology Magazine* isimli dergisi tarafından 2014 yılının en önemli on büyük keşfi arasında gösterilen² yapı kalıntısında ilk inceleme ve araştırmalar, Kültür ve Turizm Bakanlığı'nın 14.04.2015 tarih ve 73223 sayılı

Bursa Uludağ Üniversitesi, Arkeoloji Bölümü. E-posta: mustafasahin@uludag.edu.tr.
Bu araştırma, Uludağ Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Birimi'nin BUAP(F)-2014/6 numaralı "Hellenistik ve Roma İmparatorluk Dönemi Nikaia'sında (İznik) Arkeolojik Yüzey Araştırması ve Tarihendirme" başlıklı projesi tarafından desteklenmektedir.

- 1 M. Şahin, "İznik Gölü'nde Gizli Tarih", *Bursa'da Zaman* 9 (Ocak 2014): 2-5; ay., "İznik Gölü'nün Altında Tarihi Keşif", *Şehrengiz* 47 (Şubat 2014): 16-20; M. Şahin, E. Tok ve Ş. Kılıç, "İznik: Göldeki Bazilika", *Atlas* 252 (Mart 2014): 76-84; ay., "İznik Gölü'ndeki Batık Kilise: Deprem Kurbanı Aziz Neophytos", *Aktüel Arkeoloji* 38 (Nisan 2014): 8-10; ay., "Deprem Kurbanı Aziz Neophytos: İznik Gölü'ndeki Batık Kilise", *Deniz Magazin* 39 (2014): 42-45.
- 2 E. A. Powell, "Sunken Byzantine Basilica, Lake Iznik, Turkey", *Archaeology Magazine* (Ocak-Şubat 2015).

Resim 1: Kalıntıların havadan görünüşü (Fotoğraf: Kazı Arşivi).

izni ile başlamıştır.³ Bunu Kültür Varlıkları Genel Müdürlüğü'nün 19.10.2015 tarih ve 196372 sayılı izni ile İznik Müzesi Müdürlüğü başkanlığında başlatılan sualtı kazıları takip etmiştir. Sualtı araştırma ve kazıları, ilk günden beri Bursa Büyükşehir Belediyesi tarafından desteklenmektedir.⁴

2013 yılında, Bursa Büyükşehir Belediyesi tarafından İznik Gölü'nde (Askania Limne) havadan çekilen fotoğraflara yansıyan görüntüler tarafımızdan incelendiğinde kıydan yaklaşık 50 m açığta, ortalama 3 m derinlikte anıtsal bir bazilikaya ait kalıntılar saptanmıştır (Res. 1).⁵ 2015 yılının Haziran-Ağustos ayları arasında üç ay süre ile yapılan sualtı yüzey araştırmasında sualtında kalan yapının rölövesi çıkartılmış, ayrıca göl tabanında bulunan kültür varlıkları

3 M. Şahin, "İznik Gölü Bazilika Kalıntısında Sualtı Araştırmaları Başlıyor", *TINA Denizcilik Arkeolojisi Dergisi* 3 (2015): 69-70; ay., "İznik Gölü Bazilika Kalıntısı Sualtı Yüzey Araştırması - 2015", *TINA Denizcilik Arkeolojisi Dergisi* 4 (2015): 32-51.

4 Yardım ve destekleri için Bursa Büyükşehir Belediye Başkanı Sayın Recep Altepe, Kültür ve Turizm Daire Başkanı Aziz Elbas ve çalışma arkadaşlarına minnettarız. Destek ve katkılarından dolayı Uludağ Üniversitesi Rektörü Prof. Dr. Yusuf Ulcay'a ayrıca teşekkür ederiz. Uyumlu ve özverili çalışmalarından ötürü çalışma ekibine teşekkürü borç bilirim.

5 Çekilen ilk fotoğrafları bizimle paylaşarak bazilikanın keşfinde büyük rol oynayan Sayın Saffet Yılmaz'a bir defa daha teşekkür ederiz.

kayıt altına alınarak halihazırdaki harita üzerine eklenmiştir (Şek. 1). Ortadaki daha geniş olmak üzere üç *nefe* sahip olan yapı doğu-batı doğrultusunda uzanmaktadır. *Naosun* doğusundaki apsis, içte daire sel formlu olup, dış duvarı düzdür. Ana apsisin her iki yanında *pastophoria* odaları yer almaktadır. *Naosun* batısında bir narteks ve sonrasında, güney beden duvarı narteks duvarına göre kısmen biraz daha içeri çekilmiş üç birimli *atrium* yer almaktadır.

Kalıntıların merkezinde bazilika bulunmaktadır. Üç *nefli* yapı kalıntısının dıştan dışa toplam uzunluğu 41,32 m, genişliği ise 18,61 metredir. Orta *nefin* uzunluğu 20,03 m, genişliği 7,95 metredir. Yan *nefler*den kuzeydeki 3,32 m, güneydeki ise 3,15 m genişliğindedir. Bu ölçüme göre güney *nef* kuzeye göre biraz daha dardır. Ortalama duvar kalınlığı 1 metredir. Yapının doğusunda yer alan apsisin çapı 6,85 metredir. Apsisin güneyinde yer alan ve *diakonikon* olduğunu düşündüğümüz yaklaşık 4,06 m genişliğe sahip odanın doğu duvarı ilk tespitlerimizde sedimentin altında kaldığından tam anlaşılamamıştır. Ancak 2017 yılı kazılarında bu bölümde de apsis olduğu anlaşılmıştır (Şek. 2 ve 3). Odanın içinde, güney duvarına bitişik 1,97 m uzunluğunda, 0,70 m genişliğinde bir lahit yer almaktadır;

Şekil 1: Bazilika kalıntısının 2015 yılında yapılan rölövesi (Çizim: Kazı Arşivi).

ölçülebilen derinliği 0,30 metredir. Lahdin kuzeydeki uzun bölümü parapet bloklarının birleştirilmesi ile oluşturulmuştur. Birleşme yeri iç bölümden sıvanarak kapatılmıştır. Lahdin içerisinde yapılan kazılarda herhangi bir iskelet kalıntısına rastlanmamıştır. 2017 kazılarında odanın kuzeydoğusunda, kuzey duvarına paralel uzanan pişmiş topraktan kaplama levhalarına rastlanmıştır (Şek. 4 ve Res. 2). Kaplama plakalarından bir bölümü 32,5 x 32,5 cm, bir bölümü ise 28 x 28 cm ölçülerindedir. Bu plakalar ölçüleri ve konumu nedeniyle bir diğer mezarın taban döşemesi olmalıdır.

Eksedranın kuzey tarafında yer alan ve *prothesis* odası olduğunu düşündüğümüz bölüm ise 3,88 m uzunluğunda ve 4,31 m genişliğindedir. Yapının batısında narteks ve *atrium* bölümleri yer almaktadır. Narteksin genişliği 3,95 metredir. Kuzey dar yüzdeki açıklık bazilikanın giriş kapısının burada yer almış olabileceğini düşündürmektedir. Yapının en batısında yer alan *atrium* bölümünün uzunluğu yaklaşık 7,87 m, ölçülebilen genişliği ise 16,57 metredir. *Atrium* bölümünün güneyde narteks ile birleşme yerinde duvarda yaklaşık 0,60 metrelik bir dış/girinti dikkat çekmektedir. *Atriumun* güneyinde 2,89 m genişliğinde bir mekân bulunmaktadır. Orta bölümde ise 3,65 m çapında anlamlandıramadığımız bir kalıntı yer almaktadır. Yüzey araştırmasının kayda değer en önemli buluntusu, yapının içinde ve çevresinde tespit ettiğimiz çok sayıda mezar kalıntısı olmuştur.⁶

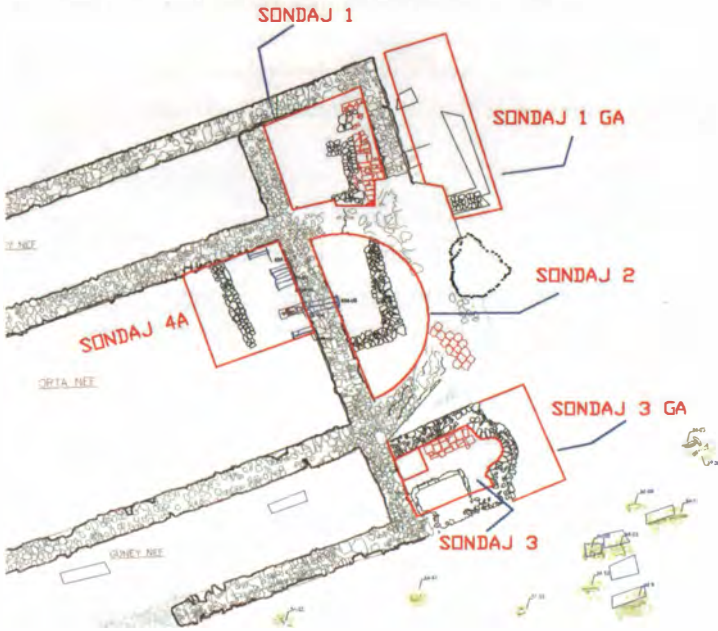
Kısaca tanıtmaya çalıştığımız yapı kalıntısı ne zaman ve kimin için inşa edilmiştir? Bu sorunun aydınlatılmasında elbette son sözü söyleyecek olan, kazılar olacaktır. Kazıların yol haritasını belirlemek açısından kalıntının kentin topografyasındaki yeri, yazılı kaynaklar veya kent tarihi içerisinde ipuçları bulunabilir mi?

Bithynia'nın iç kısmında, Askania Limne'nin (İznik Gölü) doğu kıyısında uzanan İznik'in ilk kurucusu olarak Antigonos gösterilmektedir.⁷ Kente girişi sağlayan ve Roma İmparatorluk döneminin farklı evrelerinde inşa edilen⁸ kapılardan Göl Kapı dışında ka-

6 Şahin, "İznik Gölü Bazilika Kalıntısı Sualtı Yüzey Araştırması-2015", 38 vd.

7 Strabon, *Geographika* 12.4, 7.

8 A. M. Schneider ve W. Karnapp, "Die Stadtmauer von İznik (Nicaea)", *IstForsch* 9 (1938): 2; N. Fıratlı, *Guide to İznik/Nicaea* (İstanbul, 1961), 4 vd.

Şekil 2: 2017 kazıları sonrasında *diakonikon*un planı (Çizim: Kazı Arşivi).

lan İstanbul Kapı, Lefke Kapı ve Yenişehir Kapı günümüzde hâlâ ayakta. İznik Gölü'nün doğu kıyısında yer alan kent, Eribolon üzerinden Nikomedeia ve sonrasında Khalkedon ile Konstantinopolis'e, Agrilion üzerinden de Dorylaion'a giden yolların kavşak noktasındadır.⁹ Verimli bir ovada kurulu olan İznik (Nikaia), doğu-batı yolları üzerindeki bu önemli konumundan dolayı kısa zamanda gelişmiştir.¹⁰ İznikli Aziz Neophytos'un hayat hikâyesini anlatan Bizans devrine ait bir menkıbenin giriş bölümünde kentin güzellikleri betimlenmekte; İznik'in kurulduğu yerin elverişli olmasından, ılıman ikliminden, çepeçevre verimli ve bereketli arazisinin-

9 S. Şahin, *Katalog der antiken Inschriften des Museums von Iznik (Nikaia) / Iznik Müzesi Antik Yazıtlar Kataloğu*, c. II.3 (Bonn, 1987), 48.

10 H. Abbasoğlu ve İ. Delemen, "Antik Nikaia'dan Günümüze Kalanlar", *Tarih Boyunca Iznik*, ed. I. Akbaygil, H. İncalcık ve O. Aslanapa (İstanbul, 2004), 189, dn. 2.

den, salkım salkım üzüm bağlarından, her yerine dağılmış hamamlarından, surlarının aşılmazlığından, tapınaklarının görkeminden, insanının seçkinliğinden, başka yerlerden gelen ve yanı başındaki gölden çıkan ürünlerin bolluğundan bahsedilmektedir.¹¹

İznik'te erken Hristiyanlık dönemine ait çok az iz bulunmaktadır. Bugüne kadar bilinen en eski yapılar, kentin kuzeybatı nekropolünde yer alan *hipoje*¹² ile kesin olarak tarihlenemeyen ancak erken döneme ait olduğu tahmin edilen Böcek Ayazma'dır.¹³ Bazilikadaki kazılarımız başlayana kadar Nikaia'da MS 5. yüzyıl öncesine tarihlenebilecek dinî bir yapıya ait hiçbir somut kanıt bulunamamıştır.¹⁴ Benzer şekilde, İznik kentinde ilk Hristiyan cemaatin oluşmaya başladığı dönemde,¹⁵ bu topluluğun nerede bulunduğu ve bir araya geldiği, ayrıca toplantı yerlerinin neye benzediği gibi sorulara da tahminden öte hiçbir cevap verilememektedir.¹⁶

Nikaia'da inşa edilen ilk kiliselerden biri Aziz Pateres Kilisesi olmalıdır. Birinci Konsil'e katılan yaklaşık 200 piskoposa atfen isimlendirildiği anlaşılan bu kilise¹⁷ büyük bir olasılıkla onların anısını yaşatmak amacıyla inşa edilmiştir.¹⁸ 1065 yılındaki dep-

11 Şahin, *Katalog der antiken Inschriften*, 49.

12 N. Fıratlı, "An Early Byzantine Hypogeum Discovered at İznik", *Mansel'e Armağan/ Mélanges Mansel*, 3 cilt (Ankara, 1974), 2:919 vd.

13 A. M. Schneider, "Der römischen und byzantinischen Denkmäler von İznik (Nicaea)", *IstForsch* 16 (1943): 17.

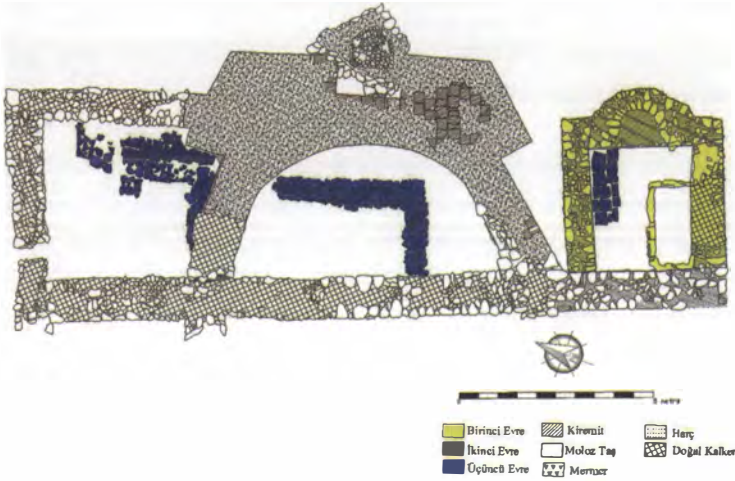
14 U. Peschlow, "Nikaia/İznik Kiliseleri", *Tarih Boyunca İznik*, ed. Akbaygil, İnalçık ve Aslanapa, 201.

15 Milano Fermanı ile Hristiyanlığın resmî din olarak kabul edildiği MS 313 yılından önce Nikaia'da Hristiyan cemaatlerin bulunduğu, 2017 yılında Yenişehir Kapı'da tarafımızdan yapılan sondaj kazısında bulunduğumuz mezar levhası üzerindeki yazıt da kanıtlamaktadır. Söz konusu buluntular tarafımızdan yayına hazırlanmaktadır.

16 Peschlow, "Nikaia/İznik Kiliseleri", 201.

17 Katılımcı listelerinde adı kayıtlara geçen İznikli ilk peder Theogenios'tur. Ayrıca bkz. G. Fedalto, *Hierarchia Ecclesiastica Orientalis: Series Episcoporum Ecclesiarum Christianarum Orientium I. Patriarchatus Constantinopolitanus* (Padova, 1988), 108.

18 R. Janin, *Les églises et les monastères des grands centres byzantins (Bithynie, Hellespont, Latros, Galèsios, Trébizonde, Athènes, Thessalonique)*, *La géographie ecclésiastique de l'Empire byzantin* 2 (Paris, 1975), 119; J.-L. van Dieten, "Manuel Prinkips †17. 06. 6719 (1211) Welcher Manuel in Welcher Kirche zu Nikaia?", *BZ* 78 (1985): 65 vd.; C. Foss, *Nicaea: A Byzantine Capital and Its Praises* (Brookline, MA, 1996), 112 vd.; Peschlow, "Nikaia/İznik Kiliseleri", 201, dn. 13 (diğer kaynaklarla birlikte).

Şekil 3: 2017 kazıları sonrasında *diakonikon*un planı, detay (Çizim: Kazı Arşivi)

remde büyük ölçüde hasar gören kiliseye en son 1291 tarihli bir yazıtta değinilmiştir.¹⁹ Kilisenin kalıntıları ve izleri bulunamadığından konumuna ilişkin yalnızca tahminler yürütülmektedir.²⁰

Kaynaklarda adı geçen ancak yeri bilinmeyen diğer bir kilise Aziz Neophytos için inşa edilmiştir. Roma imparatorları Decius (hük. 249-251) ve Diocletianus'un (hük. 284-305) buyrukları ile Hristiyanların çektiği eziyet ve işkenceleri İznik Hristiyanları da yaşamıştır.²¹ Bu dönemin kurbanlarından biri de 303 yılında şehit edildiği tahmin edilen *Martir* ("Şehit") Neophytos'tur. Hristiyanlığın kabulünden sonra bu kutsal şehit için kentin dışındaki gölün kıyısında bir kilise inşa edilmiştir.²² Şehidin kilisesi günümüze kadar kayıp olsa da naaşının Koimesis Kilisesi'ne taşındığı rivayet

19 C. Mango, "Notes d'épigraphie et d'archéologie. Constantinople, Nice", *TM* 12 (1994): 354 vd.

20 Schneider, "Der römischen und byzantinischen Denkmäler von Iznik (Nicaea)", 1 vd.

21 Nikaia'da bilinen ilk Hristiyan şehitlerden biri Tryphon'dur. İmparator Decius (hük. 249-251) döneminde inancından dolayı öldürülmüştür. Ayrıca bkz. Foss, *Nicaea*, 6.

22 Janin, *Les églises et les monastères*, 118; Foss, *Nicaea*, 6 vd.; Peschlow, "Nikaia/İznik Kiliseleri", 201, dn. 5.

edilmektedir. Aziz Neophytos Yortusu, Ortodoks Kilisesi tarafından 21 Ocak'ta kutlanmaktadır.²³

Bu iki erken tarihli kilise dışında mutlaka bir üçüncüsünün de olması gerekmektedir. Çünkü 368 yılında İznik bir *metropolis* konumuna gelmiştir.²⁴ Urs Peschlow'a göre, bu aşamada, kent ve kentin piskoposu için, içinde konutları ve resmî işlerin yapıldığı odalarıyla tam donanımlı bir kilisenin yapılması beklenmelidir.²⁵ Yoğun yapılaşma nedeniyle kent merkezinde böylesine büyük bir yapı kompleksine yer bulmak çok zordur.²⁶ Bu nedenle olası kilise ve müstemi-latını kentin dışında uygun bir arazide aramak doğru olacaktır.

İznik Gölü'nde sualtında bulunan yapının konumu göz önünde bulundurulduğunda, bazilikanın antik kent planında sur duvarlarının dışında kalacak şekilde göl kıyısında yer aldığı anlaşılmaktadır (Res. 1). Doğu-batı yönünde uzanması, dikdörtgen planda olması, üç *nefinin* bulunması ve doğu tarafında yer alan apsis nedeniyle bu yapı kalıntısının bazilikal planlı bir kilise olduğu açıktır. Yapının içinde ve çevresinde çok sayıda mezar bulunmaktadır.²⁷ Yapının kenti çeviren sur duvarlarının dışında bulunması ve göl kıyısındaki konumunun yanı sıra içinde ve çevresinde tespit ettiğimiz çok sayıda mezar, başlangıçta ileri sürdüğümüz gibi,²⁸ çok genç yaşta *martir* (şehit) edilen Aziz Neophytos'a adanmış bir *martyrium* olma olasılığını devam ettirmektedir.

Roma imparatorlarının Hristiyanlara zulüm yaptığı yıllarda İznik kenti de bundan payını almıştır.²⁹ Yukarıda sözünü ettiğimiz *Martir* Aziz Neophytos aslında Hristiyan bir ailenin çocuğu ola-

23 *Synaxarium Ecclesiae Constantinopolitanae. Propylaeum ad Acta Sanctorum Novembris*, ed. H. Delehay (Brüksel, 1902), 410.

24 Janin, *Les églises et les monastères*, 105; Foss, *Nicaea*, 12 vd.

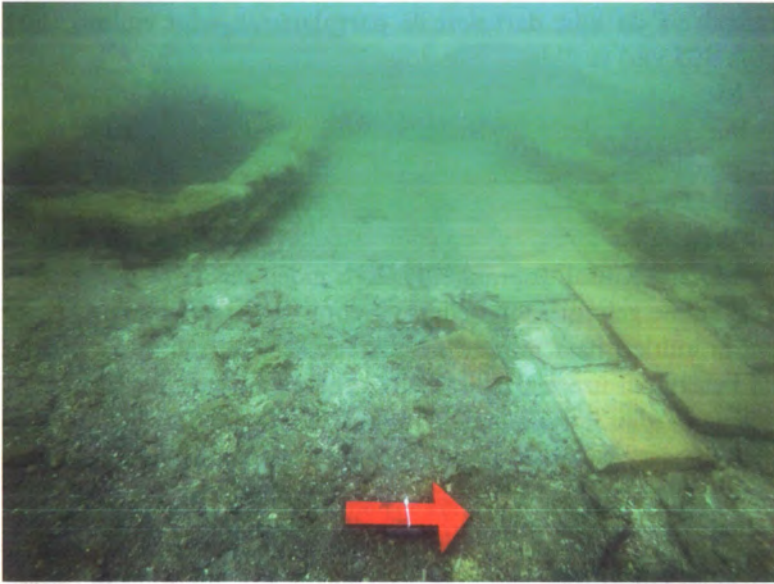
25 Peschlow, "Nikaia/İznik Kiliseleri", 202.

26 W. Müller-Wiener, "Bischofsresidenzen des 4.-7. Jhs. im östlichen Mittelmeer-Raum", *Actes du XIe Congrès International d'Archéologie Chrétienne. Lyon, Vienne, Grenoble, Genève, Aoste (21-28 septembre 1986)*, 3 cilt (Roma, 1989), 1:697.

27 Şahin, "İznik Gölü Bazilika Kalıntısı Sualtı Yüzey Araştırması-2015", 37 vd.

28 Şahin, "İznik Gölü'nde Gizli Tarih", 2-5; ay., "İznik Gölü'nün Altında Tarihi Keşif", 16-20; Şahin, Tok ve Kılıç, "İznik: Göldeki Bazilika", 76-84; ay., "İznik Gölü'ndeki Batık Kilise", 8-10; ay., "Deprem Kurbanı Aziz Neophytos", 42-45.

29 Foss, *Nicaea*, 6 vd.

Resim 2: *Diakonikon* mezarları (Fotoğraf: Kazı Arşivi)

rak Bithynia Olymposu'nda dünyaya gelmiştir. Neophytos, daha çocukluk çağlarından itibaren gösterdiği çeşitli mucizeler ile kutsal bir kimlik taşıdığını belli etmiştir. Henüz dokuz yaşında iken, kendisine görünen güvercini dağdaki mağaraya kadar takip etmesi ve mağarada yaşayan vahşi hayvanı kovarak on altı yaşına kadar burada kalması en büyük mucizelerinden biridir. Daha sonra rüyasında kendisine gözüken Tanrı'nın buyruğu ile, Hıristiyanlara karşı büyük zulüm zamanı olmasına rağmen, Nikaia'ya gelmiş ve açıkça kimliğini ifşa etmiştir. Bu yüzden yakalanıp inancından vazgeçmesi istenmiş, kabul etmediği için işkencelere maruz kalmıştır. Bir ağaca asılıp kırbaçlandığı, demir çengeller ile derisinin yırtıldığı, aç bırakılmış vahşi hayvanların önüne atıldığı ancak hayvanların ona zarar vermediği, son olarak da günlerce kızgın fırında bekletildiği söylenmektedir. Fakat güçlü bir inanca sahip olan bu genç Hristiyan, her defasında hiçbir zarar görmeden sağ kalmayı başarmıştır. En nihayetinde, kentin göl tarafındaki surlarının dışında, sahil ile surlar arasındaki bir noktada imparatorluk askerleri tarafından

mızrak ya da kılıç darbeleri ile parçalanarak şehit edilmiş (304 veya 305 yılı) ve öldüğü yere gömülmüştür.³⁰

Mezarının bulunduğu alana daha sonra bir kilise inşa edildiği bildirilmektedir. Aziz Neophytos, kilisenin konumundan dolayı, gölden gelecek tehlikelere karşı şehri koruyan aziz olarak da (Promakhos gibi)³¹ saygı görmüştür. MS 325 yılındaki ilk ekümenik konsilden sonra İznik kentindeki konsilin yapıldığı toplantı mekânları, Kutsal Topraklar'a hacca giden hacıların uğrak merkezi haline gelmiştir. Bu nedenle Neophytos, Tryphon ve Diomedes'in kültleri halk tarafından çok fazla sahiplenilmiştir. Yukarıda belirtildiği üzere, özellikle Neophytos gibi bazı azizlerin kenti düşmanlardan koruduğuna inanılmıştır.³² Tarihsel veriler, yapının plan şeması³³ ve lokalizasyonu birlikte değerlendirildiğinde, günümüzde göl altında bulunan anıtsal bazilikanın Aziz Neophytos'un mezarı üstüne inşa edildiği rivayet edilen kutsal kilise olma olasılığını güçlendirmektedir.

İznik'in dışında olmak üzere göl kenarında olduğu söylenen ancak günümüzde kayıp olan bir diğer önemli yapı Birinci İznik Konsili'nin toplandığı saraydır. Vatikan Müzeleri'nden biri olan Sistina Şapeli'nde (*Cappella Sistina*) yer alan fresklerden birinde İznik'te (Nikaia) MS 325 yılında toplanan Birinci Konsil resmedilmiştir.³⁴ Hristiyanlıkta dört büyük mezhebin de tanıdığı Birinci Konsil'in toplantı yaptığı yapının yeri günümüzde hâlâ gizemini korumaktadır. Söz konusu freskte konsil toplantısı, toplantının yapıldığı bina ile birlikte betimlenmiştir. Fresk, 1590 yılına tarihlenmiş olsa da *opus sectile* zemin ve sol köşede betimlenen pencereden dış mekâ-

30 N. P. Ševčenko, "The Walters 'Imperial' Menologion", *JWaltersArtGal* 51 (1993): 43 vd.; Şahin, Tok ve Kılıç, "Deprem Kurbanı Aziz Neophytos", 44 vd., dn. 8.

31 Foss, *Nicaea*, 6 vd., 115, 200.

32 C. Foss, "Pilgrimage in Medieval Asia Minor", *DOP* 56 (2002): 132 vd.

33 Kentteki en erken tarihli anıtsal kilise olan Ayasofya (Hagia Sophia) Kilisesi (MS 5.-6. yüzyıllar), gerek depremler gerek zaman içinde yapılan çeşitli ekler ve onarımlar yüzünden orijinal durumunu koruyamamış olsa da genel şema itibarıyla göldeki kilise ile benzerdir. Ayasofya Kilisesi için bkz. Peschlow, "Nikaia/İznik Kiliseleri", 202-203.

34 W. J. G. A. Veth, "The Frescoes of the Ecumenical Councils in the Sistine Salon (1590) and the Catholic Conciliar Historiography" (Yayımlanmamış Doktora Tezi, Pontifical University of the Holy Cross, Roma, 2003), 295-306.

Resim 3: Bazilika kazılarında bulunan erotik figürin (Fotoğraf: Kazı Arşivi).

na ait bir manzara görüntüsüne yer verilmesi, freski konumuz açısından ilginç hale getirmektedir. Kazılar ilerledikçe bazilika zemininin mozaikle mi, yoksa *opus sectile* ile mi kapatıldığı daha iyi anlaşılabacaktır. Pencereden gösterilen manzarada ise toplantının yapıldığı yapının sur duvarlarının dışında ve İznik Gölü'ne yakın bir yerde olduğu anlaşılmaktadır. Sur duvarı üzerinde görülen kule her ne kadar Vatikan'daki Hadrianus Mezarı'na benzese de yapının göl kıyısında gösterilmesi ilginçtir ve İznik Gölü'nde keşfettiğimiz bazilikayı akla getirmektedir. Acaba Birinci Konsil Toplantısı'nın yapıldığı Senato Sarayı burası mıydı?

Bilindiği gibi Hristiyanların dinî yapıları genellikle pagan tapınakların temelleri üzerine inşa edilmiştir. Kazılar esnasında bulunan erotik figürin (Res. 3), erken Roma İmparatorluk dönemi kandilleri ve Antoninus Pius sikkesi,³⁵ ayrıca Hellenistik ve Roma İmparatorluk dönemlerine ait çok sayıda çanak çömlek parçası bazilikanın bir tapınağın üzerine inşa edilmiş olma olasılığını artırmaktadır. Bu düşüncemizi, başta bazilikanın narteks bölümünde olmak üzere, yüzeyde tespit ettiğimiz mermer sütun tamburu gibi anlamlandıramadığımız çok sayıda büyük boyutlu mimari mal-

35 M. Şahin, "Nikaia'nın Kayıp Apollon Tapınağı", *Bursa'da Zaman* 23 (2017): 53.

zeme de desteklemektedir.³⁶ Yazılı kaynaklara göre, Roma imparatoru Commodos devrinde (hük. MS 180-192), MS 183 yılında kent surlarının dışına Baktyanus tarafından bir Apollon tapınağı yaptırıldığı bilinmektedir.³⁷ Yüzeyde bulunan ve anlam veremediğimiz çok sayıdaki büyük ölçekli mermer mimari yapı elemanı, Commodos tarafından yaptırılan Apollon Tapınağı'na işaret ediyor olabilir mi? 2015 yılında başlayan ve aralıksız sürdürülmekte olan arkeolojik kazılar sıraladığımız soruların en azından bir bölümüne cevap verecek, yapıyı daha iyi tanımamıza ve anlamamıza yardımcı olacaktır.

36 Şahin, “İznik Gölü Bazilika Kalıntısı Sualtı Yüzey Araştırması - 2015”, 50, res. 20.

37 Şahin, *Katalog der antiken Inschriften*, 15.

Türkiye'nin Avrupa'daki İlk Arkeolojik Kazısı: Ulpiana/Kosova'daki Erken Hristiyanlık Dönemi Buluntuları

Halûk Çetinkaya*

Ulpiana antik kenti, Kosova Cumhuriyeti'nin başkenti Priştine'nin merkezine yaklaşık on iki kilometre mesafededir. Antik kentin iki kilometre kadar yakınında ülke içindeki iki büyük Sırp yerleşiminden biri olan Gračanica kasabası bulunmaktadır. Bu kasaba, içinde yer alan aynı adlı ünlü bir 14. yüzyıl manastırına da ev sahipliği yapmaktadır.

2007 yılından beri bilimsel danışman olarak davet edildiğim Kosova Arkeoloji Enstitüsü'nün bağlı bulunduğu Kosova Kültür, Gençlik ve Spor Bakanlığı ile Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi arasında imzalanan anlaşma uyarınca bu ülkede yasal olarak kazı yapma izni sağlanmıştır. Bu sayede Türkiye'nin Avrupa'daki ilk ve tek arkeolojik kazı çalışması Ulpiana antik kentinde 2012-

Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Arkeoloji Bölümü.

E-posta: haluk.cetinkaya@msgsu.edu.tr

2015 yılları arasında başkanlığında yürütülmüştür. Bu yazıda, kazı yapılan bölgenin tarihi ve kaynaklarda ne şekilde yer aldığı anlatılıp ortaya çıkarılan buluntular tanıtılacaktır.

Ulpiana'nın yer aldığı bölge, çeşitli dönemlerde farklı adlarla anılmıştır. Bunlardan en eskisi Dardania'dır. İsmi kaynağını burada yaşayan Dardanlar oluşturmaktadır. Homeros'ta bahsi geçen ve bugünkü Çanakkale Boğazı bölgesinde yerleşik olan halk ile bağlantılı olma ihtimali kesinlik kazanmamış olan bu halkın kendi yazısı olmadığından onlara ilişkin bilgiler komşu devletlerin tarihlerinden elde edilmektedir. Dardanlar, Makedonya kralı II. Philippos (hük. MÖ 359-336) tarafından diğer bölge halklarıyla birlikte hâkimiyet altına alınmışlardır.¹ Makedonlara karşı tek başlarına mücadelede başarılı olamayan Dardanlar Roma ile müttefik olmuş, ancak bağımsızlıklarını kazanma ümitleri ters tepmiş ve bu kez de MÖ 28'de Roma hâkimiyetine girmişlerdir.² Bu, bölgenin en güçlü halklarından Dardanların çok zor şartlarda yaşadığı bir dönem olmuştur.³ Roma hâkimiyetinde bölgenin idarî yapılanması değişmiş ve büyük olasılıkla o dönemde en yoğun nüfusa sahip olan Moesilerden hareketle Moesia eyaleti oluşturulmuştur. Bu eyalet daha sonra, MS 86 yılına gelmeden Moesia Superior ve Moesia Inferior olarak ikiye ayrılmıştır. Daha önce Dardania olarak bilinen bölge bu ayrılmayla beraber Moesia Superior'a dahil olmuştur.⁴ MS 2. yüzyıl itibarıyla Dardania, Moesia Superior içinde ayrı bir bölge olarak anılmaya başlanmıştır.⁵ Zaman içinde Dardania tek başına bir eyalet haline gelmiştir. Bu olayın ne zaman olduğu kesinlik kazanmamışsa da yaygın görüş Diocletianus (hük. 284-305) döneminde olduğu şeklindedir.⁶

1 F. Papazoglu, *The Central Balkan Tribes in Pre-Roman Times: Triballi, Autariatae, Dardanians, Scordisci and Moesians*, çev. M. Stansfield-Popović (Amsterdam, 1978), 136.

2 Age., 187.

3 Strabon, *Geographika* 7.6, İngilizceye çev. H. C. Hamilton ve W. Falconer, *The Geography of Strabo*, 3 cilt (Londra, 1854-1857), c. 1, 7.6.

4 A. Mócsy, *Pannonia and Upper Moesia: A History of the Middle Danube Provinces of the Roman Empire* (Londra ve Boston, 1974), 68.

5 Ptolemaios, *Geographike* 3.9.4, ed. Carolus Müllerus, *Claudii Ptolemæi Geographia*, 2 cilt (Paris, 1883-1901), 1:433.

6 J. Szilagyi, "Dardani (Dardania)", *Der kleine Pauly* (Stuttgart, 1964), 1:1386-1387.

Ulpiana'nın zaman içinde değişime uğrayarak Ljplan'a dönüş-
tüğü ve antik kentin bugün aynı adla anılan kasabanın olduğu yer-
de bulunduğu düşünülmekteydi. Ancak bu inanış 20. yüzyılın ilk
çeyreğinde Ulpiana kentinin bugünkü yerinin tespitiyle değişmiştir.
Arkeolojik kazı yapılmaksızın görünür haldeki kalıntılardan yola
çıkılarak burada yaklaşık 16 hektarlık bir kışlanın varlığına işaret
edilmiştir.⁷ Ulpiana kentinin antik kaynaklardaki en erken bahsi
MS 2. yüzyılın başındadır.⁸ Kente adını veren, aynı zamanda ku-
rucusu da olan imparator, Marcus Ulpius Traianus'tur (hük. 98-
117). Burada kent kurmanın en önemli sebeplerinden biri bölge-
deki maden ve kömürdür. Bugün dahi Kosova'nın elektrik ihtiyacı
Ulpiana'nın da içinde bulunduğu büyük Kosova Ovası'ndan çıkarı-
lan kömürden sağlanmaktadır. Çalışmalarımız esnasında ihtiyaç
duyulan bir su kuyusu kazılırken Ulpiana'da da bugünkü zeminin
4 metre altında kömür bulunmuştur. Roma döneminde bölgede
altın ve gümüş madenciliği yapıldığı bilinmektedir.⁹ Madencilik
faaliyetleri çok yakın tarihlere kadar devam etmiş, Yugoslavya za-
manında bu bölgeden çıkarılan madenlerin taşınması için halen
mevcut olan bir demiryolu inşa edilmiştir. Bugünkü karayolu ile
hemen hemen aynı hattı izleyen ve ondan yaklaşık 10 metre mesa-
fede bulunan bu demiryolu Ulpiana antik kentinin batı kapısının
tam ortasından geçer.

Ulpiana adına MS 2. yüzyılda burada bulundukları sırada Hi-
ristiyan oldukları anlaşıldığı için öldürülen Florus ve Laurus'un
hayatlarında rastlanmaktadır.¹⁰ Sonraki yüzyıllarda Ulpiana adı
karşımıza nadiren çıkar. 342 tarihli Serdica Konsili'ne katılan din
adamlarından birinin bu kentten olduğu bilinmektedir.¹¹ 385 yılı
civarında İmparator I. Theodosius'un Ulpiana'da olduğu, kendi

7 Đ. Bošković, "Rimske ruševine kod Gračanice", *Starinar* 4 (1926/1927): 272.

8 Ptolemaios, *Geographike* 3.5.

9 G. Gassman ve G. Körlin, "Roman Non-Ferrous and Noble Metal Mining in Kosovo", *International Conference: Archaeometallurgy in Europe III, Abstracts*, ed. A. Hauptmann, D. Modarressi-Tehrani ve M. Prange (Bochum, 2011), 128.

10 H. Delehaye ve diğ., ed., *Propylaeum ad Acta Sanctorum Decembris* (Brüksel, 1940), 345 vd.

11 J. Zeiller, *Les origines chrétiennes dans les provinces danubiennes de l'Empire romain* (Roma, 1967), 162.

adıyla anılan Kanunlar'ın bir maddesinin buradan gönderilmesi sayesinde tespit edilebilmiştir.¹² Kentin adının geçtiği bir başka kaynak ise MS 5. yüzyılın ilk yarısına tarihlenen *Notitia Dignitatum*'dur. Burada Pseudocomitatenses birlikleri içinde Ulpiana'dan gelen askerler de listeye dahil edilmiştir.¹³ MS 5. yüzyılın ortalarında Hun saldırılarına maruz kalan kent, aynı yüzyılın sonlarına doğru Got saldırılarıyla kısmen tahrip olmuştur.¹⁴ 517/518 tarihinde Dardania'da büyük yıkıma sebep olan depremde,¹⁵ her ne kadar hasar gören kentlerin adlarının yazıldığı listede ismine rastlanmasa da önemli ölçüde tahribata uğradığı düşünülmektedir. Bunun ardından I. İustinianus tarafından yeniden kurulan kente İustiniana Secunda adı verilmiştir.¹⁶ Hemfikir olmadığımız ama bugüne kadar kabul edilmiş bir görüşe göre, kent 618 yılındaki Slav istilaları nedeniyle terk edilmiştir.¹⁷ Kentin terk edilmesinin ardından burada bulunan taşlar yeni yerleşimlerde devşirme malzeme olarak kullanılmıştır. Bunun en açıkça görüldüğü yer, yakındaki Gračanica Manastırı'nın kilisesinin duvarlarıdır. Burada, kentteki mezarlıklardan alınmış mezar taşlarının kilise duvarlarının yerle birleştiği noktada bina boyunca kullanıldığı göze çarpar (Res. 1).

Ulpiana'daki arkeolojik kazılar 1953 yılında başlamıştır. Kazılar sırasında ele geçen çömlekler sayesinde, burada MS 1. yüzyılda da bir Roma yerleşiminin bulunduğu belirlenmiştir.¹⁸ Ancak bundan önce de bir yerleşimin olduğu, Brjnica kültürüne ait Geç Tunç Çağı (MÖ 1350-950) çömleklerinin bulunmasıyla kesinleşmiştir.¹⁹

12 *Codex Theodosianus* 1.6.10, ed. ve çev. C. Pharr, *The Theodosian Code and Novels and the Sirmondian Constitutions* (Princeton, 1952), 19.

13 *Notitia Dignitatum* Or. IX. 44, ed. O. Seeck, *Notitia Dignitatum accedunt Notitia Urbis Constantinopolitanae et Laterculi prouinciarum* (Berlin, 1876), 29.

14 S. Petković, "Roman Fibulae from Ulpiana", *Starinar* 53/54 (2003/2004): 241; Iordanis, *Romana et Getica*, ed. Th. Mommsen (Berlin, 1882), 285-286.

15 Marcellinus, *The Chronicle of Marcellinus*, ed. ve çev. B. Croke (Sydney, 1995), 39-40.

16 Procopius Caesariensis, *De Aedificiis* 4.1.28-30, İngilizceye çev. H. B. Dewing, *On Buildings* (Londra, 1954), 227.

17 M. Parović-Pešikan, "Antička Ulpijana prema dosadšnjim istraživanjima", *Starinar* 32 (1981): 57-58.

18 S. Fidanovski, *Rimska Keramika Ulpijane* (Belgrad, 1990), 31.

19 G. Cvetković-Tomašević, "Ulpiana, arheološka iskopavanja u središtu i južnom delu antičkog grada", *Saopštenja* 15 (1983): 67.

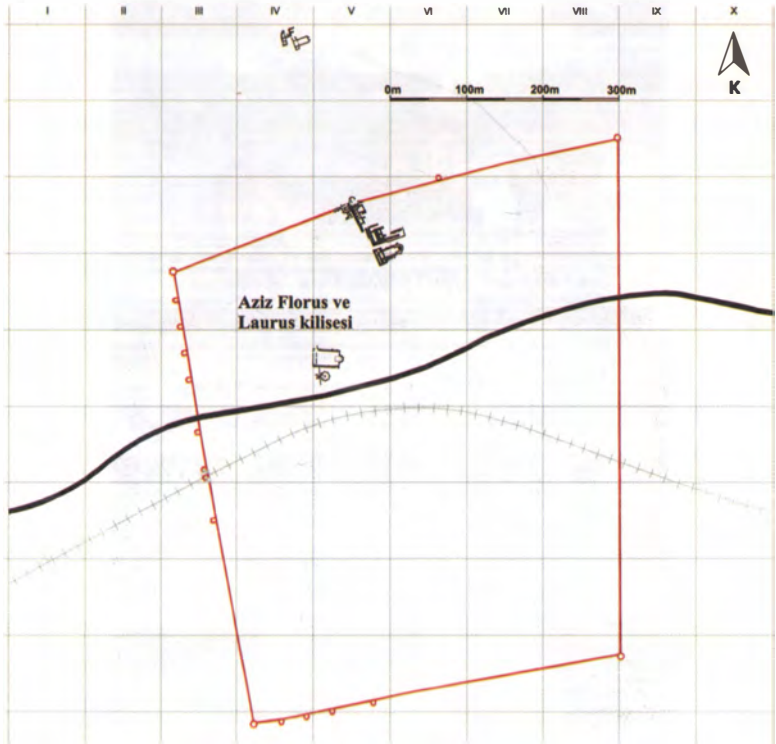

Resim 1: Gračanica Manastırı Kilisesi apsis cephesinde kullanılmış Ulpiana'dan alınma mezar taşları. (Fotoğraf: H. Çetinkaya)

Kazılar 1980 ve 1990'larda aralıklarla devam etmişse de en çok buluntu 1950'li yıllardaki kazılarda ele geçmiştir. Bunlar, kentin *trapezoid* biçimli surları ve bunlara ait bazı kuleler ile bir ana kapı (Şek. 1); kuzey ve batı mezarlıkları ile kuzey mezarlığında bir kilise; kuzey kapısı civarındaki bir tapınağa ait parçalar ve bunun yakınında yer alan başka bir kilisedir. Sonraki dönem kazılarında ise döşeme mozaikli bir villa, bir ev ve batı sur kapısı bulunmuştur.

Kentin MS 2. yüzyıl başındaki kuruluşu *Pax Romana*'ya denk geldiğinden ötürü sur inşa edilmemiştir. Surun MS 4. yüzyılda inşa edilip MS 6. yüzyıla kadar sürekli olarak tamir edildiği düşünülmektedir.²⁰ Bugün görülebilen surla kuzey mezarlığı arasındaki

20 Parović-Pešikan, "Antička Ulpijana", 63-65.

Şekil 1: Ulpiana kentindeki buluntu alanları ve surlar. (Çizim: H. Çetinkaya)

alanda MS 3. ve 4. yüzyıllara tarihlenen evler bulunmuştur.²¹ Bugün itibarıyla sur dışında kalan kuzey mezarlığı ile onun üstünde yer alan kilise bu nedenle inşa edilmişti. Her ne kadar mezarlık alanındaki bu kilise daha altta bulunan mezarlara ulaşabilmek için kazıcılarca kısmen tahrip edilmiş olsa da gerek kazı raporlarından gerek bugünkü durumundan hareketle bazı sonuçlara ulaşmak mümkündür. Kazıcılarca mezarların MS 4. yüzyıla, kilisenin ise MS 6. yüzyıla ait olduğu ileri sürülmüştür.²² Ancak kilisenin özel-

21 S. Fidanovski, "Rimski i ranovizantijski period", *Arheološko blago Kosova i Metohije od neolita do ranog srednjeg veka*, ed. N. Tasić (Belgrad, 1998), 1:267.

22 L. Popović ve E. Čerškov, "Ulpiana-Prethodni izveštaj o arheološkim istraživanjima od 1954 do 1956 god.", *Glasnik Muzeja Kosova i Metohije* 1 (1956): 326.

likle bizim buluntularımızla birebir örtüşen mozaik ve sikkeleri yapının MS 4. yüzyılın ikinci yarısına ait olduğunu göstermektedir. Kilisenin altında bulunan mezarlar ise MS 2. ve 3. yüzyıllara aittir.

Olasılıkla MS 4. yüzyılın sonlarında sur inşa edildikten sonra kuzey mezarlığı kilisesinin tekrar kullanılmadığı anlaşılmaktadır. Surun içinde, kuzey kapısına yaklaşık 40 metre mesafede inşa edilmiş büyük boyutlu kilisenin altında farklı işlev ve dönemlere ait dört evre bulunup son evreyi oluşturan kilisenin MS 6. yüzyıla ait olduğu kazıcılarca ileri sürülmüştür.²³

2012 yılı Temmuz ayı başlarında başkanlığında başlatılan kazı çalışmaları öncesinde uzun süreli kütüphane, arşiv ve arazi çalışmaları yapılmıştır. Bunlardan özellikle eski Yugoslav ordusu-na ait hava fotoğrafları önemli yararlar sağlamıştır. Nitekim bu fotoğrafların titizlikle incelenmesi ve arazi çalışmaları sonucunda kazı alanları tarafımdan belirlenmiştir. Yapılan kazı çalışmalarında taştan inşa edilmiş nişlere ve bir *hypokaust* parçası ile pis su

Resim 2: Ulpiana Vaftizhanesi'nin ilk kazılan batı bölümü ve su kanalları.
(Fotoğraf: H. Çetinkaya)

23 Age., 326.

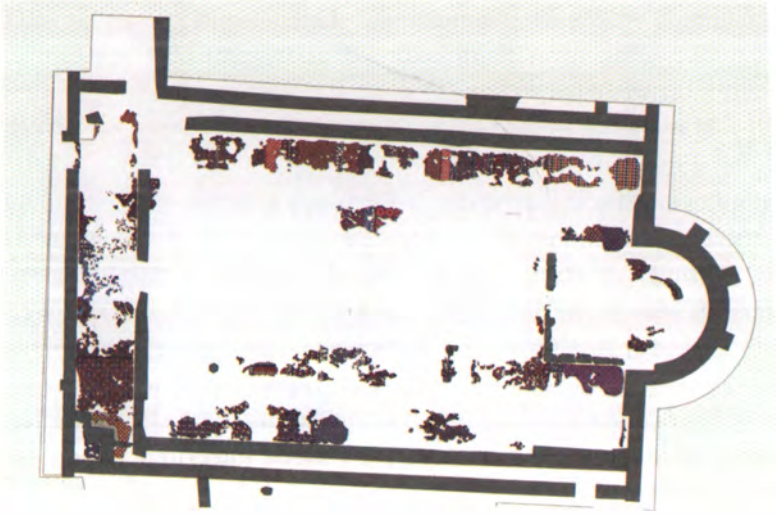
Resim 3: Aziz Florus ve Laurus Kilisesi apsisi içinde *synthronon* izleri.
(Fotoğraf: H. Çetinkaya)

giderlerine rastlanmıştır. Bunlardan nişler dışındakiler, aynı yerde daha önce inşa edilmiş olan bir Roma evine ait parçalardır. Kazı mevsiminin sonuna gelindiğinde, bir yapıya ait beş nişin yanı sıra, havuz kısmına devşirme tuğla malzeme ile haç biçimi verilmiş olan bir vaftiz teknesi ortaya çıkarılmış (Res. 2), açılmayan bölgede de üç nişin bulunduğu hesaplarla belirlenmiştir. Bir vaftizhane olduğu kesinleşen yapının kalan üç nişi 2013 yılında ortaya çıkarılmıştır. Tek katlı, batı yönünden tek girişli ve her nişin içinde uzun birer pencerenin bulunduğu vaftizhanenin ahşap taşıyıcılar üzerinde ki-remitlerden oluşan bir üst örtüye sahip olduğu anlaşılmıştır. Mü-teakiben vaftizhane yakınlarında bir kilise yapısının aranmasına başlanmıştır. Bundaki temel etmen, erken Hıristiyanlık döneminde kentlerde tek bir vaftizhanenin olması, kentin ana kilisesinin ise buna bitişik ya da çok yakın konumda bulunması idi.²⁴ Bu esna-da, vaftizhanenin hemen dışında, doğu-batı istikametinde ve etrafı taşla çevrili basit mezarlara gömülmüş, her ikisi de yirmili yaşlarda olan bir erkek ile bir kadına ait iskeletler bulunmuştur. Yapılan

24 B. Fletcher, *A History of Architecture on the Comparative Method for Students, Crafts-men and Amateurs* (New York, 1924), 208.

Karbon 14 incelemeleri sonucunda iskeletlerin MS 5. yüzyıl sonu ile 6. yüzyıl başına ait olabilecekleri belirlenmiştir. Vaftizhane yapısının kuzey ve güney kısımları arasındaki yükseklik farkı yaklaşık 40 santimetredir. Böylesine bir farkın oluşmasına sebep olabilecek doğal güç ise depremdir. Çanak çömlek ve sikkelerden hareketle MS 4. yüzyılın ilk yarısında inşa edilmiş olduğunu düşündüğüm vaftizhane, yapımının hemen ardından bir deprem sonucu tahribata uğramıştır. Nikomedeia'da 24 Ağustos 358 günü meydana gelen deprem Makedonya'da büyük yıkıma sebep olmuştur.²⁵ Aynı coğrafyadaki Ulpiana'nın da böylesine bir yıkımdan etkilenmiş olması büyük bir olasılıktır. 2013 yılı kazı çalışmaları sırasında aranmakta olan kiliseye ait bir duvar vaftizhanenin kuzeyinde bulunmuştur. İlginç bir nokta ise bunun yaklaşık 1 metre kuzeyinde paralel bir başka duvarın daha bulunmuş olmasıdır. 2014 yılında devam eden çalışmalarımızla bu iki duvarın kilisenin farklı evrelerine ait olduğu anlaşılmıştır. Devam ettirilen kazı ile kilisenin yaklaşık 20 x 40 m boyutlarında, tek narteksli ve üç nefli olduğu, doğu yönünde ise tek bir apsisle sonlandığı görülmüştür. Apsis içinde *synthronon* bulunduğu dair izlere rastlanmıştır (Res. 3). *Bemaya* geçişte bir *templon* duvarı oluşturulduğu, bunun en alt kısımdaki taşları yerinde kalmışken üstteki korkuluk levhaları ile sütunlarının sökülerek başka bir yerde kullanıldığı anlaşılmaktadır. Kilisenin ilk olarak MS 4. yüzyılın ilk yarısında vaftizhane ile birlikte inşa edildikten sonra yukarıda bahsedilen depremde tahrip olduğunu, MS 5. yüzyılda aynı yerde yeniden yapılırken taşıma açısından sorun oluşturacak olan kuzey ve güney duvarlarının yaklaşık birer metre içeri çekildiğini söylemek mümkündür. Her iki evrede de kilise taştan inşa edilmiştir. Kiliseye batı cephesinde yer alan ve orta kapısı diğer ikisinden daha büyük olan üç kapılı bir geçitten girilmekteydi. Kilisenin duvarları ile tabanı kireç ve tuğla tozundan oluşan bir sıvayla kaplanmış. İçten ve dıştan yuvarlak olan apsisin içinde yüksek üç adet pencere bulunduğu dair izlere rastlanmıştır. Kuzey ve güney duvarlarında da pencerelerin bulunduğu yerler tespit

25 E. Guidoboni, A. Comastri ve G. Traina, *Catalogue of Ancient Earthquakes in the Mediterranean Area up to the 10th Century*, çev. B. Phillips (Roma, 1994), 255-259.

Şekil 2: Aziz Florus ve Laurus Kilisesi içindeki mozaiklerin yerleri. (Çizim: H. Çetinkaya)

edilebilmiştir. Pencere boşluklarının olduğu yerlerde pencere camı, kömürleşmiş ahşap ve ergitilmiş halde kurşun ile bunu ergitmede kullanılan bir mermer havan bulunmuştur. Ele geçen pencere çerçevesinin olmayışı ve camlarla birlikte bolca kömürleşmiş ahşap bulunması ahşap çerçeve olasılığını akla getirmiştir. Yukarıda bahsedilenler ve yerinde bulunan sütun kaideleriyle başlıkları sayesinde yapının olası görünümü oluşturulmuştur (Şek. 2).

Kilisenin ilk yapı evresine ait güney duvarı üzerinde buraya özellikle konuldukları anlaşılan beş adet iskelet bulunmuştur. Bunlar olasılıkla deprem sırasında ölen kişilere aittir. Bu kişilere özel bir uygulama ile kilise içine gömülme ayrıcalığı verilmiştir. Beş iskeletin ancak ikisi bilgi sağlayabilecek niteliktedir. Bunlar yirmili ve kırklı yaşlardaki iki kadına aittir (Res. 4).

İnşa edilen ilk kilisede döşeme mozaikleri vardır. İlk kez 2013 yılı kazı mevsiminin sonlarında kilise yapısı içinde bulunan döşeme mozaik kalıntıları (Res. 5 ve Şek. 3) sonraki yıllarda kilise içinde farklı yerlerde çıkmaya devam etmiştir. İkinci aşamada ise büyük kısmı tahrip olmuş mozaikleri onarmak hem çok paha-

lı hem çok zaman alacak bir iş olduğundan ya da yapacak usta kalmadığından ötürü mevcut mozaiklerin üzerleri sıva ile kapatılmıştır. Yapının farklı yerlerindeki çökmeler sebebiyle, özellikle doğu kısmında, *templon*un hemen önünde en altta mozaik, üstünde tuğla ve onun da üstünde sıva olacak şekilde bir düzenleme yapılmıştır (Res. 6). Parçalar halinde bulunan mozaiklerin en iyi korunanları narteksin güneyinde ve kuzey *nef* içinde bulunmaktadır. Mozaik parçaları Japonya Ulusal Kültürel Varlıklar Araştırma Enstitüsü laboratuvarlarında incelenmiş, bunların ortalama 14 x 16 mm boyutlarında olup kalsiyum, magnezyum, demir, gümüş ve silisyum içerdikleri tespit edilmiştir. Kırmızı renklerin kullanıldığı kiremit ya da tuğla dışındaki mozaik taşları yerel kireçtaşındandır. Beyaz, kırmızı, siyah, kahverengi ve yeşilden oluşan beş ana

Resim 4: Aziz Florus ve Laurus Kilisesi ilk evresi güney duvarı üzerinde iskeletler.
(Fotoğraf: H. Çetinkaya)

Resim 5: Aziz Florus ve Laurus Kilisesi ilk evresine ait mozaiklerin ilk bulundukları konum. (Fotoğraf: H. Çetinkaya)

renkte yapılmışlardır. Mozaik desenleri daha çok geometrik süslemelerden oluşmaktadır. Bunun tek istisnası güney *nefin* doğusunda yer alan iki adet kuştur (Res. 7). Bunun dışında yapıya destek sağlamış banilerin isimleri Latince olarak kuzey *nefte* ve narteksin orta kısmında görülebilmektedir. Toplamda yirmi iki yazıt vardır. Yapılan bağışlara ilişkin olarak PRO VOTO FECIT ve CVM SVIS PRO VOTO ifadeleri kullanılmıştır. Bağış yapan kişilerden ismi okunabilenler şunlardır: [M]AX[E]NTIA, [ALE]XANDER, VALENTIA[NUS], [DO]METIANUS, [S]ABAS, [M]ARCELLINUS, IOHANNES, [M]ARTI[US] ya da [M]ARTI[ANUS], [M]ARCISINUS, [M]ARTIN[US] ve FELL[I]NICUS. Bu mozaikler olasılıkla 320-350 yılları arasında yapılmışlardır. Kazı sırasında bulunmuş olan sikkeler de bunu destekler biçimdedir. Mozaiklerdeki bazı bezemeler hem yapıyı hem içindeki mozaikleri tarihleme açısından yararlı olabilecek niteliktedir. Narteksin orta bölümünde yer alan ve kısmen korunagelmüş olan mozaik yazıtta geçen *comes* unvanı ilk kez I. Constantinus (hük. 306-337) tarafından kullanılmıştır. Yakındaki madenleri korumak amacıyla burada bulunan askerî

birliğin komutanı olan askerî valiye verilen bu unvan, bu kişinin aynı zamanda yapının inşaatına sağladığı desteği göstermesi bakımından önemlidir. Önemli bir diğer ifade ise PROSELITA'dır. Bu terim, Hıristiyanlığın ilk yıllarında önceki dinlerinden vazgeçip Hıristiyan olanlar için kullanılmıştır. Bu tabirin geçtiği iki yerde de aynı isme, [M]AX[E]NTIA'ya, rastlanmaktadır. Kendisi olasılıkla Yahudi iken Hıristiyan olmuş bir kadındır. Mozaik bezemeler için önemli bir başka nokta ise kuzey *nef* mozaikleri içinde haç bezemesine rastlanmasıdır (Res. 8). II. Theodosius'un (hük. 408-450) 427 tarihli emirnamesi ile haçın zeminde kullanılması yasaklanmıştır.²⁶ Bu sebeple zemindeki haç tasvirleri mozaiklerin tarihlenmesi için *terminus ante quem* oluşturmaktadır.

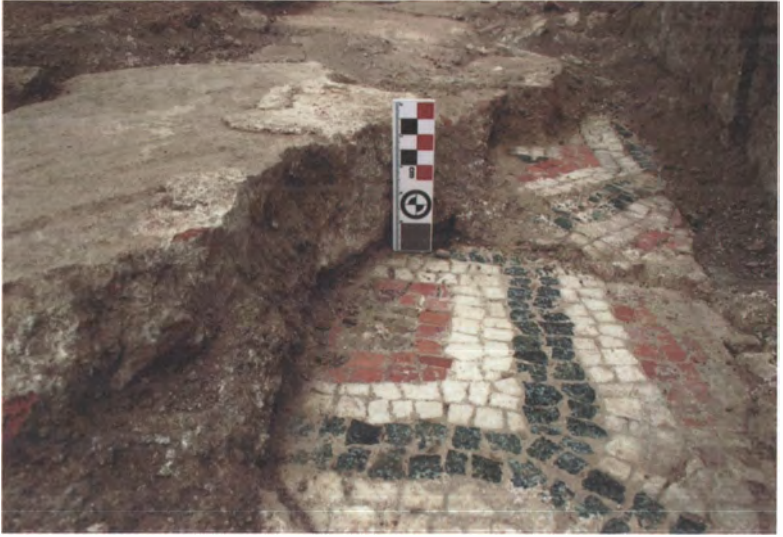
Tarihleme açısından en önemli kaynaklardan biri de bulmuş olduğumuz toplam 144 adet sikkedir. Bunlar arasında okunabilenlerin çok büyük bir kısmı MS 4. yüzyıla aittir. En erken tarihli Geta (hük. 209-211), en geç tarihli ise İstinius (hük. 518-527) döneminden kalmadır. Sikkelerin İulia Mamaea (180-235) için bastırılmış gümüş olan bir tanesi hariç tamamı bakır ve tunçtandır.

Yaptığımız kazı ile Ulpiana kent tarihi açısından çok önemli buluntular gün ışığına çıkarılmıştır. Bunlar içinde en önemlisi,

Şekil 3: Vaftizhane, Aziz Florus ve Laurus Kilisesi'nin olası görünümü. (Çizim: T. Öner)

26 P. Krueger ve T. Mommsen, *Corpus Iuris Civilis, Institutiones* (Berlin, 1872), I. VIII. 1.

Resim 6: Aziz Florus ve Laurus Kilisesi *templon* önündeki mozaiklerin kapatılma şekli.
(Fotoğraf: H. Çetinkaya)

vaftizhanenin hemen yanında olması sebebiyle kentin ana kilisesi olduğunu düşündüğümüz yapıdır. Bu kilisenin ithafına dair şu an itibarıyla elde belge mevcut olmamasına karşın Ulpiana'nın Hristiyanlık dönemine ait en önemli kişiler olmaları nedeniyle Florus ve Laurus'a ithaf edilmiş olduğunu söylemek mümkündür. Florus ve Laurus Konstantinopolisli ikiz taş ustaları olup Ulpiana'da bir tapınak inşaatında çalışmak üzere bulunmaktaydılar. Hristiyan olduklarının anlaşılmasının ardından derin bir kuyuya atılmak suretiyle öldürülmüşlerdir.²⁷ Şehit edilmelerinden yüzlerce yıl sonra 1200 yıllarından itibaren Konstantinopolis'e gelen Rus hacılar, onlara ait kafataslarını 14. ve 15. yüzyıllarda Pantokrator Manastırı'nda görmüşlerdir.²⁸ Sonraki yüzyıllarda bu azizler Rusya'da atların iyileştiricisi olarak anılmaya başlamıştır.²⁹

27 Delehay ve diğ., *Propylaeum*, 345 vd.

28 G. P. Majeska, *Russian Travelers to Constantinople in the Fourteenth and Fifteenth Centuries* (Washington, DC, 1984), 42, 152, 162, 186, 290, 293.

29 I. L. Hohlova, *Иконы Рыбинска* (Rybinsk, 2009), 480.

Kazı çalışmaları sonucunda ortaya çıkardığımız vaftizhane ve kilise büyük olasılıkla 518 depreminde bir kez daha yıkılınca kuzey sur kapısı yakınındaki kiliseye taşınması söz konusu olmuştur. Bu yapının güney cephesi boyunca yerinde bulunan üç adet sütun kaidesinin işaret ettiği üzere burada bir *parekklesion* vardı. Hristiyanlığın erken dönemlerinden itibaren varlıkları bilinen *parekklesion*lar en çok orta Bizans döneminde kullanılmıştır. Ulpiana'nın 618 yılı başlarında Slav istilası sırasında tahrip ve terk edildiği kabul edilerek oluşturulan yaklaşımın³⁰ sorgulanmasının gerekliliği sadece bunun gibi mimari ayrıntılarla değil farklı kaynakların incelenmesiyle de ortaya çıkabilecektir. Nitekim yakın tarihte yapılmış bir doktora çalışması Dardania eyaletinin Slavlaştırılmasının 10. yüzyılda dahi devam ettiği yönünde önemli bilgiler sunmaktadır.³¹

Kazı çalışmalarına başladığımız dönemin hemen öncesinde burada aralarında Kosovalı Arnavutların da bulunduğu Fransız bir araştırmacı ekip tarafından sondajlar yapılmıştır.³² Bizim başladığımız dönemde araştırmalarını sonlandıran Alman bir ekip ise ça-

Resim 7: Güney nefin doğu kesiminde bulunan ve mozaik desenleri arasında geometrik bezeme dışındaki tek örnek olan kuş motifleri. (Fotoğraf: H. Çetinkaya)

30 Fidanovski, *Rimska Keramika Ulpijane*, 7-9.

31 P. Milich, "Cumulative Slavcity: Cultural Interaction and Language Replacement in the North Balkans during the Slavic Migration Period, AD 500-900" (Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ohio State University, 1995), 190.

32 A. Hajdari ve diğ., "Résultats préliminaires des campagnes de fouilles à Ulpiana 2006-2008", *L'Illyrie méridionale et l'Épire dans l'Antiquité V*, 2 cilt, ed. J.-L. Lambolay ve M. P. Castiglioni (Paris, 2011), 1:449-458.

Resim 8: Kuzey nef üzerinde haç bezemeleri, bani adları ve ithaf yazıları.
(Fotoğraf: H. Çetinkaya)

lışmalarımızın sonuçlarını sahiplenmeye çalışmış, hukuki uyarıların ardından bundan vazgeçmiş ancak bu sefer de yaptıkları yakın tarihli yayınlarda bizim çalışmalarımız hiç yokmuş gibi bir tavır sergilemiştir.³³ Şüphesiz ki 21. yüzyılda bilim insanlarının yaklaşımı bu olmamalıdır.

Dört yıl boyunca yürüttüğümüz kazı çalışmaları sonucunda Türkiye Cumhuriyeti adına gurur duyulacak buluntular elde edilmiştir. Yaptığımız kazı ile Ulpiana tarihinin en büyük yapıları ortaya çıkarılmış, Türkiye'nin bilimsel alandaki seviyesi sergilenmiştir. Gönül isterdi ki buluntularımız içinde belki de en narin olanlarını oluşturan mozaikler, üzerleri kapatılmak yerine hak

33 F. Teichner, "Ulpiana-Iustiniana Secunda (Kosovo): Das urbane Zentrum des dardanischen Bergbaubezirks", *EphemNapoc* 25 (2015): 81-93.

ettikleri biçimde sergilensin. Kosovalı Arnavut yetkililer bunun yerine tüm antik kent alanını bir arkeolojik parka çevirerek yeni bir gezi alanı oluşturmuşlardır. Parka asılan bilgi levhalarında ise Türkiye’nin katkılarından bahsedilmemiş ve ortaya çıkardığımız eserlerdeki payımız yok sayılmıştır. Tüm olumsuzluklara karşın Türkiye’nin Avrupa’daki ilk ve tek arkeolojik kazı çalışması çok büyük buluntularla taçlanmıştır. Çalışmalarımızın diğer bilim insanlarını teşvik etmesi en büyük dileğimizdir.

II

BİZANS ANADOLUSU'NDA
KENT VE ÇEVRE

Bizans Dönemi Kazı Çalışmalarına Kent Bütününde Bakmak

Yelda Olcay Uçkan*

Bilindiği gibi, Bizans, geniş bir coğrafya ve tarihsel sürece yayılmış bir uygarlıktır. Bu özelliği nedeniyle de farklı etkilerle kendini biçimlendirmiş ve uzun bir süre sonunda gerçek karakterini oluşturmuştur. Dolayısıyla yalnızca Roma İmparatorluğu’nun Doğu’daki devamı olmamış, aynı zamanda bu topraklardaki farklı kültürlerden de etkilenmiştir. Tümünü bir araya getirirken şüphesiz en belirleyici öğelerden biri de Hristiyanlık olmuştur. Tüm bu unsurlar, sanat tarihçilerinin Bizans dönemini ayrı bir uygarlık olarak tanımlamasında belirleyicidir. Bununla birlikte Bizans dönemindeki kentlere ilişkin bilgilerimiz ise bir o kadar sınırlıdır. Kentlerin kuruluşundaki ana unsurlar, Roma İmparatorluk dönemi sonrası ortaya çıkan değişim ve dönüşümün nasıl olduğu net değildir. Bu nedenle, bu bildiride, “Bizans dönemi kentleri nasıl

görünürdü? Kent kuruluşundaki unsurlar nelerdi?” gibi sorular, Olympos örneği üzerinden yanıtlanmaya çalışılacaktır.¹

Anadolu'nun güneyinde yer alan Olympos, Akdeniz'in önemli liman kentlerinden biri olarak karşımıza çıkar. Yunanca adına dayanarak, çok yakınında yer alan Phaselis gibi Olympos'un da Dor koloni kenti olması akla yatkın gözüktür. Coğrafi olarak içinde yer aldığı Likya bölgesindeki etkin varlığı, MÖ 188 yılında kurulan Likya Birliği'ne ait sikkelerle belirlenebilir.² Likya bölgesinin yönetsel anlamda önemli bir kurumu olan Likya Birliği içinde üç oy hakkına sahip altı kentten biridir. Olympos'un Birlik sikkelerinden çekilmesi Zeniketes'in kentteki hâkimiyeti ile eşzamanlıdır. Çok net olmamakla birlikte kente hâkim olan ve “Korsan” olarak tanınan Zeniketes yerel bir bey olarak değerlendirilebilir.³ Roma İmparatorluğu'nun baskın gücü karşısında fazla direnemeyen Zeniketes MÖ 77 yılındaki yenilginin ardından trajik şekilde hayatını sonlandırmıştır. Bu tarihten sonra Olympos bütünüyle Roma egemenliğine geçmiştir. Kentleşme açısından Olympos'un Roma döneminde önemli bir konum aldığı izlenir. Olympos'ta günümüzde de izlenebilen anıtsal kamu yapıları ve buna bağlı olarak oluşan kent dokusu Roma dönemindeki bu yapılaşmanın izleridir.

Olympos'un Hristiyanlıkla tanışması MS 3. yüzyılın sonlarına denk gelir. Kentle ilişkisi doğrudan bilinen Methodios ise Olympos'un ilk piskoposu olmanın ötesinde önemli bir kutsal kişi olarak karşımıza çıkar.⁴ Hristiyanlıkla ilgili önemli çalışmaları olan Methodios'un özellikle Hristiyanlık aleyhine yazılanlara cevaben yazdığı eserleri dikkat çekicidir. Tüm bu çalışmalar erken dönemde Hristiyanlığın oluşmasında önemli yer almıştır. Methodius'un

1 B. Y. Olcay Uçkan, Ö. E. Öncü ve S. Evcim, “Olympos'un Roma ve Bizans Dönemi Kent Dokusu”, *Olympos I. 2000-2014 Araştırma Sonuçları*, AKMED Series in Mediterranean Studies 2, ed. B. Y. Olcay Uçkan (Antalya, 2017), 9-31.

2 G. Lang, *Klassische antike Stätten Anatoliens, c. 2, Larissa-Zeleia* (Norderstedt, 2003), 207.

3 B. Y. Olcay Uçkan ve G. K. Öztaşkın, “Ateş ve Suyu Kutsanan Kent Olympos”, *Likya: Sarpedon ve Aziz Nikolaos'un Ülkesi* (İstanbul, 2016), 274-287.

4 B. Y. Olcay Uçkan ve L. Kayapınar, “Olympos Piskoposu Methodios ve Olympos Kenti”, *Patara VII.1, Kum'dan Kent'e: Uluslararası Patara Kazıları 25. Yıl Sempozyumu Bildirileri, 11-13 Kasım 2013*, ed. H. Işkan ve F. Işık (Antalya, 2015), 535-544.

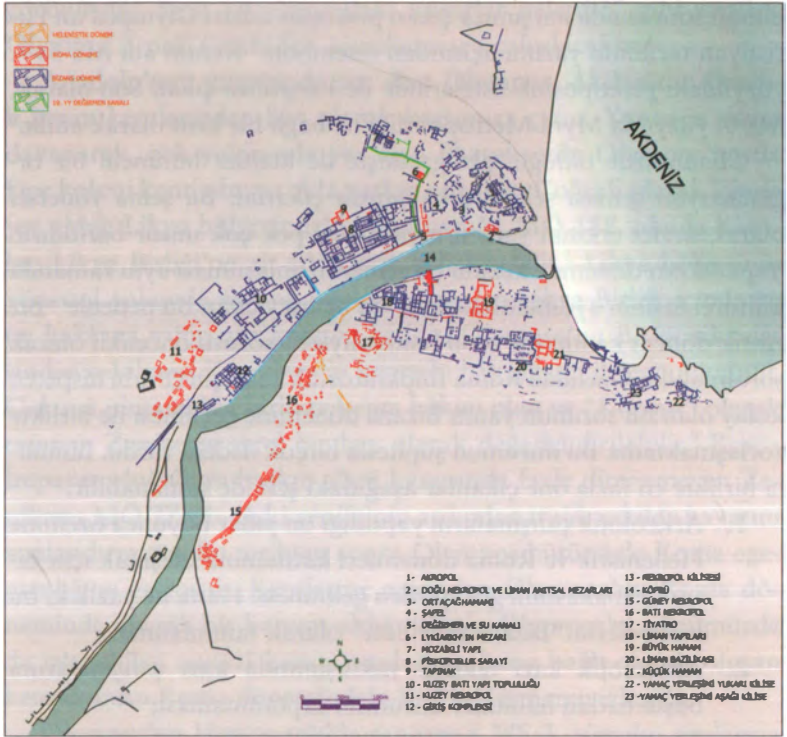
ölümü sonrasında karşımıza çıkan piskopos adları Olympos'un Hıristiyan tarihinin yazımı açısından önemlidir.⁵ Kentin adı MS 5.-7. yüzyıldaki piskoposluk listelerinde de karşımıza çıkar. Son olarak, MS 9. yüzyılda Myra Metropolitliği'ne bağlı bir kent olarak anılır.⁶

Günümüzde olduğu gibi geçmişte de kentler bütüncül bir organizasyon şeması şeklinde karşımıza çıkarlar. Bu şema yönetsel olarak devlet erkinin yanı sıra yaşamsal pek çok unsur barındırır. Yapıldıkları dönemde kurulu bu şemanın anlaşılması aynı zamanda kültürel tarihin aydınlatılmasında da belirleyicidir. Bu nedenle "Biz Antik dönem kentlerine nasıl bakmalıyız?" sorusu öncelikli olarak sorulmalıdır. Özellikle Roma İmparatorluk çağı için cevabı nispeten kolay olan bu sorunun yanıtı Bizans dönemine geçilmesi ile birlikte zorlaşmaktadır. Bu durumun şüphesiz birçok nedeni vardır. Bununla birlikte en fazla öne çıkanlar aşağıdaki şekilde sıralanabilir:

1. Arkeolojik çalışmaların yapıldığı on yıllar boyunca özellikle Hellenistik ve Roma dönemleri katmanına ulaşmak için Bizans tabakasının görmezden gelinmesi. Hatta ne yazık ki bu bakiyelerin "Bizans tahribatı" olarak tanımlanması;
2. Arkeolojik kazı tekniği yaklaşımında kazı çalışmalarına başlamadan halihazır durumun saptanmaması;
3. Bizans döneminde değişen yönetsel yapının ve tarihî süreçte yaşanan savaş ve doğal afetlerin kente yansımalarının yeterince tartışılmamış olması;
4. Bizans kentlerinin Roma kentlerinden dönüştürülmesi sürecine yeterince değinilmemiş olmasıdır.

5 MS 431 yılında Efes Konsili'ne katılan Aristokritos, MS 458 tarihli Myra Metropolitliği'nin İmparator I. Leo'ya gönderdiği mektupta adı geçen Piskopos Anatolius ve MS 518-520'deki Konstantinopolis Sinodu'na katılmış olan Ioannes'in de adları sayılabilir. Ayrıca, MS 6. yüzyılın sonu-7. yüzyılın başına tarihlenen Kıbrıs buluntusu kurşun bir mühürde Anania/Anianos ya da Ioannes adlı bir piskoposa daha rastlanmaktadır. Kazı çalışmalarında ele geçen epigrafik bulgular sonucu iki piskopos ismi daha saptanmıştır. MS 5. yüzyıl sonu-6. yüzyıl başına tarihlendirilen bir levha üzerinde Piskopos Theophiletos adı okunmaktadır. 2019 sezonunda bulunan bir lento üzerindeki yazıtta ise "Pek Tanrı Sever Piskopos Nikolaos" ismi yer alır. Olympos adı MS 5.-7. yüzyıldaki piskoposluk listelerinde de karşımıza çıkar. Kentin adı son olarak, MS 9. yüzyılda Myra Metropolitliği'ne bağlı anılır.

6 H. Hellenkemper ve F. Hild, *TIB 8: Lykien und Pamphylien* (Viyana, 2004), 758.

Şekil 1: Olympos kent planı. (Olympos Kazı Arşivi)

Olympos'ta 2000 yılında başlayan çalışmalar öncesinde bu unsurlar göz önüne alınarak program yapılmıştır. Bu nedenle yerleşimin öncelikli olarak sayısal kent planı hazırlanmış ve mevcut duruma göre dönemlere ayrılmıştır (Şek. 1 ve Res. 1). Bu çalışmaya ilişkin en büyük şansımız ise alanda daha önce kapsamlı bir kazı yapılmamış olması ve Olympos'un doğal afet, hastalık ve savaş nedeniyle bir şekilde terk edilmesinden sonra yeniden bir yerleşimin gerçekleşmemesidir. Bu durum, kentin büyük ölçüde son haliyle belgelenmesini olası kılmıştır. Böylelikle Olympos'un kuruluşundan terk edildiği sürece kadar olan değişim ve dönüşüm kent dokusunda izlenebilmiştir. Bu da bize Roma kentlerinden Bizans kentlerine geçiş sürecinde halihazır durumun belgelenmesinin, de-

taylı kazı çalışmaları başlamadan önce yapılmasının öncelikli olması gerektiğini göstermiştir.

Yukarıda da değinildiği gibi, yakın zamana kadar Anadolu’da yapılan çoğu kent kazısında, ne yazık ki Bizans tabakasının antik dönem kentini tahrip eden bir katman olarak algılandığı izlenir. Oysa özellikle erken Bizans döneminde Roma kentlerinin dönüşüm sürecini izlemek, kültürel mirasın tarihlendirilmesinde ve kültür tabakalarının anlaşılmasında son derece önemli bir olgudur. Çünkü bu noktada yaşadığımız önemli dezavantajlardan biri özellikle başkent Konstantinopolis dışında kalan yerleşimlerin kültürel özelliklerini aktaran yazılı belgelerin neredeyse yok denecek kadar sınırlı olmasıdır. Başkent odaklı bilgi aktarımı, kaynak yazarlarının başkent dışındaki dünyayı neredeyse hiç tanımadığı izlenimi yaratır. Benzer durum Olympos için de geçerlidir. Bu nedenle de özellikle Bizans dönemi kentlerinin anlaşılmasında arkeolojik çalışmalar büyük önem taşımaktadır ve titizlikle takip edilmelidir. Bunun yanı sıra, arkeolojik çalışmalarda da bütüncül yaklaşıma bağlı kalınması gerekir.

Resim 1: Olympos, uydu fotoğrafı üzerinde sayısal kent planı. (Olympos Kazı Arşivi)

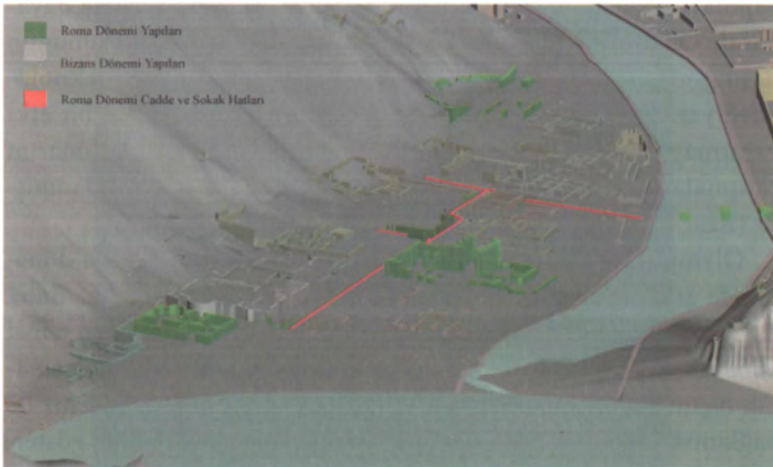
Resim 2: Olympos, hava fotoğrafı, güneybatıdan bakış. (Olympos Kazı Arşivi)

Bu anlayıştan yola çıkılarak yürütülen Olympos kazı çalışmalarında süreç, kent dokusunun anlaşılması bağlamında ele alınmaktadır. Kent bütünündeki çalışmalarla elde edilen veriler, Olympos'un kuruluşundan terk edilmesine kadar geçen süreç içinde değişim ve dönüşümünü belirlemeye yönelik olarak değerlendirilmektedir. Bu çalışmanın en büyük faydası, Olympos'un cadde ve sokak düzenlemesi ile yapıların işlevinin, dolayısıyla kentin anlaşılmasına katkı sağlamasıdır.

Olympos'un kent tarihine bakıldığında, özellikle Geç Antikçağ ve erken Bizans döneminde kısmen refah içinde olduğu öngörülebilir. Temel olarak bu öngörü Likya bölgesinin çoğu yerleşimi için de geçerlidir. Normal kabul edebileceğimiz bu süreç MS 6. yüzyılın ortasından itibaren kırılmaya başlar. Anadolu'nun tümüne etki eden Arap akınlarının yıkıcı etkisinin yanı sıra yaşanan doğal afetlerin de kenti olumsuz etkilediği izlenir. Gerek yaşanan savaş ortamı gerek deprem gibi doğal afetler Olympos'un sosyal yaşamı ve ekonomisini de olumsuz etkilemiş olmalıdır. Kentte yaşanan veba gibi hastalıkların da ciddi nüfus kaybına yol açması yaşanan olumsuzluklardan biridir. Demografik düşüşler ve savaş ekonomisinin kentin iktisadi ve ticari yaşamını neredeyse tümünden ortadan kal-

dırdığını düşünmek olasıdır. Günümüzde yapılan kent dokusuna ilişkin çalışmalarımızda yapı faaliyetlerinin Bizans dönemi için MS 5.-7. yüzyıllarla sınırlı olması bu düşüncüyü destekler niteliktedir.

Olympos'un kent tarihine ilişkin bilgiler, arkeolojik bulgular ile birleştiğinde, günümüzdeki Olympos Kenti'nin MS 2. yüzyıl sonrası cezalı kent olmaktan çıkarılması ile MS 7. yüzyılda yukarıda sözü edilen nedenlerle bir şekilde terk edilmesi sürecine ait bir doku içerdiğini gösterir. Yaklaşık 500 yıllık sürecin yarattığı günümüz Olympos'u, tüm değişim ve dönüşümü yansıtan kent dokusuyla dikkati çeker (Res. 2). Bu doku, kentin geçmişindeki farklı dönemlerin kronolojik olarak tespit edilmesine katkı koyması açısından da önemlidir. Tarihî ve arkeolojik verilere dayanarak kentteki en erken izler, Hellenistik döneme aittir. Bununla birlikte günümüze gelen mevcut yapılar ve kentsel doku ağırlıklı olarak Roma ve Bizans dönemi yerleşimini yansıtır. Olympos'un genel yapısının Roma döneminde kurgulandığı, erken Hıristiyanlık ve Bizans dönemlerinde ise bu düzenin temel alınarak dönüşümün gerçekleştirildiği izlenmektedir (Res. 3). Pek çok antik kentin aksine, Olympos'un kazısı tümüyle tamamlanmamış olmasına

Resim 3: Olympos Güney Kent, mevcut durum üzerinde cadde ve sokak dokusu.
(Olympos Kazı Arşivi)

Resim 4: Olympos antik kenti modelleme, doğudan bakış. (Olympos Kazı Arşivi)

rağmen kent dokusunun okunabilmesi, en son hali üzerine yorum yapmayı olası kılması açısından önemlidir. Tüm bu verilere dayanarak Olympos kentinin terk edilmeden önceki son durumunun nasıl görüldüğüne ilişkin bir model hazırlanmıştır. İleri teknolojiden yararlanarak hazırlanan bu modelin yalnızca görsel bir etki yaratmayı değil aynı zamanda kentte sürdürülen kazı ve onarım çalışmalarının programlanmasına katkı sağlaması da amaçlanmıştır (Res. 4 ve 5).

Olympos'un konumlandığı topografya, Roma ve Bizans döneminde şekillenen kent dokusunda belirleyici bir unsurdur. Buna bağlı olarak, kenti fiziksel olarak ikiye ayıran Olympos Çayı temel alınarak, cadde ve sokaklar ile kamusal, dinî ve sivil yapılaşmanın biçimlendiği anlaşılmaktadır. Doğusunda yer alan Akdeniz ile bağlantısı Olympos'un önemli bir liman kenti olduğunu da göstermektedir.

Olympos'un kurulduğu ve yaşamın sürdüğü dönemlerde özellikle denizyolu kullanımının yaygın olduğu düşünüldüğünde, Ak-

deniz'in, kentin dış dünya ile bağlantı noktasını da oluşturduğu öngörülebilir. Henüz kentin liman kuruluşuna ait arkeolojik veriler tespit edilememiş olsa da özellikle denizle birleşen Olympos Çayı ağzının kapanmaması için bir mendirek beklenmelidir. Bu öngörü-yü destekleyen bulgu, deniz hareketi sonucu kıyıda ortaya çıkan döşemedir. Liman kurgusunu yorumlamamız için oldukça önemli bu bulgu, günümüzde de izlenebilen Olympos Çayı kıyısında uzanan rıhtım duvarları ve merdivenler ile birlikte anlam kazanır. Bu kuruluş özellikle küçük teknelerin Olympos Çayı içine girdiklerini gösterir. Dolayısıyla çayın denizle birleştiği yerde derinliği korumak ve deniz hareketleriyle çayın ağzının kapanmasını önlemek için bir mendirek olması akla yatkındır.

Olympos'un su ile şekillenmiş bir kent olduğunu söylemek mümkündür. Doğusunda yer alan Akdeniz, konumlandığı vadi ortasından akan Olympos Çayı ve halen büyük bir kısmı aktif olan su kaynakları ile birlikte kurgulanmıştır. Kent içinde yapılan çalışmalarla tespit edilen drenajlar, yapıların içine uzanan su hatları ve kent içindeki kanallar, Olympos'un ilk kuruluşundan itiba-

Resim 5: Olympos antik kenti modelleme, kuzeybatıdan bakış. (Olympos Kazı Arşivi)

Resim 6: Olympos antik kenti modelleme, Piskoposluk Sarayı, kuzeybatıdan bakış ve köprü. (Olympos Kazı Arşivi)

ren doğal kaynakların verimli kullanıldığını göstermesi açısından önemlidir. Kente karakter kazandıran Olympos Çayı'nın kuzey ve güneyinde vadi içine yükselen yamaçlara yayılan yapılaşmanın da mevcut topografya gözetilerek biçimlendirildiği anlaşılmaktadır. Bu kuruluş tasarlanırken topografya ve su kaynaklarının yalnızca altyapı için değil aynı zamanda estetik yönden de dikkate alındığı kent modellemesine net olarak yansır. Bu açıdan en dikkat çekici olan Kuzey Kent'te yer aldığı düşünülen gölettir. Günümüzde bataklık olarak görülen kısmın gölet olduğu düşüncesi, bu alandaki yapıların konumlanışına göre ortaya çıkmaktadır. Gerek yapıların gölet kıyısı gözetilerek yerleştirilmesi gerekse kent içindeki bazı drenaj kanalları ile bağlantısı bu düşüncüyü destekler.

Kentin biçimlenişinde belirleyici olan Olympos Çayı'nın, drenaj bağlantısıyla hem altyapıya hem kent dokusunun oluşumuna doğ-

rudan etkisi gözlenir. Bu düzenin Roma İmparatorluk döneminde kurgulandığı arkeolojik bulgularla netlik kazanmıştır. Olympos Çayı'nın iki tarafına yayılan ve günümüzde Kuzey Kent ve Güney Kent olarak tanımladığımız alanların gerek cadde ve sokak düzenlemeleri gerekse kamu, dinî ve sivil yapılarıyla, planlı bir şehmeye sahip olduğunu gösterir. Kentin kazısı tamamlanmadan bu tespitlerin yapılmasındaki en önemli unsur, Bizans dönemi kentinin Roma dönemi kenti esas alınarak biçimlenmiş olmasıdır. Kent planına bakıldığında ana aksların korunduğu izlenir. Buna bağlı olarak hem Roma hem Bizans dönemine ait yapı bakiyeleri rahatça okunmakta ve yapılar tanımlanabilmektedir.

Bu açıdan değerlendirdiğimizde Roma döneminde Kuzey Kent'in tapınım alanı ve mezar anıtlarıyla, ağırlıklı olarak dinî işlevle biçimlendiği tespit edilmektedir. Güney Kent ise kamu ve sivil yapıların yer aldığı bir alan olarak karşımıza çıkar. Diğer bir deyişle Roma dönemi Olymposu'nda sosyal ve ticari yaşamın Güney Kent'te kurgulandığı anlaşılmaktadır. Kuzey ve Güney Kent'i birbirine bağlayan köprü ve buna bağlı köprü caddesi her iki yakının aynı anda planlandığını göstermesi açısından önemlidir (Res. 6). Temeli Roma döneminde atılan bu planın Bizans döneminde de aynen kullanıldığı izlenir. Günümüze ulaşan köprü kalıntısında tespit edilen Roma devşirme malzemeler, Bizans döneminde yenilendiğini, dolayısıyla aynı aksın kullanımına devam edildiğini göstermesi bakımından önemli bir veridir.

Roma İmparatorluğu'nun kültürü ile birlikte oluşan Bizans İmparatorluğu, erken döneminde mevcut kentleri kullanmaya devam etmiştir. Devlet yapılanmasında giderek etkisi artan Hıristiyanlığın devreye girmesiyle birlikte kentlerde değişim ve dönüşüm süreci yaşanmıştır. Erken Bizans dönemi için yapılan bu genel değerlendirmeye, arkeolojik bulgulara dayalı olarak Olympos için de geçerlidir. Roma İmparatorluk döneminin meclis yönetimleri, yerini Hıristiyanlıkla birlikte kentlere atanan piskoposlara bırakılmıştır. Piskoposlar yalnızca dinî lider değil aynı zamanda kentlerin kamusal yöneticisi haline getirilmiştir. Yönetim yapısındaki bu değişim kaçınılmaz olarak kentlere de yansımıştır. Piskoposların kent için-

Şekil 2: Olympos Piskoposluk Sarayı planı. (Olympos Kazı Arşivi)

de aldığı bu önemli konum, sahip oldukları mekânların da kentte odak noktası oluşturmalarına yol açmıştır.

Bu açıdan baktığımızda, Kuzey Kent'te yer alan Piskoposluk Sarayı (*Episkopeion*) kent dokusunu belirleyici konumuyla dikkati çeker. Piskoposların hem dinî hem kamusal hem özel ikametgâh olarak kullandıkları bu yapılar topluluğu, Kuzey Kent'te ortaya çıkan kent dokusunda belirleyici odak oluşturur. Bu odak noktanın Roma İmparatorluk döneminde kurgulandığı ise arkeolojik verilerle izlenmektedir. Roma İmparatorluk dönemi kent dokusunun iki önemli güzergâhı olan Kuzey Kent Liman Caddesi ve Köprü Caddesi'nin kesiştiği noktada yer alan Tapınak alanı, erken Bizans döneminde Piskoposluk Sarayı'na dönüştürülmüştür (Res. 6). Dolayısıyla Roma döneminin kutsal alanı Bizans döneminde de benzer işlevini farklı biçimiyle sürdürmüştür. Olympos'un en büyük boyutlu yapı topluluğu olan Piskoposluk Sarayı *transeptli* bazilika ve vaftizhane, *rölik* şapeli, sütunlu avlu (*peristylum*) ve yemek/toplantı salonu (*triclinium*), piskopos konutu ve çok sayıda mekândan oluşur (Şek. 2).

Son yıllarda gerçekleştirilen arkeolojik çalışmalar, Olympos'un Roma dönemi yapılaşmasının MS 3. yüzyıldan itibaren kesintiye

uğradığını ortaya koyar. MS 3. yüzyıl sonrası, erken Hıristiyanlık dönemi için kentin yapılaşmasına dair bulgular henüz net değildir. Bununla birlikte mevcut veriler göz önüne alınarak erken Hıristiyanlık dönemine yapılaşmasının MS 4. yüzyılda başladığı muhtemeldir. Bu durumun en önemli nedeni, MS 5.-6. yüzyıllarda artan yapılaşma sürecine kadar bölgede etkili olan doğal afetlerin yıkıcı gücüdür. Özellikle, MS 4.-5. yüzyıllarda yaşanan deprem ve buna bağlı ortaya çıkan kıyı hareketleri Roma dönemi kentini olumsuz etkilemiştir. Günümüze gelen bulgular, Hıristiyanlığın kente gelişini ile birlikte sistematik bir yıkım olmadığını gösterir. Olympos'taki Roma dönemi yapılarının özellikle de çoktanrılı inanca göre kurulanmış mezar yapılarının günümüze kadar gelişini ve tekrar kullanılmış olması bunun en somut göstergesidir.

Bizans İmparatorluğu'nun bütününde olduğu gibi Olympos için de yoğun yapılaşmanın izlendiği dönem MS 5.-6. yüzyıllardır. Söz konusu bu yapılaşma, yukarıda sözü edilen dönüşümle bağlantılı bir imar faaliyeti olarak karşımıza çıkar. Bu yaklaşım, kentsel bütünlüğü koruması açısından dikkat çekicidir. Aynı zamanda Olympos kentini Bizans tarihi coğrafyası içinde önemli kılan bir unsurdur. Günümüze kadar yapılan kazı çalışmalarında stratigrafi, MS 4.-7. yüzyıllar arasına oturmaktadır. Gerek bu durum gerekse kentin bir şekilde terk edilmesinden sonra fazla müdahaleye uğramaması, Olympos'ta kentsel değişim ve dönüşümün kent bütününde izlenebilmesini sağlar. Halen süren kazı çalışmalarıyla gelişecek yeni sonuçlar Olympos'un kent tarihi ve gelişimini daha net ortaya çıkaracaktır.

“Gün Yüzüne Çıkarılmış” Bir Geç Antik ve Bizans Dönemi Likya Şehri: Limyra Doğu Şehri’nin Mimari Yüzey Araştırması

Inge Uytterhoeven ve Martin Seyer*

Antik Limyra’nın Kentsel Gelişimi

Limyra (yerli Likya dilinde Zēmuri olarak bilinir), Küçük Asya’nın bir bölgesi olan Likya’nın güneybatı bölümünde bulunan antik bir kenttir; kalıntıları günümüzde küçük bir kasaba olan Finike’nin yaklaşık 5 km kuzeydoğusunda yer almaktadır (Har. 1).¹ 1969 yılından beri yürütülen arkeolojik kazılar sırasında, MÖ 4. yüzyılda yaşamış bir hükümdar olan Perikle’ye adanmış Perikle Heroon’u,² MÖ 3. yüzyılın başlarına tarihlenen Ptolemaios Ha-

Koç Üniversitesi, Arkeoloji ve Sanat Tarihi Bölümü, E-posta: iuytterhoeven@ku.edu.tr; Avusturya Bilimler Akademisi, E-posta: martin.seyer@oeaw.ac.at

- 1 *Die Steine von Zēmuri. Archäologische Forschungen an den verborgenen Wassern von Limyra*, ed. J. Borchhardt (Viyana, 1993).
- 2 J. Borchhardt, *Die Bauskulptur des Heroons von Limyra. Das Grabmal des lykischen Königs Perikles*, *IstForsch* 32 (Berlin, 1976).

nedanı için inşa edilmiş yönetici kültü yapısı³ ve MS 4 yılında Limyra'da yaşamını yitiren Augustus'un evlatlığı ve torunu Gaius Caesar'ın anıtsal mezarı⁴ olmak üzere bir dizi görkemli yapıya rastlanmıştır. Ayrıca, Klasik dönem ile Bizans dönemi aralığına tarihlenen çok sayıda yapının yanı sıra, her bir yerleşim evresine ait ölü gömme gelenekleri ile kentsel yaşamın birçok alanına dair değerli buluntular ortaya çıkartılmıştır.⁵

Geç Antikçağ/Bizans döneminde Limyra bir piskoposluktu. MS 4. yüzyıl ve 9. yüzyılın sonları arasında, Myra Metropolü'ne bağlı toplamda altı piskoposun isimleri bilinmektedir.⁶ MS 5. yüzyılın sonlarında/6. yüzyılın başlarında kent, birbirinden bağımsız ve temelde *spoliadan* inşa edilmiş iki çevre duvarı ile iki bölgeye ayrılmıştır. Doğu Şehri duvarı yaklaşık 5,5 hektarlık bir alanı çevrelerken, Batı Şehri sadece 3 hektarlık bir alanı kapsamaktaydı.

Bizans dönemi anıtları arasında, ilk etapta üç kilise dikkat çekmektedir. Korunmuş mimari süslemelere dayanarak MS 5. yüzyılın sonlarına veya MS 6. yüzyılın başlarına tarihlenen yaklaşık 40 x 23 m boyutlarındaki Piskoposluk Kilisesi, Doğu Şehri'nin merkezinde yer almaktadır ve muhtemelen MS 7. yüzyılın ikinci yarısında Arap istilası sırasında yok edilmiştir.⁷ Kilisenin biraz güneydoğusuna düşen büyük binanın, son zamanlara kadar piskoposluk sarayı

-
- 3 Son yapılan çalışmalar için bkz. G. Stanzl, "Zur Neuaufnahme der Arbeiten am Ptolemaion in Limyra", *40 Jahre Grabung Limyra. Akten des internationalen Symposions Wien, 3.-5. Dezember 2009*, ed. M. Seyer, *Forschungen in Limyra* 6 (Viyana, 2012), 327-342; G. Stanzl, "Das Ptolemaion von Limyra", *L'architecture monumentale grecque au IIIe siècle A.C.*, ed. J. des Courtis (Bordeaux, 2016), 175-196.
 - 4 J. Ganzert, *Das Kenotaph für Gaius Caesar in Limyra*, *IstForsch* 35 (Berlin, 1984); J. Borchhardt, *Der Fries vom Kenotaph für Gaius Caesar in Limyra*, *Forschungen in Limyra* 2 (Viyana, 2002).
 - 5 Bilimsel sonuçların genel değerlendirmesi için bkz. J. Borchhardt ve diğ., "Grabungen und Forschungen in Limyra aus den Jahren 1984-1990", *ÖJh* 61 (1991/92 Beiblatt): 125-192; *Die Steine von Zêhuri*; J. Borchhardt ve diğ., "Grabungen und Forschungen in Limyra aus den Jahren 1991-1996", *ÖJh* 66 (1997 Beiblatt): 321-426; *40 Jahre Grabung Limyra*.
 - 6 İsimleri için bkz. R. Jacobek, "Limyra als Sitz byzantinischer Bischöfe", *Die Steine von Zêhuri*, 111.
 - 7 U. Peschlow, "Die Bischofskirche in Limyra (Lykien)", *Actes du Xe Congrès International d'Archéologie Chrétienne, Thessalonique 1980*, 2 cilt (Città del Vaticano, Selanik 1984), 2:409-421.

olduğu düşünülmüştür; ancak detaylı bir mimari yüzey araştırması binanın büyük bir hamam kompleksi olduğunu ortaya koymuştur.⁸ Ayrıca Ptolemaion Kilisesi olduğu varsayılan, yaklaşık 15 x 10 m boyutlarındaki üç nefli bazilika çok sayıda mimari buluntuya dayanarak MS 6. yüzyılın ilk yarısına tarihlenmiştir.⁹ Bu mimari parçalar arasında bulunan sayısı yaklaşık 400'e ulaşan levhalar ve bir dizi yüksek kalite kireçtaşıdan yapılmış sütun başlığı önemli bir yer alır. Üçüncü kilise, kentin *akropolis*indeki kayalık bir terasa inşa edilmiştir. Dış dünyaya kapalı konumu ve hemen etrafında bulunan küçük odalar, yapının muhtemelen bir manastır olduğuna işaret etmektedir.¹⁰

2011'den beri, Limyra'daki araştırmanın odak noktası, Helenistik ile Bizans dönemleri arasında kentin nasıl geliştiğidir. Bu çalışmalar çerçevesinde hem Doğu Şehri'nin hem Batı Şehri'nin Bizans dönemi surları bölgesine odaklanmış kazılar ve araştırmalar yer alır. Bu kazı ve araştırmalarla, kentin gelişimi ile cadde sistemi ve etrafındaki mimari yapılarla birlikte kent planının çeşitli evrelerine dair bilgilerin edinilmesi amaçlanmaktadır.¹¹ İki kent surunun Bizans dönemindeki farklı gelişiminin belirlenip belirlenemeyeceği konusu oldukça ilginçtir. Geç Antikçağ/erken Bizans döneminde, topografik koşullara bağlı olarak düzensiz şekilde inşa edilen birbirinden bağımsız iki kent suru ile yerleşimin ikiye bölünmesi, bu durumun her şeyden önce Limyros Çayı'nın batı kolunun kent-

8 K. Sewing, "Die Südthermen (ehemals Bischofspalast) in Limyra. Bauaufnahme und Interpretation", *ÖJh* 84 (2015): 213-258.

9 A. Pülz, "Eine frühchristliche Kirche beim Ptolemaion in Limyra", *Fremde Zeiten, Festschrift für Jürgen Borchhardt*, ed. F. Blakolmer, K. R. Krierer, F. Krinzing, A. Landskron-Dinstl, H. D. Szemethy ve K. Zhuber-Okrog (Viyana, 1996), 239-250.

10 R. Jacobek, "Bericht über die byzantinistischen Aktivitäten in Limyra 1986-1990", J. Borchhardt ve diğ., "Grabungen und Forschungen in Limyra aus den Jahren 1984-1990", özellikle 171-173; R. Jacobek, "Limyra als Sitz byzantinischer Bischöfe", 114-115.

11 Bu araştırmanın ilk sonuçları için bkz. M. Seyer, "Urbanistische Forschungen in Limyra/Lykien", *Forum Archaeologiae* 63.6 (2012) (<http://farch.net>); M. Seyer, "Urbanistische Forschungen in Limyra (Lykien)", *Archäologie Österreichs* 24.1 (2013): 55-63; M. Seyer, "Geophysikalische Untersuchungen in Limyra", *LYKIARKHISSA Festschrift für Havva Işkan*, ed. E. Dünder, Ş. Aktaş, M. Koçak ve S. Erkoç (İstanbul, 2016), 735-750. Bunun yanı sıra her sene kazı raporları *Kazı Sonuçları Toplantısı*'nda (*KazSonTop*) ve *ANADOLU AKDENİZİ Arkeoloji Haberleri*'nde (ANMED) yayımlanmıştır.

Şekil 1: Jeofizik araştırmasının sonuçları. (© ÖAI-ÖAW)

sel alana dahil edilmemesinden kaynaklandığını göstermektedir. Ancak, kentin Bizans dönemindeki en prestijli binası Piskoposluk Kilisesi'nin, Doğu Şehri'nde bulunması dikkate değerdir. Diğer bir yandan Batı Şehri'nin kentsel gelişimi –Klasik dönem kent duvarı ile Bizans Batı Kapısı'nın kuzeyinde bulunan küçük alanlar dışında– henüz yeterince keşfedilmemiştir. Ne var ki, Hellenistik ve erken İmparatorluk dönemlerinden beri Batı Şehri'ne Ptolemaion olduğu varsayılan bina ve Gaius Caesar anıtsal mezarı gibi önemli yapıların inşa edilmiş olması,¹² Hıristiyanlaşma sürecinde ruhanî-dinî odak noktasının kentin doğu kısmına taşınarak kentsel hayatın merkezinde bir değişim meydana gelip gelmediği sorusunu

12 2012 kazı sezonunda Batı Şehri'nin batı kenarında bulunan bir binanın anıtsal temellerinin belirttiği gibi, büyük bir ihtimalle bu iki binaya bir Hellenistik tapınak daha eklenebilir. Bkz. M. Seyer ve U. Schuh, "Grabung in der Weststadt", M. Seyer ve diğ., "Limyra 2012", 35. *KazSonTop*, 3 cilt (Muğla, 2014), 1:406-408; M. Seyer ve U. Schuh, "West Gate Excavation", M. Seyer, "Limyra 2012", *News of Archaeology from Anatolia's Mediterranean Areas* 11 (2013): 85-87; M. Seyer, "Geophysikalische Untersuchungen in Limyra", 735-750.

akla getirmektedir. 2013 ve 2014 yıllarında Limyra'da gerçekleştirilen jeofizik yüzey araştırmasından elde edilen, Doğu Şehri'nin birkaç büyük konut yapısı ile varlıklı bir mahalle haline geldiğini açık bir şekilde gösteren ilk sonuçların yanı sıra (Şek. 2),¹³ bu hipotez ayrıca 2012'de Bizans Doğu Kapısı'nda keşfedilen Yahudi unsurlarının tespit edildiği, kentin sinagogu olabilecek bina ile de desteklenmektedir.¹⁴

Doğu Şehri'nde Yürütülen Mimari Yüzey Araştırması

Geç Roma ve Bizans dönemlerinde meydana gelen daha geç kullanım evreleri sırasında Limyra'nın Doğu Şehri'ndeki gelişimi ve organizasyonu daha iyi anlayabilmek adına,¹⁵ kazılara ve jeofizik araştırmasına ek olarak 2014'te bir mimari yüzey araştırma projesinin yürütülmesi planlanmıştır. Bu yüzey araştırması, Limyra Projesi bünyesinin içinde yer alıp Inge Uytterhoeven tarafından yönetilen bir Koç Üniversitesi Projesi olarak geliştirilmiştir.

Eylül 2014'te antik Limyra'da detaylı bir yüzey araştırması yürütülmesi hususundaki potansiyeli belirleyebilmek için Doğu Şehri'nin kısaca bir ön değerlendirilmesi yapıldıktan sonra, alan Eylül 2015'in ilk iki haftasında, Aymesey Albay, Naide Gedikli, Can Özlü ve Audrey Scardina'dan oluşan bir ekip tarafından siste-

13 M. Seyer, "Geophysikalische Untersuchungen in Limyra", 735-750.

14 M. Seyer ve H. Lotz, "A Building with Jewish Elements in Limyra/Turkey-A Synagogue?", *The Menorot of Limyra and Judaism in Asia Minor: Archaeology, Visual Culture, and Literature*, ed. A. Colella, A. Lange ve M. Seyer, *JAJ* 5.2 (2014): 142-152; M. Seyer, "Ein Gebäude mit jüdischen Elementen in Limyra", *Im Licht der Menora. Jüdisches Leben in der römischen Provinz, Katalog zur Ausstellung im Jüdischen Museum Frankfurt*, ed. R. Gross, S. Hansen, M. Lenarz ve P. Rahemipour (Frankfurt, 2014), 246-257.

15 Kentin Bizans tarihi için ayrıca bkz. R. Jacobek, "Bericht über die byzantinistischen Aktivitäten in Limyra 1986-1990", 173; R. Jacobek, "Limyra als Sitz byzantinischer Bischöfe", 111-115; H. Hellenkemper ve F. Hild, *Lykien und Pamphylien*, *Tabula Imperii Byzantini* 8 (Viyana, 2004), 685-690; B. Yener ve Marksteiner, "Limyra als Bischofssitz: Einblicke in die Keramik mit christlicher Symbolik", *Angekommen auf Ithaka: Festgabe für Jürgen Borchhardt zum 80. Geburtstag*, ed. F. Blakolmer, M. Seyer, H. Szemethy (Viyana, 2016), 185-199; M. Seyer, "Urbanistische Forschungen in Limyra (Lykien)", 58-59.

Resim 1: Mimari yüzey kalıntılarının yüzey araştırması ekibi tarafından belgelenmesi.
(© ÖAI-ÖAW)

matik olarak araştırılmıştır.¹⁶ Yüzey araştırması, hem çoğunlukla duvarların oluşturduğu *in situ* yapılara hem dağınık halde bulunan mimari parçalara odaklanmıştır. Her bir mimari unsur ölçülmüş, fotoğraflarla kayıt altına alınmış ve malzemeleri, tanımları, konumlarının yanı sıra yüzeydeki diğer unsurlarla olan ilişkileri de göz önüne alınarak detaylı olarak betimlenmiştir (Res. 1). Ayrıca, dokümantasyon işlemi sırasında yüzey kalıntıları Christian Kurtze tarafından GPS aracılığıyla kaydedilmiştir (Res. 2).

Arazi çalışması, neredeyse 250 ayrı mimari unsurun kataloglanmasıyla sonuçlanmıştır ve kazılardan, daha önce yapılmış je-

16 Yüzey araştırma sezonlarının ön sonuçları için bkz. I. Uytterhoeven, "Doğu Kentte Yüzeydeki Mimari Kalıntıların İncelenmesi/Study of Architectural Surface Remains in the East City", M. Seyer, "Limyra 2014", *ANMED* 13 (2015): 77-78; I. Uytterhoeven, "Bizans Dönemi Doğu Kent Mimari Yüzey Araştırması/Architectural Survey in the Byzantine East City", M. Seyer, "Limyra 2015", *ANMED* 14 (2016): 79-80; I. Uytterhoeven, "Study of the architectural surface remains in the East City", (I. Uytterhoeven, U. Quatember ve A. K. Y. Leung, "Forschungsschwerpunkt zur Urbanistik in Limyra"), M. Seyer ve diğ., "Limyra 2014", 37. *KazSonTop*, 3 cilt (Ankara, 2016), 1:523-525, 534 Abb. 6-7; I. Uytterhoeven, "Doğu Şehri'nin Mimari Yüzey Araştırması", M. Seyer ve diğ., "Limyra 2015", 38. *KazSonTop*, 3 cilt (Ankara, 2017), 1:151-153, 161 Abb. 1-2.

Resim 2: *In situ* mimari yüzey kalıntılarının ölçülmesi. (© ÖAI-ÖAW)

ofizik çalışmaları ve mimari yüzey araştırmasından elde edilen bilgileri bir araya getiren kent planına yeni yapıların eklenmesini sağlamıştır (Res. 3).¹⁷ Ayrıca, ulaşılabilir çeşitli veri gruplarının bir araya gelmesiyle Doğu Şehri'nin kentsel gelişimi, diğer bir deyişle kentin bu kısmında bulunan farklı yapıların nasıl konumlandığı ve bulunan bina tiplerinin ne olduğu konusundaki anlayışımız genişlemiş ve gelişmiştir.

Doğu Şehri'nin Genel Yerleşimi

Antik dönemde, Doğu Şehri'nin bel kemiğini, kentin batı girişinde kuzeybatı-güneydoğu doğrultusunda inşa edilmiş olan, ana kilisenin kuzeybatısında daha da doğuya sapan ve sonunda hafifçe kuzeydoğuya kıvrılarak doğudaki kent kapısına kadar devam eden

17 Bölgede daha önce yapılan kazılar için bkz. A. Pülz ve P. Ruggendorfer, "Kaiserzeitliche und frühbyzantinische Denkmäler in Limyra: Ergebnisse der Forschungen in der Oststadt und am Ptolemaion (1997-2001)", *MitChRA* 10 (2004): 64-67.

Sütunlu Cadde oluşturmaktaydı (Şek. 2).¹⁸ Sütunlu Cadde'nin kuzeybatı kısmı şu an sular altındadır fakat diğer kısımlarda cadde *portikolarına* ait bazı *in situ* sütun sekisi blokları hâlâ yüzeyde görülebilir durumda olduğu için caddenin kıvrılma noktalarının birkaçı saptanabilmektedir. Bazı yerlerde, orijinal sütun seki bloklarının geç Roma/erken Bizans döneminde meydana gelen bölümlendirme sürecinin bir parçası olarak duvarlara yerleştirildiği görülmektedir. Ayrıca bu dönemde orijinal güney *portikonun* ve caddenin bir kısmına yeni duvarlar inşa edilmiştir.¹⁹

Sütunlu Cadde'nin kuzey ve güneyindeki alanlar farklı doğrultularda konumlandırılmıştır. Caddenin etrafında yer alan en önem-

Resim 3: Antik kontekstinin dışında kaydedilen bir mimari parçaya örnek (*Dorik* üsluplu sütun parçasının batıdan görünümü). (© ÖAL-ÖAW)

-
- 18 Bölgedeki sokak ağı ve Roma İmparatorluk ve Bizans dönemlerine ait en önemli binalar için bkz. A. Pülz ve P. Ruggendorfer, "Kaiserzeitliche und frühbyzantinische Denkmäler in Limyra", 64-67.
- 19 Geç Antik kentlerindeki *portikoların* bölümlendirilmesi ve diğer yapılarca işgal edilmesi için bkz. H. G. Saradi, *The Byzantine City in the Sixth Century: Literary Images and Historical Reality* (Atina, 2006), 188-196, 271-294.

Şekil 2: Yüzey araştırmasında kaydedilen *in situ* mimari kalıntıları gösteren, Doğu Şehri'nin detaylı planı. (© ÖAI-ÖAW)

li binalar yukarıda bahsedilen Piskopos Kilisesi (Res. 4), daha önce Piskopos Sarayı olarak bilinen büyük bir halk hamamı ve ayrıca “avlulu ev” olduğu varsayılan bir yapı ile ikinci bir büyük Roma hamamıdır.²⁰ Daha kuzeydeki ve güneydeki, yüzeyde görülebilen *in situ* duvarların çalışılması, Doğu Şehri'nin farklı bölümlerinin, özellikle de Piskopos Kilisesi'nin kuzeybatısı ve güneydoğusundaki alanın genel yerleşimi hakkında ek bilgileri açığa çıkarmıştır. Kilisenin etrafındaki alanda, duvarların düzenli bağlantılar oluşturması, caddeler ve ara sokakların ayırdığı konut bloklarının –*insulae*– yeniden kurgulanmasına olanak vermektedir. Bölgedeki baskın olan yerleşim, Roma binalarının doğrultusunu takip ettiği düşünülen Piskopos Kilisesi'nin duvarlarının yerleşimini yansıtmaktadır. Bu bölgede yüzeyden saptanabilen harçlı moloz ve *spoliadan* oluşan en uzun duvar, 21,45 metredir (Res. 5). Diğer yandan, Doğu Şeh-

20 Ayrıca bkz. J. Ganzert, “Warmes Wasser an den ‘Verborgenen Wassern’ von Limyra. Beobachtungen aus den Jahren 1981/82 zur Thermenanlage in der östlichen Stadthälfte”, *Fremde Zeiten*, 175-187.

ri'nin güneydoğusunda çok sayıda harçlı molozdan inşa edilmiş, birbirine paralel ve dik olan duvarlar korunmuş durumdadır. Buradaki en çarpıcı yapı, duvarları bazı noktalarda 2,50 m yüksekliğe ulaşacak kadar iyi korunmuş, avlulu bir ev olduğu düşünülen büyük bir binadır (Res. 6). Evin etrafındaki bölgede yüzeyde görülebilen duvarlar, sütunlu avlulara sahip gibi görünen birkaç konut birimini ortaya çıkarmış olan jeofizik çalışmalarının bu alan için elde edilen sonuçlarıyla kısmen örtüşmektedir. Ancak bu yapıların farklı inşa evrelerine ait olabileceği göz önünde bulundurulmalıdır. Ayrıca kuzeybatıda olduğu gibi, buradaki duvarlar da genellikle harçlı molozdan inşa edilmiştir ve yer yer devşirme malzeme barındırmaktadır. Bu iki ana bölgeye ek olarak, Doğu Şehri'nin orta bölgesinde, Sütunlu Cadde'nin kuzeyinde büyük, *eksedra* şeklinde bir yapı haritalanmıştır. Bu yapı, Doğu Şehri'nin merkezinde bulunan yarım daire formlu bir meydanın bir parçası ya da anıtsal çeşme (*nymphaeum*) gibi bir binanın yarım yuvarlak arka duvarı olabilir.

Resim 4: Piskopos Kilisesi'nin önünde bulunan mimari parçaların doğudan görünümü.

(© ÖAI-ÖAW)

Resim 5: Piskopos Kilisesi'nin bulunduğu alanda yer alan korunmuş en uzun duvarın güneydoğudan görünümü. (© ÖAI-ÖAW)

Doğu Şehri'nde Bulunan Binalara Ait Bulgular

In situ duvarların haritalanması, Doğu Şehri'nin genel organizasyonu hakkında daha iyi bir fikir vermesinin dışında, daha önce tamamen belgelenmemiş binaların yerleşim ve görünümünün de anlaşılmasını sağlamıştır.

Kayda yeni alınmış birtakım *in situ* duvarlar, daha önceden bilinen büyük Roma hamam yapısı, Piskopos Sarayı diye anılan güney hamamı ve Sütunlu Cadde'nin güneyinde bulunan iyi korunmuş geç Roma/erken Bizans dönemine ait “avlulu ev” gibi yapılarla ilişkilendirilebilir. Bu yapıların bitişiğindeki duvarlar, her birinin düşünülenden daha da geniş kompleksler olduğunu göstermektedir. Benzer bilgiler, kısmen kazılmış ve tahminen beş *nefli* bir bazilika olarak yeniden inşa edilen Piskopos Kilisesi için de elde edilmiştir. Bir başka örnek olarak, Doğu Şehri'nin kuzeyinde bulunan harçlı molozla inşa edilmiş iki apsisli bina gösterilebilir.

Bir zamanlar muhtemelen bir Geç Antikçağ evine bağlı olarak işlev gören özel bir hamam kompleksi, daha sonra erken Bizans şehir duvarlarının bir parçası haline gelmiştir (Res. 7)²¹ ve kuzeydoğudaki büyük halk hamamının güneybatısına inşa edilmiş, tahmini yarıçapı 7 m olan²² muhtemel bir kilise yapısı da civarında bulunan tekrar kullanılmış haç motifli *arşitrav* bloğu ve stilize edilmiş *acanthus* süslemeli mimari parçalarla ilişkilendirilebilir (Res. 8).

Ayrıca, günümüze kadar korunamamış diğer yapıların izleri, bunlara ait inşaat malzemelerinin daha sonraki yapılarda yeniden

Resim 6: Arkada avlulu ev olduğu varsayılan yapı ile *in situ* korunmuş kapı açıklığının kuzeydoğudan görünümü. (© ÖAI-ÖAW)

- 21 Örneğin Labraunda'da bir konağa ait dört apsisli hususi bir hamam bulunur. Bkz. J. Blid, *Remains of Late Antiquity*, Labraunda 4 (Stockholm, 2016), 17-71 (özellikle s. 37). Bu hamam için ayrıca bkz. I. Uytterhoeven, "Bathing in a Western Style: Private Bath Complexes in Roman and Late Antique Asia Minor", *IstMitt* 61 (2011): 305.
- 22 Örneğin bu durum Geç Antik Dönem ve Vizigot İspanyası'nda kanıtlanmıştır. A. Oepen, *Villa und christlicher Kult auf der Iberischen Halbinsel in Spätantike und Westgotenzeit* (Wiesbaden, 2012), 483. Kiliselerin önceden var olan binaların apsisli mekânlarına inşa edildiklerinde, bazen genel durum aksine doğuya yönelmedikleri görülmüştür.

Resim 7: Özel bir hamam olduğu varsayılan iki apsisli binanın belgelenmesinin güneydoğudan görünümü. (© ÖAI-ÖAW)

kullanılmış olması ile sürülebilmiştir. Örneğin, Piskopos Sarayı denilen güney hamam yapısının kuzey duvarında bulunan kemer taşı blokları, civarda bulunan bir kemere ait olabilir. Benzer bir şekilde, erken Bizans şehir duvarlarında devşirme malzeme olarak kullanılmış çok sayıdaki büyük sütun parçası ile bezenmiş mimari unsur ve Doğu Şehri'ne dağılmış birçok mimari parça, şu an ortadan kalkmış olan Hellenistik dönem ve Roma dönemi kamu binalarının bir zamanlar şehri süslediğini ortaya koymaktadır.

Sonuç

Mimari yüzey kalıntılarının sistematik olarak belgelenmesi ve bunların doğru bir şekilde haritalandırılması, Limyra antik kentinin Geç Antik ve erken Bizans dönemi genel yerleşimine, gelişimine ve kentsel yapılarına dair bilgimizi artırmıştır. Mimari yüzey araştırması, kazılarla ve jeofizik çalışmalarıyla birlikte yürütülen

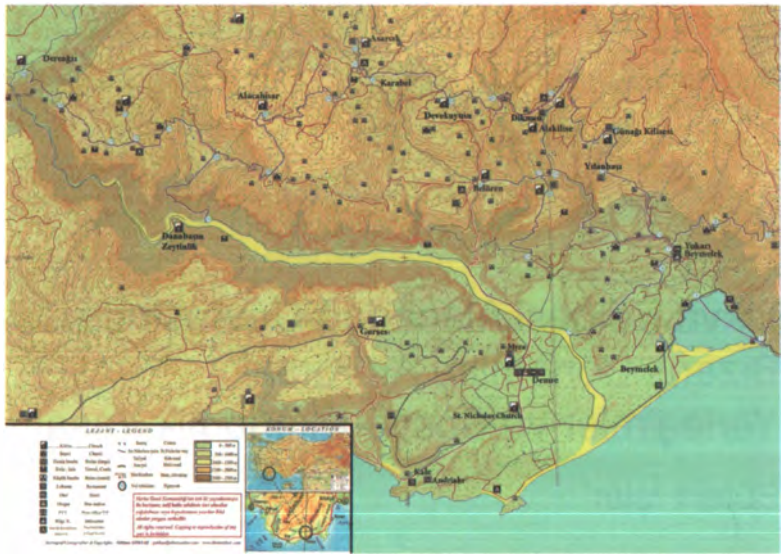
önemli bir tamamlayıcı araştırma yöntemi olarak düşünülebilir. Bu durum, farklı araştırma tekniklerinin birlikte kullanımını öngören bütüncül araştırma yaklaşımının değerini tekrar göstermiştir. Bu nedenle, antik Limyra'nın diğer kısımlarının da gün yüzüne çıkarılması için, yüzey araştırmamızın önümüzdeki sezonlarda da devam etmesi amaçlanmaktadır.

Resim 8: Tekrar kullanılmış haç motifli *arşitrav* bloğunun kuzeybatıdan görünümü.
(© ÖAI-ÖAW)

Likya Bölgesi Alacadağ Çevresinde Bizans Dönemine Ait Kırsal Yerleşimler ve Sosyo-Ekonomik Yaşam Bülent İşler*

2014 yılından bu yana sürdürdüğümüz “Likya Bölgesi Alacadağ Çevresindeki Bizans Yerleşimleri” konulu yüzey araştırması, Antalya’nın Demre (Myra) ilçesinin kuzeyinde kalan dağlık alandaki Geç Antikçağ ve Ortaçağ’a ait kırsal yerleşim yerlerini kapsamaktadır. Alacadağ, doğuda Arif Çayı’nın (Arykandos) aktığı vadi, batıda Myros Vadisi, güneyde Myra ve kuzeyde Kasaba Ovası ile sınırlanan engebeli bir yapıya sahiptir. Bu dağlık alanın doğusunda Limyra, kuzeydoğusunda Arykanda, batısında Kyaneai ve güneyinde yer alan Myra kentleri bölgenin önemli yerleşimleri arasında sıralanır (Har. 1). Bizans döneminde Alacadağ’daki kırsal yerleşimler ile kilise ve manastır örgütlenmesi Myra’ya bağlıydı.

Harita 1: Alacadağ ve çevresindeki başlıca Bizans yerleşimlerini gösteren harita. (K. Clow)

1906 yılından itibaren Alacadağ'daki kırsal yerleşimlerde bulunan kalıntılar üzerine çok sayıda değerli çalışma yapılmıştır.¹ Ancak bu araştırmaların belli başlı dinî yapılar üzerinde yoğunlaştığı; konut, sarnıç, mezar, tarımsal üretime yönelik işlik gibi sivil yapıların neredeyse hiç ele alınmadığı görülmektedir. Oysa bu tip yapılar bölgede yaşayan insanların yaşam biçimlerini ve kültürlerini en

- 1 H. Rott, 1906 yılında Dereagzı Kilisesi'ni ziyaretinden sonra Muskar ve Alakilise üzerinden Myra'ya ulaşmıştır. Bölgeyi ilk inceleyen Batılıların başında gelen Rott'un verdiği bilgiler büyük önem taşımaktadır. Bkz. H. Rott, *Kleinasiatische Denkmäler aus Pisidien, Pamphylien, Kappadokien und Lykien* (Leipzig, 1908), 299-341. Bölgedeki dinî yapıların birçoğu R. M. Harrison'ın 1960'lı yıllardaki yüzey araştırmalarında ilk kez tanıtılmıştır. Bkz. R. M. Harrison, "Four Early Christian Monasteries in Central Lycia", *AnatSt* 10 (1960): 26-28; ay., "Churches and Chapels in Central Lycia", *AnatSt* 13 (1963): 148-151; ay., *Mountain and Plain: From the Lycian Coast to the Phrygian Plateau in the Late Roman and Early Byzantine Period*, ed. W. Young (Ann Arbor, 2001). H.-G. Severin ve P. Grossmann'ın çalışmaları bölgedeki manastır ve kilise merkezli yerleşimler hakkında daha ayrıntılı bilgiler bulunmaktadır. Bkz. P. Grossmann ve H.-G. Severin, *Frühchristliche und byzantinische Bauten im südöstlichen Lykien. Ergebnisse zweier Surveys*, *IstForsch* 46 (Tübingen, 2003). Son olarak Prof. Dr. Sema Doğan'ın Bizans taş eserleri üzerine yürüttüğü yüzey araştırması bölgenin değerlerini ortaya çıkartması bakımından son derece önemlidir.

iyi yansıtan oluşumlardır. Nitekim bölgede daha kapsamlı bir araştırmanın yapılmasını gerekli gördüğümüzden 2014 yılında Myra antik kentinin kırsal alanı olan Alacadağ'da yüzey araştırmalarını başlattık. Kültür ve Turizm Bakanlığı, Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü'nün izniyle yürüttüğümüz yüzey araştırmalarında, Alacadağ çevresindeki kırsal yerleşimlerde bulunan dinî ve sivil mimarlık örneklerinin belgelenmesi, işlev ve tarihlendirme sorunlarının tartışılması, yerleşimler arası antik yol ağının tespit edilmesi ve bölgedeki tarımsal üretimin sanat ortamına katkısının belirlenmesi amaçlanıyor. Bu amaçla bölgedeki tüm yerleşimlere gidilerek kalıntıların ayrıntılı çizimleri yapılmakta, konumları haritalar üzerine işaretlenmektedir.²

Tarihte Likya olarak adlandırılan bölgenin hemen hemen ortasında bulunan Alacadağ'da engebeli araziye dağılmış halde, yakınındaki büyük kentlere dahil olarak kendilerini güvenlik altına almış çok sayıda köy (*kome*) yerleşimi bulunmaktaydı. Dağlık alandaki yerleşimlerin boyutu her birinin sahip olduğu tarım alanlarıyla doğru orantılıydı. Yerleşimler, setlenerek oluşturulmuş küçük ama oldukça bereketli tarım alanlarının yakınındaki kayalıklar üzerinde yükseliyordu. Kayalar, evler için sağlam birer temel oluştururken, insanlar için yüksekte güvenli bir ortam sağlamaktaydı.

Birçoğunu ilk kez belgelediğimiz yerleşimlerle ilgili en büyük sorunumuz, özgün isimlerini bilemeyişimizdir. Bu bağlamda, dönem kaynakları olan yazıtlar ve bölgede yaşadığını bildiğimiz azizlerin hayat hikâyeleri (*vitae*) büyük önem taşımaktadır. Bu kaynaklardan belki de en önemlisi MS 6. yüzyılın ilk yarısında Alacadağ'da bir manastır kuran Sionlu Aziz Nikolaos'un ölümünden sonra onu tanıyan bir keşiş tarafından yazıldığı anlaşılan *vitadır*.³ *Vitada* bölgedeki yerleşimler, sosyal ve dinî yaşam, manastırın işleyişi, yapıları ve görevlileri hakkında bilgiler bulunmakta, azizin bölgedeki gezi-

2 Kültür ve Turizm Bakanlığı, Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü'nün izni ile yürütülen yüzey araştırmalarına Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi ve Koç Üniversitesi Suna & İnan Kıraç Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Merkezi (AKMED) maddi destek sağlamaktadır.

3 *Vitanın* Yunanca metni ve İngilizce çevirisi için bkz. I. ve N. P. Şevçenko, ed. ve çev., *The Life of Saint Nicholas of Sion* (Brookline, 1984).

Şekil 1: Asarcık Doğu yerleşiminin planı (B. İşler, "Likya Bölgesi'nde Karabel Asarcık'taki Erken Bizans Dönemi Yerleşimi" [Yayımlanmamış Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi, 2009])

leri sırasında uğradığı kırk altı yerleşimin isimleri sayılmaktadır.⁴ *Vitadaki* isimlerle arazideki kalıntıların eşleştirilmesine yönelik çok değerli çalışmalar olmakla birlikte, halen birçok yerleşimin özgün adı tespit edilememiş olup önerilerin birçoğu da tartışmaya açıktır.⁵ Çalışmalarımızda *vitada* belirtilenden çok daha fazla yerleşim bulunmuş olmamız işimizi daha da karmaşık hale getirmektedir.

4 G. Anrich, *Hagios Nikolaos. Der Heilige Nikolaos in der griechischen Kirche, Texte und Untersuchungen*, 2 cilt (Leipzig, 1913-1917), 2:532-539.

5 M. Alkan çalışmalarında Sionlu Aziz Nikolaos'un *vitasi*ndan yararlanarak bahsedilen yerleşimlerin lokasyonlarıyla ilgili öneriler sunmaktadır. Bkz. M. Alkan, "Parerga to the Stadiasmus Patavensis (8): On the Named Places in the Journeys of Sacrifice Recorded in the Vita of Saint Nicholas of Sion", *GEPHYRA* 8 (2011): 99-124; ay., "Sionlu Nikolaos'un Kurban Töreni Ziyaretleri", *Eskiçağ Yazıları* 1 (İstanbul, 2012), 115-156.

Alacadağ'da kırsal yerleşim birimleri olarak orta ölçekli kentler, birkaç konuttan oluşan köyler (*kome*), kule-çiftlik evleri, bey evleri ve manastırlar sayılabilir.⁶ Günümüzdeki isimleriyle Belören Köyü, Asarbelen Tepe, Turant Dağı, Alakilise, Karabel, Asarcık Doğu (Şek. 1) ve Çağman yerleşimlerinde bulunan antik kalıntılar, çevrelerindeki tarım alanlarıyla birlikte, bölgenin orta ölçekli yerleşim birimlerini oluşturur. İçlerinde kilise merkezli elli kadar konut, tarımsal üretime yönelik çok sayıda işlik ve sarnıç bulunan bu yerleşimlerin her birinde yaklaşık 250-300 kişinin yaşadığını varsayabiliriz. Bu yerleşimler dışında, ortasında küçük bir şapel bulunan beş ila on konuttan oluşan daha küçük köyler de bulunmaktadır.⁷ Tarım terasları, işlik/harman yeri, konut, sarnıç, ibadet mekânı ve mezar yeri birlikteliğinden oluşan bu tip yerleşimler, küçük tarım alanlarına bağlı olarak bölgede oldukça yaygındır.

Çevrelerindeki lahitlerin ve kule yapılarının da gösterdiği gibi bölgedeki çoğu yerleşim Klasik dönemden itibaren Bizans devrinin sonuna kadar kesintisiz iskân görmüştür. Önceki dönemlerde kurulmuş yerleşimlerde bulunan konut, sarnıç ve işlik gibi yapılar, Bizans döneminde küçük onarımlar veya eklemeler yapılarak kullanılmaya devam etmiştir. En belirgin değişim, yerleşimlerin merkezlerine küçük bir şapel ya da kilisenin yapılmış olmasıdır. Yerleşimlerdeki iki katlı konutların zemin katları çoğunlukla ana kaya kesilerek oluşturulmuş, kesilen taşlar duvarların örgüsünde kullanılmıştır. Planlarına göre tek odalı, sıra odalı ve dikdörtgen bir alanda iki ila dört odadan oluşanlar olmak üzere üç ana grupta toplanan konut yapılarının zemin katları hayvan barınağı ya da depo, üst katlar ise yaşam alanları olarak işlev görmüştür.⁸

6 Alacadağ ve çevresindeki yerleşimlerin genel değerlendirilmesi için bkz. B. İşler, "Myra ve Çevresinde Bizans Dönemi", *Arkeolojisinden Doğasına Myra/Demre ve Çevresi*, ed. N. Çevik (Antalya, 2010), 233-256.

7 Bu tip yerleşimlere bir örnek olarak bkz. B. İşler, "Orta Likya Bölgesinde Göynük Köte Mevkii'nde Bulunan Bizans Yerleşimi", *Seleucia* 9 (2019): 91-110.

8 Alacadağ'daki konutların mimari özellikleri için bkz. B. İşler, "Orta Likya'da Erken Bizans Dönemi Yerleşimleri ve Kırsal Konut Mimarisi", *Adalya* 16 (2013): 285-304. Bizans dönemi konutlarının plan ve işlev özellikleri için ayrıca bkz. S. Doğan, "Alanya ve Çevresinde Erken Hristiyan-Bizans Evleri ve Kırsal Yaşam", *Anadolu ve Çevresinde Ortaçağ* 2 (2008): 1-20.

Şekil 2: Sion Manastırı'nın (Asarcık Batı) planı (İşler, "Karabel Asarcık'taki Erken Bizans Dönemi Yerleşimi"). (Fotoğraf: B. İşler)

Myra'nın kırsal kesiminde yer alan yerleşimlerin Bizans dönemindeki nüfusu hakkında çok kısıtlı bilgi bulunmaktadır. Bölgedeki yerleşimlerin birbirine yakın ve sık olmasından yola çıkarak nüfusun kalabalık olduğu sonucuna ulaşılabilir. Yerleşimlerde günümüze ulaşabilmiş mimari kalıntılar da antik dönemden başlayarak Bizans döneminin sonuna kadar nüfusun önemli bir bölümünün kentler dışındaki kırsal kesimde yaşadığını destekler niteliktedir.⁹ Kıyı yerleşimlerinin denizden gelebilecek saldırılar ve salgın hastalıklara karşı savunmasız oluşu, halkın daha güvenli olan kırsal yerleşimlerde yaşamasını teşvik etmiştir. Elimizdeki tarihsel ve mimari veriler, MS 6. yüzyılın ortalarında Myra'nın dağlık kırsal bölgesindeki nüfusun en yüksek seviyeye ulaştığını gösterir. Bizans döneminde yapılmış konutların büyük bölümü de bu döneme ait olmalıdır. Özellikle MS 542 yılındaki veba salgını sonucunda nüfus azalma sürecine girmiş, dolayısıyla yeni konut yapımına gereksinim duyulmamıştır.

Resim 1: Sion Manastırı'nın kuzeydoğudan genel görünümü. (Fotoğraf: B. İşler)

⁹ Bölgedeki Bizans dönemi yerleşimlerinin nüfusu hakkındaki değerlendirmeler için bkz. H. Blum, "Demographie und Kirchenorganisation in Zentrallykien: Bemerkungen zur Vita Nicolai Sionitae", *Lykia* 1 (1994-1995): 52-64.

Resim 2: Alacahisar Manastır Kilisesi'nin batıdan genel görünümü. (Fotoğraf: B. İşler)

Bizans dönemi yerleşimlerinin birçoğu, daha erken tarihli bir kule/çiftlik evi çevresinde kurulmuştur. Klasik çağdan başlayarak özellikle Hellenistik dönemde küçük tarım alanları yakınında, korunmak, vadi ve yolları gözetlemek üzere yüksek kayalıklar üzerinde inşa edilen kule-çiftlik evleri iki ya da daha fazla katlıdır. Bu tip yerleşimler, çekirdek bir yapı –genelde bir gözetleme kulesi veya bir çiftlik evi– etrafında seyrek olarak gruplanmış şarap veya zeytinyağı ışıkları, sarnıçlar ve kayaya oyulmuş mezar yapılarından oluşur.¹⁰ Roma ve Bizans döneminde, kule-çiftlik yapılarına benzeyen ve “Bey Evleri” olarak adlandırılan çiftlik evlerinin yapımı devam eder.¹¹ Kule-çiftlik evleriyle birlikte bey evleri bölgedeki en küçük yerleşim birimini oluşturur.

10 Kule-çiftlik yapıları için bkz. A. Konecny, *Hellenistische Turmgehöfte in Zentral- und Ostlykien* (Viyana, 1997).

11 Likya bölgesindeki yayımlanmış bazı çiftlik evleri için bkz. S. Bulut, “Beydağları Çiftlik Yerleşimleri ve Işıklar”, *Silifke Müzesi Konferansları: Kasım 2005-Nisan 2006*, ed. I. Öztürk (Silifke, 2007), 23-33; ay., “Gazelin İni: Trebenna Teritoryumundan Bir Çiftlik Evi”, *Doğudan Yükselen Işık Arkeoloji Yazıları: Atatürk Üniversitesi 50. Yıl Kuruluş Yılı dönümü Arkeoloji Bölümü Armağanı*, ed. B. Can ve M. Işıklı (Erzurum, 2007), 417-431.

Bizans dönemine ait kaynaklara göre, araştırmanın yürütüldüğü Alacadağ'da, Sion Manastırı gibi çok sayıda manastır ve kilise merkezli yerleşim bulunmaktaydı (Şek. 2). Manastırların kurulu olduğu dağlık alan, hem dinî açıdan uygun bir inziva mekânı oluşturuyor hem kıyıları kasıp kavuran salgın hastalıklardan, saldırılardan ve korsanlık faaliyetlerinden uzakta güvenli bir ortam sunuyordu. Keşişler sahip oldukları toprakları işleyerek yaşamlarını sürdürmekte, fazlalık ürün satılarak manastıra gelir elde edilmekte ya da zor günlerde halkla paylaşılmaktaydı. Tepelere ya da yamaçlara kurulu olan manastırlar, bir çevre duvarı içinde, merkezde büyük bir kilise ile kiliseye bitişik haldeki vaftizhane, mezar odaları, mutfak, erzak depoları, yemekhane ve yaşam mekânlarından oluşmaktadır (Res. 1). Bölgede Asarcık Batı, Alacahisar (Res. 2), Devekuyusu, Danabaşı Zeytinlik Mevkii ve Dikmen'de bulunan kilise merkezli yerleşimler manastır özellikleri göstermektedir. Nikolaos'un *vita*-sından anlaşıldığı üzere Alacadağ'da yer alan yerleşimlerdeki kilise ve manastır örgütlenmesi Myra Piskoposluğu'na bağlıydı.

Resim 3: Karabel'de teraslanarak oluşturulmuş tarım alanları. (Fotoğraf: B. İşler)

Myra'nın dağlık kırsalında su kaynaklarının çok kısıtlı olmasından dolayı eski çağlardan başlayarak günümüze kadar su ihtiyacı çoğunlukla ana kayaya oyularak oluşturulmuş sarnıçlardan karşılanmıştır. Kışın evlerin ya da kiliselerin çatılarından toplanan su özel düzenekler yardımıyla yeraltı mahzenlerinde biriktirilmiş, yaz aylarında da su bu mahzenlerden sağlanmıştır. Yeraltı mahzenleri büyük ölçüde, kireçtaşı olan ana kayanın oyulmasıyla oluşturulmuştur. Mahzenler küçük birer ağız kısmına sahip olup yukarıdan başlayarak zemine doğru armut biçiminde genişleyecek şekilde oyulmuştur. Sarnıç ağızları çoğunlukla zeminden daire biçiminde duvar örülerek yükseltilmiş, bazen de zeminle hemyüz olacak biçimde oluşturulmuştur. Zeminle hemyüz sarnıçların ağız kısmına, yerlerini belli etmek ve hayvanların içeriye düşmesini engellemek amacıyla tek parça kireçtaşından yapılmış bilezik taşları yerleştirilmiştir.¹²

Su kaynaklarının yetersiz olması, bölgede suya fazla ihtiyaç duymayan tarım ürünlerinin yetiştirilmesini gerektirmiştir. Nitekim başta buğday olmak üzere tahıl ürünleri, üzüm ve rakımı düşük kesimlerde zeytin, yetiştirilen başlıca ürünler arasındadır. Tarımsal üretim erken çağlardan başlayarak günümüze kadar yamaçlarda setlenerek oluşturulmuş küçük alanlarda gerçekleştirilmiştir (Res. 3).

Tarım teraslarının yakınındaki kayalık alanlarda tarımsal üretime yönelik çok sayıda işlik bulunmaktadır. İşlikler çoğunlukla açık alanlarda konumlanmış, bazen konutların alt katları işlik olarak kullanılmıştır. Bölgedeki konutların hemen hepsinin birer işliği bulunmaktadır. Ana kayaya oyularak oluşturulan işlikler, kayaların sağladığı uzun yaşama olanakları sayesinde neredeyse ilk günkü biçimleriyle zamanımıza kadar gelebilmiştir (Şek. 7 ve 8). Ana kaya, sağlam ve sızdırmaz yapısıyla düzgün yüzeyler yaratılmasına olanak verir; güç gerektiren ezme ve presleme işlerinde de baskı kolu için sağlam bir yapı oluşturur.¹³ Ezme teknesi, biriktirme kabı

12 Bkz. B. İşler, "Akdeniz Bölgesi'nde Myra (Demre) Antik Kenti Kırsalında Bulunan Bizans Dönemi Sarnıç Bilezikleri", *AHBV Akdeniz Havzası ve Afrika Medeniyetleri Dergisi* 1 (2019): 11-22.

13 Bulduğumuz şarap işliklerine yönelik değerlendirmeler için bkz. B. İşler, "Orta Likya'daki Karabel Yerleşiminde Tarımsal Üretime Yönelik Mimari Bulgular", *Turkish Studies* 9.10 (2014): 697-714.

Resim 4: Karabel’de bir şarap işliği. (Fotoğraf: B. İşler)

ve vida ağırlık taşından oluşan işliklerin çoğunlukla şarap üretimi için kullanıldıkları anlaşılmaktadır (Res. 4). Sayılarının çok fazla olması şarap üretiminin oldukça yoğun olduğunu göstermektedir.

Diğer birçok kentte olduğu gibi Myra kenti de gıda ihtiyacını hinterlandındaki tarım alanlarından elde edilen ürünlerden sağlıyordu. Sionlu Aziz Nikolaos’un *vit*asından Alacadağ’daki tarım alanlarında zeytin, tahıl ve üzüm üretildiği anlaşılmaktadır. Üretilen ürünler evlerin yanındaki işliklerde işlenmekte ve ihtiyaçtan fazlası Myra’ya taşınmaktaydı. *Vit*ada Myra’ya götürüldüğü belirtilen ürünler arasında yakacak odun, tahıl, un ve şarap olmasına karşın zeytin ve zeytinyağı yoktur.¹⁴ Dolayısıyla bölgede zeytin üretiminin ancak bölge halkının ihtiyacı kadar olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim çalışmalarımızda da bugüne kadar sadece Belören (Muskar) Köyü’nde iki adet zeytinyağı işliği bulunmuştur (Res. 5). 2.300 metreyi bulan yüksekliğiyle, sıcaklıkların kıyıya göre düşük olduğu Myra’nın dağlık alanında zeytin ağacının yetiştirme alanı sınırlı olmalıdır.

¹⁴ Ševčenko, *Life of Saint Nicholas*, 83-85.

Resim 5: Belören köyü Asarbelen Tepe yerleşimindeki bir zeytinyağı işliğinin görünümü. (Fotoğraf: B. İşler)

Bölgenin dağlık yapısı ürünlerin satışını da etkilemiştir. Sahil boyu devam eden dağlar denizden birdenbire yükselir ve çoğu zaman geçit vermez. Bu yüzden de yerleşimleri birbirine bağlayan yollar oldukça azdır. Klasik çağdan günümüze kadar kullanılmaya devam eden antik yollar ve patikalar, yamaçlardan Myra'ya doğru zikzaklar çizerek uzanıyordu.¹⁵ Ortalama 2 metre genişliğindeki antik yollar zaman zaman kayalar oyularak oluşturulmuş ve bazı yerlerde taş döşelidir. Yolların basamaklarla kademeli olarak yükselmesi, at arabası ve dolayısıyla büyük çaplı yük taşımacılığı için uygun değildi. Ticari ürünler katır sırtında taşındığından ticaret küçük çaplıydı. Ama bölge ekonomisi için büyük bir girdi sağlamaktaydı.

Milattan sonra 542 yılındaki veba salgınının iç bölgelere ulaşmasını engellemek için Sionlu Aziz Nikolaos, Alacadağ'dan Myra'ya ve kıyı kentlerine ticaret yapılmamasını önermiştir. Dağlık alandan kıyı kentlerine olan mal akışı durma noktasına gelmiş; bu-

15 Myra çevresindeki yol ağı için bkz. Harrison, *Mountain and Plain*, 11, fig. 5; H. G. Hellenkemper ve F. Hild, *Lykien und Pamphylien*, TIB 8, 3 cilt (Viyana, 2004), 1:254.

nun sonucunda yaşanan ekonomik durgunluktan Myra piskoposu Sionlu Aziz Nikolaos'u sorumlu tutmuştur.¹⁶ Bu bilgidен Alacadağ'daki yerleşimlerde üretilen tahıl ürünlerinin, odun ve şarabın Myra halkı için hayati öneme sahip olduğu anlaşıyor. Bilgi bulunmamakla birlikte, satılan ürünler karşılığında Myra'dan deniz ürünleri, tuz, pamuklu giysiler, meyve/sebze ve belki parfüm gibi lüks tüketim malları alınmış olmalıdır.

Vitada aktarılan bilgilere göre Sionlu Aziz Nikolaos veba salgını sırasında Alacadağ'daki manastırları dolaşarak manastırların elindeki hayvanları, ekmek ve zeytinyağı gibi gıda maddelerini zor durumdaki halkla paylaşmıştır.¹⁷ Aktarılan bilgidен, manastırlarda yaşayan keşişlerin üzüm ve tahıla dayalı tarımsal üretimin yanı sıra hayvancılıkla da uğraştığı anlaşılmaktadır.

Kırsaldan kente gönderilen ürün, halkın gıda ihtiyacını karşılamakla kalmıyor, fazlası Myra'nın Andriake'deki limanından ihraç da ediliyordu (Res. 6). Ayrıca Andriake Limanı, Akdeniz kıyılarından toplanan ürünlerin Roma İmparatorluğu'nun büyük kentlerine sevk edilmesinde, gemilerin ikmal ve bakımları için ara istasyon görevi görmekteydi. Kısa süreliğine Andriake Limanı'nda konak-

Resim 6: Andriake Limanı'nın genel görünümü. (Fotoğraf: B. İşler)

16 Şevçenko, *Life of Saint Nicholas*, 82-85; C. Foss, "Cities and Villages of Lycia in the Life of Saint Nicholas of Holy Zion", *GOTR* 36 (1991): 307; Hellenkemper ve Hild, *Lykien und Pamphylien*, 1:115.

17 Şevçenko, *Life of Saint Nicholas*, 87.

Resim 7: Andriake Limanı ve *granarium*un genel görünümü. (Fotoğraf: B. İşler)

layan gemilerin erzak ihtiyacı karşılanmakta, Myra'nın dağlık alanından elde edilen kaliteli reçine ve ahşap ile gemilerin bakımı yapılmaktaydı. İmparator Nero döneminde, MS 60-63 yıllarında Andriake'ye dikilen Likya Birliği Gümrük Yasası'nı içeren yazıt, Roma döneminde limanın ne denli önemli olduğunu gösterir.¹⁸ İmparator Hadrianus döneminde (hük. MS 117-138) Andriake'de *granarium* (tahıl deposu) ve hemen doğusunda agoranın inşa edilmesi limana verilen önemi göstermektedir (Res. 7).¹⁹

Roma imparatoru I. Constantinus'un (hük. MS 306-337) MS 330 yılında Byzantion kentini Roma İmparatorluğu'nun doğudaki ikinci başkenti olarak kurmasıyla Akdeniz'deki limanların önemi daha da arttı. Constantinus'un kurduğu kent kısa sürede dünya üzerindeki en kalabalık şehirlerden biri olmuştu. Her ne ka-

18 N. Çevik ve S. Bulut, "İkinci Kazı Sezonunda Myra ve Limanı Andriake", *Arkeolojiden Doğasına Myra/Demre ve Çevresi*, ed. N. Çevik (Antalya, 2010), 27; E. Akyürek, "Andriake: The Port of Myra in Late Antiquity", *Trade in Byzantium: Papers from the Third International Sevgi Gönül Byzantine Studies Symposium*, ed. P. Magdalino ve N. Necipoğlu (İstanbul, 2016), 468.

19 Çevik ve Bulut, "Myra ve Limanı Andriake", 43-45.

dar şehre yakın olan Trakya bölgesindeki verimli topraklarda bol miktarda yiyecek üretiliyorsa da yapılan üretim şehrin hızla artan nüfusunu doyurmada yetersiz kalmaktaydı. Dolayısıyla şehrin nüfusunu beslemek için imparatorluğun diğer bölgelerinden yiyecek getirilmesi gerekiyordu. Akdeniz kıyılarından, özellikle Mısır'dan tahıl, şarap ve yağın yanı sıra parfüm, ipekli kumaş veya boya gibi lüks tüketim ürünleri, en ucuz ve en kolay ulaşım yolu olan deniz yolu ile Konstantinopolis'e sevk edilmekteydi. Konstantinopolis'in imarında kullanılan yapı malzemelerinden porfir mermerin de Akdeniz kıyılarından sağlandığı bilinmektedir.

Andriake Limanı'nda yürütülmekte olan kazıda ele geçen buluntulardan limanın MS 7. yüzyıla kadar aktif olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır. Kazılar, *granarium*ın yanında yer alan agoranın bir dönem *mureks* (kabuklu deniz hayvanlarından elde edilen boya) işliği olarak kullanıldığını da göstermiştir.²⁰ *Mureks* işliklerinde, ender bulunan dikenli deniz salyangozunun kabuklarının iç kısmını kaplayan zarın kaynatılmasıyla erguvan renkli boya elde edilmekteydi. Elde edilmesi zor ve pahalı olan bu renk boya, Diocletianus döneminden başlayarak sadece imparatorların kullanımı için üretilmekteydi. Kaynaklarda imparatorların giysilerinin, ayakkabılarının, flamalarının, hatta saraylarında kullandıkları mekânların erguvan renkli olduğu anlatılmaktadır.²¹

Hıristiyanlığın yükselişe geçmesiyle birlikte Myra piskoposluk merkezi olarak önem kazanır. Kuşkusuz Myra'nın bölgenin dinî merkezi haline gelmesinde kentin konumu ve kentte yaşadığı bilinen azizlerin mezarlarının burada bulunması yatar. Myra Aziz Nikolaos Kilisesi ve Alacadağ'da bulunan Sion Manastırı ile diğer aziz mezarlarını ve kutsal emanetleri/rölikleri içeren manastırlar, Ortaçağ boyunca birer hac merkezi olarak önemlerini korumuştur. Myra ve kırsalında bulunan hac merkezleri, iyileştirme mucizesi gösteren azizlerin rölikleri sayesinde büyük servet edinmişti. Avrupa'dan Kutsal Topraklar'a giden gemilerin ikmal için Myra'nın

20 Age., 41-43; Ç. A. Aygün, *Andriake Mureks Boya Endüstrisi* (İstanbul, 2016), 3-53.

21 T. T. Rice, *Bizans'ta Günlük Yaşam: Bizans'ın Mücevheri Konstantinopolis*, çev. B. Altınok (İstanbul, [2018]), 14, 47.

Andriake Limanı'nda konaklamalarında, burasının hac merkezi oluşu etkili olmuştur.²² Konaklama süresince gemilerin yolcuları Myra'daki kutsal yerleri ziyaret etme fırsatı bulmaktaydı.

Hristiyanlar, hayattayken mucizevi şekilde hastaları iyi etme özelliği bulunan kişilerin bu olağanüstü güçlerinin ölümünden sonra da bedenlerinde devam ettiğine inanmaktaydı. Dolayısıyla bu kişiler ölümünden sonra aziz mertebesine yükseltilmekte, cesetleri özel olarak yapılmış lahitlere, onlara ait eşyalar ise *röliker*lere yerleştirilmekteydi. Azizlere ait lahitlerin ve *röliker*lerin kapaklarında ve yan yüzlerinde birer delik açılmaktaydı. Kapaktaki delikten akıtılan, özel bir bitkiden elde edilen ve koku veren yağın (mür) azizin bedenine temas etmesiyle, azizin iyileştirme özelliği yağa geçmekte, kutsal hale gelen yağ, lahdin alt kısmındaki delikten geri alınmaktaydı.²³ Azizlerin mezarlarından alınan mür yağı ya da toprak gerçek *rölikle* temas etmiş olduğundan onun hastalıklara iyi geldiğine ve kötülükleri uzak tuttuğuna inanılmaktaydı. Kutsal yağ, özel olarak üretilen ve *ampulla* veya *unguentarium* adı verilen seramik, cam ya da metal küçük şişelere doldurularak şifa arayan hacılara satılmaktaydı. Şifa arayan hacılar, azizlerin bedenine değen nesneleri elde etmek için uzun yolculuklar yapmayı ve büyük paralar ödemeyi göze almışlardı.

Milattan sonra 4. yüzyılda Myra piskoposu olan Nikolaos, hayattayken gösterdiği mucizeler sayesinde ölümünden sonra çocukların ve denizcilerin koruyucu azizi ilan edilir. Aziz Nikolaos'un yaşadığı süre içinde gösterdiği mucizelerin ölümünden sonra kalan parçalarına geçtiğine inanıldığı için cesedi de yağ deliği bulunan bir lahit içine yerleştirilmiş olmalıdır. Nitekim bugün Myra Aziz Nikolaos Kilisesi'nin güneyinde yer alan *parekklesionda arkoso-*

22 S. Doğan, "Likya'da Bir Hac Merkezi: Myra Aziz Nikolaos Kilisesi", *Lukka'dan Likya'ya: Sarpedon ve Aziz Nikolaos'un Ülkesi*, ed. H. Işkan ve E. Dünder (İstanbul, 2016), 256-257.

23 Mür (*myrrh*) yağı, Commiphora cinsinden Myrrha ve Abyssinica ağaçlarının gövdelerinden çıkarılan reçine sakızından elde edilmektedir. Arabistan Yarımadası'nın güneyinde ve Doğu Afrika ülkelerinde sıcak iklimlerde yetişen Myrrha ağacı Anadolu'da bulunmadığı için, hacıların bu ağaçtan elde edilen yağı yanlarında getirdikleri düşünülmektedir. Aynı zamanda Likya bölgesinde yetişen mersin bitkisinin yapraklarından elde edilen hoş kokulu yağ da aynı amaç için kullanılmıştır. Bkz. age., 258.

Resim 8: Myra Aziz Nikolaos Kilisesi güney mezar odasının batıdan genel görünümü.
(Fotoğraf: B. İşler)

lium içinde bulunan lahdin azize ait olduğu düşünülür (Res. 8).²⁴ Özgün yeri tam bilinmeyen lahdin üstünde mür yağının içeriye akıtılması için iki delik bulunur.²⁵ İki delik bulunması ne kadar çok hacının kiliseye gelmiş olduğunun da bir göstergesidir. 1087 yılında Barili tüccarlarca azizin *rölik*lerinin Bari'ye kaçırılmasına kadar azizin bedenine değen yağ sayesinde manastır ve bölge için önemli bir gelir elde edilmiş olmalıdır.

Sionlu Aziz Nikolaos'un MS 6. yüzyılın ilk yarısında Alacadağ'da kurduğu Sion Manastırı bölgedeki diğer önemli hac merkezidir. Sionlu Nikolaos'un da Myra'daki Aziz Nikolaos gibi doğuramayan kadınları çocuk sahibi yapma, hastaları iyi etme gibi

24 Aziz Nikolaos Kilisesi'nin tarihi ve mimarisi için bkz. S. Y. Ötügen, "Myra - Demre Aziz Nikolaos Kilisesi Mimari Değerlendirmeler", *III. Uluslararası Likya Sempozyumu/III^d International Symposium on Lycia*, 7-10 Kasım/November 2005, Antalya, c. 2 (Antalya, 2006), 523-531; S. Doğan, "Kaynaklar Eşliğinde Aziz Nikolaos Kilisesi'nin Tarihi", *Aziz Nikolaos Kilisesi Kazıları 1989-2009*, ed. S. Doğan ve E. F. Findık (İstanbul, 2018), 35-62.

25 Lahdin özellikleri için bkz. U. Peschlow, "Fragmente eines Heiligsarkophags in Myra", *IstMitt* 23-24 (1973-1974): 225-231, levha 102-103.

mucizeleri bulunmaktaydı. *Vitada*, Aziz Nikolaos'un şifa bulmak için manastıra gelenleri kandilindeki yağ ve haçla kutsayarak iyileşmelerini sağladığı aktarılır.²⁶ Bu özelliğinden dolayı aziz daha hayattayken Myra'nın dağlık alanında kurmuş olduğu manastır önemli bir ziyaret mekânı haline gelmişti. Nikolaos'un MS 564 yılında ölümünden sonra cesedi kendi kurduğu manastırın güneyinde, azizlere ait *rölik*lerin bulunduğu şapelde yer alan özel bir lahde yerleştirilmişti (Res. 9). Yine *vitanın* aynı bölümünde Nikolaos'un *rölik*lerinin bulunduğu odada Vaftizci Yahya, Aziz Stephanos, Aziz Theodoros, Azizler Sergios ve Bakkhos ile Kırk Şehit'in kutsal emanetlerinin veya *rölik*lerinin bulunduğu aktarılmaktadır.²⁷

Bugün Demre'nin 17 kilometre kadar kuzeyindeki Karabel Mahallesi, Asarcık Tepesi'nde yer alan Sion Manastırı harap halde olmasına karşın görkemli geçmişinin izleriyle doludur.²⁸ Hellenistik döneme ait bir kule yapısı etrafında biçimlenen Sion Manastırı, bir çevre duvarı içindeki kilise, vaftizhane ve mezar odaları ile bazı konut yapılarından oluşur (Şek. 2 ve Res. 1). Manastır kilisesine bitişik, güneydoğuda yer alan şapel, apsisindeki *in situ röliker* ve içindeki üç lahitten dolayı *vitada* tanımlanan Aziz Nikolaos'un mezar yeri olmalıdır.

Şapelin apsisi içindeki duvara sabitlenmiş *röliker* ve lahitler halen yerinde durmaktadır. Kuzey *arkosolium* içinde ve güneybatı köşede bulunan, MS 6. yüzyılın ikinci yarısına tarihlendirdiğimiz iki lahdin kapağında mür yağı için birer delik görülmektedir.²⁹ Yağ deliği bulunan bu iki lahit, burada iyileştirme özelliği bulunan azize ait *rölik*lerin korunduğunu da ispatlamaktadır. Aynı zamanda

26 Bkz. Ševčenko, *Life of Saint Nicholas*, 103-111.

27 Azizin gömüldüğü mekânın *vitadaki* tanımı için bkz. age., 112-113.

28 R. M. Harrison tarafından 1960 yılındaki yüzey araştırmalarında keşfedilen Asarcık Batı yerleşiminin Aziz Nikolaos'un MS 6. yüzyılda kurduğu Sion Manastırı olabileceği düşünülür. Bkz. Harrison, "Four Early Christian Monasteries", 26-28; ay., "Churches and Chapels", 131-134. Sion Manastırı'nın mimarisi için ayrıca bkz. B. İşler, "Likya Bölgesi'nde Karabel Asarcık'taki Erken Bizans Dönemi Yerleşimi" (Yayımlanmamış Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi, 2009); ay., "Sionlu Aziz Nikolaos'un Batı Asarcık'taki Mezar Yapısı", *Bizans ve Çevre Kültürler: Prof. Dr. Yıldız Ötüken'e Armağan*, ed. S. Doğan ve M. Kadiroğlu (İstanbul, 2010), 186-196.

29 Şapelin mimari tanımı ve içindeki lahitlerle ilgili bkz. İşler, "Sionlu Aziz Nikolaos'un Batı Asarcık'taki Mezar Yapısı", 186-196.

Resim 9: Sionlu Aziz Nikolaos'un Asarcık'taki mezar şapelinin güneyden görünümü.
(Fotoğraf: B. İşler)

Batı Asarcık yerleşiminin, sağlığında hastaları iyi etme, kadınları doğurtma gibi mucizevi güçlere sahip Sionlu Aziz Nikolaos'un yaşadığı ve gömüldüğü manastır olduğu görüşünü de desteklemektedir. Manastır mür yağından önemli bir gelir elde etmiş olmalıdır. 1963 yılında Kumluca'da (Corydalla) bulunan Sion Manastırı'na ait MS 6. yüzyıl defnesi, manastırın ne kadar büyük bir servete sahip olduğunu göstermektedir. Kitap kapağı, *diskos*, *kalis*, *polykandilion* ve buhurdan dahil toplam on dokuz gümüş parçadan oluşan kilise eşyası, malzemesi ve bezemeleri bakımından daha çok başkent Konstantinopolis'teki imparatorluk kiliselerinde görmeye alıştığımız türdendir.³⁰

2016 yılı çalışmalarımız sırasında Alacadağ'daki Zeytin mevkiinde Bizans dönemine ait iki lahit bulunmuştur. Açık alana ko-

³⁰ Kumluca'da bulunan kilise hazinesinin büyük bir bölümü Amerika'ya kaçırılmıştır. Bugün ancak küçük bir bölümü Antalya Arkeoloji Müzesi'nde sergilenmektedir. Kumluca defnesi için bkz. M. Acara, "Kumluca/Corydalla Defnesi", *Sanat Tarihi Araştırmaları Dergisi* 2.6 (1989): 74-76; S. A. Boyd ve M. Mundell Mango, ed., *Ecclesiastical Silver Plate in Sixth-Century Byzantium: Papers of the Symposium Held May 16-18, 1986* (Washington, DC, 1992), 5-89.

numlanan lahitlerin yakınında bazı yapı kalıntıları bulunmakla birlikte yapıların dinî işlevli olup olmadıkları tespit edilememiştir. Lahitlerden birinin teknesinin zemininde, lahdin kenarında bulunan deliğe doğru giderek derinleşmekte olan küçük bir oluk, olasılıkla bölgede çok yaygın olan ve sadece azizlere ait *rölik*leri içeren lahitlerde görülen mür yağı kültüyle ilişkili olmalıdır. Lahit, Muskar'dan Alakilise'ye giden antik yolun/patikanın ortasında, yüksekçe bir yamaca yerleştirilmiştir.³¹ Myra'dan başlayan antik yol Muskar, Zeytin, Dikmen, Alakilise ve Karacaören yerleşimlerinden geçerek Finike Limanı'na uzanmaktadır. Zeytin'deki lahdin bulunduğu yerde antik yol ikiye ayrılmakta, bir kolu kuzeye doğru yönelip Devekuyusu'ndaki manastırdan geçerek Karabel Asarcık'taki Sion Manastırı'na ulaşmaktadır. Kuşkusuz Myra'ya gelen hacılar ve ziyaretçiler, antik dönemlerden beri var olan patikaları kullanarak dağlık alandaki manastırları, Sionlu Aziz Nikolaos'un mezarını ve diğer kutsal mekânları da ziyaret etmekteydi. Ziyaretçilerin kilise ve manastırlara yapmış olduğu bağışlar ve adaklar, bölge için önemli bir gelir kaynağı olmalıdır.

Tarımdan ve hac ziyaretlerinden elde edilen gelir bölgedeki kilise ve manastırların süslemelerini de etkilemiştir. Alacadağ'da kurulmuş olan kilise ve manastırların en dikkat çekici özelliği bezemelerinin kalitesi ve çeşitliliğidir. Bölgenin yerel malzemesi olan kireçtaşı ile yapılan kaide, sütun, sütun başlığı, konsol, kapı lentosu ve sövesi gibi mimari parçalar ile *baluster*, *altar*, *ambon*, levha, *templon* gibi litürjik parçalardan oluşan taş eserlerin yüzeyleri çok kaliteli bir işçilikle, derin oyma (*ajur*) tekniğiyle bezenmiştir. MS 5. ve 6. yüzyıllara tarihlenen taş eserlerdeki bezemelerde, Geç Antik dönemin özelliklerini gösteren *achantus* yaprakları, yumurta frizleri ve *dendanlar*, Hristiyanlıkla ilgili semboller ve haç motifleriyle kaynaşmıştır.

Bölgede bulunan mimari kalıntılar, özellikle MS 5. ve 6. yüzyıllarda, dağlık yerlerdeki tarım alanlarının yakınında kurulan kü-

31 Yerleşimdeki lahitlerin özellikleri ile ilgili değerlendirmeler için bkz. B. İşler, "Demre'nin Zeytin Mevkii'ndeki Erken Bizans Lahitleri", *Arkeoloji ve Sanat* 153 (2016): 183-198.

çük yerleşimlerin yoğun bir nüfusa sahip olduğunu göstermektedir. Ancak MS 542 yılında meydana gelen veba salgını, doğal afetler ve özellikle kıyıları etkisi altına alan korsanlık faaliyetleri sonucunda yaşanan ekonomik durgunluk, bölgenin sanat ortamını olumsuz etkilemiştir. Eldeki verilerden MS 9. yüzyılın başlarında yapıların büyük bir tahribata uğradığı ve zarar görmüş yapıların aynı yüzyılın ilk çeyreği içinde onarılarak kullanılmaya devam edildiği anlaşılmaktadır. Bu dönemde yeni yapılan kiliselerin öncekilere göre oldukça küçük olması, nüfusun önemli ölçüde azaldığına işaret eder. Çevrede yer alan yerleşimlerdeki arkeolojik kazı buluntuları, mimari ve tarih verileri en geç 12. yüzyılda bölgedeki Bizans varlığının yok olduğunu gösterir.

Sonuç olarak, yürüttüğümüz yüzey araştırmaları bölgenin sanatsal açıdan zengin bir geçmişi olduğunu göstermektedir. İlk göze çarpan, yüzölçümü oldukça küçük bir alanda çok sayıda dinî nitelikli binanın ve yerleşimin bulunmasıdır. Tarım alanlarından elde edilen ürünlerin ticaretinin yapılmasıyla bölge ekonomisine büyük katkı sağlanmış ve bu sayede Alacadağ çevresinde büyük boyutlu manastır ve kiliseler inşa edilebilmiştir. Bu yapıların inşasında ve bezemesinde bölgedeki gezici taşçı ustalarından yararlanılmış olmalıdır. Özellikle MS 5. ve 6. yüzyıllarda bölgede inşa edilen yapılar, hem boyutları hem bezemeleri bakımından Konstantinopolis'teki imparatorluk yapılarını aratmayacak görkemdedir. Bölgenin bir hac merkezi olması da ekonomisini olumlu yönde geliştirmiştir.

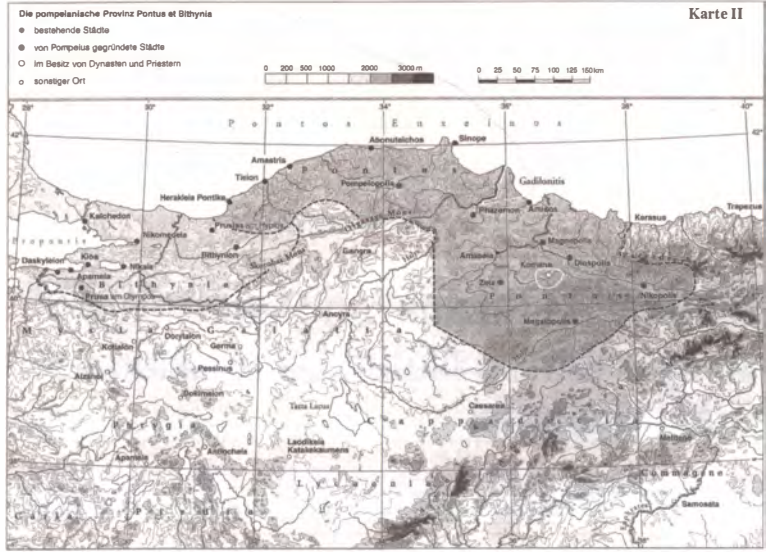
Komana'da Bizans'tan Selçuklu'ya Geçişte Kimlik, Nüfus Dinamikleri ve Kırsal Ekonomi

Burcu Erciyas*

Karadeniz'in orta ve iç bölgesinde, günümüz Tokat kent merkezinin hemen yakınında bulunan Komana antik kentinde 2004 yılında başlatılan arkeolojik araştırmalarla, Hellenistik ve Roma dönemlerinde hem kendi bölgesi ve krallığına hem çevre halklara hizmet etmiş kutsal bir merkez olan Komana'nın tarihinin daha detaylı anlaşılabilmesi hedeflenmiştir (Har. 1).¹ Bu araştırmalar, özellikle Komana'nın geniş çevresinde çok sayıda arkeolojik yerleşimin

Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Yerleşim Arkeolojisi Anabilim Dalı.
E-posta: berciyas@metu.edu.tr

- 1 D. B. Erciyas, "Komana ve Çevresinde Çağlar Boyu Yerleşim", *Türkiye'de Arkeometri-nin Ulu Çımarları: Prof. Dr. Ay Melek Özer ve Prof. Dr. Şahinde Demirci'ye Armağan*, ed. A. A. Akyol ve K. Özdemir (İstanbul, 2012), 163-171; D. B. Erciyas, "A Middle Byzantine Citadel at Comana", *Space, Place and Identity in Northern Anatolia*, *Geographica Historia* 29, ed. T. Bekker-Nielsen (Wiesbaden, 2014), 215-225.

Harita 1: Pompeius'un bölgeyi yeniden düzenlemesi sırasında Komana (MÖ 1. yüzyıl). (Kaynak: C. Marek, *Pontus et Bithynia. Die Römischen Provinzen im Norden Kleasiens* [Mainz, 2003], Karte II)

varlığını göstermiş, Anadolu'nun diğer bölgelerine göre arkeolojik buluntu anlamında bakır olan Karadeniz bölgesinin Erken Tunç döneminden Osmanlı'ya kadar yerleşim tarihçesine ışık tutmuştur. Çalışmalar sırasında, bir yandan rahibi, tapınak köleleri, festivaleri ve ticari cazibesi ile Komana'ya dair veriler derlenmiş, bir yandan da 2009 yılında başlatılan kazı çalışmaları ile Anadolu'nun Bizans dönemi ve sonrasında Türkleşme ve Müslümanlaşma sürecine dair önemli bilgiler ortaya çıkarılmıştır.²

Bizans ve Beylikler/Selçuklu dönemleri üzerine çalışmalar geçtiğimiz on yıl içerisinde belirgin bir artış göstermiştir. Özellikle Bizans araştırmalarında önemli adımlar atılmış, kazı ve araştırmalar artmış, merkezler ve enstitüler kurulmuştur. Buna rağmen, Konstantinopolis merkezli bir bakış açısı Bizans dönemini tanımlamış,

2 D. B. Erciyas ve M. N. Tatbul, ed., *Komana'da Ortaçağ Yerleşimi/The Medieval Settlement at Komana* (İstanbul, 2015). D. B. Erciyas ve M. Acara Eser, ed., *Komana Small Finds* (İstanbul, 2019).

birkaç merkez dışında Bizans yerleşimleri *periferal* kalmıştır. Yine saray yaşamı, ekonomisi ve anıtsal mimari ön plana çıkmış, Bizans dönemi kırsal yerleşimleri ve gündelik hayatı ikinci plana itilmiştir.³

Komana, varlığının en başından beri coğrafi konumunun avantajlarını kullanmış, ekonomisini Yeşilirmak'ın iki yanında uzanan verimli topraklarda sürdürdüğü tarımsal faaliyetlerle desteklemiştir.⁴ Kırsal ekonominin hüküm sürdüğü Komana coğrafyasında su kaynaklarındaki bolluk, alüvyon ovalarının sağladığı zengin toprak yapısı ve iklim şartları geçmişten günümüze kadar bölgenin üretim potansiyelini güçlendirmiştir. Bizans ve daha sonra Beylikler/Selçuklu dönemlerinde de bu potansiyelden faydalanılmış olduğu, gerek yüzey araştırmalarında tespit edilen yaygın yerleşim dokusu gerek kazı çalışmalarında bulunan bitki ve hayvan kalıntılarının çeşitliliğinden anlaşılabilmektedir.⁵ Dolayısıyla Hellenistik ve Roma dönemlerinde bölgenin kutsal merkezi olan Komana, merkezi varlığını özellikle Beylikler/Selçuklu devrinde de korumuştur. Komana'da yapılan kazılar da bu sürekliliği kanıtlayacak veriler ortaya koymaktadır.

Bu bildiride öncelikle Komana'da Bizans/Selçuklu geçiş dönemine tarihlenebilen ve iki ayrı yerleşim dokusunu temsil eden kalıntılar ile materyal kültür sunulmakta, ardından da kazılarda gözlemlenen idarî değişimin sebep olduğu dönüşümler Komana'nın geniş çevresinde yüzey araştırmalarının sağladığı veriler ile bir arada değerlendirilmektedir. Bu değerlendirme kapsamında kronolojide ileri geri hareketlerle 10. yüzyıldan 15. yüzyıla kadar

3 Bizans araştırmalarının güncel durumu, yaklaşımların eleştirisi ve zorlukları üzerine bkz. A. Cameron, *Byzantine Matters* (Oxford, 2014); N. Necipoğlu, "Türkiye'de Bizans Tarihçiliği'nin Dünü, Bugünü ve Sorunları", *Toplumsal Tarih* 112 (2003): 72-77; M. Delilbaşı, "The Present and Future of Byzantine Studies in Turkey", *Κλητόριον εις μνήμην Νίκου Οικονομίδου*, ed. F. Evangelatou-Notara ve T. Maniati-Kokkini (Atina, 2005), 63-70; Ş. Kılıç Yıldız, "A Review of Byzantine Studies and Architectural Historiography in Turkey Today", *METU JFA* 28.2 (2011): 63-80.

4 Strabon, *Geographika* 12.3.34, 36, İngilizceye çev. H. L. Jones, *The Geography of Strabo*, c. 5 (Cambridge ve Londra, 1924), 436-440.

5 Erciyas, "Komana ve Çevresinde Çağlar Boyu Yerleşim", 163-171; E. Pişkin ve M. N. Tatbul, "Archaeobotany at Komana: Byzantine Plant Use at a Rural Cornucopia", *Komana'da Ortaçağ Yerleşimi*, 139-166; E. Pişkin, "Byzantine and Ottoman Animal Husbandry in Komana", *Komana'da Ortaçağ Yerleşimi*, 115-138.

olan kesit ele alınmakta, özellikle Osmanlı dönemi arşivlerinden sağlanan destekle öncülü dönemlere dair birtakım nüfus ve kimlik önerileri yapılmaktadır.

Tüm bu çözümlemelerden önce, orta Bizans döneminde Anadolu'ya kısaca bir göz atmakta fayda olacaktır. Bu görev benim gibi bir Klasik dönem uzmanı arkeolog için elbette zorlu bir görevdir. Anadolu'da Bizans çalışmaları birçok alanda sürmekte ve Bizans devletinin varoluş şekilleri tarih, epigrafi, mimari, arkeoloji ve sanat alanlarında büyük bir çeşitlilikle kendini göstermektedir. Orta Bizans dönemi Anadolu'sunun nüfus ve kentleşmesine dair çeşitli görüşler mevcuttur. MS 9. yüzyılın sonunda Anadolu'da sağlam bir işgücü, sosyal ve idarî yapı ile bütüncül bir din ve dil hâkimiyeti bulunmaktaydı.⁶ Özellikle Türklerin Anadolu'ya girişlerinden hemen önceki dönem her ne kadar henüz “altın çağ” olarak adlandırılrsa da kimi kaynaklar 10. yüzyılın sonundan itibaren Anadolu'da istikrarın bozulmaya başladığını anlatmaktadır. Ancak Georgiy Ostrogorskiy'e göre, 11. yüzyılın sonlarına doğru bağımsız veya asker çiftçilerin varlığının zengin ve ağırlıklı olarak asker sınıfından toprak sahipleri tarafından bir anlamda eritilmesi ve buna bağlı olarak askerliğin önemini yitirmesi Bizans devletinin zayıflaması anlamına geliyordu.⁷ Peter Charanis de iki alanda çöküş önermektedir:⁸

1. Bağımsız çiftçilerin oluşturduğu kırsal nüfusun çöküşü,
2. Dil ve din merkezinde Yunan Ortodoks geleneğinin ve buna bağlı kültürel bütünlüğün bozulması.

Yine Charanis'e göre 10. ve erken 11. yüzyıllarda sağlanan genişleme birçok etnik grubun Bizans'ın kontrolü altına girmesine sebep olmuştur.⁹ Bu yeni nüfus kompozisyonu ciddi gerilimler yaratarak sözü edilen bütünlüğü tehdit eder hale gelmiştir. Charanis

6 G. Ostrogorsky, “La commune rurale byzantine. Loi agraire-Traité fiscal-Cadastre de Thèbes”, *Byzantion* 32 (1962): 139-166.

7 S. Vryonis, “Byzantine Society and Civilization”, *The Glory of Byzantium: Art and Culture of the Middle Byzantine Era, A.D. 843-1261*, ed. H. C. Evans ve W. D. Wixom (New York, 1997), 8.

8 P. Charanis, “Cultural Diversity and the Breakdown of Byzantine Power in Asia Minor”, *DOP* 29 (1975): 18.

9 Age., 19.

burada Ermenileri örnek verir. Ermeniler her ne kadar başından beri Bizans İmparatorluğu'nun değişmez bir parçası olmuş, ordu da ve yönetimde yüksek mertebelere gelmişlerse de 11. yüzyılda durum değişmiştir. Malazgirt Savaşı'nda Romanos Diogenes'in askerlerini Ermeni saldırılarından koruduğu, Ermeni askerlerin de savaş sırasında Bizans ordusunu terk ettiği görülür. Daha sonra Danişmendlilerin Sebasteia ve Melitene'yi ele geçirmelerine yardımcı olmuşlardır.¹⁰

Orta Bizans dönemi nüfus yapısı ve kent yaşamı da tam olarak aydınlatılamamıştır. Genel olarak MS 7. ve 9. yüzyıllar arası bir gerileme dönemi olarak kabul görmektedir. Oysaki bunun aksini gösteren durumlar bulunur. Speros Vryonis'e göre Arap saldırıları bile Bizans kentleri üzerinde uzun süreli bir etki yapamamıştır. MS 9. yüzyıldan itibaren kentler Bizans'ın *eklesiyastik*, ekonomik, politik ve sosyal gelişiminde önemli rol oynamıştır. Her kentin bir piskoposluk olması ve kent sayılabilmesi için de belli bir nüfusu barındırması beklenir; 11. ve 12. yüzyıllarda bu rakam 5.000 ile 40.000 arasındadır.¹¹ Batıdan doğuya, kuzeyden güneye orta Bizans'ta birçok piskoposluk merkezi bulunmaktadır ve bunların çoğu da aynı zamanda önemli ticari fonksiyonlar üstlenmiştir. Kentlerin yanı sıra Bizans ekonomisi ve sosyal yaşamı köy yerleşimleri, tarımsal ekonomi ve bunların vergilendirilmesine dayanır. Tarım, hayvancılığın da önünde, Bizans'ın Anadolu'daki en önemli gelir kaynağı olmuştur. Üretim başka alanlarda da sürmüş, esnaf loncaları kurulmuştur. Ticaret, kırsal kente, kentleri birbirlerine ve Konstantinopolis'e bağlamıştır.¹² Kısacası Türklerin gelişinden önce Anadolu'da iyi kurulmuş bir sistemin var olduğu ancak çeşitli faktörlerle zayıflamaya başladığı söylenebilir. İçerideki sorunlar akın eden Türklerin Bizans topraklarını başarıyla ele geçirmelerini sağlamış, bir bakıma onlara fırsat yaratmıştır. Böylesine kurulu bir sistemin Türklere sağladığı faydalar ise pek tartışılmamıştır.

10 I. Mélikoff, *La geste de Melik Danişmend, Étude critique du Danişmendnâme*, c. 1, *Introduction et Traduction* (Paris, 1960), 90, 126, 129.

11 Vryonis, "Byzantine Society and Civilization", 8.

12 Age., 10.

Bizans dönemi Komana'sına dair bilgilerimiz zayıftır. Komana'nın ilk piskoposu Aleksandros MS 250'de atanmıştır; bu tarih aynı zamanda Komana'nın Hristiyanlığı resmî olarak kabul ettiği tarihtir.¹³ Komana Hristiyanlığı resmen kabul ettikten sonra Ma Tapınağı da önemini yitirmiş olmalıdır. Böylece kent kutsal bir merkez olmaktan çıkmış, bir piskoposluk merkezi haline gelmiştir. Konsillerde Komana piskoposunun adı geçmektedir. Komana'nın Bizans tarihi açısından önemi ilk manastırın bu çevrede kurulmuş olmasından ileri gelir.¹⁴ Büyük Basileios, ablası Makrina'nın Komana yakınlarında ve Yeşilırmak kenarında bulunan aileye ait topraklarda, Annesi'de, kurduğu dinî topluluktan çok etkilenmiş ve Mısır, Filistin ve Suriye'deki keşişleri gözlemlemeye gitmiş, dönüşte ise Annesi'nin neredeyse tam karşısına Anadolu'nun ilk manastırını kurmuştur. Böylece Anadolu'da manastır geleneğinin temelini atmıştır. Komana'nın adı Aziz İoannes Khrysostomos ile de anılır.¹⁵ İoannes Khrysostomos, sürgün seyahati sırasında Komana yakınındaki Şehit Basiliskos Kilisesi'nde ölmüş ve buraya gömülmüştür.¹⁶ Bu bilgiler dışında Komana'nın Bizans dönemindeki yerleşimine dair fazla bir bilgi bulunmamaktadır. Bölgenin daha önemli olan merkezi Neokaesareia'dır ve Dazimon da bu dönemde kale yerleşiminden kent yerleşimine dönüşmüştür.

Komana'da erken Hristiyanlık dönemine dair veriler kazı bulguları açısından kısıtlıdır. 2009 yılından bu yana devam eden kazılarda Bizans surları içerisinde 10. yüzyıldan 12. yüzyıla kadar süren dönemi temsil eden bir yapı katı ve beraberinde mezarlık alanı bulunmuştur (Res. 1). HTP01 olarak adlandırılan ve tepenin merkezinde yer alan geniş açmanın kuzey bölümünde ortaya çıkan kilise

13 G. Heil, "De Vita Gregorii Thaumaturgi", *Gregorii Nysseni Sermones Pars II GNO X (The Brill Dictionary of Gregory of Nyssa)*, ed. G. Heil ve diğ. (Leiden, 1990), 37-38; A. Sterk, "On Basil, Moses, and the Model Bishop: The Cappadocian Legacy of Leadership", *ChHist* 67 (1998): 227-253.

14 E. F. Morison, *St. Basil and His Rule: A Study in Early Monasticism* (Londra, 1912), 4; M. Bateson, "Origin and Early History of Double Monasteries", *Transactions of the Royal Historical Society, New Series* 13 (1899): 140; T. A. Kopecek, "The Social Class of the Cappadocian Fathers", *ChHist* 42.4 (1973): 464-466; J. J. Rossiter, "Roman Villas of the Greek East and the Villa in Gregory of Nyssa Ep.20", *JRA* 2 (1989): 101-110.

15 D. Attwater, *St. John Chrysostom, Pastor and Preacher* (Londra, 1959), 168-169.

16 W. Telfer, "The Cultus of St. Gregory Thaumaturgus", *HTR* 29 (1936): 341.

Resim 1: Komana, Hamamtepe üzerinde HTP01 alanı, kiliseler. (Komana Arşivi)

yapısı, apsisli ana *nef* (narteks hariç 6 x 8 m) ile bu *nefin* kuzey ve güneyine eklenmiş *prothesis* ve *diakonikon* olarak tanımlanabilecek iki mekândan oluşmaktadır (iki *nefin* eklenmesi ile boyutları narteks hariç 6 x 10 metreye ulaşmıştır).¹⁷ Kilisenin bir narteksinin de olduğu düşünülebilir ancak batı alanda kazılar henüz tamamlanmamıştır. Kilisenin *beması* Danişmendli döneminde binanın yapı elemanları ile doldurulmuş olup tuğla ve devşirme mermer yapı taşları, döküntü harç ve çok sayıda *keramoplastik* duvar süslemeleri (iki kilisede toplam 500 adedin üzerinde) ile ana *nefin* tavanını süslediği anlaşılan freskten yüzlerce parçayı içeren yıkıntı kaldırılmıştır.¹⁸ Fresklerin birçoğu düz renkli parçalardan oluşmaktadır, ancak aralarında çok sayıda figür (özellikle yüzler) ve bir kuş motifi bulunmuştur.¹⁹ Çocuk İsa, Meryem, azize, melek ve olası bir Tevrat

17 D. B. Erciyas, M. N. Tatbul, E. Sökmen, C. Kocabıyık ve R. Sünnetçi, "Komana'da 2009-2014 Yılları Arasında Yapılan Kazı Çalışmalarının Ön Değerlendirmesi", *Komana'da Ortaçağ Yerleşimi*, 29-31. D. B. Erciyas, "Archaeology at Komana", *Komana Small Finds*, 1-46.

18 T. Vorderstrasse, "Experiencing the Medieval Churches of Komana", *Komana Small Finds*, 47-76.

19 N. Çorağan Karakaya, "Komana'daki Bizans Dönemine Ait Duvar Resimleri", *Komana'da Ortaçağ Yerleşimi*, 193-200.

peygamberi tanımlanabilmiştir. Bu süsleme elemanlarına ek olarak kilisenin yıkıntıları arasında kalıp alçı bezeme plakaları ve çiniler ele geçmiştir. Ayrıca kilisenin ana apsisinde, platformun zemininde devşirme olarak kullanılmış bir yazıt parçası da tespit edilmiştir.²⁰ Kilisenin zeminini tamamıyla kaplayan ve buluntu içermeyen yıkıntı, kilisenin içinin yıkımdan hemen sonra doldurulduğunu göstermiştir. Kilisenin güney *nefi* Danişmendli döneminde konut ve ışık olarak kullanılırken, kuzey *nefte* mezarlar bulunmuştur. 2017 yılında yapılan kazı çalışmalarında kuzey *nefin* dışında tuğla ve harç örgülü, baş kısmı apsisli bir mezar ortaya çıkarılmıştır.

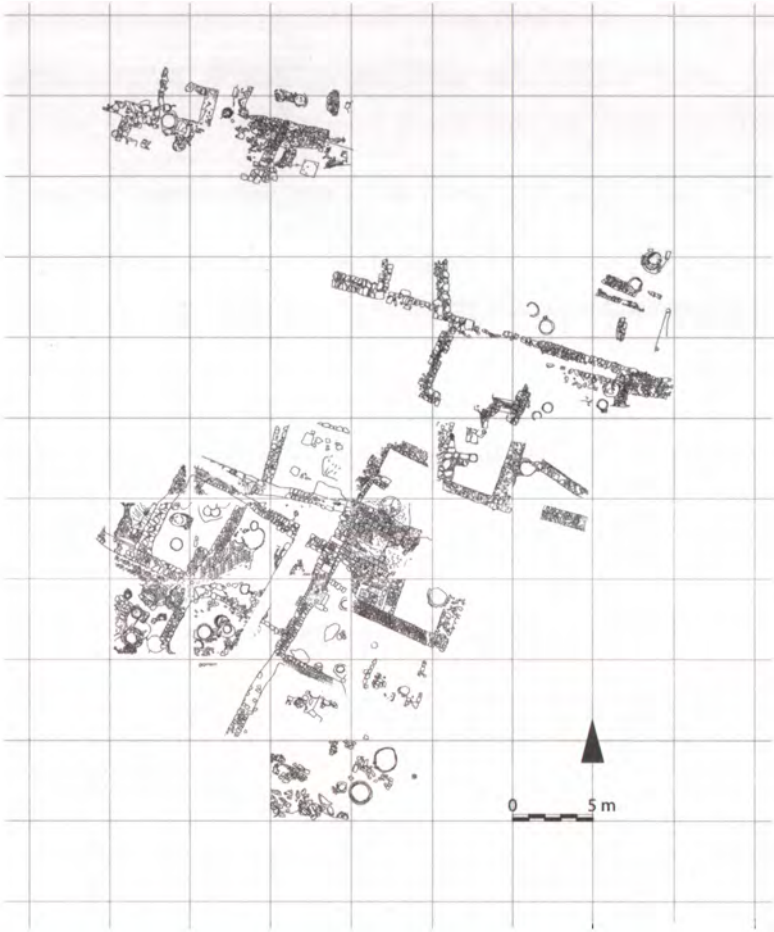
Aynı bölgede, kilisenin yaklaşık 4 metre doğusunda, benzer planda inşa edilmiş ve eşzamanlı kullanıldıkları düşünülen bir kilise daha 2014 kazı sezonunda gün yüzüne çıkarılmıştır.²¹ Bu kilise de 2013 yılında bulunan kilise gibi önce tek *nefli* olarak yapılmış, daha sonra güneye ve –kısmi olarak tespit edilmiş de olsa– kuzeye birer *nef* daha eklenmiştir. İkinci kilise diğeri gibi molozla doldurulmadığı için çok daha az sayıda fresk parçası bulunmuştur ancak ele geçen parçalar bu kilisenin de fresklerle bezeli olduğunu düşündürecek miktardadır. Bu binanın yapımında, diğesinde olduğu gibi, orta Bizans dönemi kiliselerinin tipik yapı malzemeleri olan tuğla, harç ve taş kullanılmıştır. Kazılar sırasında bulunan *keramoplastikler*, iki kilisede de benzer süsleme öğelerinin kullanıldığına işaret etmektedir. Bu kilisede ikincil kullanım daha yoğundur ve tahribata sebep olmuştur. Bu bulguların yanı sıra, kilisenin güney *nefinin* tabanı altında tuğla ve harçla örülmüş iki mezar içerisinde en az dört birey ortaya çıkarılmıştır.

Orta Bizans dönemi kilise mimarisinin Anadolu'daki örnekleri sınırlı sayıdadır ve bunlar daha ziyade anıtsal ölçektedir.²² Kapadokya bölgesi orta Bizans dönemi kilise örnekleri açısından zengin olup

20 E. Alten, "Komana'da Yeni Yazıtlar", *Komana'da Ortaçağ Yerleşimi*, 79.

21 D. B. Erciyas ve diğ., "Komana 2009-2014 Ön Değerlendirmesi", 31.

22 Bursa Trilye'deki Fatih Camii için bkz. S. Pekak, *Trilye (Zeytinbağı) Fatih Camisi: Bizans Kapalı Yunan Haçı Planı* (İstanbul, 2000); İstanbul Myrelaion ve Theotokos (Fenari İsa Camii) ve diğer orta Bizans örnekleri için bkz. R. Ousterhout, *Bizans'ın Yapı Ustaları* (İstanbul, 1999), 29-41; A. O. Alp, "The Newly Discovered Middle Byzantine Churches from Phrygia", *Architecture of Byzantium and Kievan Rus' from the 9th to 12th Centuries*, ed. O. Ioannisian ve D. Jolshin (St. Petersburg, 2010), 5-16.

Şekil 1: Komana, Hamamtepe Danişmendli/Selçuklu evresi yapılarının planı.
(Komana Arşivi)

özellikle freskleri Komana örnekleri ile karşılaştırılabilir.²³ İstanbul Yenikapı kazılarında ortaya çıkarılan ve 13. yüzyıla tarihlenen kilise ile çevresindeki mezarlar Komana için önemli bir örnek oluşturabilir ancak bu kilisenin de detaylı olarak yayımlanması beklenmekte-

23 A. W. Epstein, "The Problem of Provincialism: Byzantine Monasteries in Cappadocia and Monks in South Italy", *JWCI* 42 (1979): 28-46.

dir. Selanik ve çevresinde ise orta Bizans dönemine tarihlenen oldukça fazla sayıda kilise vardır. Bu kiliseler arasında özellikle ölçek ve mimari teknikler açısından Komana kiliseleri ile karşılaştırılabilecek bazı örnekler mevcuttur. Ancak Komana'daki kiliselerin mimari değerlendirmelerinin daha detaylı yapılması gerekmektedir; böyle bir çalışma için ise kiliselerin etrafındaki kazıların tamamlanması, planın ve evrelerin daha net anlaşılabilmesi ve tabakaların tarihlenmesi beklenmektedir. Kiliselerin etrafında yoğun bir mezarlık alanı bulunmuştur. Mezarlıkta, içlerinde ağırlıklı olarak kadın ve çocukların, bir de cüce bireyin bulunduğu 120'nin üzerinde mezar ortaya çıkarılmıştır. Mezarlar Komana'da orta Bizans döneminde yaşayan halkın kırsal bir toplum olduğunu, ağır arazi şartlarında çalıştıklarını, anemi ve romatizma hastalıklarıyla mücadele ettiklerini ve karbonhidrat ağırlıklı beslendiklerini göstermiştir.²⁴

Komana 1101 yılında, bölgedeki birçok kent gibi, Danişmendlilerin kontrolüne geçmiştir. 1175 yılında ise II. Kılıçarslan tarafından Selçuklu hâkimiyetine alınmıştır. Kilise evresinin üzerinde bu dönem temsil eden yeni bir yerleşim evresi bulunmaktadır (Şek. 1). Bu evrenin tipik yapısal özellikleri arasında taş duvar temeller, ana kayanın taban olarak kullanımı ve yer yer tespit edilebilen toprak tabanlar, her mekânda pişirme veya üretim amaçlı kullanılmış birden fazla ocak ve ana kayaya oyulmuş depolama çukurları ile bazen ana kayaya oyulmuş bazen de toprak içerisinde konumlanmış çöp çukurları bulunur (Res. 2). Evre, materyal kültürüne dayanılarak 12. ve 13. yüzyıllar arasına, orta Bizans/Beylikler dönemine tarihlenir. Bu surlarla çevrili yerleşim Gritille ile benzerlikler göstermektedir.²⁵

24 Y. S. Erdal ve Ö. D. Erdal, "Ortaçağ'da Nüfus Değişimi Öncesine Ait Bir Bizans Toppluğu: Komana İnsan Kalıntılarının Antropolojik Analizi", *Komana'da Ortaçağ Yerleşimi*, 83-114.

25 R. S. Ellis ve M. M. Voigt, "1981 Excavations at Gritille, Turkey", *AJA* 86.3 (1982): 319-332; S. Redford, *The Archaeology of the Frontier in the Medieval Near East: Excavations at Gritille, Turkey* (Boston, 1998). M. Tatbul yayımlanmamış doktora tezinde, Komana'nın sur duvarları, ticaret ve iletişim ağları üzerindeki stratejik lokasyonu ve tarım ve hayvancılığa uygun verimli arazileri ile 11. ile 14. yüzyıllar arası yerleşim tipolojisine uyduğunu ve çağdaşı birçok yerleşimle benzer özellikler gösterdiğini ortaya koymuştur. M. Tatbul, "Identifying Medieval Komana in the 12th-13th Centuries through Spatial Analysis of Archaeological Data with a Multidisciplinary Approach" (Yayımlanmamış Doktora Tezi, Orta Doğu Teknik Üniversitesi, 2017).

Resim 2 : Komana, Hamamtepe Danişmendli/Selçuklu dönemi yapıları. (Komana Arşivi)

Yozgat'ta bulunan Çadırhöyük'te etrafı sur duvarı ile çevrili askerî amaçla kullanılmış *kastron* da Komana ile karşılaştırılabilecek örneklerden biridir.²⁶

Bu evrede bulunan ocaklar ve özellikle de çöp çukurları güvenilir bağlamlar sağlamaktadır. Bu kontekstler içerisinde 12. ve 13. yüzyıllara tarihlenebilen seramikler hem çok geniş bir çeşitlilik göstermekte hem evrenin tarihlenebilmesini sağlamakta hem de Komana'nın içerisinde bulunduğu ticaret ağına işaret etmektedir. Bir yandan motiflerde Selçuklu etkisi izlenirken, diğer yandan *fritware* ve *polikrom sgraffiato*'da doğu ve güneydoğu etkisi seçilebilmektedir. Günlük kullanım kapları Doğu ve Güneybatı Anadolu ve Güney Kafkasya örnekleri ile benzerlikler gösterirken, İran'dan ithal edildiği anlaşılan kaliteli mallar da gruplar arasında görülmektedir. Bu seramik çeşitliliği ve diğer buluntulardaki zenginlik, daha önce de yayınlarda paylaştığı üzere Komana'nın bu dönemde ticaret ağı içerisinde bir yer tuttuğunu, burada yerel üre-

26 M. Cassis, "Çadır Höyük: A Rural Settlement in Byzantine Anatolia", *Archaeology of the Countryside in Medieval Anatolia*, ed. T. Vorderstrasse ve J. Roodenberg (Leiden, 2009), 1-24.

timin yanı sıra lüks mallara ulaşabilecek zenginliğin var olduğunu ve yakınında bir sarayın olabileceğini düşündürmüştür. Bu savı güçlendirecek yapı grupları henüz ortaya çıkmamıştır ancak sürmekte olan kazılar Komana'nın Beylikler dönemindeki canlılığını ortaya koymaya devam etmektedir.

Orta Bizans kilise evresi ile hemen üzerine yerleşen Beylikler dönemi evresi arasında idarî bir değişikliğin meydana geldiğini önermek mümkün görünmektedir.²⁷ İşlik evresinin kiliseler ve mezarlıkların hemen üzerine yapılmış olması, kimi yerde iskeletlerin kenara itilmeleri veya duvar temellerinin olduğu gibi iskeletlerin üzerine yerleştirilmesi, aydınlatma elemanlarıyla birlikte haçları da içeren kilisenin bronz eşyalarının yeniden eritmek üzere işlik mekânlarında biriktirilmiş olması bu dönemde artık mezarlığın ve bu malzemenin manevi bir değerinin kalmadığını göstermektedir. Bu da ancak yeni bir nüfusun buraya yerleştiğini veya nüfusta büyük değişiklikler olmasa da idarenin el değiştirdiğini gösteriyor olmalıdır.

Komana teritoryası içerisinde de bu dönemde bir yerleşim düzeni değişikliği göze çarpmaktadır. 2004-2009 yılları arasında yapılan yüzey araştırmalarında hem ovalık alanlarda hem yüksek mevkiilerde birçok orta Bizans yerleşimine rastlanmıştır. Özellikle 1.000 m üzerine yayılmış, bir kilise etrafında küçük Bizans köyleri dikkat çekicidir (Har. 2). Bölgenin 12. ve 13. yüzyıllarda içerisinde bulunduğu siyasi karışıklıklar göz önüne alınırsa bu yerleşimlerin Türklerin akınları sırasında ovalardan yüksek yerlere kaçan Hristiyanlar tarafından kurulduğu önerilebilir. Bu refleks hem akınların tahribatından kaçınmak isteği hem Türk idaresine geçildikten sonra serbestçe sosyal ve dinî yaşamlarına devam edebilme isteği ile açıklanabilir. 1596-1609 yılları arasındaki Celali isyanları sırasında özellikle ovalarda yaşayan kırsal nüfusun daha yükseklerde bulunan yeni yerlere geçtiği ya da daha büyük kentlerde toplandığı bilinmektedir.²⁸ Speros Vryonis de Türk akınları sırasında nüfusun yer değiştirmiş olabileceğini önerirken, kimilerinin dağlara kaçmış, kimilerinin de tahkimatlı kentlerde sığınma imkânı bulmuş

27 D. B. Erciyas ve diğ., "Komana 2009-2014 Ön Değerlendirmesi", 32.

28 O. Özel, *Türkiye 1643: Goşa'nın Gözleri* (İstanbul, 2013), 199-205.

Harita 2: Komana çevresinde yapılan yüzey araştırmasında tespit edilen orta Bizans yerleşimleri. (Komana Arşivi)

olma ihtimaline değinir.²⁹ *Danışmendname*'de de benzer bir tablo çizilmektedir.³⁰ Yine bu dönemde ölüm oranının, açlığın ve salgın hastalıkların arttığı, kırsal nüfusun yerinden edildiği ve tarım faaliyetlerinde önemli kesintiler yaşandığı öne sürülmüştür.³¹

1455 yılında bölgenin ve Osmanlı'nın en erken tahrir defterlerinde bir nahiye olan Komanat'ın yani Komana'nın on iki köyü olduğu bildirilmiştir. Bu köylerde 261 Müslüman hane, doksan bir gayrimüslim hane ve kırk dört bekâr erkek bulunmaktadır. Komanat'ın kendisi ise otuz sekiz Müslüman, kırk dört gayrimüslim hane ve yirmi iki bekâr erkekten oluşur. Buna göre tahmini nüfus 15. yüzyılda Komanat'ta 391 ve nahiyenin tümünde 1.628'dir.³²

29 S. Vryonis, *The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamization from the Eleventh through the Fifteenth Century* (Ann Arbor, 1971), 169, dn. 206.

30 Mélikoff, *La geste de Melik Danışmend*, 178.

31 Özel, *Türkiye 1643*, 199-205.

32 Bu hesaplama her hane için ayrılan tarım arazisi üzerinden yapılmıştır, Komanat'ta her hanenin 33,6 dönüm arazi hakkı bulunmaktadır. Hane başı kabul edilmiş kişi sayısı 4,5'tir. Nüfus dinamikleri ve bunların üretim ve kaynaklarla ilişkisine dair ayrıntılı bir inceleme için bkz. M. A. Cook, *Population Pressure in Rural Anatolia, 1450-1600* (Londra, 1972).

Bu sayılardan yola çıkarak Komana'nın orta Bizans dönemi nüfusu için bir öneri oluşturulmuştur. Bu önerinin merkezinde yüzey araştırmasında bulunan yirmi sekiz yerleşim, günümüz verilerine dayanarak bu yerleşimlerin çevresindeki tarıma elverişli arazi, bir köylünün arazisine ulaşabilmek için kat edeceği mesafe/süre ve bunun eğim ile doğrulanmış hesabı, nihayetinde de tarım arazisinin hane başına bölümü bulunmaktadır. Önce bir saat mesafedeki araziler üzerinden bir deneme yapılmış, sayılar gerçek durumdan ziyade kapasiteyi yansıtmıştır. Michael Chisholm ve John Bintliff maliyet-fayda oranına dayalı çiftçilik mesafesini 1 kilometre yani on iki-on beş dakikalık bir yürüyüş mesafesi olarak önermişlerdir.³³ Buna dayanarak on beş dakikalık yürüme mesafesindeki tarım arazileri üzerinden tekrarlanan hesaplamalar Komana'nın yakın çevresi için 288,9 hane ve 1.300,5 kişilik bir nüfusa işaret etmiştir. Vryonis, Halil İnalcık'a referansla, Osmanlı vergi kategorilerinin Bizans sistemi ile benzerlik gösterdiğini ve benzer kayıtların Bizans'ta da *praktika* adlı defterlerde tutulduğunu söylemektedir.³⁴ Bu durumda bir karşılaştırma mümkün olabileceği gibi, bu sadece nüfusa dair bir alıştırma olarak da anlaşılabılır. Osmanlı Komanat'ında on iki, orta Bizans'ta yirmi sekiz köy bulunur ancak Osmanlı nüfusu orta Bizans nüfusundan yaklaşık 300 kişi fazladır. Bu da Bizans döneminde tespit edilen yerleşimlerin bazılarının köy değil çiftlik olduklarını gösteriyor olabilir; her şekilde yerleşimlerin daha seyrek bir nüfusa sahip olduklarını önermek mümkündür. Genel olarak GIS hesaplamalarının ve ele alınan değişkenlerin tolere edilebilir sonuçlar ortaya koyduğu düşünülebilir. Birçok farklı verinin bir arada değerlendirilmesinin araştırma sorularına heyecan verici cevaplar üretebildiği görülmektedir.

33 M. Chisholm, "Tendencies in Agricultural Specialization and Regional Concentration of Industry", *Regional Science Association Papers* X (1962): 157-162 ve J. Bintliff, "Catchments, Settlement Chambers and Demography: Case Studies and General Theory in the Greek Landscape from Prehistory to Early Modern Times", *Archaeodyn: 7 Millenia of Territorial Dynamics. Settlement Pattern, Production and Trades from Neolithic to Middle Ages*, ed. F. Favory ve L. Nuninger (Dijon, 1999), 107-117.

34 S. Vryonis Jr., "Byzantine Legacy and Ottoman Forms", *DOP* 23-24 (1969): 277.

Yukarıda sunulanların tümünü bir araya toparlayarak bir sonuç üretmek faydalı olacaktır. Bildirinin en başında orta Bizans döneminin siyasi, sosyal ve ekonomik yapısına dair bazı bilgiler paylaşılmıştır. Buna göre orta Bizans olarak adlandırdığımız bu uzun evre aslında kendi içerisinde birçok çalkalanmayı barındırmaktadır. Arap istilaları ardından gelen istikrar devri, bunu izleyen Türk akınları ile başlayan belirsizlikler ve Haçlı Seferleri, Anadolu coğrafyasını neredeyse her dönemde çalkantılı süreçlere açık hale getirmiştir. Komana'da hem kazılarda hem yüzey araştırmalarında elde edilen veriler değerlendirildiğinde arkeolojik anlamda bu çalkantılı döneme ışık tutacak gibi görünmektedir. Surlarla çevrili kale yerleşiminde ve kalenin çevresinde 10. ve 12. yüzyıllar arasında Hristiyan bir toplumun varlığı, ardından 12. ve 13. yüzyıllarda yok olmasalar da bu Hristiyan toplumun bastırılmış olduğu ve idarî olarak yerleşimin Danişmendli/Selçuklu kontrolüne geçtiği gözlemlenmiştir. Komana'da Selçuklu öncesinin kırsal ve görece yoksul yaşamı iskeletlerde temsil bulmaktadır. Bu iskeletler, kiliselerin terk edilmesinden sonra ve Selçuklu'dan önce yaşanan geçiş sürecindeki topluluğu temsil ediyor olabilir. Erkek nüfusun azlığı erkeklerin orduda görev almak üzere bölgeden ayrıldığını veya savaşlarda öldüğünü düşündürmektedir. Bu demografik yapının kiliselerin aktif olduğu dönemde farklılık göstermiş olması mümkündür. Zira kiliseler küçük dahi olsalar, freskleri, çinileri, alçı bezemeleri ve metal eşyaları ile oldukça özenli görünmektedirler.

Komana'yı Danişmendliler ele geçirdikten sonra veriler buranın oldukça merkezi bir rol üstlendiğini düşündürmektedir. Seramik üretimindeki çeşitlilik, saray ikonografisinin kaplarda yer bulması, seramik ve cam gibi pahalı malların Komana'ya ulaşmış olması, az sayıda da olsa değerli metallerin ve yüksek kaliteli işçilikle üretilmiş eşyaların bulunması ve özellikle tarımda ulaşılan üretim çeşitliliği, bölgenin yerleşim ve ticaret ağı içerisindeki yerini kanıtlamaktadır.

Yukarıda nüfus hesaplamaları yapılırken yüzey araştırmasında saptanan Bizans yerleşimleri ele alınmıştır. Yüzey araştırmalarında yirmi sekiz adet orta Bizans yerleşimi tespit edilmiştir. Pratik

olarak tanımlanması kolay olan bu yerleşimlerin yanı sıra Türk köylerinin de varlığı olasıdır. Speros Vryonis, Türk fetihlerini takip eden ilk elli yıl içerisinde Türk nüfusunun küçük bir idarî ve askerî gruptan ibaret olduğunu öne sürer ve Türklerin nüfus oluşturmaları için Bizans topluluklarını olduğu gibi fethedilen bölgeye taşıdıklarını söyler.³⁵ 1137'de Adana olduğu gibi Melitene'ye taşınmıştır. Yine de bir Türk nüfusunun da Komana'nın bir parçası olduğu ve bu köylerin yüzey araştırması sırasında gözden kaçmış olabileceği burada belirtilmelidir.

12. yüzyılın ikinci yarısında Anadolu'da bir kez daha denge sağlanmış, ticaret artmıştır. 13. yüzyıldan itibaren Anadolu'yu baştan başa donatan kervansaraylar bu dönemin ticari yaşamının zenginliğinin de göstergesidir.³⁶ Komana da Tokat da bu zenginlikten payına düşeni almış, Selçuklu döneminde Danişmendli mirası üzerine gelişimine devam etmiştir.

35 Vryonis, *Decline of Medieval Hellenism*, 183-184.

36 M. Önge, "Caravanserais as Symbols of Power in Seljuk Anatolia", *Power and Culture: Identity, Ideology, Representation*, ed. J. Osmond ve A. Cimdina (Pisa, 2007), 49-70.

III

BİZANS'TA
ADALAR, DENİZ VE SU

Taşucu Körfezi'nde Peyzaj ve Yerleşim: Boğsak ve Dana Adaları

Günder Varinlioğlu*

İngiliz edebiyatının büyük ustası D. H. Lawrence, 1927 yılında yayımladığı *Adaları Seven Adam* adlı öyküsünde, modern yaşantıdan kaçarak sığınmak istediği adayı şöyle betimler: “Bir ada yeterince büyükse, anakaradan farkı yoktur. Bir adanın, kendini ada gibi duyumsaması için, enikonu küçük olması gerekir.”¹ Lawrence’ın adamı önce küçük bir adaya kaçar, ardından daha küçük bir adaya ve sonunda daha da küçük bir adaya. Boğsak Arkeolojik Yüzey Araştırması (BOGA), 2010 yılında, bugün Boğsak adıyla bilinen, böyle küçük bir adada başladı. Taşucu Körfezi’nde, anakaraya çok yakın konumdaki dört adadan biri olan Boğsak, doğal kaynağı, su kaynağı, ekilebilir toprağı bulunmayan, doruğu deniz seviyesinden 51 metre yükseklikte sarp bir kayalıktır. Taşucu Körfezi’ndeki dört

Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Sanat Tarihi Bölümü.

E-posta: gvarinlioglu@gmail.com

1 D. H. Lawrence, *Adaları Seven Adam*, çev. C. Üster (İstanbul, 2002), 6.

Harita 1: Taşucu Körfezi'ndeki belli başlı yerleşimleri gösteren Google Earth uydü görüntüsü. (Hazırlayan: G. Varinlioğlu)

ada (Boğsak, Güvercin, Dana, Köşrelilik) ve bugün dar kıstaklarla karayla birleşen iki (yarım)ada (doğuda Ağa Limanı, batıda Ovacık) Geç Antikçağ'da iskân edilmiştir (Har. 1). Bu arkeolojik proje, şu temel sorudan yola çıktı: Taşucu Körfezi'nin doğal kaynaklardan yoksun adaları, Geç Antikçağ'da niye yerleşimlerin merkezi olmuştur?

BOGA, her ne kadar Boğsak ve Dana adaları yerleşimlerine odaklanmışsa da peyzaj kavramı, teorik ve yöntemsel açıdan, projenin belkemiğini oluşturur. Bizans araştırmaları, peyzaj arkeolojisini ilgi alanlarına katmakta, arkeolojinin diğer dönemlerini inceleyen dallara nazaran oldukça geç kalmıştır. Türkiye'de, peyzaj arkeolojisi artık ayrı bir araştırma alanı olarak kabul ediliyorsa da bu alan, Bizans odaklı akademik eğitimde veya saha çalışmalarında kendisine hâlâ yer edinememiştir. Bu eksikliğin temelinde, peyzaj kavramının çok boyutlu tanımının, akademik Türkçede tam anlamıyla yaygınlaşmaması yatıyor olabilir. Tarihsel araştırmalarda peyzaj terimi, genellikle, doğa, topografya, coğrafya gibi fiziksel öğeler için kullanılmaktadır. Peyzaj, bir yandan yerleşim dışı el

değmemiş alan ile, öte yandan tarihî coğrafya terimi ile eşanlamlı kabul edilmektedir. Oysa peyzaj, Türkiye'nin 2003 yılında imzaladığı, 2000 tarihli Avrupa Peyzaj Sözleşmesi'nde şöyle tanımlanır: "Peyzaj, karakteri doğal ve/veya insani etmenlerin eylemi ve etkileşiminin sonucu olarak ortaya çıkan, insanların algıladığı bir alan demektir."² Peyzaj, doğal ve kültürel etmenlerin biçimlendirdiği bir alandır; bu nedenle, peyzajın doğal unsurları, insan eliyle yapılan değişiklikler, bunların algısı ve anlamları, peyzaj araştırmalarında bir bütün olarak değerlendirilir.³

BOGA, yöntemsel ve teorik olarak, peyzajın bu tanımından yola çıkmaktadır. Taşucu Körfezi ve hinterlandının parçası olan adalar, kıyılar, ovalar, dağlar ve yaylalar gibi doğal öğeler, insan faaliyetinin gerçekleştiği arka plandan ibaret değildir. Tarihî coğrafya ancak insanların eylemlerinin dönüştürdüğü biçimiyle ve coğrafya unsurlarıyla etkileşimleri sonucunda üretilen anlamlar, anlatılar ve simgelerle bir arada değerlendirildiğinde, bir kültürel peyzaja dönüşür. Bu teorik bütüncül yaklaşımdan yola çıkarak, BOGA'nın saha çalışması, coğrafi ve kültürel açıdan bütünlük gösteren Taşucu Körfezi ve hinterlandında, çeşitli disiplinlerden (ör. peyzaj mimarlığı ve arkeolojisi, jeoloji, arkeometri, fotogrametri ve uzaktan algılama, kültürel miras yönetimi, sosyal antropoloji) araştırmacıların katılımıyla ve/veya desteğiyle, bir mikro-bölgede, farklı ölçeklerde gerçekleştirilmektedir.

2010 yılından beri yürütülen araştırmanın merkezinde, bugüne kadar Boğsak ve Dana adaları yer almıştır. Bu adalardaki yerleşimler, bunları oluşturan mimari kalıntılar, yüzeydeki seramik, metal,

2 Council of Europe, European Treaty Series, No. 176 (Floransa, 20.10.2000), 2. Bildirgenin tüm metni için bkz. <https://www.coe.int/en/web/conventions/full-list/-/conventions/treaty/176>, erişim: 25.10.2017.

3 Peyzaj arkeolojisi dahil olmak üzere, çeşitli disiplinlerdeki peyzaj tanımları ve araştırmaları için bkz. *The Routledge Companion to Landscape Studies*, ed. P. Howard, I. Thompson ve E. Waterton (Londra-New York, 2013). Peyzaj arkeolojisinin kapsamlı değerlendirmesi ve dünyadaki örnekleri için bkz. *Handbook of Landscape Archaeology*, ed. B. David ve J. Thomas (New York, 2008). Nispeten eski bir yayın olmasına karşın, arkeolojide peyzaj yaklaşımının anlaşılmasında vazgeçilmez bulduğum bir makale şudur: K. F. Anschuetz, R. H. Wilshusen ve C. L. Scheick, "An Archaeology of Landscapes: Perspectives and Directions", *Journal of Archaeological Research* 9.2 (2001): 157-211.

cam vb. küçük buluntular, sahada ve laboratuvarında belgelenen ve incelenen temel malzemedir. Öte yandan, Taşucu Körfezi'nin diğer adalarında, kıyılarında ve dağlık hinterlandında, arkeolojik kalıntı bulunduran mahalleri tespit etmek ve bölgenin doğal özelliklerini anlamak amacıyla, yaygın yüzey araştırması yürütülmektedir. Peyzaj algısına ışık tutması için, düzenli olarak bölge sakinleriyle söyleşiler yapılmaktadır. 2015 yılında, sahada edinilen birikime dayanarak peyzaj arkeolojisinde giderek yaygınlaşan Tarihî Peyzaj Karakterizasyonu (*Historic Landscape Characterization-HLC*) yöntemi üzerine çalışılmaya başlanmıştır.⁴ Bu yöntemde, uydu görüntüleri ile tarihî hava fotoğraflarında belirlenen unsurlar, sahada doğrulandıktan sonra, araştırma bölgesindeki tarihî peyzaj unsurları (ör. tarla, teras, arazi) kategorize edilir. Bu unsurların Coğrafi Bilgi Sistemleri ve Veritabanı'nda, birbiriyle bağlantılı olarak kaydedilmesi ve bu verilerin analiziyle ortaya çıkan örüntüler, peyzajdaki *diakronik* (artzamanlı) değişimlerin ana hatlarıyla yorumlanmasını sağlar.⁵

Bu makalede, 2010 yılından beri yürütülen tüm çalışmaları özetlemek yerine, Boğsak ve Dana adalarını karşılaştırmalı olarak ele alıyorum. Birbirinden yalnızca sekiz buçuk kilometre uzaklıkta yer alan farklı büyüklükteki bu iki ada, işlevleri, ekonomik altyapıları, yerleşim örüntüleri, kronolojileri ve dinsel peyzajdaki yerleri açısından farklılıklar göstermektedir. Bu iki komşu adaya yaklaşımım, peyzajın coğrafyadan ibaret olmadığını; insanın fiziksel veya manevi olarak etkileştiği yerlerin yorumlanmasında, doğal ve kültürel bileşenlerin bir bütün olarak değerlendirilmesinin önemini vurgulamaktadır.

Boğsak Adası, en yakın kara parçasına 300 m, Boğsak Koyu'nun iç kıyısına ise 1.000 m uzaklıkta, yaklaşık 7 hektar büyüklüğünde sarp bir kayalıktır (Res. 1). İlk bakışta, yaşama pek uygun olmayan

4 Francesco Carrer ve Yasemin Aydoğdu'nun farklı araştırma soruları yönelterek gerçekleştirdiği iki ayrı HLC analizi, Newton Advanced Fellowship (2015-2017, proje no. AF140007) ve Research Council UK-TÜBİTAK (2016-2019, proje no. 116K829) hibeleriyle desteklenmiştir.

5 Bu yöntemin ayrıntılı tanıtımı ve uygulamaları için, bkz. J. Crow ve S. Turner, "Silivri and the Thracian Hinterland of Istanbul: An Historic Landscape", *AnatSt* 59 (2009): 167-181; J. Crow, S. Turner ve A. K. Vionis, "Characterizing the Historic Landscapes of Naxos", *Journal of Mediterranean Archaeology* 24.1 (2011): 111-137.

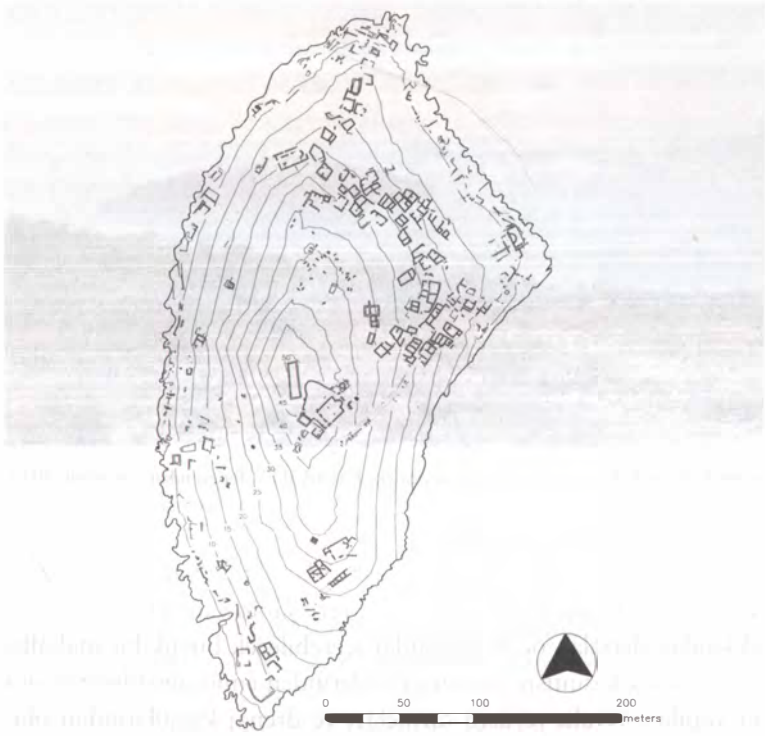

Resim 1: Boğsak Adası'nın, koyun güneyindeki Kavurkaklık Tepesi'nden görünüşü, 2015.
(Fotograf: G. Varinlioğlu)

bu adada, MS 4. yüzyıldan başlayarak, adanın tüm yüzeyine yayılmış büyük bir yerleşim ortaya çıkmıştır.⁶ Yerleşimin yamaçlarında, evler, dükkânlar, depolar, ticari mekânlar içerebilecek büyük bir mahalle; kıyı boyunca kesintisiz uzanan, işlevlerinden emin olmadığımız sıra sıra yapılar; yeraltı-yerüstü sarnıçları ve drenaj kanallarından oluşan yağmur suyu toplama ve tahliye sistemi; geniş nekropol alanları ve yedi adet farklı büyüklükte kilise günümüze gelmiştir (Şek. 1). Seramik buluntular adanın en hareketli çağını MS 4. yüzyılın sonu ile MS 7. yüzyılın sonu arasına tarihlemeyi sağlar. Ancak, yerleşim terk edilmemiş, 12. yüzyıla kadar bir şekilde kullanılmaya devam etmiştir. MS 8. yüzyıla, hatta 9. yüzyıla dek, daha az yoğunluklu, belki daha küçük bir alanda yerleşimin devam ettiğini söyleyebiliriz.⁷

6 Taşucu Körfezi'ndeki araştırmaların tarihi ve BOGA'nın 2010-2015 yıllarında, özellikle Boğsak Adası'ndaki çalışmalarının sonuçları için bkz. G. Varinlioğlu, "'Built Like a City': Boğsak Island (Isauria) in Late Antiquity", *New Cities in Late Antiquity: Documents and Archaeology*, ed. E. Rizos (Turnhout, 2017), 247-266.

7 Boğsak Adası seramikleri Rick Wohmann ve Nicholas Rauh tarafından analiz edilmiştir. Bu çalışmanın sonuçları *Sixth International Conference on Late Roman Coarse Wares, Cooking Wares and Amphorae in the Mediterranean* toplantısında bir poster halinde sunulmuştur: R. Wohmann, N. Rauh ve G. Varinlioğlu, "Amphorae and Coarse Ware from Boğsak Island in South Turkey, 4th-9th centuries AD", (Agrigento, 2017). İlgili makale yayımlanmak üzeredir.

Şekil 1: Boğsak Adası'nın yerleşim planı. (Çizen: N. Arslan, 2019)

Körfezin en büyük adası olan (yak. 263 h) Dana Adası'nda (Pitusu, Pityoussa, Provensale) yerleşim, adanın iki bölgesinde yer almaktadır: Kuzeybatı kıyısı ve yamaçlarındaki büyük alt yerleşim ile adanın güney tepelerindeki kalelerin içinde ve etrafında gelişen küçük üst yerleşim (Res. 2). Adadaki en erken iskân, askerî amaçlı, belki erken Klasik çağa tarihlenebilecek, güney zirvesindeki kale ile bağlantılıdır; ancak, yüzey seramiği ve mimari kalıntılar, kalenin ve çevresinin, Geç Antikçağ'da yoğun olarak kullanıldığını gösterir.⁸ Alt yerleşimde, erken Roma İmparatorluk çağında seramikle-

8 Ulaşması ve çalışması oldukça güç olan, yaklaşık 250 m yükseklikteki kale ve civarında, sürekli bir çalışma yürütmek henüz mümkün olmamıştır. Bu nedenle, vardığımız sonuçlar, zirvede yapılan az sayıda kısa çalışmanın sonucudur.

rin %17'siyle temsil edilen bir hareketlilik görülmektedir; ancak yapılaşmanın bu dönemde başlayıp başlamadığını, başladıysa hangi mimari kalıntıların yerleşimin erken evrelerine ait olabileceğini henüz söyleyemiyoruz. Dana Adası'ndaki yerleşim(ler) en geniş sınırlarına, alt yerleşime beş (belki daha fazla) kilisenin, güney zirvesindeki kaleye bir bazilikal planlı kilisenin inşa edildiği, MS 5. ve 6. yüzyıllarda ulaşmıştır.⁹ Seramik buluntular MS 3.-7. yüzyıllarda yoğunlaşmaktadır; MS 6. yüzyıl buluntuları ise en kalabalık grubu oluşturmaktadır. Çok düşük yüzdelerle temsil edilen Hellenistik, Klasik, orta Roma İmparatorluk çağı, Ortaçağ, hatta modern dönem seramikleri, deniz yolları üzerindeki, demirlemeye ve karaya çıkmaya uygun kuzeybatı kıyısının bir şekilde kullanıldığını, daha

Resim 2: Dana Adası'nın batı kıyısının karadan görünüşü, 2016.

(Fotoğraf: G. Varinlioğlu)

9 Alt yerleşimin kalıntıları hem çok yıkık durumdadır hem bitkilerle ve ağaçlarla kaplıdır. Bu nedenle, kiliselerin ayrıntılı planlarını belirlemek bile güçtür. Alt yerleşimde, mekân özellikleri, mimari öğeleri ve bezemeleri ile kilise olarak inşa edildiğinden emin olduğumuz beş yapı bulunmaktadır. Bunlar dışında, tamamen yıkılmış iki yapı kalıntısının, genel formları, kapladıkları alan ve yüzeydeki mimari öğelere dayanarak, bazilikal planlı kiliselere ait olabileceği ileri sürülebilir. Bu yapılarla kapsamlı bir temizlik yapmadan kesin tanımlamalardan kaçınıyorum.

doğrusu uğrak noktası olduğunu göstermektedir; ancak, adada bu tarihlerde sürekli yerleşim olduğuna dair yeterli veri yoktur.¹⁰

Roma döneminde Kilikia Trakheia (Dağlık Kilikya), Geç Antikçağ'da İsauria eyaletinin parçası olan Taşucu Körfezi adalarında, Geç Antikçağ'daki bu sıradışı canlılık, Kilikya/İsauria bölgesinde olduğu gibi, Doğu Akdeniz Havzası'nda da görülen ekonomik ve kültürel hareketlilikle eşzamanlıdır. Bu kıyı hattında, doğuda Boğsak'ın hemen batısındaki Tahtalimanı'ndan (Palaiai), körfezin en batı noktası Ovacık'a dek uzanan kıyı hattı, yüksek bir dağ sırası ile arka bölgedeki ovalardan ayrılmaktadır. Aphrodisias yerleşiminin üzerinde yer aldığı Ovacık (Yarım)adası'nın doğu ve batısındaki iki doğal liman ile kuzey rüzgârlarına kapalı Boğsak Koyu arasındaki yaklaşık 18 kilometrelik sarp kıyı hattında, kıyıdan yalnızca 300-2.500 m açıkta yer alan adalar, özellikle de Boğsak ve Dana adaları, kabotaj tipi deniz yolculuğunun gereksinim duyduğu demirleme, erzak ve malzeme tedariği, alışveriş, konaklama ve din hizmetlerini sağlayabilecek duraklardı. Buna rağmen, Taşucu Körfezi adalarının bu gereksinimleri karşılayacak sürekli "istasyonlara" dönüşmesi, Geç Antikçağ'a özgü bir durumdur. Marjinal kabul edilebilecek bu zorlu coğrafyada, yerleşimi tetikleyen unsurlar neler olabilir?

Bölgenin yakından bağlantılı olduğu üç önemli yönetsel, dinsel ve ticari merkez sayılabilir: Kalykadnos Irmağı kıyısında kurulmuş olan Seleukeia (bugünkü Silifke) İsauria eyaletinin başkentiydi. Kentin 1,5 kilometre güneyinde yer alan Hagia Thekla, MS 4. yüzyılın sonlarından başlayarak bir hac merkezine dönüşmüştü. Bu iki işlek yer, Taşucu Körfezi'nin doğusunda yer alan Holmoi (bugünkü Taşucu) limanından Akdeniz'e açılıyordu. Seleukeia'nın doğusu ve kuzeydoğusundaki yoğun yerleşim bölgesinden çok farklı olarak, Taşucu Körfezi ve hinterlandında kentleşme limanlarla sınırlı kalmıştır; kırsal yerleşim ağı ise çok daha seyrek ve gösterişsizdir. Bu nedenle, Taşucu Körfezi'nde, kıyılarda ve adalarda, Geç Antik-

10 G. Varinlioğlu, N. Kaye, M. Jones ve diğ., "The 2016 Dana Island Survey: Investigation of an Island Harbor in Ancient Rough Cilicia by the Boğsak Archaeological Survey", *Near Eastern Archaeology* 80.1 (2017): 50-59. Makalenin Türkçe çevirisi için bkz. ay. "2016 Yılı Dana Adası Yüzey Araştırması: Boğsak Arkeolojik Yüzey Araştırmasının Antik Dağlık Kilikya'da bir Ada Limanındaki İncelemeleri", *Arkeoloji ve Sanat* 155 (2017): 149-160.

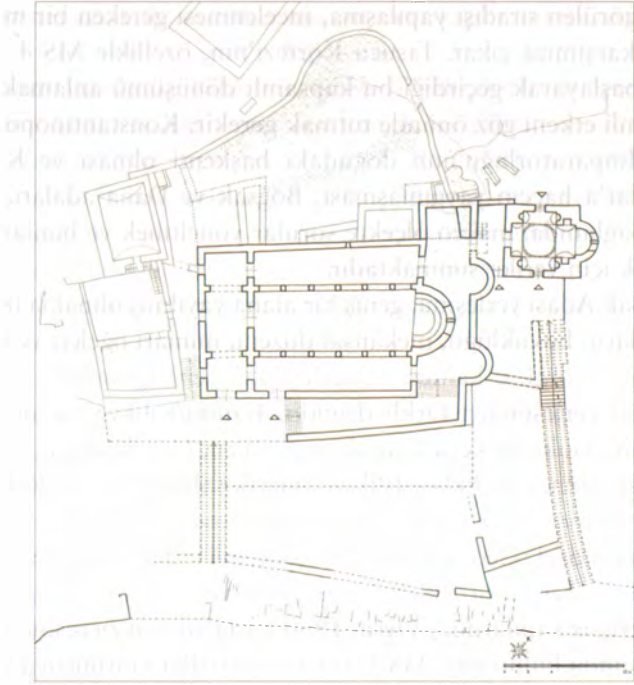
çağ'da görülen sıradışı yapılaşma, incelenmesi gereken bir mesele olarak karşımıza çıkar. Taşucu Körfezi'nin, özellikle MS 4. yüzyıldan başlayarak geçirdiği bu kapsamlı dönüşümü anlamak için iki önemli etkeni göz önünde tutmak gerekir: Konstantinopolis'in Roma İmparatorluğu'nun doğudaki başkenti olması ve Kutsal Topraklar'a haccın yaygınlaşması. Boğsak ve Dana adaları, tam da bu bağlamda, makro ölçekte sorular yöneltmek ve bunları yanıtlamak için veriler sunmaktadır.

Boğsak Adası yerleşimi, geniş bir alana yayılmış olmakla birlikte, yapıların büyüklüğü, mekânsal düzeni, mimari öğeleri ve bezemesi, duvar örgüsü kalitesi ve yerleşim düzeni açısından, sıradan bir kırsal yerleşimden farklı değildir. İsauria/Kilikya'da, örneğin Sinekkale, Gökkale veya Üçayak'ta görülen, Geç Antikçağ'ın zengin tabakasına, olasılıkla çiftlik ve toprak sahiplerine ait görkemli kırsal konutlara, Boğsak'ta rastlanmamaktadır.¹¹ Adanın tasarım veya yapım özellikleri açısından en görkemli kabul edilebilecek konutları bile, benzer örneklerle kıyasla, mimari açıdan oldukça sade ve gösterişsiz yapılarıdır.¹² Oysa, 1960'larda adanın zirvesine yakın bir konumda bulunmuş, MS 5. veya 6. yüzyıllara tarihlenen yazıtta, Boğsak Adası yerleşimi hakkında şunlar söylenmektedir: "Müreffeh olsun kent gibi yapılan Asteria!"¹³ Bu yazıtı dayanarak, ada sakinlerinin Asteria adlı yerleşimlerini bir kentle eş tuttukları düşünülebilir. MS 5. ve 6. yüzyıllarda, bir kentin en görkemli yapıları kiliselerdi. Yazıtı sipariş eden bani(ler)in kent algısı (her algı gibi) seçicidir; Asteria bağlamında, yerleşimin sıradan konutları ve yapıları değil, dinsel peyzaj, kentselliği belirleyen ana unsur olmalıdır.

11 I. Eichner, "Sinekkale-Herberge, Kloster oder Gutshof?", *Olba* 16 (2008): 338-360; Ü. Aydınoglu, "The Farms in Rough Cilicia in the Roman and Early Byzantine Periods", *Adalya* 13 (2010): 243-282. Seleukeia ad Kalykadnos'un *territoriumundaki* erken Bizans konut mimarisi için bkz. I. Eichner, *Frühbyzantinische Wohnhäuser in Kilikien: baugeschichtliche Untersuchung zu den Wohnformen in der Region um Seleukeia am Kalykadnos* (Tübingen, 2011).

12 Boğsak Adası'nın konutları hakkında bkz. G. Varinlioğlu ve M. Esmer, "Houses on an Island: Boğsak (Asteria in Isauria) in Late Antiquity", *Archaeology of Anatolia: Recent Discoveries*, c. 2, ed. S. R. Steadman ve G. McMahon (Newcastle upon Tyne, 2017), 254-273.

13 G. E. Bean ve T. B. Mitford, *Journeys in Rough Cilicia, 1964-1968* (Viyana, 1970), 195-196; G. Dagron ve D. Feissel, *Inscriptions de Cilicie* (Paris, 1987), 23.

Şekil 2: Boğsak Adası'ndaki dinsel kompleksin ikinci evresinin planı.
(Çizen: N. Arslan, 2019)

Asteria yerleşiminde, farklı büyüklüklerde, altısı üç *nefli*, olasılıkla galerili bazilika olan, yedi kilise bulunmaktadır. Bir kilise (Kilise II) sırtın batısında, karadan algılanabilecek konumdayken, diğerleri adayı kabaca kuzey-güney doğrultusunda ikiye ayıran sırtın doğusunda, adanın açığından geçen teknelerin görebileceği biçimde dizilmiştir. Adanın deniz seviyesinden 51 m yükseklikteki zirvesinin hemen alt kotlarında, doğu yamacında, iki kiliseden oluşan, en az iki evreli bir dinsel yapı kompleksi bulunmaktadır.¹⁴ Bu kompleksin

14 Bu yapı kompleksindeki mimari çalışmalar 2010 yılında başlamıştır; ancak, yoğun birki örtüsü nedeniyle 2016 yılına dek yapıların detaylı rölövesi yapılamamıştır. 2015-2017'de, G. Varinlioğlu ile S. Turner başkanlığında yürütülen ve Newton Advanced Fellowship tarafından desteklenen "New Approaches to Historic Landscapes: Boğsak

ilk kilisesi olan Kilise I, olasılıkla MS 5. yüzyılın ikinci yarısında, üç nefli, galerili bir bazilika olarak inşa edilmiştir. Naosun batısından güney kapısından ulaşılan bir narteks, doğusunda ise Kilikya/İsa-uria kiliselerinde sıklıkla görülen, (iki küçük apsisli) dar bir çevre koridoru (*ambulatorium*) bulunmaktadır. *Ambulatorium*, kilisenin yan neflerine açıldığı gibi, kilisenin güney duvarı boyunca uzanan, olasılıkla mezarlar bulunduran tonozlu altyapı üzerine kurulmuş yarı açık bir dış koridora da bağlanmaktadır (Şek. 2). Bu koridor- dan, kilisenin güney yan nefine ve narteksine de ulaşılmaktadır.

Bu alanda dinsel bir yapı kompleksinin inşası kalıntılarda göz- lemlenen ikinci evreye denk gelmektedir. Kilise I'nın kuzey duva- rındaki onarımlar ve yeni duvar örgüsü 525 Kilikya depreminin neden olduğu yıkımla ilişkilendirilebilir.¹⁵ Bu evrenin en önemli unsuru olan Kilise V, dışı kare, içi haç planlı, yarım daire form- lu apsisli dışarı taşkın, kubbeli bir şapeldir (Res. 3).¹⁶ Bu şapel, batısındaki narteks aracılığıyla Kilise I'nın üst kottaki *ambulato- riumuna* fiziksel olarak bağlanmıştır; kuzeyden ve güneyden de şapele giriş sağlanmıştır.¹⁷ Şapel, küçük olmakla birlikte, adanın

in Isauria" projesi kapsamında, bu yapı kompleksinde bitki temizliği yapılabilmiş ve kalıntılar A. Turner başkanlığındaki bir ekip tarafından (H. Küntüz, Y. Aydoğdu, F. Tımlı, C. Ardlı) Faro Focus X330 lazer tarama aletiyle taranmıştır. 2017'de M. Elmalı tarafından fotogrametrik değerlendirme amaçlı hava fotoğrafları çekilmiştir. Bu verilere dayanarak, yapı kompleksinin çizimleri ve restitüsyon önerileri G. Varinlioğlu ve M. Esmer danışmanlığındaki bir yüksek lisans tezinde ele alınmıştır: N. Arslan, "Taşucu Körfezi Boğsak Adası'nda Geç Antik döneme ait iki kilisenin korunması için öneriler" (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, 2019). Yapı kompleksi üzerine makale çalışmasına başlanmıştır.

- 15 Kilikya'da geniş bir alanda etkili olan deprem için bkz. T. L. Erel ve F. Adatepe, "Traces of Historical Earthquakes in the Ancient City life at the Mediterranean Region", *Journal of the Black Sea/Mediterranean Environment* 13 (2007): 243. Kilise çevresinde bu iki evreden sonraki tarihlere ait olduğunu düşündüğüm dönüşümler, bu maktele konu edilmemektedir.
- 16 Bu yapı ilk kez S. Guyer tarafından ele alınmıştır: ay., *Grundlagen mittelalterlicher Abendländischer Baukunst* (Einsiedeln, 1950), 59, 69. Yapı kompleksindeki ilk belgeleme çalışması için bkz. S. Eyice "Ricerche e scoperte nella regione di Silifke nella Turchia meridionale", *Milieu* 1 (1988): 15-33. Yapının işlevi ve formu üzerine tartışmalar için bkz. A. Aydın "Boğsak Adası'ndaki Merkezi Planlı Yapı", *Adalya* 8 (2004): 263-278.
- 17 *Ambulatoriumun* dış kolu, kuzey beden duvarının dışına taşarak burada küçük bir mekân oluşturulmuş, belki hemen ardından bu alana (bugün taş yığınları altında zor- lukla seçilebile) tonozlu bir mezar yapılmıştır.

en önemli yapılarından biri olmalıdır. Konumu, az rastlanır planı, kubbeli üst örtüsü, ithal mermer yer döşemesi, olasılıkla mozaik ve duvar resimleri içeren zengin bezemesi ile adanın diğer dinsel yapılardan ayrılmaktadır.¹⁸ Böylece, ikinci evrede, birbirine mekânsal ve fiziksel olarak bağlı ana kiliseden ve şapelden oluşan bir dinsel kompleks ortaya çıkmıştır. Bu dinsel komplekse, iki yanında yer yer mezarlar bulunan, taş döşemeli ve basamaklı bir caddeyle ulaşılmaktadır. Bu cadde, adanın kuzey ve kuzeydoğu yamaçlarına yayılmış ana mahallenin güney ucundan başlayarak, bazilikanın narteksinin hizasına kadar izlenebilmektedir. Cadde, Kilise I ile eş zamanlı olabilir; ancak, ikinci evrede, Kilise V'in inşasına koşut olarak, caddeye dik açıyla, Kilise V'in güney kapısına tırmanan, yalnızca sekiz basamağı korunmuş bir merdiven eklenmiştir. Hiçbir kalıntı bulunmasa da caddeden kilisenin güneyindeki koridora uzanan, belki ilk evreye tarihlenebilecek taş merdivenler varsaymak yanlış olmaz. Adanın başka hiçbir bölgesinde bu tür bir cadde yoktur; adanın sokakları, yapılar arasında kalan dar ve düzensiz patikalardan ibarettir. Kıydan yamaçlara çıkan merdivenler, çoğunlukla kayaya oyuğu, ana kayanın formuna uygun olarak şekillendirilmiş, nispeten düzensiz basamaklardan oluşur.

Boğsak Adası'ndaki bu sıradışı cadde, dinsel prosesyonlarla ve hacıların *locus sanctusa* ulaşma aşamalarıyla bağlantılı olmalıdır.¹⁹ Hristiyanların zirvedeki kutsal mahalle ulaşmak için önce caddeyi tırmandığını, kilisenin dış güney koridorunun altındaki mezarları ziyaret ettiğini, daha sonra merdivenlerle kilisenin narteksine ve güney *nefine* ulaştığını kurgulamak mümkündür. Kilise V'in inşasının ardından, Hristiyan toplulukların dış güney koridoru boyunca yürüyerek, çevre koridoruna, oradan da şapelin batı kapısından, *locus sanctus* üzerine inşa edilmiş ve/veya bir

18 BOGA'nın 2010 yılındaki ilk sezonunda, narteksin içinde kaçak kazılarla ortaya çıkan, renkli ithal mermerlerden *opus sectile* taban parçaları bulduk. Apsisin yarım kubbesinde ve tonozlarda mozaik kaplamaya ait olduğunu düşündüğümüz harç kalıntıları vardır. Duvarlarda ise çok silik boyalı yüzeyler yer yer görülmektedir.

19 Azize Thekla'nın hac merkezinin (Ayatekla-Meryemlik) ve Seleukeia kentiyle ilişkisinin kutsal peyzaj bağlamında analizi için bkz. T. M. Kristensen, "Landscape, Space, and Presence in the Cult of Thekla at Meriamlik", *JECrSt* 24.2 (2016): 229-263.

Resim 3: Kilise V'in batı girişinden apside doğru bakış, 2013. (Fotoğraf: G. Varinlioğlu)

*martir*in reliklarını içeren şapele, yani *marytriona* ulaştığını, ziyaretlerini tamamladıktan sonra da şapelin kuzey ve güney kapılarlarından çıktığını düşünebiliriz. Bölgenin en önemli hac merkezi olan Hagia Thekla'da buna benzer kubbeli bir şapel yoksa da azizinin kayanın içinde kaybolarak *martirlik* mertebesine eriştiği yer üzerine, İmparator Zeno'nun baniliğinde inşa edilmiş bazilikada, hareketin benzer biçimde yönlendirildiği görülür. Burada, bazilikanın güneyindeki sütunlu, üstü kapalı yürüme yolu, hacıları, Thekla'nın *martir* olduğu düşünülen yeraltı kilisesindeki kutsal mahalle yönlendirir.²⁰

20 Ayatekla'da, yeraltındaki *martyrion* ile bazilika arasındaki görsel ve fiziksel ilişki için bkz. A. M. Yasin, "Sight Lines of Sanctity at Late Antique Martyria", *Architecture of the Sacred: Space, Ritual, and Experience from Classical Greece to Byzantium*, ed. B. D. Wescoat ve R. G. Ousterhout (Cambridge, 2012), 255-257. Kilisenin güneyindeki güney koridoruyla ulaşılan yeraltı mağaraları, Ovalık Kilikya'da Mazılık Dağı'nda görülür. Bkz. S. Hill, *The Early Byzantine Churches of Cilicia and Isauria* (Aldershot, 1996), 203-208.

Mimari olarak, Boğsak'taki dinsel merkeze en yakın örnek, Dağlık Kilikya'da, Elaiussa Sebaste kentinin hinterlandındaki Geç Antikçağ köyü Yanıkhan'ın güney kilisesidir. Bazilikanın narteksi ve orta *nefi* arasındaki ana kapının lentosundaki yazıt, kilisenin yerel azizler Georgios, Konon ve Khristophoros'a adanmış bir *martyrion* olduğu belirtir. Burada, kare planlı kubbeli şapel, *ambulatorium* iki apsisinin arasında yer alır. Bu *martir* şapeline giden yol, Boğsak'ta ve Hagia Thekla bazilikasında olduğu gibi, kontrollüdür. Köy ile kiliseyi bağlayan yoldan çıkan bir merdiven, Boğsak'taki gibi yamaca inşa edilmiş bazilikanın narteksinin hizasında, güneydeki sütunlu koridora kavuşur; buradan, *ambulatorium* içerisinden dolaşarak, *martyriona* ulaşılır.²¹

Boğsak gibi kurak ve sarp bir kayalıkta, büyük bir yerleşimin ortaya çıkmasını sağlayan en önemli etmen bölgesel hac peyzajı, özellikle de Hagia Thekla olmalıdır.²² Bu peyzaj, Asia Minor'un en çok ziyaret edilen hac merkezleri arasında olan Hagia Thekla ile bağlantılı olarak gelişmiştir; ayrıca Göksu Havzası'nın kuzeyindeki Alahan hac merkezi, Taşucu yakınlarındaki Hagios Theodoros kutsal yeri, Boğsak Koyu'nda ayazma olabilecek bir mahal; bu alanlar arasında, insan hareketiyle ve algısıyla kurulan, fiziksel ve görsel ilişki, bu peyzajın parçasıdır. Hagia Thekla'nın *locus sanctus*unu tekil bir kutsal mahal olarak görmekten çok, Thekla'ya fiziksel ve/veya manevi olarak bağlı, daha geniş bir bölgeyi (sınırlarını bilmesek de), kutsallık algısı ile şekillenen bu peyzajın parçası olarak değerlendirmek gerekir. Asteria, zirvesinde bir dinî kompleksin yapımı ve buraya ulaşan yolların ve geçitlerin tasarımıyla, hac peyzajında kendisine önemli bir yer edinmiş benzetilmektedir. MS 5. yüzyılın ikinci yarısı ile MS 6. yüzyılda, Boğsak Adası'nda çok sayıda kilisenin inşa edilmesini, yerleşimin büyümesini, törensel

21 S. Hill, "Matronianus, 'Comes Isauriae:' An Inscription from an Early Byzantine Basilica at Yanıkhan, Rough Cilicia", *AnatSt* 35 (1985): 93-97; ay. *The Early Byzantine Churches of Cilicia and Isauria* (Aldershot, 1996), 256-260.

22 Mekânsal/mimari özellikler ile hac hareketi arasındaki ilişki ve Kilikya/Isauria'da Kilise V'e benzer yapılar için bkz. G. Varinlioğlu, "Imagine There is No (Is)land: Conceptualizing Byzantine Islands in Southern Asia Minor", *Identity and the Other in Byzantium: Papers from the Fourth International Sevgi Gönül Byzantine Studies Symposium*, K. Durak ve I. Jevtic, ed. (İstanbul, 2019), 93-111.

caddelerin yapımını ve denizden seyahat edenler ile kiliseler arasında kurulan görsel ilişkiyi ve Asteria'nın Geç Antikçağ'daki sıradışı gelişimini ve "kentselleşmesini" bu bağlamda değerlendiriyorum.²³

Dana Adası, Boğsak gibi, hac hareketine hizmet verebilecek bir konumdadır. Kuşkusuz, bu büyük ada, deniz yolculuğunun yarattığı ekonomik canlılıktan yararlanmıştır. Fakat, Dana Adası'nın Hristiyan topografyasını, coğrafi gerekirciliğe (determinizm) kapılarak, hemen hac bağlamında değerlendirmek yerine, önce adadaki dinsel yapıların mimarisini ve yerleşimdeki konumlarını incelemek daha doğru olur. Başta ifade ettiğim gibi, peyzaj, yalnızca bir coğrafi bölge değildir; insan faaliyeti ve algısı ile şekillenen, değişken ve dinamik bir kavramdır. Dolayısıyla, bir coğrafyada farklı peyzajlar bir arada bulunabilir; üstelik, peyzajın niteliği ve unsurları zaman içinde aynı kalmayabilir. Bu uyarıları göz önünde tutarak, Dana Adası'nın kalıntılarını, Taşucu Körfezi'nin Geç Antikçağ ve Ortaçağ tarihi bağlamında nasıl değerlendirebiliriz?

Dana Adası'nın kuzeybatı kıyısındaki alt yerleşimde, olasılıkla MS 5. ve/veya 6. yüzyıllarda yapılmış beş adet bazilikal planlı kilisenin kalıntıları korunmuştur. Bunların tümü, günümüz kıyı hatında ve hemen arkasında kümelenmiştir; her biri, adada kısa süreli demirleyen teknelere kolaylıkla hizmet verecek konumdadır. Üst yerleşimin etrafında geliştiği güney zirvesindeki kalede, Geç Antikçağ'a tarihlenebilecek üç *nefli* bir bazilika vardır (Res. 4). Kilisenin doğudaki düz duvarına sonradan eklenmiş, bazilikal planlı şapel, *locus sanctus* veya *martir relikleri*yle ilişkilendirmek için veri henüz bulunmamıştır. Bildiğimiz kadarıyla, üst yerleşimde başka bir kilise yoktur.²⁴ Dolayısıyla, bu aşamada, kiliseyi adanın üst ke-

23 Buna koşut ada örnekleri, Likya'da Hagios Nikolaos'la ilişkili hac peyzajının parçası olan veya olmak isteyen Gemiler Adası'ndaki kiliseler ve törensel yollarda aranabilir: K. Asano, ed., *The Island of St. Nicholas: Excavation and Survey of Gemiler Island Area, Lycia, Turkey* (Osaka, 2010). Kekova Adası da bu bağlamda incelenebilecek örneklerdendir; bkz. E. Aslan, *Kekova Island* (Ankara, 2015). Karadaki Aperlae yerleşimi Hagios Nikolaos da hac hareketiyle ilişkili ele alınmıştır: R. L. Hohlfelder, "Maritime Connectivity in Late Antique Lycia: A Tale of Two Cities, Aperlae and Andriake", *Maritime Archaeology and Ancient Trade in the Mediterranean* (Oxford, 2011). 218-219.

24 Üst yerleşime ulaşmak oldukça zor olduğu için, bugüne dek, üst kotlarda ancak günübirlik çalışmalar yapılmıştır.

Resim 4: Dana Adası'nın güney zirvesindeki kalenin, içindeki bazilikayı da gösteren hava fotoğrafı, 2019. (Fotoğraf: E. Flatt)

simine hizmet veren mahalli bir kilise olarak yorumlamak daha doğru olur. Öte yandan, alt yerleşimin güneyinde, yaklaşık 100 metreden başlayarak, kaleye doğru çıkan, alt kotlarında kemerli bir geçitin izleri bulunan, merdivenli ve taş döşemeli bir yolun (korunan bölüm yak. 150 m) kalıntıları görülür. Bu yol, Boğsak'taki caddeyi anımsatsa da Dana'daki yolun törensel veya dinsel bir niteliği olduğuna dair başka bir buluntu henüz yoktur. Basamaklı yol, adanın iki yerleşimini birbirine bağlamak amacıyla, üst kotlara çıkmada en uygun eğimi ve topografyayı izleyen bir doğrultuda inşa edilmiştir. Yolun, alt yerleşimde nerelere kadar uzandığından, hangi kalıntılardan başladığından emin değiliz. Olasılıklardan en güçlüsü, yerleşimin güneyinde, terk edilmiş taşocakları üzerine, harçsız kesme taş duvar örgüsü ile inşa edilmiş geniş yapı kompleksi ve çevresindeki geniş mahalledir.

2016 yılında tespit ederek, 2017 yılında belgelediğimiz bu yapı kompleksinin bulunduğu kayalık alan, ilk evresinde taşocağı olarak işletilmiştir. Taşocağı terk edildikten sonra, ocak yüzleri yapıların temeli ve giriş katlarının duvarları olarak kullanılmıştır (Res. 5). Bura-

ya, iki teras halinde düzenlenmiş yaklaşık 1.200 metrekare büyüklüğünde bir yapı kompleksi inşa edilmiştir. Yapılar genellikle ilk kat seviyesinde korunmuştur; yalnızca tek bir yerde, üst katı taşıyan hatılların delikleri görülmektedir. Ortak avlular etrafındaki bağımsız yapılar, uzunlamasına birbirini izleyen, kemerler ve iç duvarlarla ayrılan odalardan oluşur (Res. 6).²⁵ Bu mekân düzenlemesi, Kilikya/İsauria'da, Geç Antikçağ'da kırsal alanlardaki konutlarda sıklıkla görülür.²⁶ Bu kompleksin etrafı, neredeyse çepeçevre taşocaklarıyla kaplıdır. Ocakların bir bölümü, hem alt hem üst yerleşimdeki başka pek çok noktada tespit ettiğimiz gibi, terk edildikten sonra nekropol alanlarına dönüştürülmüştür. Üst yerleşime çıkan yolun, kaledeki kilise ile bağlantılı, törensel bir hat olması olasılığı yanında, bu yapı kompleksinin parçası olduğu geniş mahalle ve taşocakları ile

Resim 5: Dana Adası'ndaki alt yerleşiminin güneyinde, taşocağı üzerine kurulmuş yapı kompleksi, 2017. (Fotoğraf: G. Varinlioğlu)

- 25 G. Varinlioğlu ve M. Esmer, "From an Abandoned Quarry to a Residential Complex: A Case Study on Dana (Pityoussa) Island in Rough Cilicia", *Archaeology of Anatolia: Recent Discoveries*, Cilt 3, ed. S. R. Steadman ve G. McMahon (Newcastle upon Tyne, 2019), 246-260. Yapı kompleksinin lazer taraması Dr. Alex Turner tarafından yapılmıştır. Çevredeki taşocakları, Hilal Küntüz ve Kıvanç Başak'ın yönettiği bir ekip tarafından belgelenmiştir. Seramik taraması Dr. Nicholas Rauh ve Dr. Noah Kaye başkanlığında yürütülmüştür.
- 26 Eichner, *Frühbyzantinische Wohnhäuser*, 457-460.

ilişkili, tamamen işlevsel, belki kiliseden önceki bir evreye ait bir hat olabileceğini göz ardı etmemek gerekir.

Dana Adası'nda geniş bir yerleşimin oluşmasının ekonomik temeli, adanın yüksek kapasiteli kireçtaşı kaynaklarında aranmalıdır (Res. 7). Bu ocaklardan çıkarılan taş bloklar, yalnızca yerleşimin yapılarında kullanılmamıştır. Dana Adası'nın, teknelerin yanaşmasına uygun kuzeybatı kıyısı düzenlenerek, taşların teknelere yüklenmesine uygun hale getirilmiştir. Ocaklardan kıyıya uzanan, ocakların yakınında olasılıkla toprak ve döküntü taşlardan oluşan yollar, kıyıya yakın alanlarda ise bugün de görülebilen kayaya oygu rampalar üzerinden, taş bloklar rahatlıkla gemilere yüklenebilirdi. Kuzeybatı kıyısı boyunca uzanan, yüzeyi düz, geniş girintilerin bir bölümü, Dana Adası'nın taşocaklarına hizmet veren rampalar olarak işlevlenmiş olmalıdır; bir bölümü de iç bölgedekilere nazaran daha küçük ocakların kalıntılarıdır (Res. 8).²⁷ Bu açıdan Dana Adası, daha düşük kaliteli bir taş türü söz konusu olsa da Marmara (Prokonnesos) Adası ve Taşoz (Thasos) Adası'ndaki Alikı gibi, mermer ocakçılığı ve işçiliğinde uzmanlaşmış ve varsılaşmış ada peyzajlarını akla getirmektedir.²⁸

Dana Adası'nın Geç Antikçağ'daki, özellikle de MS 6. yüzyıldaki gelişimini, Boğsak'ın aksine, birebir hac peyzajı ile ilişkilendirmek için yeterli veri henüz yoktur. Geniş alana yayılmış bir hac peyzajının varlığı, her mahallin kutsallaştırıldığını göstermez. Bu, Dana Adası'nın hac hareketine katılmadığı veya hac ekonomisinden yararlanmadığı anlamına da gelmez. Ancak, arkeolojik kalıntıların gösterdiği gibi, Dana'nın ekonomik altyapısını başka kaynaklarda

27 Kuzeybatı hattındaki bu girintilerin olası işlevleri hakkında bkz. G. Varinlioğlu, N. Kaye, M. Jones ve diğ., "The 2016 Dana Island Survey", 53-55; M. Jones, "The Rock-cut Shoreline Features of Dana Island and the Maritime Landscape of the Taşucu Gulf (Rough Cilicia, Turkey)", *Harbours and Maritime Cultural Landscapes: Proceedings of the Honor Frost Foundation Conference "Under the Mediterranean: 100 Years on..."* (Nicosia, Cyprus, 21-4 October 2017), ed. L. Blue ve S. Demesticha (Leiden, yayım aşamasında).

28 N. Asgari, "Roman and Early Byzantine Marble Quarries of Proconnesus", *The Proceedings of the Xth International Congress of Classical Archaeology* (Ankara, 1978), 467-480; J.-P. Sodini, A. Lambraki ve T. Kozelj, "Les carrières de marbre à l'époque paléochrétienne", *Alikı, I: Les deux sanctuaires* (Paris, 1980), 81-137.

Resim 6: Dana Adası'ndaki taşocakları üzerine kurulmuş yapı kompleksinin ve çevresinin hava fotoğrafı. (Fotoğraf: M. Elmalı, *Dijikopter*, 2017)

aramak gerekir. Roma İmparatorluk çağından beri bir ölçüde kullanılmış olabilecek ama yüzey buluntularının (seramik, sikke, cam) gösterdiği gibi, esas Geç Antikçağ'da işletildiğini düşündüğümüz taşocakları, bize Dana Adası'ndaki iki yerleşimin ortaya çıkışı ve gelişimi, ayrıca çevredeki yeni veya büyüyen yerleşimlerle olan ilişkisi hakkında bilgi verecektir. Dana Adası'nın kireçtaşı kaynakları, Kilikya/İsauria'da Geç Antikçağ'da, hem kentlerde hem kırsalda görülen yoğun inşaa faaliyetine yapı malzemesi sağlama potansiyeline sahip olabilir.²⁹ Güney tepelerindeki, evrelerini tam olarak

29 Bu ocakların kapasitesini, kronolojisini ve ticaret ilişkilerini araştırmaya devam ediyoruz.

Resim 7: Dana Adası'ndaki taşocaklarından bir örnek. Resim 6'da A olarak işaretlidir, 2017. (Fotoğraf: G. Varinlioğlu)

henüz çözümlemediğimiz kaleler, Dağlık Kilikya'daki diğer kale kalıntılarıyla karşılaştırıldığında, adanın, Roma öncesi devirlerde, askerî peyzajın oluşumunda yer edindiğini göstermektedir. Ancak ada, Roma İmparatorluk çağıının başlarında tekrar bir uğrak noktası olmuş, belki yerleşimin temelleri atılmış ama esas olarak MS 3. ve 7. yüzyıllar arasında temelli bir dönüşüm geçirmiştir. Geç Antikçağ'da Dana Adası'nın kullanımını ve yerleşimin gelişimini, endüstriyel peyzaj bağlamında değerlendirmek gerekir.

Taşucu Körfezi'ndeki Boğsak ve Dana adaları, aynı coğrafyayı paylaşan, benzer doğal özellikler taşıyan, aynı sosyoekonomik ağların parçası olan iki komşu alandır. İlişkili oldukları kültürel bölgenin geleneklerini (ör. mimari, mekân anlayışı, inanç) yansıtmakla birlikte, bu iki adadaki yerleşimler birbirlerinden dikkat çekecek düzeyde farklılaşmıştır. Bunları açıklamada, doğal etmenler kadar, hatta daha çok, kültürel kodların çözülmesi bize yardımcı olur.

Arkeoloji, özünde maddi kültürle ilgilenir. Çalışılan obje ister seramik, ister anıtsal bir yapı, ister bir yerleşim olsun, bunların

parçası olduğu bağlamın hangi yöntemlerle, hangi ölçeklerde ve hangi yaklaşımlarla ele alındığı, objelerin yorumunu temelden etkiler. Peyzaj kavramı, arkeoloğu, objenin etrafında şekillenen konfor alanından dışarı çıkmaya, mikro ile makro analizi birbiriyle ilişkilendirmeye, yabancı disiplinlerle ortak bir dil bulmaya zorlar. İlgilenilen dönem ne kadar dar olursa olsun (ör. Geç Antikçağ) peyzajın çok katmanlılığının, insan müdahalesi ve algılara bağlı olarak değişkenliğinin kavranması, kolaycı benzeşmelerden, genellemelerden ve coğrafi gerekircilikten uzak durmamızı sağlar.

BOGA, lojistik ve finansal nedenlerle, bir peyzaj arkeoloji projesi olarak yola çıkmamışsa da baştan beri bu teorik temeller üzerine kurulmuştur. 2010 yılında, saha çalışmasına başladığımızda, amacımız Boğsak Adası'nı uzun soluklu bir peyzaj ve yerleşim arkeolojisi projesinin örnek çalışması olarak ele almaktı. İlk kez 2011 yılında, kısıtlı bir çalışma programıyla adım attığımız Dana Adası'nda yönelttiğimiz sorular ve çalışma yöntemlerimiz, Boğsak Adası'ndan öğrendiğimiz bilgiler ve kazandığımız deneyimlerin uzantısıdır. Ayrıca, Taşucu Körfezi'nin diğer adalarında, kıyı hatında ve hinterlandında yaygın yüzey araştırması, vejetasyon ana-

Resim 8: Dana Adası'nın kuzeybatı kıyısında rampalar, yapı temelleri ve diğer oluşumlar, 2019. (Fotoğraf: E. Flatt)

lizi ve jeolojik örnekleme çalışmaları yürütüyoruz. Bunlara koşut olarak, dijital ortamda coğrafi bilgi sistemleri ve uzaktan algılama yöntemlerinin bir arada kullanılmasıyla, bu kompleks peyzajın artzamanlı tarihinin katmanlarını, farklı disiplinlerden araştırmacıların işbirliğiyle anlamaya çalışıyoruz. BOGA'nın benimsediği peyzaj arkeolojisi yöntemlerine, kavramlarına ve yaklaşımlarına, özellikle Türkiye'deki Bizans odaklı çalışmalarda, nadiren rastlıyoruz. Oysa, Bizans peyzajı (tarihî coğrafyası değil), Bizans araştırmalarında en az bildiğimiz, daha önemlisi, en az sorguladığımız konuların başında gelmektedir. BOGA'nın çalışmalarının, Türkçe akademik kültürün yabancı olduğu peyzaj kavramının ve arkeolojisinin yaygınlaşmasında etkili olmasını umuyoruz.

Erken Ortaçağ'da (yak. 600-800) Bizans Egemenliğindeki Akdeniz'de Büyük Adalar

Luca Zavagno*

(çev. İpek Tabur)

Afrika'nın kuzey kıyılarından Avrupa'nın güney kıyılarına ulaşan göçmenlerin kaderi üzerine yürütülen güncel siyasi tartışmalar çerçevesinde, 2017 yılında zamanın Avusturya Dışişleri Bakanı Sebastian Kurz tarafından oldukça tartışmalı bir çağrı yapıldı.¹ Kurz, göçmenlerin ayak bastıkları Lampedusa ya da Malta gibi adalardan anakaraya botlarla taşınmalarına son verilmesi gerektiğini cüretkâr bir biçimde dile getirdi. Kurz'a göre, adalar, insanların Avrupa Birliği'nin çeper ve sınırlarında, anakaradan uzakta tutulabileceği ve kontrol altına alınabileceği bir tür araf haline

* Bilkent Üniversitesi, Tarih Bölümü. E-posta: luca.zavagno@bilkent.edu.tr

1 <https://www.japantimes.co.jp/news/2017/07/21/world/social-issues-world/austria-tells-italy-halt-island-ferries-order-keep-migrant-masses-off-mainland/>, erişim: 20.08.2017.

gelmeliydi. Kurz'un ve diğerlerinin başvurduğu, insanların sürgün edilebileceği, güvenli bir uzaklıkta tutulabilecekleri ya da anakarada yaşayanlar tarafından "unutulacakları" adaları, sınırda ve tecrit edilmiş mekânlar olarak ele alan siyasi retoriğin pek de yeni bir söylem olmaması dikkat çekici. Örneğin, Cosentino, Bulgarella ve Malamut'un kapsamlı bir biçimde gösterdikleri gibi hem Romalılar hem onların "halefleri" (Bizanslılar), adaları çeper karakolları, siyasi tutukluların ya da Sardinya durumunda olduğu gibi *ad metalla* (madenlere gönderilecek) hükümlülerin mahkûm edildikleri merkezler ya da imparatorluğun daha önemli bölgelerini istilalara karşı koruyacak kaleler olarak görmüşlerdir.²

Bizans yazılı kaynakları bize bu zihniyete dair pek çok örnek sunar: İmparator Herakleios'un gayrimeşru oğlu Athalarik, yeğeni Theodoros ve Ermeni kökenli diğer komplocuların birlikte düzenledikleri isyanı hatırlamak şimdilik yeterli olacaktır.³ Hem Sebeos'a atfedilen MS 7. yüzyıldan günümüze kalan Ermeni Vakayiname-si'nde hem Patrik Nikephoros tarafından MS 9. yüzyılda yazılmış *Kısa Tarih*'te bu isyandan bahsedilmektedir.⁴ Komplocular ortaya çıkarılıp yakalandıklarında, Athalarik "sadece" Konstantinopolis yakınlarındaki Prinkipos (Prens) Adaları'ndan birine sürgüne gönderilmişken, Theodoros Malta takımadalarındaki Gaudemelete'ye (bugün Gozo) gönderilmiş ve yerel yöneticiye Theodoros'un bir bacağına adaya vardığında kesmesi emredilmiştir. Fakat adalar sadece siyasi tutuklular ve komplocular için sürgün mekânı değildi. Bulgarella'dan da bildiğimiz gibi, İustinianus Yasaları'nda (*Corpus Iuris Civilis*) Prokonnesos (Marmara) adasındaki zorunlu mermer

-
- 2 S. Cosentino, "Mentality, Technology and Commerce: Shipping amongst Mediterranean Islands in Late Antiquity and Beyond", *The Insular System of the Early Byzantine Mediterranean: Archaeology and History*, ed. D. Michaelides, P. Pergola ve E. Zanini (Oxford, 2013), 67. Ayrıca bkz. F. Bulgarella, "Bisanzio e le Isole", *Forme e caratteri della presenza bizantina nel Mediterraneo occidentale: La Sardegna (secoli VI-XI)*, ed. P. Corrias (Cagliari, 2012), 33-41 ve E. Malamut, *Les îles de l'Empire byzantin, VIII-XII siècles* (Paris, 1988).
 - 3 W. Kaegi, *Muslim Expansion and Byzantine Collapse in North Africa* (Cambridge, 2010), 115.
 - 4 *The Armenian History attributed to Sebeos* (Liverpool, 1999), 97; Patriarch Nikephoros, *Short History*, ed. ve çev. C. Mango (Cambridge Mass., 1995), 190, 229.

işçiliğine (*gypso*) özellikle yer verilmiştir.⁵ Hatta entelektüeller ve piskoposlar da (daha ziyade ikonofiller) adalara hapsedilebiliyorlardı: MS 9. yüzyılın ilk yarısında Sardeisli Euthymios iki piskoposla birlikte Sicilya'nın güneyine yakın küçük bir ada olan Pantelleria'da zaman geçirmeye zorlanmıştı.⁶

Ancak, Bizans zihniyeti, sadece Romalılardan miras aldıkları ve açık deniz rotalarına duydukları önyargıdan kaynaklanan ve adaları çeperde ve sınırda gören fikre öylece dayanmıyordu.⁷ “Adalıktan kaynaklı tecrit, Geç Antikçağ [ve erken Ortaçağ] dünyasında üretim ve dağıtım mekanizmalarıyla ilişkili bir role sahipti.”⁸ Aslında, arkeoloji, Bizans kaynaklarının imparatorluğun sınır bölgelerindeki sapa alanlar olarak tasvir ettiği (sıklıkla edebî *topoi* olarak yinelenen) tecrit/ada alanlarına dair imgeden uzaklaşmamıza yardımcı olabilir.⁹ Örneğin son dönemde gerçekleştirilen kazılar, eski arkeolojik araştırmaları yeniden değerlendiren çalışmalar ve nümismatik ile mühürbilimden edinilen kanıtlara göre Malta takımadaları, MS 7. yüzyıldan başlayarak imparatorluğun sınırlarındaki uzak bir karakoldan ziyade, Bruno ve Cujatar'ın da belirttiği gibi, “komünal anlamda belirli bir otonom eylemlilik gösteren ve Bizanslılarla Araplar arasındaki siyasi yarığı ekonomik olarak birleştiren yerlerdi.”¹⁰

Bizans adalarının kaderi ve gelişimini incelerken arkeoloji ve materyal kültürün önemine yapılan bu vurgu, yöntembilime dair bir noktayı ileri sürmeme izin veriyor. Esasen, analitik yaklaşımın adaların tekil olarak incelenmesi üzerine kurulu. Geniş bir yelpazeye yayılan mevcut materyal kanıtı temkinli ve bilinçli bir şekilde karşılaştırarak adalara bakıyorum. Diğer bir deyişle, seramikleri, madeni paraları ve mühürleri sadece cam, tekstil ve metal işlerinden

5 *Corpus Juris Civilis II, Constitutiones*, IX, 47, 25; *Novellae CXLII*, 1, 705.

6 *Vita Euthymii episcopi Sardensis*, ed. J. Gouillard, “La Vie de Euthyme de Sardes (+831), un oeuvre du Patriarche Méthode”, *TM* 10 (1987), 36-46.

7 S. Cosentino, “A Longer Antiquity? Cyprus, Insularity and the Economic Transition”, *Cahiers de Centre d'Études Chypriotes* 43 (2013): 93-102.

8 Cosentino, “Mentality, Technology and Commerce”, 70.

9 Katkılar için bkz. D. Michaelides ve diğ., *The Insular System*.

10 B. Bruno ve N. Cutajar, “Amphorae and Economic Activity in Malta”, *The Insular System*, 28-29.

daha fazla çalışıldıkları ve anlaşıldıkları için değil, aynı zamanda yorumsal çerçevede dahilinde bu bulguların geçirdikleri değişimler, araştırılan dönemdeki Bizans adalarının ekonomik ve sosyal profiliyle daha derinden yankılandığı için ön plana çıkarıyorum.¹¹ Bu, edebî ve yazılı kaynakların önemsiz ya ikincil oldukları anlamına gelmiyor. Sadece, ticari ve ticari olmayan mübadelelerdeki örüntü ve değişimleri ve aynı zamanda “bölge içi gelişmelerin iki itici gücü olan mali ağ ve aristokratik talepten” kaynaklanan gelişmeleri arkeolojinin yardımı ile daha iyi kavrayacağımızı vurguluyorum.¹²

Bu makalede, Geç Antikçağ’dan Erken Ortaçağ’a geçiş dönemi gibi oldukça sınırlı bir zaman diliminde (MS 7. yüzyıl-9. yüzyıl) Kıbrıs, Sicilya, Sardinya ve Balear Adaları gibi Akdeniz’de bulunan büyük adalardan bazılarını odaklanacağım. Bu seçim, Akdeniz’in ekonomik olarak parçalanmış, siyasi açıdan çatışmalı, dinî açıdan bölünmüş ve kültürel açıdan çelişkili bir coğrafi bölge haline geldiği bir zamanda adaların Bizans’ın siyasi, askerî ve stratejik çıkarlarının sınırlarında yer aldığına dair tarihî algıyla ilgilidir. Bu bağlamda –ister genişleme sürecinde yeniden ele geçirilen Girit ve Kıbrıs olsun ister tamamen kaybedilen Sardinya ve Balear Adaları olsun– Bizans tarihçileri ve arkeologlar, adaları Bizans anakarasında yaşanan siyasi, ekonomik ve sosyal değişimlerin çeperinde kalan yerler olarak ele almıştır.¹³ Adalılıktan kaynaklı tercit alanlarına dair tarihyazımının bu hatalı algısına dönmeden önce, bir kez daha vurgulamak isterim ki, ana Bizans adalarına dair arkeolojik çalışmalar, parçalanma ve yerelleşme sürecinde Akdeniz’in yaşa-

11 Cam, metal işleri ve tekstile dair yöntembilimsel sorularla ilgili giriş niteliğinde bir çalışma için bkz. A. Laiou ve C. Morrisson, *The Byzantine Economy* (Cambridge, 2008), 77-79; aynı zamanda G. Dagron, “The Urban Economy, Seventh-Twelfth Centuries”, *The Economic History of Byzantium, From the Seventh through the Fifteenth Century*, ed. A. Laiou (Washington, DC, 2002), 393-461.

12 C. Wickham, *Framing the Early Middle Ages: Europe and the Mediterranean, 400-800* (Oxford, 2005), 174.

13 Ör. bkz. J. Haldon, *The Palgrave Atlas of Byzantine History* (New York, 2005); E. Jeffreys, J. Haldon ve R. Cormack, *The Oxford Handbook of Byzantine Studies* (Oxford, 2009); L. James, ed., *A Companion to Byzantium* (Oxford, 2010) ve M. Decker, *The Byzantine Dark Ages* (Londra; New York, 2016). *The Oxford Dictionary of Byzantium* kapsamında ada ya da adalılıktan kaynaklı tercit (*insularity*) konusunda herhangi bir maddenin bulunmadığını görmek de oldukça ilginç.

diği sosyoekonomik dönüşümünün daha iyi ve karşılaştırmalı bir resmini çizmemize yardım eder. “7. ve 8. yüzyıllar boyunca adalar, Kuzey ve Orta İtalya’ya, Balkanlar’a ya da Küçük Asya’ya kıyasla daha gelişmiş ekonomik alanlar olarak varlıklarını sürdürmüş gibi görünüyorlar.”¹⁴

Burada referans olarak aldığım temel nokta Akdeniz’i bir bağlantılar denizi olarak tanımlayan Horden ve Purcell’in ufuk açıcı çalışması.¹⁵ Bu çalışma ışığında adaların coğrafi karakteri “doğal” bağlantı işlevi görmeleri üzerinden tanımlanırken, bu işlev adaların sadece (ve daha belirgin olarak) ticari merkezler değil, aynı zamanda toplumsal karşılaşmaları ve kültürel değiş tokuşu teşvik eden geçit toplulukları olmalarından kaynaklanmaktadır. Bu, hem adalar-daki sosyopolitik toplulukların daha aktif bir rol oynadıkları fikrini destekliyor hem muhafazakâr ve yalıtılmış adaların sapa ve çeperde olduklarına dair kavrayışa karşı çıkmamızı mümkün kılıyor.¹⁶

Ancak bu iddiaya rağmen ve halihazırda belirtildiği gibi, Bizans araştırmacıları, Konstantinopolis hâkimiyetindeki adaların tarihine ve arkeolojisine pek de ilgi göstermemiştir.¹⁷ Her ne kadar Ege Adaları’ndaki küçük adalar Konstantinopolis’e yakınlıkları ve İtalya’yı Mora Yarımadası’na ve Anadolu’ya bağlamaları nedeniyle biraz ilgi uyandırmış olsalar da Sicilya istisnası dışında Girit, Kıbrıs, Sardinya, Malta, Korsika ve Balear Adaları gibi ana adalar akademik ilgiye mazhar olmamışlardır.¹⁸ Aslında bu adalar Bizans tarihyazımı tarafından sıklıkla “daha önemsiz” addedilmişlerdir. *Oxford Handbook of Byzantine Studies* [Oxford Bizans Çalış-

14 Cosentino, “Mentality, Technology and Commerce”, 73.

15 P. Horden ve N. Purcell, *The Corrupting Sea: A Study of Mediterranean History* (Oxford, 2000).

16 M. Veikou, “Mediterranean Byzantine Ports and Harbors in the Complex Interplay between Environment and Society. Spatial, Socio-Economic and Cultural Considerations Based on Archeological Evidence from Greece, Cyprus and Asia Minor”, *Harbours and Maritime Networks as Complex Adaptive Systems*, ed. J. Preiser-Kapeller ve F. Daim (Mainz, 2015), 42.

17 Bkz. L. Zavagno, “Island not the Last Frontier: Insular Model in Early Medieval Mediterranean (ca. 650-ca. 850)”, *Borders and Conflict in the Mediterranean Basin*, ed. G. D’Angelo ve J. M. Ribeiro (Salerno, 2016), 55-77.

18 Ör. bkz. G. Deligiannakis, *The Dodecanese and the Eastern Aegean Islands in Late Antiquity, AD 300-700* (Oxford, 2016).

maları Elkitabı], *Companion to Byzantium* [Bizans Elkitabı], *Palgrave Atlas of Byzantine History* [Palgrave Bizans Tarihi Atlası] ya da *Byzantine Dark Ages* [Bizans'ın Karanlık Çağları] gibi çalışmalar, Bizans Akdenizi'ndeki ana adaların oynadığı rolü küçümserler. Bu adaları, Wickham'ın tabiriyle “birbirlerinden çok farklı olan iki coğrafi bölgeden, yani biri ekonomik olarak yoksul ve siyasi olaylarla mahvolmuş, diğeri ise paralel bir sistemik kriz içinde olan Anadolu Platosu ve Ege”den oluşan Bizans anakarasının çeperdeki eklentileri olarak ele alarak önemsizleştirirler.¹⁹

Bu nedenle adalara odaklanan Bizans tarih yazımı Malamut'un meşhur kitabı *Les îles de l'Empire byzantine, VIIIe-XIIe siècles*'de [Bizans İmparatorluğu'nun Adaları, VIII.-XII. yüzyıl] sunulan yorumsal çerçeveden pek de sapmamıştır.²⁰ Ayrıca, Bizans adalarına dair arkeolojik çalışmaların ve materyal kültürün sunduğu yeni veriler de tam anlamıyla değerlendirilmemiştir. Araştırmacılar Bizans İmparatorluğu'nun Akdeniz'deki büyük adalarını ele alırken, genellikle Girit, Kıbrıs ve kısmen Sardinya gibi adaların Arap istilaları ve saldırılarına karşı stratejik ve askeri birer siper oluşturdukları için önemli oldukları fikrinde ısrarcı olmuşlar ya da Malta ve Balear Adaları söz konusu olduğunda, bu adaları Ortaçağ Batı Avrupası politikalarının girdabına kapılması an meselesi olan ihmal edilmiş karakollar olarak görmüşlerdir. Bu adalara dair kasvetli resme bir tek Sicilya istisna teşkil etmiştir. Bu istisna, Mısır vergi sisteminin altüst olduğu 640'lı yıllarda Sicilya'nın Konstantinopolis'e tahlil sağlamasının öneminden kaynaklanır.²¹ Buna karşılık ben, adalara dair Bizans tarih yazımının Malamut'un yorumsal çerçevesinden pek uzaklaşmadığını ve bu bağlamda yürütülen güncel arkeolojik tartışmaların yöntembilimsel ve antropolojik sonuçlarının tam anlamıyla değerlendirilmediğini düşünüyorum.²²

19 Wickham, *Framing the Early Middle Ages*, 29-32.

20 Malamut, *Les îles de l'Empire byzantin*.

21 T. C. Lounghis, *Byzantium in the Eastern Mediterranean: Safeguarding East Roman Identity* (407-1204), Texts and Studies in the History of Cyprus, 63 (Nicosia, 2010).

22 Bu anlamda, bazı adalarda, mesela Malta, Balear Adaları ve kısmen Girit için arkeolojik çalışmalar halen erken safhalarındalar; seramik analizleri çoğunlukla eksik, mühür ile madeni paralara dair çalışmalar ise sadece kısmi olarak yayımlanmış durumda.

Bu bağlamda, yakın zamanda Lounghis tarafından önerilen “Büyük Deniz”in (Akdeniz’in) doğu havzasındaki büyük adaları basitçe Arap-Bizans sınırının denizdeki devamı olarak gören fikre karşı çıkılmalıdır.²³ Aynı zamanda araştırmacılar, Bizans ada dünyasının Sicilya ve Kıbrıs (ve daha sınırlı olarak da Girit, Malta, Sardinya ve Balear Adaları) için öne sürülen çeperde olma durumunu yeniden gözden geçirmeyi amaçlamalıdır. Bu adalar, Bizans Akdenizi’nde Anadolu Platosu ve Ege Denizi arasında üçüncü bir siyasi ve ekonomik kutup olarak rol oynamış gibi görünmektedirler.

Arkeoloji, bizi, bir kez daha, Akdeniz’deki mübadele sisteminin parçalanması ve yerleşmesi sırasında yukarıda belirtilen Bizans adalarının geçirdiği sosyoekonomik dönüşüm süreçlerinin daha iyi ve karşılaştırmalı bir resmini çizmeye teşvik ediyor. Seramikler ve madeni paralar Bizans ada dünyasının ekonomik dayanıklılığının temel göstergeleridir. Bu makalede, Bizans’ın siyasi ve kültürel etki alanına doğrudan veya dolaylı olarak giren tüm adaları kapsayan bir çalışma sunmak mümkün değil. Bu nedenle ilk olarak hem Zanini hem yakın zamanda Haldon, Nef ve Prigent tarafından oldukça yerinde bir ifadeyle tam anlamıyla imparatorluk toprağı olarak tanımlanan Sicilya’ya odaklanacağım.²⁴ Aslında Sicilya, o dönemde Bizanslıların kontrolünde olan Güney İtalya (Kalabriya, Puglia) için gerçek bir katalizör olmuş ve Konstantinopolis’teki sarayla –özellikle de 700’lü yıllarda İustinianos tarafından bir Sicilya vilayetinin yaratılmasından sonra– Sardinya ve Balear Adaları dahil olmak üzere Batı Akdeniz arasında bir köprü işlevi görmüştür. Bu durumun nedeni, Sicilya’nın, nümismatik ve mühürbilimsel kanıtların gösterdiği gibi Herakleios döneminden beri ve özellikle de 640’lı yıllarda Mısır’ın kaybından sonra, imparatorluk için önemli ve değerli bir tahıl ambarı olmasıdır.²⁵

23 Lounghis, age.

24 A. Nef ve V. Prigent, “Per una nuova storia dell’alto medioevo siciliano”, *Storica* 35-36 (2006): 9-63; J. Haldon, *The Empire That Would Not Die: The Paradox of Eastern Roman Survival, 640-740* (Cambridge, 2016), muhtelif yerlerde.

25 E. Zanini, *Le Italie bizantine. Territorio, insediamenti ed economia nella provincia bizantina d’Italia (VI-VIII secolo)* (Bari, 1998), 89-99; Haldon, *The Empire That Would Not Die*, 240-241; Nef ve Prigent, “Per una nuova storia”.

Bu nedenle Sicilya'yı Kıbrıs, Malta, Sardinya ve Balear Adaları gibi diğer Bizans adalarının imajını korumak için bir zemin olarak kullanacağım çünkü 650'li yıllardan sonra Batı Akdeniz'i Bizans İmparatorluğu'nun merkezi bölgelerinden tam anlamıyla kopuk ve kayıp bir bölge olarak ele alan geleneksel tarihyazımına karşı çıkmayı hedefliyorum. Umarım bu kısa araştırma, Balear Adaları gibi "sapa" karakolların bile imparatorlukla gevşemiş fakat yine de dayanıklı bir bağı koruduğunu ve hatta Konstantinopolis patriğinin yetki alanında kalmaya devam ettiklerini gösterecektir.²⁶ Bu, her ne kadar farklı jeopolitik ve sosyokültürel güzergâhları izleseler de yukarıda bahsedilen Bizans yönetimindeki Akdeniz adalarının Geç Antikçağ'dan erken Ortaçağ'a geçerken imparatorluğun hayatta kalmasında önemli rol oynadıklarını kanıtlamama olanak sağlayacaktır. Daha önemlisi, adalardaki yerel dinî ve seküler seçkinler (sıklıkla Konstantinopolis'ten gönderilen mali idareciler ve görevlilerin yardımıyla) ekonomik talebi temellendirmek ve orta mesafe yani bölgesel mübadele ağlarını sürdürmek için hayati ve tutarlı bir dayanak noktası oluşturmuşlardır.

Bu bağlamda, materyal bulguların resmini çizmemizi mümkün kıldığı, seramik bağlantıları üzerinden doğu ve batı olarak ikiye ayrılan bir ada olan Sicilya'dan başlayan kısa bir Akdeniz turu için yelkenleri açacağım. Gerçekten de Batı Sicilya, Sardinya ve Balear Adaları'nın yanı sıra adanın Batı İtalya'yla (Napoli ve Roma'da bulunan oval Sicilya lambalarının da gösterdiği gibi) bağlantısını sağlayan Tiren Denizi mübadele sisteminin parçasıyken, Doğu Sicilya ise daha çok McCormick tarafından "antik ana hat" olarak tanımlanan güzergâh üzerinden Ege ve Konstantinopolis'e bağlıydı.²⁷ Sicilya ile Konstantinopolis arasındaki güçlü mali bağlantıyı göz önüne alırsak bu durum çok da şaşırtıcı değildir; zira daha önceden belirtildiği gibi Mısır'ın kaybından sonra Sicilya Bizans başkentinin

26 J. Signes Codoñer, "Bizancio y las islas Baleares en los siglos VIII y IX", *Mallorca y Bizancio*, ed. R. Durán Tapia (Palma, 2005), 45-101.

27 A. Molinari, "Sicily between the 5th and the 10th Century: Villae, Villages, Towns and Beyond: Stability, Expansion or Recession?", *The Insular System*, 97-114; M. McCormick, *Origins of the European Economy. Communications and Commerce, AD 300-900* (Cambridge, 2001), 501 vd.

ana tahıl tedarikçisi haline gelmişti. Bu iddia adalardan elde edilen bol miktardaki mühür analizi tarafından da desteklenir. Aslında kurşun mühürler en azından MS 9. yüzyıla kadar Sicilyalı seçkinlerin kendilerini tamamen imparatorluğun yönetimiyle özdeşleştirdiklerini kanıtlar. Bu seçkinlerin Bizans merkezi modeli üzerinden yeniden ürettikleri, küçülmüş bir mali ekonominin gösterdiği direnç üzerinden yansıtılan memur aristokrasisi modeli, Konstantinopolis ile kurdukları fevkalade güçlü siyasi bağa işaret eder.²⁸

Kıbrıs için de benzer bir tarihsel gelişimden söz edilebilir. Walmsley'in de belirttiği gibi "mali ekonominin zaman içinde çözülmesi illa ki bir gerilemeye işaret etmeyebilir ve bu çözülme daha ziyade farklı bir yaşam tarzı üzerinden sağlanan ve ifade edilen servetin süreklilik arz eden seviyeleri anlamına gelebilir."²⁹ Aslına bakılırsa ithal edilmiş ve yerel olarak üretilmiş seramiklere dair yeni bir değerlendirme, adayı, gezginler ve tüccarlar (aynı zamanda ordular ve diplomatlar) tarafından sıklıkla uğranan, bölgeler arası ve bölge içi ağların elverişli bir merkezi olarak tanımlamamızı mümkün kılmıştır.³⁰ McCormick tarafından tespit edilen ticaret rotalarından biri Ege'yi Konstantinopolis'te başlayıp Küçük Asya'nın güney kıyılarına ve en nihayetinde Kıbrıs'a bağlamaktaydı.³¹ Burada yerel ve orta ölçekli mübadele sistemleri bir arada yer alıyordu ve devletle seçkinler malların hareketini etkileyen önemli aktörlerdi. Öte yandan Sicilya'nın aksine Kıbrıs, belirsiz ve değişken siyasi statüsü yüzünden hem Emevi Halifeliği hem Bizans İmparatorluğu için Doğu Akdeniz havzasının dört bir yanından tüccarların ve ticari malların çekilebileceği ideal bir yerdi. Bu nedenle iç içe geçmiş iki çift ekonominin (Müslüman Mısır ve Suriye-Filistin karşısında Bizans Egesi ve Güney Anadolu) kesişim noktasında konumlanmış

28 Nef ve Prigent, "Per una nuova storia", 40-42.

29 A. Walmsley, "Coinage and the Economy of Syria-Palestine in the Seventh and Eighth Centuries CE", *Money, Power and Politics in Early Islamic Syria: A Review of Current Debates*, ed. J. Haldon (Burlington, 2010), 39-40. Aslında bu alıntı Kıbrıs'a gönderme yapmıyor lakin bence bu adadaki durumu da gayet iyi ifade ediyor.

30 P. Armstrong, "Rural Settlement in Lycia in the Eighth Century: New Evidence", *Proceedings of the Third Symposium on Lycia, 07-10 November 2005*, ed. K. Dörtlük ve diğ. (Antalya, 2006), 1:19-31.

31 McCormick, *Origins*, 502-600.

olan ada, imparatorluğun sınırları içindeki toprakların dışına uzanan rotalardan da faydalanıyordu.³²

Artık, Kıbrıs örneğini aklımızın bir kenarında tutup yukarıda bahsedilen Tiren Denizi taşımacılık rotasının son durağı olan Sardinya ve Balear Adaları'nın bulunduğu Batı Akdeniz'e yönelebiliriz. Aslında nümismatik ve mühürbilim verilerinden çıkardığımız kadarıyla bu adalar Bizans'ın siyasi etki alanının içinde kalmışlardı. Özellikle, 660'lı yıllardan sonra Sardinya, Bizans'ın Orta Akdeniz'deki donanma üssü olarak Müslümanlara, Lombardlar ve sonrasında Frenkler gibi diğer düşmanlara karşı giderek artan bir öneme sahip olmuştu.³³ Dahası, 698 yılında Kartaca'nın düşmesiyle Kuzey Afrika'nın Müslümanlara kaybedilmesinin ardından Bizans otoriteleri Afrika'daki darphaneyi MS 8. yüzyılın ilk çeyreğine kadar para basmaya devam edeceği Cagliari'ye taşımaya zorlanmıştı.³⁴

Başka bir materyale geçecek olursak, Sardinya adasının Bizans dönemindeki başkenti Cagliari'nin yakınlarındaki San Giovanni di Sinis bölgesinde Bizans dönemine ait doksandan fazla Yunanca ve Latince kurşun mühür bulunmuştur. MS 6. ve 8. yüzyıllar arasına ait olduğu tespit edilen bu mühürler yerel otoriteler ve Konstantinopolis'teki saray arasındaki iletişimin bu dönemdeki sürekliliğine işaret ederler. Daha önemlisi, Cosentino'nun da belirttiği gibi, bu mühürler aynı zamanda adanın "kendisini Lombardlar ve Araplara karşı belirli bir düzeyde koruma kapasitesine sahip olduğunu" ve MS 9. yüzyıl ve hatta belki daha sonraki dönemlerde de Cagliari'de konuşlanmış Bizans donanmasına ait ufak gemi filosunun aktif üssü olarak işlediğini göstermiştir.³⁵ Kurşun mühürler aynı zamanda yerel seçkinlerin güçlü bağları ve sadakatlerinin de bir göstergesidir. Bu sav, muhtemelen MS 8. yüzyılın ortalarından

32 L. Zavagno, "At the Edge of Two Empires: The Economy of Cyprus between Late Antiquity and the Early Middle Ages", *DOP* 65.6 (2011-2012): 121-156.

33 W.Kaegi, "Byzantine Sardinia Threatened: Its Changing Situation in the Seventh Century", *Forme e caratteri della presenza bizantina*, 51.

34 Age.

35 S. Cosentino, "Re-Analyzing some Byzantine Bullae from Sardinia", *Siegel und Siegler: Akten des 8. Internationalen Symposions für Byzantinische Sigillographie*, ed. C. Ludwig ve diğ. (Frankfurt; Berlin, 2002), 78.

kaldığı düşünülen ve Sardinya Konsülü ile Dük (*dux*) Konstantinos'un büyük zaferini kutlayan ünlü Yunanca ithaf ile de desteklenmiştir.³⁶ Napoli ve Venedik de dahil olmak üzere İtalya'nın başka bölgelerinde olduğu gibi dük, muhtemelen, yukarıda adı geçen mühürlerin bazılarında da belirtilen *koubikoularios* ya da *hypatos* gibi çeşitli Bizans rütbelerine sahip ve Bizans siyasi ideolojisine derinden bağlı görevlileri de içeren yerel idarecilerden oluşan karmaşık hiyerarşik bir yapıya liderlik etmekteydi. Bu yukarıda bahsettiğim konsüle dair ithaftan da anlaşılabilir çünkü bu ithaf oldukça ileri düzeyde bir Yunancayla ve Haldon tarafından tanımlandığı şekliyle imparatorluğun Hristiyan teolojiyle uyumlu, kendine has ithaf formülasyonu ile ifade edilmişti.³⁷ Nitekim "ilahi otoriteyle tanrı arasındaki ideolojik bağlantılar zincirinde imparatorluk otoritesinin işgal ettiği pozisyon"un kutlanması, MS 6. ve 10. yüzyıllar arasında Sardinya'nın şehir ve taşra bölgelerindeki Bizans askerî azizlerine adanmış dinî yapıların gösterdiği gibi yerel seçkinlerin Yunanca kullanmaya devam etmesiyle uyushmaktadır.³⁸

Bazı kiliseler yüksek düzey Yunancayla ifade edilmiş MS 9. ve 10. yüzyıllara ait kutlama ithaflarıyla gurur duyuyorlardı. Bu kiliseler, dinî yapıların yeniden inşası ve yenilenmesine aktif olarak sponsor olan aristokratik ailelerle ilintilidirler. Bu ailelerin Konstantinopolis'in sosyoekonomik modellerinden beslenen ideolojik ve politik meşruiyet arayışları 10. yüzyıla ait *De ceremoniis aulae Byzantinae*'da bahsedilen *archon Sardiniae* rütbesi tarafından da örneklendirilmektedir.³⁹ *Archon* rütbesine sahip kişiler, sadece yerel limanların ticari aktiviteleri üzerinde bir yetkiye sahip değildiler. Aynı zamanda Bizans donanmasının müfrezelerinin de başındaydılar ve her türlü diğer bölgesel ya da alt bölgesel otoriteden

36 R. Rowling Jr., *The Periphery in the Center: Sardinia in the Ancient and Medieval Worlds* (Oxford, 2001), 144; ayrıca bkz. S. Cosentino, "Potere e istituzioni nella Sardegna bizantina", *Ai confini dell'impero. Storia, arte e archeologia della Sardegna bizantina*, ed. P. Corrias ve S. Cosentino (Cagliari, 2002), 7.

37 Haldon, *The Empire That Would Not Die*, 79-119.

38 Age., 81; Rowling Jr., *The Periphery in the Center*, 146; aynı zamanda Cosentino, "Re-Analyzing", 73-75.

39 Cosentino, "Potere e istituzioni", 9-10; Constantine Porphyrogenetos, *De Cerimoniis Aulae Byzantinae Libri Duo* (CSHB), c. 1, ed. J. Reiske (Bonn, 1829), 48, 690.

bağımsız olarak doğrudan Konstantinopolis'teki idareye karşı sorumluydular. Bu da bize bu kişilerin muhtemelen dükün işlevlerinin bir kısmını miras aldıklarını gösteriyor.⁴⁰

*Archon*lara birazdan geri döneceğim. Sardinya'da devlet görevlilerinin ve yerel seçkinlerin talep seviyelerini devam ettirmedeki ve ticari mallar ve servislerin üretiminde ve tüketiminde oynadıkları role odaklanarak bu bölümü sonlandırmak istiyorum. Her ne kadar Sardinya, Akdeniz'in geçirdiği parçalanma ve bölünmenin sonuçlarından etkilenmiş olsa ve MS 6. yüzyıldan itibaren adadaki ticari aktiviteler gözle görülür bir oranda azalmış olsa da arkeolojik ve materyal verilere dair incelikli bir analiz bize, MS 7. yüzyılın ortalarında gerçekleşen Arap saldırılarının bu adanın Akdeniz'deki diğer bölgelerle ticari bağlantılarını kesintiye uğratmadığını gösterir.⁴¹ Aslında Sardinya, basitçe Müslüman dünyası sınırında bir karakola dönüşmemiştir. Daha ziyade, Misenia *amphoralar*ının ve adadaki farklı alanlarda bulunan forum emtialarının kanıtladığı gibi, hem özellikle Roma, Napoli ve Ischia ile bölgesel ilişkiler içinde idi, hem de Konstantinopolis'ten Emevi İspanyası'na uzanan orta ve uzak mesafe ticaret ağlarının kesişiminde konumlanmış bir tür merkezdi. Bu bağlamda, Olbia şehrinin limanında son dönemde gerçekleştirilen kazılar, ticari aktivitelerin her ne kadar MS 7. yüzyılda en düşük oranlara rastlasak da kesintisiz olarak MS 9. yüzyıla kadar sürdüğüne dair pek çok kanıt sunar. Bu kanıtlar MS 6. yüzyıldaki Vandal istilaları sonrasında şehrin terk edildiğine dair geleneksel anlayışın karşısında farklı bir anlatıyı desteklemektedir.⁴²

Daha batıya doğru ilerlediğimizde ve Balear Adaları'na doğru uzandıkça Kıbrıs ve Sardinya için bahsedilen idari, siyasi ve ekonomik trendlerin Balear Adaları için de geçerli olduğunu görürüz.

40 A. Guillou, "La lunga età bizantina. Politica ed economia", *Storia dei Sardi e della Sardegna. Dalle origini fino all'età bizantina*, ed. M. Guidetti (Milano, 1998), 129-171. Ayrıca bkz. E. Jeffrey ve R. Prior, *The Age of the Dromon: The Byzantine Navy ca. 500-1204* (Leiden, 2004), 397.

41 R. Martorelli, "Status quaestionis e linee di ricerca sull'età bizantina in Sardegna", *Forme e caratteri della presenza bizantina*, 73-93.

42 R. D'Oriano, G. Pietra ve E. Riccardi, "Nuovi dati sull'attività portuale di Olbia tra VI e XI sec. d. C.", *Forme e caratteri della presenza bizantina*, 129-162.

Mühürbiliminden ve nümismatikten elde ettiğimiz kanıtlar burada da ana göstergelerimiz olacak. Bu noktada, Mallorca'nın *archonu* olan Gordio isimli bir kişiye ait kısa bir zaman önce bulunmuş ve MS 8. yüzyıla ait olduğu belirlenmiş bir kurşun mühürden bahsetmemiz gerekir.⁴³ Bu mühür Afrika'nın kaybindan kısa bir süre sonra Balear Adaları'nda oluşturulmuş bir "Bizans" *archonluğunun* varlığına kanıt oluşturabilir. Bu *archonluk*, takımadaların Kurtuba Emevi Halifeliği'nin bir parçası haline geldiği 10. yüzyıla kadar varlığını sürdürmüş gibi görünüyor. Aslında *archonluğun* varlığı nümismatik veriler tarafından kanıtlanmaktadır çünkü ciddi bir kesinti olmaksızın Bizans madeni paraları MS 9. yüzyıla kadar Balear Adaları'nda dolaşımında kalmıştır.⁴⁴

Dahası, Balear Adaları ve Sardinya *archonluğu* erken Ortaçağ Bizans adalarının yukarıda bahsedilen ekonomik canlılığının ötesinde bir noktaya da işaret eder. Bu nokta, tecrit edilmiş bölgelerle ilgili tarihyazımında var olan, adaların Bizans'ın siyasi, askerî ve stratejik çıkarları için marjinal kaldığına dair algıyla ilgili. Nitekim, Balear Adaları, aynı Sardinya, Kıbrıs ve bu makalenin kapsamı dışında kalan Girit ve Malta'ya benzer şekilde, hiçbir zaman Sicilya'daki gibi resmî bir vilayet örgütlenmesinin bir parçası olmadılar. Aslına bakılırsa, mühürbilimsel kanıtlar Bizans otoritelerinin siyasi ve askerî öneme sahip bölgelerde *themaların* oluşturulması yönünde daha bilinçli bir strateji izlediğini gösterir gibidir. Halbuki, Balear adaları ve Sardinya örneklerinde gördüğümüz gibi, muhtemelen yerel seçkinler arasından seçilen *archonlar*, fiiliyatta geniş bir özerklik alanına sahip olsalar da resmî olarak Konstantinopolis'in kontrolü altında bulunan alanlardaki yerel yönetimlere yönetici olarak atanmışlardır. Diğer bir deyişle, imparatorluğun kültürüne ve dinine entegre edilmiş alanlarda yaygın görülen yönetim yapılarının, imparatorluğun sınırlarına konumlanmış olsalar da adalarda izini sürebiliriz. Bunlar ışığında, *archontesin* Bizans

43 J. C. Nicolás ve N. Moll, "Sellos Bizantinos de Menorca. Un arconte mallorquin para las Baleares en el siglo VIII", *Tharros Felix* 5 (2011): 537-582.

44 M. A. Cau Ontiveros ve C. Mas Florit, "The Early Byzantine Period in the Balearic Islands", *The Insular System*, 29-45.

donanmasının yerel müfrezeleri olarak oynadıkları muhtemel rolü tartışmak oldukça ilginç olurdu. Zira, daha sonraki bir dönemde Sardinya filosunun Batı Akdeniz sularında devriye görevini üstlendiğini ve 812'de Endülüslü korsanları bozguna uğrattıklarını biliyoruz.⁴⁵

Burada, adaları imparatorluğun bölgesel ve idarî yapısına olduğu kadar askerî, siyasi ve ideolojik yapısına da bağlamada ve bu bağlılığı sürdürmede Bizans donanmasının önemine değinecek yerimiz yok. Ancak, Bizans'tan çok uzakta konumlandığı varsayılan adalarda bile "taşradaki seçkinlerin menfaatlerinin imparatorluk sarayının ideolojik ve siyasal kaygılarına eklemlendiğine"⁴⁶ tanık olabiliyoruz. MS 8. yüzyılın sonunda Balear Adaları sakinlerinin, Müslüman korsanlara karşı Karolenj Hanedanı'ndan yardım talebinde bulunmaları ya da 752-753 yıllarında Sardinyalıların "bağımsız bir şekilde" İspanya'daki Emevi emirine ödeme yapmaya karar vermeleri durumlarında görüldüğü gibi, bu eklemlenme alışılmadık kesintilerle birlikte gelebilir. Yine de bu eklemlenme, Geç Antikçağ'dan erken Ortaçağ'a uzanan zaman diliminde Bizans İmparatorluğu'nun ayrılmaz bir parçası olarak büyük adaların idarî yapıda, bürokraside ve siyasal sistemde oynadığı devamlı rolü daha iyi ifade etmemize yardımcı olmaktadır.⁴⁷

Sonuç olarak, bu kısa makalede birbiriyle iç içe geçmiş iki tema üzerinde durulmuştur. Birinci tema, ada toplumlarının ekonomisi etrafında şekillenirken ikincisi, geçmişte düşünüldüğünden daha uzun süre Bizans İmparatorluğu'nun etki alanı içinde kalan ve kendilerine özgü yerel siyasal, toplumsal ve kültürel yapıları olan adaların, birlikte birer bağlantı sağlayan merkezler olduğunun altını çizer. Bu noktada, okurdan insafli davranmasını rica ediyorum. Bu makalenin uzun bir yolculuğun başlangıcı olduğunun farkındayım zira halihazırdaki çalışmaya Korsika gibi adalar dahil edilmedi; Girit ve Malta gibi adalar da daha ayrıntılı bir araştırmayı hak edi-

45 De Codoñer, "Byzancio y las islas Baleares", 39-42.

46 Haldon, *The Empire That Would Not Die*, 291.

47 Balear Adaları sakinleri için bkz. H. Ahrweiler, *Byzance et la mer* (Paris, 1961), 42; De Codoñer, "Byzancio", 33; Sardinya için bkz. Cosentino, "Potere e istituzioni", 10.

yor. Yine de adaları basitçe çeperde kalmış sınır bölgeleri değil de siyasal ve ekonomik olarak dirençli bölgeler olarak tanımlamaya yardımcı olacak bazı unsurları ortaya koymuş olduğum konusunda iyimserim. Bir yandan da Müslüman istilalarının ardından imparatorluğun çeperini yuttuğu iddia edilen karanlığın materyal kültürün sağladığı yeni bilgiler ışığında yeniden ele alınabileceğini düşünüyorum. Elimizde bulunan madeni para, mühürler ve seramik, Anadolu Platosu'na ve Ege Bölgesi'ne kıyasla görece daha fazla refah sahibi olan ada dünyasına dikkat çekerler ve çeperler ile metropol arasındaki dengesiz diyaloga eğilmemize alan açarlar. Bu refah, Akdeniz'in doğu ve batı havzasını Ege ve Konstantinopolis'e bağlayan ve hem bölgesel hem bölge içi talep seviyesinin sürekliliğine ve düzenliliğine işaret eden deniz taşımacılığı rotalarında adaların giderek azalmış olsa da oynadığı kesintisiz rolü yansıtır. Aynı refah, o dönemin siyasal ve askerî zorlukları tarafından şekillendirildiği haliyle adaların siyasal ve idarî yapılarının özgünlüğünü gösterir.

İstanbul Deniz Surları'nda Bizans ve Osmanlı Dönemi Onarımlarının Değerlendirilmesi

Nisa Semiz*

Bir yarımada üzerinde yer alan tarihî İstanbul'un kuzey ve güney kıyıları boyunca uzanan Deniz Surları, şehrin geçirdiği tarihî süreçlere paralel gelişen birincil kent bileşenleridir. Yarımada'nın doğu ucunda bir Megara kolonisi olarak kurulan ve MS 4. yüzyılın ilk yarısında Roma İmparatorluğu'nun yeni merkezi Konstantinopolis'e dönüşümünde alanı dört katına kadar genişletilen kent, MS 5. yüzyılda batıya doğru tekrar genişletilmiş ve son sınırlarına kavuşmuştur. İmparatorluğun denizlerdeki gücünü yitirdiği MS 7. yüzyıldan sonra düzenli bakımları gündeme gelen Deniz Surları, Ortaçağ boyunca çeşitli onarım ve yenilemeler geçirmiştir. 1453'te, şehrin Osmanlı başkentine dönüşmesinin ardından, ateşli silahların yaygınlaşmasıyla birlikte şehrin savunma sistemi gitgide öne-

mini kaybetmiştir. 19. yüzyılın ilk yarısında, askerî alanda yaşanan gelişmeler neticesinde işlevlerini yitiren surlar, kentin modernleşmesine yönelik etkinliklere bağlı olarak değişime uğramıştır. 19. yüzyılın ikinci yarısında başlayan ve 1950'lerde hız kazanan imar ve bayındırlık etkinlikleri sonucunda ise, önemli kayıplar vermiştir. Yaşanan bu gelişmelerden ciddi olarak etkilenen İstanbul Deniz Surları'nın, bazı bölümleri günümüze ulaşmıştır.

Bu kapsamda, öncelikle İstanbul Deniz Surları'nın ayakta olan bölümleri belirlenerek, tarihî kent ve surlarına ilişkin yazılı kaynaklar incelenmiş,¹ surların mevcut durumu, gravürler, eski harita ve fotoğraflarla karşılaştırılmıştır.² İnceleme ve araştırmalar, surların çeşitli dönemlerde müdahaleler geçirdiğini göstermektedir. Bu çalışmada, Deniz Surları'nın günümüze ulaşan kısımlarındaki farklı yapıım ve onarım dönemlerine ilişkin izler incelenmiştir. Ayakta

- 1 19. ve 20. yüzyıllarda, İstanbul Tarihi Yarımada'yı çevreleyen surları tarihi ve mimari yönden ele alan kapsamlı araştırmalar gerçekleştirilmiştir. Bunların arasında, A. van Millingen'in Konstantinopolis Surları ile ilgili eseri ve Feridun Dirimtekin'in Haliç ve Marmara surlarının 1950'lerdeki durumunu ortaya koyan çalışmaları öne çıkmaktadır. A. van Millingen, *Byzantine Constantinople: The Walls of the City and Adjoining Historical Sites* (Londra, 1899); F. Dirimtekin, *Fetihten Önce Marmara Surları* (İstanbul, 1953); F. Dirimtekin, *Fetihten Önce Haliç Surları* (İstanbul, 1956). Ek olarak, Robert Demangel ve Ernest Mamboury'nin Sarayburnu'nun güneyinden Ahırkapı Feneri'ne kadar uzanan Bizans dönemi Mangana Bölgesi'nde 1920'lerde gerçekleştirdikleri kazı ve araştırmalarda, 1930'ların başında Ernest Mamboury ve T. Wiegand'ın Bizans Büyük Saray üzerine yaptıkları çalışmada bu kesimlerdeki sahil surları ele alınmıştır. R. Demangel ve E. Mamboury, *Le quartier des Manganes et la première région de Constantinople* (Paris, 1939); E. Mamboury ve Theodor Wiegand, *Die Kaiserpaläste von Konstantinopel zwischen Hippodrom und Marmara-Meer* (Berlin, 1934). Alfons Maria Schneider ise Haliç Surları'nı incelediği bir yayın hazırlamıştır. A. M. Schneider, *Mauern und Tore am Goldenen Horn zu Konstantinopel* (Göttingen, 1950). Wolfgang Müller-Wiener'in ilk olarak 1970'lerde yayımlanan eserinde İstanbul Deniz Surları'nı ele aldığı bölüm ve Byron C. P. Tsangadas'ın Konstantinopolis'in savunma sistemini incelediği eseri, dikkat çeken yakın dönemli çalışmalardır. W. Müller-Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası: 17. Yüzyıl Başlarına Kadar Byzantion-Konstantinopolis-İstanbul*, çev. Ü. Sayın (İstanbul, 2007); B. C. P. Tsangadas, *The Fortifications and Defence of Constantinople* (New York, 1980). Bu yayınlar, surların tarihsel gelişimi ve bu çalışmaların yapıldığı dönemlerdeki durumları hakkında gerek yazılı belgelerle gerek fotoğraf, kroki ve planlarla önemli bilgiler sunmaktadır.
- 2 Prof. Dr. Zeynep Ahunbay'ın danışmanlığında gerçekleştirilen, İstanbul Deniz Surları'nın bütüncül değerlendirmesini ve korunmalarına yönelik önerileri içeren doktora çalışması için bkz. N. Semiz, "İstanbul Haliç ve Marmara Surları, Belgeleme Çalışmaları, Tarihi ve Peyzaj Değerlerinin Korunmasına Yönelik Öneriler" (Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Teknik Üniversitesi, 2015).

olan sur bölümlerinde yapılan incelemeler, farklı malzeme ve yapım tekniği özelliklerinin, gerek Bizans, gerek Osmanlı dönemlerine tarihlenen onarım ve müdahalelere işaret ettiğini göstermektedir. Bu kapsamda İstanbul Deniz Surları'nın tarihî gelişimi ve geçirdiği başlıca müdahale ve değişimler ele alındıktan sonra, mevcut durumları değerlendirilmiş, ardından günümüze ulaşan bazı bölümler üzerine gözlenen farklı yapım tekniklerinin dönemleri irdelenmiştir.

Geçmişten Günümüze Deniz Surları

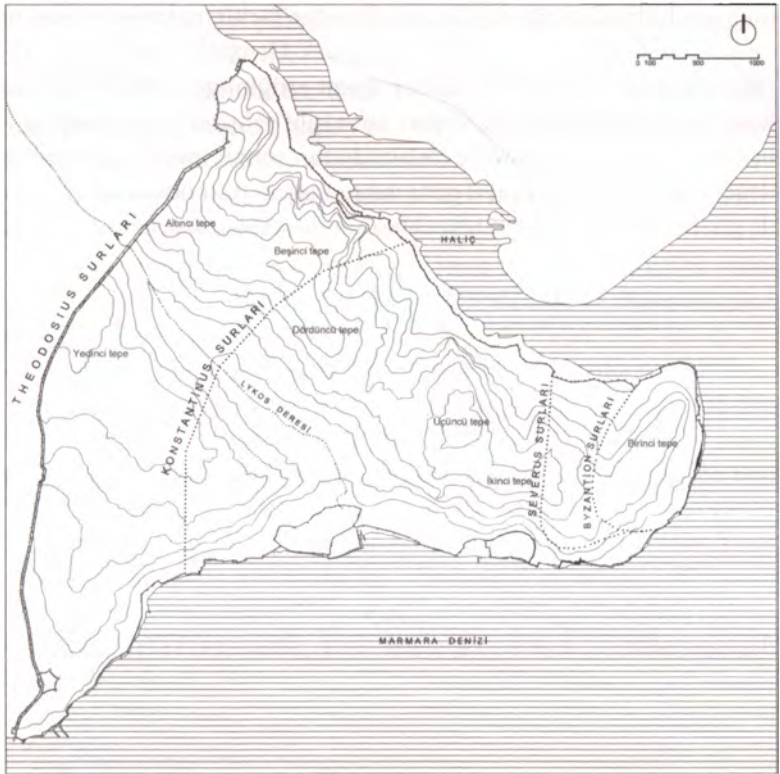
Milattan önce 7. yüzyılda bir Megara kolonisi olarak kurulduğundan itibaren kara ve deniz yönünden surlarla çevrili olduğu bilinen Byzantion şehrinin, MS 2. yüzyılın sonunda uzun bir kuşatmanın ardından Roma egemenliğine girmesiyle, önemli yapılarıyla birlikte surları da İmparator Septimius Severus (hük. MS 193-211) tarafından yerle bir edilmiştir.³ Ancak bir yıl geçmeden, kentin sınırları batıya doğru ötelenerek, savunma duvarları Severus tarafından yeniden inşa edilmiştir.⁴ Bununla birlikte, şehrin tarihindeki dönüm noktası, I. Constantinus (hük. MS 324-337) tarafından Roma İmparatorluğu'nun yeni yönetim merkezi olarak seçilmesiyle yaşanmıştır. Bu dönemde, kent alanı dört katına kadar genişletilerek batıda yeni kara surlarının inşa edilmesinin ardından, şehir görkemli bir yapılandırma süreci geçirmiş ve MS 330 senesinde gerçekleştirilen kentin açılış törenlerinde “Κωνσταντινούπολις” (Konstantinoupolis) adını almıştır.⁵ Kazandığı yeni prestijle nüfusu hızla artan kentin sınırlarının daha bir asır geçmeden tekrar genişletilmesine ihtiyaç duyulmasında, yeni savunma gereksinimleri de etkili olmuştur.⁶ Bunun sonucu olarak, İmparator II. Theodosius döneminde (hük. MS 408-450), bugün de tarihî kentin sınırlarının

3 P. Gyllius, *İstanbul'un Tarihi Eserleri*, çev. E. Özbayoğlu (İstanbul, 1997), 31.

4 Müller-Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası*, 18.

5 A. Erzen, “İstanbul Şehrinin Kuruluşu ve İsimleri”, *Belleten* 70 (1954): 143.

6 Politik önemine ve sunduğu ticari imkânlarla bağlı olarak, MS 4. yüzyılın sonunda kent nüfusunun hızla artmasıyla, Haliç ve Marmara Denizi kıyılarında yeni mahalleler kurulmaya başlanmış, özellikle güney kıyılarında soyluların edindiği büyük araziler, inşa edilen bazı kiliseler ve bir dizi manastır sur dışında kalmıştır. Van Millingen, *Byzantine Constantinople*, 40-41. Ek olarak, artan saldırılara karşı, Konstantinopolis'in daha sıkı şekilde emniyete alınması gerekmiştir, age., 43.

Harita 1: Tarihî İstanbul Surları'nın gelişimi.

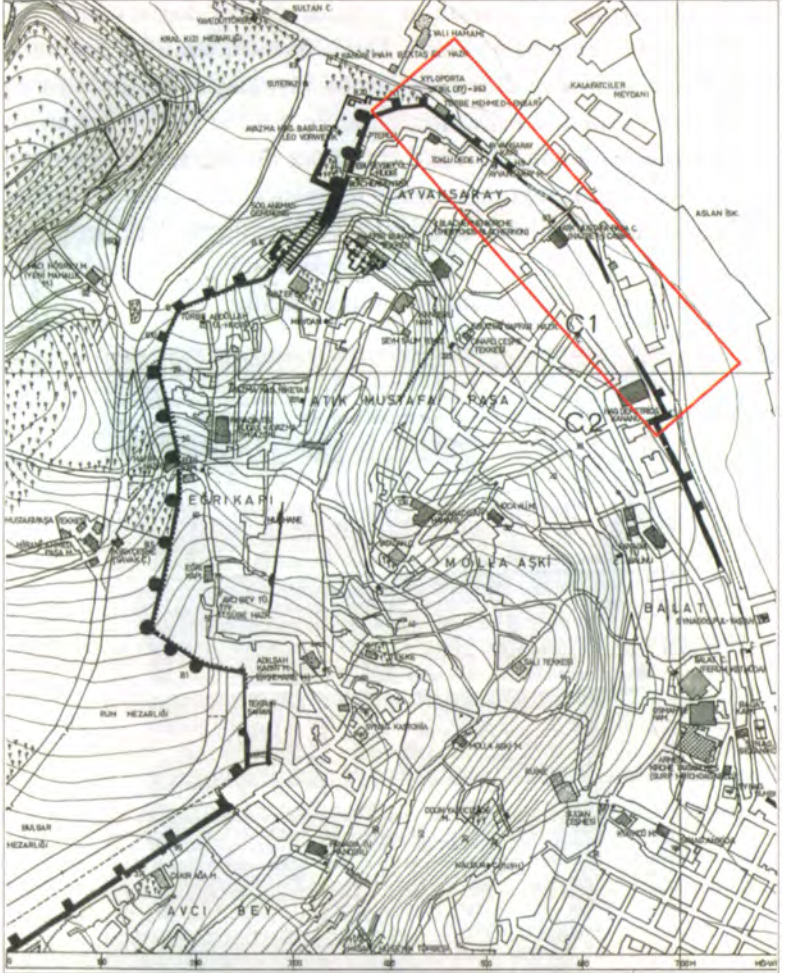
belirleyicisi olan kara surları inşa edilmiş, ardından şehrin kuzey ve güney sahillerinde ortaya çıkan boşluklar kapatılacak şekilde deniz surları genişletilmiştir (Har. 1).⁷ Cristoforo Buondelmonti'nin 1420 tarihinde resmettiği, ilk Konstantinopolis planının bir kopyasında şehrin kara ve deniz yönünden surlarla çevrili olduğu görülmektedir (Har. 2).

7 II. Theodosius (hük. MS 408-450) çok küçük yaşta tahta geçtiğinden, geniş kapsamlı ve ileri görüşlü bu projenin gerçekleştirilmesinde *praefectus praetorio* olan dönemin başarılı devlet adamı Anthemios'un etkisi büyüktür, age., 43. Kara Surları'nda ana sur hattının yapımı tamamlandıktan sonra, kıyıların istihkâmına MS 439 senesinde başlanmış; *praefectus praetorio* ve *praefectus urbi* olan Kyros Panopolitis tarafından şehrin iki yönünde, sahillerde ortaya çıkan boşluklar surlarla tahkim edilmiştir, age., 45.

Kara Surları, ana ve ön sur hattı ve en dışta hendekten oluşan üçlü sistemiyle gelişmiş bir tasarıma sahiptir. Buna karşın Deniz Surları, kıyıların doğal yönden korunaklı olmasına bağlı olarak, tek sıra surlardan oluşmakta ve genelde denize doğru çıkıntı yapan kulelerle desteklenmektedir. Deniz Surları, etkili bir savunma sağlanması açısından ilk yapımlarında kıyı çizgisi üzerinde ya da kıyıya çok yakın inşa edilmiştir. Bununla birlikte Haliç'e bakan kısımda, kentin bu yöndeki ticari trafiğinin düzenlenmesi açısından kıyıyla surlar arasında daha geniş mesafeler bırakıldığı olmuştur. Aynı zamanda, kıyıdaki yerleşmeler ve önemli yapılara deniz yoluyla ulaşımın sağlanması amacıyla çeşitli noktalarda surlar üzerinde ana kapı ve *poterneler* de bulunmaktadır.

Harita 2: Cristoforo Buondelmonti'nin hazırladığı Konstantinopolis Haritası'nın 1422 tarihli kopyası [C. Buondelmonti, *Liber insularum Archipelagi* Bibliothèque nationale de France (1422)]. [https://en.wikipedia.org/wiki/Cristoforo_Buondelmonti#/media/File:Map_of_Constantinople_\(1422\)_by_Florentine_cartographer_Cristoforo_Buondelmonte.jpg](https://en.wikipedia.org/wiki/Cristoforo_Buondelmonti#/media/File:Map_of_Constantinople_(1422)_by_Florentine_cartographer_Cristoforo_Buondelmonte.jpg).

Harita 3: Blakhernei bölgesinin sahilinde, MS 7. yüzyılın ilk yarısında inşa edilen sur bölümü. [W. Müller-Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası* (2007)]

Milattan sonra 5. yüzyılda, Theodosius Kara Suru'nun yapımının ardından kentin her iki yönünde kıyılarda beliren boşluklar tahkim edildiği sırada, Haliç'e bakan surlar Blakhernai bölgesinin doğu ucuna kadar genişletilmiş, kara tarafından surla çevrili olan yerleşimin sahili açık bırakılmıştır.⁸ Ancak, MS 626 senesindeki Avar kuşatması, bölgenin denizden saldırılara karşı zayıf olduğunu gösterince, İmparator Herakleios (hük. MS 610-641) tarafından, yerleşkenin sahilinde, Kara Surları'nın kuzey ucundaki Pteron Suru ile Blakhernai Surları'nın Haliç kıyısına varan doğu ucu arasına burçlarla tahkim edilmiş bir duvar inşa edilmiştir (Har. 3).⁹ Böylece Deniz Surları, kentin kıyıları boyunca uzanan son hatlarına kavuşmuştur.

Bizans İmparatorluğu'nun denizlerdeki gücünü yitirdiği MS 7. yüzyılın sonuna kadar, başkentin kıyılarının korunaklı yapısının da etkisiyle, Deniz Surları'nın bakımı ihmal edilmiştir.¹⁰ İmparatorluğun denizlerdeki gücünü yitirmesi, Konstantinopolis'in düşman donanmaları tarafından giderek artan sayıda saldırı ve kuşatmalara maruz kalmasına sebep olmuştur. Böylece Deniz Surları yeniden önem kazanmış, düzenli bakım ve onarımları, üzerinde dikkatle durulan bir konu olmuştur.

Buna bağlı olarak, Ortaçağ'da kentin savunma sistemi pek çok onarım ve yenileme geçirmiştir. Şiddetli depremlerin neden olduğu ciddi hasarlar surların bazı bölümlerinin temellerinden itibaren yeniden yapıyla sonuçlanmıştır. Deniz Surları'nın bazı bölümlerinin onarım ve yeniden yapımlarında, zayıf zemin yapısı, sert iklim koşulları, su baskınları ve fırtına gibi doğal nedenler yanında, şehir yangınları veya düşman saldırılarına bağlı olarak meydana gelen tahribat ile kıyı şeridinin zaman içinde dolmasıyla oluşan savunma boşlukları da etkilidir.

8 Blakhernai bölgesinde kıyı savunmasına gerek görülmemesinde, yerleşkeyi o dönemde karadan çevreleyen duvarların yanı sıra, önemli kilise yapıları ve eski emanetleri barındıran yerleşimin, kutsal yönden korunduğuna dair inanışın etkili olduğu ileri sürülmektedir. F. Dirimtekin, *Le siège de Byzance par les Turcs-Avars au vii. siècle* (İstanbul, 1948), 10.

9 Age., 23-24.

10 Van Millingen, *Byzantine Constantinople*, 178.

Milattan sonra 7. yüzyılın sonunda artan Arap tehdidine karşı, sahil surlarında sağlamlaştırma çalışmaları hemen başlatılmış, kentin kıyı savunmasının düzenli bakımı MS 8. yüzyıl boyunca sürdürülmüştür.¹¹ Ardından MS 9. yüzyılda, İmparator II. Mikhael (hük. MS 820-829) tarafından, Deniz Surları'nın onarımına ve bazı noktalarda yeniden yapımına karar verilerek başlatılan çalışmalara,¹² oğlu Theophilos (hük. MS 829-842) tarafından devam edilmiştir.¹³ Theophilos döneminde, Deniz Surları'ndaki onarım ve yeniden yapımların boyutları, surlar üzerindeki bu döneme ait çok sayıdaki kitabeye de vurgulanmaktaydı.¹⁴ Haliç yönündeki surlarda bu çalışmanın boyutlarıyla ilgili net bir bilgi olmamasına karşın, özellikle Sarayburnu ile Ahırkapı arasındaki sur hattı neredeyse yeniden yapılmış, diğer kesimlerde ise surlar yükseltilmiş ve yeni burçlar eklenmiştir.¹⁵ Sonraki dönemlerde, Deniz Surları'nda bu denli kapsamlı bir çalışma olmamıştır. Ancak gerektiğinde bölgesel müdahaleler sürmüştür. 1261 yılında Latin işgaline son vererek kenti geri alan İmparator VIII. Mikhael (hük. 1259-1282) tarafından, kenti çevreleyen tüm sur hattında sağlamlaştırmalar yapılmış, bu kapsamda Haliç Surları onarılmış ve yükseltilerek güçlendirilmiştir.¹⁶ Son olarak, 1453'ten önce, Osmanlı kuşatmasına karşı kentin tüm savunma sistemiyle birlikte Deniz Surları da elden geçirilmiş olmalıdır.¹⁷

11 İmparator III. Tiberios (hük. MS 698-705) başkentin iki yönündeki sahil surlarında sağlamlaştırma çalışmalarını başlatmış ve bu çalışmaların önemli kısmı İmparator II. Anastasios (hük. MS 713-716) döneminde tamamlanmıştır. Müller-Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası*, 308, 313; Tsangadas, *The Fortifications and Defense of Constantinople*, 35. Marmara Surları'ndaki onarımlar, İmparator III. Leo (hük. MS 717-741) tarafından da sürdürülmüştür. Dirimtekin, *Fetihten Önce Marmara Surları*, 3.

12 MS 764 senesinde yaşanan buzlanma sonucunda ve MS 794'te şiddetli geçen kış mevsiminde Karadeniz'den kopan buz parçalarının Boğaz boyunca sürüklenerek, Sarayburnu'nda kıyılara çarpmasıyla, kentin doğu ucundaki sahil surlarının hasara uğraması bu çalışmalara başlanmasında etkilidir. Müller-Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası*, 313.

13 Dirimtekin, *Fetihten Önce Marmara Surları*, 3; Tsangadas, *The Fortifications and Defense of Constantinople*, 36.

14 A. M. Schneider, *Mauern und Tore am Goldenen Horn zu Konstantinopel*.

15 W. Müller Wiener, onarım ve yapımların Marmara Surları'nın tümünü içerdiğini belirtmektedir. Müller-Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası*, 313.

16 Age., 314.

17 Van Millingen'in, Ahır Kapısı ile Çatladı Kapı arasındaki surlar üzerinde bir noktada yer aldığını belirttiği, "Rehber, Loukas Notaras" yazılı kitabe, bu bölgedeki surların son Megadük Loukas Notaras tarafından elden geçirilmiş olduğuna işaret ettiğini düşündürmektedir. Van Millingen, *Byzantine Constantinople*, 192. Kitabe günümüze ulaşmamıştır.

Kentin, 1453'te Osmanlı egemenliğine girmesinin ardından ciddi bir dış tehlike söz konusu olmadığından, kent surlarının düzenli tahkimatı ihmal edilmiş, ancak kısmi bakım ve onarımları, 19. yüzyılın ilk çeyreğine kadar sürmüştür. 1820'lerin sonundan itibaren askerî alanda yeniliklerin gerçekleşmesiyle surlarda terk edilmişlik ve bakımsızlık artmış,¹⁸ ayrıca kentin modernleşmesine yönelik atılan adımlar neticesinde ciddi değişim ve kayıplar yaşanmıştır.¹⁹ 1871-1872 yılları arasında, Rumeli Demiryolu'nun başkentini güney kıyıları boyunca uzanarak Sirkeci'de son bulan kısmının yapımı sırasında, Kara Surları'nın güney ucunda bir noktada ve Deniz Surları'nın değişik noktalarında kayıplar yaşanmış ve süreklilikleri bozulmuştur. Yaşanan bu gelişmelerin üzerine, 1884 tarihinden itibaren, kent surlarındaki tahribatın önüne geçilmesi yönünde kararname çıkarılmış,²⁰ koruma anlayışı yeniden öncelikli hale gelmiştir.

Cumhuriyet döneminde, İstanbul'un planlanması konusunun önem kazanmasıyla, 1930'lu yılların ikinci yarısında, dönemin

-
- 18 Sultan II. Mahmud (hük. 1808-1839) tarafından modern bir ordu oluşturmak amacıyla 1826 senesinde Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılması, yeniçerilerin koruma ve denetiminde olan şehir surlarında terk ve bakımsızlığın hız kazanmasına neden olmuştur. N. Sakaoglu, "Surlar Osmanlı Dönemi Onarımları", *Uluslararası Karasurlarının Korunması için Uygun Yaklaşım ve Yöntemler Sempozyumu* (İstanbul, 2007), 35.
- 19 Z. Çelik, 1830 sonrasında, başkentini İslam hukukuna dayalı geleneksel kent politikaları, kent yönetimi, kurumları ve örgütlerinin yerine Avrupa'daki kentsel yaklaşımları örnek alan yenilerinin getirildiğini, çağdaş ve Batılı yaşam tarzının gereklerine uygun bir dizi yeni bina tarzının geliştirildiğini fakat o dönemde İstanbul'u Avrupa kentleri düzeyine çıkarma iddialarının, kentin bazı noktalarında gerçekleştirilen düzenlemelerden öteye gidemediğini belirtmektedir. Z. Çelik, *19. Yüzyılda Osmanlı Başkenti: Değişen İstanbul* (İstanbul, 1998), 2. Kent surlarını doğrudan ilgilendiren bir konu olarak, Sultan Abdülaziz'in (hük. 1861-1876) buyruğuyla yayımlanan 22 Mayıs 1864 ve 23 Mayıs 1864 tarihli iki ayrı irade-i seniyye ile bir işe yaramayan surların yıkılmasına veya satılmasına, gereken yerlerde yol genişletmeleri için parça parça ortadan kaldırılmasına izin verilmiş, bu buyrukların yürürlükte kaldığı süre boyunca şehir surlarında pek çok tahribat meydana gelmiştir. N. Sakaoglu, "Surlar Osmanlı Dönemi Onarımları", 35-36.
- 20 28 Mart 1884'te, II. Abdülhamid'in (hük. 1876-1909), eski eserden sayıldıklarından, surların zabıta ve gümrük idaresince gerekli görülen haller dışında yıkılıp satılmalarından vazgeçilerek eski hallerinin devamını ve korunmasını öngören buyruğuyla, şehir surlarının elden çıkarılmalarının ve yıkılmalarının önüne geçilmeye çalışılmıştır. Ardından Celâl Esat Arseven'in çalışmalarıyla, 31 Temmuz 1912 tarihli sekiz maddelik "Muhafaza-i Abidât Hakkında Nizâmname" düzenlenmiştir. O. N. Ergin, *Mecelle-i Umûr-ı Belediye* (İstanbul, 1995), 1778, 1784-1785.

önde gelen şehir planlamacılarından Henri Prost tarafından şehrin ilk bütüncül planı hazırlanmıştır. Yeni yolların açılması ve büyük ölçekli düzenlemelerle tarihî kentin dönüşümünü öngören plan, aynı zamanda İstanbul'un peyzajını ve özellikle silüetini ve tarihî anıtlarını koruma ve öne çıkarmaya yönelik notlar da içeriyordu.²¹ Plan notlarında, Kara ve Deniz Surları da yer bulmuş, surların korunmalarına yönelik kararlar alınmıştır.²² Ancak ticaret ve sanayi alanlarıyla, şehir içi ulaşımı iyileştirmeye yönelik düzenlemeler yapılması gerektiğinde, Haliç Surları'nın bazı bölümlerinin kaldırılabilceği yönünde kararlar,²³ sahil surlarında yeni kayıpların önünü açmıştır.

Bununla birlikte, 1956-1959 yılları arasında, İstanbul'un yeniden planlamasına yönelik gerçekleştirilen imar etkinlikleri, Deniz Surları'ndaki, Rumeli Demiryolu'nun inşasından sonraki ikinci büyük boyutlu kayıplara yol açmıştır.²⁴ Bu dönemde, Tarihî Yarımada'da yeni yollar açılması ve bazı yolların genişletilmesi için büyük yıkımlar gerçekleştirilmiş,²⁵ bu durum surlar ve yakın çevresinde büyük kayıpların yaşanmasına neden olmuştur. Ardından, 1960'lardan itibaren artan göçle birlikte İstanbul'un nüfusunun hızla artması sonucunda, kentin demografik yapısında meydana gelen değişimler, tarihî kent dokusunda değişimlere ve dolayısıyla Deniz Surları üzerinde de yer yer hasar ve kayıplara yol açmıştır. Bunun yanında, 1980'li yılların sonundan 1994'e kadar

21 P. Pinon, "Henri Prost'un Şehirciliği ve İstanbul'un Dönüşümleri", *İmparatorluk Başkentinden Cumhuriyet'in Modern Kentine: Henri Prost'un İstanbul Planlaması (1936-1951)* (İstanbul, 2010), 90.

22 H. Prost, *İstanbul Nazım Planını İzah Eden Rapor*, 25.10.1937 (İstanbul, 1938), 6.

23 Age.

24 1950'nin sonunda, Henri Prost'un görevine son verilmesiyle yeni bir komite tarafından İstanbul planları tekrar ele alınarak revizyondan geçirilmiş, sonrasında gerçekleştirilen imar faaliyetleri İstanbul'un tarihi kent dokusuna ciddi zararlar vermiştir. N. Semiz, "Çok Partili Hayata Geçişle İstanbul'un Dönüşümü: Tarihi Kent Surları Üzerinden Bir Değerlendirme", *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Demokratik Kesitler*, ed. Eminalp Malkoç ve İ. Arda Odabaşı (İstanbul, 2016), 276-280.

25 Güneyde Sirkeci-Yeşilköy sahil yolunun açılması sırasında sahil surlarının bazı noktalarında yeni kesintiler olmuş, kuzeyde Unkapanı ve Eminönü arasında Ragıp Gümüşpa-la Caddesi'nin yapımı sırasında bu bölgedeki sahil surları, yakın çevresindeki yapılarla birlikte tümüyle yıkılmıştır, age., 282-283.

ve ardından 2000'li yıllarda, sahil surlarının bazı noktalarında restorasyonlar gerçekleştirilmiş ancak uygulamaların surların özgün niteliklerine zarar verdiği, yerinde yapılan incelemelerde de görülmüştür. 2000'li yıllarda, İstanbul'un genelinde hız kazanan bayındırlık etkinlikleri ve diğer inşaa faaliyetlerinin kentin tarihî bileşenlerine verdiği zararlar ise gündemdeki yerini korumaktadır.

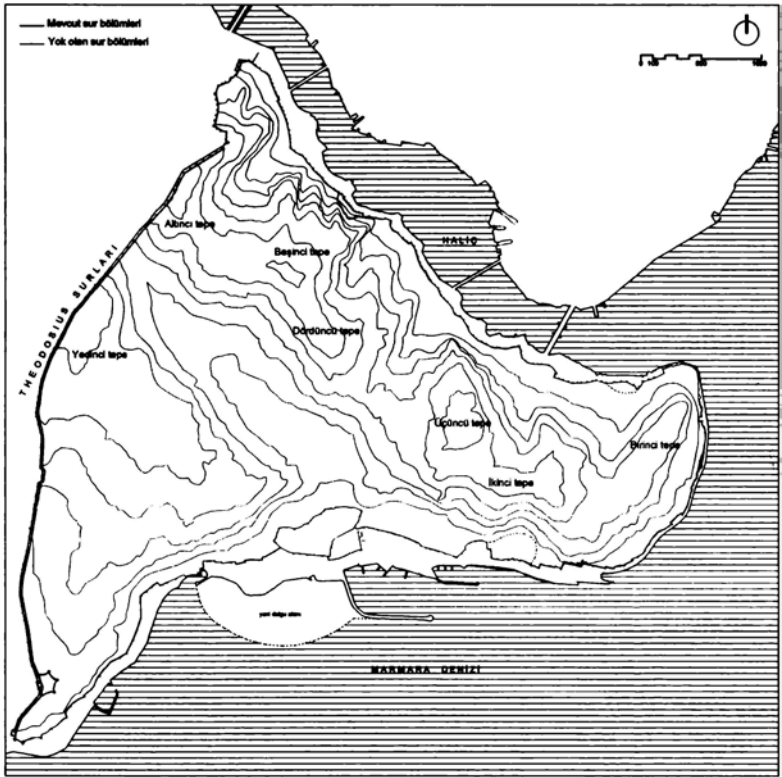
Deniz Surları'nın Mevcut Durumları

Haliç Surları ve Marmara Surları olarak ikiye ayrılan Deniz Surları'nın günümüze ulaşan bölümlerinin yerinde incelemeleri, mevcut durumun, konuyla ilgili eski kaynaklar, gravürler ve eski İstanbul haritalarıyla karşılaştırılmasıyla başlamıştır. Böylece Deniz Surları'nın günümüze ulaşan ve kaybolan bölümlerinin bir arada ele alındığı bir çalışma hedeflenmiştir. Haliç Surları'nın yaklaşık 5,4 kilometre uzunlukta olduğu, üzerinde 117 kule ve 23 kapı yer aldığı, Marmara Surları'nın uzunluğunun yaklaşık 8,5 kilometre olduğu, buna ek olarak Yenikapı'daki liman surlarının uzunluğunun ise 1,1 kilometre olduğu, sur hattı üzerinde 103 kule ve 57 ana kapı veya *poterne* bulunduğu belirlenmiştir.²⁶

Bugün, Haliç ve Marmara Surları'nın bazı bölümleri ayaktaadır (Har. 4). Surlarda meydana gelen kayıplar, özellikle, kuzeyde Unkapanı-Sarayburnu arasında, güneyde Kumkapı ve Yenikapı bölgelerinde yoğunlaşmaktadır. Yerinde incelemeler, Deniz Surları'nın günümüze ulaşan bölümlerinin bugünkü kıyı çizgisinden farklı mesafelerde geride olduğunu göstermektedir. Ayakta olan bölümler, tek sıra sur ve üzerinde denize doğru çıkıntı yapan kulelerden oluşan bir hat ya da bir duvar veya bir kule parçasından oluşan tekil bölümler şeklindedir. Deniz Surları üzerinde çeşitli noktalarda bulunan ana kapı veya *poternelerden* bazıları ise kısmen ya da tümüyle ayaktaadır.

Deniz Surları'nın ayakta olan bölümleri, özgün tasarımları, yapımlarında kullanılan malzeme ve inşaa teknikleri konusunda bilgi

26 N. Semiz, "İstanbul Haliç ve Marmara Surları".

Harita 4: İstanbul Kara ve Deniz Surları'nın günümüze ulaşan ve yok olan bölümleri.
(N. Semiz)

vermektedir. Tek sıra surlar ve bunu destekleyen kulelerden oluşan sahil surları, duvar kalınlığı boyunca uzanan dört beş sıra tuğlalı hatıllar arası kesme taş sıralarının ortasında moloz taş ve harçtan iç örgüden oluşmaktadır. Diğer strüktürel elemanlar olan kemer ve tonozlar ise tuğla örgülüdür. Beden duvarları, kuleler ve kapılarda, onarım veya yeniden yapım geçirdiği döneme bağlı olarak farklı yapım teknikleri de gözlenebilmektedir. Kullanılan başlıca malzemeler taş, tuğla ve horasan harcıdır. Kireçtaşı kullanımı yaygındır ancak başka taş türleri de kullanılmıştır. Tuğla boyutları yapım dönemlerine bağlı olarak değişmektedir.

Deniz Surları'ndaki Bizans ve Osmanlı Dönemi Onarımları

Deniz Surları'nın üzerinde farklı dönemlere tarihlendirilebilecek değişik duvar örgülerini birarada görmek mümkündür. Daha erken yapımların izlerine, sur ve kule kalıntılarının alt seviyelerinde rastlanırken, üst seviyelere doğru Geç Bizans ve Osmanlı dönemi örgü teknikleri gözlenmektedir. Taş, tuğla ve horasan harcı kullanılan başlıca malzemelerdir. Onarımlarda devşirme malzemeler de kullanılmıştır.

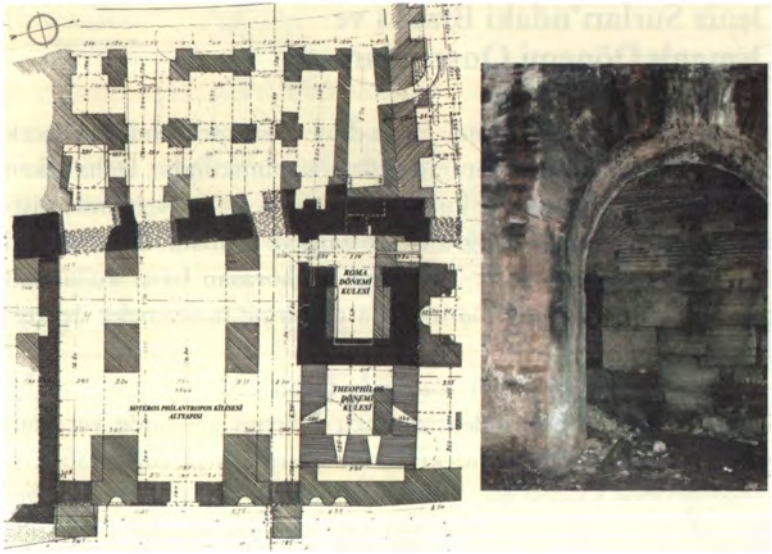
Deniz Surları kalıntıları üzerinde tespit edilen en eski yapım, Marmara Surları üzerindeki onuncu kulenin gerisinde yer alan ve 12. yüzyılda bu kesimdeki surlar üzerine inşa edilen Soterios Philanthropos Kilisesi'nin²⁷ günümüze ulaşan altyapısı içinden geçen kuleye ait kalıntılardır (Şek. 1). Kulenin mevcut zeminden 2-3 metre yüksekliğe kadar olan alt seviyesinde, uzunluğu 2,50 metreyi ve yüksekliği 1 metreyi bulan büyük taş bloklardan oluşan yapım tekniğinin, Roma dönemine ait olduğu düşünülmektedir.²⁸ Deniz Surları kalıntıları üzerinde, I. Constantinus dönemiyle (hük. MS 324-337) ilişkilendirilen bir yapımın izine ise rastlanmamıştır. 2004 senesinde, İstanbul Arkeoloji Müzeleri Müdürlüğü tarafından başlatılan Yenikapı Kurtarma Kazıları'nın batı ucunda "100 Ada" olarak adlandırılan yerde ortaya çıkan, 1,90 m yüksekliğindeki ve 4,40 m kalınlığındaki duvar temellerinin, Constantinus dönemine tarihlendirilebileceği belirtilmiştir.²⁹ Ancak bunu destekleyen yeterli veri yoktur.

Deniz Surları çevresinde zemin seviyesi yükseldiğinden, bugün sur kalıntılarının temellerini görmek mümkün değildir. 19. yüzyı-

27 Nicholas Melvani, yakın dönem araştırmasında kilisenin asıl isminin "Pephaneromenos Kilisesi" olduğunu ileri sürmektedir. N. Melvani "The Duplication of the Double Monastery of Christ Philanthropos in Constantinople", *REB* 74 (2016): 361-384.

28 Demangel ve Mamboury, *Le quartier des Manges et la première région de Constantinople*, 53.

29 M. M. Gökçay, "Yenikapı Kazılarında Ortaya Çıkarılan Mimari Buluntular", *Gün Işığında İstanbul'un 8000 Yılı: Marmaray, Metro ve Sultanahmet Kazıları* (İstanbul, 2007), 172.

Şekil 1: Soterios Philanthropos Kilisesi'nin günümüze ulaşan altyapısı ve sahil surları ile ilişkisini gösteren plan [R. Demangel ve E. Mamboury, *Le quartier des Manges et la première région de Constantinople* (1939)] ve altyapının içinde yer alan Roma dönemi kulesine güneyden bakış. (N. Semiz, 2011)

İn sonunda surlar üzerine incelemelerde bulunan Alexander van Millingen, Tarihî Yarımada'nın kayalık güney kıyıları üzerinde yükselen Marmara Surları'nın, sert rüzgârlara ve dalgalara maruz kaldığından deniz seviyesine yakın kısımlarının büyük taş bloklarından yapıldığını ve duvarın mukavemetini artırmak için, içine taş sütunlar yerleştirildiğini belirtmektedir.³⁰ Günümüzde, Etyemez civarında, kıyı çizgisi üzerindeki özgün konumunu koruyan seksen ikinci kule ve yakın çevresinde, bu ayrıntılara ilişkin izleri görmek mümkündür. Bu kuleden batıya uzanan beden duvarının denize bakan güney cephesi, zemin hizasından başlayarak daha büyük taş bloklarla örülüdür (Res. 1). Yine bu kesimde, seksen ikinci kulenin kuzeyine doğru uzanan beden duvarlarında, muhtemelen mukavemeti artırmaya yönelik taş sütunların kullanıldığı gözlenmektedir (Res. 2).

30 Van Millingen, *Byzantine Constantinople*, 248-249.

Deniz Surları'nın günümüze ulaşan bölümlerinde, özellikle alt seviyelerde ve yer yer daha üst seviyelerde, II. Theodosius dönemi (hük. MS 408-450) surlarının yapım tekniğiyle örtüşen, beş sıra tuğlayla oluşturulan hatıllar arasında 7-9 sıra düzgün kesme taştan oluşan yapım tekniği görülmektedir (Res. 3a).³¹ Duvar derinliğinde devam eden tuğla hatılarda, genel olarak 37/38 x 37/38 x 4,5 cm boyutlarında tuğlalar kullanılmıştır. Yer yer 37 x 37 x 3,5 cm, 38 x 38 x 4 cm ve 40 x 40 x 5/6 cm olan tuğlalara da rastlanmaktadır. Genel olarak 3,25 m kalınlığındaki sur duvarları ve kalınlığı 1,65 ile 2,25 m arasında değişen kule duvarları, duvar kalınlığı boyunca yerleştirilmiş tuğla hatıllar arası, kesme taş sıralarından örülü dış cidarların arasında moloz taş ve harçla yapılmış iç örgüden oluşmaktadır.

Haliç Surları'nın birinci kulesinden başlayarak, on dördüncü Mıntıka Suru'nun Haliç sahiline dik uzanan doğu ucu arasında uzanan sur bölümünün, İmparator Herakleios döneminde (hük. MS 610-641) yapıldığı bilinmektedir.³² Herakleios Surları'ndan günümüze ulaşan kısımların alt seviyelerinde ilk yapımlara ait izleri görmek mümkündür (Res. 3b). Beş sıra tuğlalı hatıllar arasında sekiz düzgün kesme taş sırasından oluşan duvar örgüsü, Theodosius dönemi (hük. MS 408-450) ile benzerlik göstermektedir. 36 x 36 x 4,5 cm boyutundaki tuğlalar arasındaki derzler 6-7 santimetredir. 16-18 cm yüksekliğindeki taş sıraları yanaşık derzle bitştirilmiştir. Theophilos dönemi (hük. MS 829-842) yapımları da bu duvar örgüsüyle benzer niteliktedir (Res. 3c). Ancak bu dönemde, 32,5/33 x 32,5/33 x 3,5/4 cm boyutlarında tuğladan dört veya beş sıra tuğlalı hatıllar kullanılmıştır. 16-22 cm arasında yükseklikte olan kesme taş sıraları arasındaki derzler 1,5-2 santimetredir.

11. ve 12. yüzyıllarda ortaya çıkan gizli tuğla tekniği ise³³ Kumkapı Limanı'nın doğu surlarında ve Yenikapı'daki eski liman sur-

31 A. M. Schneider, "The City-Walls of Istanbul", *Antiquity* 11.44 (1937): 465; M. Ahunbay, "İstanbul Karasurları: Tarih Yapım Tekniği ve Koruma", *Uluslararası Karasurlarının Korunması için Uygun Yaklaşım ve Yöntemler Sempozyumu* (İstanbul, 2007), 29.

32 Dirimtekin, *Le siège de Byzance par les Turcs-Avars au vii. siècle*, 23-24.

33 P. L. Vokotopoulos, "The Concealed Course Technique: Further examples and a few remarks", *JÖB* 28 (1979); M. Ahunbay, "Bizans Yapım Teknikleri", *Geçmişten Geleceğe Anadolu'da Malzeme ve Mimarlık*, haz. F. Yurttaş (İstanbul, 2005), 76.

Resim 1: Tarihî Yarımada'nın güney sahilindeki seksen ikinci kulenin kuzeyinde kalan beden duvarının üst seviyelerinde, devşirme sütunların bağlayıcı olarak kullanımı. (N. Semiz, 2011)

ları üzerindeki 64 ve 66 numaralı kulelerde, ayrıca sekizinci ve dokuzuncu kuleler arasındaki beden duvarının güney yarısında görülmektedir (Res. 3d). Aradakilerin 1,5-2 cm daha geride olduğu, toplam dokuz sıra tuğladan oluşan hatıllar arasında yedi taş sırasından oluşan duvar kesimleri 11. ve 12. yüzyıllarda yenilenen bölümlere işaret etmektedir. Hatıllarda derzlerin kalınlığı 1,5-2,5 cm arasındadır; 30 x 30 x 3,5 cm ve 24 x 24 x 2,5 cm boyutlarında iki tip tuğla kullanılmıştır. Daha küçük boyuttaki tuğlalar, geride kalan gizli sıralarda kullanılmıştır.

İmparator VIII. Mikhael Palaiologos (hük. 1259-1282), Latin işgaline son vererek, 1261 senesinde Konstantinopolis'i yeniden ele geçirmesinin ardından, gerçekleştirdiği önemli imar hareketleri kapsamında şehir surlarında da onarımlara girişmiştir.³⁴ Palaiologoslar dönemine tarihlenen iki veya üç sıra taş arası bir veya üç

34 Müller-Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası*, 61.

sıra tuğladan oluşan dış cidar örgüsü,³⁵ Marmara Surları üzerinde, Yenikapı Limanı'nın batı duvarlarında ve Mermer Kule ve çevresinde gözlenmektedir (Res. 3e). Kumkapı civarında, Bizans dönemindeki adıyla Kontoskalion Limanı'nı şehir içi yönünden saran surların günümüze ulaşan bölümleri, geç Bizans dönemi onarımlarıyla dikkat çeken bir başka noktadır. 1-2 sıra tuğla ve tek sıra taştan oluşan almaşık örgüde, taşlar arası yanak derzlerinde dikine tuğlalar yerleştirilmiştir (Res. 3f). Kullanılan tuğla boyutları 30 x 30 x 3/3,5 santimetredir. Semavi Eyice, özellikle Konstantinopolis

Resim 2: Tarihi Yarımada'nın güney sahilindeki seksen ikinci kuleden batıya doğru devam eden beden duvarının alt seviyelerinde, iri taş bloklar ve devşirme sütunlardan örülü bölüm. (N. Semiz, 2014)

³⁵ Ahunbay, "Bizans Yapım Teknikleri", 75.

[a]

[b]

[c]

[d]

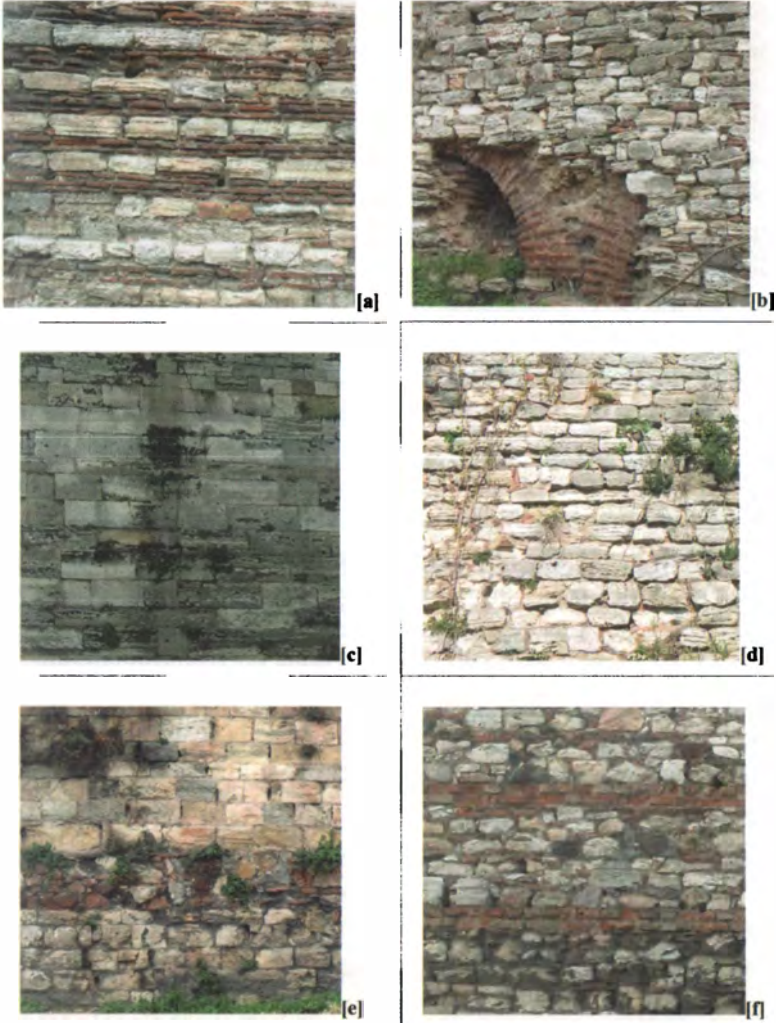

[e]

[f]

Resim 3 (a-f): İstanbul Deniz Surları üzerinde gözlenen Bizans dönemi yapım teknikleri. (N. Semiz)

Resim 4 (a-f): İstanbul Deniz Surları üzerinde gözlenen Osmanlı dönemi yapım teknikleri.
(N. Semiz)

dışındaki geç Bizans dönemi yapımlarında kullanılan bu örgü şeklinin başkentte uygulamasının az olduğunu belirtmektedir.³⁶

Deniz Surları'nda, Osmanlı dönemi onarımlarına ait izleri de görmek mümkündür. Bu dönemde taş ve tuğladan almasıık örgüyle (Res. 4a) veya sadece taştan yapılan onarımlar, örneğin Kumkapı ile Yenikapı arasında, ya da Yenikapı'daki liman surlarının batı ucundan batıya doğru ilerleyen sur kalıntılarının dış cidarlarında gözlenmektedir (Res. 4b). Osmanlı Arşivi belgeleri, 18. yüzyılın ikinci yarısında ve 19. yüzyılın ortasında, Kumkapı ile Yenikapı arasındaki lodos fırtınasından zarar gören surların tamir edildiği ve yıkılan kısımların yeniden yapıldığına işaret etmektedir.³⁷ Kumkapı ve Yenikapı arasındaki sur kalıntılarının, belirtilen tarihlerde gerçekleştirilen onarımlarla ilişkili olduğu düşünülen kısımlarında, 32 x 32 x 3,5 cm ve 35 x 35 x 4 cm boyutlu tuğlalar ve 13 ile 20 cm arasında değişen yükseklikte kesme taşlar kullanılmıştır. Bir diğer Osmanlı belgesi ise Yenikapı liman surlarının batı ucunda yer alan Davutpaşa İskeleyi civarındaki surların, 19. yüzyılın ortasında birkaç kez onarıldığını göstermektedir.³⁸

Bugün, Yeni Cami Hünkar Kasrı'nın kuzey yanında bitişik olarak yer alan, Haliç Surları üzerindeki Aya Vasil Burcu'nun (90 numaralı kule) batı ve kuzey cephelerinin üst seviyelerinde gözlenen 15-20 cm yükseklikteki düzgün kesme taş sıralarından oluşan örgünün (Res. 4c), Yeni Cami inşaatının tamamlandığı 17. yüzyılın ikinci yarısına tarihlenmesi olasıdır. Marmara Surları üzerinde, Narlı Kapı'nın batısından doksan sekizinci kuleye kadar uzanan sur hattı ise, 19. yüzyılda tahkim edilmiştir.³⁹ Muhtemelen, 1766

36 S. Eyice, *Son Devir Bizans Mimarisi: İstanbul'da Palaiologoslar Devri Anıtları* (İstanbul, 1963), 72.

37 BOA, C.BLD., Dosya no: 95, Gömlek no: 4744 (05/L/1189 H./1775); BOA, MVL, Dosya no: 329, Gömlek no: 16 (03/B/1267 H./1851); BOA, I..MVL, Dosya no: 210, Gömlek no: 6839 (17/B/1267 H./1851).

38 BOA, MVL, Dosya no: 348, Gömlek no: 121 (16/Ca/1272 H./1856); BOA, A.}AMD., Dosya no: 83 Gömlek no: 64 (1274 H./1857-1858).

39 C. Stolpe'nin 1882 tarihli İstanbul haritasında, Marmara Surları'nın Narlı Kapı'nın batısındaki kesimi üzerinde düşülen notta deprem sonrası sur onarımlarına işaret edilmektedir. C. Stolpe, *Plan von Constantinopel mit den Vorstädten, dem Hafen, und einem Theile des Bosphorus = Plan de Constantinople avec ses faubourgs, le port et une partie du Bosphore*, American Geographical Society Library, Digital Map Collection (1882) <http://collections.lib.uwm.edu/cdm/ref/collection/agdm/id/1017>, erişim: 6.09.2017.

Harita 5: Stolpe Haritası'nda Yedikule mevkii. [C. Stolpe, *Plan von Constantinopel mit den Vorstädten, dem Hafen, und einem Theile des Bosporus* = *Plan de Constantinople avec ses faubourgs, le port et une partie du Bosphore* (1882)]

depreminde, Yedikule civarındaki sahil surlarında hasarlar meydana gelmesi üzerine, sur hattı çeşitli noktalarda kesme taş örgülü payandalarla desteklenmiştir (Res. 4d, Har. 5). Ek olarak, Haliç Surları'nın günümüze ulaşan bölümlerinden, Fener civarında yer alan 30 ile 32 numaralı kuleler arasındaki surlar üzerindeki aşınan tuğla hatıl yüzeylerinde, 20 x 20 x 2,5/3 cm boyutlu tuğlaların dikine yapıştırılmasıyla yapılmış, geç Osmanlı dönemine tarihlendiği düşünülen onarımlar yer almaktadır (Res. 4e). Haliç Surları'nın on birinci ve on ikinci kuleleri arasındaki bölümüne karşılık gelen sur bölümünün ve Marmara Surları'nın altıncı ve yedinci kuleleri arasında uzanan beden duvarının üst seviyelerinde gözlenen iki sıra harman tuğlalı hatıllar arasında beş-altı kaba yonu taş sırasından oluşan örgü şeklinin ise (Res. 4f), geç tarihli müdahalelerden olduğu, harman tuğlası kullanımından anlaşılmaktadır.

Sonuçlar

Milattan önce 7. yüzyılda, Tarihî Yarımada'nın doğu ucunda bir Megara kolonisi olarak kurulan ve Roma İmparatorluğu'nun yeni merkezi olarak, MS 5. yüzyılda tüm yarımada'yı kaplayan sınırlarına kavuşan şehri deniz yönünden çevreleyen surlar, bu gelişime paralel bir yapım süreci izlemişlerdir. MS 7. yüzyıldan itibaren Bizans İmparatorluğu'nun artan tehditlere maruz kalması, Ortaçağ boyunca Deniz Surları'nda düzenli bakım ve onarımı mecbur kılmıştır. Osmanlı döneminde ise şehrin savunması açısından surların öneminin gitgide azalmasına karşın, gerektiğinde onarımları sürmüştür. 19. yüzyılda, tümüyle işlevlerini yitiren surlar, aynı yüzyılın ikinci yarısından itibaren, Endüstri Devrimi'nin yarattığı etkiler ve kentin modernleşmesi yönünde atılan adımlara bağlı olarak kayıplar yaşamaya başlamışlardır. Deniz Surları, konumları ve yapısal özellikleri itibarıyla, bu gelişmelerden Kara Surları'na göre daha çok etkilenmişlerdir. Bugün bazı kısımları ayakta olan Deniz Surları, taşıdıkları izlerle kent tarihinin farklı dönemlerine ışık tutmayı sürdürmektedir.

Sahil surlarının günümüze ulaşan bölümlerinde gözlenen farklı yapım teknikleri, Bizans ve Osmanlı dönemleri onarım ve müdahalelerine işaret etmektedir. Ek olarak, kullanılan taş ve tuğlanın boyutları, taş cinsleri ve farklı içerikteki harçlar da müdahalelerin dönemlerine ilişkin ipuçları sunabilmektedir. Bu bağlamda, sur kalıntılarının kentin tarihi ve arkeolojisine ilişkin önemli bilgiler taşıdığı açıktır. Şehrin kuruluşundan itibaren tüm dönemlerine tanıklık eden Deniz Surları'nın, günümüze ulaşan bölümlerinin korunması ve sürekliliği, aynı zamanda, her biri tarihî belge niteliğinde olan özgün malzeme ve yapım tekniklerinin korunmasıyla mümkündür.

Bizans Dönemi Anadolu'sunda Basit Sıra Tipi Hamamlar

Oğuz Koçyiğit*

Giriş

Antikçağ hamamları ile ilgili, Daniel Krencker tarafından yapılan tipolojide, aynı eksen üzerine oturtulmuş yıkanma odalarının simetrik bir düzen içerisinde yerleştirildiği plan uygulaması “sıra tipi plan” olarak tanımlanmıştır.¹ Bu simetrik düzenlemeye zaman zaman bir palaestranın da eklendiği ve böylece anıtsal bir yapı oluşturulduğu söylenebilir. Fikret Yegül tarafından Pompeii plan tipinin değişik bir çeşidi olarak ele alınan bu sıra tipi plan, imparatorluğun özellikle batı ve kuzey eyaletlerinde sevilerek uy-

* Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Sanat Tarihi Bölümü.
E-posta: ogzkcygt@yahoo.com

1 D. M. Krencker ve diğ., *Die Trierer Kaiserthermen* (Augsburg, 1929), 177-186; ayrıca bkz. F. Yegül, *Antik Çağ'da Hamamlar ve Yıkanma* (İstanbul, 2006), 161 ve res. 154; A. Farrington, *The Roman Baths of Lycia: An Architectural Study* (Londra, 1995), 18 ve dn. 15.

gulanmış, aynı eksen üzerindeki yapının çifte olarak tasarlanması ile de emperyal dediğimiz anıtsal bir biçim kazanmıştır. En erken MS 1. yüzyılın ortalarından önceye gitmemekle birlikte, bu plan anlayışında yapılan hamamların çoğu MS 2. ve 3. yüzyıllara aittir. Yine Yegül'e göre, bu plan tipi hem işlevsel bir yarar ile hamamların cüzi bir şekilde inşa edilmelerini sağlıyor hem görkem ve gösterişlerini öne çıkararak dönemin mimarlarına oldukça pratik bir uygulama sunuyordu.²

Oldukça kullanışlı olan ve gösterişli bir u tipi plan yaratma algısı oluşturabilen bu plan tipi zamanla çok sevilmiş, büyük imparatorluk hamamları dışında, küçük-orta boy hamamların da sıklıkla inşa edildikleri bir plan kurgusu olmuştur. Gerek ısıtma ve su sağlamadaki kolaylığı, gerekse yer ve maliyet kısıtlamaları nedeniyle pratik olması, bu tipin zamanla en çok tercih edilen plan tipi olmasını sağlamıştır. Roma İmparatorluğu'nun son dönemlerinde, özellikle Geç Antikçağ ile birlikte oldukça yaygınlaşmış ve Bizans dönemi boyunca, neredeyse tüm hamamlarda sıra tipi plan kurgusu uygulanmıştır.³

Sıra tipin Bizans dönemi boyunca en çok sevilen ve uygulanan hamam planı olmasının ardındaysa, şüphesiz az önce bahsi geçen tüm bu olumlu özellikler ile birlikte, dönemin yıkanma alışkanlıkları ve sosyoekonomik gelişmelerin de doğrudan bir etkisinin olduğunu söylemeliyiz. Bu anlamda, Anadolu'daki Bizans dönemi hamamları üzerine yoğunlaşan bu kısa çalışma boyunca, Geç Antikçağ ile başlayan ve Bizans dönemi boyunca yoğun bir biçimde kullanılan sıra tipi plan geleneğinin Bizans hamamlarına olan etkileri üzerinde duracak, mevcut örneklerden yola çıkarak Bizans hamam geleneği üzerindeki rolünü tartışmaya çalışacağız. Bunun için öncelikle erken dönemlerden itibaren Bizans toplumunun ha-

2 Sıra tipi plan ve bu plan tipinin genel özellikleri ile ilgili olarak bkz. Yegül, *Antik Çağ'da Hamamlar*, 69-76 ve 161, dn. 2; I. Nielsen, *Thermae et Balnea: The Architecture and Cultural History of Roman Public Baths* (Aarhus, 1990), 51-52 ve res. 1.

3 I. P. Arvanitidou, "The Byzantine Baths in the Greek part of Provincia Macedonia A", *Second International Scientific Symposium 'Days of Justinian I'. Samuel's State and Byzantium: History, Legend, Tradition, Heritage*, Üsküp, 17-18 Ekim 2014, ed. M. B. Panov (Euro Balkan Üniversitesi, 2015), 2:203.

mamlara ve yıkanma alışkanlığına bakışını ele alacağız. Ardından Bizans hamamlarının plan kurgularını belli bir tipoloji içerisinde değerlendirip sıra tipi plan kurgusunun Bizans hamam geleneğine olan etkisini irdedeceğiz.

Antik Hamamların Değişim-Dönüşümü

Geç Antikçağ ve değişen yıkanma alışkanlıkları

İyi bilindiği üzere, Geç Antikçağ olarak adlandırılan tarihsel aralık, hamam yapılarının biçimsel olarak değişik formlar kazandığı ama aynı zamanda, plan kurgusu ve kullanılan malzeme bakımından bölgesel farklılıkların da azami düzeye ulaştığı bir dönemdir.⁴ Örneğin bu dönemde Likya bölgesi hamamları plan ve uygulama bakımından Batı Anadolu hamamlarından tamamen farklıdır. Likya hamamlarının plan kurgusu bakımından daha çok İtalya yarımadası ile ilişkili oldukları bilinir. Aynı şekilde Kilikya bölgesi ve Kuzey Suriye hamamları da diğer hamamlardan oldukça farklı bir görüntü ortaya koyarlar.⁵ Zira hamamlardaki bu farklılıklar kullanılan malzemede kendini daha da belli eder. Yine bu dönemde, bireysel yıkanma alışkanlıklarının ön plana çıktığı ve hamamların, zenginlerin konutlarında sıklıkla inşa edilen bir yapı biçimi olduğu da görülür.⁶

Ancak, tüm bu mimari gelişmelere rağmen, Geç Antikçağ süphesiz daha çok, hamamların inşasındaki azalma ve durağanlık belirtilerinin kendini hissettirmeye başladığı bir dönemdir. Bu dönemde şehirlere su sağlayan geniş ve pahalı su sistemlerinin, ekonomik güçsüzlükler ve yöneticilerin beceriksizliklerinden ötürü varlıklarını koruyamamaları, hamamların çalışmasına etki eden

4 F. K. Yegül, "Cilicia at the Crossroads: Transformations of Baths and Bathing Culture in the Roman East", *Olba* 8 (2003): 58-59.

5 Age., 58-59.

6 Geç Antikçağ hamamları ile ilgili geniş ve bibliyografik bir çalışma için bkz. L. Lavan, "Social Space in Late Antiquity", *Objects in Context, Objects in Use: Material Spatiality in Late Antiquity*, ed. L. Lavan, E. Swift ve T. Putzeys (Leiden, 2007), 137-142.

en önemli unsurların başında gelir.⁷ Azalan finansal kaynaklar ve yetersiz nüfusla birlikte, kimi araştırmacılara göre kilisenin bu dönemde yıkanmaya karşı olan katı tutumu da hamamların yapımına olumsuz yönde etki etmiş, özellikle büyük boyutlu halk hamamlarının terk edilmesine neden olmuştur.⁸ Bilhassa MS 6. yüzyıldan sonra, hamam yapıları kentlerde artık birer sosyal merkez olmaktan uzaklaşmış ve basit yapılara dönüşmüştür.

Bizans'ın en güçlü iktidarlarından biri olarak bilinen I. İstini-anus döneminde (hük. 527-565) başlatılan büyük imar programı dahilinde çok sayıdaki şehrin su yolları onarılmış ya da yenileri yapılmış; kentlere hamam inşa edilmesi teşvik edilmiştir. Ancak bunlar, hamamlara yönelik olumsuz tutumları durdurmaya yetmemiştir.⁹ MS 7. yüzyılın başlarından sonra ise büyük boyutlara sahip sadece birkaç hamamdan ismen bahsedilir olmuştur. Zira ilerleyen

-
- 7 Ekonomik sıkıntılarla birlikte gelişkin Roma su sistemlerinin bu dönemden itibaren şehirlerde artık işlemez hale gelmeye başlaması, su ihtiyacının bir problem olarak ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bkz. H. G. Saradi, *The Byzantine City in the Sixth Century: Literary Images and Historical Reality* (Atina, 2006), 341. Ayrıca dönemin ekonomik sıkıntılarının yıkanma alışkanlıklarına etkileri için bkz. F. K. Yegül, *Roma Dünyasında Yıkanma* (İstanbul, 2011), 249. Yıkanma geleneğinin ve hamamların ortadan kaybolmaları ile ilgili bkz. Yegül, "Cilicia at the Crossroads", 58; Saradi, *The Byzantine City*, 343, dn. 1957; C. Mango, "Daily Life in Byzantium", *JÖB* 31.1 (1981): 340-341; "La Vita in Città", *La Civiltà Bizantina. Oggetti e messaggio: Architettura e ambiente di vita*, ed. A. Guillou (Roma, 1993), 244-46; ayrıca son yıllarda yapılan genel bir değerlendirmeye için bkz. I. Uytterhoeven ve F. Martens, "Private bathing and water consumption at Sagalassos (SW-Turkey) and Asia Minor", *Cura Aquarum in Jordania*, ed. A. Guillou (Siegburg, 2008), 296.
- 8 Kilise kurumlarının hamamlara yönelik tutumlarıyla ilgili tartışmalar için özellikle bkz. Yegül, "Cilicia at the Crossroads", 57; Yegül, *Antik Çağ'da Hamamlar*, 315-318; Nielsen, *Thermae et Balnea*, 148; E. Brödner, *Die römischen Thermen und das antike badewesen* (Darmstadt, 1983), 257-67; J. Zellinger, *Bad und Bäder in der altchristlichen Kirche: eine Studie über Christentum und Antike* (Münih, 1928), 24-46 ve özellikle A. Berger, *Das Bad in der byzantinischen Zeit* (Münih, 1982), 34 vd.
- 9 Prokopios'un aktardıklarından merkezi yönetimin imparatorluk genelinde su yapıları da dahil birçok kamu yapısının inşasına ya da onarımına destek olduğunu biliyoruz. Örneğin imparator İustinianus'un Bithynia bölgesinde Pithia'da ve Helenopolis'te, Kapadokya'da Mokissos'ta üç yeni hamam inşa ettirdiğini, başta İznik ve Nikomedia olmak üzere Anadolu'nun çok çeşitli yerlerinde hamamları onarttığını öğrenmekteyiz. Ancak aynı imparator döneminde, adeta bu duruma tezat oluşturacak biçimde başkent Konstantinopolis'in su kemerlerinin harap bir vaziyette olduğunu ve merkezi yönetimin bunları onartmadığı da kaynaklarda bahsedilen bir hadisedir. Bkz. Saradi, *The Byzantine City*, 334.

dönemde akıbeti hakkında bilgi olan tek halk hamamı, başkent Konstantinopolis'teki Zeuxippos Hamamları'dır.¹⁰

Büyük boyutlu halk hamamlarının inşasında ve işletilmesinde yaşanan tüm bu olumsuzluklara rağmen, birçok erken ve orta Bizans kaynağında, saray ve manastırlarla birlikte bazı kiliselere bağlı küçük hamamlardan sıklıkla bahsedilir.¹¹ Örneğin, İmparator II. Mikhael'in (hük. MS 820-829) tahta geçmeden evvel İmparator V. Leo'ya (hük. MS 813-820) karşı girdiği ilk darbe girişiminde başarısız olduktan sonra sarayın hamamlarını ısıtan dev kazanlara atılma cezasına çarptırıldığını biliyoruz.¹² Yine İmparator II. Konstans'ın (hük. MS 641-668) 668 yılında, İmparator III. Romanos'un (hük. 1028-1034) ise 1034 yılında kendi saraylarının hamamlarında öldürülmeleri hadiseleri, dönemin yazarlarınca detaylı olarak ele alınmıştır.¹³ Bu durum, küçük boyutlu yapılar biçiminde tasarlanmış ve birkaç mekândan ibaret hamamların kullanılmasının, MS 9. ve 10. yüzyıllarda hatta 11. yüzyılın başlarında halen geçerliliğini koruyan bir uygulama olduğunu gösterir.¹⁴

Peki, hacimsel olarak antik gelenekteki halk hamamlarından farklı bir biçim kazandıkları anlaşılan bu Bizans hamamları sadece elit kişilere mi hizmet vermekteydi? Öyle bile olsa, bunların plan kurguları ve biçimsel özellikleri nelerdir? Bu yapılar antik gelenekten farklı olarak hangi teknik donanımlara sahipti ya da değildi? Belli bir imar programı dahilinde mi, yoksa ihtiyaca göre mi inşa edilmişlerdi? Tüm bu soruların cevaplarına yaklaşmak için, bu dönemde inşa edilmiş ya da işlevselliğini koruyabilmiş kısıtlı sayıdaki hamam kalıntısına bakmak yeterli olacaktır.

Başkentten başlayacak olursak, İstanbul'un Bizans hamamlarını ele aldığı çalışmasında Fikret Yegül'ün, arkeolojik veriler ve yazılı kaynaklardan oluşan sınırlı sayıdaki bilgiyi bir araya getirerek, iki düzine kadar hamamın ismini ve kabaca bunların bulundukları

10 A. Berger, "Bizans Çağında Hamamlar", *Anadolu Medeniyetlerinde Hamam Kültürü: Mimari, Tarih ve İmgelem*, ed. N. Ergin (İstanbul, 2011), 70-71.

11 Age., 72-73.

12 J. J. Norwich, *Bizans: Yükseliş Dönemi (MS 803-1081)* (İstanbul, 2013), 37.

13 II. Konstans ile ilgili bkz. J. J. Norwich, *Bizans: Erken Dönem (MS 323-802)* (İstanbul, 2013), 262; III. Romanos ile ilgili bkz. ay., *Bizans: Yükseliş Dönemi*, 222.

14 Yegül, *Roma Dünyasında Yıkınma*, 252-253.

yerleri belirleyebildiğini görürüz.¹⁵ Bu hamamlardan yaklaşık yarısının –MS 7. ve 8. yüzyıllar da dahil– MS 9. ve 10. yüzyıllara kadar hizmet verdikleri anlaşılr. Çoğu bir saray yapısına bağlı olarak inşa edilmiş ya da kullanılmış olan bu hamamlar arasında, manastır kuruluşlarına bağlı olarak hizmet vermiş olanlar da mevcuttur.¹⁶ Ne yazık ki, bu yapılardan hiçbirinin kalıntıları günümüze ulaşmadığından, bunların hangi plan tipinde inşa edildikleri ya da ne tür bir tasarıma sahip oldukları hakkında bilgimiz yoktur. Ancak listedeki hamamların tamamına yakınının bir saray ya da manastır kuruluşuna bağlı olarak hizmet verdiğinin anlaşılması, bu dönemde yıkanma alışkanlığının öyle ya da böyle sadece belli standartları yakalamış kişilere has bir uygulama olmaya başladığını gösterir.

Başkentte plan olarak bildiğimiz yapıların sayısı ise bugün birkaç taneyi geçmez ve bunların tamamı Geç Antik döneme ya da erken Bizans dönemine ait yapılar olarak kabul edilir. Aynı zamanda kaynaklarda adı geçmeyen bu yapıların herhangi bir kişi ya da kuruma ait olup olmadıklarını da şu an için bilemiyoruz. Kent içinde kısıtlı alanlarda yapılan kazılar sonrasında tesadüfen ortaya çıkarıldıklarından, çevrelerinde fiziksel olarak bu yapılarla bağlantılı herhangi bir konut ya da saray benzeri sivil yapılaşma tespit etme imkânı da olmamıştır. Dolayısıyla bu hamamların özel kullanımlar için tasarlanmış bireysel yapılar mı ya da kamu yararına çalışan küçük halk hamamları mı olduklarını belirlemek hayli zordur. Bunlar arasında Kalenderhane hamamları olarak bilinen yapı, nişler ve apsislerle hareketlendirilen kurgusuyla, Geç Antikçağ mimarisinde oldukça bilinen ve sevilen bir planlama ortaya koyar.¹⁷ Topkapı Sarayı arazisi içerisinde, Arkeoloji Müzesi'nin arkasındaki hamam yapısı ise

15 F. K. Yegül, "The Baths of Constantinople: An Urban Symbol in a Changing World", *Archaeology and History in Classical, Medieval and Post-Medieval Greece, Studies on Method and Meaning in Honor of Timothy E. Gregory*, ed. W. Caraher, L. J. Hall ve R. S. Moore (New York, 2008), 180-84; ayrıca bkz. Yegül, *Roma Dünyasında Yıkanma*, 220-225.

16 Age., 220-225.

17 Age., 219 ve res. 101. Ayrıca bkz. Yegül, "The Baths of Constantinople", 173-175 ve res. 11.3; Berger, "Bizans Çağında Hamamlar", 77 ve res. 3. Ayrıca bkz. W. Müller-Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası*, çev. Ü. Sayın (İstanbul 2007), 49, res. 26; *Kalenderhane in Istanbul: Final Reports on the Archaeological Exploration and Restoration at Kalenderhane Camii, 1966-1978*, c. 1, *The buildings, their history, architecture and decoration*, ed. C. L. Striker, Y. D. Kuban ve A. Berger (Mainz, 1997), 31-36.

basit sıra tipi plan kurgusuyla yine tipik ama küçük bir hamam profili çizer.¹⁸ Başkent'in sayfiye yerlerinden biri olarak bilinen Küçük Çekmece'deki Rhegion Hamamı da sıra tipin uygulandığı bir başka Geç Antik hamamı olarak göze çarpar.¹⁹

Anadolu'da bulunan az sayıdaki hamam yapısı da başkenttekilere benzer özellikler gösterir. Bu dönemde tespit edilmiş mevcut hamamların ağırlıklı biçimde bir villa ya da konuta bağlı gelişen, daha çok özel ve bireysel yıkanmaya yönelik oldukları görülür. Ama aynı zamanda, sayıları oldukça kısıtlı olsa da hâlâ kamu yararına çalışan bazı halk hamamlarının da mevcut olduğunu söylemeliyiz. Kısıtlı sayıdaki bu hamamlar daha çok Roma geleneğine bağlı olarak inşa edilmiş Geç Antikçağ yapılarıdır ve zaman içerisindeki çeşitli onarımlar ya da tamiratlar sonrasında ancak erken Bizans döneminin sonlarına dek kullanılmışlardır. Kilikya bölgesinde Anemourion²⁰ ve İotape²¹ Hamamları başta olmak üzere, son yıllarda Likya bölgesinde sürdürülen arkeolojik kazılarda ortaya çıkarılan Andriake,²² Limyra²³ ve Patara'daki Hurmalık Hamamı²⁴ bunların arasında günümüze ulaşabilmiş en iyi örneklerdir. Bu hamamlar boyut ve hacim bakımından oldukça mütevazı yapılarıdır; ancak hepsinin ortak noktası basit sıra tipi plan kurgusunda inşa edilmiş olmalarıdır.

-
- 18 Yegül, *Roma Dünyasında Yıkanma*, 219; ay., "The Baths of Constantinople", 173-175 ve res. 11.2; Berger, "Bizans Çağında Hamamlar", 75-76 ve res. 2. Ayrıca bkz. Müller-Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası*, 50, res. 27-28.
- 19 A. Ogan ve A. M. Mansel, "Rhegion-Küçük Çekmece Hafriyatı: 1940-41 Çalışmaları-na Dair Rapor", *Belleten* 6 (1942), 21-23, lev. 1; Yegül, *Antik Çağ'da Hamamlar*, 300, res. 325, dn. 79. Ayrıca bkz. ay., "The Baths of Constantinople", 174.
- 20 J. Russel, "Transformations in early Byzantine urban life. The contribution and limitations of archaeological evidence", *The 17th International Byzantine Congress Major Papers*, Dumbarton Oaks/Georgetown University, Washington, DC, 3-8 Ağustos 1986 (New Rochelle-New York, 1986), 137-154.
- 21 Farrington, *The Roman Baths of Lycia*, 168 ve Yegül, *Antik Çağ'da Hamamlar*, 267, res. 304.
- 22 N. Çevik ve S. Bulut, "Andriake Doğu Hamamı: Bölgenin Hamam Mimarlığına Işık Tutan Yeni Bir Örnek", *Adalya* 17 (2014): 236 vd., plan için bkz. res. 4.
- 23 M. Seyer ve U. Schuh, "Limyra 2010", *ANMED Anadolu Akdenizi Arkeoloji Haberleri* 9 (2011): 54, plan için bkz. res. 1.
- 24 T. Korkut, "Zur lykischen Badearchitektur im Lichte der Thermen von Patara", *IstMitt* 53, (2003): 448-450, plan için bkz. Abb. 2.

Dönemin aristokratlarına ait villa ya da benzeri konutlarda karışımıza çıkan bireysel yıkanmaya yönelik hamamlar için burada ayrı bir parantez açmamız gerekir. Bunlar, kamu yararına çalışan halk hamamlarının sayılarının ve bu yapılara yapılan yatırımların giderek azaldığı bir dönemde, duruma tezat teşkil edecek biçimde oldukça masraflı ve gösterişli yapılar olarak karşımıza çıkarlar. Az önce değindiğimiz kamu yararına çalışan basit halk hamamları, bu döneme kadar ancak çeşitli onarımlar ya da restorasyonlar sonrası güç bela ulaşabilmeyi başarabilirken, dönemin aristokratlarına hizmet eden bireysel hamamlar oldukça gösterişli bir biçimde tasarlanıp kurgulanmışlar ve inşa edilmişlerdir. Ancak burada da altı çizilmesi gereken husus, bu hamamlardaki plan kurgusunun da daima küçük, kompakt hamamlar için uygun olan sıra tipi hamam kurgusunda olduğudur.

Örneğin, Efes'te Bizans Vali Sarayı olarak adlandırılan gösterişli konut yapısının sahip olduğu özel hamam (Sarhoş Hamamı), erken Bizans dönemi için tipik sayılabilecek sıcaklık mekânları ile sıra tipi bir düzende inşa edilmiştir. MS 5. ya da 6. yüzyıllara tarihlenen yapı bu dönem için oldukça iddialıdır.²⁵ Sagalassos'ta ise kentin ileri gelenlerinden birine ait olduğu anlaşılan konutta, MS 4. ya da 5. yüzyılın başlarına tarihlenen bir hamam bulunur. Sıra halinde ve her biri tonoz örtülü toplam dört mekândan meydana gelen hamamın, zaman içerisinde yapılan değişiklikler sonrasında küçüldüğü ve sadece ısıtılan iki mekânı ile MS 6. yüzyılın başına kadar çalıştığı kabul edilir.²⁶

Geç Antik dönem ile başlayan ve Bizans döneminde sevilerek kullanılan lüks konutlara applike edilen bu hamam yapıları, konut sahiplerinin görkemlerini dışarı vurmalarının değişik bir yorumu ve aynı zamanda bireysel yıkanma alışkanlıklarına doğru bir eğilimin göstergesidir. Efes'te Yamaç Ev 2'de,²⁷ Aphrodisias'ta Tet-

25 M. Steskal, "Erken Bizans Dönemi'nde Ephesos'da Yıkanma ve Hamam Mimarisi", *Bizans Dönemi'nde Ephesos*, ed. F. Daim ve S. Ladstätter (İstanbul, 2011), 87-89.

26 Uytterhoeven ve Martens, "Private bathing and water consumption", 296 vd.

27 Yamaç Ev 2 ile ilgili, son yıllarda kazıları yöneten arkeologlarca hazırlanan ve dilimizde basılan rehber kitap oldukça değerlidir. Yapıların topografyası ve kronolojisi başta olmak üzere, genel özellikleri ve süsleme biçimlerinin son derece sade bir biçimde aktarıldığı bu eser için bkz. S. Ladstätter, *Ephesos: Yamaç Ev 2* (İstanbul, 2012).

rapylon Evi'nde,²⁸ Ksanthos'ta *Akropolis* Üzerindeki Ev'de²⁹ ve Antandros³⁰ gibi burada sayamayacağımız daha birçok yerde, bahsettiklerimizin benzeri çok sayıda villa ya da konut yapısına bağlı olarak gelişmiş, birkaç odadan ibaret sıra tipi kurgusunda hamam örnekleri mevcuttur.

Bizans'ın ilerleyen dönemlerinde imparatorluk sarayları ve aristokratların zengin villalarına ait hamamların dışında, kayıtlarda neredeyse hiçbir hamama rastlanmaması, Cyril Mango'nun doğru bir yaklaşımla belirttiği gibi, bir yandan geniş halk kitleleri için yıkanma alışkanlığının yok olduğunu, diğer taraftan da bilinçli olarak korunduğunu ortaya koyar.³¹

Yukarıda ele alınan örneklerden çıkarılacak sonuç –zengin konut sahiplerinin görkemlerini yansıtan bireysel yıkanmaya yönelik hamamları bir tarafa bırakacak olursak– hamamların Geç Antik-çağ ile birlikte boyut olarak artık küçüldükleri ve mütevazı bir yapıya bürünerek yaşamlarını devam ettirmeye çalıştıklarıdır. Bu süreçte mimari form olarak, hem daha pratik hem daha ucuz küçük sıra tipi hamamların en çok tercih edilen hamam kurgusu olduğu anlaşılır. Bunlar sadece yıkanma için gerekli odalardan oluşan –bu çoğunlukla *tepidarium* ve *caldarium* olarak adlandırılan ısıtılan iki temel odadır– ve artık *frigidarium* olarak adlandırılan soğuk oda ya da gösterişli yıkanma havuzlarının olmadığı, sadece hamama girişi sağlayan bir karşılama odasına (*apodyterium*) sahip hamamlardır.³²

28 I. Baldini Lippolis, *La domus tardoantica. Forme e rappresentazioni dello spazio domestico nelle città del Mediterraneo* (Bolonya, 2001), 120.

29 Age., 322; ayrıca bkz. D. Parrish, "Introduction: The Urban Plan and Its Constituent Elements", *Urbanism in Western Asia Minor: New Studies on Aphrodisias, Ephesos, Hierapolis, Pergamon, Perge and Xanthos*, ed. D. Parrish (Rhode Island, 2001), 29; L. Özgenel, "Public Use and Privacy in Late Antique Houses in Asia Minor: The Architecture of Spatial Control", *Housing in Late Antiquity: From Palaces to Shops*, ed. L. Lavan, L. Özgenel ve A. Sarantis (Leiden, 2007), 244.

30 G. Polat ve Y. Polat, "Antandros 2003-2004 Yılı Kazıları", 27. *KazSonTop*, 2 cilt (Ankara, 2006), 1:89-104; G. Polat ve diğ., "Antandros 2005 Yılı Kazıları", 28. *KazSonTop*, 2 cilt (Ankara, 2007), 2:43-62; G. Polat ve diğ., "Antandros 2006 Yılı Kazıları", 29. *KazSonTop*, 3 cilt (Ankara, 2008), 1:455-476.

31 Mango, "Daily Life", 340-341 ve Yegül, *Antik Çağ'da Hamamlar*, 295.

32 Hamamların artık biçimsel olarak aldıkları bu yeni form ile ilgili bkz. Yegül, "Cilicia at the Crossroads", 59; Steskal, "Erken Bizans Dönemi'nde Ephesos'da Yıkanma ve Hamam Mimarisi", 79 ve dn. 24; Berger, *Das Bad in der byzantinischen Zeit*, 85 ve 96. Son yıllarda yapılan güncel bir değerlendirme için bkz. Arvanitidou, "The Byzantine Baths", 203-205.

Kilise ve Bizans Hamamları

Bizans hamam mimarisindeki esas değişim, ilerleyen zamanlarda Kilise'nin antik yıkanma alışkanlıklarına rağmen bu yapıları bir temizlik ve sağlık unsuru olarak görüp kabul etmesiyle yaşanır. Bundan sonra, hamamlar manastırların bir parçası olarak ya da sıklıkla kilise ve piskopos konutlarının (*episkopeion*) yanlarına inşa edilmeye başlanır. Bu da hamamların yapım ve onarımlarının artık ruhban sınıfın uğraşlarından biri olduğunu gösterir.³³

Kiliselerdeki, manastırlardaki veya hacılar için hac merkezlerindeki birçok hamamdan anlaşılaacağı üzere, hamamlar artık kilise tarafından kamusal bir hizmet aracı olarak algılanmaya başlamışlardır.³⁴ MS 6. yüzyıl ve sonrasında kiliselerin hamamlar yaptırdığı ve onarttığına dair çok sayıda yazılı bilgi vardır. Örneğin, Piskopos Theodoros Scythopolis'te bir hamamı onartmış, Piskopos Marcianus ise Gaza'da bir hamam yaptırmıştır.³⁵ Yine bu dönemle birlikte küçük hamamların kiliselere aplike edildikleri ve manastırlarda özel konutlara dönüştürüldükleri görülür. Ayrıca hamamlar imparatorlar ve üst sınıf aristokratların sadece kendi zevklerine uygun ve kendileri için inşa ettirdikleri yapılar değildi. Özellikle başkent Konstantinopolis gibi nüfusun kalabalık olduğu yerlerde hayır amaçlı yapılar (*diakonia*) olarak da yaptırılırlardı.³⁶

Bizans dönemi boyunca, manastırlara ait vakıf belgeleri ve döneme ait yazılı kaynaklarda, hamamlar ve yıkanma ile ilgili çok sayıda bilgi bulunmasına karşın, arkeolojik verilerin oldukça sınırlı olduğunu söylemek, Bizans sanatı ve arkeolojisi ile ilgilenenler için hiç de şaşırtıcı olmasa gerek. Bilinen en iyi örneklerin de daha çok Anadolu dışında, Mısır, Suriye ve özellikle de geç dönemde Yunanistan'da bulunduğunu ayrıca söylemeliyiz. Ancak bu eksikliğe rağmen Anadolu'da piskopos konutları (*episkopeion*) ile birlikte

33 Saradi, *The Byzantine City*, 328.

34 Berger, *Das Bad in der byzantinischen Zeit*, 38; Steskal, "Erken Bizans Dönemi'nde Ephesos'da Yıkanma ve Hamam Mimarisi", 80.

35 Saradi, *The Byzantine City*, 329-330.

36 Age., 330.

inşa edilmiş ya da bu konutların bir parçası olarak açığa çıkarılmış bazı hamam kalıntılarına rastlamak mümkündür. Örneğin, Efes'te geniş bir avlu etrafında gelişen büyük konut yapısının batı kısmında, tabanı mozaiklerle bezenmiş bir hamam bulunur. Birbirlerine paralel olarak dizilmiş bir sıra mekândan oluşan hamamın, burada piskoposun özel kullanımında olduğu düşünülür.³⁷

Aphrodisias'ta ise *trikonkhos* planlı ve gösterişli karşılama odası ile bilinen piskopos konutunun odak noktasındaki *peristilin* hemen güneyinde yer alan birkaç odalı hamam, bir diğer örnektir. Mermer kaplamalı odaları ve yıkanma küvetleri ile, bu hamam olasılıkla MS 5. yüzyılda kullanılmıştı.³⁸

Bununla birlikte Myra,³⁹ Phaselis,⁴⁰ Side,⁴¹ Limyra⁴² ve Iasos⁴³ gibi dönemin diğer önemli merkezlerinde tespit edilen lüks ve gösterişli piskopos konutlarında da hamam ya da benzeri yapıların varlığı tespit edilmiştir. Yine son yıllarda yapılan kazılar sonrası ortaya çıkarılan Olympos'taki büyük piskopos konutunun da benzer şekilde birkaç mekândan ibaret sıra tipi bir hamama sahip olduğu düşünülmektedir.⁴⁴

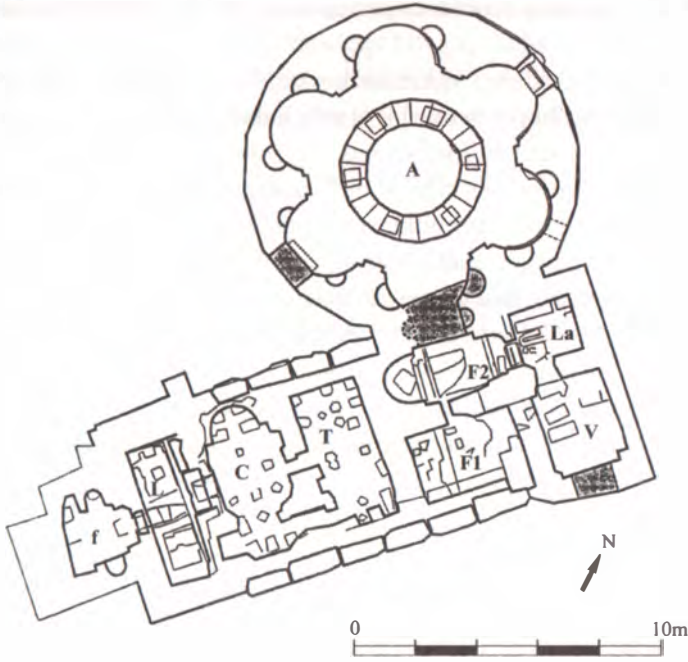
-
- 37 W. Müller-Wiener, "Bischofresidenz des 4.-7. Jhs. im östlichen Mittelmeer-Raum", *Actes du XI congrès international d'archéologie chrétienne*, Lyon, Viyana, Grenoble, Cenevre, Aoste, 21-28 Eylül 1986, ed. N. Duval, 3 cilt (Roma, 1989), 1:676, res. 8; B. Ceylan, "Episkopeia in Asia Minor", *Housing in Late Antiquity*, 178, res. 3.
- 38 M. L. Berenfeld, "The Triconch House and the Predecessor of the Bishop's Palace at Aphrodisias", *AJA* 113.2 (2009): 211-213. Ayrıca bkz. Ceylan, "Episkopeia in Asia Minor", 181.
- 39 S. Y. Ötügen, "1995 Yılı Demre-Aziz Nikolaos Kilisesi Kazıları", 18. *KazSonTop*, 2 cilt (Ankara, 1997), 2:472-473; ay., "1996 Yılı Demre-Aziz Nikolaos Kilisesi Kazıları", 19. *KazSonTop* (Ankara, 1998), 2:543-545; ay., "1997 Yılı Demre-Aziz Nikolaos Kilisesi Kazıları", 20. *KazSonTop*, 2 cilt (Ankara, 1999), 2:483-484 ve çiz. 2.
- 40 Ceylan, "Episkopeia in Asia Minor", 180.
- 41 Ceylan, "Episkopeia in Asia Minor", res. 1. Ayrıca bkz. A. M. Mansel, *Side, 1947-1966 Yılları Kazıları ve Araştırmalarının Sonuçları* (Ankara, 1978), 264-273.
- 42 Ceylan, "Episkopeia in Asia Minor", 181; ayrıca bkz. J. Borchhardt, "Forschungen in Limyra", *The Proceedings of the Xth International Congress of Classical Archaeology*, Ankara-İzmir, 20-30 Eylül 1973, ed. E. Akurgal (Ankara, 1978), 811-817.
- 43 Iasos hakkında bkz. C. Laviosa, "Les fouilles de Iasos", *The Proceedings of the 10th International Congress of Classical Archaeology*, 1093-1099; Ceylan, "Episkopeia in Asia Minor", 181.
- 44 Olympos'taki piskopos konutu hakkında bkz. Y. Olcay Uçkan ve G. K. Öztaşkın, "Olympos Kazısı 2015 Yılı Çalışmaları", 38. *KazSonTop*, 3 cilt (Ankara, 2017), 3:187-192, yapının planı için bkz. çiz. 2.

Geleneğin Son Temsilcileri mi? Anadolu'daki Bazı Münferit Bizans Hamamları ve Düşündürdükleri

Ancak son yıllardaki arkeolojik veriler, saray benzeri konutlara ya da dinî yapılara entegre olmuş biçimde düzenlenen ve hamam geleneğinin Bizans döneminin ortalarına kadar canlı kalmasını sağlayan bu yapılar dışında, karakterleri üzerine halen tartışmalar yapılan, münferit diyebileceğimiz bazı hamamların da var olduğunu ortaya koymuştur. Bunlar herhangi bir kişiye atfedilmediklerinden ya da banileri bilinmediğinden, kaynaklarda adı geçmeyen, küçük ve orta sınıf hamamlardır. Neredeyse orta Bizans dönemine kadar kullanılmışlardır. Konumları itibarıyla kiliseler yanında ya da yakınında gelişmiş olmalarına rağmen, herhangi bir dinî yapı ya da konut benzeri yapıyla şimdilik ilişkileri tespit edilemeyen bu yapıların, en azından halkın bazı kesimleri tarafından kullanıldığını kabul edebiliriz.

Orta Anadolu düzlüklerinde, önemli bir geçiş güzergâhı üzerinde bulunan Amorium'da ortaya çıkarılmış hamam, bu şekildedir. MS 6. yüzyılın ortalarında inşa edilmiş yapı, ilk yapım evresinde çokgen biçimli ve mermerlerle kaplı son derece gösterişli bir *apodyteriuma* sahiptir (Şek. 1). Ancak kısa bir süre sonra, bu gösterişli mekânın işlev dışı kaldığı ve hamamın birbirine paralel biçimde sıralanmış birkaç mekân ile MS 9. yüzyılın ortalarına kadar kullanıldığı anlaşılmıştır. Apsis biçimli *caldariumu* ile, tipik sıra tipi planda ve son derece kompakt biçimde inşa edilmiş hamamın su ihtiyacı, bu dönemde kente su getiren bir su sisteminin varlığı bilinmediğinden, yanı başındaki sarnıç ve yapının etrafında bulunan kuyulardan karşılanıyordu.⁴⁵ Bugün kentin en iyi bilinen kilisesine

45 E. A. Ivison, "Excavations at the Lower City Enclosure, 1996-2008", *Amorium Reports 3: The Lower City Enclosure. Finds Reports and Technical Studies*, ed. C. Lightfoot ve E. A. Ivison (İstanbul, 2012), 5-151; Amorium Bizans Hamamı ile ilgili kazı raporları için bkz. C. Lightfoot ve Y. Arbel, "Amorium Kazısı 2001", 24. *KazSonTop*, 2 cilt (Ankara, 2003), 1:521-523; ay., "Amorium Kazısı 2002", 25. *KazSonTop* (Ankara, 2004), 1:1-3; C. Lightfoot ve diğ., "The Amorium Project: Excavation and Research in 2001", *DOP* 58 (2004), 356-363. Ayrıca yapı üzerine kapsamlı bir yüksek lisans tezi için bkz. O. Koçyiğit, "Amorium Hamam Yapısı" (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Onsekiz Mart Üniversitesi, 2006).

Şekil 1: Amorium Bizans hamamı, Emirdağ-Afyon. (Çizim: O. Koçyiğit)

sadece 100 m mesafede bulunan yapının, bir saray ya da piskopos konutu ile şimdilik organik bir bağı tespit edilememiştir.

Amorium'dakine benzer uygulamalar, Paphlagonia bölgesinin önemli merkezlerinden biri olan Hadrianopolis'te de bulunur. Nitelikli donanımları ve plan kurguları ile dikkate değer iki hamam yapısında, zengin mozaik döşemeler ve döneme özgü yerel özellikler taşıyan ısıtma sistemleri ortaya çıkarılmıştır.⁴⁶ Benzerleri Amorium ve Parion'da ele geçmiş olan ve MS 6. yüzyılda kullanıldıkları tahmin edilen *terracotta spacer*lar, burada mozaiklerle birlikte hamamların tarihlendirilmesinde oldukça işlevsel olmuşlardır.⁴⁷ Buna göre, MS 5.

46 B. N. Kılavuz ve E. Çelikbaş, "Paphlagonia Hadrianopolis'i", *Türk Kültürü ve Sanat Araştırmaları Dergisi* 2.3 (2013): 169-172.

47 Age., 169-172.

yüzyılın sonrasına tarihlenen hamamların MS 8. yüzyıla dek kullanıldıkları tespit edilmiştir. “Hamam B” olarak adlandırılan yapının kent kilisesine oldukça yakın bir konumda yer alması ise Amorium hamamı ile bir başka benzerlik olarak kabul edilebilir. Zira hamam, hemen yanı başındaki fonksiyonu henüz belli olmayan *apsidal* (apsis formu) yapı ve lüks villa ile birlikte değerlendirildiğinde, konum olarak kentin önemli bir noktasında yer alıyor olmalıydı.⁴⁸

Kartal-Dragos’ta, daha önce İstanbul Arkeoloji Müzeleri tarafından açığa çıkarılan ve son yıllarda detaylıca çalışılarak, hakkını da bir de yüksek lisans tezi hazırlanan hamam yapısı ise 600 metrekareye yaklaşan büyüklüğü ile sıra tipi planda inşa edilmiş bir başka yapıdır. “U” tipi bir servis koridoru ile çevrelenmiş hamam, birbirine paralel beş mekândan oluşur.⁴⁹

Milattan sonra 5. ve 6. yüzyıllarda yapıldığı, 10. ve 11. yüzyıllara kadar da kullanımda olduğu anlaşılan yapının,⁵⁰ tıpkı Amorium ve Hadrianopolis’teki gibi, bir kilisenin hemen yanı başına inşa edilmiş olması ve ayrıca, burada büyük konut benzeri bir başka yapının bulunması, Bizans döneminde hamam-kilise ve konut yapıları arasındaki sıkı ilişkinin bir sonucudur. Bu durum, daha önce Yegül tarafından İstanbul’un Osmanlı kent yaşamı örnek alınarak önerilen, bir mahalle üçlemesi şeklinde de yorumlanabilir.⁵¹

Anadolu örnekleri üzerinden yaptığımız bu değerlendirmeler, Yunanistan’da da benzer bir durum sergiler ve hamam geleneğinin burada da uzunca bir müddet daha devam ettiğini gösterir. Örneğin, Geç Antikçağ’da inşa edilmiş ve erken Bizans dönemi boyunca kullanılmış Korinthos hamamlarının boyut ve plan kurgusu açısından Anadolu’dakilerden farklı olmadığı, mevcut örneklerin basit ve işlevselliğin ön planda tutulduğu sıra tipi hamam anlayışında geliştikleri açıkça görülür.⁵² Hatta Selanik’te Theotokopoulou Caddesi

48 Age., 169-172.

49 F. Seviç, “İstanbul, Kartal’daki Bizans Dönemi Hamam Yapısı” (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi, 2014).

50 Age., 106 vd.

51 Yegül, *Roma Dünyasında Yıkanma*, 230-234.

52 J. Biers, “Lavari est Vivere: Baths in Roman Corinth”, *Corinth, The Centenary: 1896-1996*, CORINTH 20 (New Jersey, 2003), 314-317.

üzerinde yer alan ve 13. yüzyıla tarihlenen hamam, sadece yan yana sıralanan iki temel odaya sahip olup⁵³ bugün bağımsız bir şekilde ayakta durmaktadır. Geç Bizans döneminde hamamların almış olduğu biçimi aktarması bakımından da ayrıca önemli, iyi bir örnektir.

Sonuç

Geç Antikçağ sonrasında hamamların koruyucu ve banilerinin, imparatorlar ve üst düzey yöneticiler ya da dinî anlamda sorumlulukları bulunan piskoposlar olduğu göz önüne alındığında, bu yapılara artık dinî bir anlam yüklendiği de anlaşılır. Belki de Yegül'ün aktardığı şekilde, hamamlar kilisenin elinde yeniden düzenlenen bir pagan kurumu olarak varlıklarını uzun süre koruyabilmişlerdir.⁵⁴

Fakat şüphesiz, hamamlarda yıkanma geleneğinin Bizans döneminin içlerine dek sürmesindeki en önemli unsurlardan biri de sıra tipi hamam kurgusunun teknik anlamda sunmuş olduğu avantajlardır. Zira, Geç Antikçağ sonrası, Bizans dönemi boyunca inşa edilen –küçük boyutlu halk hamamları, saray hamamları ya da aristokrat konutlarda tespit edilen özel hamamlar da dahil– neredeyse bu dönemdeki tüm hamamların ortak noktası, basit sıra tipi hamam kurgusunda olmalarıdır. Bunlar birkaç istisna dışında ortalama olarak 500 metrekareden daha küçük yapılardır ve tamamı başlıca ısıtılan iki esas oda olmak üzere, üç ya da sıra halindeki en fazla dört mekândan oluşur. Yine bir çoğunun *apodyterium*unun olmadığı, olanların ise basitleştirilmiş ve sadeleştirilmiş bir karşılama odası olarak kullanıldıkları ve zaman içerisinde bunların da işlev dışı kaldıkları görülür.

Teknik anlamdaki tüm bu “basitleşme”nin başlıca nedeni ise şüphesiz dönemin ekonomik zorlukları olsa gerek. Öyle ki, birbirleri ile ilişkili olan ve aynı ekseninde yer alan mekânlar bütününden

53 R. Ousterhout, “Secular Architecture”, *The Glory of Byzantium. Art and Culture of Middle Byzantine Era AD. 843-1261*, ed. H. C. Evans ve W. D. Wixom (New York, 1997), 196; ayrıca bkz. A. Xyngopoulos, “Βυζαντινός Λουτρώων εν Θεσσαλονίκῃ”, *Ἑπ.Ἐπ.Θεο.Σχο.Παν.Θεο* 5 (1940): 83-97.

54 Yegül, *Roma Döneminde Yıkanma*, 255-256.

oluşan sıra tipi düzende, ısıнын kontrolü ve mekânların kullanımı konusunda, oldukça işlevsel ve uygulanabilir bir avantaj söz konusudur. Aynı zamanda sıra tipi düzenleme, Bizans dönemi yapı ustalarına hem küçük boyutlu mekânlar tasarlayarak inşa edebilme imkânı sunuyor hem bu yapıların düşük ve ekonomik bir ısıtma masrafı ile kolayca çalışabilmelerini sağlıyordu.

Benzer şekilde, su sistemlerinin artık işlemez hale geldiği ve hamamlara su getirmenin artık neredeyse imkânsız olduğu bir dönemde, bu sorunun, kuyulardan elde edilebilen ve sarnıçlarda biriktirilen sularla dahi çalıştırılabilen, sadece birkaç odadan oluşan sıra tipi hamamların varlığı ile kısmen çözüme kavuştuğu kabul edilebilir. Yine bu yapıların, dönemin sosyoekonomik şartları düşünüldüğünde, kent içerisindeki arsa ve alan ihtiyacı ile birlikte, atık su ve altyapı doğrultusunda saray yapılarına entegre olmaları bir başka pratik çözüm olarak kabul edilebilir.

Öyle anlaşıyor ki; Bizanslı yapı ustaları, ekonomik zorlukların ön plana çıktığı bir dönemde, pratik ve daha kolay yaklaşımlara yönelmiş, teknik anlamda çözümler üreterek, önlerindeki en iyi uygulama olan basit sıra tipini, adeta bir kuralmışçasına, neredeyse tüm Bizans dönemi hamamlarında uygulamaya çalışmışlar ve bunda da kısmen başarılı olmuşlardır.

Bizans İstanbulu'nda Mimari Yapım Teknikleri ve Devşirme Malzeme Kullanımı: Sarnıçlar Üzerinden Bir Değerlendirme

Kerim Altuğ*

Tatlı su kaynakları açısından elverişsiz bir yarımada üzerine kurulan antik Byzantion kenti sakinlerinin ihtiyacı olan suyun, İmparator Hadrianus döneminden (hük. 117-138) itibaren temeli Hellenistik ve Roma dönemlerinin mühendislik düzeyine dayalı isale hatlarından sağlanmakta olduğu bilinmektedir. Byzantion kentinin MS 4. yüzyılın başlarında Doğu Roma İmparatorluğu'nun başkenti ilan edilerek Konstantinopolis adını almasının ardından, aynı yüzyılda inşa edilen ve Roma dünyasındaki en uzun su yolunu teşkil eden Valens isale hattı ile Trakya'nın yüksek kesimlerindeki kaynaklardan kente su taşınmıştır. Ancak Valens isale hattına sonraki dönemlerde bazı eklentiler yapıldıysa da kentin su temin altyapısı zaman içerisinde aşamalı olarak çökmüş, MS 6. ve 7. yüz-

yıllardan itibaren inşa edilen sayısız sarnıç kentin başlıca su temin unsuru halini almıştır.¹

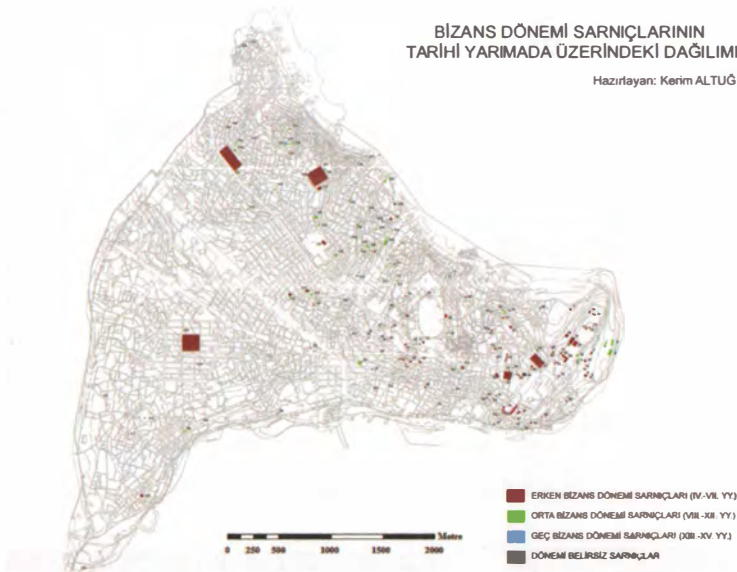
Bu bildiri, İstanbul Tarihî Yarımada'daki Bizans dönemi sarnıçlarının tespit ve analizi üzerine yürütülen doktora tez çalışmasında elde edilen veriler ışığında söz konusu yapılarındaki plan özellikleri, yapım teknikleri ve malzeme kullanımı açısından varılan sonuçların bir özetini kapsamaktadır.²

Çalışmada öncelikle Theodosius Surları içerisinde yer alan sarnıç yapılarına ilişkin mevcut tüm verileri bir araya getiren güncel bir katalog oluşturulması amaçlanmıştır. Tarihî Yarımada'daki Bizans sarnıçlarının panoramik görüntüsünü anlayabilmek adına, mevcut literatüre ek olarak, temel kazıları sırasında ortaya çıkarılan yayımlanmamış yapılar hakkında veri toplamak amacıyla ayrıntılı bir arşiv araştırması gerçekleştirilmiştir. Aynı zamanda söz konusu yapıların halihazırdaki durumu, gerçekleştirilen saha çalışmaları ile sistematik olarak kayda geçirilmiştir. Bu incelemeler, Bizans yapılarıyla ilgili yeni keşiflerin ortaya çıkmasına da aracı olmuştur.³

- 1 Kente su sağlayan isale hatları üzerine yapılmış en detaylı çalışmalar için bkz. K. Çeçen, *Roma Suyollarının En Uzunluğu* (İstanbul, 1996); J. Crow, J. Bardill ve R. A. Bayliss, *The Water Supply of Byzantine Constantinople*, Journal of Roman Studies Monograph 11 (Londra, 2008); J. Crow, "The Imagined Water Supply of Byzantine Constantinople, New Approaches", *TM* 22.1 (2018): 211-235; F. Ruggeri, "Engineering the Byzantine Water Supply of Constantinople: Mapping, Hydrology and Hydraulics of the Long Aqueducts outside the City" (Yayımlanmamış Doktora Tezi, Edinburgh Üniversitesi, 2018); K. Ward, "An Engineering Exploration of the Water Supply System of Constantinople" (Yayımlanmamış Doktora Tezi, Edinburgh Üniversitesi, 2018).
- 2 Tarihi Yarımada'daki Bizans dönemi sarnıçlarına ilişkin verilerin bütüncül olarak değerlendirilmesi suretiyle 158 adet sarnıç yapısı tanımlanmış olup bunların 57'sini daha önce yayımlanmamış yapılar oluşturmaktadır. İncelenen sarnıçların 71'i erken, 48'i orta, 12'si ise geç Bizans dönemine tarihlenmektedir. Tarihlenmeye imkân tanıyacak yeterli veri sağlamayan 27 adet sarnıçın ise dönemi kesin olarak tespit edilememiştir. Toplam sayının 45 adedi, mezar yapıları ya da altyapılar gibi farklı amaçlara hizmet etmek için inşa edilmiş mekânların sonradan sarnıca dönüştürülmeleri suretiyle meydana getirilmiştir. Tarihi Yarımada'da yer alan Bizans dönemi sarnıç kalıntılarının bütüncül olarak ele alındığı bir çalışma için bkz. K. Altuğ, "İstanbul'da Bizans Dönemi Sarnıçlarının Mimari Özellikleri ve Kentin Tarihî Topografyasındaki Dağılımı" (Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Teknik Üniversitesi, 2013). Ayrıca güncel bir değerlendirme için bkz. K. A. Ward, M. Crapper, K. Altuğ ve J. Crow, "The Byzantine Cisterns of Constantinople", *Water Science and Technology: Water Supply* 17.6 (2017): 1499-1506, doi:10.2166/ws.2017.053.
- 3 K. Altuğ, "Bizans İstanbul'u Hidrolik Mirasının Belgelemesi", *Süreklilik ve Değişim: Miras Veriye Yeni Yaklaşımlar, Yerleşim Arkeolojisi Serisi 6/Sempozyum Bildirileri 5*, ed. D. Bouakaze-Khan ve E. Sevimli (İstanbul, 2017), 81-96.

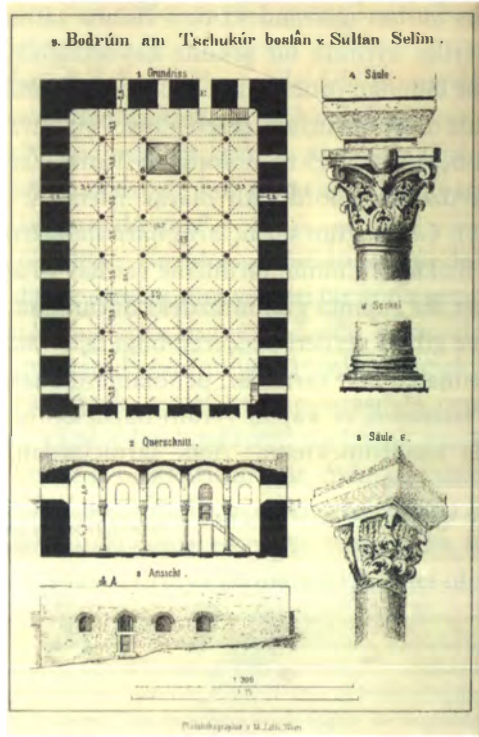
Theodosius Surları içerisindeki tüm Bizans sarnıçlarına ilişkin elde edilen veriler ayrıntılı bir şekilde kaydedilerek, gerek günümüzde mevcut bulunan örnekleri gerekse de hakkında yeterli bilgi edinebildiğimiz diğer sarnıçları içeren güncel bir envanter geliştirilmiştir. Tüm bu yapılar, GIS teknolojisi ile Tarihî Yarımada topografik haritası üzerine koordinatlı olarak işlenerek sayısallaştırılmıştır (Har. 1). GIS ile tüm sarnıçların haritalanmasının yanı sıra, sarnıcın adı, fiziksel konumu, tarihleme verileri ve ayrıntılı tanımı ile birlikte, her bir yapının günümüzdeki durumuna ilişkin bir değerlendirme ve görsel verileri de içeren bilgi fişleri hazırlanmıştır.

Tarihî Yarımada'daki sarnıçlar, depolama olanakları bakımından, açık su hazneleri ve kapalı yeraltı hazneleri olmak üzere iki başlık altında incelenmektedir.⁴ Açık sarnıçlardan, kentin batı-

Harita 1: Bizans dönemi sarnıçlarının Tarihî Yarımada üzerindeki dağılımı. (K. Altuğ, 2013)

4 İstanbul'daki Bizans dönemi açık ve kapalı sarnıçlarını planlama ilkeleri ve yapım teknikleri açısından detaylı olarak ele alan bir yayın için bkz. K. Altuğ, "Planlama İlkeleri ve Yapım Teknikleri Açısından Tarihi Yarımada'daki Bizans Dönemi Sarnıçları", *Restorasyon Konservasyon Çalışmaları Dergisi* 15 (2012): 3-22.

Şekil 1: Sultan Sarnıç (Bonos Sarnıcı?); plan, kesit ve mimari elemanlara ilişkin çizimler. (P. Forchheimer-J. Strzygowski, *Die byzantinischen Wasserbehälter von Konstantinopel* [Viyana, 1893], 62, no. 9)

sında yer alan Aetios, Aspar ve Mokios sarnıçları günümüze dek ulaşmıştır. Her üçü de MS 5. yüzyılda inşa edilmiş bu dev boyutlu su hazneleri, Constantinus ve Theodosius Surları arasında kalan bölgede yer almaktadır. Tarihî Yarımada'nın batısındaki bu üç büyük açık sarnıcın, kent dışından galerilerle gelen suları toplayıp biriktiren ve kentin su dağıtım şebekesine dağıtan toplama havuzları oldukları düşünülmektedir. Bu açıdan kentin yüksek noktalarında konumlandırılmış olan açık sarnıçların plan şemalarının arazinin morfolojisine göre şekillendirildiği görülmektedir.⁵

5 Crow, Bardill ve Bayliss, *Water Supply*, 128-129; ayrıca bkz. S. Eyice, "İstanbul'un Bizans Su Tesisleri", *Sanat Tarihi Araştırmaları Dergisi* 2.5 (1989): 5.

Constantinus Surları içerisindeki alanda yazılı kaynaklardan varlığı bilinen iki büyük açık sarnıç olmasına rağmen, kalıntıları tespit edilebilen tek örnek Mese'nin kuzey tarafında bir kalıntı halinde görülebilen Çağaloğlu Sarnıcı'dır. MS 5. yüzyılın başlarında inşa edilen bu sarnıcın kesme taş ve tuğla kuşaklı almaşık tekniği yansıtan doğu duvarının bir kısmı Babıali Caddesi üzerinde yer almaktadır.⁶

Kare ya da dikdörtgen planlı yeraltı yapıları olan kapalı sarnıçlar ise İstanbul'da daha fazla sayıda karşımıza çıkar (Şek. 1). Kapalı sarnıçlarda iç mekânlar genellikle 2 ila 4 m aralıklarla düzenlenmiş taşıyıcılarla sahinlara ayrılmıştır. Taşıyıcılar, hemen tüm örneklerde yekpare mermer veya granit sütunlardan meydana gelmekte, istisnai olarak bazı örneklerde ise sütunun yanı sıra paye kullanımına da rastlanmaktadır. Genellikle devşirme malzemeden yapılmış olan taşıyıcılar boyut bakımından birbirlerinden farklı

Resim 1: Ahmediye Camisi altındaki sarnıçta (Ortaçeşme-Etmeydanı Sarnıcı) özgün merdivenler. (K. Altuğ)

6 J. Bardill, "The Palace of Lausus and Nearby Monuments in Constantinople: A Topographical Study", *AJA* 101.1 (1997): 73-74.

olabilmektedir. Sütunlar bazen doğrudan döşeme üzerine oturmakta, bazen de yüksekliklerinin ayarlanabilmesi için bir ya da birden fazla sütun kaidesi veya kaide olarak kullanılmış bir devşirme sütun başlığı üzerine yerleştirilmiş halde bulunmaktadırlar. Küçük ölçeklerdeki konut sarnıçları ise tekil taşıyıcı içermez. Zemin, yüzeyleri tespit edilebilen hemen tüm örneklerde tuğla döşelidir. Bazı örneklerde de sarnıçların içlerine inişi kolaylaştırmak üzere duvara bitişik birer merdiven yapılmıştır (Res. 1).⁷

Sarnıçlarda depolanan suyun köşelere yapacağı basınca karşı direnç kazandırmak üzere köşelerin geniş açılı olması tasarım ilkesi olarak benimsenmiş ve beden duvarlarının iç köşeleri pahlı inşa edilmiştir. Bu bakımdan sarnıçlarda iç köşelerin pahlı oluşu o yapının doğrudan su biriktirme amacıyla inşa edildiğini, bir bodrum katının sonradan sarnıca dönüştürüldüğü uygulamalardan olmadığını göstermektedir.⁸

Sarnıçlarda depolanan suyun bozulmasını önlemek için havalandırılması önemlidir. Genellikle tonozlar üzerinde açılan menfezlerle karşılanan bu ihtiyaç, beden duvarı kısmen de olsa toprak üzerinde bulunan sarnıçlarda ise duvar kemerlerinin altına gelecek şekilde havalandırma pencereleri açılması suretiyle giderilmiştir. Bu pencereler, havalandırma işlevinin yanı sıra, sarnıçtaki fazla suyun tahliyesine de imkân tanımaktadır.⁹

Yapım teknikleri açısından bakıldığında, sarnıçların beden duvarlarında ağırlıklı olarak Horasan harcı bağlayıcılı tuğla işçiliği görülür. Bazı örneklerde ise kesme taş veya moloz taş örgü arası tuğla kuşaklardan oluşan almaşık işçilikle karşılaşılmaktadır. İstisnai olarak *keramoplastik* süslemelere de rastlanabilmektedir.

Sarnıçlar çoğunlukla toprak altında bulunan yapılar olduğundan, yapıyı dıştan kuşatan toprak, sarnıçta depolanan suyun yapacağı basınca karşı bir direnç meydana getirmektedir. Eğimli

7 Crow, Bardill ve Bayliss, *Water Supply*, 137; Altuğ, "Planlama İlkeleri", 6-7.

8 M. Alper, "Design Characteristics and Constructional Techniques of a Byzantine Cistern in Istanbul", *Proceedings of the 5th International Conference [on] Structural Analysis of Historical Constructions: Possibilities of Numerical and Experimental Techniques*, 5 cilt, ed. P. B. Lourenço, P. Roca, C. Modena ve S. Agrawal (Delhi, 2006), 1:193.

9 Crow, Bardill ve Bayliss, *Water Supply*, 137.

Resim 2: Zeyrek (Pantokrator) Sarnıcı, cephe görünümü. (K. Altuğ)

arazide inşa edilen ve teras oluşturan örneklerde ise kısmen toprak üzerinde kalan duvarların dıştan payandalarla desteklendiği anlaşılmaktadır (Res. 2).¹⁰

Açık sarnıçların çoğunda genellikle kentteki MS erken 5. yüzyıl yapılarında rastlanan bir teknik olan almaşık duvar işçiliği görülürken, incelenen kapalı sarnıçların doksan dokuz adedinde Horasan harcı bağlayıcılı tuğla işçiliği gözlemlenmiştir (Res. 3). Kapalı sarnıçların elli dört adedinin ise kesme taş veya moloz taş örgü arası tuğla kuşaklardan oluşan almaşık işçiliğe sahip olduğu tespit edilmiştir. Derzler genellikle tek tuğla kalınlığında olup orta Bizans dönemine tarihlenen sarnıçlarda gizli tuğla tekniğine rastlanabilmektedir.¹¹

10 Altuğ, “Planlama İlkeleri”, 8-9.

11 Age., 8; erken Bizans dönemine tarihlenen sarnıçlarda genellikle kalınlıkları 4-5 cm, kenar uzunlukları ise 35-40 cm arasında değişen kareye yakın formda tuğlaların kullanıldığı, bu ölçülerin orta Bizans dönemi sarnıçlarında 3-4 cm (kalınlık) ve 30-35 cm (kenar), geç Bizans dönemi sarnıçlarında ise 2-4 cm (kalınlık) ve 35-40 cm (kenar) şeklinde olduğu görülmektedir. Ayrıca bkz. Altuğ, “İstanbul’da Bizans Dönemi Sarnıçlarının Mimari Özellikleri”, 55-58.

Resim 3: Aspar Sarnıcı'nda duvar örgü sistemi. (K. Altuğ)

Kapalı sarnıçlarda sızdırmazlık sağlanması amacıyla iç duvarlar sütun başlıkları ya da havalandırma pencerelerinin hizasına kadar kalın bir yalıtıcı sıva tabakası (hidrolik sıva) ile kaplanmıştır (Res. 4).¹² Çoğu sarnıçta havalandırma pencerelerinin seviyesi ile uyumlu olan hidrolik sıva seviyeleri, aynı zamanda sarnıcın azami su tutma seviyesine de işaret etmektedir. Sıvama esnasında duvar ve zemin köşeleri yuvarlatılarak suyun yapacağı basınca karşı ilave direnç kazandırılmıştır.

Binbirdirek ve Şerefiye gibi istisnai örnekler haricinde sarnıçlarda görülen sütun başlıklarının büyük bir kısmının, tıpkı sütunlar gibi, çevredeki yapılardan toplanmış devşirme elemanlar olduğu görülmektedir. İncelenen bazı sarnıçlarda, oldukça iyi durumda korunmuş ya da yarı işlenmiş sütun başlıklarına da rastlanmaktadır. Sarnıçlarda devşirme malzeme olarak kullanılan sütun başlık-

12 H. Tezcan, *Topkapı Sarayı ve Çevresinin Bizans Devri Arkeolojisi* (İstanbul, 1989), 193-194.

larının büyük bir kısmı Prokonnesos mermer ocaklarının faaliyette olduğu MS 4., 5. ve 6. yüzyıllara tarihlenmektedir. MS 7. yüzyılın başında Prokonnesos'taki mermer ocaklarının kapanmasıyla birlikte, mevcut stoklardan ya da yıkılmış yapılardan alınan devşirme malzemelerin yeni inşaatlarda kullanımı yaygınlaşmaya başlamıştır.¹³ Kullanılan devşirme malzemenin çoğunun yangın ya da deprem geçirmiş yapılardan, özellikle de kentin sütunlu caddelerinden toplandığı tahmin edilmektedir (Res. 5).

Çalışma kapsamında incelenen sarnıçlarda görülen hâkim sütun başlığı tipi, MS 5. yüzyılın başlarında ortaya çıkan *İyonik impost* başlıklar olup İstanbul'daki yirmi dokuz adet sarnıçta örneklerine rastlanmaktadır. Stilize edilmiş bir *İyon* başlığı üzerinde aynı taştan yontulmuş kare kesitli bir geçiş elemanı olan impost bloktan oluşan bu başlık tipinin MS 6. yüzyılın sonlarına değin impara-

Resim 4: Vidinli Tevfik Paşa Caddesi Sarnıcı'nda hidrolik sıva kalıntısı. (K. Altuğ)

13 W. E. Betsch, "The History, Production and Distribution of the Late Antique Capital in Constantinople" (Yayımlanmamış Doktora Tezi, Pennsylvania Üniversitesi, 1977), 35-36; Crow, Bardill ve Bayliss, *Water Supply*, 138; Altuğ, "Planlama İlkeleri", 11.

Resim 5: Günümüze ulaşmamış bir orta Bizans dönemi yapısı olan Şeyh Murat Mescidi yakınındaki sarnıçta devşirme mimari elemanların bir arada kullanımı. (K. Altuğ)

torluğun pek çok bölgesinde yaygın bir şekilde kullanıldığı bilinmektedir (Res. 6). Bu kategorideki başlıklar, alt kısım ile *impost* arasındaki oransal ilişkinin yanı sıra *impost* üzerindeki bezemeye göre de sınıflandırılmaktadır. Bu tip başlıklar üzerinde bazen yalnızca bir haç motifi görülürken, bazen de ortalarında bir haç ya da *monogram* taşıyan zengin *achantus* bezemelerine rastlanmaktadır.

Bir diğer hâkim başlık tipi olan *Korint* üslubundaki sütun başlıkları ise on dokuz adet sarnıçta karşımıza çıkar. Genellikle *impost* bloklar taşıyan bu başlıklar, geleneksel klasik formdan, bezeme unsurlarındaki sadeleşmenin norm halini aldığı MS 5. yüzyıl sonlarına değin geçen süreçte bu tipte ortaya çıkan değişimi yansıtır.¹⁴ İncelenen sarnıçlarda ayrıca, yarı işlenmiş *Korint*, *kompozit*, *panel*, *trapezoidal* ve *ajurlu sepet* formları başta olmak üzere tespit edilen yüzlerce sütun başlığının sergilediği çeşitlilik, İstanbul'da

14 Altuğ, "Planlama İlkeleri", 12.

özellikle MS 5. yüzyıldan itibaren görülen stil değişimlerini ortaya koyması açısından önem arz etmektedir (Resim 7).¹⁵

İstanbul sarnıçlarının örtü sistemlerinde kullanılan yapım teknikleri Roma dönemindekiler ile kıyaslandığında, Roma mimarisinde ağırlıklı olarak uygulanan kesme taş ya da dökme tonozların yerini tamamen tuğlanın aldığı görülmektedir. İstanbul'da bulunan desteksiz tipteki sarnıçların örtüsü yarım daire kesitli beşik tonozdan meydana gelmekte olup bu tipte kırk iki adet örnek tespit edilmiştir.¹⁶ Destekli sarnıçlarda ise tekil taşıyıcılar ile bunları birbirlerine ve duvarlara bağlayan yuvarlak kemerlerden oluşan geleneksel bir sistem uygulanmıştır. Beden duvarı ile oluşturulan mekân, taşıyıcı ve kemer akslarının kesişmesi ile kareye yakın birimlere ayrılmakta, her bir birimin üzeri tonoz veya kubbe ile

Resim 6: 1980 yılında yıkılan Muhterem Efendi Sokak Sarnıcı'ndan günümüze ulaşan sütun başlığı ve kaide örnekleri. (K. Altuğ)

15 İstanbul'da üretilen sekiz farklı sütun başlığı tipini sınıflandıran temel çalışma için bkz. R. Kautzsch, *Kapitellstudien: Beiträge zu einer Geschichte des spätantiken Kapitells im Osten vom vierten bis ins siebente Jahrhundert* (Berlin, 1936). Ayrıca bkz. C. Barsanti ve A. Guiglia, ed., *The Sculptures of the Ayasofya Müzesi in Istanbul: A Short Guide* (İstanbul, 2010), 79-99. Devşirme mimari yapı elemanlarına ilişkin kapsamlı bir değerlendirmeye için bkz. K. Altuğ, "Reconsidering the Use of Spolia in Byzantine Constantinople", *"Di Bisanzio dirai ciò che è passato, ciò che passa e che sarà"*. *Scritti in onore di Alessandra Guiglia*, 2 cilt, ed. S. Pedone ve A. Paribeni (Roma, 2018), 1:3-16.

16 Altuğ, "Planlama İlkeleri", 13.

Resim 7: Sultan Sarnıcı (Bonos Sarnıcı?); İyonik impost başlıklar taşıyan Korint sütun başlıkları ile MS 6. yüzyıla tarihlenen rüzgârdan dönmüş *achantus* (wind-blown acanthus) bezemeli sütun başlığı. (K. Altuğ)

örtölmektedir.¹⁷ Olası bir sismik hareket anında yapının bir bütün olarak hareket ederek direncinin artırılması amacıyla, kemerlerin üzengi hizalarında karşılıklı gelecek şekilde ahşap gergilerle birbirine bağlandığı mevcut gergi yuvalarından anlaşılmaktadır (Res. 8). Tonozların üzerinde ise havalandırma ya da sarnıçtan su çekilebilmesi amacıyla açılan menfezlere rastlanabilmektedir.

Çalışma kapsamında incelenen destekli tipteki sarnıçların yirmi sekiz adedinin çapraz tonoz, yirmi bir adedinin yelken tonoz, on beş adedinin kubbe, on üç adedinin ise beşik tonoz örtüye sahip olduğu tespit edilmiştir.¹⁸ Yerebatan ve Binbirdirek sarnıçlarında da uygulanan çapraz tonozlar meyilli tuğla tekniğindedir. Kalıp kullanılmadan inşa edilebilen bu tonoz sistemi daha sonraki dönemlerde de Pantokrator Sarnıcı'nda ve şehirdeki diğer pek çok

¹⁷ Alper, "Design Characteristics", 195.

¹⁸ Altuğ, "Planlama İlkeleri", 13.

sarnıçta uygulanmıştır.¹⁹ Kubbeye oranla daha yayvan bir profil ortaya koymakta olan yelken tonoz ise pandantifler üzerine oturan kubbe yapılarının gelişimini etkilemiştir.²⁰ Çalışma kapsamında incelenen sarnıçlar, yelken tonozun 12. yüzyıla kadar uzun bir süreç içerisinde kullanıldığını ortaya koymaktadır.

Bu çalışma sonucunda elde edilen veriler, tonoz ve kubbe uygulamaları bakımından sarnıçların Bizans sivil ve dinî mimarisinde örtü sisteminin gelişimi hakkında önemli bilgiler sağladığını göstermektedir. Bununla beraber, Roma mimarisinden aşına olduğumuz tuğla payelerin yerine mermer ve granit sütunların kullanımı ile bakım maliyeti azaltılmış ve Bizans mimarlığındaki temel

Resim 8: Zeyrek Sarnıcı'nda gergi kirişi yuvalarının görünümü. (K. Altuğ)

19 R. Ousterhout, "Building Medieval Constantinople", *Proceedings of the Patristic, Medieval and Renaissance Conference* [Villanova University] 19-20 (1994-1996): 35-67.

20 Altuğ, "Planlama İlkeleri", 14.

modüler birim olan dört sütun üzerine mesnetlenen tonozlu kare bölmelerin uygulanışı, eklemenebilirlik ilkesinin gelişim ve standartlaşmasına olanak sağlamıştır (Res. 9 ve 10).²¹

Orta ve geç Bizans döneminde inşa edilen sarnıçlarda Geç Antik-çağ'a ait mimari elemanlar devşirme olarak kullanıldığından günümüze ulaşan sarnıç kalıntılarının pek azının inşa tarihi kesin olarak saptanabilmektedir. Örneğin, erken Bizans dönemine tarihlenen sütun başlıklarına sahip olan bir sarnıçta duvar ve tonoz işçiliği bakımından orta Bizans dönemine işaret eden gizli tuğla tekniğinin kullanıldığı görülebilir. Bu bakımdan, sütun başlıklarının tarihleme açısından güvenilirlikleri düşüktür. Çoğu örnekte incelenen başlıkların sarnıçla aynı zamanda üretildikleri sağlıklı olarak tespit edilememektedir. Sarnıçların büyük kısmında, devşirme sütun başlıklarının yanı sıra, stoktan gelme başlıklara da rastlanabilmektedir. Devşirme sütun başlıklarını kondisyonları bakımından da ayırt etmek mümkündür. Örneğin, kararmış yüzeyler başlığın yangın geçirmiş bir yapıdan alındığına, dikkatsiz söküm ve taşınma sonucu oluşabilecek bezeme kırıkları gibi çeşitli derecelerde yüzey hasarları ise yıkılmış bir yapıdan alınarak ikinci kez kullanıldığına işaret eder.²² Bu bakımdan, sarnıçların tarihlendirilmeleri, duvar örgü tekniği, sütun başlıkları ve tuğla boyutlarının bütüncül olarak incelenmesi ile mümkün olmaktadır. Yalnızca birkaç örnekte ele geçen damgalı tuğlalar ise daha somut veriler ortaya koyabilmektedir.²³

Açık sarnıçlarda suyun girişinin ve tahliyesinin nasıl sağlandığı meselesi, gerek sarnıç duvarlarının üst kısımlarında zamanla oluşan yıkılmalar dolayısıyla giriş kanallarına ait izlerin yitirilmiş olması, gerekse de moloz ve çöküntü nedeniyle yükselmiş olan zemin kotlarının zemin seviyesinde bulunması gereken tahliye kanalla-

21 C. A. Stewart, "Modular Design in the Vaulting of Early Byzantine Cisterns and Reservoirs [The Modular Design of Early Byzantine Cisterns and Reservoirs]", *Against Gravity: Building Practices in the Pre-Industrial World* (UPenn Center for Ancient Studies, konferans bildirileri), ed. R. Ousterhout, D. Borbonus ve E. Dumser, (Philadelphia, 2016), <https://www3.sas.upenn.edu/ancient/publications.html>, erişim: 06.12.2019.

22 Crow, Bardill ve Bayliss, *Water Supply*, 138; Betsch, "Late Antique Capital", 35-36.

23 J. Bardill, *Brickstamps of Constantinople*, Oxford Monographs on Classical Archaeology, 2 cilt (Oxford, 2004), 1:52-53.

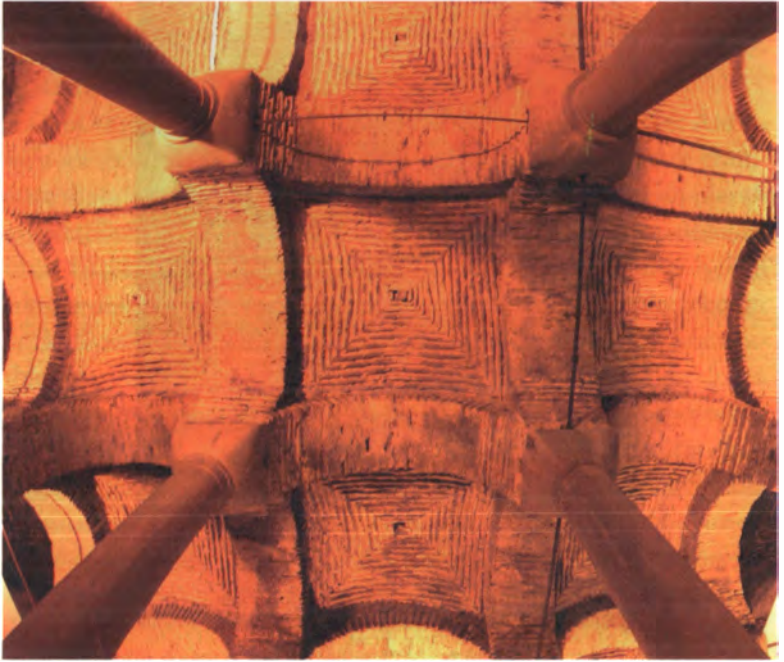
Resim 9: Nakilbent Sokağı Sarnıcı taşıyıcı sistemi. (K. Altuğ)

rının tespitine imkân tanımamasından ötürü aydınlatılamamıştır. Ancak kapalı sarnıçlara su girişi ve su tahliyesi ile depolama kapasiteleri konusunda mevcut veriler ışığında sağlıklı tespitler yapılabilmektedir.²⁴

İstanbul'daki Bizans dönemi kiliselerinin hemen hepsinin yakın çevresinde rastlanan sarnıçlar, manastırların bünyelerinde bulunan ve esasen su depolama amacıyla inşa edilmiş yapılar olabildikleri gibi, sonradan sarnıca dönüştürülmüş altyapı ya da mezar odaları olarak da karşımıza çıkabilmektedirler.²⁵ Ayrıca sarnıç fonksiyo-

24 Altuğ, "Planlama İlkeleri", 15.

25 K. Wulzinger, "Byzantinische Substruktionsbauten Konstantinopels", *Jahrbuch des Kaiserlich Deutschen Archäologischen Instituts* 28 (1913): 370-395; R. Naumann, "Der antike Rundbau beim Myrelaion und der Palast Romanos I. Lekapenos", *Ist-Mitt* 16 (1966): 199-216; K. Altuğ, "Tarihi Yarımada'nın Bazı Bilinmeyen Bizans Dönemi Sarnıçları", *TÜBA-AR* 15 (2012): 166-167, <http://dx.doi.org/10.22520/tubaar.2012.0010>.

Resim 10: Binbirdirek (Philoksenos?) Sarnıcı örtü sisteminde modüler düzenleme görünümü. (K. Altuğ)

nundaki bu altyapıların plan şemaları, geçmişte üzerinde taşıdıkları kayıp bir kiliseye işaret edebilmektedir.²⁶ Bu tip sarnıçlardan bazıları, çatılardan sağlanan yağmur suyunun sarnıca aktarımına ilişkin veriler de sağlamaktadır.²⁷

İstanbul'daki Bizans dönemi sarnıçlarının, kentin su ihtiyacını karşılamalarının yanı sıra, engebeli bir araziye sahip olan şehirde sivil ya da dinî yapıların üzerlerine inşa edildiği altyapıları teşkil ettikleri düşünülmektedir. Örneğin, kentin Haliç'e bakan kuzey kesimlerinde yer alan sarnıçlar muhtemelen eğimli arazide üzerlerine inşa edilebilecek yapılar için teraslar meydana getirmekteydiler. Bu

26 G. Tiğrel ve T. Ergil, "At Pazarı Sarnıcı", *Arkeoloji ve Sanat Dergisi* 6-7 (1979): 28-32.

27 R. Ousterhout, *Master Builders of Byzantium* (Princeton, 1999), 167; E. Ataçeri, "İstanbul'da Bilinmeyen Bir Bizans Sarnıcı", *AyasofyaMüzYıl* 4 (1962): 29-31.

bakımdan sarnıçların İstanbul'un Bizans dönemi kent dokusunun anlaşılmasına sağlayabilecekleri katkı ayrı bir tartışma konusu olarak ortaya çıkmaktadır.²⁸ Bizans dönemi sarnıçlarının Tarihî Yarımada üzerindeki dağılımını gösteren harita ile, şehir içindeki su şebekesinin sarnıçlarla olası bağlantıları yorumlanabilmiş, aynı zamanda sarnıçların Tarihî Yarımada topografyasındaki dağılımı Constantinus Surları içerisinde yoğun bir kent dokusu bulunduğu ortaya koymuştur.

Çalışmanın sonuçları, imparatorluğun başkenti Konstantinopolis'te oluşan mimari standardın anlaşılmasında sarnıçların büyük öneme sahip olduklarını açıkça göstermektedir. İncelenen sarnıçların MS 4. yüzyıl ila 15. yüzyıl gibi geniş bir zaman diliminde plan şeması ve yapım tekniği açısından süreklilik göstermesi dikkat çekicidir. Sarnıçlar, İstanbul'un Bizans devrindeki dönemsel gelişim alanlarının belirlenmesine yönelik önemli veriler ortaya koymaları ve geçmişte üzerlerinde taşıdıkları yapılar hakkında ipuçları sunmalarının yanı sıra, sergiledikleri özgün yapım teknikleri sayesinde Bizans mimarisinin daha doğru anlaşılabilmesine de katkıda bulunmaktadır.

28 Bizans dönemi sarnıçlarının kent genelindeki yayılımını ele alan bir çalışma için bkz. K. Altuğ, "Tarihi Yarımada'da Bizans Dönemi Sarnıçları Envanteri Işığında Topografik Gözlemler", *İstanbul Araştırmaları Yıllığı* 3 (2014): 23-38.

IV

BİZANS'TA KUTSALIN YERİ: DİNÎ YAPILAR VE İŞLEVLERİ

Niğde Aktaş Aziz Constantinus ve Azize Helena Kilisesi - Kurtarma, Kazı ve Koruma Çalışmaları (1996-2016)

M. Sacit Pekak*

Niğde ilinin 8 km kuzeydoğusunda, Niğde-Kayseri karayolu ve demiryolunun yaklaşık 20 km batısında, önceleri Yeniköy Mahallesi, şimdilerde Aktaş köyü olan yerleşimde bulunan kilise uzun yıllar doğa ve insan tahribatına açık kalmış, neredeyse yok olmaya terk edilmiş idi. TC Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü'ne başvurulmuş ve 01.09.1996 tarih ve 07524 sayılı yazı ile Niğde Müzesi ile ortak kazı çalışmalarının başlaması için izin alınmıştı. Süreçte, “Bilimsel Danışman” sıfatı ile kazı ekibine dahil edilmiştim. Ancak bakanlık yapılacak çalışmalar için maddi destek sağlamayacağını, gerekli harcamaların tarafımdan temin edilmesi gerektiğini iletmiştir. 2010 yılında Bakanlar Kurulu tarafından onaylanarak “Kazı Başkanı” olmama kadar geçen yaklaşık

on beş yıllık sürede belgeleme, kurtarma ve kazı masrafları tarafınca ve sponsorlar yardımıyla karşılanmıştır.¹

Kilisenin yapım tarihi, banisi ve kime ithaf edildiğini belirten herhangi bir kitabe veya dönem kaynağı bulunmamaktadır. Kilise ile ilgili ilk bilgiye William John Hamilton'ın 19. yüzyılın ortalarında basılan seyahatnamesinde rastlanır: Yazar, Eski Andaval'da Aziz Constantinus'a adanmış bir kilise bulunduğunu belirtmektedir.²

Josef Strzygowski, mimar Jacob Smirnov'un çizdiği kilise planını ilk yayımlayan araştırmacıdır. Anadolu ile ilgili önemli kitabında plana yer veren yazar, bunun yanı sıra yapının kısa bir tanıtımını yaparak Binbirkilise örnekleriyle benzerliğine değinir. Kiliseyi "Ajos Konstantinos" olarak adlandırır ve yerli halktan öğrenilen rivayete göre İmparator I. Constantinus'un annesi Helena'nın Kudüs seyahati sırasında kiliseyi yaptırdığını aktarır.³

Yapıyı ayrıntılı olarak inceleyen ilk araştırmacı Hans Rott'tur. Rott, Helena'nın kiliseyi İsa'nın Kudüs'teki mezarını ziyarette gittiği sırada inşa ettirdiğini öne sürer. Yazar, kilisenin özellikle doğu cephesindeki kazıma haç motiflerinden dolayı kilisenin "hac yolu kiliseleri" ile ilgili olabileceğini belirtir. Hans Rott, Josef Strzygowski'den beş yıl sonra kilisenin planını yayımlayan ikinci araştırmacıdır.⁴ Yazar, kilisenin orijinalde üç nefli olduğunu, orta nefin çift, yan neflerin tek pahlı çatılarla örtülü olduğunu belirtir. Araştırmacıya göre ilk yapıldığı MS 5. yüzyılda yapı, sütunlu, ahşap örtülü ve bazilikal planlıdır. İkinci yapı dönemi ise MS 8. yüzyılda Arap akınları sırasında yandıktan sonraya aittir; bu onarım sırasında sütunların önüne payeler örülmüş, orta nefin üzeri kâgir beşik tonozla örtülmüştür. Hans Rott'a göre kilisedeki duvar resimleri ikona kırıcılık dönemi sonrasına aittir. Jacqueline Lafontaine-Dosogne

1 Bu konuda maddi desteği için Prof. Dr. Yusuf Örnek ve VASCO Turizm'e, aynı destekleri için Burkay Eren'e çok teşekkür ederim.

2 W. J., Hamilton, *Research in Asia Minor, Pontus and Armenia*, 2 cilt (Londra, 1842), 2:297.

3 J. Strzygowski, *Kleinasien, ein Neuland der Kunstgeschichte* (Leipzig, 1903), 55-57, 67-68, 159, 201,

4 H. Rott, *Kleinasiatische Denkmäler aus Pisidien, Pamphylien, Kappadokien und Lykien* (Leipzig, 1908), 31, 102-108.

Kapadokya'ya yaptığı seyahati konu alan makalesinde kilisedeki duvar resimlerini neden göstermeksizin Post-Bizans dönemine tarihlendirmişti.⁵ Nicole ve Michel Thierry, 1963 yılında yayımlanan kitaplarında, Aziz Constantinus ve Azize Helena Kilisesi'nin Helena'nın 326 yılında Kutsal Topraklar'a yaptığı ziyaret sırasında inşa ettirildiğini, orijinalde ahşap olan çatının 10. yüzyılda kâgir tonozla örtülmüş olabileceğini öne sürerler.⁶

1961-1965 yılları arasında Ankara'daki İngiliz Arkeoloji Enstitüsü, Michael Gough yönetiminde eserde kurtarma ve restorasyon amaçlı çalışmalar gerçekleştirmiştir. Yayımladıkları raporda duvar resimlerinin temizlendiğini belirtmiş, resimlerin Andaval yakınlarındaki Eski Gümüş Manastırı'nda bulunan duvar resimleriyle üslup ve teknik açısından benzerlikler taşıdığına dikkat çekmişlerdir.⁷ Richard Krautheimer, Bizans mimarisine ilişkin yayınında kiliseyi MS 5. yüzyıl eserleri içinde değerlendirmiş, yapının apsis pencerelerindeki bezemeleri ve apsisin çokgen planlı olmasını göz önüne alarak 550 yılı civarında inşa edilmiş olabileceğini öne sürmüştür.⁸ Editörlüğünü Luciano Giovannini'nin yaptığı Kapadokya'yla ilgili kitabın mimari bölümünü yazan Paul Cuneo, Eski Andaval'da Constantinus Bazilikası olarak adlandırılan kilisenin Viranşehir Kara Kilise ve Anatepe'deki şapel ile karşılaştırılabileceğini belirterek eseri erken Hıristiyan ve Bizans dönemleri içinde değerlendirir.⁹ Kitabın son bölümünde, "Hıristiyan Eserleri" başlığı ile verilen listede kilisenin MS 5. veya 6. yüzyıllarda inşa edilmiş olabileceği öne sürülmüş ancak duvar resimlerinden bahsedilmemiştir.¹⁰ Pamela Pratt, Londra Arkeoloji Enstitüsü adına, Ankara İngiliz Arkeoloji Enstitüsü'nün yardımları ile bölgede araştırmalar yapmış, Aziz Constantinus ve Azize Helena Kilisesi'nin kurtarıl-

5 J. Lafontaine-Dosogne, "Note sur un voyage en Cappadoce (été 1959)", *Byzantion* 28 (1958): 465-477.

6 N. ve M. Thierry, *Nouvelles églises rupestres de Cappadoce, région du Hasandağı* (Paris, 1963), 29-30, lev. 13a-c.

7 M. Gough, "Annual Report. Eski Gümüş 1964", *AnatSt* 15 (1965): 8-9.

8 R. Krautheimer, *Early Christian and Byzantine Architecture* (Harmondsworth, 1965), 123.

9 L. Giovannini, ed., *Kunst in Kappadokien* (Cenevre, Paris ve Münih, 1972).

10 Age., Tablo C.

ması ve korunmasına ilişkin bir proje hazırlandığını, maddi destek sağlandığı takdirde çalışmalara başlayabileceklerini belirtmiştir.¹¹ Horst Nausch, MS 9. yüzyılda Anadolu'daki payeli bazilikalar ile ilgili doktora çalışmasında Aziz Constantinus ve Azize Helena Kilisesi'ni üç evrede ele almış, özellikle örtü sistemi ile ilgili olarak (tarafımızca tartışmaya açık) restitüsyon önerileri sunmuştur.¹²

Kapadokya bölgesi hakkında önemli eserleri bulunan Marcell Restle, 1978'de yayımlanan bir ansiklopedi cildinde, Kapadokya maddesi altında yapının planını vermiş, doğu cephesinin restitüsyonunu yayımlamıştır.¹³ O zamana kadar yapı ile ilgili en ayrıntılı çalışmayı gerçekleştirmiş araştırmacı olan Restle, bir yıl sonra yayımladığı, Kapadokya'daki erken Bizans dönemi mimarisine ilişkin iki ciltlik kitabında da kiliseye geniş yer ayırmıştır.¹⁴ Yapının plan ve restitüsyonlarını yayımlayan araştırmacı, kiliseyi üç ayrı dönemde ele alıp her dönemi ayrıntılı olarak inceler. Ona göre ilk dönem yapısı üç *nefi* bazilika'dır. Orta *nef* yan *nefler*den yüksektir; kuzey ve güney duvarlarda pencere açıklıkları bulunmaktadır. Yan *nefler* tek, orta *nef* çift pahlı çatı ile örtülüdür. İkinci yapı döneminde, sütunlara payelerin eklendiğini, takviye kemerleri atılarak her üç *nefin* de tonozla örtüldüğünü belirtir. Marcell Restle, bu yapı döneminde üç *nefin* tek bir çatı ile örtüldüğünü öne sürer. Yazara göre, orta *nefin* tonozla kaplandığı sırada yan *nefler* de moloz taş tonozlarla kaplanmıştır. Ancak, güney *nef* tonozu orta *nefle* eşit yükseklikte iken kuzey *nef* bilinmeyen bir nedenle 0,38 m kadar daha alçak örülmüştür. Bu dönemde çatı 5,5 m kadar yükselmiş, her üç *nefin* bir tek çatı ile örtülmesi nedeniyle orta *nefin* yan duvarlarındaki aydınlatma pencereleri yok olmuştur. Marcell Restle'ye göre, bilinmeyen bir dönemde, yan *nef* tonozlarının yıkılmasından sonra, yan *nefler* tek pahlı çatılarla kaplanmıştır. Araştırmacı, üçüncü yapı

11 P. Pratt, "Research and Survey Reports: Andaval", *AnatSt* 25 (1975): 6-7. Tüm araştırmalarımıza rağmen, hazırlandığı belirtilen projelere ulaşılamamıştır.

12 H. W. Nausch, *Untersuchungen zur Pfeilerbasilika im 9. Jahrhundert in Kleinasien* (Vienna, 1976), 159-161.

13 M. Restle, "Kappadokien", *Reallexikon zur byzantinischen Kunst*, 7 cilt, ed. K. Wessel ve M. Restle (Stuttgart, 1966-2013), 3:968-1115.

14 M. Restle, *Studien zur frühbyzantinischen Architektur Kappadokiens*, 2 cilt (Vienna, 1979), 1:36-42, 2:46-58.

döneminde –ki bunun geçtiğimiz yüzyılın başında, Hans Rott’un ziyaretinden kısa bir süre önce gerçekleştiğini belirtir– yan *nefle*rin kaldırıldığını, *nefle*ri ayıran desteklerin aralarının örüldüğünü söyler. Araştırmacı, yapıda üç farklı sıra tabakasının saptandığını, duvar resimlerinin 12. yüzyılın sonu ile 13. yüzyılın başında yapıldığını ekler. Friedrich Hild ve Marcell Restle’nin Kapadokya’yı konu alan yayınlarında ise yapı hakkında kısa bir bilgi yer alır.¹⁵

Yapıdaki duvar resimleri ile ilgili ayrıntılı bir çalışma Yıldız Ötügen’in 1987 yılında yayımladığı makalesinde sunulmuştur.¹⁶ Yazar makalesinde, yapı ile ilgili araştırmaları kısaca tanıttıktan sonra, Andaval Kilisesi’ndeki bazı figür ve sahnelerin tanımlanamadığını belirtir. Ötügen, İsa’nın yaşamından alınmış konulu üç sahne ile konu içermeyen figürlü sahneleri ayrıntıyla ele alarak benzer örneklerle karşılaştırır. Yazar, ikonografi ve üslup verileri açısından incelendiğinde, resimlerin 11. yüzyıl ve sonrasına ait olması gerektiğini belirtir.

Aziz Constantinus ve Azize Helena Kilisesi hakkında önemli sayılabilecek yayınlar, kendi yayınlarımız/raporlarımız dışında yukarıda kısaca özetlenmiştir.¹⁷

Yukarıda da belirtildiği gibi, 1996 yılı çalışmalarımıza başladığımızda, yapının en doğru çizimlerini içerdiği için Marcell Restle’nin yayınından yararlanmayı düşündük.¹⁸ Restle’nin çalışma-

15 F. Hild ve M. Restle, *Kappadokien (Kapadokya, Charsianon, Sebasteia und Lykandos)* (Viyana, 1981), 140-141. Yayında ayrıca, eser ile ilgili ayrıntılı bir kaynakça verilmiştir.

16 S. Y. Ötügen, “Niğde’nin Eski Andaval Köyündeki H. Konstantinos Kilisesinin Freskoları”, *Remzi Oğuz Arık Armağanı*, ed. H. R. Çongur (Ankara, 1987), 125-145.

17 Kilise, bu yayınlarda “H. Konstantinos Kilisesi” (bkz. Strzygowski, Kleinasien; Ötügen, “H. Konstantinos Kilisesinin Freskoları”) veya “Konstantin Kilisesi” (bkz. Rott, *Kleinasiatische Denkmäler*; Restle, *Studien*, 1:36-42) olarak adlandırılmaktadır. Ancak araştırmacılar, orta *nefin* kuzey duvarındaki büyük bir haçın iki yanındaki figürü (yanlışlıkla) Büyük Constantinus ve annesi olarak tanımladıkları için bu ismi vermiş olmalıydılar. Duvar resimlerinin temizliği sonrasında bu figürlerin İoakim ve Anna olduğu, halelerinin yanındaki yazılardan anlaşılmıştır. Yine temizlikler sonrasında, orta *nefin* batı duvarında Aziz Constantinus ve Azize Helena’yı Gerçek Haç’ın iki yanında gösteren sahne gün yüzüne çıkarılmıştır. Bu nedenle yapının Aziz Constantinus ve Azize Helena Kilisesi olarak adlandırılmasını uygun bulmaktayız. Bu konuda bkz. M. S. Pekak, “Niğde Merkez İlçeye Bağlı Aktaş Kasabasının Yenimahalle Semtindeki Konstantin-Helena Kilisesi (Bazilikası) Orta Nef Batı Duvar Resimleri: Ön Rapor”, *IV. Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazıları ve Araştırmaları Sempozyumu*, ed. Y. Sayan (Van, 2000), 219-236.

18 Restle, *Studien*, 1:36-42.

sından günümüze kadar geçen süre içinde yapının kuzeyine bir ilkokul, batısına ise bir konut inşa edilmiştir; daha önce kilisenin 3 m doğusuna inşa edilmek istenilen ilkokulun temelleri hâlâ görülebilmektedir.¹⁹ Ancak bundan da önemlisi, yapı, Marcell Restle'nin 1979'daki yayınından sonra geçen on yedi yıl içinde büyük değişikliklere uğramıştır. Kitaptaki fotoğraflarda, yapının günümüzde olduğundan daha büyük bir bölümünün ayakta olduğu görülmektedir. Restle, kilisenin durumunu (*Erhaltungszustand*) ele aldığı bölümün sonunda, o zamanlar Ankara'daki İngiliz Arkeoloji Enstitüsü müdürü olan David French'ten edindiği bilgiyi aktararak kilisenin 1976-1977 kışında yıkıldığını belirtmektedir.²⁰ Anlaşılacağı gibi, her ne kadar kitabın basım yılı 1979 da olsa Marcell Restle kiliseyi 1976 kışı öncesi görmüş, planlarını çıkarmış ve fotoğraflarını çekmiş olmalıdır. Geçen bu süre içinde yapının başına gelenler, örneğin apsis yarı kubbesi, orta *nef* tonozu ve orta *nefi* yan *nef*lerden ayıran güney destekler arasındaki muhdes olduğu anlaşılan duvarların ne zaman ve nasıl yıkıldığı araştırılmamıştır. Kilisenin Nevşehir Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kurulu Müdürlüğü arşivinde bulunan dosyasının incelenmesi sonucunda şu bilgiler edinilmiştir:²¹ 31 Ocak 1977 tarihinde, Aktaş köyü muhtarı, Niğde Müzesi'ne bir dilekçe ile başvurarak Andaval Kilisesi'nin yıkıldığını belirtmiştir. Müze müdürü ile asistanının olay yerinde hazırladıkları tutanakta (2 Mart 1977) "Daha önce yukarıda adı geçen semt sakinlerince elma, saman v.s. depo edilen ancak sonradan müze müdürlüğüne bunun sakıncalı bulunup depo olarak kullanılmasına müsaade edilmemesinden doğmuş olması, muhtemelen hırs sonucu dinamitle yıkıldığı kanaatine varılmıştır" denilmektedir. Kurum ve kuruluşlar arası karşılıklı uzun yazışmalar

19 Niğde Belediyesi Kadastro Müdürlüğü'nden edinilen bilgiye göre kilise, Merkez ilçe Aktaş köyü aplikasyon krokisinde plan 17, parsel 962'de görülmektedir. Kilisenin bulunduğu 4.880 metrekarelik alanın sahibi Maliye'dir. İlkokulun temel kalıntıları tarafımızca büyük oranda kaldırılmıştır.

20 Restle, *Studien*, 2: res. 48-49 (güney cephe), res. 50 (kuzey cephe); Restle, *Studien*, 1:36.

21 O tarihlerde belirtilen kurulum (Nevşehir Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kurulu) üyesi olmamız dosyaya kolay ulaşmamızı olanaklı kılmıştır. Bu nedenle dönemin kurul müdürü Mevlüt Coşkun'a teşekkür ederim.

Resim 1: Orta Nef, Kuzeybatıya Bakış, 1996.

rın ardından GEEAYK'nin²² (Gayrimenkul Eski Eserler ve Anıtlar Yüksek Kurulu) 11 Mart 1977 tarihli kararıyla kilisenin tesciline ve “tamamen yok edilmeyip onarılmak suretiyle korunmasına” karar verilmiştir. 1985 yılında apsisin doğusuna yapılmak istenen ilkokul inşaatı, binanın temelleri atıldıktan sonra Niğde Müzesi tarafından durdurulmuştur. Okul daha sonra kilisenin 17,5 m kuzeyine inşa edilmiştir. Aşağıda GEEAYK'nin kararından on dokuz yıl sonra, 1996 yılındaki durumunun tanıtımı yapılacaktır. Kilisenin dinamitlenmesinden çalışmalarımızın başlangıç tarihi olan 1996'ya kadar geçen sürede yapıda herhangi bir koruma-kurtarma eylemi gerçekleştirilmemiştir.

1996 yılında öncelikle kurtarma amacıyla başlattığımız çalışmalar esnasında kilisenin durumu şöyle özetlenebilir: Yapı doğu-batı doğrultusunda, kareye yakın dikdörtgen planlı, üç nefli bir bazilikadır. Barındırdığı duvar resimleriyle birlikte kilise, özellikle

22 GEEAYK, Kültür Bakanlığı bünyesinde 1741 sayılı yasa ile kurulan ve 1951-1983 yılları arasında ülkemizdeki sit alanlarını korumakla görevli olan kuruldur.

Resim 2: Orta Nef, Doğuya Bakış, 2015.

yakınındaki ilkokulda okuyan çocukların oyun alanı olarak kullanılmaktaydı (Res. 1). Apsis, içten (merkezi içte olmak üzere) yuvarlak planlı, dıştan beş cephelidir. O tarihte kilisenin sadece orta *nefin* tam ölçüleri alınabilmekte idi. Orta *nef* apsis dahil içten içe 16,6 m uzunluğunda, 6 m genişliğindedir.

Merkezi içeride yarım yuvarlak planlı apsis 3,9 m derinliğindedir (Res. 2 ve 3). *Nefin* zemini molozla dolmuş, kaçak kazılar sonucu zeminin batısında 1,5 m derinliğinde ve 0,75 m çapında bir oyuk oluşmuştu. Orta *nefin* kuzey duvarı tonoz başlangıcına kadar yaklaşık 5 m, batı duvarı yaklaşık 7 m, doğudaki apsis dıştan 4,5 m, içten yaklaşık 6,5 m ayaktadır. Apsisin dışta yer alan beş cephesinden ortadaki üçünde yuvarlak kemerli birer pencere bulunmaktadır; güneydoğudaki pencerenin güney yarısı yıkılmıştır. Orta *nefin* batı duvarında, ekseninde 1,4 m genişliğinde ve dıştan zemin dolu olduğu için 0,8 metresi yüzeyin üstünde kalan lento ve söveli bir kapı vardır. Kapı lentosunun 2,2 m üstünde yuvarlak kemerli iki pencere görülmektedir. Eş genişlik ve yükseklikteki pencerelerden güneydekinin güney kısmı, kemer seviyesinde tahrip olmuştur. Orta *nefi* kuzey *neften* ayıran sütun ve payelerin arası

örülüdür.²³ Duvar örgüleri arasında yuvarlak kemerlerle bağlanan iki paye ve iki sütun görülmektedir.²⁴ Batı cephe orta *nef* ve kuzey *nefin* batı duvarının bir bölümünü yansıtmaktadır. Cephe toplam 10,2 m uzunluğundadır; orta *nefin* üst seviyesindeki pencerelerden itibaren, kuzeye ve güneye dökülen taşlar nedeniyle, kademe-lenerek alçalmaktadır. Kuzey *nefin* batı duvarı ekseninde lentosu ve güney sövesi kısmen görülebilen dikdörtgen bir kapı yer alır.²⁵ Batı cephedeki pencerelerin altında beş adet kare şeklinde delik bulunmaktadır.²⁶ Kuzey cephe doğuda apsis, batıda orta *nefin* batı duvarıyla sınırlanmakta olup 18,7 m uzunluğundadır. Zemini oldukça bozuktur. Kuzey *nefi* orta *nefe* bağlayan dört sütun ve beş açıklığın arası örülüdür; sütunları birbirlerine yuvarlak kemerler bağlamaktadır. Kuzey *nefin* kuzey sınırını tespit etmek oldukça güçtür. Ancak, sınırın bulunduğu yerin kuzeyinde, büyük olasılıkla duvarı desteklemek için konulmuş on bir yekpare taş destek (payanda) mevcuttur. Kuzey *nef* doğu duvarı ekseninde, sonradan taşlarla örülmüş dikdörtgen açıklığın, doğusundaki, tarafımızca ortaya çıkarılan *prothesis* mekânı ile ilgili olduğu düşünülmektedir. Doğru cephe yaklaşık 10 m uzunlukta ve en yüksek yerinde 4 m yüksekliğe kadar ayakta. Cephede çok sayıda kazıma haç vardır ve kuzeydoğu apsis cephesinin üst seviyedeki taşlarının birinin üzerinde, kazıma tekniği ile yapılmış Yunanca harflerden oluşan bir yazıt (?) yer almaktadır.²⁷ Güney cephe tümüyle yıkıktır, ancak yıkıntılar arasında bazı söve ve kuzeydekilere benzer sütun parçaları tespit edilmiştir. Ayrıca, kuzeydeki *in situ* başlıklardan

23 Edindiğimiz bilgiye göre sütunların arasındaki kaba yonu taş duvar, 1970'li yılların başında, kiliseyi depo olarak kullanan aile tarafından örülmüştür. Kanımızca aynı aileye mensup kişiler, kilisenin zemininde çok sayıda kaçak kazı yapmış ve "sun" orijinal zemin ortadan kaldırılmıştır.

24 Sütunlar kilisenin ilk, payeler ise ikinci yapım evresine aittir, bkz. Restle, *Studien*, 1:36-37.

25 Kapı 1,6 m genişliktedir.

26 Henüz kanıtlayamamış olmamıza rağmen bu oyukların, kiliseye bilinmeyen bir tarihte eklenen ve zemin seviyesinde duvar izleri gün ışığına çıkarılan narteksin batıya eğimli ahşap çatısına ait hatılların yerleştirildiği delikler olduğunu düşünmekteyiz. Yayınlarda bu desteklerden bahsedilmemektedir. Desteklerin en uzun 2,75 m ile en doğuda yer alanıdır. Desteklerin kuzey *nefin* kuzey duvarına olan mesafesi 3,2 m ile 2,9 m arasında değişmektedir; bu da kuzey *nefin* genişliği hakkında ipucu verecek niteliktedir.

27 İstanbul Fener Rum Patrikhanesi'nde incelenen yazıtın ne anlama geldiği anlaşılamamıştır.

farklı özellikler yansıtan iki başlık taşlar arasında bulunmaktadır. Kilise, bölgede kolaylıkla bulunan ve adına “Aktaş taşı” denilen taşlar kullanılarak inşa edilmiştir. Düzgün kesme taşların boyutları birbirlerine oldukça yakındır, cephede daha düzgün ve büyük taşlar kullanılmıştır.²⁸ Taş sıraları arasındaki derz yüksekliği oldukça azdır (veya sıfır derz/akçe geçmez tarzdadır). Kilisenin batı cephesindeki orta *nefe* açılan dikdörtgen kapı çerçevesi özenli bir taş bezeme içerir. Lentoda üç haç motifi, çevrelerinde ise bitkisel bezeme vardır. Apsis ve batı cephedeki pencerelerin kemerleri dil motifleri ile bezenerek apsistekilerin üzerleri boyanmıştır. Bugün sadece apsis cephesinde, pencere üzengi taşları seviyesinde görülen silme, orijinalde tüm cepheleri dolanıyor olmalıdır. Payelerin kesik piramit biçimindeki başlıkları *achantus* yapraklarıyla bezelidir.

Yukarıda kısaca belirtildiği gibi, Kültür Bakanlığı’ndan alınan izinle 1996 yılında eserdeki çalışmalara başlanmıştır. Aşağıda, 1996 yılından günümüze dek gerçekleştirilen koruma, kurtarma ve kazı çalışmaları özetlenecektir.

1996 yılı çalışmaları, Niğde Belediyesi işçilerinin yardımıyla 5 Ekim 2016’da başlayarak toplam on bir gün sürdürülmüştür. Bu sürede, yapının ve özellikle duvar resimlerinin hava koşullarından olumsuz etkilenmemesi için kilisenin üzeri demir profil ayaklar üzerine oturan oluklu sacarla kapatılmış, yapının çevresi 50 x 40 metrelik bir alanı içine alacak şekilde kafes tel örgülerle çevrelenmiştir. 1997 sezonunda 1-27 Ağustos tarihleri arasında çalışılmış, çalışma alanı 5 x 5 metrelik plankarelere bölünerek çalışma planları tespit edilmiş, çok sayıda rölöve çizimi yapılmış ve yapı fotoğraflarla belgelenmiştir. Sezon çalışmalarına başta Hacettepe Üniversitesi Sanat Tarihi Bölümü öğrencileri olmak üzere çok sayıda lisans öğrencisi davet edilmiştir.²⁹ Yapı beden duvarlarındaki kazıma haçlar çizimlerle belgelenmiştir. Kilisenin güneydoğusunda ilk kazılar başlatılmış, mezarlar, seramik lüleler, yazıtlı taşlar, metal eserler, boncuklar çıkartılmıştır. Bunun yanı sıra duvar resimlerinin

28 Taş boyutları 0,27 x 0,4 m ile 0,67 x 0,8 m arasında değişmektedir.

29 Çalışmalar sırasında Türkiye’nin farklı üniversitelerinin sanat tarihi, arkeoloji, güzel sanatlar fakültelerinden 100’ü aşkın öğretim görevlisi, lisans, yüksek lisans ve doktora öğrencisi ekibe dahil olmuştur; hepsine teşekkürü borç bilirim.

Resim 3: Orta Nef, Batıya Bakış, 2015.

(görülebildiği kadarıyla) çizimleri yapılmış, fotoğrafları çekilmiştir (Res. 4). 1998 yılının Ağustos ayında sürdürülen bir aylık çalışmada, özellikle orta *nefi* dolduran yapı ve moloz taşların ölçümleri yapılmış, bunlar numaralandırılarak kilisenin doğusundaki boş alana istiflenmiştir (Res. 5). Özellikle kuzey *nefte*ki kazı çalışmalarında çok sayıda *monolit*, küçük boyutlu, basit, bezemesiz lahit çıkarılmıştır. Ayrıca, duvar resimlerinin sıva-duvar arası sağlamlaştırılması çalışmalarına başlanmıştır. 1999 yılındaki benzer çalışmalardan sonra, 2000 yılında kazı alanını ziyaret eden dönemin Kültür Bakanı İstemihan Talay ve yine dönemin Niğde Belediye Başkanı Mümin İnan'ın maddi ve aynı destekleriyle kilisenin üzeri kalıcı bir koruma çatısı ile kapatılmış, alanın çevresine yine kalıcı bir ihata duvarı inşa edilmiştir. Daha önceleri kilisenin kuzeyindeki ilkokul binasında konaklayan kazı ekibi için, kilisenin güneybatısına tek katlı, üç odalı, depo, mutfak ve banyosu bulunan kazı evi, kilisenin kuzeydoğusuna bir bekçi kulübesi inşa ettirilmiştir. Bu gelişmelerden sonra kilisedeki çalışmalar kolaylaşmış, 2010 yılında kazı başkanı olmamızla birlikte, Kültür ve Turizm Bakanlığı'nın her yıl sağladığı maddi destek sayesinde ilerlemeler sağlanabilmektedir. Başlıklar halin-

Resim 4: Orta Nef, Kuzey Duvar, Ioakaim ve Anna, 2016.

de özetlemek gerekirse başlangıcından bu yıla kadar geçen yaklaşık yirmi yılda Aziz Constantinus ve Azize Helena Kilisesi'nde gerçekleştirilen çalışmalar şöyle özetlenebilir:

1. İlk yıl kilisenin bulunduğu ada ve parsel ile yapının mülkiyeti gibi konular resmî kurumlarda araştırılmış, tapu kayıtları çıkarılmış, bu verilere dayanarak eserin çevresi önce geçici, sonra kalıcı ihata duvarı ile çevrelenmiştir. Böylelikle yapının bulunduğu alan belirlenmiş ve dışarıdan girişe tamamen kapatılmıştır.
2. Çalışma yapılacak alan *gritlenmiş* ve sonraki yıllarda çalışmalar bu plankarelerde gerçekleştirilmiştir.
3. Toprak altında kaldığı için daha önce bilinmeyen/görülemeyen bir mekân açığa çıkartılmıştır. Kuzey *nefin* doğusunda, düzgün olmayan dikdörtgen planlı bu mekân kanımızca kilisenin *prothesisi* olmalıdır.³⁰
4. Kilise bulunduğu yer açısından özellikle kışları yağmur, kar ve don, yazları ise çevreden kalkan tozlardan olumsuz yön-

30 Bu konu tarafımızca çalışılmakta ve yayına hazırlanmaktadır.

de etkilenmekte olduğundan beden duvarlarını ve resimleri korumak amacıyla önce geçici, sonra kalıcı bir çatı ile örtülmüştür. 2000’li yılların başlarında bu örtünün yılın belli aylarında, özellikle güney ve batıdan güneş ışıklarına doğrudan maruz kaldığı tespit edildikten sonra, belirtilen yönlere sac paneller eklenerek güneş ışıklarının duvar resimlerine doğrudan etkisi önlenmiştir (Res. 6).

5. Bu arada, yapının dinamitlenmesi sonrasında apsis ve orta *nef* batı duvarının dışı yattığı, yıkılma tehlikesi gösterdiği tespit edilmiştir. Önlem almak amacıyla korumacı bir mimarlık bürosunun hazırladığı proje doğrultusunda, gerekli izinlerin de alınmasıyla bu bölümlerdeki yapı taşları numaralanarak kaldırılmış ve şakulüne getirilerek –çimento kullanmaksızın– horasan harcı ile tekrar yerleştirilmiştir.³¹ Bu çalışmada duvar resimlerine zarar verilmemiştir.

Resim 5: Orta Nef, Zemin, Çöken Tonoz Taşları, 1997

31 Değerli yardımları için başta Cengiz Kabaoğlu ve KA-BA Mimarlık Bürosu çalışanlarına teşekkür ederim.

Resim 6: Kuzeybatı Cephe, Genel Görünüş, 2001.

6. 1997 yılından 2014 yılına kadar, belirlenen plan karelerinde sistematik kazılar gerçekleştirilmiştir. Kazılar sırasında 0,00 kotundan yer yer 2-2,5 metreye dek inilmiştir. Kazı çalışmalarında, mimari plastik (bazıları yazıtlı) seramik kap kacak, lüle, basit kandiller, çeşitli dönemlere ait sikkeler, MS 2. yüzyıla ait olan ve ülkemizdeki pek çok müzede benzerleri bulunan cam bilezikler, boncuklar vb. gün ışığına çıkarılmıştır. Buluntuların bir kısmı envanterlenerek Niğde Müzesi'ne tutanak ile teslim edilmiş, bir kısmı ise yine belgelenerek gruplanmış, kazı evi deposunda etütlük malzeme olarak istiflenmiştir. Kazılarda çok sayıda mezar da saptanmıştır. 200'ü aşkın mezardan, cinsiyet ve yaşları farklı 300 bireye ait iskeletler askıya alınarak ve belgelenecek çıkarılmıştır (Res. 7).³²

32 Mezarların açılması ve iskeletlerin askıya alınarak çıkarılması, Hacettepe Üniversitesi Antropoloji Bölümü'nden Dr. Gülfem Uysal tarafından gerçekleştirilmiştir. İskeletler halen belirtilen üniversitenin Antropoloji Bölümü laboratuvarlarında Dr. Uysal tarafından incelenmektedir.

7. Yapının farklı yerlerinden alınan harç ve sıva örnekleri Ankara'da laboratuvar değerlendirmelerine gönderilmiş; analiz sonuçları elde edilmiştir.³³
8. Orta *nef*'in kuzey kemerlerinde, tonozunda ve batı duvar yüzeyinde bulunan duvar resimlerinde sağlamlaştırma, belgeleme ve temizlik işleri tamamlanmıştır (Res. 8 ve 9).³⁴
9. Orta *nef* ile kuzey *nef* arasındaki kemerlerin arasına örülen muhdes duvarlar kaldırılmış, özellikle kemer içlerinde yeni duvar resimleri gün ışığına çıkarılmıştır.
10. İki öğretim üyesi, sekiz kadın, altı erkek öğrencinin konaklayabileceği, ortak çalışma mekânı ve deposu, banyoları bulunan bir kazı evi ve bekçi kulübesi inşa ettirilmiştir.

Resim 7: Apsisin Kuzeydoğusu, Mezarlar, 2013.

33 Malzeme analizleri, küçük buluntular, duvar resimleri, antropolojik çalışmalar vb. kilise ile ilgili yayımlanacak kitapta ayrı bölümler olarak ayrıntılarıyla ele alınacak ve değerlendirilecektir.

34 Çeşitli sezonlarda duvar resimleri üzerine çalışan Gülseren Dikilitaş ve ekibine teşekkür ederim.

Resim 8: Orta Nef ile Kuzey Nef Arasındaki Kemerçi, Duvar Resimleri Temizlik Çalışmaları, 2013.

11. 2015 yılında, kazı çalışmalarının sona ermesinden sonra eserin farklı kotlardaki plan, kesit ve cephe rölöveleri, restitüsyonları ve restorasyon projeleri hazırlanmış, Nevşehir Kültür Varlıklarını Koruma Kurulu tarafından 17 Ağustos 2015 tarih ve 2142 sayılı yazıyla onaylanmıştır (Şek. 1-3).
12. Uzun çalışma yılları süresince kilisenin çevresinde de yüzey araştırmaları yapılmış, biri kilisenin yaklaşık 700 m batısında, diğeri yaklaşık 300 m güneydoğusunda iki kilise kalıntısı, mimari plastik parçalar ve *tesseralar* tespit edilmiştir.³⁵ Belirtilen yapılarda kurtarma çalışmalarına başlanabilmesi için Bakanlıkla yazışmalar yapılmış ancak bir sonuç alın-

35 Tüm bu veriler ışığında, Aziz Constantinus ve Azize Helena Kilisesi'nin bulunduğu alanın Antikçağ'dan itibaren dikkate değer bir yer olduğu, Hristiyanlık döneminde ise kilise/manastırları içeren önemli bir dinî merkez haline geldiği öne sürülebilir. Bunu kanıtlayabilmek için bölgede yüzey araştırmaları, sondajlar ve kazıların yapılması gerekmektedir.

mamıştır. 2010'lu yılların başında batıdaki kilise kalıntısının çok yakınından (veya sınırları içinden) geçen bir otoban inşa edilmiştir. Yol inşasına itiraz edilmiş ise de sonuç alınmamıştır. Yol yapımı esnasında kilise ve çevresinde, geniş bir alanı kapsayacak şekilde jeoradar taraması yaptırılmış; bize iletilen raporda Aziz Constantinus ve Azize Helena Kilisesi'nin yakın çevresinde herhangi bir duvar kalıntısı olmadığı belirtilmiştir. Yaptırılan depreme dayanıklılık çalışmasında kilisenin depreme dayanıklılığı tespit edilmiştir.

13. T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı'nın 20 Nisan 2016 tarih ve 75368 sayılı yazısı ile başkanlığında yürütülen kazı çalışması hakkındaki hükmün yürürlükten kaldırıldığına ilişkin Bakanlar Kurulu kararı tarafımıza iletilmiş, böylece kilise-deki kazı başkanlığı görevim sona ermiştir. Ancak, Niğde Müzesi Müdürlüğü'nün talebi ile, özellikle yetkili kurullarca onaylanan restorasyon, çevre düzenlemesi ve sergileme konularında bilimsel danışmanlığımız devam etmektedir.
14. 19 Temmuz 2016 tarihinde, Aziz Constantinus ve Azize Helena Kilisesi çalışmalarında bulunan eserler ve taşınmazlar Niğde Müzesi'ne devir-teslim tutanağı ile devredilmiştir.

Resim 9: Orta Nef, Kuzey Duvar, "Lazarus'un Diriltilmesi" (ayrıntı), 2013.

Kısa Mimari Değerlendirme

Bizans İmparatorluğu'nun erken dönemlerinde Kapadokya, batıda Lykaonia ve Galatia, güneyde Kilikya ve Kommagene, doğuda Armenia I ve II, kuzeyde Pontos ile çevrelenmiş, yoğun mimari faaliyetlerin gerçekleştirildiği bir bölgedir.³⁶

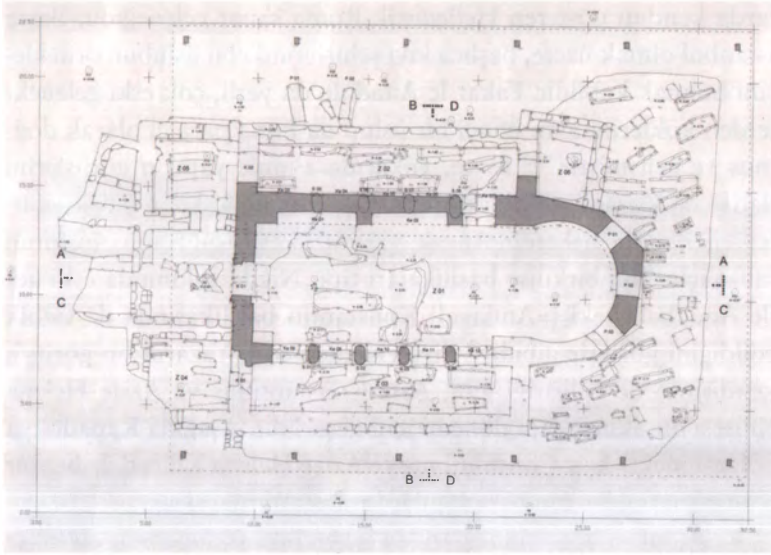
Bölgenin sınırları, I. Constantinus döneminde (hük. MS 324-337) küçültülmüş, MS 371'de İmparator Valens (hük. MS 364-378) tarafından Kapadokya I (metropolisi Kayseri) ve Kapadokya II (metropolisi önce Podantos, sonra Kemerhisar) olmak üzere ikiye bölünmüştür.³⁷ İmparator İustinianus, MS 530 yılında Kapadokya II'yi bir kez daha ikiye ayırarak Mokissos'u "İustinianopolis" adıyla metropolis haline getirmiştir.³⁸

Tarih boyunca Kapadokya birçok kez düşman saldırıları ve istilalarına maruz kalmıştır: MS 5. yüzyılda Hunlar, MS 575 yılında Sasaniler Kapadokya'ya girmişlerdir. 608 yılında Sasaniler, bölgenin belki de en önemli şehri olan Kayseri'yi kısa bir süre işgal etmiştir. MS 7. yüzyıldan itibaren Kapadokya, Bizans ile İranlılar ve Araplar arasındaki savaşlarda stratejik açıdan oldukça önemli bir bölge olmuştur. Arap akınlarının da etkisiyle, Bizans İmparatorluğu MS 7. yüzyılda sivil ve askerî yönetiminde yeni düzenlemelere gitmiş ve Kapadokya oluşturulan *thema* sistemi içinde ele alınmıştır. Önceleri Bizans-Arap sınırları boyunca Seleukeia, Kü-

36 Bölgenin sınırları İlkçağ ve Ortaçağ boyunca sürekli değişmiştir. Bununla birlikte bölgenin batı sınırı, batıda Şedithüyük (Aspona) ve Parlasan (Parnassos) şehirleri arasından güneybatıdaki Tuz Gölü (Tatta Limne) kıyısına kadar uzanmaktadır. Tuz Gölü'nün güney kıyısından devam eden sınır, bir Lykaonia şehri olan Akhan (Koropassos) ve Kapadokya şehri olan Aksaray (Koloneia) arasından güneye uzanır. Toros Dağları, Kapadokya'yı Kilikya'dan ayıran güney sınırdır. Ancak, Gülek Boğazı'nın (Pylai Kilikias) güneyindeki birçok dağ sırası, güney sınırın kesin olarak belirlenmesini zorlaştırmaktadır. Kapadokya'nın doğu sınırını Fırat Nehri'nin (Euphrates) kuzeyindeki Karasu oluşturmaktadır. Kuzey sınır, Sivas'ın (Sebasteia) güneydoğusundaki Tecer Dağı'ndan çıkan Çaltı Suyu vadisi ile belirlenmiştir. Sınır daha sonra, Sivas'ın batısında, Kızılırmak Havzası'nın kuzeyine paralel olarak uzanmakta, buradan Yozgat ve daha sonra Galatya'ya doğru güneybatı yönünde devam ederek Çiçekdağı Geçidi üzerinden Şedithüyük ve Parlasan'la birleşmektedir; bkz. Hild ve Restle, *Kappadokien*.

37 Age., 41-44.

38 Bölgenin idarî ve dinî bölünmesi için bkz. age., 62-123.

Şekil 1: Constantinus ve Helena Kilisesi, Zemin Planı.

çok Kapadokya, Kharsianon ve Koloneia gibi *kleisouralar* zinciri oluşturulmuş, sonra hemen tümü stratejik önemlerinden dolayı *thema* statüsüne yükseltilmiştir.³⁹ Kapadokya bölgesi Kharsianon, Lykandos, Sebasteia ve Kapadokya *themalarına* ayrılmıştır. MS 9. ve 11. yüzyıllar arasında Kapadokya hem bölge hem *thema* olarak varlığını ve önemini korumuş, 12. yüzyıldan sonra, Türklerin gelmesi ile birlikte sadece bölge ismi olarak anılmıştır.

Yüzyıllar boyu birçok önemli olayın yaşandığı, istila ve savaşlara tanık olan Kapadokya’da Ortaçağ boyunca, işlev ve planları birbirinden farklı çok sayıda yapı inşa edilmiştir. Kapadokya’da inşa edilen yapılar, komşusu Lykaonia’daki yapılar gibi, imparatorluğun diğer bölgelerinde, özellikle de kıyı şeridindeki yerleşmelerde görülen mimariden farklı bir anlayışı sürdürmüştür.

“Anadolu’da Ortaçağ başlarındaki mimaride iki büyük cereyan görülür. Bunlardan birincisi, eski büyük sanat merkezleri ile kıyı-

larda kendini gösteren Hellenistik-Roma sanat geleneğidir. Başta İstanbul olmak üzere, başlıca kıyı şehirlerinde bu üslubun örneklerini bulmak kabildir. Fakat İç Anadolu'da yerli, çok eski geleneklerden köklerini alan ikinci bir üslup da buna paralel olarak doğmuş ve gelişmiştir.”⁴⁰ Eyice, yukarıda alıntısı yapılan görüşlerini daha çok Karadağ-Binbirkilise olarak tanınan Lykaonia'daki eserler için öne sürmektedir. Ancak, yazımızın asıl konusunu oluşturan kilise için “Binbirkilise basilikaları tipi, Niğde yakınında eski adı ile Andabalıs'teki (=Andaval) Konstantin basilikasında da tatbik edildiğini gösterir gibidir” diye eklemektedir. Yazarın bu görüşü, kendisinin de belirttiği gibi, Aziz Constantinus ve Azize Helena Kilisesi'nin ikinci yapı dönemi için geçerlidir. Aşağıda Kapadokya bölgesindeki, Aziz Constantinus ve Azize Helena Kilisesi ile benzer plan şeması gösteren bazı yapılar kısaca tanıtılacaktır.

Kapadokya bölgesinde görülen erken Bizans dönemine ait kilise plan tiplerinden biri de üç *nefli* bazilikalardır. Andaval'daki Aziz Constantinus ve Azize Helena Kilisesi'nin de içinde olduğu bu grubun diğer örnekleri, ne yazık ki az sayıda ve büyük oranda tahrip olmuş (veya tümüyle yok olmuş) şekilde günümüze gelebilmiştir. Kayseri'de Hatuniye Medresesi yakınındaki, erken Bizans dönemine ait, büyük boyutlu kilise 1965 yılında bir yol yapımı sırasında ortadan kaldırılmıştır.⁴¹ Kayseri'nin erken Bizans döneminde önemli bir metropolis olduğu düşünüldüğünde, bu anıtsallıkta bir yapının burada inşa edilmiş olması akla yatkın görülmektedir. Yapıdaki mimari plastik bezemeler, Üskübü/Skupi'deki kilise⁴² ile benzerlik göstermekte ve MS 5. yüzyılın ikinci yarısı ile sonuna tarihlendirilmektedir.⁴³

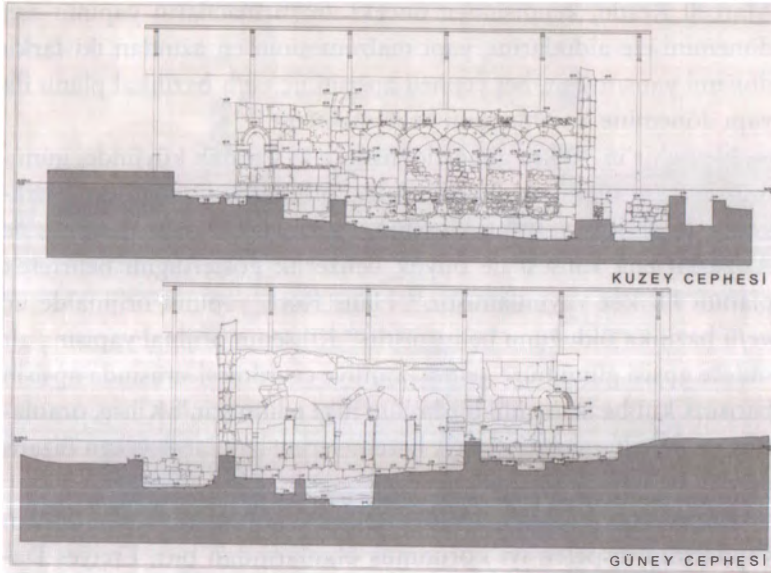
Aksaray'a bağlı Helvadere'nin yakınındaki Viranşehir öreninde üç *nefli* iki bazilika bulunmaktadır. MS 6. yüzyıla kadar Mokissos (veya Mokesos) adıyla bilinen yerleşim, bu yüzyılda terk edilmiş,

40 S. Eyice, *Karadağ (Binbirkilise) ve Karaman Çevresinde Arkeolojik İncelemeler* (İstanbul, 1971), 148-149.

41 Restle, *Studien*, 1: 44-45.

42 Skupi'deki (Subaşı) kilise için bkz. age., 1:63-67.

43 Restle, “Kappadokien”, 981-982.

Şekil 2: Constantinus ve Helena Kilisesi, Kuzey ve Güney Cepheleri.

İmparator İustinianus tarafından yeniden kurulmuş ve “İustinia-nopolis” adı ile Kapadokya II’nin metropolisi ilan edilmiştir.⁴⁴ Günümüzde terk edilmiş ve harap durumdaki, Ortaçağ’ın bu önemli yerleşiminin merkezinde bulunan büyük boyutlu kilise (No. III) olasılıkla şehrin *katholikon*udur.⁴⁵ Temel izlerinden üç *nefli* bir bazilika olduğu anlaşılan yapının doğusunda dışa taşkın beş cepheli bir apsisi bulunmaktadır. Apsisin üç cephesinde de birer pencere olduğu varsayılmaktadır.⁴⁶

Aynı yerleşimde bulunan diğer üç *nefli* bazilika planlı kilise (Kilise II), diğerine oranla daha çok tanınmaktadır. Ancak kilise pek çok araştırmacı tarafından tek *nefli* bir yapı olarak ele alınmıştır.

44 Hild ve Restle, *Kappadokien*, 238; A. Berger, “Viranşehir (Mokisos), eine frühbyzantinische Stadt in Kappadokien”, *IstMitt* 48 (1998): 349-429.

45 Restle, “Kappadokien”, 986.

46 Kilise III’ün planı için bkz. Restle, *Studien*, 2:26. Rott, *Kleinasiatische Denkmäler*, 268’de yapıyı “büyük, beş cepheli apsisi alüvyon içine oyulmuş” bir kilise olarak tanıtmaktadır.

Marcell Restle, kendisinden önceki araştırmacıların yapının son dönemini ele aldıklarını, yapı malzemesinin en azından iki farklı dönemi yansıttığını, beş cepheli apsisin üç *nefli* bazilikal planlı ilk yapı dönemine ait olduğunu belirtmektedir.⁴⁷

Nevşehir'in 10 km güneydoğusundaki Çardak köyünde, günümüzde cami olarak kullanılan kilise orijinalde üç *nefli* bir bazilikadır. Josef Strzygowski, kilisenin apsisinin Aziz Constantinus ve Azize Helena Kilisesi ile büyük benzerlik gösterdiğini belirterek planını ilk kez yayımlamıştır.⁴⁸ Hans Rott, yapının orijinalde üç *nefli* bazilika olduğunu belirtmiştir.⁴⁹ Kilisenin orijinal yapısına ait sadece apsisi günümüze gelmiş, camiye çevrilmesi sırasında apsisin batısına kubbe ile örtülü bir bölüm inşa edilmiştir.⁵⁰ Kilise, oranlarına ve figürlü mimari plastik bezemelerine bakılarak erken Bizans dönemine tarihlendirilmektedir.

Kapadokya bölgesindeki üç *nefli* bazilikal planlı erken dönem yapılarının nispeten iyi korunmuş olanlarından biri, Erciyes Dağı'nın güney yamacında bulunan Gereme'deki (Saimbeyli/Gedeme) kilisedir. Yörede Panagia Kilisesi olarak adlandırılan kilise, yakınında bulunan bir kitabeden dolayı Aziz Mikhael Kilisesi olarak da bilinmektedir. Hans Rott yapı hakkında ayrıntılı bilgi vermiş, planı ile bir fotoğrafını yayımlamıştır.⁵¹ Kilise, diğer örneklerden farklı olarak kuzey-güney doğrultusunda uzanmaktadır. Naos dörderden iki sıra sütunla üç *nefe* ayrılmıştır. Orta *nef* doğuda, dışa taşkın altı cepheli apsisle nihayetlenmektedir.⁵² Yapı 500 yılı civarı veya MS 6. yüzyılın başına tarihlendirilmektedir.

47 Restle, "Kappadokien", 986, Abb. 11 (plan); ay., *Studien*, 1:46-48, 2:24 (plan). Hamilton, *Research*, 2:228. Rott'un yerleşimi ziyareti sırasında yapının büyük oranda ayakta olduğu anlaşılmaktadır; Rott, *Kleinasiatische Denkmäler*, 267. Rott, yapının eskiden tonozla örtülü ve tek *nefli* olup güneyinde bir giriş mekânının bulunduğunu belirtmektedir. W. M. Ramsay ve G. L. Bell, *The Thousand and One Churches* (Londra, 1909), 325-326, fig. 252-259 yapının tek *nefli* olarak planını, dört fotoğrafını ve silme çizimini yayımlamışlardır. Ayrıca bkz. Thierry, *Nouvelles églises*, lev. 4c ve d.

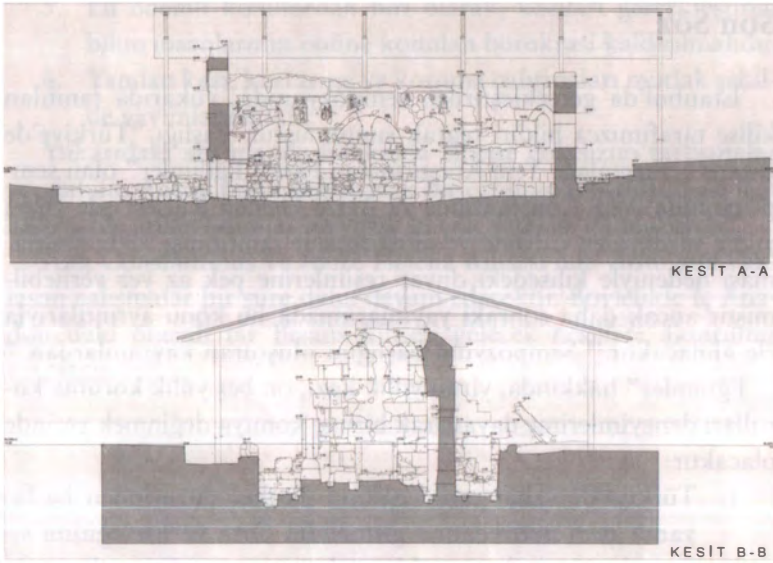
48 Strzygowski, *Kleinasien*, 69-70.

49 Rott, *Kleinasiatische Denkmäler*, 248.

50 Restle, "Kappadokien", 986-987; ay., *Studien*, 1:34-36, 2:14-15 (plan ve doğu cephe).

51 Rott, *Kleinasiatische Denkmäler*, 166-169.

52 Restle, "Kappadokien", 987-989; ay., *Studien*, 1:42-44, 2:20-21.

Şekil 3: Constantinus ve Helena Kilisesi, Kesit A ve B.

Niğde, Aktaş köyünde bulunan Aziz Constantinus ve Azize Helena Kilisesi ve kurtarılmasına yönelik çalışmalar yukarıda kısaca özetlenmiştir. Bunun yanı sıra, çalışmalarımıza ilişkin bilgiler farklı tarihlerde yayımlanmıştır.⁵³

53 M. S. Pekak, “Niğde-Andaval (Aktaş)’daki Konstantin-Helena Kilisesi”, 19. *KazSonTop*, 2 cilt (Ankara, 1998), 2:567-592; ay., “Niğde-Andaval (Aktaş)’daki Konstantin-Helena Kilisesi”, *Selçuk Üniversitesi Selçuklu Araştırmaları Merkezi 7. Milli Selçuklu Kültürü ve Medeniyeti Semineri (2. Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazı-Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri)*, 30 Nisan-02 Mayıs (Konya, 1998), 51-88; ay., “Niğde Aktaş (Andaval)’daki Konstantin-Helena Kilisesi 1998 Çalışmaları”, T.C. Kültür Bakanlığı Anıtlar Müzeler Genel Müdürlüğü 21. Uluslararası Kazı, Araştırma ve Arkeometri Sempozyumu (Ankara, 1999), 24-28; ay., “Niğde-Andaval (Aktaş)’daki Konstantin-Helena Kilisesi 1997 Çalışmaları”, 20. *KazSonTop*, 2 cilt (Ankara, 1999), 2:505-524; ay., “Niğde-Andaval’daki (Aktaş) Konstantin-Helena Kilisesi 1998 Çalışmaları”, 21. *KazSonTop*, 2 cilt (Ankara, 2000), 2:373-384; ay., “Orta Nef Batı Duvar Resimleri”, 219-236; ay., “Niğde-Andaval (Aktaş)’daki Konstantin-Helena Kilisesi 1999 Çalışmaları”, 22. *KazSonTop*, 2 cilt (Ankara, 2001), 2:359-370; ay. (A. Aras ile birlikte), “Konstantinos-Helena Kilisesi Kazı Çalışmalarına Ait Kömürleşmiş Odun Materyalleri Üzerinde Anatolik Çalışmaları”, XVI. *Ulusal Biyoloji Kongresi: 4-7 Eylül* (İstanbul, 2002); ay., “Niğde-Andaval (Aktaş)’daki Konstantin ve Helena Kilisesi 2000 Yılı Çalışmaları”, 23. *KazSonTop*, 2 cilt (Ankara, 2002), 2:391-400; ay., “Niğde-Aktaş Konstantin ve Helena Kilisesi 2001 Yılı Çalışmaları”, 24. *KazSonTop*, 2 cilt (Ankara, 2003), 2:405-414.

Son Söz

İstanbul'da gerçekleştirilen sempozyumda, yukarıda tanıtılan kilise tarafımızca bildiri olarak sunulmuştur. Başlığı “Türkiye’de Bizans Çalışmaları: Yeni Araştırmalar, Farklı Eğilimler” olan sempozyumda Aziz Constantinus ve Azize Helena Kilisesi’nde yirmi yıldır sürdürülen çalışma ve araştırmalar tanıtılmış, sayfa sınırlaması nedeniyle kilisedeki duvar resimlerine pek az yer verilebilmiştir ancak daha sonraki yayınlarımızda bu konu ayrıntılarıyla ele alınacaktır.⁵⁴ Sempozyum başlığını oluşturan kavramlardan “... Eğilimler” hakkında, yirmi yıllık kazı, on beş yıllık koruma kurulları deneyimlerime dayanarak birkaç konuya değinmek yerinde olacaktır:

1. Türkiye’de sanat tarihi eğitimi ilkökul düzeyinden başlayarak ders müfredatına girmelidir. Orta ve lise eğitimi sırasında öğrencilere, yetkin ve konusunda eğitim almış öğretmenler tarafından sanat tarihi dersleri zorunlu olarak okutulmalıdır.
2. Ülkemizde 200’ü aşkın üniversitenin altmışa yakınında sanat tarihi bölümü ve Bizans sanatı dersleri verilmekte ancak bunların pek azında akademik kariyer aşamalarını Bizans sanatı alanında başarmış öğretim elemanı bulunmaktadır; dolayısıyla lisans, yüksek lisans ve doktora düzeylerinde Bizans sanatı eğitimi oldukça yetersiz kalmaktadır.
3. Ülkemizde yürütülmekte olan kazı çalışmalarının pek azı doğrudan Bizans mimarisine yöneliktir; bu çalışmalarda kazı yapma ehliyetine ve isteğine sahip az sayıda öğretim üyesi görev almaktadır.
4. Sadece Bizans sanatına ait yapıtlarda değil, tüm eserlerde kurtarma öncelikli olmalı; ancak çok önemli olan ve yok olma tehlikesi gösteren eserlerde yeterli bütçe, kazı ekibi ve ekipmanı sağlanmadan kazıya başlanmamalıdır.

54 Duvar resimleri konusunda, yönettiğimiz bir yüksek lisans tezine bakılabilir: F. Nalçacı, “Niğde, Aktaş (Andaval) Köyündeki Konstantin ve Helena Kilisesi Duvar Resimleri” (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi, 2010).

5. En önemli konulardan biri olarak, kazıları gerçekleştiren bilim insanlarının önüne konulan bürokrasi kaldırılmalıdır.
6. Yapılan kazı, kurtarma ve koruma çalışmaları mutlak şekilde yayımlanmalıdır.

Yukarıdaki altı madde hakkında elbette çok uzun tartışmalar yapılabilir. Ancak bunu sağlayacak bir ortamın oluşturulması için ülkemizde atılan adımlar ne yazık ki çok yetersiz kalmaktadır.

Aziz Constantinus ve Azize Helena Kilisesi'nde yirmi yıla yaklaşan çalışmalar bir süre daha devam edecektir. Böylelikle İç Anadolu'daki önemli bir Bizans kilisesi gelecek nesillere aktarılmış olacaktır.

Amorium Antik Kenti, Yukarı Şehir, Bazilika B

A. Ceren Erel'

Bu bildiride, Amorium antik kenti, Yukarı Şehir, Bazilika B'de, 2013 ile 2016 yılları arasında sürdürülen kazı çalışmaları ve elde edilen mimari veriler paylaşılacaktır.

Amorium antik kenti, Phrygia'nın doğu kısmında, Ankara'nın 170 km güneybatısında, Afyon'un 70 km kuzeydoğusundadır. Antik kent bugün, Afyonkarahisar iline bağlı Emirdağ ilçesinin 12 km doğusunda Hisarköy'de yer alır.

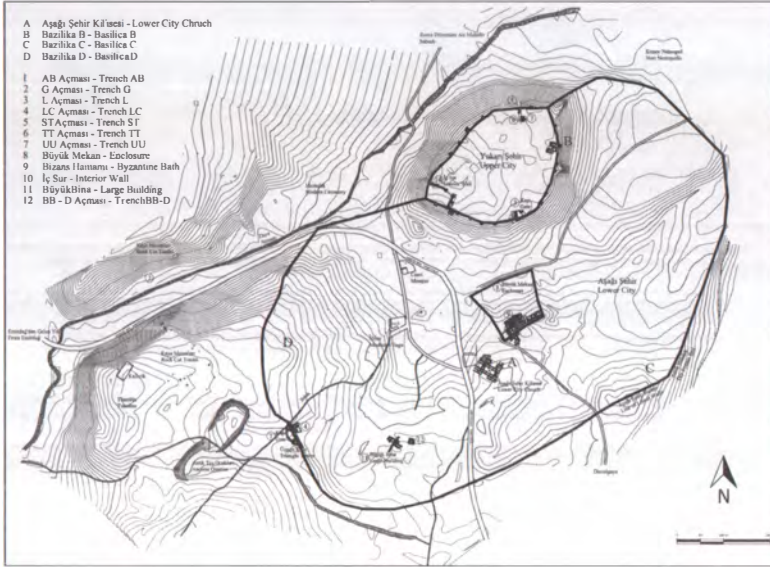
Geç Antik dönemden itibaren önem kazanmaya başlayan şehir, erken Ortaçağ veya Bizans İmparatorluğu'nun "karanlık dönemi" olarak tanımlanan MS 7. yüzyılın ortası ile 9. yüzyılın ortasını

Hacettepe Üniversitesi, Güzel Sanatlar Fakültesi. E-posta: ayceren@yahoo.com
2013 yılından beri devam eden Amorium antik kenti, Yukarı Şehir, Bazilika B alanında-
ki kazı çalışmaları tarafımızca yürütülmektedir. Başta, bu imkânı sağlayan kazı başkanı
Doç. Dr. Zeliha Demirel Gökalep olmak üzere tüm ekip üyelerine teşekkür ederim.

kapsayan ve tartışmalı olan dönem için önemli arkeolojik veriler sunması açısından dikkat çeker. Bu süreçte, Amorium'un tarihi açısından önemli gelişmeler yaşanmıştır.¹ Şehir, Anadolu'da Bizans ordusunun askerî karargâhı ve *Anatolikon Themasi*'nin başkenti olmuştur. Dönemin, askerî ve idarî alanda başlıca merkezlerinden biridir. Amorium'da doğmuş olan II. Mikhael, 820-829 yılları arasında Bizans tahtında kalmış, sonrasında oğlu Theophilos (hük. 829-842) ve Theophilos'un oğlu III. Mikhael (hük. 842-867) imparator olmuşlardır. Böylece kısa süreli de olsa Bizans İmparatorluğu Amorion Hanedanı tarafından yönetilmiştir. Amorium, öneminden ve stratejik coğrafi konumundan dolayı, 644'ten 838 yılına kadar tekrarlanan Arap akınlarının ve istilalarının hedefi olmuştur. 838 yılında şehir, Abbasi halifesi Mutasım tarafından kuşatılmış, ardından da yakılıp yıkılmıştır. MS 9. yüzyılda gerçekleşen bu olaydan sonra yeniden imar edilen ve bir orta Bizans şehri olan Amorium, görünür şekilde değişmiştir. 11. yüzyılın başlarından itibaren önce Selçuklu, sonrasında ise Osmanlı topraklarına katılmıştır. 1892 yılında Hisarköy adıyla bugünkü yerleşim yeri kurulmuştur.

Amorium antik kenti kalıntıları, ilk kez 1836 yılında, İngiliz seyyah William Hamilton tarafından keşfedilir.² Amorium'daki bilimsel çalışmalar, 1987 yılında, Oxford Üniversitesi'nden Prof. Martin Harrison tarafından, bir yüzey araştırması ile başlatılır.³ Ertesi yıl başlayan kazı çalışmaları, 1988-1992 yılları arasında Martin Harrison, 1993-2009 yılları arasında ise Dr. Chris Lightfoot başkanlığında yürütülür.⁴ 2013 yılında, Afyonkarahisar Müzesi başkanlığında

- 1 Amorium'un derlenmiş genel tarihçesi için bkz. C. S. Lightfoot ve E. A. Ivison, "Introduction", M. A. V. Gill ve C. S. Lightfoot, E. A. Ivison, M. T. Wypyski katkılarıyla, *Amorium Reports, Finds I: The Glass (1987-1997)*, BAR International Series 1070 (Oxford, 2002), 1-3; ayrıca bkz. K. Belke ve M. Restle, *Galatien und Lykaonien*, TIB 4 (Viyana, 1984), 122-125. Amorium'da MS 7. ve 9. yüzyıllar arasındaki dönem için bkz. E. A. Ivison, "Amorium in the Byzantine Dark Ages (seventh to ninth centuries)", *Post-Roman Towns, Trade and Settlement in Europe and Byzantium*, Cilt 2, *Byzantium, Pliska, and the Balkans*, ed. J. Henning (Berlin, New York, 2007), 25-59.
- 2 W. J. Hamilton, *Researches in Asia Minor, Pontus and Armenia*, 2 cilt (Londra, 1842), 1:448-455.
- 3 R. M. Harrison, "Amorium 1987: A Preliminary Survey", *AnatSt* 38 (1988): 175-184.
- 4 Amorium'da 1988 ile 2009 yılları arasında gerçekleştirilen çalışmalar, *Anatolian Studies* (1998-1996), *Dumbarton Oaks Papers* (1997-1999, 2001, 2003-2005, 2007) ve *Kazı*

Şekil 1: Amorium antik kenti planı, Yukarı Şehir ve Aşağı Şehir. (Amorium Kazı Arşivi)

ve Doç. Dr. Zeliha Demirel Gökalt'ın bilimsel danışmanlığında yeniden başlayan Amorium antik kenti kazıları, 2014 yılından itibaren Zeliha Demirel Gökalt başkanlığında sürdürülmektedir.⁵

Bizans döneminde Amorium, Yukarı ve Aşağı Şehir olmak üzere iki bölümden oluşmakta ve şehrin her iki bölümü de birer sur ile çevrelenmektedir (Şek. 1). Yukarı Şehir, Amorium'un kuzey bölümünde, bir höyük üzerinde yer alır. Bir uçtan diğer uca yaklaşık 300 m uzunluğunda ve bulunduğu alandan yaklaşık 20 m yüksekliktedir (Şek. 1). Hamilton 1836'da kenti ziyaret ettiğinde

Sonuçları Toplantısı'nda (1990, 1991, 1993-2000, 2002-2011) ön raporlar halinde yayımlanmıştır. Sözü edilen ön raporların ve Amorium'la ilgili yayımlanan diğer bilimsel makale ve kitapların bir arada sunulduğu kaynakça için bkz. "Check-List of Amorium Publications", *Amorium Reports 3: The Lower City Enclosure, Finds Reports and Technical Studies*, ed. C. S. Lightfoot ve E. A. Ivison (İstanbul, 2012), xiii-xvii.

- 5 Z. Demirel Gökalt, "2013 Yılı Amorium Kazısı", 36. *KazSonTop*, 3 cilt (Ankara, 2015), 2:651-668; Z. Demirel Gökalt, C. Erel, N. Tsivikis ve H. Yılmazyaşar, "2014 Yılı Amorium Kazısı", 37. *KazSonTop*, 3 cilt (Ankara, 2016), 3:194-214; Z. Demirel Gökalt, A. C. Erel, N. Tsivikis, S. Uygun Yazıcı, "2015 Yılı Amorium Kazısı", 38. *KazSonTop*, 3 cilt (Ankara, 2017), 3:451-460.

Resim 1: Yukarı Şehir, Bazilika B, 2013, kazı öncesi apsis duvarı. (Amorium Kazı Arşivi)

hem Aşağı Şehir'in hem Yukarı Şehir'in oldukça harap ve yıkıntı halinde olduğu, kendisinin kullandığı ifadelerden anlaşılmaktadır.⁶ 1892 yılında Hisarköy, Aşağı Şehir'in küçük bir bölümü üzerine kurulmuş ve Yukarı Şehir, modern yapılaşmanın zararlarından büyük oranda korunmuştur (Şek. 1). Ancak köyün kuruluşu ve sonrasında, antik kentte yıkılan yapılara ait taşlar alınmış veya duvarlardan sökülerek, çevre yerleşimlerde dahil, çeşitli inşaa faaliyetlerinde kullanmak üzere götürülmüştür.

Amorium'da 2013 yılı öncesi yürütölen çalışmalar, ağırlıklı olarak Aşağı Şehir'de gerçekleştirilmiş, Yukarı Şehir'de sınırlı alanlarda çalışılmıştır. Yukarı Şehir'de, 1987'de tüm antik kenti kapsayan çalışma sonrasında,⁷ 1989 ve 1990 yıllarında bir yüzey araştırması yürütölmüştür.⁸ Bu yüzey araştırmasında, mimari veriler yanında

6 Hamilton, *Researches in Asia Minor*, 449.

7 Harrison, "Amorium 1987", 176-183.

8 R. M. Harrison ve diğ., "Amorium Excavations 1989: The Second Preliminary Report", J. A. Lloyd, "The Upper Town Survey", *AnatSt* 40 (1990): 175-184, 206-209; R. M. Harrison ve diğ., "Amorium Excavations 1990: The Third Preliminary Report", M. Jecock, S. Ainsworth, "The Upper Town: The Earthwork Survey", *AnatSt* 41 (1991): 216-219.

çok sayıda küçük buluntu ele geçirilmiş ve tüm bu buluntular, Yukarı Şehir’de Prehistorik dönemler, Hitit, Frig, Hellenistik, Roma, Bizans, Selçuklu, Osmanlı dönemleri ve sonrasında bir faaliyet olduğunu ortaya koymuştur.⁹ Ayrıca yukarıda da belirttiğimiz gibi, buradaki yapılara ait taşların sökülerek veya yıkıldıkları yerlerden alınarak taşındıkları ve defineci çukurlarının bu alana zarar verdiği, toprak üstünde *in situ* durumda kalan duvarların çok az olduğu raporlarda belirtilmiştir.¹⁰ 1989’dan itibaren, biri güneyde, diğer üçü kuzeyde olmak üzere sur duvarlarının çevresinde, L, ST, TT ve UU olarak adlandırılan dört açmada kazı çalışmaları yürütülmüş; ayrıca 1997 yılında alanda jeofizik çalışması yapılmıştır (Şek. 1).

Şekil 2: Yukarı Şehir, Bazilika B, 2013, plan. (Ölçüm ve çizim: Ş. Yıldırım, S. Tunalı)

9 Harrison ve diğ., “Amorium Excavations 1989”, 206.

10 Harrison ve diğ., “Amorium Excavations 1990”, 216.

Resim 2: Yukarı Şehir, Basilika B, 2013, genel görünüm. (Amorium Kazı Arşivi)

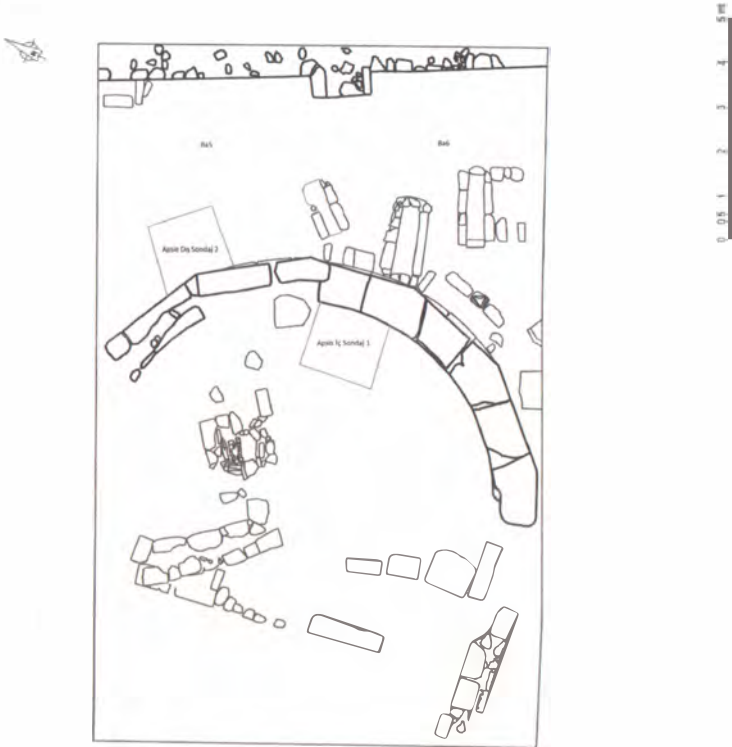
Amorium'da 1987 yılında yapılan yüzey araştırmasında, Yukarı Şehir'in doğusunda, höyüğün yamacına yakın bir noktada, apsisinin bir bölümü tespit edilen yapı, sonrasında Basilika B olarak isimlendirilmiş ancak bu alanda herhangi bir kazı çalışması gerçekleştirilmemiştir (Şek. 1). Apsisin oldukça büyük boyutlu, dıştan çokgen olduğu, büyük kesme taş bloklarla örüldüğü ve çevresinde birçok yeşil ve mavi cam tessera bulunduğu tespit edilmiştir.¹¹ Basilika B, bugüne kadar Amorium antik kentinde saptanan dört kiliseden biri ve kazısı gerçekleştirilen ikinci kilisedir.

Basilika B'de, 2013 yılında başlatılan kazı çalışmaları hâlâ devam etmektedir. Yukarıda belirtilen yıllar arasında sürdürülen çalışmalar neticesinde, ikisi 5 x 6 m, diğerleri 5 x 5 metrelik 15 açmada çalışılmış, yaklaşık 385 metrekairelik bir alan kazılmıştır.

2013 kazı sezonunda, yüzey seviyesinde, az bir bölümünü takip edebildiğimiz apsis duvarının bulunduğu alanda çalışmalar başlatılmış (Res. 1); Ba1, Ba2, Ba3 ve Ba4 olmak üzere 5 x 5 metrelik dört açmada çalışılmıştır (Şek. 2). Çalışmalar sonucunda, içten yu-

11 Harrison, "Amorium 1987", 180. Harrison, apsis çapını 8 m olarak vermektedir. Age., 180. Bu ölçü doğru değildir. Ancak bilmekteyiz ki bu çalışmalar sırasında apsisin tamamı görünür durumda değildi.

varlak planlı, dıştan çokgen olduğu anlaşılan apsinin, büyük bir bölümü açığa çıkarılmıştır (Şek. 2 ve Res. 2). İnilen toprak seviyesinde en fazla iki taş sırası görülebilen apsis duvar örgüsünde, büyük boyutlu kesme taş blokların kullanıldığı, alt sıranın sandık duvar tekniğiyle, onun üzerindeki taş sırasının ise, tüm duvar kalınlığı boyunca devam eden büyük boyutlu blok taşlarla örüldüğü görülmüştür. Ayrıca kuzeyde, kısmen apsinin içinde kalacak şekilde konumlanmış bir ev tespit edilmiştir. İki yönden, tamamı mevcut olmayan birer duvarla sınırlandırılmış mekânda, duvara bitişik bir ocak bulunmaktadır. Mekânı güneyde sınırlandıran duvarın kuzey (iç) yüzünde bulunan ocak, çok düzgün olmayan dairesel bir forma sahiptir (Şek. 2 ve Res. 2). Kısmen düzgün işlenmiş taş bloklarla

Şekil 3: Yukarı Şehir, Bazilika B, 2014, plan.
(Ölçüm ve çizim: S. Evcim, M. C. Uzun, S. Sertel)

kaba yontu taşlardan örülmüş, yer yer az sayıda tuğla kullanılmıştır. Taban kısmında kireçli harçtan bir zemin görülmektedir. Sözü edilen mekân içerisinde, yaklaşık ocağın taban kodunda, yanık ahşap hatıl parçaları, kül ve yanık sazlardan oluşan bir tabakaya rastlanmıştır. Bunlar, büyük olasılıkla, mekânın yanmış örtüsüne ait izlerdir. Duvarlar malzeme-teknik açısından apsisden farklılık göstermektedir. Şüphesiz, kilisenin özgün işlevini kaybetmesinden sonra, belki, apsisin mevcut duvarları da kullanılarak inşa edilmiş mekânı, Osmanlı dönemine tarihlendirmek mümkündür.

Bunun dışında, iki duvar daha tespit edilmiştir. Duvarlardan biri, yaklaşık apsisin güney başlangıcı ile aynı hizada, doğu-batı doğrultusunda devam eder (Şek. 2 ve Res. 2). Duvarın, bazilikanın *nef* ayrımı ile aynı eksen üzerinde olması dikkat çekmektedir. İkinci duvar, apsisin batısında, kuzey-güney doğrultuludur. Duvarın ekseninde bir açıklık olduğu ve sonradan kapatıldığı anlaşılmaktadır. Bir bölümü, ocaklı mekânın duvarı altında kalmaktadır (Şek. 2 ve Res. 2). En önemlisi, söz konusu iki duvarın doğrultusu da apsis ve dolayısıyla özgün erken Bizans dönemi bazilikasıyla uyumludur.

2014 kazı sezonunda şunlar hedeflenmiştir: Apsis duvarlarının dıştan, kalan kısımlarını açığa çıkarmak, geçmiş yıllardaki çalışmalarda saptanan ancak zaman içerisinde yükselen toprak seviyesi sebebiyle bu alandaki sınırlarını takip edemediğimiz, Yukarı Şehir sur duvarlarının iç hattını belirlemek ve bazilikanın sur duvarı ile ilişkisini tespit etmek. Bu doğrultuda çalışmalar doğuda, apsis dışında yürütülmüştür. Apsis dışında, Ba5 (kuzey) ve Ba6 (güney) olarak belirlenen 5 x 6 metrelik iki açmada çalışılmıştır (Şek. 3).

Sözü edilen alanda, sur duvarının iç hattı açığa çıkarılmıştır (Şek. 3 ve Res. 3). Yukarı Şehir surlarında, 1989 ve 1990 yıllarında yapılan çalışmalarda, sur duvarlarının dıştan kulelerle, içten ise payandalarla desteklendiği saptanmış, ancak surların tamamı kazılmadığı için, yüzeyden görülebildiği kadarı tespit edilmiştir.¹² Nitekim 2014 yılı çalışmalarında, öncesinde tespit edilmemiş ve yapılan çizimlerde görülmeyen, sur duvarlarını içten destekleyen

12 Harrison ve diğ., "Amorium Excavations 1990", 216-219 ve Res. 1.

Resim 3: Yukarı Şehir, Bazilika B, 2014, bazilikanın doğusu, apsis dışı, genel görünüm.
(Amorium Kazı Arşivi)

yeni bir payanda açığa çıkarılmıştır (Şek. 3 ve Res. 3). 2 m kalınlığındaki sur duvarlarının, yaklaşık yarısı görülebilir duruma gelmiştir. Sandık duvar tekniğinde inşa edilmiş duvarların iç yüzünde, çok büyük olmayan, farklı boyutlarda, kısmen düzgün kesme taşlar ve az sayıda tuğla malzeme kullanılmış, derz araları sıvanmıştır. Bu sıvalar bugün yer yer görülebilmektedir.

Apsisin dışında gerçekleştirilen çalışmalarda, apsis, kuzeyde kalan küçük bir kısım dışında tümüyle açığa çıkarılmıştır. Toprak seviyesinin inmesiyle birlikte, apsis duvarının yaklaşık ekseminde, yüzeyden taşkınlık yapacak şekilde tuğla ile çerçevelenmiş, yuvarlak kemerli bir açıklık başlangıcı tespit edilmiştir. Ayrıca, dıştan çokgen planlı olan apsis duvarının altında, dairesel planlı ikinci bir duvar başlangıcı saptanmıştır (Res. 3). Ancak açıklığın önüne devrilmiş büyük boyutlu yapı taşı ve yine bu alanda bulunan mezarlar, toprak seviyesinin daha aşağı indirilmesine imkân vermemiş, açıklığın ve sözü edilen duvarın tamamını görmek ve niteliğini anlayabilmek için iki yerde sondaj çalışması yapılmıştır. Sondajlardan biri, apsisin içinde açıklığın önünde, diğeri ise

apsisin dışında kuzeyde, her ikisi de apsis duvarına bitişik olarak gerçekleştirilmiştir (Şek. 3, Res. 4 ve 5).

Sondaj çalışmaları sonucu, dıştan çokgen planlı apsis duvarının, daha küçük boyutlu düzgün kesme taşlarla örülmüş, 0,75 m yüksekliğinde dairesel planlı diğer bir duvar üzerine oturduğu görülmüştür. Bu duvarın altında ise, moloz taş ve harç ile örülü 1,50 m yüksekliğindeki temel duvarı bulunmaktadır. Temel duvarının, alttan yaklaşık 0,20 metrelik kısmında sadece moloz, kalanında harç ve moloz bir arada kullanılmıştır (Res. 5). Plan ve malzeme-teknik açısından farklılık gösteren, dairesel planlı bu ikinci duvarın, yapıdaki farklı bir yapım evresini göstermekten ziyade, yapının temel duvarının bir parçası olduğu ve temeli sağlamlaştırmak amaçlı yapıldığı düşünülmektedir. Yapının, höyük kenarına yakın bir konumda olması ve temel için sağlam bir zemin mevcut olmaması, apsisin büyük boyutları ve alışılmadık çokgen biçimi, bu durumda etken olmuş olabilir.

Apsisteki açıklığa dönecek olursak, yuvarlak kemerli, dikdörtgen biçiminde olduğu görülen açıklığın tabanı, yaklaşık moloz ve harç örgülü temel duvarının başlangıcı seviyesindedir. Dolayısıyla açıklık, içte, temel duvarı üzerine oturmaktadır (Res. 4). Yüksekliği 97,50 cm ve genişliği 64,50 santimetredir. Bu açıklık hem çokgen hem dairesel planlı apsis duvarını kapsayacak şekilde açılmıştır (Res. 3). Bulunduğu seviye ve bu seviyeyle bağlantılı olarak boyutları nedeniyle, paralel örneğini bulamadığımız ve işlevini henüz saptayamadığımız bir unsurdur. Günümüze ulaşmayan *synthrononun*, arkasını dolanan bir koridorla, bağlantılı olması muhtemeldir.

2014 yılındaki amaçlarımızdan bir diğeri de bazilikanın sur duvarı ile ilişkisini tespit etmektir. Gerçekleştirilen çalışmalar, bu alanın, en azından belli bir dönemde ve uzun süreli, gömü amaçlı kullanıldığını göstermiştir.

Apsisin dışında, doğudaki alanda, en az üç farklı seviyede, gömü yapıldığı anlaşılmaktadır. En üstte, birinci seviyede bulunan mezarlar ve iskeletler, tümüyle zarar görmüştür. Farklı kodlarda bulunan, dağılmış, ezilmiş ve parçalanmış kemiklerin ait olduğu

Resim 4: Yukarı Şehir, Bazilika B, 2014, apsis iç sondaj 1, doğuya bakış.
(Amorium Kazı Arşivi)

mezarları, mezarların sınırlarını veya gömü pozisyonlarını saptayabilmek mümkün değildir. Mezar ve kemiklerin durumu değerlendirildiğinde, gerçekleşen bir yıkım sonucunda büyük oranda tahrip oldukları anlaşılmaktadır. Bu tabaka kaldırıldıktan sonra, ikinci bir gömü tabakasıyla karşılaşmıştır. Bu seviyede farklı olarak, kısmen veya tümüyle *in situ* mezarlar tespit edilmiştir (Şek. 3 ve Res. 3). M13 no'lu mezar, içindeki *in situ* iskeletle birlikte, hiç zarar görmeden günümüze ulaşabilmiş tek örnektir. Diğer mezarlarda, mezar kapakları veya mezarı sınırlandıran taşların tamamı mevcut değildir; içlerindeki iskeletler dağılmış ve eksiktir. Sonuç olarak genel durum, bu seviyedeki mezarların da sonraki bir dönemde tahrip edildiklerini göstermektedir. Doğudaki çalışmalar

ikinci seviyedeki mezarların, yaklaşık taban seviyesinde sonlandırılmıştır. Ancak M13 no'lu mezarda, *in situ* durumdaki iskelet kaldırıldıktan sonra, mezar zeminindeki toprak seviyesine kontrol amaçlı inilmesi sırasında, mezar sınırları dışında kalacak şekilde yerleştirilmiş, bir arada gömülü üç kişiye ait iskeletle karşılaşmıştır. Konumlarından, M13 no'lu mezara ait olmadıkları anlaşılmaktadır. Bu durum bize, alanda, üçüncü seviyede de gömülerin bulunduğunu göstermektedir.

Taş sanduka tipindeki mezarlarda, yer yer tuğla kullanımı ve yoğun devşirme malzeme kullanımı dikkat çeker (Res. 3). Kullanılan mermer parçaların tamamı devşirmedir. Örneğin M13'ün kapak taşları devşirme iki mermer levhadan oluşmaktadır. Levhalardan birinin altta kalan yüzünde kabartma tekniğinde işlenmiş basamaklı bir kaide üzerinde haç motifi dikkat çekmektedir.¹³ Mezarlarda devşirme olarak kullanılan mimari plastik parçaların, erken Bizans dönemine tarihlenmeleri ve mezarların, erken Bizans dönemi yapısına ait apsiste bulunan açıklıkla ilişkileri göz önüne alındığında, ikinci seviyedeki mezarların, orta Bizans dönemine ait olduğu söylenebilir.

2015 yılında, apsisin güneyinde kalan alanda, 5 x 5 metrelik Bg1, Bg2, Bg3, Bg4 ve Bg5 olmak üzere beş açmada çalışılmıştır. Bazilikanın doğu ve güney duvarlarını tespit ederek, yapının olası boyutları hakkında fikir sahibi olmak amaçlanmıştır.

Çalışmalar sonucu, bazilikanın doğu duvarı ve güney duvarının bir bölümü açığa çıkarılmıştır. Güney duvar, batı yönünde, 8,50 m kadar takip edilebilmekte ve cephede bir payanda ile sonlanmaktadır. Duvarın devamı mevcut değildir. Mevcut güney duvar ile aynı hizada, bazilikanın orta ve güney *neflerinin* bir duvarla ayrıldığı ve güney *nefin* doğusunda dikdörtgen bir mekân oluşturulduğu görülmektedir (Şek. 4 ve Res. 6). Doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen planlı bu mekân, içten yaklaşık 4,70 x 7,30 m boyutla-

13 Basamaklı kaide üzerindeki haç motifi, İmparator Herakleios dönemi (hük. 610-641) sikkelerinde görülmektedir. Önce dört basamak, sonra üç basamak yapılmıştır. Bu tür basamaklı haç motiflerinin tarihlendirilmesi, Heraklios sikkeleri ile ilişkilendirilmektedir. Bkz. E. Parman, *Ortaçağ'da Bizans Döneminde Frigya (Phrygia) ve Bölge Müzele- rindeki Bizans Taş Eserleri* (Eskişehir, 2002), 138.

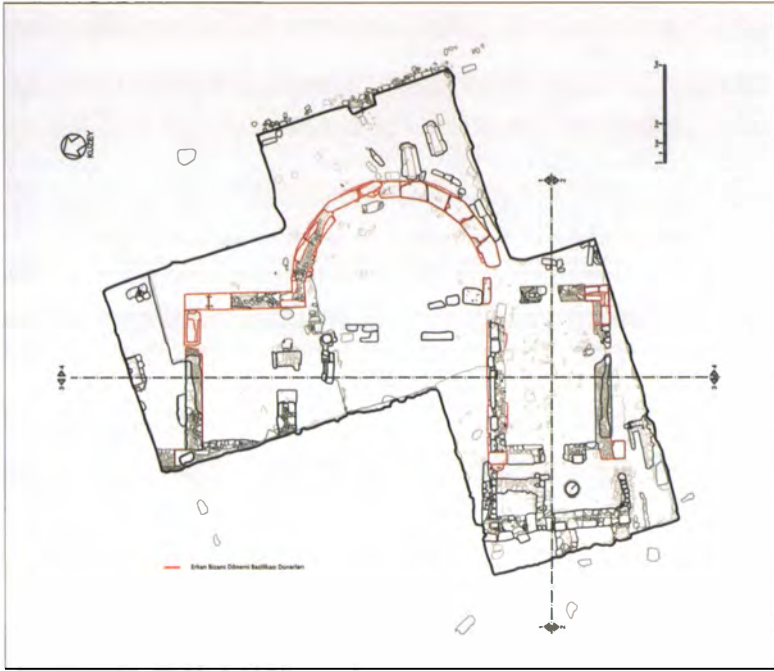
Bunun dışında, apsisin kalan kuzey bölümü, bazilikanın bu yöndeki doğu duvarı ve kuzey duvarının bir bölümü açığa çıkarılmıştır (Şek. 4 ve Res. 7). Bazilika B, yaklaşık içten 20,20 m, dıştan 21,95 m genişliğinde, apsis ise içten yaklaşık 8,85 m genişliğinde, 5,50 m derinliğindedir.

Bazilikanın kuzeyinde de yapı içinde, güneydekine benzer bir mekân düzenlemesi olduğu görülmektedir. İki taraf arasında tam bir simetri söz konusu değildir ve burada güneydeki kadar net bir plan tespit edilememektedir (Şek. 4 ve Res. 8). Ancak cephede, yapının güneyindekine simetrik yerleştirilmiş duvar payesi ve paye eksenine örülmüş duvarla, *nefin* doğusunda mekân veya mekânlar oluşturulduğu anlaşılmaktadır.

2013-2016 yılları arasında yürütülen çalışmaların sonucunda, hem plan özellikleri hem duvarlarda görülen farklı malzeme-teknik özellikler, erken Bizans dönemine ait olan özgün bazilikanın, sonraki dönemlerde, farklı yapım ve kullanım evrelerine sahip olduğunu göstermektedir.

İlk yapım evresinde bazilikanın, dıştan yedi cepheli, içten analı biçiminde bir apsisle sahip olduğu anlaşılmaktadır. Mevcut apsis duvarları, kuzey cephede, küçük bir alanda görülen onarım dışında, tümüyle özgün halini korumuştur. Yapının doğu, kuzey ve güney duvarları için aynı şeyleri söylemek mümkün değildir. Sözü edilen duvarlarda, yaklaşık temel seviyesinde, büyük boyutlu, düzgün kesme taş bloklardan oluşan özgün duvarlar, yer yer takip edilebilmektedir ve malzeme-teknik, apsis ile benzerlik gösterir. Ancak duvarların kalanında, duvar örgüsü ve malzemesinde farklılıklar görülür. Anlaşılan odur ki, erken dönem bazilikasında gerçekleşen bir yıkım sonrasında, duvarlar özgün konumları korunarak onarılmış ve/veya yeniden inşa edilmişlerdir. Bu durum, planda da görüldüğü üzere, dikdörtgen mekândan itibaren, yapının doğuda kalan bölümü için geçerlidir (Şek. 4).

Bazilikanın güneyinde, *nef* ayrımı ekseninde bulunan duvar, farklı malzeme-teknığe sahip, büyük kesme taş bloklarla örülmüş, kendisinden daha kalın diğer bir duvar üzerine oturmaktadır; bu düzenleme duvarın dış yüzünde tümüyle, içte ise kısmen takip edi-

Şekil 4: Yukarı Şehir, Bazilika B, 2016, plan. (Amorium Kazı Arşivi)

lebilmektedir (Şek. 4 ve Res. 6). Konumu da göz önüne alındığında, alttaki duvarın, erken dönem bazilikasına ait *stylobat* olması mümkündür. Bazilikanın kuzey tarafında, paraleli tespit edilememiştir. Ancak mevcut durum, yapının üç *nefli* olduğunu göstermektedir.

Bazilikanın orta ve güney *nefini* ayıran söz konusu duvarın batı ucunda, iki yan yüzü yarım sütun biçiminde örülerek genişletilmiş dikdörtgen bir paye bulunmaktadır (Şek. 4 ve Res. 6). Payenin doğu yüzü, duvar örgüsünün içinde kalmış ve bugün belli bir seviyeye kadar mevcut olan payenin kalanına ait parçalar, aynı duvarın örgüsü içerisinde devşirme olarak kullanılmıştır (Res. 6). Tüm bunlar, sözü edilen payenin *in situ* durumda olduğunu ve *nefleri* ayıran duvarın sonradan örüldüğünü göstermektedir. Ayrıca, payenin erken Bizans dönemi bazilikasının, özgün destek sistemine ait olduğu

düşünülmektedir. Güney *nef*in batısındaki mekânlar, doğusundaki dikdörtgen mekândan farklı olarak, bazilikanın sınırlarıyla uyumlu değildir ve malzeme-teknik özelliklerinden, kendi içlerinde de farklı yapım evrelerine sahip oldukları anlaşılmaktadır (Şek. 4 ve Res. 6).

Kazılar sırasında yapı içinde, Bizans dönemine ait herhangi bir zemin, henüz tespit edilememiştir. Belirlenen kontekslerden bazıları, farklı dönemlere ait malzemeleri bir arada içermekte ve bu durum, söz konusu konteksleri tarihlendirmemizi engellemektedir. Özellikle kuzeyde, önceki yıllarda açılmış olan defineci çukuru, buradaki stratigrafiye tümüyle zarar vermiştir. Kazılar sırasında erken Bizans, orta Bizans ve Osmanlı dönemlerine ait farklı malzemelerden, çeşitli buluntu grupları ele geçmiştir. Kimi alanlarda, okunabilir durumdaki, 10. ve 11. yüzyıllara tarihlenen sikkeler, orta Bizans dönemine tarihlenen seramikler ile aynı tabakada bulunmuştur. Bu durumun, bazilikanın kullanım evrelerinden birini işaret ettiğini söyleyebiliriz.

Şu ana kadar elde edilen veriler ve mimari özellikler ışığında, MS 5. yüzyılın sonu/6. yüzyılın başına tarihlendirebileceğimiz ilk yapım evresinde Bazilika B, dıştan yedi cepheli, içten at nalı biçiminde tek apsisli, üç *nef*li bir bazilikadır. Bazilikada gerçekleşen bir yıkım sonrası, büyük olasılıkla orta Bizans döneminde, doğu duvar, kuzey ve güney duvarların belli bir bölümü, konumları değiştirilmeden onarılmış veya yeniden inşa edilmiş, eşzamanlı olarak ya da sonrasında orta *nef* ile yan *nefler*in arasına duvarlar örülmüş, *nefler*in doğusunda ve devamında eklenen duvarlarla mekânlar oluşturulmuştur. Ancak bu mekânların da kendi içlerinde farklı yapım evrelerine sahip oldukları anlaşılmaktadır. Özellikle güneybatı mekânların eklendiği evrede, bazilikanın tamamının veya bir bölümünün işlevini kaybettiği anlaşılmaktadır.

Anadolu'da MS 5.-6. yüzyıl yapılarında, Meryemlik (Hagia Thekla), Tomarza Panagia ve Andaval Konstantinos-Helena kiliselerinde olduğu gibi, dıştan beş cepheli apsis yaygın olarak görülür. Yedi cepheli apsis, özellikle Anadolu'da ve genel olarak Bizans mimarisi, erken dönem yapılarında çok fazla örneğine rastlamadığımız bir özelliktir. Ravenna St. Apollinare in Classe erken döneme

Resim 6: Yukarı Şehir, Bazilika B, 2015, bazilikanın güneyi, genel görünüm.
(Amorium Kazı Arşivi)

ait az sayıdaki örnekten biridir. Bu uygulama daha çok 14. yüzyılın başından itibaren farklı bölgelerde yaygınlaşmıştır.¹⁴ Bazilika B'nin apsisine hem boyut hem biçim olarak en yakın örnek, dıştan altı cepheli apsisi ile Pisidia Antiokheia antik kentinde (Yalvaç) bulunan Aziz Paulos Kilisesi'dir.¹⁵ Ayrıca kilisenin çokgen apsis duvarının altında tıpkı Bazilika B'de olduğu gibi dairesel planlı ikinci bir duvar görülmektedir.

Geç Antik ve erken Bizans dönemine ait büyük boyutlu bazilikaların yıkılmasından sonra, kalan duvarların bir kısmının kullanılması veya bulundukları alana daha küçük boyutlu kiliselerin inşa edilmesi, Anadolu'da, Kıbrıs'ta ve Yunanistan'da yaygın

¹⁴ C. Delvoye, "Apsis", *RBK* 1 (1963): 246-268.

¹⁵ M. Taşlıalan, "Pisidia Antiocheiası 1995 Yılı Çalışmaları", *Müze Kurtarma Kazıları Semineri* 7 (1997): 221-240; ay., "Excavations at the Church of St. Paul", *Actes du ler Congrès International sur Antioche de Pisidie*, ed. Th. Drew-Bear, M. Taşlıalan ve C. M. Thomas (Paris, 2002), 9-19; J. Öztürk ve S. Mitchell, "Three Churches at Antioch", *Pisidian Antioch, The Site and Its Monuments*, ed. S. Mitchell ve M. Waelkens (Londra, 1998), 201-218; Ünal Demirer, *Pisidia Antiocheiası Büyük Bazilika Taban Mozaikleri* (Almanya, 2017).

olarak görülmektedir. Anadolu'da Side AA bazilikası,¹⁶ Sardeis,¹⁷ Hierapolis (Pamukkale),¹⁸ Didim,¹⁹ Gürses,²⁰ Sura'daki²¹ bazilikalar; Kıbrıs'ta Karpaz Hagios Philon,²² Baf Khrysopolitissa bazilikaları; Yunanistan'da Sakız Adası Aziz İsidoros bazilikası,²³ Philippi "Extra Muros" bazilikası²⁴ ve Glyphada'daki bazilika²⁵ örnek gösterilebilir. Bu örnekleri çoğaltmak mümkündür. Sözü edilen alanlarda, Ortaçağ'da inşa edilen daha küçük ölçekli kiliseler farklı yüzyıllara tarihlendirilmektedir ve çoğu kesin tarihli değildir. Ancak bu yapılar, erken dönem ile Ortaçağ arasında, Bizans kilise mimarisinde yapı ölçekleri açısından ortaya çıkan değişimi yansıtmaktadır.

Bazilika B için de benzer bir durum söz konusu olabilir. Yapı çevresinde farklı seviyelerdeki gömüler, yapı kısmen veya tümüyle kilise işlevini kaybetmiş olsa da alanın hâlâ kutsallığını koruduğunu göstermektedir. Kilise içerisindeki söz konusu mekânlar, kilise mensuplarının yaşam ve kullanım alanlarıyla ilişkili mekânlar ola-

16 Arif Müfid Mansel, *Side, 1947-1966 Yılları Kazıları ve Araştırmalarının Sonuçları* (Ankara, 1978), 257-265 ve res. 284; Hans Buchwald, "Western Asia Minor as a Generator of Architectural Forms in the Byzantine Period: Provincial Back-Wash or Dynamic Center of Production?", *JÖB* 34 (1984): 226-227 ve res. 23, 24.

17 Hans Buchwald, *Churches EA and E at Sardis, Report 6* (Londra, 2015).

18 Paolo Verzone, "Le ultime fasi Vitali di Hierapolis di Frigia", *Proceedings of the X. International Congress of Classical Archaeology*, 1973, ed. Ekrem Akurgal (Ankara, 1978), 853-854.

19 Hubert Knackfuss, "Das Heiligtum nach Aufhören der Arbeiten am Tempelbau", *Didyma*, ed. Theodor Wiegand, 3 cilt (Berlin 1941), 1:11-45; age., 2:95, 151, 157.

20 Martin Harrison, "Churches and Chapels in Central Lycia", *AnatSt* 13 (1963): 140-142 ve res. 17:8.

21 Age., 123 ve res. 18.

22 A. Ceren Erel, "Karpaz Bölgesi ve Hagios Philon Kilisesi" (Yayımlanmamış Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi, 2008).

23 Charalambos I. Pennas, "The Basilica of St. Isidore: New Evidence", *Chios: A Conference at Homereion in Chios*, 1984, ed. John Boardman ve C. E. Vaphopoulou-Richardson (Oxford, 1986), 332-34 ve res. 1-3, 8; Anastasios K. Orlandos, *Monuments byzantins de Chios 2* (Atina, 1930), 2 ve lev. 1, 6; Charalampos Bouras, *Chios* (Atina, 1974), 49, 64-65.

24 R. F. Hodkinson, *Early Byzantine Churches in Macedonia and Southern Serbia, A Study of the Origins and the Initial Development of East Christian Art* (New York, 1963), 99-106 ve res. 44, lev. 2, 10-12.

25 Anastasios K. Orlandos, "La basilique paléochrétienne de Glyphada", *Πρακτ. Αρχ. Έτ.* 5 (1930): 258-265.

Resim 7: Yukarı Şehir, Bazilika B, 2016, bazilikanın kuzeyi, genel görünüm.
(Amorium Kazı Arşivi)

bilir. Ele geçen, günlük kullanıma yönelik küçük buluntular da bu durumu desteklemektedir.²⁶

Bunun yanında, erken Bizans dönemi kiliselerinin Ortaçağ'da yeniden inşaatları sırasında, *naos* ve yan *nefler*in arasına duvarlar örülmesi veya *nefler* bölünerek mekânlar oluşturulması da Anadolu ve Yunanistan'da örneklerine rastlanan bir durumdur. Özellikle Batı Anadolu'da oldukça yaygındır. Didim, Apollo tapınağı içerisindeki kilise, Hierapolis (Pamukkale)'deki iki kilise, Letoon'daki bazilika, Alahan Batı kilisesi, Sardeis'teki EA kilisesi veya Amorium'a daha yakın, Kütahya Tokul köyünde bulunan kilise örnek gösterilebilir.²⁷ Hans Buchwald, *nefler* arasına duvarlar örülme-

26 Verzone, Hierapolis'te tiyatronun yanındaki bazilikanın, *naosla* ayrılmış olan yan *nefler*inin bir bölümünün yaşam mekânı olarak kullanıldığı fikrini önermektedir ancak bunu destekleyen bir veri sunmamaktadır.

27 Buchwald, Kütahya, Tokul köyünde bulunan yapı dışında belirtilen diğer örnekler ve bunlara ek olarak Yunanistan'da, Delos, Kubaras ve Glyphada'da bulunan örnekler kapsamında konuyu daha ayrıntılı olarak ele almaktadır. Didim'de ve Alahan'da kazılardan sonra bu duvarların kaldırıldığını, Hierapolis'teki (Pamukkale) örneklerde, Ortaçağ'da yaşanan bu dönüşümün yayınlarda ayrıntılı olarak tanımlarının ve görsel-

Resim 8: Yukarı Şehir, Bazilika B, 2016, hava fotoğrafı, genel görünüm.
(Amorium Kazı Arşivi)

sinin yapısal veya işlevsel sebepleri olabileceğini, her ikisinin de mümkün olduğunu belirtmektedir.²⁸ *Nefler* içerisinde oluşturulan mekânların işlevleri konusunda, araştırmacılar kesin bir sonuca ulaşmamışlardır. Ayrıca örneklerin pek çoğunda, mimari evreler ve tarihlendirmeleri tartışmalıdır.

Amorium'da, geçtiğimiz dört yıl içerisinde gerçekleştirilen kazı çalışmalarında, Bazilika B'nin sadece doğu bölümü açığa çıkarılmıştır. Dolayısıyla yapı içerisindeki bölüntülerin, batıya doğru nasıl devam edeceği bilinmemektedir. İleriki yıllarda gerçekleştirileceğimiz çalışmalar, bu konuya dair daha çok bilgi edinmemizi sağlayacak, aynı zamanda da tarihlendirme ve farklı yapım ve kullanım evreleriyle ilgili yeni veriler sunarak, yapıyı daha iyi değerlendirmemizi mümkün kılacaktır.

lerinin bulunmadığını, Letoon bazilikasındaki duvarların ise yayınlarda çok kısaca tanıtıldığını belirtmektedir. Bkz. Buchwald, *Churches EA*, 62-64, 66-67. Kütahya, Tokul köyündeki yapı için bkz. Metin Türktüzün, Recep Karaca, Seher Akduğan ve Savaş Gürbüz, "Tokul Köyü Kurtarma ve Temizlik Çalışmaları", *Kütahya Müzesi 2013 Yılı* 1 (Kütahya, 2014): 47-83.

28 Buchwald, *Churches EA*, 64.

İzmir İli Nif Dağı'nda Yeni Keşfedilen Bizans Yapı Grubu

Elif Tül Tulunay*

Araştırma Tarihçesi ve Konum

Nif Dağı, ilk kez 1999 yılında yüksek lisans öğrencilerimle Manisa ve İzmir illerine planladığım bir dizi arkeolojik inceleme gezisinin güzergâhını belirlerken, önemli konumuna karşın, antik kaynaklarda sözü edilmemiş olması nedeniyle ilgimi çekti.

Nif Dağı'na gittiğimizde, pek çok kültür varlığımızın belgelenmeden yoğun kaçak kazılarla talan edildiğini gördük ve 2000 yılında “İstanbul Üniversitesi Nif (Olympos) Dağı Araştırma Projesi” kapsamında bilimsel çalışmalara başladık. Kültür ve Turizm Bakanlığı'nın izniyle 2004-2005 yıllarında gerçekleştirdiğimiz iki “Yüzey Araştırması”, daha önce literatüre girmemiş önemli kalın-

İstanbul Üniversitesi, Arkeoloji Bölümü, *Emerita* (2017); Nif Dağı Kazısı Onursal Başkanı (2020-). E-posta: ettulunay@gmail.com

tıların saptanmasını sağladı. 2006-2019 yıllarında Bakanlar Kurulu kararıyla “İzmir İli Nif Dağı Kazısı” adıyla başkanlığında yapılan ilk arkeolojik kazılar, MÖ 8. yüzyıldan MS 14. yüzyıla dek tarihlendirilen çeşitli kültür varlıklarını gün ışığına çıkarmıştır. Bunlar arasında Bizans dönemine ait kalıntı ve buluntular da yer almaktadır.¹

Nif (bugün Kemalpaşa, eski Olympos?) Dağı, İzmir (Smyrna) Körfezi'nin doğusunda, Kemalpaşa, Torbalı, Buca ve Bornova ilçelerinin ortak sınırları çevresinde konumlanmaktadır.² Arazi yapısından dolayı, su kaynaklarına, verimli topraklara ve madenlere (demir, kükürt vb.) sahiptir; ayrıca doğal korunaklıdır ve çevresindeki ulaşım ağıyla hem denizle hem iç kesimle bağlantılıdır. Yerleşme çok uygun bu doğası nedeniyle çeşitli kültürleri barındırmıştır.

Nif Dağı'nda, Karamattepe, Ballicaoluk, Dağkızılca ve Başpınar mevkilerinde seçtiğimiz ve ilk kez bizim araştırmalarımızla arkeoloji literatürüne giren öncelikli kazı alanlarımız, 2007-2008 yıllarında, İzmir 2 Numaralı Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu tarafından Birinci Derece Arkeolojik Sit alanı olarak tescillenmiştir. Daha sonra 1 Numaralı Kurul yetkisine alınan Başpınar ile Dağkızılca sit alanları, 2014 ve 2015 yıllarında genişletilmiştir.

- 1 Nif Dağı'ndaki Bizans kalıntıları hakkında genel bilgi için bkz. E. T. Tulunay, “Nif (Olympos) Dağı Araştırma Projesi: 2004 Yılı Yüzey Araştırması”, 23. *AraSonTop*, 2 cilt (Ankara, 2006), 2:191 vd.; ay., “Nif (Olympos) Dağı Araştırma Projesi: 2005 Yılı Yüzey Araştırması”, 24. *AraSonTop*, 2 cilt (Ankara, 2007), 2:353-356, 362; ay., “Nif (Olympos) Dağı Kazı ve Araştırma Projesi: 2006 Yılı Kazısı”, 29. *KazSonTop*, 3 cilt (Ankara, 2008), 3:85; ay., “Nif (Olympos) Dağı Araştırma ve Kazı Projesi: 2008 Yılı Kazısı”, 31. *KazSonTop*, 4 cilt (Ankara, 2010), 2:400, 408, res. 10; ay., “Smyrna (İzmir) Yakınlarında Birçok Kültürü Barındıran Dağ: Nif (Olympos)”, *CollAn* 11 (2012): 84, 88-91, 93; ay., “The Nif (Olympos) Mount Research and Excavation Project: An Introduction”, *Sovremennyye Problemy Izuçeniya İstorii Tserkvy. Sbornik Dokladov Mejdunarodnoy Konferentsii MGU İmeni Lomonosova*, 7-8.11.2011, ed. V. V. Simonov ve G. M. Zapalsky (Moskova, 2014), 488-493, res. (Tulunay) 1-6 (368 ile 369 arası renkli formatta). Ay., “Nif-Olympos Survey and Excavation Project Between 2004 and 2010”, *Recent Studies on The Archaeology of Anatolia*, ed. E. Lafli ve S. Patacı, BAR 2750 (Oxford, 2015): 11-16 ve res. 2, res. 4-5, res. 11.
- 2 Nif Dağı'nın yeri ile arkeolojik yerleşim ve nekropolis alanlarını gösteren haritalar için bkz. E. T. Tulunay, “Smyrna (İzmir) Yakınlarında Birçok Kültürü Barındıran Dağ”, 81, 94, res. 1 a-b; ay., “Nif-Olympos Survey and Excavation Project Between 2004 and 2010”, 12, res. 1-2.

Başpınar Bizans Yapı Grubu

Toprak üstünde görülen kısmen korunagelmış duvarlarından saptanan Başpınar Bizans Yapı Grubu (Res. 1), maalesef yıllarca kaçak kazılarla talan edilmiş ve mermerleri kırılarak kireç ocağında yakılmış olan önemli bir taşınmaz kültür varlığımızdır. Coğrafi konumu (dağ eteğinde, su kaynağı yanında, keşişlerin oturabileceği mağaralar yakınında yer alması), kiliselerin varlığı ve çevrede rastlanan başka yapılara ait temeller nedeniyle, aslında büyük bir manastır kompleksine ait olmalıdır.

Öncelikle, klasik arkeologlar olmamıza rağmen, bir dönem Bizans başkenti³ konumuna geçmiş Nymphaion (Kemalpaşa) yerleşiminin çok yakınındaki Nif Dağı Başpınar mevkinde, bir Bizans Yapı Grubu'nu keşfetmenin ve ne denli önemli olduğu bilinciyle 2004 yılından beri hem ulusal hem uluslararası sunumlarla ve yayınlarla tanıtmanın, 2007 yılından itibaren bilimsel yöntemlerle kazmanın ve arkeoloji literatürüne kazandırmanın övücünü yaşadığımızı belirtmek isterim.

Başpınar Bizans Yapı Grubu'nu 2007 yılından beri büyük bir özenle kazıp⁴ dikkatle belgeliyor, verileri değerlendirmeyi ise konu-

3 E. Doğer, "Nymphaion", *İzmir Kent Ansiklopedisi, Arkeoloji* (İzmir, 2014), 1:231 vd.

4 E. T. Tulunay, "Nif (Olympos) Dağı Araştırma ve Kazı Projesi: 2007 Yılı Kazısı", 30. *KazSonTop*, 4 cilt (Ankara, 2009), 3:417 vd., 426, res. 10-11; ay., "Nif (Olympos) Dağı Araştırma ve Kazı Projesi: 2008 Yılı Kazısı", 396-400, 407, res. 8-9; ay., "Nif (Olympos) Dağı Araştırma ve Kazı Projesi: 2009 Yılı Kazısı", 32. *KazSonTop*, 4 cilt (Ankara, 2011), 3:411-413, 422, res. 14; 423, res. 15; ay., "Nif (Olympos) Dağı Araştırma ve Kazı Projesi: 2010 Yılı Kazısı", 33. *KazSonTop*, 4 cilt (Ankara, 2012), 3:159-164, 171, res. 9; ay. ve diğ., "Nif (Olympos) Dağı Araştırma ve Kazı Projesi: 2011 Yılı Kazısı", 34. *KazSonTop*, 3 cilt (Çorum, 2013), 2:241 vd., 252, res. 15-16; ay. ve diğ., "Nif (Olympos) Dağı Araştırma ve Kazı Projesi: 2012 Yılı Kazısı", 35. *KazSonTop*, 3 cilt (Muğla, 2014), 2:349-351, 357, res. 9-10; ay. ve diğ., "Nif (Olympos) Dağı Araştırma ve Kazı Projesi: 2013 Yılı Kazısı", 36. *KazSonTop*, 3 cilt (Ankara, 2015), 3:708-711, 717, res. 9-10; ay. ve diğ., "Nif (Olympos) Dağı Araştırma ve Kazı Projesi: 2014 Yılı Kazısı", 37. *KazSonTop*, 3 cilt (Ankara, 2016), 2:396-399, 406, res. 10; ay. ve diğ., "Nif (Olympos) Dağı Araştırma ve Kazı Projesi: 2015 Yılı Kazısı", 38. *KazSonTop*, 3 cilt (2017), 2:345-348, 357, res. 12; 358, res. 13. Başpınar'da, kazının devamı için gerekli kamulaştırma işlemlerinin tamamlanamaması ve koruma çatısının uygulanamaması nedeniyle, 2014 yılından beri planlı kazı çalışması yapılamamaktadır.

nun uzmanlarına bırakıyoruz.⁵ Bu bağlamda, Başpınar'da kazıya başlamadan önce, Bizans sanatının farklı uzmanlık alanlarında yetkin isimleri Nif'e davet ederek, danıştık; konuyla ilgilenenlerin ekibimize katılmalarını ve kazı buluntularını yayımlamalarını sağladık.

Başpınar mevkisinde başlattığımız ilk bilimsel kazılar, kuzeyde, dıştan köşeli içten yuvarlak tek apsisli büyük yapı (A Yapısı); ortada, üç apsisli, tabanı *opus sectile* (geometrik mozaik) döşeli kilise (B Yapısı) ve güneyindeki küçük şapelden (C Yapısı) oluşan Bizans Yapı Grubu'nu gün ışığına çıkarmıştır.⁶ Ayrıca bu yapıların içinde ve çevresinde çoğu çatma kiremit örtülü kırk üç adet mezar bulunmuştur.

A Yapısı: Doğusunda içten yarım yuvarlak, dıştan köşeli (üç kenarlı) tek apsis vardır ve güney bitişiğindeki Laskarisler dönemine (13. yüzyıl) ait üç apsisli kiliseden (B Yapısı) daha büyük boyutta olup batısında bu yapıyla ortak ikinci bir kapalı ön nartekse sahiptir. Korunagelen mimarisi, buluntuların da desteğiyle, daha erkene tarihlenebilecek birden fazla evrenin varlığını düşündürmektedir; önce bazilikal planlı olan yapıya, geniş payelerle desteklenen kubbe sonradan eklenmiş olabilir. Kesin sonuçlar elde edilmesi için A Yapısı'nın içinde kazının tamamlanması gerekmektedir. Ancak, yerinde (*in situ*) ya da düşmüş sıva ve fresk parçalarından anlaşıldığı üzere, A Yapısı'nın iç duvarları çok renkli dekoratif ve figürlü resimlerle süslüdür.⁷ Birçok noktada freskler

5 Başpınar yapılarında bulunan, Bizans mimari ve süsleme öğeleri, Prof. Dr. Asnu Bilban Yalçın (2007-2016) ve Dr. Öğretim Üyesi Muhsine Eda Armağan (2017-günümüze); duvar freskleri, Prof. Dr. Nilay Çorağan; seramik, Doç. Dr. Lâle Doğer; kiremitler, Öğr. Gör. (M. A.) Meltem Erdul Mergen; metallere, Prof. Dr. Daniş Baykan; camlar, Prof. Dr. Üzlifat Özgümüş; sikkeler, Doç. Dr. Dinçer Savaş Lenger; yazıtlar, Prof. Dr. Hamdi Şahin; iskeletler, Prof. Dr. Ayla Sevim Erol ve Arş. Gör. (M. A.) Alper Yener Yavuz; Antikçağ'dan devşirme malzeme (*spolia*), Dr. Selma Gün tarafından çalışılmakta; eserlerin koruma onarım işlemlerini, Öğr. Gör. (M. A.) Ceren Baykan gerçekleştirmekte, tüm veriler hep birlikte değerlendirildikten sonra, uzmanları tarafından yayıma hazırlanmaktadır.

6 A. B. Yalçın, "The Byzantine Complex of Başpınar", *Souremenniye Problemy Izuçeniya Istorii Tserkvy*, 494-501, res. (Yalçın) 1-6 (368 ile 369 arası renkli formada); A. B. Yalçın, "The Byzantine Complex at Başpınar", *Recent Studies on the Archaeology of Anatolia*, 49-55. Ayrıca bkz. E. Doğer, "Başpınar Dini Yapılar Grubu", *İzmir Kent Ansiklopedisi, Arkeoloji*, 1:52.

7 Duvar yüzeyine tutunma özelliğini yitirmiş sıvaların, sağlamlaştırılmalarına ve jeotekstil ile örtülmesine rağmen, güneş, rüzgâr ve yağmur etkisiyle dökülerek bozulmaları, buradaki kazı çalışmalarının ilerlemesini, uygun bir koruyucu çatı yapıncaya kadar engellemektedir.

Resim 1: Nif Dağı Başpınar Bizans Yapı Grubu, 2015 hava fotoğrafı, güneydoğudan.
(Fotoğraf: E. Küçük)

iki tabaka halinde görülmektedir. Çoğunluğu dekoratif (bordür, geometrik ya da stilize bitkisel motifler) olan süslemenin yanında bir insan figürünün etek kısmı ve ayaklarını cepheden gösteren parça, bir hale ve çok sayıda fragman bulunmuştur. Bunlar renk ve dekoratif özellikler açısından orta ve geç Bizans dönemlerinde görülen desenlere benzemektedir.

B Yapısı: Doğusunda içten ve dıştan yarım yuvarlak formda 3 apsisi bulunan, orta Bizans dönemi mimarisinde “kapalı kollu Yunan haçı” denilen planda, haç kesitli 4 paye üzerinde yükselen bir kubbe ile örtülmüş, üç *nef*li bir yapıdır. İç kısmında kazı çalışmaları tamamlanmış olan kilisenin orta apsisinde iki basamaklı basit bir *synthronon* ve bunun önünden başlayarak orta *nef* boyunca devam eden, farklı renkte devşirme taşlar ile değerli mermerler (porfir, *serpentino* vb.) kullanılarak yapılmış *opus sectile* döşeme gün ışığına çıkmıştır.

B yapısının duvar örgüsü taş ve tuğla sıralarından oluşmaktadır. Yapının içinde ve dışında sıva izlerine rastlanmıştır. Temizleme çalışmaları sırasında sütun gövde ve başlıkları bulunmamış fakat lahit yan yüzleri gibi devşirme malzeme ve mermer (muhtemelen Prokonnesos mermeri) döşeme levhaları ele geçmiştir.

C Yapısı: Üç apsisli kilisenin (B Yapısı) güneydoğusunda' yer alan ve bu kilisenin apsisleriyle aynı hizada bir doğu apsise, ayrıca bir de güney apsise sahip olan küçük bir şapeldir. B Yapısı'na bitişik fakat kendi ayrı duvarı olan şapele hem batıdaki kapıdan hem kilisenin içinden (sonradan açılmış bir kapıyla?) girdiği anlaşılmaktadır. Fakat şapelin bağımsız mı yoksa kiliseye ait *parekklesi-on/yan* şapel mi olduğu konusu henüz netlik kazanmamıştır; plan-da sonradan değişiklik yapılmış olabilir. Şapelin içinde buluntusuz bir de mezar (BM 13) ortaya çıkmıştır.

Başpınar'da, 2008-2014 yıllarında toplam kırk üç adet mezar (BM 1-BM 43) kazılmıştır. Bunlardan çoğu, yapıların çevresinde ve buluntusuz olan, çatma kiremitlerle örtülü basit mezarlardır. Birkaç mezar, taş levhalarla kapatılmıştır; bazılarından metal ve kemik özel eşya çıkmıştır. Aralarında kadın ve bebek mezarları da mevcuttur. Bir bebek mezarında (BM 8) yumurta bulunmuştur.⁸

Buluntular

Tarihlendirmeye yardımcı buluntulardan, sikkeler (çoğu bronz ve *billon*, birkaç gümüş, sadece biri altın), genellikle 10.-13. yüzyıllara ait Bizans darparlarıdır.⁹ En eski sikke MS 4.-5. yüzyıla tarihlendirilir. Ayrıca, 14. ve 18. yüzyıllara ait İslamî sikkeler de ele geçmiştir.

İncelenen seramik örnekleri de yaklaşık aynı tarihleri vermektedir.¹⁰ MS 5.-6. yüzyıllara ait kırmızı astarlı ve 12. yüzyılın ikinci

8 E. T. Tulunay, "Nif (Olympos) Dağı Araştırma ve Kazı Projesi: 2010 Yılı Kazısı", 161 vd., 171, res. 9. Diğer mezarlar ve Başpınar buluntuları için bkz. dn. 4, Kazı Raporları.

9 D. S. Lenger, "Monete provenienti dal Monte Nif (Olympos) in Ionia", *Vir Doctus Anatolicus: Studies In Memory of Sencer Şahin/Sencer Şahin Anısına Yazılar*, ed. B. Takmer, E. N. Akdoğan Arca ve N. Gökalp Özdi (İstanbul, 2016), 600 vd., 604 vd., 608, 610, res. 29-31. Diğer metal buluntular bu yayın içinde Prof. Dr. Daniş Baykan tarafından bir makaleyle ayrıca değerlendirilecektir. Başpınar ok uçları için bkz. D. Baykan, "Nif Dağı Başpınar Kazılarında Ele Geçen Ok Uçları", *MASROP E-Dergi* 10.15 (2016) (2017): 54-62. http://masrop.org/wp-content/uploads/2017/04/Cilt-10-Say_-15-2016-2017-54-62.pdf.

10 L. Doğer, "Late Byzantine and Ottoman Pottery from Nif-Olympus", *Recent Studies on the Archaeology of Anatolia*, 57-69; ay., "Nif (Olympos) Dağı Kazısı, Başpınar Buluntusu Tavus Kuşu Bezeli Sırlı Keramik", *TÜBA-AR* 20 (2017): 209-220. <http://www.tuba.gov.tr/files/yayinlar/tuba-ar/T%C3%9CBA-AR%20Say%C4%B120.pdf>, erişim: 14.11.2021.

yarısına ait boyalı-sgraffito parçalar dışındaki buluntular, yoğunlukla 13. yüzyıl ve 14. yüzyıl başlarına tarihlendirilen, özellikle, “Zeuxippos Ailesi I ve II”, “*Slip* Boyalı”, “Kazıma ve Mang-Kahverengi Leke Dekorlu” Mal Gruplarına giren sırlı sofra kapları ile sırsız sofra, taşıma ve depolama kaplarına aittir. Ayrıca, 18.-19. yüzyıl Osmanlı dönemi kap parçaları da bulunmuştur.

Başpınar'da ele geçen cam malzeme¹¹ arasında kadeh, kandil, kâse, bardak, şişe, bilezik ve pencere camlarına ait parçalar çoğunluktadır; mineli bardaklar özgün örneklerdir ve Nif Dağı'nda üretilmiş olabilirler. İçine yerleştirildikleri alçı çerçevelerle birlikte korunmuş pencere camları, mavi, yeşil, bej ve *oliv* (zeytuni) renklerinin değişik tonlarında *crown glass* tekniği ile üretilmiş, göbekli (fil gözü) camlardır. Bizans dönemi alçı çerçeve içinde cam parçası bulunan örnekler nadirdir. Amorium kazılarında ele geçen benzerleri, MS 9.-10. yüzyıllara aittir; Başpınar buluntuları, orta Bizans dönemi sonlarına (Laskarisler dönemi/13. yüzyıl) tarihlendirilmeleri açısından önem kazanmaktadır. *Spolia* belgeleme çalışmaları sırasında, yan yana dikdörtgen pencerelere ait, profilli mermer çerçeveler de saptanmıştır.

Başpınar'da çok ilginç yazıtlar da bulunmuştur. Bunlardan yaşıma hazırlanmakta olan sadece bir yarısı mevcut iki dilli yazıt, yer döşemesinde kullanılmıştır.

Maalesef mevcut yazıtlar bize yer ismi vermemektedir. Başpınar'daki kiliselerin eski adı henüz bilinmemektedir; ancak 787 yılındaki İkinci İznik Konsili'nde *higoumenos*'u ile temsil edildiği ve Laskarisler tarafından yeniden yapılandırıldığı bilinen Nif Dağı'ndaki Lembos Manastırı'nın kayıtlarında, 13. yüzyılda çevredeki toprakları işletip gelirini buraya gönderen Hagios Pantaleimonos (Aziz Pantaleimon) Manastırı'nın iki kiliseye sahip (çift kiliseli) olduğu yazmaktadır. Bu dikkat çeken ipucu, kayda değer bir arkeo-

11 Ü. Canav-Özgümiş, “Nif (Olympos) Dağı Camları”, *Şişecam* 276 (2010): 17; Ü. Canav-Özgümiş ve S. Kanyak, “Nif (Olympos) Dağı Kazıları Cam Buluntuları”, *Türkiye'de Arkeometrinin Ulu Çınarları. Prof. Dr. Ay Melek Özer ve Prof. Dr. Şahinde Demirci'ye Armağan*, ed. A. A. Akyol ve K. Özdemir (İstanbul, 2012), 297-300; Ü. Canav-Özgümiş, “Glass Finds from Nif-Olympus”, *Recent Studies on the Archaeology of Anatolia*, 71, 73-77.

lojik veri gelinceye kadar, bir varsayım olarak Başpınar kiliseleriyle bağdaştırılabilir. Başpınar mevkinde bulunan Bizans yapı kompleksi, Laskarisler dönemine ait önemli vakfiyelerden biri olabilir.

Başpınar Bizans Yapı Grubu, mimari özellikleri ve iyi korunmuş olduğu düşünülen A Yapısı freskleriyle hem yerli hem yabancı ziyaretçilerin ilgisini çekecek niteliktedir. Ancak, öncelikle kazılması, sağlamlaştırılması ve restorasyonunun tamamlanması, bunun için (ve aynı zamanda kaçak kazıların önlenmesi için) de bir koruyucu çatıya sahip olması gerekmektedir.

Başpınar Bizans Yapı Grubu'nun ivedilikle korunması ve kazısına devam edilebilmesi amacıyla hazırlanan Başpınar Koruma Çatısı Projesi, 2014 yılında İzmir Rölöve ve Anıtlar Müdürlüğü'nce onaylanmış ve ilgili koruma kuruluna sunulmuştur. Fakat öncelikle, Başpınar'da başlanan ve son aşamaya gelen kamulaştırma çalışmalarının, özellikle üzerinde kalıntıların yer aldığı parselde, bitmesi gerekmektedir. Gelecek yıllarda kazısının tamamlanması, isminin belirlenmesi ve buluntularıyla yörenin Bizans dönemine ışık tutacak daha birçok yeni bilgi kazandırmasını diliyoruz.

Geç Bizans Kiliselerinin Dış ve İç Mekân Süslemeleri Hakkında Bazı Düşünceler

Ivana Jevtić*

(çev. Seda Sicimoğlu Yenikler ve Bihter Esener)

Hans Buchwald, “Bizans Mimarisinde Üslup Kavramı” adlı makalesinde, Bizans resim ve heykel sanatı araştırmalarında kullanılan üsluba ilişkin kategorilerin, nadiren Bizans mimarisi tartışmalarında kullanıldığına dikkat çekti.¹ Buchwald’ın gözlemlerinin teşvikiyle, bu makale geç Bizans döneminde (1261-1453) dış cep-

Koç Üniversitesi, İnsani Bilimler ve Edebiyat Fakültesi. E-posta: ijevtic@ku.edu.tr
Mimari süslemelere olan mevcut ilgimi sorularıyla daha da kamçıl原因an “Mimari Başyapıtlar” dersimin öğrencilerine adanmıştır. Bu vesileyle, Boğaziçi Üniversitesi Bizans Çalışmaları Araştırma Merkezi Konferansı’nı düzenleyenlere, konferansa katılma ve makalemi bu bildirilerde yayınlama konusundaki davetleri için teşekkür ederim. Ayrıca, bu makaleyi İngilizceden Türkçeye çevirmek için gönüllü olan Koç Üniversitesi lisansüstü öğrencileri Seda Sicimoğlu Yenikler ve Bihter Esener’e teşekkür etmek isterim.

- 1 H. Buchwald, “The Concept of Style in Byzantine Architecture”, *Form, Style and Meaning in Byzantine Church Architecture*, ed. H. Buchwald (Aldershot, 1999), 1-11.

Resim 1: Panagia Parigoritissa Kilisesi, Arta. (Fotoğraf: David Hendrix)

helerin (mimari) süslemeleri ile iç mekânların (resimli) süslemeleri arasındaki ilişkiyi ele almaktadır. Bu ikisinin arasındaki bağı, sadece üslup kavramı çerçevesinde değil, bu mekânların yansıttığı estetik ve güzellik anlayışı açısından da sorgulamaktadır. Bu sorgulama, Bizans İmparatorluğu'nun diğer dönemlerinin mimarisi ve sanatı için de yapılabilir; ancak bu makale imparatorluğun son yüzyıllarına odaklanmaktadır. Geç Bizans döneminde, dış ve iç mekânlardaki özenle detaylandırılmış süslemeler, Bizans İmparatorluğu'nda –özellikle Balkanlarda ama aynı zamanda Ortaçağ dönemi Sırbistan ve Bulgaristan gibi imparatorluğun kültürel etki alanındaki yerlerde– inşa edilmiş kiliselerin, en karakteristik sanatsal özelliğini temsil etmektedir.

Birçok geç Bizans kilisesinin cephesi, zengin duvar artikülasyonları ve dokularıyla, çok ilgi çekici ve göze hitap eden bir görünüme sahiptir (Res. 1). Buna ek olarak, bezemeler çoğunlukla incelikli tuğla işi repertuvarına sahip ama aynı zamanda boyalı ve yontulmuş motifler içeren büyük duvar yüzeylerine uzanmakta-

dır.² Akademisyenler, 14. yüzyıl boyunca Selanik ve Doğu Balkanlar'daki yapıların çoğunda mevcut olan bu özellikleri fark etmiş ve tartışmıştır.³ Ancak, şaşırtıcı olarak, bu süslemelerin neden geç Bizans mimarisinde belirgin bir role sahip olduğu yakın dönemki akademik araştırmalarda nadiren ele alınmıştır.⁴

Diğer taraftan, duvar süslemelerine ilginin artması, geç Bizans kiliselerinin iç mekânlarının en önemli özelliğini oluşturmaktadır. Gerçekten de duvar resimleri birçok yoğun hikâyeyi bir araya getirir: Uzun, çoğunlukla birbirini takip eden ardışık çevrimlerle resmedilen bu görsel anlatılar, neredeyse tüm duvar yüzeylerini kaplar (Res. 2).⁵ Bu çevrimler içinde, her bir sahne, hikâyeyi canlandıran ve zenginleştiren ikincil karakterlerle, mimari öğelerle ve diğer çeşitli özelliklerle iyice doldurulurdu. Anlatı resimleriyle belirgin bir şekilde zenginleştirilmiş bu duvar dekorasyonları bilinen bir olgu olsa da resimlerin nedenleri ve kaynakları sorusu hâlâ az çalışılmış bir konu olarak karşımızda durmaktadır.

- 2 R. Krautheimer, *Early Christian and Byzantine Architecture* (New Haven CT, 1986), 415-416; J. Trkulja, "Aesthetic and Symbolism of Late Byzantine Church Facades, 1204-1453" (Yayımlanmamış Doktora Tezi, Princeton Üniversitesi, 2004); S. Ćurčić, *Architecture in the Balkans from Diocletian to Süleyman the Magnificent* (New Haven CT, 2010), 545-576, 585-625, 636-682.
- 3 G. Velenis, "Building Techniques and External Decoration during the 14th century in Macedonia", *L'Art de Thessalonique et des pays balkaniques et les courants spirituels au XIVE siècle*, ed. D. Davidov (Belgrad, 1987), 95-105; V. Korać, "L'architecture monumentale de Byzance et de Serbie durant le dernier siècle de l'empire byzantin: Un traitement particulier des façades", *ZRVI* 43 (2006): 209-299.
- 4 Jasmina Ćirić araştırmasında geç Bizans cephelerinin çok yönlü bir incelemesini yapar, zengin bezemelerini analiz eder ve sembolik değerlerini tartışır. Bkz. J. Ćirić, "The Art of Exterior Wall 'Decoration' in Late Byzantine Architecture", *Actual Problems of Theory and History of Art: Collection of articles, Proceedings of the First Annual Conference of young specialists in history and theory of art*, ed. S. V. Maltseva ve diğ. (St. Petersburg, 2011), 69-78; ay., "Brick by Brick: Textuality in the Architecture During the Age of King Milutin", *Cyril and Methodius: Byzantium and the World of the Slavs* (Selanik, 2015), 206-214.
- 5 N. Zarras, "The Passion Cycle in Staro Nagoričino", *JÖB* 60 (2010): 181-213; ay., "Narrating the Sacred Story. New Testament in Middle and Late Byzantine Church Decoration", *The New Testament in Byzantium*, ed. D. Krueger ve R. Nelson (Washington, DC, 2016), 261-275; I. Jevtić, "Narrative Mode in Late Byzantine Painting: Questions it Raises about Sacred Images", *Actual Problems of Theory and History of Art: Collection of articles, Proceedings of the Third Annual Conference of young specialists in history and theory of art*, ed. S. V. Maltseva ve diğ. (St. Petersburg, 2013), 195-200.

Resim 2: Aziz Nikolaos Orfanos Kilisesi, Selanik. (Fotoğraf: Herbert Frank)

Son olarak, kiliselerin iç ve dış mekânları, genellikle aralarında köprüsüz bir bölünme varmış gibi, birbirinden bağımsız iki olgu olarak tartışılmaktadır. Bu bakış açısını değiştirmek mümkün müdür ve bunları birbiriyle ilişkili sanatsal süreçlerin unsurları olarak düşünebilir miyiz? Bu soruyu sorarak, mimari ve resim arasındaki temel farklılıkları göz ardı etmek istemiyoruz; daha ziyade bu iki aracın aynı sanatsal fikirleri ve estetik kavramları ifade etmek için kullanılabileceğini incelemek istiyoruz. Böyle bir yaklaşım, görsel olarak çekici ancak bazen geç Bizans mimarisinde eksik olduğu söylenen yenilikçi yapısal çözümleri telafi etmenin bir yolu olarak görülen bol dekorasyona sahip Palaiologos dönemi dış cephe ve iç mekânlarının yeniden değerlendirilmesi için bir zemin oluşturabilir. Aynı zamanda, kilise dış ve iç mekânlarının birbiriyle süslemeleri açısından nasıl ilişkilendirilebileceğini sorgulamak, her ikisini daha keskin bir odak noktasına getirmektedir ve geç Bizans döneminin sanatsal kültürünün göz ardı edilen yönlerinin yeniden ele alınması için yer açmaktadır.

Bu makale tamamlanmış bir çalışma olmaktan ziyade, geç Bizans döneminde dış ve iç mekân süslemeleri arasındaki olası ilişkileri daha fazla tartışabilmek için zemin hazırlamak amacıyla bazı ön gözlemler sunmaktadır. Örneğin, William Whyte'in araştırmalarının bu tip bir araştırma için olası bir teorik model sağlayacağına inanıyoruz. Yazar, binaların incelenmesinin, “her bir aktarımın (*transpozisyon*) içinde bulunduğu türün veya ortamın mantığı tarafından şekillenerek anlam taşıyan” bir dizi aktarım olarak anlaşılması gerektiğini ve birçok aktarımın mimari çalışmayı oluşturan çeşitli öğeler ile ilişkili olduğunu önermişti.⁶ Buna ek olarak, Robert Ousterhout, Konstantinopolis'teki Khora Kilisesi'yle (1316-1321) ilgili çalışmasında benzer bir yaklaşım önermiş ve bu olağanüstü binanın yapımında mimarların ve ressamların nasıl bir yakın birliktelik içinde çalıştığını göstermiştir.⁷

Resim 3: Kutsal Havariler Kilisesi, Selanik. (Fotoğraf: David Hendrix)

- 6 W. Whyte, “How do buildings mean? Some Issues of Interpretation in the History of Architecture”, *History and Theory* 45.2 (2006): 153-177.
- 7 R. Ousterhout, “Temporal Structuring in the Chora Parekklesion”, *Gesta* 34 (1995): 63-76; ay., *The Art of the Kariye Camii* (Londra, 2002), 94-101; ay., “Reading Difficult Buildings: The Lessons of the Kariye Camii”, *The Kariye Camii Reconsidered*, ed. H. Klein, R. Ousterhout ve B. Pitarakis (İstanbul, 2011), 95-105.

Resim 4: Peribleptos Kilisesi, Ohri. (Fotoğraf: David Hendrix)

Bu tür aktarımların anlaşılması için şu biçimsel özelliklere bakabiliriz: rengin ve *polikromik* (çok renkli) etkinin önemi, bezemeli veya figüratif görsel öğelerin çoğaltılması ve detaylandırmadaki büyük özen. Bu özellikler, geç Bizans dönemine ait birçok yapının hem dış hem iç süslemelerinde belirgindir. Bu çalışma yalnızca birkaç gözlem yapmakla sınırlı kalacaktır; bu aşamadaki tartışmamız binaların yapısal ve fonksiyonel bileşenlerinin analizini içermeyecektir. Yukarıda saydığımız bu özellikler bulundukları ortamın mantığı tarafından şekillense dahi, bu çalışmada daha ziyade bu özelliklerin benzer sanatsal etkiler yarattığını göstermek istiyoruz. Umarız ki bu, onların benzer estetik seçimler tarafından güdülenmiş olabileceğini sorgulamamıza izin verir.

Geç Bizans dönemi boyunca, duvar yüzeylerinin her iki tarafı da nadiren sade bırakılırdı. 13. yüzyıldan itibaren, kaynağı ne olursa olsun, dış duvarlar, dekoratif tuğla desenlerinin yaratıcı kullanımıyla pitoresk ve resimsel bir görünüş kazanarak canlandı. Örneğin, Selanik'teki Kutsal Havariler Kilisesi'nin (1310-1314) dış cepheleri, özellikle doğu yüzü, kör kemer dizisi ve zengin dekoratif tuğla işiyle hafiflemektedir (Res. 3). Hakikaten de binanın doğu

tarafındaki cepheye, *prothesis* ve *diakonikonun* dıştan üç kenarlı küçük apsisiyle kuşatılmış dıştan yedi kenarlı büyük merkezi apsisi hâkimdir. Çok kenarlı merkezi apsisin üst kısmı, doğu cephenin yüzeyi boyunca uzunca gerilmiş halıları andıran renkli tuğla bezemeleriyle kaplı ardışık dekoratif sıralardan oluşmuştur.⁸ Benzer şekilde, gamalı haç ve kıvrımlı motifler gibi ardışık sıralardan oluşan tuğla bezemeleri, Konstantinopolis'teki Konstantin Lips Manastırı'nın (13. yüzyılın sonu) güney kilisesinin ana apsisinin üst kısmını sarar.⁹ Bundan başka, Selanik'teki Kutsal Havariler Kilisesi'ndeki her ışık penceresi, hatta tek-ışık pencereleri, çeşitli tuğla işi desenleri ile süslenmiş pencere alınlı bir kemer içine

Resim 5: Azize Katerina Kilisesi, Selanik. (Fotoğraf: David Hendrix)

- 8 Velenis, "Building Techniques and External Decoration", 96-99; E. Kourkoutidou-Nikolaïdou ve A. Tourta, *Wandering in Byzantine Thessaloniki* (Atina, 1997), 121-124; Ćurčić, *Architecture in the Balkans*, 552-554. Binanın mimarisi ile ilgili daha fazla bilgi için bkz. M. L. Rautman, "The Church of the Holy Apostles in Thessaloniki: A Study in Early Palaeologian Architecture" (Yayımlanmamış Doktora Tezi, Indiana Üniversitesi, 1984).
- 9 J. Ćirić, "Artikulacija istočne fasade katolikona manastira Konstantina Lipsa u Carigradu", *Niš i Vizantija* 5 (2007), 315-329; ay., "Les emblèmes sur l'abside de l'église de Lesnovo", *Zograf* 35 (2011): 185-192; Ćurčić, *Architecture in the Balkans*, 533-535, res. 605, 607.

Resim 6: Vefa Kilise Camii, İstanbul. (Fotoğraf: David Hendrix)

konmuştur. Bu özellikler, bir yandan, tuğlanın bir malzeme olarak cephe düzenlemelerinde dinamik bir role sahip olduğunu, diğer yandan, bezemeli motiflerin, pencere ve apsis gibi binanın belirli parçalarını çerçevelediğini göstermektedir.¹⁰ Ohri'deki Peribleptos Kilisesi'nin (Eski Yugoslav Cumhuriyeti, Makedonya, 1295) doğu tarafı (Res. 4)¹¹ ve daha sonra yapılan Štip'teki Aziz Mikhael Kilisesi (Eski Yugoslav Cumhuriyeti, Makedonya, 1334),¹² bölgedeki bazı önemli örnekleri temsil etmekte ve bu tip dekoratif araçların Balkanlarda popüler olduğunu doğrulamaktadır.¹³

Selanik'teki Azize Katerina Kilisesi'nde ise (yapımı 13. yüzyılın sonu ile 14. yüzyılın üçüncü çeyreğinde farklı dönemlere tarihlen-

10 Velenis, "Building Techniques and External Decoration", 97-98.

11 Ćurčić, *Architecture in the Balkans*, 571-573, res. 617; S. Korunovski ve E. Dimitrova, *Macédoine Byzantine: Histoire de l'art macédonien du IXe au XIVe siècle* (Paris, 2006), 100-104, res. 74.

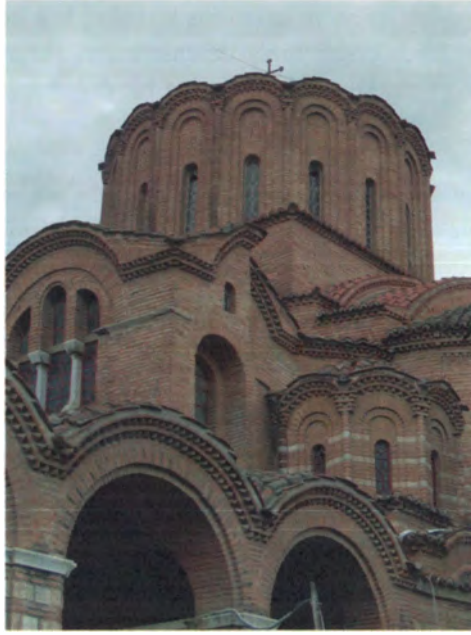
12 Ćurčić, *Architecture in the Balkans*, 668-669; Korunovski ve Dimitrova, *Macédoine Byzantine*, 120-121, res. 90, 91.

13 Mesembria'nın (modern Nessebur, Bulgaristan) mimarisi de inceliklerle detaylandırılmış, pitoresk cephe süslemelerine olan eğilimi örneklemektedir. Ćurčić, *Architecture in the Balkans*, 619-624, res. 724, 725.

dirilen), mermer parçalar ve sırlanmış levhalar, kör kemer dizisinin alınlıklarını süsleyen çeşitli tuğla desenlerinden oluşan bir repertuvarla birleştirilmiştir. Duvar yüzeylerine bir dokuyu nakış işler gibi bir görünüm kazandıran bu etki, özellikle kilisenin dış narteksinde olduğu kadar revakta da çok çarpıcıdır (Res. 5).¹⁴ İstanbul'daki Vefa Kilise Camii olarak bilinen kilisenin mevcut dış görünümü sonraki onarımların bir sonucudur. Ancak, Palaiologos dönemine ait dış narteksteki tuğla örgüsü ile birlikte önceki mermer parapet levhalarının, sütunlarının ve başlıklarının yeniden kullanılması dikkate değerdir (Res. 6). Bu, Konstantinopolislilerin sanat pratiğinde, duvarlardaki renk, malzeme ve doku karşıtılarıyla dekoratif canlı bir etki yaratmak için benzer bir kaygının nasıl ifade edildiğini göstermektedir.¹⁵

Farklı malzeme kullanımı yoluyla elde edilen mimari *polikromi* ve özellikle duvar yüzeylerine yayılan uzun şeritler halindeki tuğla desenleri (birkaç örnek vermek gerekirse haç, baklava ve kıvrım gibi motifler), cepheleri ilgi çekici bir görüş alanına dönüştürmektedir. Daha önce bahsedilen Ohri'deki Peribleptos Kilisesi'nin (Res. 4)¹⁶ yanı sıra, Konstantinopolis'teki Pammakaristos Kilisesi'nin mezar şapeli (erken 14. yüzyıl)¹⁷ ve hatta Selanik'teki Peygamber İlyas Kilisesi (Res. 7) (1360-1370 yılları arasında inşa edilen),¹⁸ bu yaygın sanatsal olguyu örneklemektedir. Örneğin, Peygamber İlyas Kilisesi'nde, kubbenin alınlıkları bile kubbedeki pencerelerin

-
- 14 Bu özelliklerin bazıları Epiros'un 13. yüzyıl mimarisi ile benzerlikler göstermektedir. Kourkoutidu-Nikolaïdou ve Tourta, *Wandering in Byzantine Thessaloniki*, 116-118; Ćurčić, *Architecture in the Balkans*, 550-552.
- 15 Ćurčić, *Architecture in the Balkans*, 542-543, res. 617; N. Melvani, "Late, Middle and Early Byzantine Sculpture in Palaiologan Constantinople", *Spolia Reincarnated: Afterlives of Objects, Materials, and Spaces in Anatolia from Antiquity to the Ottoman Era*, ed. I. Jevtić ve S. Yalman (İstanbul, 2018). Khora Kilisesi'nin revağında benzer levhaların varlığı Konstantinopolis'te o zaman bu pratiğin yaygın olduğunu teyit eder. R. Ousterhout, *The Architecture of the Kariye Camii in Istanbul* (Washington, D.C., 1987), 103-106.
- 16 Ćurčić, *Architecture in the Balkans*, 571-573.
- 17 H. Belting, C. Mango ve D. Mouriki, *The Mosaics and Frescoes of St. Mary Pammakaristos (Fethiye Camii) at Istanbul* (Washington, D.C., 1978); A. Effenberger, "Zur Restaurierungstätigkeit des Michael Dukas Glabas Tarchaneioten im Pammakaristoskloster und zur Erbauungszeit des Parekklesions", *Zograf* 31 (2007): 79-94; Ćurčić, *Architecture in the Balkans*, 536-537, res. 609, 610.
- 18 Kourkoutidu-Nikolaïdou ve Tourta, *Wandering in Byzantine Thessaloniki*, 111-114; Ćurčić, *Architecture in the Balkans*, 555-557, res. 630, 632.

Resim 7: Peygamber İlyas Kilisesi, Selanik. (Wikimedia Commons)

üzerine yayılan zengin tuğla süslemelerine sahiptir.¹⁹ Aynı zamanda, Konstantinopolis'teki Khora Kilisesi'nin (1316-1321)²⁰ mezar şapelinin veya Selanik'teki Aziz Nikolaos Orfanos Kilisesi'nin (Res. 8) (14. yüzyılın ikinci on yılı)²¹ dış görünüşleri, daha basit ve tektonik odaklı cephelere yönelik bir eğilim olduğunu da göstermektedir. Ancak bu durumda bile, binalar *polikromi* ile parçaların ve biçimlerin düzenlemesiyle dekoratif görünüşlerini korumuşlardır. Son olarak, 14. yüzyılın üçüncü çeyreğinden itibaren birçok yerde, mimari, önceki dönemlerden bile daha pitoresk hale gelmiştir. Örneğin, "Morava Okulu" olarak adlandırılan ve 14. yüzyılın sonu-15. yüzyılın ilk yarısında Sırbistan'da yaygın mimari tarzda, kemer

19 Velenis, "Building Techniques and External Decoration", 99, res. 7.

20 Ousterhout, *Kariye Camii*, 80-81, res. 5, 128; Ćurčić, *Architecture in the Balkans*, 539-542, res. 612, 615.

21 Kourkoutidu-Nikolaïdou ve Tourta, *Wandering in Byzantine Thessaloniki*, 73-80; Ćurčić, *Architecture in the Balkans*, 555, res. 626.

alınklıklarında ve pencere çerçevelerine zengin floral ve figüratif motifler oyulurken, duvarların geniş alanlarında örme ve rozet gibi çeşitli geometrik bezemelere yer verilmiştir (Res. 9).²²

Dış cephelerdeki çeşitliliğin, bolluğun ve görsel doygunluğun baskın hissi, estetik koşutunu Selanik'teki Kutsal Havariler Kilisesi²³ ve Aziz Nikolaos Orfanos Kilisesi (Res. 2)²⁴ gibi geç Bizans kiliselerinin geniş alanlara yayılan hikâyeci duvar resimlerinde ve diğer bezeme biçimlerinde bulmaktadır. Duvar resimlerinin, Konstantinopolis'teki Pammakaristos Kilisesi'nin mezar şapelindeki gibi tümüyle korunmadığı durumlarda bile, dış cephelerin çok renkliliği ve doku zenginliği, mukabilini her duvar yüzeyi özenle, bol ve ilgi uyandıran bir şekilde süslenmiş iç mekânda bulmaktadır.²⁵ Duvar süslemeleri ve resimleri, çoğu oyma ve üzeri boyalı olan mimari öğelerle birlikte, görsel olarak güçlü ve dolu iç mekânlar yaratmaya katkıda bulunmuştur.²⁶

Genel olarak, geç Bizans dış ve iç yüzleri, duvar yüzeylerine çok değer verildiğini ve özenli bir uygulama yapıldığını göstermektedir. Gerek bezenmiş veya figüratif sanatsal formlarında olsun gerek oyulmuş veya boyanmış olsun, süslemeler, duvarın maddesel ve yapısal gerçekliğini renkli ve ilgi çekici bir görsel odak noktasına dönüştürüyordu.²⁷ Karmaşık şekillerin tercih edilmesi, özel-

-
- 22 N. Katanić, *Dekorativna kamena plastika moravske škole* (Belgrad, 1988); Trkulja, "Aesthetic and Symbolism of Late Byzantine Church Facades", 159-166; Ćurčić, *Architecture in the Balkans*, 671-682.
- 23 Christine Stephan, *Ein byzantinisches Bildensemble. Die Mosaiken und Fresken der Apostolkirche zu Thessalonique* (Worms, 1986); Kourkoutidou-Nikolaïdou ve Tourta, *Wandering in Byzantine Thessaloniki*, 124-135.
- 24 C. Bakirtzis, *Agios Nikolaos Orphanos: The Wall Paintings* (Atina, 2003).
- 25 Belting, Mango ve Mouriki, *The Mosaics and Frescoes of St. Mary Pammakaristos*, 77-85.
- 26 S. Ćurčić, "Religious Setting of the Late Byzantine Sphere", *Byzantium Faith and Power* (1261-1557), ed. H. Evans (New York, 2004), 65-77.
- 27 Bu makalenin kapsamının dışına çıksa da burada, yeni bulguların Bizans cephelerinin çoğunlukla boyandığını gösterdiğini belirtmek önemlidir. Çoğu yerde, bu tür boyamalar, yapım tekniklerini taklit eden dekoratif desenler ve çizimler içeriyordu. Özellikle Balkanlar'dan ve daha sonraki dönemlerden olan örneklerin gösterdiği gibi, resimlenmiş figüratif sahneler dış cepheleri süsleyebiliyordu. Bkz. L. Hadermann-Misguich, "Une longue tradition byzantine. La décoration extérieure des églises", *Zograf* 7 (1976): 5-10; Ćurčić, *Architecture in the Balkans*, 307, 361, 383, 386-387, 406-407, 574, 657, 668.

likle uzun şeritler halinde uzanan, mimari öğeleri çerçeveleyen ve etrafını saran bezemeler, dış cephelere bakmayı giderek daha cazip bir hale getiriyordu. Benzer şekilde, iç mekânda, sayısız sahne ve ayrıntılarıyla geniş alanlara yayılan resim çevrimleri, seyircinin gözüne yakalıyor ve zihnini düşünmeye itiyordu.²⁸ Bu sanatsal araçlar, seyircinin kilise binasını bütünüyle tecrübe etmesini ve dış ve iç yüzleri tek bir görsel ve sembolik bütünün parçaları olarak görmesini sağlıyordu. Dolayısıyla, geç Bizans cepheleri, izleyicisine, kilise binası içinde onu bekleyen estetik ve dinî deneyimle ilgili anlık bir görüntüden daha fazlasını sunuyordu.²⁹

Bizans sanatının ve mimarisinin tarihi boyunca, mimari, yontulmuş ve resmedilmiş süsleme biçimleriyle olan ilişki değişiyordu. Bazı zaman dilimlerinde, binanın yapısal ve tektonik olmayan unsurları daha az telaffuz edilirken, diğer dönemlerde bol miktarda yer alıyordu. Bu makalede kısaca tartışılan örnekler, daha ileri araştırmalarda ele alınması gereken bazı konuları ön plana çıkarmaktadır. Bunların arasında, geç Bizans kilise binalarında süslemelere neden bu kadar önemli alan ve rol verildiği, bu rolün dış ve iç mekânlar arasında estetik ve belki de karşılıklı sembolik bir ilişki kurup kurmadığı sorusudur. Tuğlanın çeşitli desenlerde pencere alınlıklarında ve uzun şeritler halinde birbirini sürekli takip eden döngüler şeklinde kullanılması şu soruyu ortaya çıkarmaktadır: Geç Bizans mimari süslemeleri, iç mekânın özenle detaylandırılmış süslemelerini dış cephelerin estetik kavramlarına aktarıyor veya yansıtıyor muydu?³⁰ Gerçekten de Bizans estetiğinin baskın unsurları ve kilise iç mekânlarının temel bileşenleri olan renk, ışık ve dokunun zen-

28 Bizans kültüründe “görme”, “görüŖ” ve “tefekkr” ile ilgili olarak bkz. R. Nelson, “To Say and to See: Ekphraseis and Vision in Byzantium”, *Visibility Before and Beyond the Renaissance*, ed. R. Nelson (Cambridge, 2000), 143-167; B. Pentcheva, “The Performative Icon”, *The Art Bulletin* 88.4 (2006): 631-655.

29 J. Trkulja, “Divine Revelation Performed: Symbolic and Spatial Aspects in the Decoration of Byzantine Churches”, *Spatial Icons: Performativity in Byzantium and Medieval Russia*, ed. A. Lidov (Moskova, 2011), 213-246.

30 Slobodan Ćurčić ve Evangelia Hadjityrphonos tarafından yayıma hazırlanmış derlemeye bkz. S. Ćurčić ve E. Hadjityrphonos, *Architecture as Icon: Perception and Representation of Architecture in Byzantine Art* (Princeton, 2010).

gin etkileşimleri,³¹ geç Bizans döneminde cephelerin görünümünü elinde tutan dış yüzlere taşınmıştı. Cephenin tüm yüzeyini bir çeşit duvar halısına dönüştüren renkli ve bazen boyalı rengarenk tuğla bezemeleri bu olguyu en iyi şekilde örneklemektedir. Geç Bizans cephelerinin, binaların iç yapısını artık yansıtmadığı (veya yalnızca kısmen yansıttığı) gerçeğiyle beraber, daha önce de öne sürüldüğü gibi, bu sanatsal olgular dış cephelerle ilgili yeni bir anlayışa işaret edebilir. Bu yeni görüş çerçevesinde, cephe sadece iç mekânı çevreleyen bir duvar değil, tek başına bir imge haline gelmektedir.³²

Resim 8: Aziz Nikolaos Orfanos Kilisesi, Selanik. (Fotoğraf: David Hendrix)

- 31 M. Gervase, *Byzantine Aesthetics* (Londra, 1963). Bizans estetiği üzerine yapılmış çoğu güncel çalışma İstanbul'daki Ayasofya gibi İustinianos dönemine ait binalara odaklanmaktadır: Elisabeth Bolman, "Painted Skins: The Illusions and Realities of Architectural Polychromy, Sinai and Egypt", *Approaching the Holy Mountain. Art and Liturgy at St Catherine's Monastery in the Sinai*, ed. S. E. J. Gerstel ve R. S. Nelson (Turnhout, 2010), 119-140; N. Schibille, "Light as an Aesthetic Constituent in the Architecture of Hagia Sophia in Constantinople", *Manipulating Light in Premodern Times*, ed. D. Mondini ve V. Ivanovici (Mendrisio, 2014), 31-43; ay., *Hagia Sophia and the Byzantine Aesthetic Experience* (Farnham, 2014). Ancak bu çalışmalar sonraki dönemlerin Bizans estetiğini incelemek için belirleyicidir ve araştırma yapmayı teşvik eder.
- 32 V. Korać ve M. Šuput, *Arhitektura vizantijskog sveta* (Belgrad, 1998), 286 vd.; Korać, "L'architecture monumentale de Byzance et de Serbie", 210-211. Bu süreç 16. yüzyılda Moldavya Prenslüğü'nde cepheleri tümüyle fresklerle kaplanmış bir grup manastır kilisesi ile zirveye ulaşmaktadır. Burada mimari, resme hizmet eder hale gelmiştir. C. Mango,

Resim 9: Kalenik Manastırı, Sırbistan. (Wikimedia Commons)

Kilise Babaları, Bizans Kilisesi'ni İsa'nın mistik bedeni olarak görürdü.³³ Bu kapsamda, kilise bezemelerinin çeşitli biçimleri ten, kinetik yüzey veya dokulu bir imgeye bile benzetilirdi.³⁴ Bu makalede geç Bizans döneminden ele alınan süslemelere yönelik yaklaşımlar, iç ve dış mekânlar arasındaki akışkan sınırları düşündürmektedir. Kilise duvarları, dışarıyı ayin merasimlerinin gerçekleştiği iç mekândan ayırmaktadır. Bununla birlikte, geç Bizans kilise binalarında bu ayrımın niteliği, duvar, bir zarla (*membranla*) karşılaştırıldığında daha iyi anlaşılabilir. Biyolojide, zar “canlı bir

Byzantine Architecture (Milano, 1986), 194-196, res. 292-293; N. Isar, “Spatial Tropes of Iconicity: When Architecture Dissolves into Transparency”, *Proceedings of 23rd International Congress of Byzantine Studies. Round Tables: Belgrade, 22-27 August 2016*, ed. B. Krsmanović ve diğ. (Belgrad, 2016), 1080-1084.

33 Jean-C. Larchet, *Ceci est mon corps. Le sens chrétien du corps selon les Pères de l'Église* (Cenevre, 1996).

34 Bolman, “Painted Skins”, 119-140. Bezemeye sanatsal bir biçim olarak bakan çeşitli yaklaşımlar için bkz. G. Necipoğlu ve A. Payne, “Introduction”, *Histories of Ornament From Global to Local*, ed. G. Necipoğlu ve A. Payne (Princeton, 2016), 1-6.

Resim 10: Nazianzoslu Aziz Gregorios'un Vaazları, Cod. Sinai. Gr. 339, Fol. 4v.

organizmanın organlarının, bölgelerinin veya yapılarının yüzeylerini kaplayan ya da onları ayıran veya bağlayan ince, esnek doku tabakası” olarak tanımlanmaktadır.³⁵ “Ayırmak ama aynı zamanda süzmek amacıyla tasarlanan bir malzeme” anlamı kapsamında duvar ve zar arasında yapılan bu benzetme, geç Bizans dış ve iç mekân süslemeleri konusuna yaklaşırken, bu ikisinin birbiriyle nasıl ilişkilendirilebileceğine ve sanatsal fikirleri ve estetik kavramları nasıl anlattığına dair alternatif bir izlek sunabilir.

Nazianzoslu Aziz Gregorios'un Vaazları (takriben 1150) el yazmasından bir minyatüre bakış, sonuç vazifesi görecektir (Res. 10).³⁶ Aziz, çalıştığı alanı tanımlayan incelikle detaylandırılmış mimari bir yapı ile çerçevlendirilmiş şekilde, vaazlarını yazarken gösterilmektedir. Altın arka fon muhtemelen kilisenin

35 Merriam-Webster's Dictionary, “Membrane”.

36 Nazianzoslu Aziz Gregorios'un Vaazları, Cod. Sinai. Gr. 339, Fol. 4v, H. C. Evans ve W. D. Wixom, ed., *The Glory of Byzantium: Art and Culture of the Middle Byzantine Era*, A. D. 843-1261 (New York, 1997), 4, 109-110, Kat. no. 63

iç mekânını ifade etmektedir. Aynı zamanda, mimari ortam dışarıdan görüldüğü şekilde temsil edilmektedir: Geniş kemerli bir açılım ve Süleyman'ın Düğümü olarak bilinen tanınmış bir bezeme ile süslenen sütunlar görürüz. Kemerin üstünde, bir kubbe ile örtülmüş, taht üzerinde Bakire Meryem ve İsa *ikonik* imgesinin yer aldığı kasnak vardır. Minyatür aynı zamanda bazilika ve merkezi planlı yapıların, mermer levhalarla süslenmiş duvarların ve bahçelere açılan kapıların görüntülerini içermektedir. Resimde, Leslie Brubaker'ın öne sürdüğü gibi dünyevi alem kutsal alemle birleşmektedir;³⁷ fakat aynı zamanda, mekânın mimari ve dekoratif unsurları, dış ve iç mekânların uyum içinde karışabileceğine dair güçlü bir izlenim yaratmaktadır.

37 J. C. Anderson, "The Illustration of Cod. Sinai. Gr. 339", *The Art Bulletin* 61 (1979): 170-171, res. 3.

V

EPIGRAFIK, NÜMİSMATİK VE
SİGILLOGRAFIK VERİLER IŞIĞINDA
BİZANS DÖNEMİNDE ANADOLU VE
KONSTANTİNOPOLİS

Çukurova, Toroslar ve Akdeniz Arasında Yeni Bir Yaşam (MS 260-627)

Mustafa H. Sayar*

Çukurova bölgesinde bulunan şehirlerde MS 3. yüzyılın ilk yarısında gerçekleştirilen imar faaliyetleri, Ovalık Kilikya bölgesinin yüzyılın ilk üç çeyreğinde Parthlara, MS 224 yılından itibaren de Sasanilere karşı cephe gerisi olarak işlev görmesi ve Sasani kralı Şapur'un MS 260 yılında Kuzey Mezopotamya bölgesinden başlayarak tüm Ovalık Kilikya ve Dağlık Kilikya bölgelerini yağmalamasıyla sona ermiştir. Çukurova'da MS 260 yılından başlayarak MS 408 yılında Doğu Roma imparatoru II. Theodosius'un tahta çıkışına kadar geçen sürede şehirleşme yönünden ve imar faaliyetleri bakımından dikkat çekecek kadar büyük ölçekte bir etkinliğin olmadığı anlaşılmaktadır. Şapur'un Ovalık Kilikya şehirlerinde yaptığı yıkım ve bunu takip eden yaklaşık 150 yıllık duraklama

* İstanbul Üniversitesi, Tarih Bölümü. E-posta: mhsayar@istanbul.edu.tr

dönemi sonrasında, MS 5. yüzyıl başlarından itibaren yeni bir yükselme ve gelişme süreci başlar. II. Theodosius döneminden itibaren yapılan anıtların, bazı istisnalar dışında, milattan sonraki ilk üç yüzyılın anıtlarını gölgede bıraktığı ya da onlara oranla daha iyi durumda günümüze ulaştığı gözlemlenmektedir.

Çukurova, Şapur'un kendi topraklarına geri çekilmesinden sonra da durulmadı. Önce, Palmyra kraliçesi Zenobia'nın birlikleri MS 269 yılında Çukurova'yı yağmaladı. MS 276 yılında ise Gotlar Çukurova'yı yakıp yıktı ve ancak Roma imparatoru Tacitus (hük. MS 275-276) tarafından yapılan müdahale sonucunda geri çekilmek zorunda kaldılar. Fakat Tacitus'un bu seferin dönüşünde Kapadokya'da ölmesi ve yerine geçen kardeşi Florianus'un da Tarsus'ta kendi askerleri tarafından öldürülmesi üzerine Ovalık Kilikya ve çevresi siyasal ve sosyal yönden büyük bir karmaşanın içinde kaldı.¹¹ Bu durum MS 284 yılında Roma imparatoru olan Diocletianus'un kurduğu yeni eyalet sistemiyle bir ölçüde denetim altına alınabildi. Diocletianus, Ovalık Kilikya bölgesini Antakya'da bulunan ve Doğu'nun *diocesis*i olan *vicarius* rütbesindeki mülki amire bağlamıştı. Diocletianus'un kendi isteğiyle 305 yılında imparatorluktan çekilmesinden sonra meydana gelen taht kavgaları sırasında birbiriyile savaşan iki generalden Maksiminus Daia MS 313 yılında Tarsus'ta ölünce Çukurova bölgesi rakibi Licinius'un eline geçti. Taht kavgalarıyla geçen sonraki yıllarda Çukurova'da veba salgını ve açlığın büyük insan kaybına yol açtığı anlaşılmaktadır.

Milattan sonra 3. yüzyılın sonlarında İmparator Diocletianus tarafından kurulan dörtlü yönetim, MS 324 yılında I. Constantinus tarafından yeniden tek adam yönetimine dönüştürüldü. Constantinus'un imparatorluğun merkezini Roma'dan daha doğuya, Byzantion şehir devletine taşımasıyla artık yeni bir dönem başlamıştı. Bu yeni dönemde Çukurova'da da şehirlerin çehresi değişmeye başladı. Özellikle Constantinus'un emriyle tapınakların kapatılması, şehir hayatının farklı bir sosyal boyuta taşınmasına yol açtı. Şehirlerin sadece dinî değil aynı zamanda ticari hayatında da büyük rol oyna-

1 Bu olaylar hakkında bkz. F. Hild ve H. Hellenkemper, *Kilikien und Isaurien 1*, TIB 5 (Viyana, 1990), 34.

Harita 1: Akören civarında Gökören ve Kayabaşı yerleşimleri.

yan tapınakların kapatılmaları, şehirler arası ilişkileri ve iletişimi de büyük ölçüde olumsuz yönde etkilemeye başladı. Constantinus'un MS 337 yılında ölümünden sonra oğlu II. Constantius döneminde de aynı uygulama artarak devam etti. MS 4. yüzyıl (Geç Antik devir) tarih yazımı, İmparator II. Constantius'un MS 361 yılında, başarısız Sasani seferi sonrasında Mezopotamya bölgesinden dönüşünde, Çukurova'dan geçip Tarsus'un kuzeyindeki Mopsukrenai'da ölmesiyle birlikte bölgenin tekrar imparatorluğun kaderinin belirlendiği bir coğrafya haline geldiğini vurgular. MS 361 yılında II. Constantius'un yerine geçen İulianus tapınakların yeniden açılmasını emretti. Ancak imparatorun MS 363 yılında Sasani cephesinde yaralanıp kısa süre sonra da Tarsus'ta ölmesi üzerine tekrar çoktanrılı dinlere dönüş denemesi de bir daha geri gelmemek üzere son buldu. İulianus'un yerine geçen İovianus, sefelinin vasiyeti uyarınca Tarsus'ta büyük bir mezar anıtı yaptırıp onu defnetti. Eğer İulianus birkaç yıl daha hayatta kalabilseydi doğu eyaletlerinin yönetim merkezini Antakya'dan Tarsus'a taşımayı düşünüyordu.

Milattan sonra 397 yılında Hunların yağmasına maruz kalan Ovalık Kilikya'nın 398 yılında İsaüralı çapulcu Balbinos tarafından –Anazarbos, Kastabala ve Eirenepolis şehirleri başta olmak

Resim 1: Mazılık Dağı. (Fotoğraf: M. H. Sayar)

üzere– yeniden yağmalandığını görüyoruz. MS 408 yılında II. Theodosius döneminde yapılan yeni eyalet düzenlemesinde Çukurova *Cilicia secunda* (“İkinci Kilikya”) eyaleti olarak adlandırıldı ve bu yeni yerel yönetim biriminin merkezi Anazarbos oldu.² Hierokles’in eyalet şehirleri listesini içeren *Synekdemos* adlı eserinden öğrendiğimize göre Anazarbos’a bağlı olan Çukurova şehirleri ise Misis’te bulunan Mopsuestia, Osmaniye Bahçe köyü yakınındaki Kastabala, Haruniye/Düziçi’nde yer alan Neronias/Eirenepolis, Yumurtalık/Ayas’taki Aigeai, Kadirli’deki Flavias, Erzin yakınındaki Epiphaneia, İskenderun’daki Aleksandreia ve Arsuz’daki Rhossos’tur. MS 452 yılında Çukurova bölgesi ağır bir kuraklık ve sonrasında oluşan salgın hastalıklarla sarsıldı.³ MS 5. ve 6. yüzyıllarda bölge yoğun bir imar faaliyetine sahne oldu. Ancak MS 6. yüzyıl aynı zamanda Çukurova’nın çok sayıda doğal felakete uğradığı bir yüzyıl da oldu. MS 525 ve 561 yıllarında Anazarbos’ta

² Age., 39.

³ Bkz. *The Ecclesiastical History of Euagrius with the Scholia*, ed. J. Bidez ve L. Parmentier (Londra, 1898), 53.

çok ağır iki deprem meydana geldi.⁴ MS 537 ve 550'de Tarsus Çayı'nın taşması nedeniyle Tarsus şehri ve çevresi ağır hasar gördü. MS 540 yılında Antakya'yı ele geçiren Sasaniler Çukurova'yı da tehdit ettiler. Tarsus ile Anazarbos arasındaki ovalık bölgede MS 542 ve 543 yıllarında büyük bir veba salgını yaşandı. MS 561 yılına gelindiğinde veba salgını yeniden ortaya çıktı.⁵ MS 613 yılında Antakya'yı Sasanilerden geri almak isteyen İmparator Herakleios Antakya surları önünde yenilince Çukurova'ya geri çekildi. Onu takip eden Sasaniler de Gülek Boğazı'nda Doğu Roma ordusuna ve imparatora büyük bir darbe daha vurarak Ovalık Kilikya'nın tamamını işgal ettiler.⁶ Ancak MS 627 yılında Ninova yakınlarında Herakleios'un Sasani ordusunu yenilgiye uğratmasıyla Çukurova yeniden Doğu Roma İmparatorluğu topraklarına dahil edilebildi.⁷

Resim 2: Kayabaşı Kuzey Kilisesi. (Fotoğraf: M. H. Sayar)

4 Bkz. *Chronique de Michel le Syrien, patriarche jacobite d'Antioche (1166-1199)*, ed. J.-B. Chabot, 4 cilt (Paris, 1899-1910; tıpkıbasım, Brüksel, 1963), 2:240.

5 Bkz. Theophanes, *Chronographia*, ed. C. de Boor (Leipzig, 1887), 235.

6 Bkz. *Histoire d'Héraclius par l'évêque Sebeos*, çev. F. Macler (Paris, 1904), 67.

7 Bkz. Thomas Artsruni, *History of the House of the Artsrunik*, çev. R. W. Thomson (Detroit, 1985), 162.

Çukurova'nın Geç Antik ve erken Bizans dönemine ait bu 400 yıllık tarih kesitinden anlaşıldığı gibi, bölgede ekonomik ve sosyal gelişme MS 260 yılından itibaren büyük ölçüde kesintiye uğramıştır. Ovalık Kilikya'da hayatta kalabilenlerin giderek savunması ve saklanması kolay Toros Dağları'nda yeni yerleşmeler kurdukları veya Roma İmparatorluk devrinden beri var olan Eskiçağ dönemi yayla yerleşmelerini tüm mevsimler boyunca yaşadıkları sürekli iskân yerleri olarak kullanmaya başladıkları anlaşılmaktadır.

Geçen yüzyılın son yıllarından itibaren Toros Dağları'nın güney yamaçlarında yer alan Geç Antik devir ve erken Bizans dönemi yerleşim coğrafyasının belgelenmesine başlanmıştır. Çukurova'nın kuzeyindeki Toros dağ silsilesi üzerindeki Geç Antik dönem yerleşmeleri arasında en dikkat çekenler, Adana'nın Aladağ ilçesi sınırları içindeki Akören beldesi civarında bulunan Gökören, Kayabaşı ve Mazılık yerleşmeleridir (Har. 1).⁸ Bu yerleşmeler, belgelenemediği kadarıyla, MS 1. yüzyıldan başlayarak yayla olarak kullanılmaktayken MS 6. yüzyılda burada sürekli yerleşim olduğunu kanıtlayan dinî yapılar ve konutlar inşa edilmiştir (Res. 1).⁹ Çalışmalar sonucunda dört kilise yapısı ve konutları da içeren yerleşmenin topografik planı çıkarılarak Toros Dağları'ndaki Geç Antik devir

-
- 8 Viyana Bilimler Akademisi'nin *Tabula Imperii Byzantini* projesinin Kilikya çalışmaları kapsamında Avusturyalı Eskiçağ tarihçisi F. Hild ve Alman coğrafyacı H. Hellenkemper, Akören civarındaki Roma dönemi ve Geç Antik dönem yerleşmelerini 1987 yılında inceleyerek bilim dünyasına tanıtmışlardır, bkz. Hild ve Hellenkemper, *Kilikien und Isaurien*, 168-169; ayrıca krş. M. H. Sayar, "Kilikya'da Epigrafi ve Tarihi Coğrafya Araştırmaları 1993", *AraSonTop* 12 [1994] (1995): 40; H. Hellenkemper, "Early Church Architecture in Southern Asia Minor", *Churches Built in Ancient Times: Recent Studies in Early Christian Archaeology*, ed. K. Painter (Londra, 1994), 213-238.
- 9 Akören yakınlarında bulunan Kayabaşı ve Gökören yerleşmeleri 1994 ve 1997 yıllarında G. Mietke ve U. Wulf-Rheidt tarafından belgelenmiştir; bkz. G. Mietke, "Survey der römisch-frühbyzantinischen Siedlung bei Akören in Kilikien, 1996 und 1997", *AraSonTop* 16.1 [1998] (1999): 75-93; ay., "Die Apostelkirche von Anazarbos und Syrien", *Olba* 2 (1999): 227-239; U. Wulf-Rheidt, "Zur Stadtplanung und Wohnarchitektur zweier Siedlungen in Kilikien", *Die spätantike Stadt und ihre Christianisierung*, ed. G. Brands ve H.-G. Severin (Wiesbaden, 2003), 299-307; ay., "Der Stadtplan von Akören: Hellenistische Vorläufer oder ein langes Beharren an hellenistisch geprägten Bautraditionen?", *Hellenismus in der Kilikia Pedias*, Byzas 14, ed. A. Hoffmann, R. Posamentir ve M. H. Sayar (Istanbul, 2011), 175-189; G. Mietke ve M. H. Sayar, "Akören", *The Eerdmans Encyclopedia of Early Christian Art and Archaeology*, ed. P. C. Finney (Grand Rapids, MI, 2017), 27-28.

Resim 3: Kayabaşı Güney Kilisesi. (Fotoğraf: M. H. Sayar)

Resim 4: Gökören yerleşimi. (Fotoğraf: M. H. Sayar)

ve erken Bizans yerleşmelerinin konut mimarisi mimarlık tarihi yönünden incelenmiştir (Res. 2).

Eskiçağ'daki ve Geç Antik devirdeki adları bilinmeyen ve Adana ilinin Aladağ ilçesine bağlı Akören beldesi civarında bulunan yerleşim kalıntılarındaki bugüne değin yedi adet Roma İmparatorluk dönemi ve on sekiz adet erken Bizans devri yazıtı saptanmıştır. Roma İmparatorluk dönemi yazıtlarının tümü ile Bizans yazıtlarının yedisinde yıl ve gün sayıları ile Makedonya takvimindeki isimleriyle aylar belirtilmiş olduğundan bunlar MÖ 19 yılında başlayan Anazarbos takvimine göre tam olarak tarihlenmektedir.¹⁰ Yazıtlar Kayabaşı yerleşiminde kilise duvarlarının çeşitli yerlerine, apsis penceresi kenarına ve kilise girişine yazdırılmıştır (Res. 3). Gökören'de ise, oradaki kilisenin sütunları üzerine bu yapı elemanlarını bağışlayanların adları yazılmıştır (Res. 4). Bu bölgenin Roma İmparatorluk döneminde Anazarbos şehrinin kuzeybatıdaki arazisinde bulunmuş olması kuvvetle muhtemeldir. Saros (Seyhan) Nehri'nin batı yakasında yer almasına rağmen bu bölgede başka bir şehrin arazisinin bulunması ihtimali çok azdır. Yıl sayıları çoğunlukla Grek harflerinin sayısal değerleri dikkate alınarak verilmiş olmakla birlikte birkaç metinde açık olarak sayıları ifade eden sözcüklerle yazılmışlardır. Anazarbos takvimine göre yapılmış tarihlemelerde Makedonya ay adlarının kullanılmış olması, bölgede Seleukos Krallığı hâkimiyeti döneminden beri kullanımı gelenek haline gelmiş olan bu isimlerin MS 7. yüzyılın başlarına kadar kullanılmaya devam ettiğini belgelemektedir. Bazı yapı yazıtları kabartma harflerle yazılmışlardır. Ayrıca Roma İmparatorluk dönemi yazıtlarında Grekçe ve Latince şahıs isimlerinin yanı sıra çok sayıda yerel şahıs isminin de görülmesi, bölgedeki yerli halkın bir kısmının Geç Antik devre kadar Roma vatandaşlığı almadan hayatını sürdürdüğünü veya artık Roma vatandaşı olduğunu yazıt metinlerine yansıtma gereksinimi duymadığını göstermektedir. Bizans dönemi yazıtlarında ise sadece bir yerel isim görülmüştür. *Sanbatis* şeklinde

10 MÖ 19 yılında başlayan Anazarbos yerel takvimi ve yazıtlarda kullanımı hakkında bkz. M. H. Sayar, *Die Inschriften von Anazarbos und Umgebung I*, *Inschriften griechischer Städte aus Kleinasien* 56 (Bonn, 2000), 84.

Resim 5: Karakilise. (Fotoğraf: M. Sayar)

yazılan bu yerel isim dışındaki şahıs adlarının tamamı Grekçe ve Latince'dir. Yazıtlar MS 170 ila 613 yılları arasına tarihlenmektedir.¹¹ Yazıtlar sayesinde burada *oikonomos* (οἰκονόμος), *presbyter* (πρεσβύτερος), *prooikos* (πρόοικος), *diakon* (διάκονος), *archidiakon* (ἀρχιδιάκονος), *periodeutes* (περιοδευτής) gibi rütbelerle kilise hiyerarşisine mensup din adamlarının görev yaptığı anlaşılmaktadır.

Akören'deki yerleşmelerden daha yüksek bir tepe üzerinde, Kayabaşı mevkiinde bulunan iskânın uzun ve dar konutlardan oluşan yerleşim planının çok iyi korunmuş olduğu yapılan incelemelerden anlaşılmaktadır. Arazinin büyük ölçüde kayalık olması nedeniyle bu kadar iyi korunabilmiş olan yerleşim yerinde yapılan yüzey araştırmasında varılan sonuçlardan biri de MÖ 312 yılından itibaren bölgenin denetimini giderek daha fazla ele geçirmeye başlayan Seleukos Krallığı'nın yeni kurduğu Kalykadnos Seleukeiası, Antiokheia ve

11 Akören çevresindeki yerleşmelerde bulunmuş olan İlkçağ ve Geç Antik dönem yazıtları Anazarbos uzak çevresinin yazıtlarını içeren *corpus* çalışmasının ikinci cildinde yayımlanmaktadır.

Magarsos gibi planlı şehir iskânlarında görülen konut planlarının ve arazi kullanım modellerinin Akören bölgesinde de benimsenmiş olması ihtimalinin göz önünde bulundurulmasının gerekliliğidir.

Toros Dağları üzerinde bulunan ve Çukurova ile Kapadokya arasında binlerce yıldan beri kullanılan yollardan birinin yakınında yer alan bir diğer sakral yapı, bu dağlık bölgedeki Geç Antik devir manastır kiliselerinin kısmen korunmuş bir örneğidir (Res. 5, Har. 2).¹² Feke Kalesi'nin hemen altında yer alan ve Karakilise olarak bilinen manastıra 11. yüzyıl başlarında bölgenin yerel krallarından I. Ruben ile I. Konstantin'in defnedildikleri ve 12. yüzyılda Anazarbos başpiskoposunun makamının burada olduğu bilinmektedir.¹³

Milattan sonra 6. yüzyıla tarihlenen üç nefli manastır kilisesinin apsisinde *tabula ansata* içinde iki sütun halinde yazılmış olan yazıt metninde yapının işlevi hakkında bilgi verilmemekle birlikte yazıtta adları geçen kilise görevlileri arasında manastır yöneticisi (*arkhimandritis*) rütbesini taşıyan Athenogenes isimli bir görevlinin yer alması bu yapının bir manastır kilisesi olarak kullanıldığını belgelemektedir. İmparatorluğun doğusundaki Ortodoks kiliselerinde *arkhimandritis* unvanı rahip keşişler (*hieromonakhos*) için kullanılan üst düzey bir onurlandırmanın dışı vurumuydu. Ortaçağ'da yapıya bazı eklemeler yapılması nedeniyle planda değişiklikler meydana gelmiştir. 2015 yılında yapı çevresinde yapılan temizlik çalışmaları sırasında ortaya çıkan bloklardan biri üzerindeki beş satırlık yazıt metninde de bir başka *arkhimandritis* olan Anastasios'un adının geçmesi binanın bir manastıra bağlı olduğu tespitini doğrulamaktadır.¹⁴

Akören, Gökören ve Karakilise'de incelenen yapı ve yazıtlarda görüldüğü gibi, Akdeniz sahil şeridi ile Toros Dağları arasında yer

12 F. Hild ve H. Hellenkemper 1987 yılında Feke'den Kayseri'ye uzanan yolun yakınında ve Feke Kalesi'nin hemen altında yer alan Karakilise adlı yapıyı ziyaret etmişler ve burasının Kastalawn ismindeki bir manastır olduğunu saptamışlardır; bkz. Hild ve Hellenkemper, *Kilikien und Isaurien*, 295.

13 Age., 295.

14 Karakilise mevkisinde ve Feke/Baka Kalesi civarında bulunmuş olan İlkçağ ve Geç Antik dönem yazıtları Anazarbos uzak çevresinin yazıtlarını içeren *corpus* çalışmasının ikinci cildinde yayımlanmaktadır.

Harita 2: Karakilise ve Fike Kalesi.

alan ovada MS 3. yüzyılın son çeyreğine kadar yaygın bir şehir yaşamı vardır. Buna bağlı olarak Toros Dağları'nın güney yamaçlarında yaz aylarında yayla yerleşmelerine dayalı bir yaşam tarzının sürdürüldüğü görülür. MS 260 yılından başlayarak bölgede güven ortamının sona ermesiyle birlikte, şehirlerdeki halkın giderek dağlarda –ovadakine kıyasla daha yoğun olarak– zeytinyağı ve şarap üretimiyle yaşamını sürdürmeye çalıştığı görülmektedir. Ovadaki hayatın 408 yılından başlayarak yavaş yavaş kısmen normale dönmesine rağmen, dağlarda MS 4. yüzyılda ortaya çıkmış olan yeni hayat, MS 6. yüzyıla gelindiğinde ovada daha sık meydana gelen kuraklık, salgın hastalık ve depremlerden etkilenmemiş görünmektedir. Bu yaşam şekli büyük ihtimalle kesintiye uğramadan MS 8. yüzyıla kadar sürekli can güvenliği kaygısını ön planda tutarak sürdürülmeye çalışılmıştı. Bu nedenle, bölgenin MS 3. ila 7. yüzyıllar arasındaki tarihinin, geçim kaynakları ile yerleşim yerlerinin konumları belirlenirken önceliklerin değiştiği bir dönem olduğu sonucuna varılmaktadır.¹⁵

15 Dağlık Kilikya bölgesinde ve İsauria'da dağlık alanda Geç Antikçağ'da oluşan yaşam ve yerleşmeler hakkında bkz. Ph. Pilhofer, *Das frühe Christentum im Kilikisch-Isaurischen Bergland. Die Christen der kalykadnos-region in den ersten fünf Jahrhunderten*, Berlin 2018, 13-51 ve 170-203.

Braniewo Yazıtı ve Zenonopolis Kalıntıları

Turgut Saner ve Gözde Demir*

Antik İsauria'daki Zenonopolis kentinin kalıntı alanıyla özdeş kabul edilen Büyükkarapınar köyü yaylasında, daha önce araştırma çevreleri tarafından bilinmeyen bir kilise kalıntısı tespit edilmiş ve ilk tanıtımı 2004 yılında paylaşılmıştır.¹

Büyükkarapınar köyü, bugün Karaman'a bağlı Başyayla ilçesi sınırları içinde, dağlar arasında, mevcut ana ulaşım ağına göre ol-

* Turgut Saner, İstanbul Teknik Üniversitesi, Mimarlık Bölümü.
E-posta: saner@itu.edu.tr;
Gözde Demir, Yıldız Teknik Üniversitesi, Mimarlık Bölümü.
E-posta: gozdemir.itu@gmail.com

1 T. Saner, "Zeno, Zenonopolis ve Aziz Sokrates Kilisesi", *Metin Ahunbay'a Armağan, Sanat Tarihi Defterleri* 8 (2004): 185-205. Bu ilk tanıtımın ardından 2008-2009 yıllarında iki alan çalışması gerçekleştirilmiştir. Çalışma raporu için bkz. T. Saner, "Büyükkarapınar (Zenonopolis-Isauria) Çalışmaları 2008-2009", 28. *AraSonTop* 3 cilt (Ankara, 2010), 2:107-114. Bunların dışında da benzer içeriklerle iki yazı Zenonopolis çalışmalarını ele almıştır. Bunlar: T. Saner, "İmparator Zeno'nun Köyü Büyükkarapınar (Zenonopolis) ve Aziz Sokrates Kilisesi", *Toplumsal Tarih* 193 (2010): 44-47; ay., "Isauria'nın Geç Antik Mimarisine Yeni Bir Katkı: 'Zenonopolis Kilisesi'", *Arkeoloji ve Sanat* 151 (Ocak-Nisan 2016): 75-84. Buradaki yazı, önceki bilgi ve araştırmalara dayanmakla birlikte kilisenin güncel plan ve kesit önerilerini, alanda daha sonra tespit edilen bazı parçalara ilişkin bilgileri ve bölge mimarisi ile daha sistemli bir karşılaştırmayı içermektedir.

Resim 1: Büyükkarapınar, köy evinin duvar örgüsünde değerlendirilmiş sütun başlığı.
(Fotoğraf: T. Saner/G. Demir)

dukça yalıtılmış bir konumda yer almaktadır. Orta Toroslar'daki Göksu (antik Kalykadnos) nehir sistemine bağlı Küçükusu Vadisi'nin kuzeybatısında sulak ve verimli bir yerleşim yeridir; taş ve ahşap kullanılarak inşa edilmiş geleneksel köy evleri, çeşmeleri, Osmanlı döneminden mezar taşlarının da bulunduğu eski mezarlığı ile değerli bir bütünlük oluşturmaktadır.² Bu büyükçe ve zengin köy aynı zamanda Doğu Roma imparatoru Zeno'nun doğduğu kent Zenonopolis'in kalıntılarını barındırmaktadır. İlk adı Rusumblada olan antik İsauria yerleşmesi, imparatorun doğum yeri olması nedeniyle onun adı verilerek onurlandırılmıştır.³ “Zenonopolis” veya bazı kayıtlarda geçtiği haliyle “Zenopolis” adı yüzyıllar boyunca

2 H. Şimşek, *Köyüm Büyükkarapınar* (İstanbul, 2010). Bu özgün çalışma Büyükkarapınarlı Hasan Şimşek tarafından kaleme alınmış, kitapta köyle ilgili çok sayıda tarihsel ve güncel önemli bilgi bir araya getirilmiş, ayrıca yayladaki kilise kalıntısı da (Şimşek'in aktardığına göre köylü burayı “Kisse Mevkii” olarak tarif etmektedir) bu çerçevede konu edilmiştir.

3 F. Hild ve H. Hellenkemper, *Kilikien und Isaurien 1*, TIB 5 (Viyana, 1990), 463.

Resim 2: Zenonopolis Kilisesi, güneydeki kemer dizisinden kalan tek birim (kuzeyden bakış). (Fotoğraf: T. Saner ve G. Demir)

silinmemiş, Türkçe söyleyişte de sessiz harflerini koruyarak İznebol (bugünkü değiştirilmiş adı Elmayurdu) biçimine dönüşmüştür. Kalıntıların biraz uzağında kurulmuş ilk köye anlaşıldığı kadarıyla bu ad verilmiş, İznebol'dan daha geç kurulan Büyükkarapınar'ın yerleşme yeri olarak ise kalıntılara yakın alan tercih edilmiştir.

Büyükkarapınar/Zenonopolis 2008 yılına gelene kadar arazi incelemelerine dayalı, kapsamlı bir arkeolojik-mimari araştırmaya konu olmamıştır. Türkiye'de de yaşamış dilbilimci George Bean 1960 yıllarında köye gelmiş, izlenimlerini başka araştırmacılar için cesaret kırıcı ifadelerle aktarmıştır.⁴ Köyde Bean'in gelişini hâlâ hatırlayanlar bulunmaktadır. Araştırmacı köyde konaklamış, eşek

4 “...blok şeklinde işlenmiş taşların tamamen yok edildiği geniş bir kalıntı alanı. Yapıların ve mezar yapılarının temelleri bile inşaat taşı olarak kullanılmış. Batıda, kayalık yamaçta görülen birkaç mezar ile okunamayacak hale gelmiş bir yazıt levhasına sahip kayaya oyma bir lahit bugün en fazla göze çarpan kalıntılardır.” G. E. Bean ve T. B. Mitford, *Journeys in Rough Cilicia, 1964-1968, Ergänzungsbande zu den Tituli Asiae Minoris 3* (Viyanâ, 1970), 211.

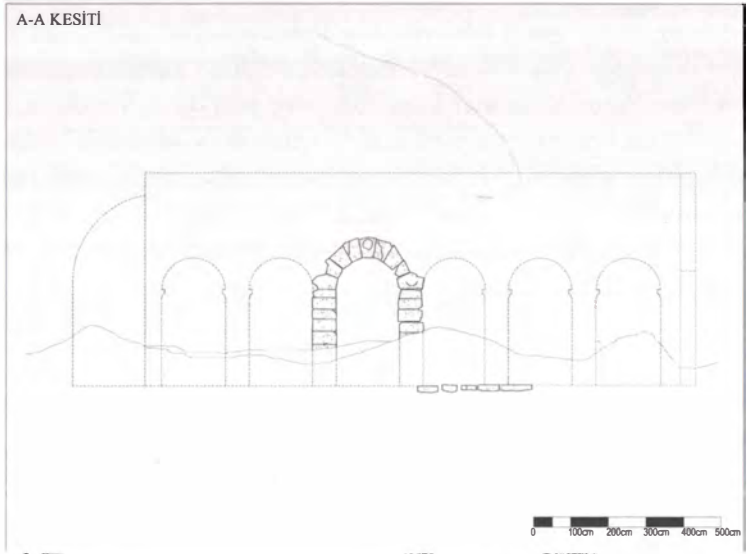

Resim 3: Zenonopolis Kilisesi, batı ve kuzey duvarlarının bulunduğu alanda ana kaya ile örgünün beraberliği. (Fotoğraf: T. Saner ve G. Demir)

sırtında civardaki kalıntıları görmeye gitmiş, köyden kendisine eşlik edilmiştir. Öncelikle yeni yazıt bulma kaygısında olan Bean'in anlattıklarına göre Büyükkarapınar'daki kalıntı yerinde kayaya oyma birkaç lahdin dışında görülecek bir şey kalmamıştır; antik taşlar tamamen sökülmüş ve köy evlerinin inşaatında kullanılmıştır. Aşağıda bahsedilen yayladaki kilise kalıntısına ilişkin bilgi ise o zaman George Bean'e aktarılmamıştır.

2008-2009 yıllarında, İTÜ Mimarlık Fakültesi üyeleri ve öğrencilerinden oluşan bir ekip Büyükkarapınar'da TC Kültür ve Turizm Bakanlığı-Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü'nün izniyle mimari tespit çalışmaları yapmıştır.⁵ Gerçekten de

5 Zenonopolis'teki mimari ağırlıklı yüzey araştırması TC Kültür ve Turizm Bakanlığı Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü'nün izin ve desteği ile gerçekleştirilmiştir. Araştırma İTÜ Bilimsel Araştırma ve Geliştirme Destekleme Programı Projeleri kapsamında, 2009 tarihli ve 32775 sayılı proje çerçevesinde desteklenmiştir. Arazideki çalışmalar, Turgut Saner'in yönetiminde, Genel Müdürlük temsilcileri Alime Çankaya (2008) ile Cihat Çakır'ın (2009) katılımlarıyla gerçekleşmiştir. Umur Almaç, İrem Verdön ve Kıvanç Başak ölçüm ve çizim çalışmalarını yürütmüşlerdir.

Şekil 2: Zenonopolis Kilisesi, doğu-batı doğrultusunda geçen kesit, güneye bakış. (Çizim: T. Saner ve G. Demir)

rilmiş, zemin seviyesinde, serbest duran lahitlerde karşılaşılan üst profil uygulanmış, bunun üzerine kapaklar yerleştirilmiştir. Hiçbiri yerinde durmamakla birlikte kapak örnekleri de aynı alanda tespit edilebilmektedir. Çalışma kapsamında, köyün yaylasından da daha yüksek konumda, Gölpınar Dağı'nın doğu ucunda yer alan bir tahkimat yapısı da 2009'da ayrıntılı biçimde incelenmiştir.⁷ Yapı, tanımlı bir alanı sarmamakta, sarp bir kayalığın batı kısmını sınırlamaktadır. Küçüksu Vadisi'ni denetler konumdaki tahkimat, uzun bir beden duvarı ile bunun uçları ve ortasındaki üç kuleden oluşmaktadır; uzunluğu 90 metreye yaklaşmaktadır. İnşaat ve taş

7 Bu yapıyla ilgili nispeten geniş kapsamlı ilk tanıtım ve yorumlar, 2014 yılında "9th Annual RCAC Symposium-Crossroads: 9. ANAMED Yıllık Sempozyumu-Kavşaklar" çerçevesinde sunulmuştur: Turgut Saner ve Batu Bayülgen, "Description of the Mountain Fortress near Zenonopolis-Isauria: A Possible Remnant of Zeno's Military Maneuvers", *Crossroads. Konya Plain from Prehistory to the Byzantine Period*, ed. Ç. Maner, İstanbul 2019, 121-128.

işçiliği tekniklerine ilişkin gözlemler Hellenistik-Roma dönemlerine veya olasılıkla Geç Antikçağ'a işaret etmektedir.

2008-2009 çalışmalarının odağını oluşturan kilise Büyükkarapınar köyünün yaklaşık 1.800 m yükseklikteki yaylasında konumlanmaktadır. Belirgin biçimiyle dikkat çeken bir yükseltinin üzerine inşa edilmiştir. Sadece iki kavi ayak ve onları birbirine bağlayan kemer hâlâ sağlam biçimde ayakta durmakta, kilisenin yüksekliğine ilişkin bilgi vermekte ve orijinal durumundaki özenli mimarisinden izler taşımaktadır (Res. 2). Kalıntının büyük bloklardan oluşan inşaat tekniği, taşların yüzeyinde taşçı ustalarının bıraktığı alet/işleme izleri, geç Antik-erken Bizans mimarlığının özellikleriyle uyum içindedir; benzer mimari ifadeleri Kilikya'da ve özellikle nispeten yakındaki Alahan yapılar topluluğunda gözlemek mümkündür. Gerek büyük blokların kullanılması, gerekse daha küçük taşlardan oluşan duvar parçalarının harçlı dolgusu ve şekillendirilen sabit kayalarla birlikteliği, Alahan yapılarının –özellikle Batı Kilise'nin– mimari özelliklerini andırmaktadır. Ancak kilise, uzun zamandır devam ettiği anlaşılan yasadışı kazılarla ve taşlarının yeni inşaatlar için alınmasıyla bütünlüğünü önemli oranda kaybetmiştir.

Resim 4: Zenonopolis Kilisesi, 2008 yılındaki yasadışı kazı ile ortaya çıkan paye başlığı.
(Fotoğraf: T. Saner ve G. Demir)

Resim 5: Zenonopolis Kilisesi'nde taşıyıcı ayağın fazlasıyla aşınmış profilli başlığı.
(Fotoğraf: T. Saner ve G. Demir)

Ana yapının yakınında, kiliseyle aşağı yukarı aynı büyüklükte bir alanı kaplayan kayaya oyulmuş geniş mekân, merkezi yerleşim yerinden uzak bu yerde barınma ve erzak depolama işlevini yüklenmiş olmalıdır. Kilisenin, ayakta duran son sağlam parçası olan kemerinin dışında, batı ve kuzey duvarları ile büyük taş levhalar-dan oluşan zemin döşemesi de (yasadışı kazıların sonucunda) tespit edilmiştir. Ayakta duran kemerin ait olduğu sıranın karşısında (kuzeyde) bir taşıyıcı ayak kalıntısı daha saptanmıştır. Kuzey duvarı kısmen mevcut kaya oyularak kazanılmış, kısmen taş örgü ile beslenmiştir (Res. 3). Arazi çalışmaları boyunca inşaat teknikleri incelenmiş ve araziye dağılmış durumda görülen mimari dekorasyona ilişkin parçalar değerlendirilmiştir.⁸ Yüzeyde ayrıca çok sayıda taş-

8 İlk çalışmalar çerçevesinde bir grup blok, korkuluk levhaları ve korniş parçaları olarak teşhis edilmiş, Alahan ve bölge mimarlığındaki ayrıntılarla benzerliği vurgulanmıştır. İTÜ Mimarlık Tarihi Programı öğrencisi Araş. Gör. Gözde Demir (YTÜ) bu parçaları, alanda ve köyde tespit edilebilen diğerleriyle birlikte yüksek lisans tezi kapsamında ele

tan çatı kiremiti (*imbreks* ve *tegular*) bulunmuştur. Sonbahar ortalarından ilkbahara kadar karla örtülü, rüzgârlı bir mevkide ağır kiremitlerin çatıya sağlamlık katmak ve binanın zarar görmesini engellemek için gerekli olduğunu düşünmek mümkündür. İlk mimari çizimlerle yapının orijinal durumu ve büyüklüğü hakkında genel bir fikir elde edilebilmektedir. Yapının kuzey ve güney duvarları arasındaki eni, yani iç mekân açıklığı 10.44 metredir.⁹ Apsisin yerini tespit etmek mümkün olmamıştır; ancak doğuda, arazi koşullarının izin verdiği makul bir mesafede apsisi beklemek olasıdır. Dolayısıyla batı duvarından itibaren kabaca 16 metrelik bir ana eksen uzunluğu önermek uygundur; bunda bir payelik oynama için ihtiyat payı bırakmak doğru olacaktır (Şek. 1 ve 2).

Resim 6: Zenonopolis Kilisesi, korniş elemanı. (Fotograf: T. Saner ve G. Demir)

almıştır, bkz. Gözde Demir, “Zenonopolis Kilisesi ve Erken Bizans Mimarlığı İçindeki Yeri” (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Teknik Üniversitesi, 2018).

- 9 Kilisenin çok iyi olmayan durumdaki kalıntısı İTÜ ekibinin 2008 çalışmasını izleyen geç sonbahar aylarında bir iş makinesi yardımıyla yasadışı olarak kazılmış ve daha da tahrip edilmiştir. Batı duvarı, döşeme seviyesi ve levhaları, bazı mimari bezemeli bloklar ve bir paye başlığı gibi yeni buluntular bu kazıyla ortaya çıkmıştır. Kuzeydeki tek ayak kalıntısı ve bazı duvar taşları ise aynı kazıyla yok edilmiştir.

Resim 7: Alahan, Batı Kilisesi'nin yakınında bulunan korniş parçası.

(Fotoğraf: T. Saner ve G. Demir)

Bugün Polonya'da bulunan bir yazıt, kilise kalıntısına mimari tasarım özelliklerinin ötesinde içerik ve anlam katma konusunda önemli bir potansiyel taşımaktadır. Yazıtın uzmanlar tarafından yorumlanma öyküsü ve sırası, sonuçta bir kilise yapısının varlığının somutlaşması ve bu yazıda ele alınan kalıntıyla özdeş görülebilmesi açısından önem taşımaktadır. 20. yüzyılın başlarında Zenonopolis'ten, o zaman Almanya'nın egemenliği altında bulunan Braunschweig'e, yani bugün Polonya'nın kuzeyinde, Baltık Denizi kıyısına yakın Braniewo'ya götürülen, bir su yolu onarımından söz eden yazıt araştırmacıları meşgul etmiştir. Yazıt 20. yüzyılın başında İstanbul'da, "Büyük Çarşı"da, yani Kapalıçarşı'da görülmüş, Alman arkeolog Theodor Wiegand tarafından kopyası alınmış, daha sonra Braniewo'daki Lyceum Hosianum'un koleksiyonuna nakledilmiştir.¹⁰ Yazıtı ilk olarak Hippolyte Delehay yorumlayarak yayımlamış,¹¹ Wiegand da aynı yıl yayımladığı kısa yazısıyla bunu izlemiştir. Daha geç tarihlerde iki araştırmacı, François Halkin ve Jadwiga

10 T. Wiegand, *Inschriften aus der Levante II*, AM 36 (1911), 297.

11 H. Delehay, "L'aqueduc de S. Socrate à Zenonopolis", *AnBoll* 30 (1911): 316-320.

Kubińska da yazıtla, notlar ekleyerek ve buradan somut bir mimari inşa etme çabasını destekleyerek ilgilenmiştir.¹² Yazıtı değerlendirilenler, seçilen kelimelere dayanarak Zenonopolis'te bir sütunlu avlu (*tetrastoon*) ile bu avlunun ait olması gereken bir kilisenin varlığını kurgulamışlardır. Yazıtın tarihi bu araştırmacılar tarafından 488 olarak kesin biçimde saptanabilmektedir. Bir gün bulunması hayal edilen sütunlu avlu ve onun arkasındaki kilise, yazıtta adı mekânın adandığı kişilik olarak anılan Aziz Sokrates'e yakıştırılmıştır.¹³

Kilise kalıntısının hemen batısında bir su kaynağı bulunmaktadır. Suyun çıktığı kayalarda yüzeylerin antik çağlarda biçimlendi-

Resim 8: Ayatekla, Büyük Kilise'nin kornişinden ayrıntı.
(Fotoğraf: T. Saner ve G. Demir)

- 12 F. Halkin, "Inscriptions grecques relatives à l'hagiographie (IX. L'Asie Mineure)", *An-Boll* 71 (1953): 88; J. Kubińska, "L'Évêque Firminianus de Zénonopolis et son aqueduc", *Les Études classiques* 62 (1994): 169-175.
- 13 Yazıtın içeriği, yazıtbilimsel bir kaygı olmaksızın, 1994 tarihli yayındaki Fransızca aktarımından (Kubińska, 169-175) Prof. Dr. Deniz Mazlum tarafından çevrilmiştir: "Parlak Zenonopolis kentinin imanlı piskoposu Firminianos, ünlü Flavius Longinus'un konsüllük görevinden sonra Aziz Sokrates'in su yolunu tümüyle yeniden inşa ettirmiştir; suyu muzaffer şehidin çeşmeli avlusuna akıtmıştır. Bu sudan faydalanan sizler dua edin. Edin ki, aziz şehidin koruması altında bu su yolu yıllar yılı bozulmadan kalsın." Mazlum'a burada bir kez daha teşekkür etmek isteriz.

rilmiş olması, kilise yönüne doğru çok belirgin olmamakla beraber yer yer düzlenmiş bir hattın izlenebilmesi de “Zenonopolis”, “su-yolu onarım yazıtı” ve bir “Aziz Sokrates Yapısı” üçlüsüyle kurula-bilen olası senaryoyu destekler niteliktedir.

5 metreye yakın, genişçe bir orta nef ile 1,78 santimetrelilik çok dar iki yan neften oluşan bazilika tipindeki kilise aşağıdaki kente hem yakın olmasıyla hem oradan yalıtılmış konumuyla bir ziyaret yeri olma özelliğiyle dikkat çekmektedir. Kilisenin günlük ibadetten çok (veya onun yanı sıra) Aziz Sokrates ile ilişkili etkinlikler vesilesi ile kullanıldığını, Zenonopolis’ten ve civardan gelen kalabalıkların bir alay halinde yukarıya çıktığını hayal etmek mümkündür.¹⁴ De-lehaye, yazıtta adı anılan Aziz Sokrates’in, Hıristiyanlık inançları için MS 2. yüzyılda şehit edilen Pergeli Aziz Theodoros’la bağlantılı asker Sokrates olabileceğini önermektedir.¹⁵

Büyükkarapınar’daki kilisenin veya Zenonopolis yazıtıyla ilişkisine dayanılarak yakıştırılabilecek adıyla Aziz Sokrates Kilise-si’nin inşaat özellikleri ve dekorasyonu, yukarıda da belirtildiği gibi, Alahan kiliselerindeki örneklerle (ve bazı başka çağdaş uygulamalarla) ortaklık içindedir. Duvarların yapım tekniği, profilli korniş blokları ve paye başlıkları ile korkuluk levhaları biçim ve stil açısından karşılaştırılabilecek konular arasındadır (Res. 4, 5 ve 6). Bunlar genelde de zaten antik Kilikya ve İsauria’nın MS 5. yüzyıl mimarisine akrabadır. Zenonopolis’te tespit edilen korniş bloklarının *kyma* profili başlangıçta blokun alt yüzeyine yaklaşılarak iner, sonra kavis yaparak yükselir; yani başka bir deyişle bir ‘S’ biçimi oluşturur. Profilin aşağıya doğru eğim gösteren ilk kısmı dışbükey, hacimli bir karın gibidir ve neredeyse yarım daire şeklin-dedir (daireye tamamlandığında yarıçapı yaklaşık 5 cm olacaktır).

14 Bugün yaylaya, vadi boyunca Büyükkarapınar’dan Elmayurdu köyüne doğru vasıta-yalarla ana karayoluna çıkılarak ve oradan saparak ulaşılmaktadır. Ancak Büyükka-rapınar köyünü batıdan sınırlayan dik kayalık yamaçtan da olasılıkla Antikçağ’daki ziyaretçilerin kullandığı, basamaklarla donatılmış bir yol vardır.

15 Delehaye, “L’aqueduc de S. Socrate à Zenonopolis”, 318. Eğer öyle değilse, Münih’teki Ludwig Maximilians Üniversitesi’nde görevli meslektaşımız Prof. Albrecht Berger’in, ona bu konuda danışmamız üzerine dile getirdiği görüşüne göre, Aziz Theodoros anlatımındaki kadar bilinmeyen, İsauria’nın daha sınırlı bir bölgesinde tanınan bir “yerli” Sokrates söz konusu olmalıdır. Berger’e, görüşünü bizimle paylaştığı için teşekkür ederiz.

Resim 9: Zenonopolis Kilisesi, korkuluk levhalarına ait parçalar.
(Fotoğraf: T. Saner ve G. Demir)

Zenonopolis'teki bu "S" profilli korniş blokları –boyutsal farklılığı dışında– Ayatekla, Alahan ve Cambazlı kiliselerinin kornişleri ile benzerlik içindedir (Res. 7 ve 8). Stephen Hill'in MS 5. yüzyıla tarihlenen ve Zeno'nun baniliğinde yapıldığını düşündüğü Korykos'taki "*Transeptli Bazilika*"nın kornişleri de hem "S" biçiminin oranları hem 5 santimetrelilik yarıçaplı dışbükey kısmı ile Zenonopolis kornişleriyle ortaktır.¹⁶

Zenonopolis'te, yüzeyde korkuluk levhası olarak yorumlanabilen bir grup parça tespit edilmiştir. Bunlar da bölge mimarlığıyla ortak bir işçilik ve sanat ruhu içindedir. Parçalardan birinin yüzünde, dışarıya doğru taşkın daire parçası biçiminde bir motif kalıntısı bulunmaktadır (Res. 9, ortadaki parça). Motif daireye tamamlandığında 18 santimetrelilik bir çap vermektedir. Blokun arka yüzeyi de ön yüzü gibi işlenmiştir. Bu yüzeyde yer alan daire parçası biçimindeki motif ön yüzdeki gibi çıkıntılı değil, blok ile hemyüzdür; bu özellikleriyle Michael Gough'un Alahan Batı Kilisesi kor-

16 E. Herzfeld ve S. Guyer, *Meriamlik und Korykos. Monumenta Asiae Minoris Antiqua* (Manchester, 1930), 2:99; S. Hill, *Early Byzantine Churches of Cilicia and Isauria* (Birmingham, 1996), 134-135.

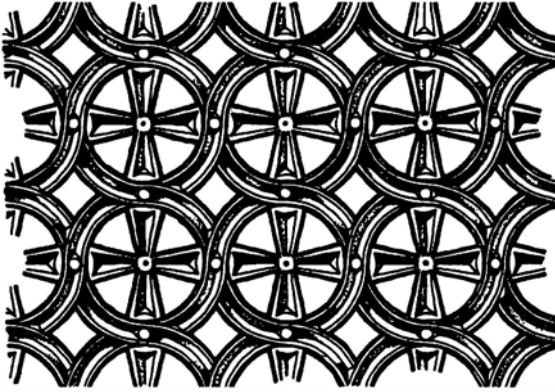
kulukları bağlamında grupladığı delikli/dantelsi işçilikli levhalara çok benzer. Alahan Batı Kilisesi kazılarında ortaya çıkan “kesişen boşluklu dairelerden” oluşan levhada, her bir dairenin ortasında haç motifi yer alır; dairelerin çapı Gough’un restitüsyon önerisine göre yaklaşık 22 santimetredir (Şek. 3).¹⁷ Alahan ve Zenonopolis kiliselerindeki daire parçası biçimli motife çok benzer bir motif taşıyan bir başka levha parçası da Korykos’ta, *Transeptli Bazilika*’da tespit edilmiştir. Parçanın profil ölçüleri de Zenonopolis Kilisesi blokundaki ölçülere çok yakındır. Büyük kısmı kırık olan parçanın ortasındaki haç motifini, tamamlandığında 14 santimetrelilik çap veren bir daire çevreler. Aynı motife sahip levha parçasına Ayatekla Kilisesi’nde de rastlanmaktadır.¹⁸ Birbirine çok yakın tarihlerde inşa edilen bu kiliselerin mimari plastiğindeki işçilik ve motif ortaklıkları, Zenonopolis Kilisesi’nin de belki aynı inisiyatifle, hatta aynı tasarım ve uygulama grupları tarafından gerçekleştirildiğini önermektedir.

Kilikya’nın Silifke’ye, Mut’a yakın bölgelerindeki erken Hıristiyanlık dönemi mimarisi oldukça iyi bilinmektedir; Suriye’deki aynı dönemin yapılarıyla benzerlikler de dile getirilmektedir. Ancak “asi ruhlu” olarak tanınan İsaürialıların merkezdeki dağlık bölgesi, yani Hadim, Taşkent ve Ermenek tarafları ise Antik veya geç Antik mimarlık bağlamında o kadar iyi tanınmamaktadır. O bakımdan –eğer teşhis doğruysa– Aziz Sokrates Kilisesi’nin bulunuşu ve mimari analizlerle somutlaştırılması tarihte iyi taş ustaları olarak da ünlenen İsaürialıların bu hünerlerini bir kez daha örneklemek açısından önemlidir.¹⁹ Ama asıl, İmparator Zeno’yla veya yazıtta adı geçen kardeşi Flavius Longinus’la ilişkili, varlığı araştırma çevrelerinde henüz bilinmeyen bir yapının elle tutulur hale gelmesi yönünden önem taşımaktadır. Aziz Sokrates Kilisesi belki de imparatorla kardeşinin kendi köylerine bizzat armağan ettikleri bir yapıdır. Burada, İmparator Zeno’nun Ayatekla’daki ziyaret yerin-

17 M. Gough, *Excavations at Alahan Monastery: Second Preliminary Report* (Ankara, 1963), 110.

18 Herzfeld ve Guyer, *Meriamlik und Korykos*, 27, 116.

19 C. Mango, *Isaurian Builders, Polychronion. Festschrift Franz Dölger zum 75. Geburtstag* (Heidelberg, 1966), 358-365.

Şekil 3: Alahan, Batı Kilisesi'ne ait korkuluk levhasının restitüsyonu.
(Gough, 1963, s. 112)

de, inşaatlara verdiği destek²⁰ ile Alahan mimarisinin gerçekleşmesindeki tartışmalı payı²¹ hatırlanmalıdır. Aynı bağlamda, Zenonopolis Kilisesi'nin onarımında (ve belki ilk inşaatında da) Zeno ile kardeşinin payları olduğunu düşünmek ve Zenonopolis mimarisi ile Alahan düzenlemesi arasında somut bir sanatsal-mimari ilişki olduğunu kanıtlamak, mevcut tartışmalara imparatorun baniliğini destekler yönde yeni bir boyut katacaktır.

20 Ayatekla'da MS 5. yüzyıla tarihlenen iki büyük kilise bulunmaktadır. Evagrius'un kaleme aldığı özgün kaynakta, bunlardan en azından birinin İmparator Zeno'nun baniliğinde yapıldığı belirtilmiştir. Evagrius Scholasticus, *Ecclesiastical History* (AD 431-594), çev. E. Walford (Londra, 1846), 3.8. Her iki kilisenin dekorasyonunda da imparatorluk görkemi yansıtan porfir sütunlar, renkli mermer kaplamalar, Prokonnesos mermeri gibi unsurlar kullanılmıştır. Herzfeld ve Guyer, *Meriamlik und Korykos*, 29, 54, 67.

21 Cyril Mango 1966'da yayımlanan makalesinde, Alahan yapılarının, doğrudan Zeno'nun payı olmasa bile imparatorluk inisiyatifi ile gerçekleştirildiğini söylemektedir; Harrison, Gough ve Hill ise yapıların Zeno'nun baniliğinde inşa edildiği görüşündedir. C. Mango, *Isaurian Builders*, 364; M. Gough, *The Emperor Zeno and Some Cilician Churches* (Ankara, 1972), 201; Hill, *Early Byzantine Churches of Cilicia and Isauria*, 68-83; R. M. Harrison, *The Inscriptions and Chronology of Alahan* (Toronto, 1985), 21-34. Hugh Elton ise 2002 tarihli makalesinde Alahan yapılarında Zeno'nun katkısının bulunmadığı görüşünü savunmaktadır. H. Elton, *Alahan and Zeno* (Ankara, 2002), 153-156.

Epigrafik Buluntular Işığında Doğu Bithynia'nın Bizans Dönemi Yaşantısına Bir Bakış

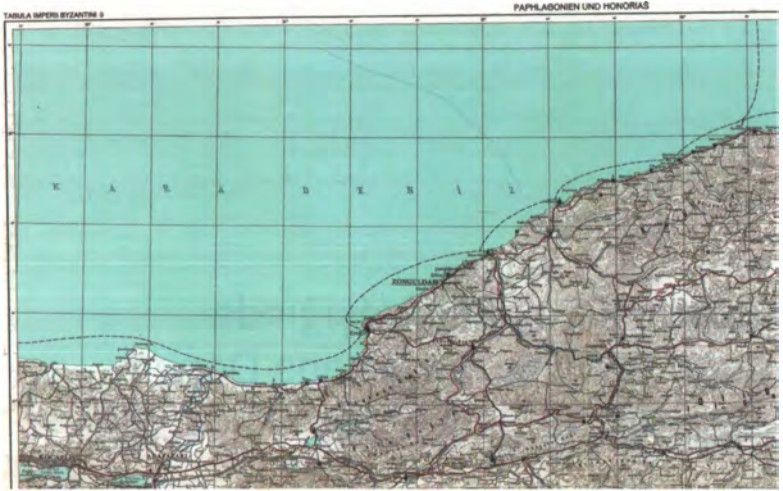
Bülent Öztürk*

Bizans olarak adlandırılan, MS 4. yüzyıldan 15. yüzyılın ortalarına kadar uzanan yaklaşık bin yıllık bir dönemin toplumsal yaşantısını anlamak için, geç Antikçağ ve Ortaçağ yazarlarının sunduğu bilgilerin yanı sıra günümüze kadar ulaşan her türlü mimari, arkeolojik, nümismatik, sigillografik ve epigrafik belge büyük öneme sahiptir. Bunlardan, epigrafik kaynaklar arasında yer alan, bir kısmı devşirme

Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Arkeoloji Bölümü.

E-posta: bulent.ozturk@msgsu.edu.tr

Bu yazıda ele aldığım epigrafik buluntular üzerinde çalışmam ve görsellerini kullanmam konusunda müsaadelerini bahşeden Karadeniz Ereğli Müzesi Müdürü Ahmet Mercan'a; Tios Arkeolojik Kazıları *Emeritus* Başkanı Prof. Dr. Sümer Atasoy ve şu anki Kazı Bilimsel Danışmanı Doç. Dr. Şahin Yıldırım'a (Bartın Üniversitesi, Arkeoloji Uygulama ve Araştırma Merkezi); Amasra Müzesi Müdürlüğü ile Doç. Dr. Hüseyin Sami Öztürk'e (Marmara Üniversitesi, Eskiçağ Tarihi Anabilim Dalı) teşekkür ederim. Ayrıca bu kıymetli sempozyumun gerçekleşmesinde ve bildiri kitabının hazırlanmasında, başta Boğaziçi Üniversitesi Bizans Çalışmaları Araştırma Merkezi'nden Prof. Dr. Nevra Necipoğlu ile Doç. Dr. Koray Durak olmak üzere, emeği geçen herkese teşekkürü bir borç bilirim.

Harita 1: Bizans dönemi “Paphlagonia-Honorias” haritası. (K. Belke ve H. Reschenhofer, *Paphlagonien und Honorias*, *Tabula Imperii Byzantini* 9 [Viyan, 1996])

(*spolia*) niteliğinde *stele*, *ostotheke* ve *sarcophagus* gibi taşlar üzerindeki mezar yazıtları; Hristiyanlık inancına sahip insanların “Kurta-
rıcı” olarak gördükleri Tanrı’ya, İsa’ya ve/veya Meryem’e sundukları
adaların yazıtları; yapılar üzerindeki mimari yazıtlar ile diğer her
tür türlü yazıtlı belge, dönemin içinden günümüze ulaştığı için birincil
kaynak olarak kabul edilir ve mevcut bilgilerimizin önemli bir kıs-
mını oluşturur. Bu yazıda öncelikle, antik Bithynia coğrafi bölgesinin
doğusunda kalan ve Ortaçağ boyunca siyasi olarak aynı veya fark-
lı bölge isimleri altında yönetilen, günümüzde ise Türkiye’nin Batı
Karadeniz Bölgesi’ne konumlanan, birbirine sınır komşusu üç kıyı
kenti Herakleia Pontike (Zonguldak-Karadeniz Ereğli), Tieion/Tios
(Zonguldak-Filyos) ve Amastris’in (Bartın-Amasra) (Har. 1) Bizans
dönemine ait epigrafik buluntuları ve içerikleri ortaya konulmakta,
bu kaynak türü üzerinden bir pencere açılarak bölgenin bu dönem-
deki yaşantısına dair ne tür bilgiler elde edildiği yansıtılmaya çalışıl-
maktadır. Elde edilen bilgilerin sağlıklı değerlendirilebilmesi ve konu
bütünlüğü sağlamak açısından, bölgenin genel tarihi ve Bizans döne-
mi maddi kültür kalıntıları da ana hatlarıyla ortaya konulmaktadır.

Bölgenin Genel Siyasi Tarihi

Bithynia'nın doğu kıyı bölgesinde Hellen yerleşimi öncesinde Trako-Frig ve/veya Bithyn kökenli Mariandynler ve Kaukonlar adlı yerel halkların yaşadığı antik yazarlarca anlatılmakta ve bu bilgiler onomastik ve filolojik verilerle de belli bir dereceye kadar doğrulanabilmektedir. MÖ 7. yüzyılın ortalarından MÖ 6. yüzyılın sonlarına kadar, aşamalı olarak, İyonyalı Miletoslular ile Dor kökenli Megara ve Boiotialıların bu kıyı bölümünü kolonize etmesiyle Hellen kültürünün (dil, din, yaşam biçimi vb.) bölgeye nüfuz etmeye başladığı, arkeolojik ve epigrafik verilerin ortaya koyduğu üzere, yüzyıllar içinde mevcut yerel kültür unsurlarını baskıladığı veya onlarla kaynaştığı düşünülür. Kıyılardan içeriye, kırsal bölgelere doğru ilerledikçe, Hellen kültürünün daha geç nüfuz etmesinden kaynaklı olarak, Hellen öncesi yerel kültürlerin etkilerini sonraki dönemlerde bile görmek mümkündür. İlk olarak, Hellenistik dönem Bithynia kralı IV. Nikomedes'in ölümünden önce ilan ettiği vasiyetten doğan hakla, Roma Cumhuriyet dönemi devleti adına MÖ 74'te Bithynia eyaletinin temelleri atılmış; sonrasında ise Hellenistik dönem Pontos kralı VI. Mithradates Eupator'un direniş savaşlarını nihayetinde kaybetmesi ve ondan ele geçirilen toprakların Bithynia eyaletine katılmasıyla MÖ 63'te birleşik *Pontus et Bithynia* eyaleti oluşturulmuştur. Bölgenin Romalıların siyasi egemenliğine girmesi, birkaç yüzyıla yayılan süreç içerisinde Romalı yöneticilerin, tüccarların, lejyonerlerin ve *veteranus*ların kısmen bölgeye yerleşmesine vesile olmuş, mevcut Hellen kültürünün arasında Roma-Latin kültürünün etkileri de kent merkezlerinde kendini hissettirmeye başlamıştır. Özellikle MS 1. yüzyılın sonları ile MS 3. yüzyılın ilk çeyreği arasındaki dönemde, Roma İmparatorluk yönetimi tarafından eyalet valileri ve yerel yöneticileri aracılığıyla mimari ve iktisadi anlamda ihya edilen Herakleia, Tios ve Amastris kentleri (*polisler*), siyasi, ekonomik ve kültürel bakımdan bölgede önemli bir konuma sahip olmuşlardır. Epigrafik belgeler arasında sayıca çoğunluğu oluşturan, imparatorluğun bu dönemine ait yazıtlar, söz konusu üç kentin idarî, kültürel,

ekonomik ve hatta etnik yapısı hakkında, başka hiçbir kaynaktan elde edemeyeceğimiz ölçüde önemli bilgileri içermektedir. *Pontus et Bithynia* valisi (Genç) Plinius'un İmparator Traianus'a yazdığı bir mektuptan öğrendiğimiz üzere,¹ MS 2. yüzyılın başlarından itibaren bölgede Hıristiyanlığı seçenlerin sayısı gün geçtikçe artmaya başlamış olup bu durum artık önü alınamaz bir biçimde bölgenin kültürel ve siyasi tarihini de doğrudan etkilemiştir.

İmparatorluğu iki *augustus* ve iki *caesardan* oluşan bir “dört-lü imparatorlar *collegiumu*” (*tetrakhia*) yönetimine geçiren Roma imparatoru Diocletianus (hük. MS 284-305), yaptığı bir dizi siyasi ve ekonomik reform sonucunda, imparatorluk topraklarını başında *vicarius* adlı yöneticilerin bulunduğu *dioecesis*lere ayırmış; bu bölünmede Tios, Herakleia ve Amastris kentleri, üst yönetim bölgesi olarak *praefectura praetorio Orientis*'e bağlı bulunan ve Kuzey-Kuzeydoğu Küçük Asya bölümünü kapsayan Amaseia merkezli *Pontica dioecesis*liği sınırları içerisinde kalmıştır. Herakleia ve Tios, bu yönetim bölgesinin altında sonraları I. Theodosius tarafından oluşturulan Claudiupolis merkezli Honorias; Amastris ise Gangra merkezli Paphlagonia yönetim bölgesine (*eparkhia*) bağlanmıştı.² Bu durum, İustinianus'un MS 535'te *dioecesis* sistemini kaldırmasını ve Honorias ile Paphlagonia eyaletlerini bir *praetorum* yönetimi altında birleştirmesini içeren kararnamesinde açık bir şekilde görülür;³ ancak yapılan bu değişim beklentileri karşılamadığı için MS 548'de rafa kaldırılmış ve böylece yeniden *dioecesis*liğe

1 Plinius Minor, *Epistulae* 96, çev. Ç. Dürüşken ve E. Özbayoğlu, *Genç Plinius'un Anadolu Mektupları. Epistulae, 10. Kitap* (İstanbul, 2001), 65-67.

2 J. Darrouzès, *Notitiae Episcopatum Ecclesiae Constantinopolitanae* (Paris, 1981), no. 3.1.335, 13.1.238; G. Dagron, *Naissance d'une capitale: Constantinople et ses institutions de 330 à 451*, 2. basım (Paris, 1984), 75; Hierokles, *Synecdemus* 694.3-695.3, ed. G. Parthey, *Hieroclis Synecdemos et Notitiae graecae episcopatum. Accedunt Nili Doxapatrui Notitia patriarchatum et locorum nomina immutata, ex recognitione* (Berlin, 1866), 34; D. P. Drakoulis, “Regional Transformations and the Settlement Network of the Coastal Pontic Provinces in the Early Byzantine Period”, *The Black Sea, Paphlagonia, Pontus and Phrygia in Antiquity: Aspects of Archaeology and Ancient History*, ed. G. R. Tsetschladze (Oxford, 2012), 79-96 içinde 91-92, Tablo 8-9.

3 İustinianus, *Novellae* 219, İngilizceye çev. D. J. D. Miller ve P. Sarris, *The Novels of Justinian: A Complete Annotated English Translation*, 2 cilt (Cambridge, 2019), 1:224. Konu hakkında ayrıca bkz. Drakoulis, “Coastal Pontic Provinces”, 84.

ve Honorias yönetim bölgesine dönüş olmuştur.⁴ *Dioecesis*lerin yerine MS 7. yüzyıldan itibaren *thema* adlı yönetim bölgeleri oluşturulmuş, her üç kentin topraklarını kapsayan genişçe alan Opsikon *theması* içerisinde yer almıştı; ancak yaklaşık MS 750'de, Opsikon İmparator V. Konstantinos tarafından Bukellarion ve Optimaton *themaları* olarak ikiye bölününce Herakleia, Tios, Amastris kentleri Bukellarion *themasına* bağlanmıştı.⁵ Bukellarion'un doğusu yaklaşık MS 820'lerde Paphlagonia *theması* olarak ayrılmış, Amastris de bu yeni *themaya* dahil olmuştur.⁶

11. yüzyılın sonlarından itibaren Selçukluların eline geçen bölge, II. İoannes Komnenos tarafından 1130'larda yeniden kazanılmış ve 12. yüzyıl sonlarında, Sangarios'tan Amastris'e kadar uzanan Paphlagonia *theması* topraklarına dahil edilmiştir.⁷ IV. Haçlı Seferi sürecinde Konstantinopolis'in 1204'teki Latin işgalinden ve burada Latin İmparatorluğu'nun oluşturulmasından sonra Bizans tahtının varisleri David ve Aleksios Komnenos Trabzon İmparatorluğu'nu (1204-1461), I. Theodoros Komnenos Laskaris ise İznik İmparatorluğu'nu (1204-1261) kurmuşlardır. Bu karışık dönemde Bithynia'nın doğu kentleri İznik'in egemenliğinde görünmekle birlikte, David Komnenos, 1204-1212 yılları arasında Laskarislere karşı seferler düzenlemiş, Amastris ve Herakleia Pontike'yi onlardan almıştır.⁸ Ancak İznik imparatoru Theodoros Laskaris 1214 yılında bu kentleri yeniden topraklarına katmayı başarmıştır.⁹ İç bölgelerdeki Selçuklu hâkimiyetine rağmen, söz konusu kıyı kesim

4 K. Belke, *Paphlagonien und Honorias*, Tabula Imperii Byzantini 9 (Viyana, 1996), 68. Honorias ile ilgili derleme niteliğindeki son Türkçe çalışma için bkz. G. Kan Şahin, "Bir Anadolu Eyaleti Olarak Honorias", *Karadeniz İncelemeleri Dergisi* 27 (2019): 11-42.

5 Bukellarion *themasının* varlığı ilk kez 765/6 (*Anni Mundi* 6258) yılında Theophanes tarafından dile getirilir, bkz. Theophanes, *Chronographia*, 440.28, İngilizceye çev. C. Mango ve R. Scott, *The Chronicle of Theophanes Confessor. Byzantine and Near Eastern History AD 284-813* (Oxford, 1997), 608.

6 Constantinus Porphyrogenitus, *De thematibus* VI.17-24, ed. A. Pertusi, *De thematibus* (Vatikan, 1952), 71.

7 M. Angold, *A Byzantine Government in Exile: Government and Society under the Laskarids of Nicaea, 1204-1261* (Oxford, 1975), 244.

8 Georgios Akropolites, *Annales* 11.1-4, ed. P. Wirth, *Georgii Acropolitae opera*, 2 cilt (Leipzig, 1903; Stuttgart, 1978), 1:18; ayrıca bkz. A. Bryer ve D. Winfield, *The Byzantine Monuments and Topography of the Pontos* (Washington, DC, 1985), 67.

9 Georgios Akropolites, *Annales* 11.1-4.

1280'lere kadar İznik'in egemenliğinde kalmıştır. Tarihçi Pakhymeres; Kromna, Amastris, Tios ve Herakleia gibi kıyı kentlerinin bağımsızlıklarını sürdürebildiğini ve iç bölgelerde Türk (hatalı olarak Pers demiştir) hâkimiyetinin olduğunu söyler.¹⁰ Konstantinopolis'in Venediklilerden geri alınması hususunda, İznik imparatoru VIII. Mikhael ile Cenevizliler arasında 1261'de imzalanan Nymphaion Antlaşması'nın şartları gereğince, Cenevizli tüccarlar Karadeniz limanlarındaki ticaret hakkını ve dolayısıyla kıyı kentlerindeki hâkimiyeti ellerine geçirmişlerdir.¹¹ Tios ve Amastris'te arkeolojik verilerle de kanıtlanan Ceneviz hâkimiyeti Amastris kentinden ayrıldıkları 1460'lara kadar sürmüştür. Kastilya elçisi R. G. de Clavijo, Moğol hükümdarı Timur'un sarayına doğru yaptığı seyahat esnasında, Karadeniz'de gemiyle ilerlerken Ereğli'de bir gün kaldıktan sonra, 25 Mart 1404'te Tios kıyılarına ulaştığında Türklerin onları kıyıda izlediğini söyleyerek kentin artık Türklerin eline geçtiğini bildirmektedir.¹² Bu üç kıyı kentinin Bizans döneminden günümüze ulaşmayı başaran kalıntıları ve epigrafik buluntularından öğrenebildiklerimiz şöyledir:

Herakleia Pontike

Herakleia Pontike'de (Pontoherakleia) Bizans dönemi yaşamını ve Hristiyanlık inancını yansıtan, Mağara (Cehennemagzı) Kilisesi, Ereğli Kalesi, Ayasofya Kilisesi (Orta Camii), bir Bizans kilisesine ait döşeme mozaïği (Çelikel Camii) ve Bizans sarnıcına ait kalıntıların yanı sıra büyük bir kısmı Karadeniz Ereğli Müzesi'nde sergilenen, üzeri haç betimli levha parçaları, sütunlar ve sütun başlıkları, diğer plastik mimari parçalar, sikkeler, mühürler ve ayrıca bu bölümde değinilecek farklı türde yazıtlar tespit edilmiştir.¹³

10 Georgios Pachymeres, *Romaike Historia* IV.27.15, Fransızca çev. V. Laurent, ed. A. Failler, *Georges Pachymeres Relations Historiques* (Paris, 1984), 404-405.

11 D. M. Nicol, *Bizans'ın Son Yüzyılları (1261-1453)*, çev. B. Umar (İstanbul, 2003), 37.

12 R. G. de Clavijo, *Embassy to Tamerlane, 1403-1406*, İngilizce çev. G. Le Strange (Londra, 1928), 59.

13 Kentin Bizans dönemi mimari kalıntıları ve diğer eserleri hakkında bkz. W. Hoepfner, *Herakleia Pontike-Ereğli: Eine baugeschichtliche Untersuchung* (Viyana, 1966), 35-37, 40-49; T. Akkaya, *Herakleia Pontike (Karadeniz Ereğlisi)'nin Tarihi Gelişimi ve Eski*

Kentte Ayasofya (*Hagia Sophia*) adıyla bilinen ve MS 5. yüzyılın ilk yarısına tarihlendirilen Bizans kilisesi, 14. yüzyılda (yak. 1320-1350) Orhan Gazi'ye ithafen camiye çevrilmiş olup bugün Orta Camii olarak da anılmaktadır.¹⁴ Caminin kuzey cephesindeki yan kapının sövelerinde devşirme olarak kullanılmış *arşitrav* yazıtı, içeriğinden anlaşıldığı üzere Roma imparatoru Traianus'a adanmış bir yapıya aittir.¹⁵ Ereğli'de Akarca Mahallesi Akkuyu Sokak'ta, günümüzde Çelikel Camii'nin olduğu yerde, bir diğer Bizans kilisesi yer almaktaydı. Caminin bodrum kat zemininde bu kiliseden kalma bir döşeme mozaigi ile bir duvarında fresk bulunmaktadır.¹⁶ İnönü Mahallesi'nde, Herakles'in yeraltına iniş mitinden ötürü Cehennemagzı Mağaraları olarak adlandırılan mağaralarda, ilk Hristiyanların tapınımlarını gizli olarak yerine getirdikleri anlaşılmaktadır. Mağaralardan birinin içinde Bizans kilisesinin *apsis* kısmı, sütun ile sütun başlıkları, mozaik döşeme ve duvarlarda mum yakmak için yapılmış nişler ve niş gözeler mevcuttur.¹⁷

Herakleia Pontike, 13. yüzyıla kadar Claudiupolis kentinin yardımcı piskoposluğu ve 1387'ye kadar da piskoposluk konumuyla önemli bir Hristiyanlık merkeziydi.¹⁸ Günümüze ulaşan listelerde,

Eserleri (İstanbul, 1994), 54-75; Ö. Yaman, "Roma ve Bizans Devri'nde Karadeniz Ereğlisi" (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Trakya Üniversitesi, 2011), 53-70; A. Kıpırmaz ve Ş. Yıldırım, "Herakleia Pontika (Kdz. Ereğli) Geç Roma-Erken Bizans Dönemi Sütun Başlıkları", *Çeşm-i Cihan: Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları E-Dergisi* 5.1 (2018): 177-193. Hristiyanlık hakkında bkz. B. Öztürk, "Herakleia Pontike (Karadeniz Ereğli) Antik Kentinde Dinsel İnanışlar", *İnsan, Kimlik, Mekân Bağlamında Zonguldak Sempozyumu Bildirileri*, 16-18 Ekim 2014, ed. A. Efiloğlu ve diğ. (Zonguldak, 2016), 81-110 içinde 93-95.

- 14 Kilise hakkında detaylı bilgi için bkz. Hoepfner, *Herakleia Pontike*, 93-97; Akkaya, *Herakleia Pontike*, 68 vd. Ayrıca bkz. G. Koch, *Erken Hristiyan Sanatı*, çev. A. Aydın (İstanbul, 2007), 252; Yaman, "Karadeniz Ereğlisi", 64-67.
- 15 E. Kalinka, "Aus Bithynien und Umgegend", *ÖJh* 28 (1933 Beiblatt): 45-112 içinde 98, no. 71; L. Jonnes, ed., *The Inscriptions of Heraclea Pontica*, *Inscriptions griechischer Städte aus Kleinasien* 47 (Bonn, 1994), no. 50 (Bundan sonra: *I.Heraclea*).
- 16 T. Aygün, *Karadeniz Ereğlisi Tarihi* (Ankara, 1960), 57; Hoepfner, *Herakleia Pontike*, 92-93.
- 17 Yaman, "Karadeniz Ereğlisi", 57-59.
- 18 "Herakleia Pontike", *ODB* 2:915-916; V. Laurent, *Le corpus des sceaux de l'Empire byzantine*, 5 cilt (Paris, 1963-1981), 1:349 vd., 631 vd.

Herakleialı piskoposların konsillere katıldıkları görülür: 431'de Üçüncü Efes Konsili'nde Eusebios, 451'de Dördüncü Khalkedon Konsili'nde I. Theodoros, 680/681'de Altıncı Konstantinopolis Konsili'nde Stephanos, 787'deki Yedinci İznik Konsili'nde ise I. İoannes ile diğer piskoposlar Epiphanius, Paulos, Meletios, Nikephoros, II. Theodoros ve II. İoannes yer almıştır.¹⁹ Dönemin tarihi hakkında bilgi veren kaynaklardan biri de yöneticilere ve din adamlarına ait mühürlerdir. Ön yüzünde Bakire Meryem ve sol kolunda Bebek İsa'nın betimlendiği MS 8./9. yüzyıla ait bir kurşun mührün arka yüz yazıtından, Herakleialı *Episkopos* Konstantinos'a ait olduğu anlaşılır.²⁰ MS 9./10. yüzyıla ait bir diğer kurşun mühründe ise coğrafi sıfatı belirtilmediği için belirsiz bir Herakleia kentinden Gregorios adındaki bir yönetici, imparatorluk (*basilikos*) *spatharios* ve *arkhon* unvanlarıyla görülür.²¹

Herakleia Pontike kentine ait Bizans dönemi yazıtları çeşitlilik göstermektedir. Bunlardan ilki, kentteki bir kilise yapısından kaldığını düşündüğümüz, bugün Karadeniz Ereğli Müzesi'nde sergilenen, mermerden *Korint* düzeninde bir sütun başlığıdır. Meryem ile kucağında Bebek İsa'nın betimlendiği ve erken Bizans dönemine (MS 5./6. yüzyıla) tarihlendirilen bu mimari parçanın alt kısmında, gövdeyi ince dişli *akanthos* yaprakları çevrelemekte olup Meryem-İsa betiminin iki yanında, sahneyi tanımlar şekilde *Soter Hagia*, yani "Kurtarıcı Azize (Meryem)" yazısı bulunmaktadır ve anlaşıldığı üzere bu yazıyla Meryem kutsanmaktadır (Res. 1).²²

19 Herakleialı piskoposların listesi için bkz. M. Le Quien, *Oriens Christianus*, 3 cilt (Paris, 1740; Graz, 1958), 1:573 vd., I-XI; G. Fedalto, *Hierarchia Ecclesiastica Orientalis*, 3 cilt (Padua, 1988), 1:91 vd.

20 G. Zacos ve A. Véglery, *Byzantine Lead Seals* (Basel, 1972), no. 1331; E. McGeer, J. Nesbitt ve N. Oikonomides, *Catalogue of Byzantine Seals at Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum of Art*, c. 4, *The East* (Washington, DC, 2001), 21, no. 8.1.

21 Zacos ve Véglery, *Lead Seals*, no. 1974; J. Nesbitt ve N. Oikonomides, *Catalogue of Byzantine Seals at Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum of Art*, c. 1, *Italy, North of the Balkans, North of the Black Sea* (Washington, DC, 1991), no. 53.1.

22 Akkaya, *Herakleia Pontike*, 151, no. 89 (Tayfun Akkaya, figürün iki yanında bulunan kitabenin sonradan kazınmış olması gerektiğini belirterek bu başlığın belki de Herakleia'da Artemis'e adanmış bir sunak ya da tapınağa ait olabileceği üzerinde durmuştur); I. Heraclea 36; Koch, *Hristiyan Sanatı*, 252; Kıpırmaz ve Yıldırım, "Herakleia Pontika", 177-193 içinde 182, 187, kat. no. 17.

Resim 1: Meryem ve kucağında Bebek İsa tasvirli sütun başlığı, Herakleia Pontike, Karadeniz Ereğli Müzesi, Env. no. A.99.1.56. (Fotoğraf: B. Öztürk)

Kentte yaşamış Hristiyanların yazıtlı adakları, inançlarını yansıtmaması bakımından değerlidir. Karadeniz Ereğli Müzesi'nde bulunan Helence “Agathe Tykhe” (İyi Şansla!) yazısının okunabildiği silindir bir Roma dönemi adak taşında, hemen bir üst satırı hizasına, adını belirtmeyen bir Hristiyan, Tanrı'ya duasını yansıtmıştır. Yazıta göre bu kişi bilinmeyen bir sebepten dolayı, Tanrı'dan (yaşadığı) kentine yardım istemektedir.²³ Dönemin bilinen başka yazılı örnekleri ışığında, bu şekilde genel bir dileğin ya savaş ya da salgın hastalık tehlikesine karşı korunma amacıyla belirtilmiş olduğunu düşünmek yerinde olacaktır.

Bir diğer adak ise kentteki surların kuzey bölümündeki kulenin duvarında kayda geçmiştir. Üzerinde birbiriyle bitişik halde haç ve çıpa betimleri bulunan ve devşirme olarak sonraki dönemlerde surlarda kullanılmış olan bu adakta David adındaki bir Hristiyan

23 Bu yazıt “New Inscriptions from Karadeniz Ereğli Museum V” makalesinde yayımlanacaktır.

Resim 2: Haç ve çapa betimli David'in adağı, Herakleia Pontike, Karadeniz Ereğli sur kulesi duvarı. (Fotoğraf: B. Öztürk)

kul (*doulos*), efendisinden yani Tanrı'dan (*Theos*) aynı şekilde yardım istemektir (Res. 2).²⁴

Kentten Bizans dönemine ait mezar yazıtları da bilinmektedir. Bunlardan, Ereğli'nin yaklaşık 3 km kuzey-kuzeydoğusundaki Kestaneci Köy'de (Kestaneci Mahallesi) yerel halk tarafından su yalağı olarak kullanılırken ilk olarak Mendel tarafından kayda geçirilen ve bugün artık Karadeniz Ereğli Müzesi'nde sergilenen beyaz mermerden mimari bir eser, Roma ve Bizans dönemlerindeki iki farklı kullanımı belirten Hellence yazıtları taşır (Res. 3).²⁵ Roma İmparatorluk dönemine ait olan ilk yazıttaki ifade “21. *tribunus*-luğu ve 3. *consüllüğü*nde Lucius Veditus Lepidus yapıyı dekoruyla birlikte [adadı]” şeklinde olup yazıtın içeriği bunun Roma imparatorlarından Hadrianus veya Marcus Aurelius'a adanmış bir yapının pervazı veya *arşitravı*na ait olabileceğini düşündürmektedir. Bu

24 I.Heraclea 37.

25 G. Mendel, “Inscriptions de Bithynia”, *BCH* 25 (1901): 1-92 içinde 47-48, no. 192; F. K. Dörner, “Vorbericht über eine im Herbst 1961 ausgeführte Reise in Bithynien”, *AnzWien* 99 (1962): 30-35 içinde 35; I.Heraclea 58a-b. Ayrıca bkz. Hoepfner, *Herakleia Pontike*, 56-57, Abb. 23 ve Taf. 10e.

onurlandırma yazıtının paralelindeki dar alana ilkinin tersi yönde kazınmış tek satır ikincil yazıt ise bu mimari ögenin Bizans döneminde esas işlevini yitirdiğini ve ihtiyaca yönelik biçimde ters yüz edilmiş olarak artık Nikolaos adlı bir Hristiyan'ın lahit mezarına dönüştürüldüğünü ortaya koymaktadır. Mezar yazıtının çevirisi şöyledir: “Tanrı’nın kölesi Nikolaos’un [bu dünyadan cennete?] alınışı [kurtarılması], [huzurlu?] ölüm uykusu ve mutlu anısı için.”

İlk olarak Ereğli Demir Çelik Fabrikası’nın bahçesinde kayda geçmiş, sonrasında ise Karadeniz Ereğli Müzesi’ne taşınmış bir lahit kapağının kenarı boyunca, günümüze ulaşmayan *somatotheke* tipi bir mezarın yazıtı kazınmıştır (Res. 4). Olasılıkla Roma İmparatorluk dönemindeki kullanımının ardından erken Bizans döneminde yeniden kullanım görmüş kayıp lahdin mevcut kapağında “[Bu] *somatotheke*, Aurelius Antoninus’u[n bedenini] taşıyor” ifadesi mevcuttur.²⁶ Hem mezar yazıtındaki kalıp ifade ve harf yapısı hem kapağın sağ *akroterini* kaplayacak biçimde kazınmış haç betimi, Aurelius Antoninus’un erken Bizans döneminde yaşamış bir Hristiyan olduğunu göstermektedir.

Resim 3: Nikolaos’un lahit mezarı, Herakleia Pontike, Karadeniz Ereğli Müzesi, Env. no. 2002/46A. (Fotoğraf: B. Öztürk)

26 *I. Heraclea 44* (Burada yazıt yanlış ve eksik okunmuş olup yazıtı yapacağımız düzeltme ve eklemeler, önümüzdeki süreçte yayımlanacaktır.). “σωματοθήκη διαφέροντα...” ile başlayan mezar yazıtları, Kilikya bölgesinin önemli Hristiyanlık merkezlerinden biri olan Korykos/Kızkalesi yerleşiminde yoğunluk kazanır, bkz. J. Keil ve A. Wilhelm, ed., *Monumenta Asiae Minoris Antiqua*, c. 3, *Denkmäler aus dem rauhen Kilikien* (Manchester, 1931), no. 226, 240, 259, 298, 303, 321, 323b, 334, 341, 359, 378, 385, 420, 421, 422, 423, 432, 435, 437, 442, 450, 454, 475, 476, 481, 494, 496, 499, 518, 524, 525, 541, 557, 562, 576, 597, 601, 603, 604, 647, 652, 661, 665, 671, 675, 678, 694, 698, 700, 702, 706, 732, 756, 760, 767, 780 (Bundan sonra: MAMA III). Diokaisareia için bkz. age., no. 87, 102.

Resim 4: Aurelius Antoninus'un lahit mezarının kapağı, Herakleia Pontike, Karadeniz Ereğli Müzesi, Env. no. A.99.2.2. (Fotoğraf: B. Öztürk)

Kentteki yapılara ait mimari yazıtlar da Bizans döneminin siyasi ve kültürel tarihi hakkında değerli bilgiler sağlamaktadır. Kent surlarında *spolia* olarak kullanılmış beyaz mermer bir sütun başlığı üzerinde, ilgili yapının, *epi tou kanikleiou* Basileios Khrysomallos'un döneminde yapıldığını belirten bir yazıt mevcuttur.²⁷ Daha çok kurşun mühürler üzerinde rastlanan *epi tou kanikleiou* (*kanikleios* veya *chartoularios tou kanikleiou*) unvanını taşıyan görevliler imparatorun özel sekreteri konumunda olup MS 9. yüzyıldan itibaren belgelenmektedirler.²⁸ *Epi tou kanikleiou*'nun asli görevi, içinde imparatorun resmî belgeleri imzaladığı kırmızı veya mor mürekkep bulunan, küçük köpek (Lat. *canicula*) şeklindeki *kanikleion* isimli hokkayı taşımak, bir kararname (*khrysoboullon*) veya idarî bir doküman imzalayacağı zaman imparatorun yanında bulunarak gerektiğinde ona bu hokkayı ve imzalanacak belgeyi uzatmaktır.²⁹

Yine kentin surlarında tespit edilen onurlandırma amaçlı iki yapı yazıtı, Konstantinopolis'in 1204'te Latinlerce işgalinin Bithynia bölgesindeki etkisini yansıtır niteliktedir: Bunlardan ilki Kız Kapısı'nın güneyindeki Bizans dönemi kulesinin ön tarafına monte edilmiş, altı adet mermer parçadan oluşan ve 01.09.1206-31.09.1207 arasına tarihlendirilen epigram formundaki yazıttır. Yazıt met-

27 G. Perrot, E. Guillaume ve J. Delbet, *Exploration archéologique de la Galatie et de la Bithynie d'une partie de la Mysie, de la Phrygie, de la Cappadoce et du Pont*, 2 cilt (Paris, 1862-1872), 1:18, no. 11; Kalinka, "Bithynien", 102, no. 80; *I.Heraclea* 35.

28 "Kanikleios", *ODB* 2:1101; F. Dölger, *Byzantinische Diplomatik* (Ettal, 1956), 50-65. Konu hakkındaki son çalışma ve ilgili mühürlerin kataloğu için bkz. V. Bulgurlu, "Byzantine Lead Seals Representing the *Kanikleios* of the Imperial Palace", *The Byzantine Court: Source of Power and Culture*, ed. A. Ödekan, N. Necipoğlu ve E. Akyürek (İstanbul, 2013), 227-239.

29 Bulgurlu, "Kanikleios", 228.

ninde Trabzon imparatoru David Komnenos'un, Herakleia'yı ele geçirdikten sonra kentin surlarının bulunduğu yerde temelinden başlayarak bu yeni kuleyi inşa ettirdiği ve güçsüz düşen Herakleia Pontike'yi (Pontoherakleia) ustaca yeniden ayağa kaldırdığı anlatılır.³⁰ Aynı tavırla İznik imparatoru Theodoros Laskaris'in de Herakleia surlarında bir kule inşa ettirdiğini, sura ait mermer blok üzerindeki yazıtından öğrenmekteyiz.³¹ Yazıt için önerilen *terminus post quem* 1211 yılıdır; zira beşinci satırında adı geçen İmparator I. Theodoros Laskaris'in Herakleia'yı o yıl ele geçirdiği bilinmektedir.³²

Karadeniz Ereğli Müzesi'nde bulunan beyaz mermer bir çeşme teknesi veya *sarcophagus*un (?) ön yüzünde *Spatharios* Gregorios'a ilişkin, çevirisi ve dolayısıyla niteliği de tartışmalı ve yoruma açık –mezar veya yapı onurlandırma yazıtı olması mümkün– altı satırlık vezinli bir epigram okunmaktadır (Res. 5).³³ Başlangıç ve bitiminde birer haç betimi bulunan bu yazıt için Lloyd Jonnes, "Yeni ışığın meşaleden yanmış olduğunu gören herhangi ve her bir

Resim 5: Gregorios'un lahit mezarı, Herakleia Pontike, Karadeniz Ereğli Müzesi, Env. no. A.99.1.23. (Fotoğraf: B. Öztürk)

30 Perrot, Guillaume ve Delbet, *Exploration Archéologique*, 18 vd., no. 12; Kalinka, "Bithynien", 101, no. 78; Hoepfner, *Herakleia Pontike*, 43; *I.Heraclea* 38; A. Rhoby, *Byzantinische Epigramme auf Stein: nebst Addenda zu den Bänden 1 und 2* (Viyan, 2014), 591-593, no. TR43.

31 *I.Heraclea* 39; Rhoby, *Byzantinische Epigramme*, 593-595, no. TR44.

32 Belke, *Paphlagonien und Honorias*, 210; Rhoby, *Byzantinische Epigramme*, 593.

33 Kalinka, "Bithynien", 101-102, no. 79; Akkaya, *Herakleia Pontike*, 105, no. 1 (çeviri yok); *I.Heraclea* 34; Rhoby, *Byzantinische Epigramme*, 589-591.

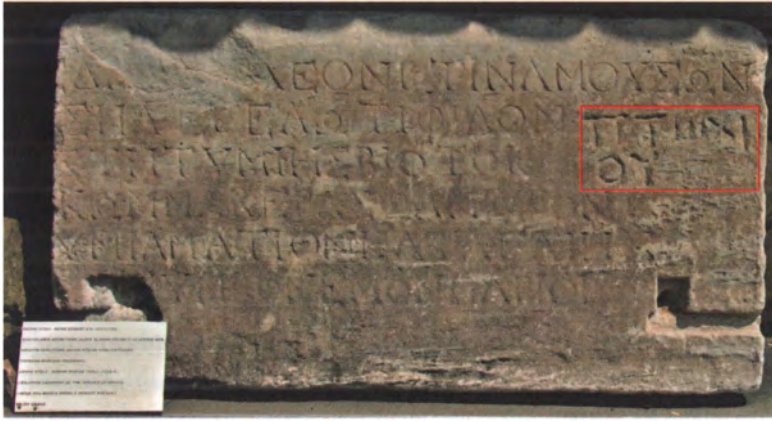
bilge insan, kutsal esin sahibinin [yani İsa'nın], bunu [yani burada gömülmüş olan kişiyi yeni bir yaşama] uyandırmış olduğunu müjdeleyecek. Bu *spatharios* sahiptir Gregorios ismine" şeklinde bir çeviri sunarken yazıtı bir mezar epigramı, Gregorios'u da mezarın sahibi olarak değerlendirmiştir.³⁴ Bizans epigramları katalogunda yazıtı yeniden ele alan Andreas Rhoby ise farklı bir yaklaşımla ve sunduğu paralel örnekler ışığında, "Işıkların ışığını kutsamış olan bu kilise yapısını görmüş olan her bilge, dindarın buyı diktığını/yaptığını bildirebilir. Bunu yapan *spathariosun* adı Gregorios'tur" şeklinde yeni bir çeviri önerisi getirmiştir.³⁵ Ona göre, yazıtın içeriğinde, çeşme teknesi/yalak şeklindeki bu nesnenin bir *sarcophagus* olabileceğine dair hiçbir işaret bulunmamaktadır ve Gregorios burada kilisenin başışçısı ve yapıyı diktiren kişi olarak onurlandırılmaktadır. Bu sebeple ya bu bir *sarcophagus* değil, yapıya ait bir çeşme/su teknesi veya ne olduğunu bilemediğimiz benzeri türde bir hazneydi ya da önceleri bir *sarcophagus* iken yeniden kullanımla başışçı yazıtını taşıyan bir çeşme/su teknesine dönüştürülmüştü.

"Kılıç taşıyıcısı" anlamına gelen *spatharios*, MS 5. ve 6. yüzyıllarda Konstantinopolis'teki sarayda geç Roma-Bizans imparatorlarının yakın korumaları olarak bilinen önemli bir askerî mevki olsa da MS 8. yüzyıldan itibaren asıl askerî vasıflarını kaybederek sadece onursal bir unvan haline gelmiştir.³⁶ Yazıtın atfedildiği Gregorios'un hangi yıllarda ve hangi vasıflara sahip olarak bu unvanı elde ettiği, yazıtın içeriğinden anlaşılamamaktadır. Ancak Rhoby'nin çevirisini ve yorumlarını doğru kabul ettiğimiz noktada, *Spatharios* Gregorios'un Herakleia'da bulunan bir kilisenin veya kiliseyle bağlantılı, ne olduğunu bilemediğimiz bir yapının

34 *I.Heraclea* 34: "Any and every wise person who has seen how the new light has been lit from the torch will proclaim that the One of divine inspiration (Jesus) has awakened (to a new life) this one (the one buried here). The man having done such a service with the sword (spatharos or spathar<i>i>os) has the name Gregorios."

35 Rhoby, *Byzantinische Epigramme*, 589-591, no. TR41: "Jeder Weise, der diesen Kirchenbau gesehen hat, der der Leuchte der Lichter geweiht wurde, möge berichten, dass der Gottselige diesen ... errichtete. Der Spatharios, der solches leistete, heißt Gregorios."

36 "Spatharios (σπαθάριος)", *ODB* 3:1935-1936; H. G. Liddell ve R. Scott, *A Greek-English Lexicon*, 9. basım (Oxford, 1996), 1623, "σπαθάριος" maddesi.

Resim 6: Mezar taşından devşirme “*ptokheion*” yazılı yapı veya adak (?) taşı, Herakleia Pontike, Karadeniz Ereğli Müzesi, Env. no. A.99.1.25. (Fotoğraf: B. Öztürk)

inşasını üstlendiği düşünülmelidir. Kilisenin bağışçısı sıfatıyla o dönem için çok maliyetli bir işi üstlenmiş olması, Gregorios’un, en azından *spatharios* olduğu dönemde, Herakleia’nın ya da bölgenin ileri gelen varlıklı kişilerinden biri veya saygın ailelerinden birinin mensubu olduğunu da düşündürmektedir. Daha önce bahsi geçtiği üzere, Gregorios adındaki bir Herakleialı, imparatorluk (*basilikos*) *spatharios*luğu ve *arkhonluk* unvanlarıyla, MS 9. ve 10. yüzyıllara ait bir kurşun mühür yazıtında belgelenmekte, ancak bunun Anadolu’daki hangi Herakleia kenti olduğu bilinmemektedir.³⁷ Çeşme teknesi/*sarcophagus* üzerindeki yazıtta adı geçen Gregorios’un *spatharios* unvanına sahip olması yazıtın MS 5. ve 6. yüzyıllara tarihlenmesine yönelik genel bir fikir ortaya koyarken, konu üzerine yorumlarını belirten erken Bizans dönemi uzmanları Klaus Belke ve Andreas Rhoby de –hatta Rhoby yazı karakterini de temel alarak– aynı dönem içerisinde, MS 600’e kadar olan bir tarihi önermektedir.³⁸

37 Zacos ve Véglery, *Lead Seals*, no. 1974; Nesbitt ve Oikonomides, *Byzantine Seals*, no. 53.1.

38 Belke, *Paphlagonien und Honorias*, 214; Rhoby, *Byzantinische Epigramme*, 589.

Roma İmparatorluk dönemine ait ve Herakleia'dan bir kişinin (oyuncunun?) altı satırlık Hellence mezar şiirinin sağ bölümünü taşıyan dikdörtgen mermer bir taşın ikinci ve üçüncü satır hizasındaki sağ boşluğuna (erken?) Bizans döneminde özensiz bir şekilde ve iki satır olarak $\pi\omega\chi\iota\upsilon$ (*ptokhiosun*) yazısı kazınmıştır (Res. 6).³⁹ Bu Hellence kelimenin bilinen anlamları, benzerine pek rastlanmayan ikincil yazıtın niteliğini ve bununla paralel olarak taşın yeniden kullanım amacını yoruma açık hale getirmektedir; zira “yoksul” anlamındaki $\pi\omega\chi\acute{o}\varsigma$ (*ptokhos*) sıfatından türetilmiş bu tabir, “düşkünler/yoksullar evi, hastane” anlamlarına gelen $\pi\omega\chi\epsilon\iota\omicron\nu$ (*ptokheion*) ismi ile bağlantılı olabileceği gibi, kendisini ya da bir başkasını “yoksul” sıfatıyla tanımlayan bir kişinin bir amaca yönelik aitlik gösteren (yoksulun mezarı, adağı vb.) ifadesi de olabilir. Yazıtı ilk yayımlayan Lloyd Jonnes bu kelimeyi “düşkünler evinin” olarak çevirmektedir.⁴⁰ Bu dönemde yoksulları tedavi eden ve onların bakımını sağlayan *ptokheion*ların varlığı bilinmektedir. Efes Piskoposu Bassianos, MS 450’de, imparatorlar III. Valentinianus ve Martianus’a yazdığı bir mektupta, “gençliğimden beri fakirlerle yaşadım ve bir hastane inşa ettim ve içine yetmiş yatak yerleştirdim ve buraya hasta ve ülserli hastaları kabul ettim” der.⁴¹ Kilikya bölgesindeki Korykos kentinden üç lahdin ise Aziz Konon’un *ptokheion*undan üç fakire ait olduğu anlaşılmakta olup⁴² bu yapının varlığı Prokopios tarafından da doğrulanır.⁴³ Ankyra kentinde tespit edilen başka bir mezar yazıtı, Tavium kentinde bulunan *ptokheionun diakonosu* Elpidi-

39 Akkaya, *Herakleia Pontike*, 107, no. 3 (çeviri yok); *I.Heraclea* 61; D. Feissel, “Bulletin épigraphique: Inscriptions chrétiennes et byzantines”, *REG* 102.487-489 (1989), no. 944; *SEG* 36 (1989): no. 1165.

40 *I.Heraclea* 61: “of the hospice of the poor”. Feissel, “Bulletin épigraphique”, no. 944 de $\pi\omega\chi\epsilon\iota\omicron\nu$ kelimesinin *genetivusu* olarak değerlendirir.

41 “... Πτωχείων ἑποίησα, καὶ ἔθρα εἰς αὐτὸ ἐβδόμηχοντα χρᾶβάτια...”, C. du Cange ve diğ., “Ptochium”, *Glossarium mediae et infimae latinitatis*, genişletilmiş basım (Niort, 1883-1887), <http://ducange.enc.sorbonne.fr/PTOCHIUM>, erişim: 6.10.2020.

42 *MAMA* III, no. 783-785.

43 Prokopios, *De aedificiis* 5.9.29, İngilizceye çev. H. B. Dewing (G. Downey’in işbirliğiyle), *Procopius*, c. 7, *Buildings*, The Loeb Classical Library (Cambridge, Mass.-Londra 1971), 360-361.

os'a aittir ve MS 5. ve 6. yüzyıllara tarihlenir.⁴⁴ Tüm bu belgeler ve yorumlar bağlamında, Herakleia'da da aynı işleve sahip bir kurumun ve yapının var olabileceğini ve eldeki yazıtlı taşın da kurumla bağlantılı yapı taşı veya bir yoksula ait mezar taşı olarak kullanılmış olabileceğini düşünmek mümkündür. Ancak, bunu yeni arkeolojik ve epigrafik verilerle doğrulamanın gerekliliği de ortadadır. Diğer taraftan taşın sağ ve sol alt bölümlerindeki oyukların/kenet yerlerinin taşın Bizans dönemindeki yeni işlevi ile bağlantılı olarak mı açıldığı, yoksa ilk kullanımına mı ait olduğu net değildir. SEG 36, no. 1165'teki ifadeye göre, bir *sarcophagus*un ön yüzüne tutturulmuş bu mermer tablet Hristiyanlık yazıtı için yeniden kullanılmış olup sağ ve soldaki oluklar kenet yerleridir. Ayrıca, yazının, eski mezar yazıtını bozmadan özensiz bir şekilde taşın kenarına kazınmış olması, bunun bireysel amaçlı bir yazı olabileceği ihtimalini de düşündürmelidir.

Tios

Hristiyanlık Tios kentinin Bizans dönemi yönetiminde ve sosyal yaşamında öylesine etkili olmuş olmalıdır ki kent bölgenin önemli piskoposluk merkezlerinden biri haline gelmiş, hatta MS 8. yüzyıldan 13. yüzyıla kadar Claudiupolis'in yardımcı piskoposluğu konumunu elde etmiştir.⁴⁵ Tios halkı arasından yetişen piskoposların Hristiyan cemaatleri içinde önemli görevler üstlendikleri ve konsillere katıldıkları anlaşılmaktadır: MS 451'de Dördüncü Khalkedon Konsili'nde Apragmonios, MS 518'de Andreas, MS 536'daki Konstantinopolis Konsili'nde Eugenios, MS 680/681'de Konstan-

44 S. Mitchell, "R.E.C.A.M. Notes and Studies No. 1: Inscriptions of Ancyra", *AnatSt* 27 (1977): 63-103 içinde 99, no. 41.

45 Pseudo Epiphanius, *Ekthesis*, ed. H. Gelzer, *Ungedruckte und ungenuegend veröffentlichte Texte der Notitiae episcopatum: Ein Beitrag zur byzantinischen Kirchen- und Verwaltungsgeschichte* (Münih, 1901); Fedalto, *Hierarchia Ecclesiastica Orientalis*, 1:93. Konu hakkında bkz. B. Öztürk, "Küçükasya'nın Batı Karadeniz Kıyısında Bir Antik Kent: Tios (Tieion)" (Yayımlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, 2012), 116 vd.; ay., "Tios (Zonguldak-Filyos) Antik Kenti'nde Dinsel İnancılar ve Kültür", *Güneş Karadeniz'den Doğar: Sümer Atasoy'a Armağan Yazılar/Lux ex Ponto Euxino: Studies Presented in Honour of Sümer Atasoy*, ed. Ş. Dönmez (Ankara, 2013), 335.

tinopolis'teki Altıncı Genel Konsil'de Longinos, MS 787'deki İznik Genel Konsili'nde Mikhael; MS 869/870'te Konstantinopolis'teki Sekizinci Genel Konsil'de Konstantinos.⁴⁶

Bizans dönemi kurşun mühürlerinde de 12. yüzyılın sonuna kadar Tioslu piskoposların adı görülmektedir: MS 7. ve 8. yüzyıllarda Kyprianos, MS 9. ve 10. yüzyıllarda Antonios, 10. yüzyılda Basileios, 10. ve 11. yüzyıllarda Mikhael ve 11. yüzyıl sonunda Anthios.⁴⁷ 10. yüzyıla tarihlenen iki kurşun mühürde gördüğümüz *dioiketes* (διοικητής) unvanı, maliye ve ekonomi işlerinden sorumlu üst düzey bir memur olarak bilinir⁴⁸ ve kentin, aynı Roma İmparatorluk döneminde olduğu gibi, Bizans döneminde önemli bir finans merkezi olabileceği fikrini doğurur. Bunlardan biri *Dioiketes* Leo, bir diğeri ise *Spatharios* ve *Dioiketes* Petros'tur.⁴⁹ Bu son mühürdeki *spatharios*⁵⁰ kentin askerî yönden önemli bir kent olduğunu, başka bir mühürde görülen *Droungarios* (δρουγγάριος) Theodoros⁵¹ ise kentin askerî bir limana ve donanmaya sahip olduğunu düşündürmektedir.⁵²

Kentte 2007 yılında Prof. Dr. Sümer Atasoy tarafından başlatılan ve 2012 senesinden itibaren Karadeniz Ereğli Müzesi başkanlığında, Doç. Dr. Şahin Yıldırım danışmanlığında günümüze değin devam

46 R. Riedinger, ed., *Acta Conciliorum Oecumenicorum (ACO). Series secunda*, 3 cilt (Berlin, 1984), 2:57 (no. 37) muhtelif yerlerde; 3:65 (no. 13); 3:127 (no. 44) muhtelif yerlerde; Le Quien, *Oriens Christianus*, 1:575 vd., I-VI. Apragmonius için ayrıca bkz. E. Honigmann, "The Original Lists of the Members of the Council of Nicaea, the Robber-Synod and the Council of Chalcedon", *Byzantion* 16.1 (1942-1943): 20-80 içinde 46; 51, no. 40 [s 36]; 54, no. 206 [s 164].

47 Laurent, *Corpus*, 5:1, no. 480-483; McGeer ve diğ., *Byzantine Seals*, 23 vd., no. 10.4-5 (*DO Seals* 58.106.5463; *DO Seals* 55.1.4670); Öztürk, "Tios (Tieion)", Ep. 115-119, Ep. 121.

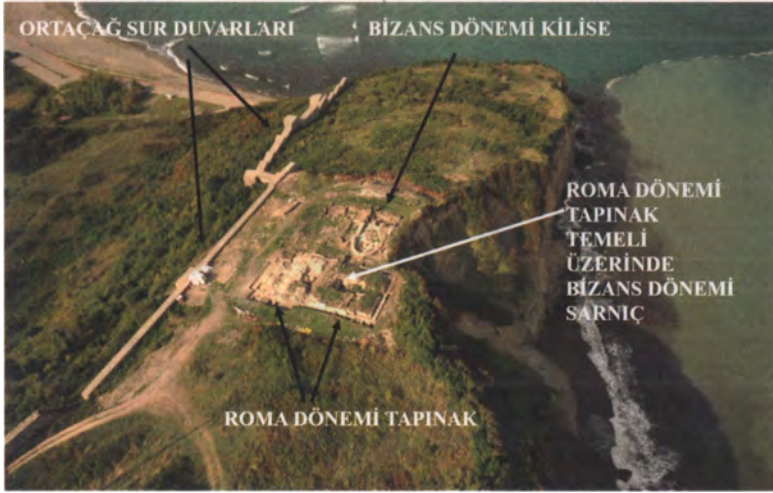
48 "Dioiketes (διοικητής)", *ODB* 1:627-628; Liddell ve Scott, *Lexicon*, 432, "διοικητής" maddesi.

49 McGeer ve diğ., *Byzantine Seals*, 23, no. 10.1a-c, 10.2 (Fogg 591, 664, 1290; 749); Öztürk, "Tios (Tieion)", Ep. 120 ve Ep. 122.

50 "Spatharios (σπαθάριος)", *ODB* 3:1935-1936; Liddell ve Scott, *Lexicon*, 1623, "σπαθάριος" maddesi.

51 McGeer ve diğ., *Byzantine Seals*, 24, no. 10.3 (*DO Seals* 55.1.576); Öztürk, "Tios (Tieion)", Ep. 123.

52 "Droungarios (δρουγγάριος)", *ODB* 1:663; W. T. Treadgold, *Byzantium and Its Army, 284-1081* (Stanford, 1995), 104 vd., 121; J. Haldon, *Warfare, State and Society in the Byzantine World, 565-1204* (Londra, 1999), 19; M. M. Baskıcı, *Bizans Döneminde Anadolu: İktisadi ve Sosyal Yapı (900-1261)* (Ankara, 2009), 146.

Resim 7: Tios kenti *akropolis*i; sur duvarları, tapınak ve kilise yapıları.
(Hava fotoğrafı: Ş. Yıldırım)

ettirilen arkeolojik kazıların önemli bir bölümü, Ortaçağ'dan kalan sur duvarlarının kalıntılarının da bulunduğu *Akropolis/Kale Tepe-si*'nde sürdürülmüş; buradaki kazılarda ilk inşa evresi MS 5. yüzyıla kadar inen, MS 9. ve 14. yüzyıllar arasında genişletilen, Bizans ve Ceneviz dönemlerinde de kullanıldığı anlaşılan Ortaçağ kilisesi ve su sarnıcının duvarları, temelleri, kiliseye ait çok sayıda pişmiş toprak, cam, mermer, metal günlük kullanım kapları, dinî nitelikli objeler ve adaklar ile Ceneviz dönemine tarihlendirilen bir savunma yapısının kalıntıları ortaya çıkarılmıştır (Res. 7).⁵³ Kilise ve kilise

53 S. Atasoy ve Ş. Yıldırım, "Filyos-Tios 2009 Yılı Kazısı", *KazSonTop* 32.4 (2011): 1-16; ay., "Filyos-Tios 2010 Yılı Kazısı", *KazSonTop* 33.2 (2012): 451-462; S. Pekak ve D. Gür, "Zonguldak İli, Filyos Beldesi, Tios Akropolü Kilise A Yapısı (2008-2014 Kazı Çalışmaları)", *Arkeoloji ve Sanat Dergisi* 150 (2015): 79-98; D. Gür, "Tios Akropolis Kilisesi", *Zonguldak'ta Bir Antik Kent: Tios. 2006-2012 Arkeolojik Çalışmaları ve Genel Değerlendirme*, ed. S. Atasoy ve Ş. Yıldırım (Ankara, 2015), 160-201; Ş. Yıldırım, "Tios-Tieion 2014 Yılı Çalışmaları", *KazSonTop* 37.2 (2016): 13-32 içinde 19-20; ay., "Tios-Tieion 2015 Yılı Çalışmaları", *KazSonTop* 38.1 (2017): 465-478 içinde 471; ay., "Tios-Tieion: Söylenecek Çok Önemli Bir Şeyi Olmayan Kent", *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* 7.14 (2017): 206-242 içinde 218-219; ay., "Tios-Tieion 2016 Yılı Kazı, Restorasyon ve Konservasyon Çalışmaları", *KazSonTop* 39.3 (2018): 147-167; ay. ve diğ., "Tios-Tieion 2017 Yılı Kazı Çalışmaları", *KazSonTop* 40.3 (2019): 437-448 içinde 438-440.

Resim 8: Eudokia'nın adağı, Tios, Filyos Kazı Deposu, Env. no. T09-2. (Fotoğraf: B. Öztürk)

çevresindeki mezarlarda toplam otuz dokuz adet iskelet tespit edilmiş ve bu mezarlar sistematik bir şekilde kaldırılmıştır. Restorasyon ve konservasyonu da yapılan kilise dikdörtgen *naos*, batısında kuzey-güney doğrultulu narteks, güneyinde doğu-batı doğrultulu, dikdörtgen planlı *parekklesion*, güneyinde *atrium*, narteksin güneyinde iki ve *parekklesion*un güneydoğusunda bir ek mekândan oluşmaktadır. Bu kazılarda üstü ve altı kırık, silindirik mermer bir sütun üzerinde bir karı kocanın adak (veya mezar) yazıtına da rastlanmıştır. Yazıtın iki bölümden oluştuğu anlaşılmakla birlikte erkeğin isminin bulunduğu ilk bölüm henüz kazılarda ortaya çıkmamış, ikinci bölüme ise kadının adı Eudokia olarak okunmuştur: “Filanca ile onun eşi Eudokia'nın” (Res. 8).⁵⁴

Tios kentine ait, Amasra Arkeoloji Müzesi'nde bulunan bir adak, ismini belirtmeyen bir Hristiyan'ın Tanrı'dan yardım istediğini göstermektedir (Res. 9).⁵⁵ Adağın yazıtının çevirisi şöyledir: “Amin. Ey Efendi(miz)! Benim gücümü toplamama yardım et!” Adakta bulunan “Üç Haç”, Hristiyanlıkta “Baba-Oğul-Kutsal Ruh kutsal üçlüsü (*teslis=trinitas*)” dogmasını simgelemektedir. Tios kent merkezinin yaklaşık yirmi iki mil güneyinde bulunan

54 Öztürk, “Tios (Tieion)”, Ep. 113; B. Öztürk, “2007-2012 Tios Kazılarında ve Çevresinde Bulunan Yazıtlar”, *Zonguldak'ta Bir Antik Kent: Tios. 2006-2012 Arkeolojik Çalışmaları ve Genel Değerlendirme*, ed. S. Atasoy ve Ş. Yıldırım (Ankara, 2015), 82-111 içinde 89 vd., T25.

55 Ch. Marek, “Katalog der Inschriften im Museum von Amasra: Mit Anhang. Die Inschriften von Amastris und die angebliche Pompeianische Ära der Stadt”, *EpigrAnat* 6 (1985): 133-156 içinde 144, no. 32; Öztürk, “Tios (Tieion)”, Ep. 114; B. Öztürk ve İ. F. Sönmez, “Türkiye Müzelerindeki Tios Yazıtları”, *Zonguldak'ta Bir Antik Kent: Tios. 2006-2012 Arkeolojik Çalışmaları ve Genel Değerlendirme*, ed. S. Atasoy ve Ş. Yıldırım (Ankara, 2015), 112-122 içinde 116, AAM1.

Gökçebey (Tefen) ilçesi Üçburgu'da Kayıkbaşı mevkisinde, Tios'un Roma dönemi *emporion*unun gümrük depoları olarak kullanılmış Filyos Nehri kenarındaki alanın yakınlarında,⁵⁶ bir Bizans dönemi kilisesine ait olduğu düşünülen farklı türlerdeki yapı unsurları tespit edilmiş olup bunlar arasında bir de Hellence yazıtlı adak taşı bulunmaktadır. Taşın üst tarafında Roma İmparatorluk dönemine ait bir mezar yazıtının son iki satırı kısmen okunabilmektedir. Taş, Bizans döneminde devşirme olarak kullanılmış, hemen altına sağlam soltu birer haç betimi kazınmıştır. Hem bu haçların çevresindeki kısaltmalarda hem bir alt satırda bulunan, Roma mezar yazıtından farklı harf yapısıyla ve işçilikle yazıldığı belli olan Bizans adak yazıtında, kendini *koubikoularios* unvanıyla tanımlayan bir Hristiyan, M(ete)r Th(eo)u [MP ΘΥ]’dan yani “Tanrı’nın Anası” Mer-yem’den yardım istemektedir. *Koubikoularios*lar genelde sarayda hizmet eden ve *sacrum cubiculum* (kutsal yatak odası) hizmetçileri olan hadımlardır. Zaman içinde kıdemli saray memurlukları ve finans bölümlerinde üst düzey makamlarda bulunmuşlar,⁵⁷ ayrıca

Resim 9: İsmi bilinmeyen bir Hristiyan'ın Tanrı'ya adağı, Tios, Amasra Arkeoloji Müzesi, Env. no. 255. (Fotoğraf: B. Öztürk)

56 Bu *emporion* ve olası gümrük deposuna ilişkin detaylı bilgi için bkz. Yıldırım, “Tios-Tie-ion”, 211-213.

57 “*Koubikoularios* (κουβικουλάριος)”, *ODB* 2:1154.

yöneticilik ve komutanlık gibi yetkilerle de donatılmışlardır. Papa I. Leo, imparatorluk *koubikouarios*unun yerine kiliseye ait yeni bir *koubikouariosluk* makamı oluşturmuş olup bu makam 11. yüzyılın ikinci yarısından veya 13. yüzyıl başından itibaren ortadan kaldırılmıştır.

Amastris

Günümüzde hâlâ görülen deniz-kara surları ve kilise yapıları ile Bizans dönemini yaşatan Amastris kenti, o dönemde bölgenin en önemli Hıristiyanlık merkezlerinden biri konumuna ulaşmıştır.⁵⁸ MS 6. yüzyılda Gangra kentinin yardımcı piskoposluğu iken⁵⁹ MS 9. yüzyılda başpiskoposluk merkezi konumuna yükselen kente 10. yüzyılda *metropolis* unvanı verilmiştir.⁶⁰ Paphlagonialı Niketas 10. yüzyılda Amastris'i "Paphlagonia'nın Gözü" olarak nitelendirmiştir.⁶¹ Bu yüzyılda kent Paphlagonia'nın denizcilik *katapanos*unun,⁶² 12. yüzyılda ise *douksun*⁶³ merkezi olarak nitelendirilir.⁶⁴ Amastris'in piskoposları da edebî kaynaklarda ve konsil listelerinde kayda geç-

58 Amastris kenti hakkında detaylı bilgi için bkz. S. Eyice, *Küçük Amasra Tarihi ve Eski Eserleri Kılavuzu* (Ankara, 1965); N. Sakaoğlu, *Kuruluşundan Günümüze Kadar "Çeşm-i Cihan" Amasra* (İstanbul, 1966); Marek, "Museum von Amasra", 133-156; Ch. Marek, "Amastris. Geschichte, Topographie, archäologische Reste", *IstMitt* 39 (1989): 373-389; J. Crow ve S. Hill, "The Byzantine Fortifications of Amastris in Paphlagonia", *AnatSt* 45 (1995): 251-265; "Amastris", *ODB* 1:74-75; L. Zavagno, "Amastris (Paphlagonia): A Study in Byzantine Urban History between Late Antiquity and the Early Middle Ages", *The Black Sea, Paphlagonia, Pontus and Phrygia in Antiquity: Aspects of Archaeology and Ancient History*, ed. G. R. Tsetskhladze (Oxford, 2012), 273-284; H. S. Öztürk ve B. Öztürk, "Amasra Müzesi'nden Yeni Yazıtlar I", *TÜBA-AR* 19 (2016): 231-242; F. Bağdatlı Çam, A. Bora ve H. Bilici Altunkayalar, "Amastris (Amasra) Antik Kentinde Arkeolojik Tespitler", *TÜBA-AR* 24 (2019): 169-188; F. Bağdatlı Çam ve diğ., "Bartın İli Yüzey Araştırmaları: 2017-2018", *KazSonTop* 37.2 (2019): 53-74.

59 Darrouzès, *Notitiae Episcopatum*, no. 1.1.228.

60 "Amastris", *ODB* 1:74-75.

61 Niketas David Paphlagon, *Oratio XIX, Laudatio S. Hyacinthi Amastreni* (PG 105:417-440).

62 "Katepano (κατεπάνω)", *ODB* 2:1115.

63 "Doux (δούξ)", *ODB* 1:659; Baskıcı, *Bizans Döneminde Anadolu*, 184-185.

64 H. Ahrweiler, *Byzance et la mer: La marine de guerre, la politique et les institutions maritimes de Byzance aux VIIe-XVe siècles* (Paris, 1966), 111, Listes 349.

miştir: Korinthoslu Dionysios'un bir mektubundan anlaşıldığına göre, gizli Hristiyanlardan MS 160-200 yılları arasında Amastris piskoposluğu yaptığı düşünülen Palmas, 190 yılına doğru adı belirlenemeyen bir kentte Pontos bölgesi konsiline katılmış ve aralarındaki en eski Hristiyan olduğu için bu konsilin başkanı seçilmiştir. Kentten bilinen diğer piskoposlar ise sırasıyla şöyledir: MS 325'te Birinci İznik Ekümenik Konsili'nde Eupsykhios, MS 451 Khalkedon'da Themistios'un temsilcisi Philotimos, MS 536 Konstantinopolis'te Asterios, MS 680/681'deki Konstantinopolis Konsili'nde Kometas'ın yerine Eirenarkhos, MS 692 Konstantinopolis'te *in Trullo* Konsili'nde Zoilos'un yerine Georgios, MS 787'de İkinci İznik Konsili'nde Gregorios.⁶⁵

Kente ait yazıtlı kurşun mühürlerde üst düzey memurlar ve dinî görevlilerle karşılaşmaktadır: 10. yüzyıla ait bir mühür *Horreiarios* İoannes'e aittir.⁶⁶ *Horreiarios*, Bizans İmparatorluğu'nda tahılın tedariki, korunması, orduya ve hayır kurumlarına dağıtımından sorumlu üst düzey memurun unvanı olup⁶⁷ Amastris'in bir imparatorluk tahıl ambarına sahip olabileceğine işaret etmektedir.⁶⁸ Dinî görevliler ise MS 7. yüzyılda *Episkopos* Adrianos,⁶⁹ MS 9. ve 10. yüzyıllarda *Arkhepiskopos* Eudokimos,⁷⁰ 10. ve 11. yüzyıllarda *Metropolis Episkopos* İoannes⁷¹ ile 11. yüzyılda *Metropolis Epis-*

65 Konuyla ilgili bkz. Eyice, *Amasra*, 24-25; Sakaoğlu, *Amasra*, 93-99.

66 McGeer ve diğ., *Byzantine Seals*, 41, no. 12.1 (*DO Seals* 55.1.2408).

67 S. G. Mercati, "Oriarios-Horrearius", *Aegyptus* 30 (1950): 8-13'e göre *horreiarioi* sadece imparatorluk hizmetiyle değil, bununla birlikte manastır hizmetleriyle de ilişkilendirilir ve genel olarak tahıl işleriyle ilgilense de şarap ve zeytinyağı da dahil olmak üzere her türlü gıdanın temininden ve korunmasından sorumlu olmalıdır.

68 J.-C. Cheynet, "Un aspect du ravitaillement du Constantinople aux Xe-XIe s.", *Studies in Byzantine Sigillography* 6 (1999): 1-26; J. Lefort, "The Rural Economy, Seventh-Twelfth Centuries", *The Economic History of Byzantium: From the Seventh through the Fifteenth Century*, 3 cilt, ed. A. E. Laiou (Washington, DC, 2002), 1:231-310 içinde 251; A. E. Laiou, "Exchange and Trade, Seventh-Twelfth Centuries", *The Economic History of Byzantium: From the Seventh through the Fifteenth Century*, 3 cilt, ed. A. E. Laiou (Washington, DC, 2002), 2:697-770.

69 Laurent, *Corpus*, 5:1, no. 440; McGeer ve diğ., *Byzantine Seals*, 41, no. 12.2 (*DO Seals* 55.1.4645).

70 McGeer ve diğ., *Byzantine Seals*, 41, no. 12.3 (*DO Seals* 55.1.4698).

71 Age., 41, no. 12.4 (*DO Seals* 55.1.4812-4813).

Resim 10: Bir Hristiyan'ın Meryem'e adağı, Amastris, Amasra Arkeoloji Müzesi, Env. no. 39. (Fotoğraf: B. Öztürk)

koposu Mikhael'dir.⁷² 10. ve 11. yüzyıllarda *basilikos spatharokandidatos epi ton oikeikon* ve Amastris'in *dioikesis basilikosu* unvanlarını taşıyan Anastasios kentten kayda geçen bir diğer üst düzey görevlidir.⁷³ MS 9. yüzyılın ilk yarısından itibaren görülen *basilikos spatharokandidatos*luk, yukarıda sözünü ettiğimiz imparatorluk yakın koruması olan *spatharios* ile yine benzer bir göreve sahip *kandidatos (candidatus)*⁷⁴ unvanlarının birleşiminden ortaya çıkmış olup kelime anlamlarından da anlaşılacağı üzere, beyaz (bant) giyimli imparatorluk koruması vasfında onursal bir makamdır; ancak *spathariosa* göre daha alt mevkiye sahip bir konumda olduğu düşünülmektedir.⁷⁵

Amasra ve çevresinde ele geçen Bizans dönemine ait az sayıda Helence epigrafik buluntu, kentteki yaşama belli bir ölçüde ışık tutmaktadır. Bunlardan ilki olan ve bir arşitrav bloğunun üzerinde yer alan yazıtta, üç satır olarak Arsinoe, Akyline ve Akylinos adlı kişilerin (kardeşlerin?) adağı okunmaktadır: “Ey Tanrım, kulun Arsinoe’ye, kulun

Akyline’ye ve Akylinos’a yardım et!” Adağın ilk iki satırına ise İncil’in Mezmurlar (*Psalmoi*, 91.9-10) bölümünden alınmış bir ifade eklenmiştir: “Sen Yüceler Yücesini kendine sığınak edindiğin için, başına kötülük gelmeyecek, hanene felaket yaklaşmayacak...”⁷⁶

72 Laurent, *Corpus*, 5:3, no. 1784; McGeer ve diğ., *Byzantine Seals*, 42, no. 12.5 (DO Seals 55.1.4824-4825).

73 G. Zacos, *Byzantine Lead Seals II*, ed. J. W. Nesbitt (Bern, 1984), no. 88.

74 “Kandidatos (κандιδάτος)”, *ODB* 2:1100.

75 “Spatharokandidatos (σπαθαροκандιδάτος)”, *ODB* 3:1936.

76 Kalinka, “Bithynien”, 85 vd., no. 47; Marek, “Museum von Amasra”, 143, no. 30; Ch. Marek, ed., “Katalog der Inschriften von Amastris”, *Stadt, Ara und Territorium in Pontus-Bithynia und Nord-Galatia* (Tübingen, 1993), 157-187, no. 79 (Bundan sonra: *I.Amastris*).

Mermer üzerinde bulunan bir adak yazıtında, ismini belirtmemiş bir Hristiyan, bu kez Meryem'e seslenmektedir: "Mesih'in/ Kurtarıcı'nın kutsal (ve) bakire annesi; gör ve gözet/koru her şeyi!" (Res. 10).⁷⁷ Kentten bir başka adak yazıtı daha kayda geçmiştir. Alttan ve üstten kırık olan silindir bir mermer sütun üzerine kazınan bu yazıtta "Phokas'ın adağı" ifadesi okunmaktadır (Res. 11).⁷⁸ Yazıtın içeriğinden, adağın ne amaçla sunulduğu anlaşılamamaktadır.

Amasra Arkeoloji Müzesi'nde bulunan ve geç Roma dönemine tarihlendirilen bir mezar taşı Aurelius Longos ile karısı Patrokleia'ya aittir.⁷⁹ Paganizmden Hristiyanlığa geçiş döneminde yaşadıklarını düşündüğümüz bu çiftin Hristiyan olup olmadıklarına ilişkin belirleyici bir unsura yazıtta rastlanmamaktadır. Bir diğer mezar taşının ise Theodoros adındaki Hristiyan'a ait olduğu anlaşılır. Başında ve sonunda birer haç bulunan taş üzerindeki yazıtın çevirisi şöyledir: "Theodoros'un ruhu ve (huzur içinde) istirahati ve onun yoldaşlarının bağışlanması için" (Res. 12).⁸⁰

Resim 11: Phokas'ın Tanrı'ya adağı, Amastris, Amasra Arkeoloji Müzesi, Env. no. 204. (Fotoğraf: H. S. Öztürk)

Genel Değerlendirme

MS 3. yüzyılın sonlarından itibaren, Konstantinopolis ve İznik gibi belli merkezlerin dışındaki bölgelerde günümüze ulaşabilen (veya şimdiye kadar gün yüzüne çıkabilmiş) epigrafik belgelerin sayısı, öncesindeki dönemlere göre nicelik ve nitelik bakımından

77 Marek, "Museum von Amasra", 143, no. 31; *I.Amastris* 80.

78 Marek, "Museum von Amasra", 154, no. 41; *I.Amastris* 82.

79 Marek, "Museum von Amasra", 142, no. 27; *I.Amastris* 53.

80 Marek, "Museum von Amasra", 154, no. 40; *I.Amastris* 81.

Resim 12: Theodoros'un mezar taşı, Amastris (Küçüktepe), Amasra Arkeoloji Müzesi, Env. no. 14. (Fotoğraf: H. S. Öztürk)

düşüş göstermiş, bu da Bizans dönemine ilişkin bilgilerin kısıtlı olmasına sebep olmuştur. Bu azalmanın ekonomik sebepleri olarak enflasyonun artması ve giderek yoksullaşan halkın gelir düzeyinin düşmesi; kültürel sebepleri olarak Hristiyanlığın Roma İmparatorluk kültürünün de içinde yer aldığı tüm pagan inanışları kendi bünyesinde eriterek yok etmesi ve halkın yaşamı üzerindeki belirleyici tutumu; siyasi nedenleri olarak da içte ve dışta yaşanan savaşlar ve isyanlar, MS 7. yüzyıl Arap akınları, 1204 Latin işgali gibi saldırıların domino taşı etkisiyle neredeyse her bölgede yarattığı kargaşa ortamı ve yıkım gösterilebilir. Bunların arasına ekonomik ve siyasi temelli daha başka birçok neden eklenebilir. Geç Roma-Bizans yazıtları için kullanılan taş malzemelerin, zorunluluktan dolayı, çoğunlukla devşirme (*spolia*) şeklinde elde edilmiş olması da dönemin en genel özelliğidir. Bithynia bölgesinin doğusundaki alanda anlatılan tüm bu durumlar belirgin bir biçimde göze çarpmaktadır. Bölgeden Roma İmparatorluk dönemine ilişkin yaklaşık 250 kadar epigrafik belge kayda geçmiş olmasına

karşın, geç Roma-Bizans dönemlerinden elimize geçen yazıt sayısı henüz bu sayının onda birini bile bulmaz ve bunların büyük bir kısmı da Herakleia kentinde kaydedilenlerdir.

Bölgede, Bizans dönemine ilişkin hemen hepsi Helence olarak yazılmış üç tür epigrafik buluntu grubu ile karşılaşmaktayız. Bunlardan sayıca çoğunluğu adak yazıtları oluşturmaktadır. Hristiyanlık dönemi öncesinde adaklarıyla Zeus, Asklepios, Herakles gibi koruyucu, kurtarıcı ve şifacı pagan Tanrı/Tanrıçalarından yardım dileyen veya dilekleri yerine gelince onlara şükranlarını ifade eden insanların artık, inançlarının gereği olarak, bireysel ya da genel bir istekle Tanrı'ya, İsa'ya (*Theos* veya *Kyrios*) ve Meryem'e seslendikleri görülür. Tüm bu adaklar Hristiyan inancına sahip halktan insanların dinî ve gündelik yaşamlarının ufak bir pencereden yansması şeklinde değerlendirilmelidir. Şu ana kadar sadece Herakleia'dan kayda geçen propaganda amaçlı mimari yazıtlar ise genel anlamda kentin siyasi ve yapı tarihi hakkında bilgi vermekte olup *epi tou kanikleiou* ve *spatharios* gibi üst düzey mevkilere ulaşmış insanlar da bu tür yazıtlarda belgelenmektedir. Hristiyanlara ait yazıtlı mezar taşları, Bizans döneminin bir diğer epigrafik grubu olmakla birlikte, mevcut sayının Roma İmparatorluk dönemi yazıtlı pagan mezar taşlarına oranla önemli miktarda azalmasının veya Küçük Asya'nın birçok bölgesine göre az olmasının nedenini yine ekonomik ve dinî temellerde aramak ya da toprak altında olanların henüz gün yüzüne çıkmamış olmasıyla ilişkilendirmek gereklidir.

Anlaşılan odur ki tarihleri boyunca ortak siyasi, ekonomik ve kültürel bağları bulunan birbirine komşu üç kıyı kenti Herakleia, Tios ve Amastris'teki Bizans dönemi yaşamının anlaşılmasında epigrafik kaynaklar şimdilik yetersiz kalmaktadır; ancak, edebî kaynaklar ile arkeolojik ve sigillografik verilerden edinilen bilgileri tamamlamakta ve hatta birincil elden kaynak olarak elde edilemeyecek bazı bilgileri de doğrudan gözler önüne sermektedir. Her ne kadar kayda geçen yazıtlı malzemenin azlığı burada etkin bir neden olarak görülse de bu kıyı bölgede diğer bölgelere kıyasla geç başlayan ve henüz emekleme aşamasında olan çalışmaların da

bundaki etkisini göz ardı edemeyiz. Tios kentinde Prof. Dr. Sümer Atasoy tarafından başlatılan ve Doç. Dr. Şahin Yıldırım danışmanlığında sürdürülen kazılar, Amastris ve çevresinde 2017 senesinden itibaren Doç. Dr. Fatma Bağdatlı Çam başkanlığında yürütülmeye başlanan arkeolojik yüzey araştırmaları ve tüm bu çalışmalarla paralel olarak alanda ve Karadeniz Ereğli ile Amasra müzelerinde yürüttüğümüz epigrafik çalışmalar, bölgenin henüz fazla bilinmeyen geç Roma-Bizans dönemi yaşamına ilişkin yeni verileri ortaya koymaya başlamış olup bu vesileyle bu çalışmaların devam ettirilmesinin önemini ve bu yöndeki temennimizi bir kez daha hatırlatmakta fayda vardır.

Marmaray-Metro Yenikapı/ Theodosius Limanı Kazısı Bizans Kurşun Mühürleri

Vera Bulgurlu*

İstanbul Marmaray ve Metro Projesi kapsamında İstanbul Arkeoloji Müzeleri Müdürlüğü tarafından yürütülen Yenikapı/Theodosius Limanı kazılarında, 2004-2014 yılları arasında Bizans İmparatorluğu dönemine ait otuz altı adet kurşun mühür ele geçmiştir.¹ Bu mühürlerden yirmi bir adedi ile ilgili çalışma Üçüncü

* E-posta: vera@bulgurli.com

1 Kazı, 2004-2008 yılları arasında İstanbul Arkeoloji Müzeleri Müdürü (emekli) Dr. İsmail Karamut, 2009-2014 yıllarında ise Arkeoloji Müzeleri Müdürü Zeynep Kızıltan başkanlığında ve Müdür Yardımcısı Rahmi Asal ile devam etmiştir. Sayın Dr. İsmail Karamut'a, kazıyı devralan ve şu anda emekli olan İstanbul Arkeoloji Müzeleri Müdürü Zeynep Kızıltan'a, dönemin Müdür Yardımcısı ve şimdi Müdür olan Rahmi Asal'a, kazıda çalışan arkeolog ve sanat tarihçilerine, bana, zor şartlarda ve özveriyle yapılan çalışmalar neticesinde bulunan toplam otuz altı adet kurşun mührü inceleme imkânı tanıdıkları için teşekkür ederim. Sikke Kabinesi sorumlusu ve gayri-İslami sikke uzmanı Sedat Özbaş'a da fotoğraf çekimi için bana ayırdığı zaman nedeniyle teşekkür ederim.

Uluslararası Sevgi Gönül Bizans Araştırmaları Sempozyumu'nda tarafımdan sunulmuş ve sempozyum kitabında yayımlanmıştır.² Bu çalışmada, kazıda ortaya çıkan diğer on beş mühür tanıtılacaktır.³ Mühürler İstanbul Arkeoloji Müzeleri Sikke Kabinesi'nde muhafaza edilmektedir.

Günümüzde tamamlanmış olan kazı, İstanbul'un güneyinde, Yenikapı'da, Konstantinopolis deniz surlarının içinde, şehrin on ikinci bölgesinde, Marmara Denizi kıyısına 300 metre uzaklıktadır (Har. 1).⁴ Kazının yer aldığı Theodosius Limanı, I. Theodosius (hük. 379-395) devrinde doğal bir koyda kurulmuştur. Liman, denize dökülen eski Lykos Deresi'nin (bugünkü Bayrampaşa Deresi) getirdiği alüvyonla dolmuş ve 13. yüzyıldan itibaren ancak küçük balıkçı tekneleri için kullanılmıştır.⁵ Zamanla, bu verimli topraklar Vlanga Bostanları adı ile anılan bir tarım alanına dönüşmüş, daha sonraları ise artan inşaatlar nedeniyle konut dokuyla kaplanmıştır.⁶

Üzerinde büyük bir ulaşım merkezi inşa edilmesi planlanan alanda yürütülen kurtarma kazıları sayesinde eski bir liman ortaya

Mühürlerin tarihlerini araştırırken danıştığım Dr. Alexandra Wassiliou-Seibr'ta (Österreichische Akademie der Wissenschaften Institut für Mittelalterforschung, Abteilung Byzanzforschung) değerli önerileri için teşekkür ederim. Çalışmamı bilgisayarda düzenlememe yardımcı olan Murat Dağ'a ve Firuzan Melike Sümertaş'a da teşekkür ederim.

- 2 V. Bulgurlu, "Yenikapı'daki Theodosius Limanı Kazılarında Bizans Kurşun Mühürleri", *Trade in Byzantium: Papers from the Third International Sevgi Gönül Byzantine Studies Symposium*, ed. P. Magdalino ve N. Necipoğlu (İstanbul, 2016), 403-430.
- 3 Yeni kurulan Boğaziçi Üniversitesi Bizans Çalışmaları Araştırma Merkezi'nin bu ilk sempozyumuna katılmaktan onur duydum. Bu vesile ile beni davet eden Merkez Başkanı Prof. Dr. Nevra Necipoğlu ve Başkan Yardımcısı Doç. Dr. Koray Durak'a teşekkür ederim.
- 4 Polemius Silvius, *Notitia Dignitatum: Accedunt Notitia Urbis Constantinopolitanae et Laterculi Prouinciarum*, ed. O. Seeck (Berlin, 1876), 239.
- 5 Kazıda ortaya çıkarılan en geç tarihli gemilerin 12. yüzyıla ait olması, limanın bu tarihten sonra küçüldüğünü gösterir.
- 6 A. Van Millingen, "The Harbours on the Sea of Marmara: Harbour of Eleutherius and Theodosius", *Byzantine Constantinople* (Londra, 1899), 296-300. Bu yayın oldukça erken tarihli olmasına rağmen, liman ile ilgili orijinal bilgi içermektedir. Güncel bilgi için bkz. R. Asal, "Yenikapı Kazıları ve İstanbul Antikçağ Ticareti", *Saklı Limandan Hikayeler: Yenikapı'nın Batıkları*, ed. Z. Kızıltan ve G. Çelik (İstanbul, 2013), 6-10. Katalog, Üçüncü Uluslararası Sevgi Gönül Bizans Araştırmaları Sempozyumu kapsamında, 25 Haziran-25 Aralık 2013 tarihleri arasında İstanbul Arkeoloji Müzeleri'nde düzenlenen sergiye aittir.

liman olduğu ve orada yoğun şekilde ticaret yapıldığı anlaşılmıştır.⁸ Küçük eserler -1 ve -6,5 metre seviyeleri arasında ele geçmiş,⁹ Bizans dönemine ait kurşun mühürler ise genelde yüzeyde veya üst tabakalarda bulunmuştur. Kazı kapanmıştır, ancak buluntular üzerindeki çalışmalar geniş çapta devam etmektedir.

Mühürler, Bizans İmparatorluğu'nun saray, devlet ve kilise yönetimleri, sivil ve askeri teşkilatları ile mühür sahiplerinin inançları, yaratıcılığı, sanat zevki ve isimleri gibi konularda önemli bilgiler içerir, yeni bir kaynak oluşturur ve hatta bazen yazılı kaynaklarda olmayan bilgilerin ortaya çıkmasını sağlarlar. Bilgi verme açısından özellikle kazılarda elde edilen mühürler oldukça önemlidir, çünkü mührün kaynağı bellidir.¹⁰ Mühür çok silik, ezik veya bozuk olsa bile, kazı bölgesinde Bizans İmparatorluğu zamanından kalma bir mektubun var olduğunun işaretidir.¹¹ Bu denli kişiye özel bir nesne ile çalışmak heyecan verici bir deneyimdir.

Yenikapı kazısında ele geçen mühürlerden bu yazı kapsamında yer verilen on beş tanesi, MS 6. ila 11. yüzyıllar arasına tarihlenmektedir.

Mühürlerin dönemlerine göre dağılımı şu şekildedir:

MS 6.-7. yüzyıllar: 1 mühür (kat. no. 1)

MS 7. yüzyıl: 2 mühür (kat. no. 2 ve 3)

MS 7-8. yüzyıllar: 1 mühür (kat. no. 4)

MS 8. yüzyıl: 1 mühür (kat. no. 9)

MS 9. yüzyıl: 5 mühür (kat. no. 5, 6, 7, 8, 10)

8 C. Pulak, "Yenikapı Bizans Batıkları", *Gün Işığında: İstanbul'un 8000 Yılı. Marmaray, Metro, Sultanahmet Kazıları* (İstanbul, 2007), 202-215. Kazılarda 12. ve 13. yüzyıllara ait bir kilisenin ortaya çıkması, liman alanının o dönemde artık toprak ile örtülü olduğunu gösterir; bkz. P. Magdalino, "Bizans Dönemi Konstantinopolis Limanları: Theodosius/Kaisarios Limanı", *Saklı Limandan Hikayeler*, 13-15.

9 Buluntular için bkz. *Gün Işığında: İstanbul'un 8000 Yılı*, sergi kataloğu. Sergi, Birinci Uluslararası Sevgi Gönül Bizans Araştırmaları Sempozyumu kapsamında, 26 Haziran-31 Aralık 2007 tarihleri arasında İstanbul Arkeoloji Müzeleri'nde düzenlenmiştir.

10 Koleksiyonlarla ilgili bkz. V. Bulgurlu, *İstanbul Arkeoloji Müzeleri'ndeki Bizans Kurşun Mühürleri* (İstanbul, 2007), 9-15.

11 Cheynet ve Morrisson'a göre, Konstantinopolis ile yazışmalar hariç, mühürde coğrafi bilgi yoksa, genelde mektup uzakta olmayan bir merkezden gönderilmiştir; J. C. Cheynet ve C. Morrisson, "Lieux de trouvaille et circulation des sceaux", *Studies in Byzantine Sigillography* 2, ed. N. Oikonomides (Washington, D.C., 1990), 105-136. Makale mühürlerin içerikleri ve buluntu yerlerinin arasındaki bağlantı ile ilgilidir.

10. yüzyıl: 4 mühür (kat. no. 11-14)

11. yüzyıl: 1 mühür (kat. no. 15)

Bu tabloda da görüldüğü gibi, kazılarda MS 6. yüzyıldan 11. yüzyıla kadar her yüzyıldan mühür bulunmuştur. Bu açıdan, bu çalışmadaki mühürlerin tarihleri, yayımlanan ilk yirmi bir mührün tarihleri ile uyumludur.¹²

Tüm mühürlerin ön yüzlerinde dinî bir sembol veya figür yer alır. Bu, sosyal yaşamda Meryem kültünün hem erken hem geç Bizans döneminde ne kadar kuvvetli olduğunun göstergesidir.¹³ Hristiyan âleminde Meryem kültü bugün de halen önemini korumaktadır. Buna paralel olarak bizim mühürlerimizin de ikisi hariç tümünün ön yüzünde Meryem'e hitap duası haçlı monogram şeklinde veya basamak üzerindeki haçın çevresinde yazılı olarak yer almaktadır. Katalog no. 9'da farklı olarak, mühür sahibi Thomas, Meryem'e duasında *boethie* yerine *phylatte* ifadesini yazdırmıştır. Eugenios'un mühründe (kat. no. 1) yer alan figürlerin kıyafetleri ve barbarın başlığı (veya saç stili), bize MS 6. ve 7. yüzyıllarda Konstantinopolis'te yaşamış farklı toplumlardan insanların fiziksel görünümü ile ilgili fikir vermektedir. Kilise, saray, devlet ve orduda çalışan kişilere ait mühürlerin çoğunlukla MS 9. ve 10. yüzyıllara ait olduğu tespit edilmiştir. Katalogda bir adet kilise mührü mevcuttur: Stephanos *koubouklisios kai klirikos* imparatorun sarayında kilise sorumlusu olan rahiptir (kat. no. 12).

Katalogda yer alan mühürlerden bazıları da saray görevlilerine aittir: Euphemios, *basilikos protostrator*, imparatorun baş seyisidir ve ahırlarından sorumludur (kat. no. 5); Theodoros, *basilikos protospatharios kai epi tou Chrysotriklinou logothetes basilikon agelon*,

12 Bulgurlu, "Yenikapı-Kurşun Mühürleri", *Trade in Byzantium*, 403-430. Yine de 11. yüzyıldan daha fazla mührün bulunması beklenebilirdi.

13 İkonoklazma dönemine kadar Meryem kültü üzerine bkz. *Presbeia Theotokou: The Intercessory Role of Mary across Times and Places in Byzantium (4th to 9th Century)*, ed. L. M. Peltomaa, A. Külzer ve P. Allen (Viyana, 2015), özellikle A. K. Wassiliou-Seibt, "Die sigillographische Evidenz der Theotokos und ihre Entwicklung bis zum Ende des Ikonoklasmos", age., 233-242. Kitapta Meryem kültü üzerine geniş bir bibliyografya mevcuttur. Ayrıca mühürlerde yer alan Meryem figürleri için bkz. W. Seibt, "Die Darstellung der Theotokos auf byzantinische Bleisiegeln, besonders im 11. Jahrhundert", *Studies in Byzantine Sigillography* 1, ed. N. Oikonomides (Washington, D.C., 1987), 35-56.

imparatorun at ve katır sürülerinin ve yetiştirildikleri toprakların sorumlusudur (kat. no. 14); Petros, *anthypatos patrikios basilikos protospatharios epi tou Chrysotriklinou kai sakellario* ise sarayın altın kabul salonunda görevlidir (kat. no. 11). Bu görevlilerin tümü de yüksek unvanlar kazanmış, ileri gelen kişilerdir.

Devlet yönetimine ait en önemli mühür Konstantinos, *patrikios, basilikos protospatharios kai Eparchos Poleos* (kat. no. 8). *Eparchos Poleos* Konstantinopolis'i yöneten şahıs olup bulunduğu mevki bugünün İstanbul Valiliği makamına benzetilebilir. Katalogdaki ikinci bir *eparchos* mührü ise MS 7. yüzyıla aittir: Petros *Eparchos* (kat. no. 3). MS 7. ve 8. yüzyıllardan kalma Eulampios, *patrikios kai logothetes tou Sakellion kai tou Stratiotikon* (kat. no. 4) mühründe ifade edilen mali işler ile ilgili görev, yazılı kaynaklarda henüz adı geçmeyen bir makam olduğundan önem taşır.

Askerî yönetime ait coğrafi bölgeleri de belirtilmiş iki mühür mevcuttur: Demetrios, *hypatos kai komes tou Hierou* (kat. no. 6), Boğaz'da Hieron (Yoros) Kalesi'nin koruyucusu; ve Paulos, *protospatharios kai strategos tou Aigaion Pelagous* (kat. no. 15), Ege Adaları kumandanı.

Mühürlere birer sanat eseri gözüyle bakacak olursak, üzerlerinde yer alan portreler (kat. no. 1), kanatları açık kartal figürü (kat. no. 3), yazılar (kat. no. 4), basamak üzerinde haç ve mühürlerin arka yüzlerindeki yazılar (kat. no. 14) başkent üslubundadır ve incelikle işlenmiştir. Burada unutulmamalıdır ki, mühürlerdeki resim ve yazılar *boulloterionun* iki yüzüne tersten kazıma tekniği ile yapılmıştır; bu açıdan ciddi ustalık gerektiren bir çalışmadır.

Theodosius Limanı'nda gün yüzüne çıkmış bu on beş mührün üzerindeki isimler de bize önemli bilgiler vermektedir. Örneğin Theodoros, Petros, Konstantinos, Demetrios ve Stephanos sık görülürken Eulampios, Euphemios ve Phelomates daha ender rastlanan isimlerdendir. Ayrıca mühürler, yazışmaların şahitleri olarak Bizans devleti ve sarayında elitlere dağıtılan unvanlar sistemi üzerine bize değerli bilgiler vermiştir.¹⁴

14 Kazıda zor şartlarda azimle çalışanlara tekrar teşekkür ediyorum.

Katalog

Katalogda yer alan mühürler İstanbul Arkeoloji Müzeleri'nin Sikke Kabinesi'nde muhafaza edilmektedir. Kronolojik olarak düzenlenmişlerdir ve envanter numaraları müzeye aittir. Envanter numarasının yanında belirtilen yıl, ilgili mührün kazıdaki buluntu tarihidir.¹⁵ Mühürler daha önce yayımlanmamıştır.

Semboller:

... : Mühürde eksik harf

() : Epigrafideki kısaltmanın açılışı (Modern Yunanca açılımında)

[] : Epigrafideki eksik harf (Modern Yunanca açılımında)

? : Çözüm öneriliyor ancak kesin değil

15 Bazı mühürlerin buluntu yılı, buna ilişkin elde bilgi olmadığı için belirtilmemiştir.

KATALOG NO. 1 (Katalog için tüm fotoğraflar Esra Pertan tarafından çekilmiştir.)
Resim 1a-1b: Eugenios, Env. no. K.D.2144/1 2009.

1. Eugenios (MS 6.-7. yüzyıl)

Env. no.: K.D.2144/1 2009

Çap: 20 mm

Tarif: Çok iyi durumda.

Yayın: Yayımlanmamış.

Ön yüz: Birbirine bakan iki insan büstü. Ortada üstte haç. Soldaki figür kıvrıkcık saçlı, kısa sakallı, klasik profilli. Omuzlarında kürke benzeyen bir giysi var. Halesi yok. Tacı yok. Sağdaki, barbar (yabancı), uzun saçlı, uzun sakallı, hayvan kürkünden uçları sivri bir başlık giyiyor veya kel ve saçları sivri. Miğfer de olabilir.

Arka yüz: Haçlı monogram. Solda N, sağda E, üstte Γ, üzerinde Ø, altta O

Εὐγενοῦ

Açıklama: Monogram Eugenios ismine işaret etmektedir.¹⁶ İlginç ve değişik bir mühürdür. Soldaki figür muhtemelen sahibinin kendi portresidir. Sağdaki Bulgar bir savaşçıyı andırmaktadır. Mühürlerde gördüğümüz, birbirine bakan, profilden tasvir edilmiş iki insan büstü genellikle Aziz Paulos ve Aziz Petros'tur.¹⁷

16 Prof. Werner Seibr'a bu önerisi için teşekkür ederim.

17 Dr. Raffaello Damato'ya önerisi için teşekkür ederim. Paulos ve Petros Azizlerin mühürleri için bkz. G. Zacos ve A. Véglery, *Byzantine Lead Seals*, 2 cilt (Basel, 1972), 1:1261-1271. Eugenios'un mührünü planlarken bu figürleri örnek almış olduğu düşünülebilir.

KATALOG NO. 2

Resim 2a-2b: Anonim, Env. no. KD. 2148/2 2013.

2. Anonim (MS 7. yüzyıl)

Env. no.: K.D.2148/2 2013

Çap: 23 mm

Tarif: Kanalin üst kısmı kırık ve eksiktir, ancak bunun dışında mühür çok iyi durumdadır. Kalın bir mühürdür.

Ön yüz: Meryem büstü, göğsünde madalyon içinde Çocuk İsa, Meryem'in sağ ve solunda haç. Sigla okunamamaktadır. Bordür görünmüyor.

Arka yüz: Haçlı hitap monogramı, Laurent tip II. Θεοτόκε βοήθει. Çelenk bordür.

Açıklama: MS 6. ve 7. yüzyıl mühürlerinde Meryem figürü, bizim mührümüzdeki gibi yanında iki haç, bazen iki yıldız, bazen de iki ağaç bezemesi ile birlikte, sıklıkla görülürdü. Aziz figürleri ise ikon yasağı devrinden sonra daha sık görülmüştür. İsim belirtilmemiş mühürlere anonim denir.¹⁸

18 Anonim mühürler için bkz. N. Oikonomides, "The Usual Lead Seal", *DOP* 37 (1983): 147-148. Bu makalede mühürlerin genel kullanımı ile ilgili önemli bilgiler mevcuttur.

KATALOG NO. 3

Resim 3a-3b: Petros, *eparchos veya chartoularios*, Env. no. K.D.2024/6 2007.

3. Petros, *eparchos veya chartoularios* (MS 7. yüzyıl)

Env. no.: K.D.2024/6 2007

Çap: 22 mm

Tarif: Üstte kanal ağzı kırık, altta kanal üstü kırık ve eksiktir. Ayrıca monogramın “A” harfi zedelenmiştir.

Yayın: G. Zacos ve A. Véglery, *Byzantine Lead Seals*, 2 cilt (Basel, 1972), 1.1: no. 677A; *PmbZ*, no. 2849.

Ön yüz: Kanatları açık kartal, sola bakıyor. Üstte, kartalın kanatları arasında Meryem’e hitap monogramı, Laurent tip I. Çelenk bordür.

Arka yüz: Haçlı monogram, çelenk bordür. Zacos ve Véglery, *Byzantine Lead Seals*, 1: monogram no. 395C.

Solda Π. sağda Ε. üstte Ρ. üzerine Τ. üzerine Θ. altta Α. ortada Χ
Açılım: ΠΕΤΡΟΣ ΕΠΑΡΧΟΣ veya ΧΑΡΤΟΥΛΑΡΙΟΣ

Θεοτόκε βοήθει Πέτρου ἐπάρχου (veya χαρτουλαρίου)

Açıklama: İşçiliği çok güzel, sanatsal bir mühürdür. Haçlı monogramlarda harfler haçın dört ucuna ve kesişimine yerleştirilir.¹⁹

¹⁹ Monogramların açılımı problemlidir. Bu konuda bkz. W. Seibt, “Zur Problematik Byzantinischer Monogrammsiegel. Mit [besonderer] Berücksichtigung der späten Entwicklung”, *Studies in Byzantine Sigillography* 3, ed. N. Oikonomides (Washington, D.C., 1993), 19-29; Zacos ve Véglery, *Byzantine Lead Seals*, 1.1:367; Bulgurlu, *Kurşun Mühürler*, 26-27.

Bu tür monogramlar, MS 6. yüzyılın ikinci yarısından itibaren görülür ancak esas olarak MS 7. yüzyılda yaygınlaşmıştır. Erken örneklerinden biri Ayasofya'daki sütun başlıklarının üzerinde yer alan Theodora haçlı monogramıdır.

Monogramlı kartal figürü, mühürlerde MS 8. yüzyılın ikinci yarısından itibaren popüler olmuştur. Eski bir güç sembolü olan kartal, Bizans sanatında da yer alır, örneğin İmparator II. Tiberius'un sikkesinde görülür. Hristiyanlar, kartal figürünü, Tanrı'nın habercisi, Kutsal Ruh'un, İsa'nın ölümsüzlüğünün ve gücünün sembolü olarak benimsemişler, ancak ona bir de haç eklemiştir. İkon yasağı devrinde, resimlerde insan figürü ile birlikte kartal da yasaklanmıştır. Daha sonraları da az görülür.²⁰ Mührümüzdeki kanatları açık kartal büyük bir ustalıkla çizilmiş ve yontulmuştur. Kartalın kanatları arasında yer alan Meryem'e hitap monogramı, haçlı monogram şeklinde olup Meryem veya İsa'ya hitap eden bir yakarışın, bir duanın ifadesidir. Bu monogram, özellikle ikon yasağı devrinde sıkça kullanılmıştır.²¹

Eski Roma'daki *praefectus Urbi*ye karşılık gelen *eparchos* makamındaki görevli, MS 7. yüzyılda baş hâkimdi ve imparatorlardan sonra gelen en önemli kişi idi. *Eparchos*, vergi toplamak, güvenlik, şehir seremonileri, ticaret ve sanayi faaliyetlerinin kontrolü gibi görevleri icra eden çok sayıda birimin başkanıydı. MS 7. yüzyılın sonuna doğru *eparchos*un yerini *logothetes* almıştı.²²

Zacos ve Végler koleksiyonundaki 1.3:2849 numaralı mührde, benzer bir kartal figürünün kanatlarının arasında üstte yer

20 Kartallı mühürler için bkz. G. Zacos ve A. Végler, "Seals with Representation of Eagles", *Byzantine Lead Seals*, 1.1:489-546.

21 Bulgurlu, *Kurşun Mühürler*, 24. Laurent, haçlı hitap monogramlarını tiplerine göre tabloda göstermiştir; V. Laurent, *La Collection C. Orghidan* (Paris, 1952), lev. LXX. Sık kullanılan haçlı hitap monogramlarının tablosu için bkz. Bulgurlu, *Kurşun Mühürler*, 332, tablo 3.

22 N. Oikonomidès, *Les listes de préséance byzantines des IXe et Xe siècles* (Paris, 1972), 319-321; ay., "Eparchos of the city", *ODB* 1:705. *Τὸ Ἐπαρχικὸν Βύβλον* (Cod. Genevensis gr. 23) [Çevirileri ve tıpkıbasımları için bkz. *Le Livre du Préfet ou l'édit de l'empereur Léon le Sage sur les corporations de Constantinople*, çev. J. Nicole (Cenevre, 1894); E. H. Freshfield, *Roman Law in the Later Roman Empire. Byzantine Guilds, Professional and Commercial. Ordinances of Leo VI c. 895 from the Book of the Eparch* (Cambridge, 1938); *The Book of the Eparch*, ed. I. Dujcev (Londra, 1970).

alan monogramda *Petros Eparchos* okunuyor. Aynı haçlı hitap monogramı ise mührün ön yüzünde bulunuyor. Dönem aynıdır.²³ Monogramdaki harfler aynı zamanda *chartoularios* olarak çözülebilir: *Chartoularios*, hem kilise hem devlet yönetiminde farklı idarî bölümlerde çalışan bir memurdur.²⁴

Zacos'un bahsi geçen mühür koleksiyonunun önemli bir kısmı 1920-1940 yılları arasında İstanbul deniz surlarının önündeki sahillerden edinilmiştir, yani Theodosius Limanı'na uzak olmayan bir bölgede bulunmuştur.²⁵

23 Oikonomides, "Usual Lead Seal", 147-157.

24 ODB 1:416.

25 Bulgurlu, *Kurşun Mühürler*, 12: Zacos mühür koleksiyonu; 15-19 önemli mühür koleksiyonları. 19. yüzyılın sonu, 20. yüzyılın başında İstanbul'un Beyazıt semtinde yapılan inşaat kazılarında çıkan molozlar deniz surlarının önündeki kıyılara dökülmüştür. Lodos estikçe dalgalar molozların arasındaki kurşun mühür, sikke, kandil gibi objeleri meydana çıkarırdı ve bu objeler de Kapalıçarşı'da satılırdı. Bu objeler arasında yer alan mühürlerin koleksiyonunu yapan Zacos'un da Kapalıçarşı'da antikacı dükkânı vardı. Schlumberger de koleksiyonu için aynı kaynaktan faydalanmıştır. Bu molozlardan çıkan mühürler nedeniyle de Bizans devlet arşivinin eski Beyazıt semtinde olduğu düşünülmektedir. Bkz. Bulgurlu, *Kurşun Mühürler*, 12: Schlumberger mühür koleksiyonu.

KATALOG NO. 4

Resim 4a-4b: Eulampios, *patrikios kai logothetes tou Sakellion kai tou Stratiotikon*, Env. no. K.D.2024/5 2007.

4. Eulampios, patrikios kai logothetes tou Sakellion kai tou Stratiotikon (MS 7.-8. yüzyıl)

Env. no.: K.D.2024/5 2007

Çap: 28 mm

Tarif: İki defa basılmış. Çok iyi durumda. Yazılar ve bordür belirgin ve güzel çizilmiş.

Yayın: V. Laurent, *Le corpus des sceaux de l'Empire byzantin*, 2 cilt (Paris, 1963-1981), 2: no. 533; Zacos ve Véglery, *Byzantine Lead Seals*, 1.1: no. 801a ve 801b; *PmbZ*, no. 1670.

Ön yüz: Beş satır yazı, beşinci satır eksik. Üstte ve altta iki kıvrılmış dal arasında haç süsü. Çelenk bordür.

✠+✠|+ΕΥΛΑΜ|ΠΙΟΝΠΑ|ΤΡΙΚΙΟΝ|ΣΛΟΓΟΘ|... |

Arka yüz: Beş satır halinde yazının devamı, beşinci satır eksik. Üstte ve altta iki kıvrılmış dal arasında haç süsü. Çelenk bordür yarım kalmıştır.

✠+✠|ΤΟΝCΑ|ΚΕΛΛΙΔΣ|.ΟΥCΤΡΑ|Τ.ΩΤΙΚ|..|✠+✠

Εὐλαμπίου, πατρικίου (καὶ) λογοθ[έτη] τοῦ σακελλίου (καὶ) [τ]οῦ στρατ[ι]ωτικ(οῦ)

Açıklama: Güzel ve nadir bir mühür, ince işçiliği dikkat çeker. Eulampios, *patrikios*, *logothetes* önemli bir yöneticiydi. Üç numara-

ralı Petros *Eparchos* mühründe bahsettiğimiz gibi, MS 7. yüzyılın sonlarında *eparchos* makamı önemini yitirir. *Logothetes*, mülki yönetimde *sekretionun* (idarî birim) başıydı; MS 8. yüzyılda, idarî birimler bağımsız olunca, bazı yeni birimlerin başına *logothetes* geçmiştir. Bu kişilerin mühürlerinde *patrikios* gibi yüksek unvanlara sahip oldukları görülmektedir.²⁶ Eulampios, *patrikios*, *logothetes tou stratiotikou* olarak askerlerin ödeyecekleri vergi tutarını veya vergi muafiyetini ve ordunun mali işlerini kontrol eden görevliydi.²⁷ Hem devlet hem kilise hazinesine *sakellion* denirdi. *Logothetes tou sakellionu* olarak Eulampios aynı zamanda devlet hazinesi bölümünün sorumlusuydu. Zacos'a göre, mührümüzdeki makam sadece Eulampios'un mühürlerinde görünmekte, yazılı kaynaklarda geçmemektedir. Bizim mührümüzden, içerik aynı fakat stili farklı olduğundan, Eulampios'un ikinci bir *boulloterion* yaptırdığı anlaşılmaktadır.²⁸

26 *Patrikios* en yüksek unvanlardan biridir. On dokuz unvanın yedinci sırasında yer alır. MS 9. yüzyılda ise önem sırasına göre on birinci sıradadır. Önemli kurumsal görevlerde bulunanların mühürlerinde sık rastlanır. 11. yüzyılda ise önemini yitirmiştir. Bulgurlu, *Kurşun Mühürler*, 275; Oikonomides, *Les listes de préséance*, 92, 294-5; "Patrikios", *ODB* 3:1600.

27 "Logothetes tou Stratiotikou", *ODB* 2:1248; R. Guiland, "Les logothètes: Etudes sur l'histoire administrative de l'Empire byzantin", *REB* 29 (1971): 25-31. Guiland'ın çalışması, *logothetes* makamı ve ona bağlı çeşitli kurumlar üzerine kapsamlı bir makaledir. Ancak mührümüzde görünen *logothetes tou sakellionu* makamı makalede yer almamaktadır. MS 790 yılında İmparatoriçe Eirene'nin Sicilya'ya gönderdiği İoannes'in makamı *sakellarios* ve *logothetes tou stratiotikou logothesionu* olarak geçer, ancak *logothetes tou sakellionu* olarak adı bulunmaz; Guiland, "Les logothètes", 30. *Sakellarios*, imparatorluk hazinesinin sorumlusudur.

28 *Boulloterionu* eskimiş veya kaybolmuş olabilir.

KATALOG NO. 5

Resim 5a-5b: Euphemios, *basilikos protostrator*, Env. no. K.D.2148/3.

5. Euphemios, basilikos protostrator (MS 9. yüzyılın ikinci yarısı)

Env. no.: K.D.2148/3

Çap: 26 mm

Tarif: Mühür iki kere basılmış. Sol alt kısmı kırık ve eksik. Arka yüzün son iki satırı silik durumda.

Ön yüz: Haçlı hitap monogramı, Θεοτόκε βοήθει. İnci bordür. Haç kollarının arasında ‘ΤΩ-ÇΩ-...-ΛΩ

Arka yüz: Haçla başlayan üç satır yazı. Üstte üç inci süsü. İnci bordür.

... + ΕΥΦ|ΗΜΙΩΡ|Α.ÇΤΡΑΤ|Ω.

Θεοτόκε βοήθει τῷ σῷ [δού]λῳ Εὐφημίῳ β(ασιλκῷ) (πρωτο)στράτῳ[ρ]

Açıklama: ‘ΤΩ-ÇΩ-...-ΛΩ: MS 8. yüzyıldan itibaren genellikle haçlı hitap monogramlarına eklenen bu söz dizisi “kulun” anlamına gelir.

Ender bir mühür. MS 9. yüzyılda, *basilikos protostrator*, imparatorun ahırlarının yöneticisi ve baş seyisidir. Görevi, imparator ata bindiği zaman, örneğin törenlerde, yolculukta ve savaşta daima yanında bulunmaktı. *Protostrator*un altında *strator*lar (seyisler) ve ahırlardan sorumlu farklı gruplar vardı. Euphemios, Gu-

illand'ın *protostratores* listesinde yer almamıştır.²⁹ İmparatora yakınlığından dolayı, *protostrator*un başka önemli mevkilere yükselme imkânı vardı. Örneğin, bilindiği gibi, İmparator Makedonyalı I. Basileios, kariyerine Konstantinopolis'te *stratos* olarak başlayıp III. Mikhael'in beğenisini kazanmış, sarayda *protostrator* olmuş, zamanla ortak-imparator seviyesine yükselmiş, iki yıl sonra ise III. Mikhael'i öldürtüp 867 yılında kendisi imparator olmuştur.

29 R. Guiland, *Recherches sur les institutions byzantines*, 2 cilt (Berlin, 1967), 1:478-497; ODB 3:1748-1749.

KATALOG NO. 6

Resim 6a-6b: Demetrios, *hypatos kai komes tou Hierou*, Env. no. K.D.2148/1.

6. Demetrios, *hypatos kai komes tou Hierou*³⁰ (MS 9. yüzyılın birinci çeyreği)

Env. no.: K.D.2148/1

Çap: 26 mm

Tarif: Çok iyi durumda. Yazılar düzgün.

Ön yüz: Haçlı hitap monogramı, .Ω-ΩΩ-ΔΘ-ΛΩ İnci bordür.

Arka yüz: Haçla başlayan dört satır yazı. İnci bordür.

+ΔΙΜΗ|ΤΡΙΩΝΠΑ.ΙΣ ΚΟΜΗΤ. ΙΙΕΡΟΥ

Θεοτόκε βοήθει [τ]ῷ σὺ δούλῳ Δ(η)μητρίῳ ὑπάτῳ (καὶ) κόμητ(ι)
[τ(οῦ)] Ἱερο[ῦ]

Açıklama: *Hypatos*, yüksek makama sahip kişilere verilen bir unvan olup eski Roma konsül mevkisine karşılık gelir. Demetrios, İstanbul Boğazı'nın Karadeniz'e yakın sahilinde, Anadolu Kavağ'ındaki Hieron (bugünkü Yoros) Kalesi'nin kumandanıydı. *Komesin* görevi, Boğaz'ı Karadeniz'den gelen düşmanlardan korumak ve vergi ile gümrük toplamaktı.³¹ Çanakkale Boğazı'ndaki Abydos'ta da Konstantinopolis'e girişi kontrol etmek için benzer bir gümrük noktası kurulmuştu.³²

30 Hieron (Yoros) ve Abydos gümrük kapıları için bkz. H. Ahrweiler, "Fonctionnaires et bureaux maritimes à Byzance", *REB* 19 (1961): 242-243.

31 "Komes", *ODB* 1:484-485.

32 *Komes tou Hieron* mühürleri için bkz. Zacos ve Véglery, *Byzantine Lead Seals*, 1.2: no. 1333, 2077 ve 2358. No. 1333 mühründe Georgios hem Hieron hem Abydos *komesi* görevinde bulunuyor.

KATALOG NO. 7

Resim 7a-7b: David, *patrikios*, *basilikos protospatharios kai strategos*, Env. no. K.D.2148/4.

7. David, *patrikios*, *basilikos protospatharios kai strategos*
(MS 9. yüzyıl)

Env. no.: K.D.2148/4

Çap: 31 mm

Tarif: Mührün sağ ve sol boşlukları silik.

Ön yüz: Haçlı hitap monogramı. .Ω-ΩΩ-... Çizgi bordür.

Arka yüz: Dört satır yazı. Haç ile bitiyor. Çizgi bordür.

ΔΑΔ|ΠΤΡΙΚ.|ΒΑΥCΠ|.CT. +

Θεοτόκε βοήθει [τ]ῷ σῷ [δούλῳ] Δα(βί)δ π(α)τρικ(ί)ῳ
β(ασιλκῷ) (πρωτο) σπ[αθαριῷ] [(καὶ)] στ[ρατιγῷ]

Açıklama: ΔΑΔ, Δα(βί)δ'in kısaltmasıdır. *Protospatharios*, mızrak taşıyanların başı manasına gelir. MS 8. yüzyıldan 11. yüzyıla kadar, *protospatharios*, verilen en yüksek unvanlardan biriydi; buna *basilikos* ("imparatora hizmet eden") eklenince sarayda imparatora yakın bir kişi olduğu anlaşılır.³³

33 Bulgurlu, *Kurşun Mühürler*, 277; Oikonomides, *Les listes de préséance*, 92, 291, 297; "Protospatharios", *ODB* 3:1748.

KATALOG NO. 8

Resim 8a-8b: Konstantinos, *patrikios, basilikos protospatharios kai Eparchos Poleos*, Env. no. K.D.2058/6 2009.

8. Konstantinos, patrikios, basilikos protospatharios kai Eparchos Poleos (MS 9. yüzyılın ikinci yarısı)

Env. no.: K.D.2058/6 2009

Çap: 24 mm

Tarif: Baskı ortalanmamış, sağa kaymış. Mühür pulu yazıya göre küçük gelmiş, son satır sığmamış. Yazılar çok düzgün.

Yayın: Benzerleri ancak farklı *boulloterion*dan: K. M. Konstantopoulos, *Βυζαντιακὰ Μολυβδόβουλλα. Ἡ Συλλογὴ Ἀναστασίου Κ. Π. Σταμούλη* (Atina, 1930), no. 16 (resim yok); Zacos ve Véglery, *Byzantine Lead Seals*, 1.2:1820; E. McGeer, J. Nesbitt ve N. Oikonomides, ed., *Catalogue of Byzantine Seals at Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum of Art, Volume 5: The East (continued), Constantinople and Environs, Unknown Locations, Addenda, Uncertain Readings* (Washington, D.C., 2005), 22.1; J.-C. Cheynet, C. Morrisson ve W. Seibt, ed., *Les sceaux byzantins de la collection Henri Seyrig* (Paris, 1991), no. 133; *PmbZ*, no. 3956.

Ön yüz: Haçlı hitap monogramı, Θεοτόκε βοήθει. ΤΩ-Ç.-ΔΘ-.. Çizgi bordür.

Arka yüz: Haçla başlayan beş satır yazı, beşincisi zedelenmiş. Çizgi bordür.

+ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ..|ΤΡΙΚΙΟΥΡ..|ΠΑΘΕ..|...ΠΟ.

Θεοτόκε βοήθει τῷ σ[φ]δού[λφ] Κωνσ[τ]αντίνφ [πα]τρικίο
β(ασιλκῷ) [(πρωτο)] [σ]παθ(αριῶ) (καὶ) ἐ[παρ]χ[φ] Πό[λεω]ς]

Açıklama: Πόλεως, *Konstantinopoleos*'u işaret eder. *Patriki-os* ve *basilikos spatharios* unvanlarına sahip olan Konstantinos, *Eparchos Poleos* olarak başkent Konstantinopolis'in en kıdemli sivil yöneticisiydi. *Eparchos*ların arasında daima en önemlisi, *Eparchos Poleos* sayılırdı.³⁴

Mühür pulu küçük olduğu için yazının bir kısmı sığmamıştır. Konstantopoulos'un eserindeki örnekte tamamı okunmaktadır (resimsiz). İlginç olarak, diğer örneklerde, Seyrig, Zacos ve Véglery ve Dumbarton Oaks koleksiyonlarında mühür pulu çapları daha büyüktür. Bu, acaba bizim mührümüzün basıldığı sırada Konstantinos gereken büyüklükte pul mu bulamamıştı sorusunu akla getirmektedir. Konstantopoulos'un ve Laurent'in yayımladığı örnekte³⁵ muhtemelen aynı Konstantinos henüz *patrikios* unvanına sahip olmamıştır. Laurent, MS 9. yüzyılda *Eparchos Poleos* pozisyonunda iki Konstantinos'un bulunduğunu yazar: 866 yılında Konstantinos Myares ve I. Basileios döneminde Konstantinos Kapnogenes. Mühürlerdeki Konstantinos'un bunlardan biri olduğu düşünülebilir. Ancak Dumbarton Oaks koleksiyonunda yer alan ve bizim katalogumuzdaki mührün paraleli olan mühür Zacos ve Laurent'dakilerden daha erken bir zamana tarihlenmiş olup üçüncü bir Konstantinos'a ait olduğu düşünülmektedir.

Laurent'in yayımladığı Konstantinos *Eparchos Poleos* mühründe, Konstantinos'un unvanı için sadece *basilikos protospatharios* yazılıdır, yani henüz *patrikios* unvanına yükselmemiştir.³⁶ Arka yüzü aynı olan ancak ön yüzünde basamak üzerinde haç ve çevresinde hitap duası bulunan Konstantinos'a ait bir *Eparchos Poleos* mührü daha yayımlanmıştır.³⁷

34 Bkz. bu makaledeki katalog, mühür no. 3, Petros *Eparchos*.

35 V. Laurent, *Le corpus des sceaux de l'Empire byzantin*, 2 cilt (Paris, 1963-1981), 2: no. 1003 (resim yok).

36 Mühürlerin değerli bir unsuru da aynı kişinin farklı unvanlarını ve/veya görevlerini takip etmeyi mümkün kılmalarıdır; Konstantinos'un mühürlerinde olduğu gibi.

37 J. C. Cheynet, T. Gökyıldırım ve V. Bulgurlu, *Les sceaux byzantins du Musée archéologique d'Istanbul* (İstanbul, 2012), no. 2.68. Burada yer alan mühür kötü durumdadır.

KATALOG NO. 9

Resim 9a-9b: Thomas, *patrikios kai magistros*, Env. no. K.D.2144/2 2009.

9. Thomas, patrikios kai magistros (MS 8. yüzyıl)

Env. no.: K.D.2144/2 2009

Çap: 28 mm

Tarif: Alttaki kanal ağzı tahrip olmuş. Ön ve arka yüzlerde son satır eksik. Oldukça kalın. Gri patinalı.

Ön yüz: Dört satır yazı, dördüncüsü ezik. Bordür belirsiz. Bir dua yazılmış:

ΚΕ|ΦΥΛΑΤ|ΤΕΘΩ|ΜΑΝ

Arka yüz: Haçla başlayan üç satır yazı, dördüncüsü ezik. Bordür belirsiz.

+ΠΑΤΡΙ|ΚΙΟΝΚ|ΑΙΜΑΓΙΤ|....

Κ(ύρι)ε φύλαττε Θωμᾶν πατρικίον καὶ μαγίσ[τρον]

Açıklama: *Magistros*, geç Roma ve erken Bizans dönemlerinde imparatorun danışmanı, hâkim ve sivil yönetimin başıydı (*magister officiorum*); ancak MS 8. yüzyılda sadece bir unvan olarak geçer. Bizans İmparatorluğu'na bağlı bazı vasal krallıkların prensleri *magistros* unvanını ailede tutabiliyorlardı.³⁸ Aynı dönemden diğer bir Thomas *patrikios* ve *magistros* mührü yayımlanmıştır. Ancak farklı olarak bu mührün ön yüzünde haçlı hitap monogramı bulunmaktadır.³⁹

38 ODB 2:1267; Oikonomides, *Les listes de préséance*, 47.

39 Zacos ve Véglery, *Byzantine Lead Seals*, 1:3211; ve *PmbZ*, no. 8434.

KATALOG NO. 10

Resim 10a-10b: Tahrip olmuş mühür, Env. no. K.D.2144/4 2007.

10. Mühür, tahrip olmuş (MS 9. yüzyıl)

Env. no.: K.D.2144/4 2007

Çap: 28 mm

Tarif: Tahrip edilmiş. Ortasında iki delik açılmıştır. İki yüzünde de bir iki harf okunuyor fakat yazılar tamamen tahrip olmuş durumdadır.

Ön yüz: Haçlı hitap monogramı. Bordür belirsiz.

Arka yüz: Dört satır yazı, üçüncü satırın sonunda S dördüncü satırda ϥЄ.

Bordür belirsiz.

KATALOG NO. 11

Resim 11a-11b: Petros, *anthypatos patrikios basilikos protospatharios epi tou Chrysotriklinou kai sakellario*, Env. no. K.D.2024/9 2007.

11. Petros, anthypatos patrikios basilikos protospatharios epi tou Chrysotriklinou kai sakellario (10. yüzyılın ikinci yarısı)

Env. no.: K.D.2024/9 2007

Çap: 22 mm

Tarif: İki kere basılmış. Baskı sola ve aşağıya kaymış. Korozyona uğramış.

Yayın: Laurent, *Corpus*, 2:763; *PmbZ*, no. 26490. Benzer: I. Jordanov, ed., *Corpus of Byzantine Seals from Bulgaria*, 3 cilt (Sofya, 2003), 3:883-884.

Ön yüz: Basamak üzerinde patrik haçı, haçın dibinden sol ve sağdan yukarı doğru kıvrılan dallar. Baskı kaydığundan, basamaklar eksik. Çevre yazısı. İnci bordür.

.....CΩΔ8ΛΩ

Arka yüz: Haçla başlayan. İnci bordür.

+ΠΕΤΡ[.]ΑΝΘΥΠΑ[.]ΑΤΡΙΚ[.]Ρ[.]Α[.]ΕΠΙΤ[.]ΧΡΥΣ[.]ΤΙΚ[.]Ρ[.]Ç[.]

[Θεοτόκε βοήθει τῷ] σῷ δούλῳ Πέτρ[ω] ἀνθυπά(τῳ) [π]ατρικί(ῳ) β(ασιλικῷ) (πρωτο)[σ(παθαρίῳ)] ἐπὶ(τ(οῦ) χρυσ[ο]τρικ(λί-νου) [κ(αὶ) σ(ακκελαρίῳ)]

Açıklama: Laurent'ın yayınında paralel mühür tam olduğundan bizim mührümüzün kayıp olan son satırını tamamlamak mümkün olmuştur.

Basamak üzerine haç, 10. yüzyıl mühürlerinde sevilen bir motifti. *Anthypatos* ("eski konsül"), 10. yüzyılda sadece bir unvandır. *Epi tou Chrysotriklinou*, erken devirde Büyük Saray'ın ünlü altın kabul salonunun düzeninden ve orada yapılan merasimlerden sorumlu olan aristokrat ve imparatorun danışmanı olup sarayın en önemli görevlilerinden biriydi. Bizim mührümüzün döneminde, yani 10. yüzyılda, *epi tou Chrysotriklinou* genelde artık *basilikos*, *protospatharios* gibi saraylılara verilen yüksek bir unvan olmuştur; fakat Petros'un çok unvanı olduğundan, *Chrysotriklinos*'ta halen görevli yönetici olduğu düşünülebilir.⁴⁰

40 Oikonomides, *Les listes de préséance*, 299; Bulgurlu, *Kurşun Mühürler*, 262.

KATALOG NO. 12

Resim 12a-12b: Stephanos, *kouboukleisios kai klirikos*, Env. no. K.D.2024/8.

12. Stephanos, kouboukleisios kai klirikos (10. yüzyılın ikinci yarısı)

Env. no.: K.D.2024/8

Çap: 21 mm

Tarif: Alt sağ boşlukta darbe yemiş. Güzel işçilik.

Ön yüz: Güzel işçilik. Basamak üzerinde patrik haçı; haçın orta yerine bir çapraz haç eklenmiş; haçın dibinden yukarı doğru kıvrılan dallar uzun ve süslü. İnci bordür. Çevre yazısı:

+ΚΕΡΟΗΘΙΕΤΩ.....

Arka yüz: Yazının devamı, haçla başlayan beş satır yazı. İnci bordür.

+CΤΕ|·ANOKΘ|ΚΚΡΛΙC||ΚΛΙΡ|ΙΚΩ

Κύριε βοήθει τῷ[σῷ] δούλῳ] Στεφάν(ω) κου[βου]κλείσ(ιω) (καὶ) β(ασιλικῷ) κλ(η)ρικῷ

Açıklama: Kilise mührüdür. *Kouboukleisios* çoğu zaman sarayın kilise işleri ile ilgilenen kişilere imparator tarafından verilen unvandır; görev olarak ise, *kouboukleisios* patriğin veya saraydaki başrahbin resmi salonunun sorumlusuydu. Rahiplere *klirikos* denirdi. Aynı dönemden benzer ikonografyaya sahip bir mühür La-

urent⁴¹ ve Zacos'ta⁴² mevcuttur, ancak değişik ve özel bir bordürü olan bu mühürde önce *klirikos*, sonra *kouboukleisios* yazılmıştır. Aynı kişiye ait olabilir; farklı *boulloterion* kullanılmıştır.

41 Laurent, *Corpus*, 5.1: no. 149.

42 G. Zacos ve W. Nesbitt, *Byzantine Lead Seals* (Bern, 1984-1985), 2:290.

KATALOG NO. 13

Resim 13a-13b: Phelomates, *basilikos protospatharios*, Env. no. K.D.2058/7 2009.

13. Phelomates, basilikos protospatharios (10. yüzyılın birinci çeyreği)

Env. no.: K.D.2058/7 2009

Çap: 29 mm

Tarif: Mührün ortasında çapraz şekilde iki delik mevcuttur.

Silik.

Ön yüz: Basamak üzerinde haç. Çevre yazısı Meryem'e hitap duası. İnci bordür.

+ΚΕΡΟΗΘΙΕΤΩΩΔΟΝΛ.

Arka yüz: Haçla başlayan beş satır yazı.

+ ΦΗ.Ω|ΜΑΤΗΡ|ΑC|Η.Ι..ΑC|ΠΑ... ΗΩ|Α.ΗΝ.

+Κύριε βοήθει τῷ σῷ δούλ[ω] Φη[λ]ωματη β(ασιλικῷ) (πρωτο)σπα[θαρ](ί)φ
ἀ[μ]ήν

Açıklama: Phelomates ender bir isimdir. Dua ile birlikte sadece ismini ve unvanlarını yazmış, "Amen" ile bitirmiştir. Mühür daha sonra biri tarafından düğme veya *phylaktarion* (koruma amaçlı kolye) olarak kullanılmıştır.

KATALOG NO. 14

Resim 14a-14b: Theodoros, *basilikos protospatharios kai epi tou Chrysotriklinou* (*logothetes basilikon agelon?*), Env. no. K.D.2144/3 2009.

14. Theodoros, basilikos protospatharios kai epi tou Chrysotriklinou (logothete basilikon agelon?) (10. yüzyıl)

Env. no.: K.D.2144/3 2009

Çap: 31 mm

Tarif: İki defa basılmış. Kanal ağzları kırık ve eksik, kanal boyunca hafif çatlak. Güzel yazılmış.

Ön yüz: Basamak üzerinde süslü patrik haçı. Çevre yazısı Meryem'e hitap duası. İnci bordür.

+Κ̅Ε̅Ρ̅Ο̅Η̅Θ̅.Ι̅Τ̅Ω̅C̅Ω̅Δ̅Ο̅V̅Λ̅

Arka yüz: Haçla başlayan beş satır yazı, beşincisi ezik: *Logothetes Agelon.*

+Θ̅Ε̅Υ̅Δ̅|Ω̅Ρ̅Ω̅Ρ̅Α̅C̅|Γ̅Α̅Θ̅S̅Ε̅Π̅Ι̅|Χ̅Ρ̅Υ̅.Τ̅Ρ̅Ι̅. |Λ̅..Ρ̅Υ̅Α̅

Κ̅υ̅ρ̅ι̅ε̅ β̅ο̅ή̅θ̅ει̅ τ̅ῷ̅ σ̅ῷ̅ δ̅ού̅λ̅ῳ̅ Θ̅ε̅ο̅δ̅ώ̅ρ̅ῳ̅ β̅(α̅σι̅λ̅ικ̅ῳ̅) (π̅ρ̅ω̅τ̅ο̅) σ̅π̅α̅θ̅(α̅ρι̅ῶ̅) (κα̅ι̅) ἐ̅π̅ι̅ τ̅(ο̅ῦ̅) χ̅ρ̅υ̅[σ̅ο̅] |τ̅ρ̅[ι̅κ̅λ̅ῖ̅ν̅ο̅υ̅] Λ̅ο̅[γ̅ο̅θ̅έ̅τ̅η̅ς̅ β̅(α̅σι̅λ̅ικ̅ῳ̅ν̅) ἀ̅γ̅ε̅λ̅ῳ̅ν̅]

Açıklama: *Chrysotriklinos* için bkz. mühür no. 11.

Son satır ezilmiş olmasına rağmen üç harf okunaklı, bu harflerden *logothetes basilikon agelon* görevini tanımlayabiliriz: *Logothetes ton agelon*, devlete ait askeriye ve postanın kullanımı için at ve katır sürülerinin ve yetiştirildikleri arazilerin sorumlusu; *logothetes basilikon agelon*, imparatora ait at ve katır sürülerinin, aynı zamanda bunların yetiştirildiği imparatorluk arazilerinin sorumlusudur.⁴³

43 Guiland, "Les logothètes", 71-75; ODB 2:1247.

KATALOG NO. 15

Resim 15a-15b: Paulos, *protospatharios kai strategos tou Aigaion Pelagous*, Env. no. K.D.2024/7 2008.

15. Paulos, *protospatharios kai strategos tou Aigaion Pelagous* (11. yüzyıl)

Env. no.: K.D.2024/7 2008

Çap: 23 mm

Tarif: İki defa basılmıştır. Ortasında bir delik açılmış durumdadır.

Ön yüz: Aziz Theodoros büstü, haleli kıvrıcık saçlı, halesinin bordürü incili. Sağ elinde mızrak, asker kılıklı. Sigla tam okunmuyor. İnci bordür.

⊙|⊙|.. - ⊙|.

Ο ᾗ(γίος) Θ[εόδ]ο[ρος]

Arka yüz: Haçla başlayan altı satır yazı; altıncı satır tahrip olmuştur. Meryem'e hitap duası ile başlayan yazının geri kalanı delikten dolayı tam okunamaz durumdadır. İnci bordür.

+ΚΕΡΘ|ΠΑΥΛΟΑ̅|C.A.APS|C.PATIF|...ΓΑΙΗ|...

Κ(ύρι)ε β(οή)θ(ει) Παύλ(ω) (πρωτο)στ(ρα)τ(α)ρχ(ι) (καὶ) σ(τ)ρ(α)τ(ι)γ(ῶ) [τ(ου) Αἰγαίο Π(ε)λ(α)γ(ου)]

Açıklama: *Protospatharios kai strategos tou Aigion Pelagous* ifade eder. *Strategos*: Erken devirde general, ancak 11. yüzyılda bir *themanın* (eyaletin) komutanıdır. *Aigaion Pelagous*: Ege Denizi, Adalar. 11. yüzyılda, adalarda ticari faaliyetler devam ediyordu, hacca gidenler ve Haçlı Seferleri'ne katılanlar adaların limanlarını kullanıyorlardı. Paulos, Ege Adaları'nın askeri komutanıydı.⁴⁴

44 E. Malamut, *Les îles de l'Empire byzantin: VIIIe-XIIIe siècles* (Paris, 1988), 2:546-561.

Kırklareli, Hierapolis ve Tokat Arkeoloji Müzelerinden Yayımlanmamış Patrik Mühürleri Üzerine Gözlemler

Nilgün Elam*

Sphragistik ya da sigillografinin malzemesi olan kurşun mühürler, Bizanslıların birbirleriyle olan resmî ya da gayriresmî yazışmalarına eşlik ederdi. Konstantinopolis dışında bulunan her bir

Anadolu Üniversitesi, Tarih Bölümü. E-posta: nelam@anadolu.edu.tr

Bu çalışma Anadolu Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Komisyonu tarafından kabul edilen E1105E98 numaralı “Sigillografik Kaynaklar Işığında Side Tarihi (4.-15. Yüzyıllar)” adlı proje kapsamında desteklenmiştir. Söz konusu malzemenin incelenebilmesi, Anadolu Üniversitesi Proje Birimi’nce desteklenen bilimsel araştırma projesi ve Koç Üniversitesi Anadolu Medeniyetleri Araştırma Merkezi’nin (ANAMED) sağladığı araştırma bursu sayesinde gerçekleşebilmiştir. Her iki kuruma da teşekkür borçluyum. Ayrıca, 15 Haziran 2012’de Hierapolis Arkeoloji Müzesi’ndeki sigillografik malzemeyi çalışmama izin veren müze eski müdürü Sayın Hasan Hüseyin Baysal’a, müzenin şu anki müdürü Sayın Nail Uyar’a; 27/05/2014 tarihinde Kırklareli Müzesi’ndeki sigillografik malzemeyi çalışmama izin veren müze eski müdürü Sayın Derya Balkan’a, şimdiki müdürü Sayın Şehmuz Tekin’e, müdür vekili Sayın Nalan Güven’e ve müdür vekili Sayın Emir Korkmaz’a; 11 Aralık 2015 tarihinde Tokat Müzesi’ndeki sigillografik malzemeyi çalışmama izin veren eski müdür Sayın Halis Şahin’e, şu anki müze müdür vekili Sayın Atılğan Kaya’ya teşekkür ederim. Ayrıca bu müzelerdeki sigillografik envanterden sorumlu arkeolog Elvan Uysal Altıntaş (Hierapolis Müzesi), arkeolog Emir Tuzkaya, müze araştırmacısı İrfan Candar, müze araştırmacısı İlknur Yaz (Kırklareli Müzesi), sanat tarihçisi Filiz Çevik, sanat tarihçisi Gülhayat Kaya ve arkeolog Emel Doğru’ya (Tokat Müzesi) teşekkür ederim.

mühür, bu şahısların bağlantıları konusunda araştırmacıya fikir vermektedir. Mühürlerin verileri yazılı kaynakların bilgileriyle birleştirildiğinde bu bilgiler ete kemiğe bürünmekte ve gerçekliği kanıtlanmaktadır. Bu çalışmanın amacı, Türkiye'deki üç arkeoloji müzesinde bulunan Photios (MS 858-867 ve 877-886), I. Nikolaos Mystikos (MS 901-907 ve 912-925) ve II. Niketas Mountanes (1186-1189) adlı üç Konstantinopolis patriğine ait yeni sigillografik materyali tanıtmak ve bu şahısların mühürlerinin bulunduğu bölgelerle olası bağlantıları hakkında yorumda bulunmaktır.

1) Photios, Konstantinopolis Patriği (MS 858-867 ve 877-886)

Resim 1: Tokat 6138a (ön yüz) ve 6138b (arka yüz). (Fotoğraf: N. Elam)

Tokat Müzesi, Env. no. 6138.

Bulunduğu yer: Bilinmiyor.

Müzeye geliş şekli ve tarihi: Satın alma/1984.

Çapı: 35 mm. Kalınlık: 3,5 mm.

Benzeri: Vatikan koleksiyonu; Hermitage Müzesi koleksiyonu, CNG Triton XI, Lot. 1136 (7 January 2008).

Yayınlar: V. Laurent, *Les Sceaux byzantins du Médailleur Vatican* (Vatikan, 1962), no. 152, pl. 21; N. P. Likhačev, “Pečati Patriarchov Konstantinopolskich”, *Trudy Moskovskogo Numismatičeskogo Obščestva*, 2 (Moskova, 1899), 60, pl. 3, no.1; aynı yazar, “Njekotorje starejsie tipy pečati vizantijskich imperatorov”, *Numismaticheskii Sbornik* 1 (1911): 553, figür 69; ay., *Ist. Znamenie*, 120 (fotoğrafıyla birlikte); ay., “Datirovannie vizantijskie pečati”, *Izvestija Rossijskoj Akademii Istории Materialnoj Kultury*,

2, 1924: 223, dn. 2; *Mélanges Capart*, 309; *Byzantion* 11 (1936): 479-480 (fotoğrafıyla birlikte); K. Regling, “Byzantinische Bleisiegel II”, *Altertümer von Pergamon*, 1, *Geschichte der Untersuchung und Topographie von Pergamon* (Berlin, 1913); “Byzantinische Bleisiegel III”, *BZ* 24 (1923-1924): 104; Zacos, *Byzantine Lead Seals*, 2: no. 7A. Yayınlanmamış.

Ön yüz: Bakire Meryem Hodegetria, ayakta, Bebek İsa’yı sol kolunda tutuyor. Sağ eliyle İsa’yı işaret ediyor. Dairesel yazıt. $\text{VΠΕΡΑΓΙΑ ΘΕΟΤΟΚΕ ΒΟΗΘΕΙ}$. Çift sıra inci bordür.

Arka yüz: Altı satır yazıt. Bir sıra üç noktalı motifle başlıyor ve bitiyor. Çift sıra inci bordür.

..| $\text{ΩΤΙ|ΩΑΡΧΙΕΠΙC|ΚΟΠΩΚΩNC|ΤΑΝΤΙΝΠΟ|ΛΕΩCΝΕΑC|ΡΩΜ ΗC}$ |...

Ὑπεραγία Θεοτόκε βοήθει Φωτῶ ἀρχιεπισκόπῳ
Κωνσταντινουπόλεως Νέας Ῥώμης

[“En Kutsal Theotokos, Yeni Roma Konstantinopolis’in başpiskoposu Photios’a yardım et!”]

Photios’un mühürleri iki farklı tipolojiye sahip olmakla birlikte hepsinde Theotokos ikonografisine yer verildiği görülüyor.¹ Her iki tipteki mühürlerin ön yüzünde İsa’yı sol kolunda tutan Hodegetria (Yol gösteren) Meryem figürü, ilkinde büst olarak,² ikincisinde ise ayakta³ tasvir edilir. “En Kutsal Theotokos, yardım et” ibare-

- 1 N. Oikonomides, *A Collection of Dated Byzantine Lead Seals* (Washington, DC, 1986), no. 53 ve 54. Cotsonis’in gösterdiği gibi, Hodegetria’nın İkonofil partinin sembolü olarak yükselişi, Methodios’un Theotokos’un İsa Mesih’in insan doğasının oluşumundaki rolünü kutlamasıyla mükemmelen hızlandırıldı. Methodios’un Theotokos’un şerefine epigram ve kanonlar oluşturduğu bilinmektedir. Bkz. J. A. Cotsonis, “The Imagery of Patriarch Methodios I’s Lead Seals and the New World Order of Ninth-Century Byzantium”, *Legacy of Achievement: Metropolitan Methodios of Boston Festal Volume on the 25th Anniversary of His Consecration to the Episcopate 1982-2007*, ed. G. Dragas (Boston, 2008), 369; S. C. Simmons, “The Seal of Approval: Visualizing Patriarchal Power and Legitimacy in Ninth-Century Constantinople”, *Athanos* 32 (2014): 20, dn. 24.
- 2 E. McGeer, J. Nesbitt ve N. Oikonomides, ed., *Catalogue of Byzantine Seals at Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum of Art*, 6 cilt (Washington, DC, 1991-2009), 6: no. 113.1.
- 3 V. Laurent, *Les sceaux byzantins du Médaillier Vatican* (Vatikan, 1962), no. 152; G. Zacos, *Byzantine Lead Seals*, 2 cilt (Basel, 1984), 2: no. 7A. Ayrıca bkz. Oikonomides, *Dated Byzantine Lead Seals*, no. 53 (Göğsündeki madalyonda İsa figürü bulunan Bakire Meryem büstü yer alır.); McGeer, Nesbitt ve Oikonomides, *Catalogue of Byzantine Seals*, 6:204-205, no: 113.1.

siyle başlayan yakarış cümlesi, arka yüzde “Yeni Roma Konstantinopolis’in başpiskoposu Photios’a” şeklinde tamamlanır. Şu ana kadar ele geçen mühürlere dayanarak patrik Photios’un dört ayrı *boulloterion* (kalıp)⁴ kullandığı düşünülmektedir. Tokat mührünün benzerleri Vitalien Laurent tarafından yayımlanan Vatikan Koleksiyonu’nda, Zacos korpusunda ve Nicolas Oikonomides’in kataloğunda bulunmaktadır. Patriğe ait farklı bir *boulloterion*’dan çıkan, dolayısıyla farklı tipolojide olan bir mühür⁵ de Laurent korpusunda yayımlanmıştır. En son olarak İoannes Leontiades, Selanik Bizans Uygarlığı Müzesi Koleksiyonu’ndaki farklı bir *boulloterion*’dan çıkan bir Photios mührünü yayımladı. Leontiades’in eserinde Vatikan ve Dumbarton Oaks koleksiyonlarında bulunan mühürlerle (Tokat mührü de dahil) aynı *boulloterion*’dan çıkan ve dolayısıyla paralel özellikler gösteren bir mührün (M-212) St. Petersburg’daki Hermitage Müzesi’nde bulunduğunu öğreniyoruz.⁶ Daha geç tarihli olması muhtemel olan bir başka Photios mührü de George Zacos ve Aleksander Végler tarafından yayımlanmıştır.⁷ Photios’un farklı tipolojideki mühürlerini patriklik makamında bulunduğu iki dönemden hangisinde kullandığını bilmiyoruz. Bilindiği üzere, Photios, Bizans siyasetini uzun süre meşgul ederek dinsel ve sosyal karışıklığa sebep olan İkonoklazma devresinin sona ermesinden sonraki devirde (MS 858-867 ve 877-886 yılları arasında) iki kez patriklik makamına getirilmiş bir şahsiyettir. Asil ve seçkin bir ailenin mensubu⁸ olan Photios, sivil bürokraside kariyer yaptı.⁹ Se-

4 ODB 1:1858.

5 V. Laurent, *Le corpus des sceaux de l'Empire byzantin*, c. 5, *L'Église. Première partie, 1. L'Église de Constantinople. A. La hiérarchie* (Paris, 1963), 8-9, no. 9.

6 İ. Leontiades, *Μολυβδόβουλλα του Μουσείου Βυζαντινού Πολιτισμού Θεσσαλονίκης* (Selanik, 2006), no. 79, s. 191-192, dn. 485.

7 G. Zacos ve A. Végler, *Patriarchal Lead Seals of the Years 552-1450* (İstanbul, 1986), no. 7; W. Seibt, “Die Darstellung der Theotokos auf byzantinischen Bleisiegeln, besonders im 11. Jahrhundert”, *Studies in Byzantine Sigillography* 1, ed. N. Oikonomides (Washington, DC, 1987), 41, no. 16.

8 Niketas, *Vita Ignatii Patriarchae*, PG 105 (Paris, 1862), 509A: “ὁ τῶν ἀγεννῶν τε καὶ ἀνωνύμων, ἀλλὰ καὶ τῶν εὐγενῶν κατὰ σάρκα καὶ περιφανῶν.”

9 Pseudo-Symeon’a göre Photios’un dedesi Zacharias, babasının adı Sergios idi. Annesi eskiden rahibeydi. Bkz. Pseudo-Symeon, *Chronographia*, ed. I. Bekker (Bonn, 1838), 668. Theophanes Continuatus ise Photios’un anne (Eirene) tarafından imparatorluk ai-

nato'nun önde gelen figürlerinden biriydi; aldığı mükemmel eğitim, keskin zekâsı ve politik becerileriyle sıvrılmıştı.¹⁰ Ortodoks dünyadaki en yüksek ruhanî makama çıkmadan önce Araplara gönderilen bir elçilik heyetinde yer aldı (yak. 838).¹¹

858 yılında İmparator (Sarhoş) III. Mikhael (hük. 842-867) adına idarenin iplerini elinde tutan dayısı *Caesar* Bardas tarafından sürgüne gönderilen İgnatios'un (847-858 ve 867-877) yerine patrik olarak atandığında *protospatharios* unvanına sahip olan sivil bir bürokrattı. İmparatorluk arşivlerinden sorumlu bir *protoasekretis* (kâtip)¹² idi.¹³ Ruhban sınıfından değildi ve Kilise Kanonu'na göre rahip olmayan birinin patrik olması kabul edilemez bir durumdu. Ancak bu mesele de derhal halledildi: Patrik olabilmesi için altı

lesiyle sıhriyet bağları olduğunu, dayısı Sergios'un İmparatoriçe Theodora'nın kız kardeşi Eirene ile evlendiğini ve Photios'un bu evlilikten iki kuzeni (Stephanos ve Bardas) olduğunu kaydediyor. Bkz. Theophanes Continuatus, *Chronographia*, ed. I. Bekker (Bonn, 1838), 174.23-175.8. Ahrweiler'e göre Photios, Patrik Tarasios'un (784-806) yeğenidir. Bkz. H. Ahrweiler, "Sur la carrière de Photius avant son patriarcat", *BZ* 58.2 (1965): 348-363, özellikle 350-351 ve 361.

10 Ioannes Diakon, *Vita Iosephi Hymnographi*, PG 105 (Paris, 1862), 940-976, özellikle 968D-969A.

11 Ahrweiler, "Photius", 356-361.

12 *Asekretes* (Latince *a secretis*), sarayda imparatorun resmî yazışmalarından sorumlu görevli idi. Çoğunlukla MS 6. ve 7. yüzyıl mühürlerine yansıyan bu görevli 12. yüzyıldan sonra ortadan kalkmış görünüyor. Hiyerarşide *notarios*un üzerinde olan bu görevliler Hipodrom'un kapalı bölümünde kendilerine ayrılan özel yerlerde otururlardı. N. Oikonomidès, *Les listes de préséance byzantines des IXe et Xe siècles* (Paris, 1972), 317; ODB 1:204.

13 Niketas, *Vita Ignatii* 509A: "Φώτιον πρωτοσπάθαριόν τε ὄντα καὶ πρωτοασκητήν εἰς ἀρχιερέα τῆς βασιλίδος προχειρίζονται", krs. Leo Grammaticus, *Chronographia*, ed. I. Bekker (Bonn, 1842), 240: "Φώτιον πατριάρχην ἀντ' αὐτοῦ χειροτονεῖ, πρωτοασκητήν ὄντα κατ' ἐκεῖνο καιροῦ καὶ λογιώτατον πάνυ"; Georgius Monachus Continuatus, *Chronographia*, ed. I. Bekker (Bonn, 1842), 826; Pseudo-Symeon, *Chronographia*, ed. Bekker, 668, 671; Theophanes Continuatus, *Chronographia*, ed. Bekker, 195: "Φωτίῳ ἐπὶ σοφίᾳ μὲν ὄντι γνωρίμῳ ἀνδρὶ, κοσμηκῆς δὲ τάξεως ἀντιπαιουμένῳ καὶ τὴν τοῦ πρωτοασκητῆς δεδραγμένῳ τιμῇν, τὸν θρόνον ἐδίδου τῆς Κωνσταντινουπόλεως"; Ioannes Zonaras, *Epitome Historiarum*, libri XIII-XVIII, ed. Th. Büttner-Wobst (Bonn, 1897), 35: "προχειρίζεται δὲ πατριάρχην τὸν Φώτιον, ἄνδρα τὸν ἐπὶ τῶν πρωτοασκητῆς τότε τυγχάνοντα καὶ ἐν λόγοις ὀνομαστότατον"; Anonim, *Vita Nicolai Studitae*, PG 105 (Paris, 1862), 908B: "οὗτοι προβάλλονταί τινα, Φώτιον μὲν προσαγορευόμενον πρωτοασκητῆς τότε ὑπάρχοντα, ἐπ' εὐλαβείᾳ δὲ καὶ γνώσει πολλῇ φημιζόμενον: ὃνπερ εὐθὺς ἀποκαρθῆναι κελεύσαντες, τὰ τῆς ἀρχιερωσύνης περσεβεία μεταχειρίζονται."

gün içinde rahipliğin bütün aşamalarından geçirildiği söyleniyor; ilk gün keşiş (μοναχός), ikinci gün lektör (okuyucu/ἀναγνώστης), üçüncü gün *diakonos* yardımcısı (ὑποδιάκονος), dördüncü gün *diakonos* (διάκονος), beşinci gün kıdemli rahip (πρεσβύτερος) ve altıncı gün patrik olarak kabul edildi (τῷ ἱερατικῷ προσβάς θρόνῳ). Makama atandığı gün 858 yılının 25 Aralık günü (İsa Mesih'in doğum günü) idi.¹⁴ İgnatios, Photios'un meşru yollarla patrik seçilmediğini gerekçe göstererek makamına iadesini istedi. Bu olay, İgnatios ile Photios arasındaki uzun soluklu anlaşmazlığın başlangıcını oluşturacaktı.¹⁵ Photios'un atanması bir *simoni* olarak kabul ediliyordu.¹⁶

Niketas'ın kaleme aldığı *İgnatios'un Yaşamöyküsü* (*Vita Ignatii*), Photios'u, yok etmek için komplolar kurduğu İgnatios'un baş düşmanı olarak göstermektedir.¹⁷ Buna göre, makama ilk atandığında selefine adaletle muamele edeceğine söz vermesine rağmen iki ay sonra hakkında ihanet suçlamasıyla soruşturma başlattı.¹⁸ 861 yılında başkentteki Hagioi Apostoloi (Havariyun) Kilisesi'nde topladığı konsilde Midilli Adası'nda sürgünde bulunan İgnatios'un azledildiğini ve aforoz edildiğini ilan etti.¹⁹ İgnatios'u ruhban sınıfından çıkaran Photios,²⁰ iddialarını güçlendirmek için güya İgnatios'un kendi ağzından yazılmış ve Kilise Kanonu hukukunun dışında patrik seçildiğini kabul ettiği 847 yılına ait bir mahkeme kararını öne sürdü.²¹

Liber Pontificalis'e göre, Papa Nicolaus, Photios'un ruhban sınıfından olmadığını altını çizerek ("ex laicis et ex militia") onun

14 Niketas, *Vita Ignatii* 512A.

15 ODB 3:1669; F. Dvornik, *The Photian Schism: History and Legend* (Cambridge, 1948), 50.

16 P. Karlin-Hayter, "Gregory of Syracuse, Ignatios and Photios", *Iconoclasm: Papers Given at the Ninth Spring Symposium of Byzantine Studies, University of Birmingham, March 1975*, ed. A. Bryer ve J. Herrin (Birmingham, 1977), 143. İgnatios ile Photios arasındaki siyasi gerilim için ayrıca bkz. Dvornik, *Photian Schism*, 1-70. *Simoni* kavramı hakkında bkz. ODB 3:1901-1902.

17 Niketas, *Vita Ignatii* 512D-513A, 528D.

18 Niketas, *Vita Ignatii* 513A.

19 Niketas, *Vita Ignatii* 513D.

20 Niketas, *Vita Ignatii* 517B-520D.

21 Niketas, *Vita Ignatii* 521C-D.

İgnatios'un yerine Kilise Kanonu'na aykırı bir şekilde patrik yapıldığını düşünüyordu. İmparator III. Mikhael, papanın desteğini kazanmayı ümit ederek onu 861 yılında Konstantinopolis'te toplanan konsile temsilciler göndermeye davet etti. Ancak sonradan, Bizans başkentine gönderdiği legatlarının (elçilerinin) Photios'tan rüşvet alarak İgnatios'un azledilmesi ve Photios'un atanmasının kabul edilmesi yönünde oy kullandıklarını öğrenmesi Papa Nicolaus'u kızdırmıştı.²² Nicolaus, İmparator III. Mikhael'e ve Photios'a konsil kararını kınayan öfkeli mektuplar yazdı.²³ *Liber Pontificalis*'in verdiği bu bilgiler, Papa'nın Zacharias ve Radoalt isimli temsilcilerini mahkûm, patrik ve patrikle birlikte hareket eden herkesi aforoz ettiğinden bahseden kayıtlarla tamamlanmaktadır.²⁴ Photios'un sefeinin ihanetinin kanıtı olarak Nicolaus'a mektuplar göndermesi de sahte olduklarının anlaşılması yüzünden boşuna bir çaba olarak kaldı.²⁵

Bunun üzerine Photios, MS 867 yılında başkentte Papa Nicolaus'u makamından indiren ve lanetleyen bir konsil topladı. Bununla da yetinmeyerek kararını uygulaması için Frank imparatoru II. Louis'ye (hük. MS 850-875) elçiler göndererek onu kendi tarafına çekmeye çalıştı. Ancak bu çabası, İmparator III. Mikhael'in sarayda bir suikasta kurban gitmesi (23 Eylül 867) ve halefi Basileios'un elçileri acilen geri çağırması yüzünden boşa çıktı.²⁶

Tarihler 23 Kasım 867'yi gösterdiğinde bu kez sürgüne gönderilen Photios olacak ve İgnatios yeniden patrik tayin edilecekti. III. Mikhael'in ölümünün ertesi günü (24 Eylül), yeni imparator I. Basileios (hük. MS 867-886) Photios'u azletti ve derhal Skepe Manastırı'na sürgün etti.²⁷ Ertesi gün de İgnatios'u geri dönmeye davet etti.²⁸ *Liber Pontificalis* de III. Mikhael'in ölümünden hemen

22 *Liber Pontificalis. Texte, Introduction et Commentaire.* vol. 2, ed. L. Duchesne (Paris, 1892), Bölüm CVII, s. 154-155, 158-159, 165.

23 *Liber Pontificalis* 107.41, 70-72, 75.

24 Niketas, *Vita Ignatii* 525C-D.

25 Niketas, *Vita Ignatii* 528D-529C.

26 Niketas, *Vita Ignatii* 537B-540A.

27 Niketas, *Vita Ignatii* 540B: "τοῦ πατριαρχικοῦ θρόνου τὸν Φώτιον καταβιβάζει, καὶ ἐν μοναστηρίῳ πλὴν καλουμένῳ Σκέπη τοῦτον εὐθὺς ὑπερορίζει."

28 Niketas, *Vita Ignatii* 572D-573A.

sonra Photios'un görevden alındığı ve yerine İgnatios'un atandığı yönündeki bilgileri doğruluyor.²⁹

Patriklik sarayından ayrılırken, Photios ve takipçileri, İgnatios'u azleden 861 yılı konsili ile Roma piskoposunu azleden ve Photios'un komplo ve yalanlarını açığa vuran 867 yılı konsilinin kayıtlarını saklamaya çalışırken yakalandılar.³⁰ İgnatios, görevine döndükten sonra, Photios'u ve onun atadığı rahiplerin yanı sıra ruhanî konularda onunla iletişim kuran herkesi uzaklaştırdı.³¹ 869/870 tarihinde Konstantinopolis'te bir konsil toplanarak Photios resmen kınandı ve lanetlendi.³² Niketas'ın yazdıklarına bakılırsa, Photios, sürgünde geçirdiği on yıl boyunca İgnatios'a karşı planlar yaptı ve İmparator Basileios'un lütfunu kazanmaya çalıştı.³³ Niketas'ın iddiasına göre eski parşömen üzerine antik karakterlerle yazılmış (γράμμασιν Ἀλεξανδρινοῖς), imparatorun soyunu yücelten bir soyağacı çıkarmak için bir plan hazırladığı söylenir; Theophanes adlı bir rahip ile birlikte bunu imparatorluk kütüphanesinden kendi üretti (τῇ μεγάλῃ τοῦτο τοῦ παλατίου ἀποτίθεται βιβλιοθήκῃ) ve kaleme aldığı metindeki yorumuyla Basileios'u o derece etkiledi ki imparator onu sürgünden geri çağırdı ve huzuruna kabul etti.³⁴

Photios'u tamamen gözden çıkarmayan I. Basileios, onu çocuklarının öğretmeni olarak atadı. Niketas, son derece suçlayıcı ifadelerle bundan sonra sarayda sık sık boy gösteren Photios'un "imparator Basileios'a daha da yaltaklandığını" kaydediyor. Yine taraf tutan bir ifadeyle, Theodoros Santabarenos'un yardımıyla İgnatios'u kovmak ve makamına geri gelmek için uğraştığını; bunun imkânsız olduğunu anladığında, İgnatios'u, geçmişte ruhanî konularda aldığı kararların geçerliliğini kabul etmesi için ikna etmeye çalıştığını (φανερῶς εἰς ἱερωσύνην παρὰ τοῦ ἁγίου δεχθῆναι) ancak çabalarının sonuç vermediğini yazıyor. Bu kayıttan anlaşıldığına göre, Magnaura Sarayı'nda ikamet eden Photios, *eksarkhos*ları

29 *Liber Pontificalis* 107.76.

30 Niketas, *Vita Ignatii* 540B-541D.

31 Niketas, *Vita Ignatii* 572D-573A; 544B: "εἰργει μὲν τῆς ἱεράς λειτουργίας."

32 Niketas, *Vita Ignatii* 544D-545D: "καθαροῦσί τε τοῦτον καὶ ἀναθεματίζουσιν."

33 Niketas, *Vita Ignatii* 565C.

34 Niketas, *Vita Ignatii* 565C-568B.

(manastırların başkeşişleri kastediliyor olmalı) tayin etmek gibi görevleri yerine getirdiği piskoposluk makamında kaldı.³⁵

İgnatios, 23 Ekim 877 tarihinde öldü. Photios, üç gün sonra yeniden patrik atandı.³⁶ Bir yandan selefinin aziz ilan edilmesinde önemli rol oynadı. Diğer yandan, İgnatios'un adamlarını sürgün etmekle işe başladı. Yeniden patrik atanmasına karşı çıkanları hediye, rüşvet, unvan bağışı ve makam teklifleriyle yanına çekmeye çalıştı. Ayak direyenler, gazabına uğradı. Photios, bu adamları cezalandırmak üzere akrabalarından *droungarios tēs viglas*³⁷ Leo'ya teslim etti.³⁸ Papa VIII. İoannes'in (MS 872-882) tepkisinden çekindiği için, ona bir mektup yazarak görevine kendi isteği dışında devam etmeye zorlandığını açıkladı. Mektubuna herhalde onu Konstantinopolis başpiskoposu olarak gösteren bir mühür eşlik ediyordu. Theodoros, Amphilokhios ve Gregorios başta olmak üzere taraftarlarını piskoposluklara atadı. Gregorios, kısa süre sonra öldüğünde, Photios ona olan minnettarlığını düzenlediği özel bir törenle gösterdi. İmparator Basileios'un oğlu Konstantinos öldüğünde, onu aziz ilan etti. İmparator I. Basileios'un Photios'un yardımcısı (*synkellos*) olarak görev yapan oğlu Stephanos'un eğitimi onun sorumluluğuna verilmişti. Photios, Basileios'un oğlu ve halefi VI. Leo (hük. MS 886-912) döneminde Ayasofya'da Andreas ve İoannes Hagiopolites'in yönettiği suçlamaların hedefi oldu. Theodoros Santabarenos ile birlikte sorgulama için Pegai Sarayı'na alın-

35 Niketas, *Vita Ignatii* 569A.

36 Niketas, *Vita Ignatii* 569B: “καὶ τὸν πατριαρχικὸν ἐπικαταλαμβάνει θρόνον.”

37 *Droungarios* (δρουγγάριος): Bizans kaynaklarında ilk defa MS 7. yüzyılın sonu ve 8. yüzyılın başlarında bahsi geçen bu görevli orduda *strategosun* ve *tourmarchesin* astı idi. *Themalardaki* 1.000 kişilik birliklerin (*droungos*) komutanları askerî hiyerarşide görece yüksek olan bu unvanla anılırdı. *Droungarios tēs Viglas* (δρουγγάριος τῆς βίγλας): Kaynaklarca ilk defa MS 8. yüzyılın başlarında bahsedilmeye başlanan bu komutanlar vigla ya da *arithmos* denilen birliklerin (*tagmata*) başındaydı. Savaşlar sırasında ve barış zamanı sarayda imparatorların güvenliği bu görevlinin sorumluluğundaydı. 10. yüzyılda *droungarios tēs Viglas* rütbesine generaller ve aristokratik ailelerin mensupları ile imparatorun güvenini kazanmış aktif görevdeki subaylar getirilirdi. Asları arasında *topoteretes*, *chartoularios*, *komes/komites* (kontlar) ve *akolouthos* gibi *tagmada* görev yapan görevliler bulunuyordu. Bkz. ODB 1:663.

38 Niketas, *Vita Ignatii* 569B-572A.

di.³⁹ İddiaya göre, Photios, İmparator Basileios'u oğlu Leo'yu kör ederek kendi akrabalarından birini imparator yapmaya ikna etmek için Theodoros ile birlikte planlar yapmıştı. Senato, önce plandan bahsedip sonra reddeden Theodoros'u cezalandırırken, aleyhinde yeterli delil bulamadığı Photios'u sürgüne gönderdi.⁴⁰ Photios, Bizans kroniklerine göre Armeniakon arazisinde bulunan Gordon ya da Bordon Manastırı'na sürgün edildi.⁴¹ Pseudo-Symeon'a göre, bu manastırda öldü.⁴² Tarihî kaynaklar ölüm tarihiyle ilgili bilgi veremese de Photios'un anısı Ortodoks Kilisesi'nce 6 Şubat'taki yortu gününde yaşatılmaya devam etti. Aziz Photios Yortusu, Konstantinopolis'in Eremias semtindeki İoannes Prodromos Manastırı'nda kutlanmaya başlandı.⁴³

İgnatios'un ruhban sınıfından olmadığı için Ortodoksinin en yüksek dinsel makamına atanmasının meşru olmadığı yönündeki suçlamaları karşısında Photios da bunları boşa çıkarabilmek, makamındaki meşruiyetini ve otoritesini sağlamlaştırmak amacıyla rakibine karşı bir kampanya başlattı. Bunu başvurduğu sözlü, yazılı ve görsel araçlar vasıtasıyla rakibini Ortodoksinin düşmanı bir İkonoklast olarak göstererek başardı.⁴⁴ Patriğin yazışmalarına eşlik eden mühürlerde kullanılan ikonografik unsurlar, sembol ve unvanlar, onun amacına ulaşmasında mükemmel bir araç işlevi gördü: Mühürlerinin

39 Theophanes Continuatus, *Chronographia*, ed. Bekker, 354-356; krş. Pseudo-Symeon, *Chronographia*, ed. Bekker, 700-701.

40 Theophanes Continuatus, *Chronographia*, ed. Bekker, 354-356; krş. Pseudo-Symeon, *Chronographia*, ed. Bekker, 700-701.

41 Bkz. Theophanes Continuatus, *Chronographia*, ed. Bekker, 353-354, krş. Pseudo-Symeon, *Chronographia*, ed. Bekker, 700; Georgius Monachus Continuatus, Armenianoı Manastırı olarak kaydettiği bu manastırın Bordon adıyla da bilindiğini yazıyor. Bkz. Georgius Monachus Continuatus, *Chronographia*, ed. Bekker, 849.

42 Pseudo-Symeon, *Chronographia*, ed. Bekker, 700: "ἐνθα καὶ τελευτῶ." Bu bilgi, bu olayları anlatan ve tamamen aynı orijinal kaynağa dayanan diğer kaynaklar tarafından doğrulanmamıştır.

43 *Synaxarium Ecclesiae Constantinopolitanae*, ed. H. Delehaye (Brüksel, 1902), col. 448. Ayrıca bkz. ODB 3:1669; R.-J. Lilie ve diğ., ed., *Prosopographie der mittelbyzantinischen Zeit* (New York, 2000), 3: no. 6253.

44 C. Mango, "The Liquidation of Iconoclasm and the Patriarch Photios", *Iconoclasm: Papers Given at the Ninth Spring Symposium of Byzantine Studies, University of Birmingham, March 1975*, ed. A. Bryer ve J. Herrin (Birmingham, 1977), 140. Ayrıca bkz. Simmons, "Seal of Approval", 17.

ön yüzünde İsa figürünü tercih eden İgnatios'un⁴⁵ tersine Theotokos Hodegetria figürünü kullanan Photios, Konstantinopolis patriklerinin⁴⁶ bağlı kaldıkları Ortodoks geleneği takip ettiğini de göstermek

45 Bildiğimiz kadarıyla Patrik İgnatios'a ait iki farklı tipte üç adet mühür günümüze kadar ulaşabildi. İki dönem patriklik tahtına oturan İgnatios'a ait mühürlerin hangi döneme ait olduklarını belirlemek mümkün olmasa da tipolojik olarak çok az değişiklik gösterdikleri görülür. Her birinin ön yüzünde sağ eliyle teslis işareti yapan ve sol elinde İncil tutan İsa büstü ya da ayakta duran İsa figürü dikkati çeker. Ön yüzdeki yazıtlarda ya "İsa Mesih, Efendi, yol göster" ya da "Tanrı(m), yol göster" şeklinde başlayan yakarış cümlesi, arka yüzdeki "Yeni Roma Konstantinopolis'in başpiskoposu İgnatios'a" ibaresiyle tamamlanır. İgnatios mühürleri için bkz. Zacos, *Byzantine Lead Seals*, 2: no. 6; Laurent, *Corpus*, 5.1: no. 5 ve 6; McGeer, Nesbitt ve Oikonomides, *Catalogue of Byzantine Seals*, 6: no. 112.1; Oikonomides, *Dated Byzantine Lead Seals*, no. 51 ve 52. Cotsonis, İgnatios'un İsa figürünü tercih etmesinin nedeninin ailesinin imparatorluk makamıyla olan bağlantılarını kullanarak kendi meşruiyetini ve otoritesini geliştirmek olduğunu öne sürdü; bkz. J. A. Cotsonis, "The Imagery of Patriarch Ignatios's Lead Seals and the *Rota Fortunae* of Ninth-Century Byzantine Ecclesio-Political Policies", *Servant of the Gospel: Studies in Honor of His-All Holiness Ecumenical Patriarch Bartholomew*, ed. T. Fitzgerald (Brookline, 2011), 53-55, 65. İmparator III. Mikhael'in mühüründeki gibi İsa tasviri bu dönem ve sonrasında devam eden teamüle göre sadece imparator mühürlerinde kullanılabiliyordu. İgnatios'un mühüründeki İsa büstünün İmparator Mikhael'in mühüründeki ile aynı olduğuna dikkat çeken Simmons, dönemin gergin siyasi atmosferinde, Bizans Kilisesi'nde yeniliğin sapkınlıkla eşanlamlı kabul edildiği gerçeğinden hareketle alışılmadık bir harekete ya da inanca yönelik her türlü eğilimin politik düşmanların aleyhte kullanılabileceği bir silaha dönüşebileceğinin altını çiziyor. Bkz. Simmons, "Seal of Approval", 20, dn. 26-27. Ayrıca bkz. P. Magdalino, "Observations on the Nea Ekklesia of Basil I", *JbÖByz* 37 (1987): 53. İgnatios, mühürlerinde İsa figürüne yer veren tek patriktir; bkz. Cotsonis, "Imagery of Patriarch Ignatios", 53-55; Simmons, "Seal of Approval", 19-20, dn. 12-14.

46 Konstantinopolis patriklerinin mühürler ve konsil kayıtları gibi belgeler üzerinde kullandıkları unvanlar, MS 4. yüzyıldan 13. yüzyıla kadarki dönemde farklılıklar göstermektedir. MS 4. yüzyıldan itibaren sürekli olarak Konstantinopolis piskoposu (ἐπίσκοπος Κωνσταντινουπόλεως) ve Konstantinopolis başpiskoposu (ἀρχιεπίσκοπος Κωνσταντινουπόλεως) unvanlarını kullanırlarken MS 9. yüzyılda Patrik Photios ile birlikte bu unvanlara yeni ilaveler yaptıkları görülmektedir. Yeni Roma Konstantinopolisi'nin başpiskoposu (ἀρχιεπίσκοπος Κωνσταντινουπόλεως Νέας Ρώμης) ve Yeni Roma Konstantinopolisi'nin başpiskoposu ve ekümenik (evrensel) patrik (ἀρχιεπίσκοπος Κωνσταντινουπόλεως Νέας Ρώμης καὶ οἰκουμενικός πατριάρχης) gibi. Bu değişim, Bizans başkentinde imparatorun himayesinde bulunan bu dinî liderlerin kendilerini Hristiyan evreninin en önemli figürleri kabul eden Roma, İskenderiye, Antakya ve Kudüs kiliselerinin başındaki mevkidaşları karşısında eşitler arasında birinci (*primus inter pares*) konuma koyduklarını göstermektedir. Simmons, İgnatios'un Yeni Roma başpiskoposu unvanını sahiplenen Photios'un böylece Konstantinopolis'in Roma, Antakya, İskenderiye ve Kudüs kiliselerine üstünlüğü iddiasını sürdürdüğünü ileri sürüyor. Bkz. Simmons, "Seal of Approval", 20, dn. 29. Yine de Photios'un bu unvanı kullanmasının Papa I. Nicolaus'un Roma'nın üstünlüğü iddiasına doğrudan bir meydan

istedi.⁴⁷ Bunu yaparken de İgnatios'un selefi Methodios'un (MS 843-847)⁴⁸ mühürlerindeki⁴⁹ Bakire Meryem'in tasvir tiplerinden biri olan ve Bebek İsa'ya yol gösteren Hodegetria figürüne eşlik eden "En Kutsal Theotokos (Tanrı'nın Anası), yardım et" tabirini kullandı. Bu bakımdan Photios'un Hodegetria'ya ek olarak Methodios gibi "En Kutsal" yazıtını kullanması, kendisini saygın İkonofil patriğin meşru halefi olarak tanımlamak yönünde bilinçli bir seçimdi. Patrik, "En Kutsal" lakabını kullanarak Hodegetria'nın İkonofil parti için önemini de artırdı.⁵⁰ (Bununla birlikte Photios, kendisini Konstantinopolis başpiskoposu, makam yeri Konstantinopolis'i de "Yeni Roma" olarak tanımlayan İgnatios'un örneğini izledi.⁵¹ Böylece, kendi patrik kimliğini oluşturmak ve meşruiyetini desteklemek için Methodios ve İgnatios'un mühürlerinin belirli yönlerini taklit etmiş oldu.) Bununla selefini yok saymak, kendisini İgnatios'un değil Methodios'un halefi olarak göstermek istedi. Böyle bir "kampan-

okuma olduğu görüşü hâlâ tartışmalıdır. Çünkü bu unvan ilk defa Patrik VII. İoannes Grammatikos (837-843) tarafından kullanılmıştır. Bkz. Zacos, *Byzantine Lead Seals*, 2: no. 4; Laurent, Konstantinopolis'in Yeni Roma olarak tanımlanmasını Photios'un Roma'daki Papa'ya olan saldırgan tutumuna bağlamaktadır. Bkz. Laurent, *Corpus*, 5.1: XVII; Zacos ve Végler, *Patriarchal Lead Seals*, 6. Leontiadès, Yeni Roma tabiri ilk kez İoannes Grammatikos tarafından kullanıldıysa, Bizans başkentinin Yeni Roma olarak nitelendirilmesinin Photios'un Papalığa yönelik saldırgan tutumuyla ilgisi olmadığını belirtmektedir. Bkz. Leontiadès, *Μολυβδόβουλλα*, 187, dn. 401-403.

47 Simmons, "Seal of Approval", 18-20, dn. 16.

48 Methodios'un 843 yılında İmparator III. Mikhael tarafından patrikliğe atanması hakkında bkz. Karlin-Hayter, "Gregory of Syracuse", 143.

49 Patrik Methodios'a ait mühürler İkonoklast hareketin 843 yılında sona ermesinden sonra kurulan İkonofil (ikona taraftarı) geleneğin iyi bir örneğini sunmasının dışında İgnatios ile Photios mühürlerinin karşılaştırılabilmesine de imkân sağlamaktadır. Günümüze sadece ikisi ulaşan Methodios mühürlerinin ön yüzünde (Bakire Meryem) Hodegetria ikonografisi, ayakta durarak Bebek İsa'yı göğsünde tutan ve sağ eliyle ona yol gösteren Theotokos figürü görülür. Ön yüzdeki yazıtta Bakire Meryem'e hitap eden yakarış cümlesi ("En Kutsal Theotokos, yardım et!"), arka yüzde "Konstantinopolis Piskoposu, Tanrı'nın kulunun kulu Methodios'a" ibaresiyle tamamlanır. Methodios mühürleri için bkz. G. Zacos ve A. Végler, *Patriarchal Lead Seals of the Years 552-1450* (İstanbul, 1986), no. 3, figür 1, s. 6-7. Oikonomides, *Dated Byzantine Lead Seals*, no. 50; Cotsonis, "Imagery of Patriarch Methodios", 374. Ayrıca bkz. Simmons, "Seal of Approval", 20, dn. 10. ve 11.

50 Cotsonis, mühürlerinde Hodegetria figürünün yanında "En Kutsal" tabirini kullanan ilk patriğin Methodios olduğuna dikkat çekti. Bkz. Cotsonis, "Imagery of Patriarch Methodios", 374; Simmons, "Seal of Approval", 20, dn. 10, 15 ve 22.

51 Cotsonis, "Imagery of Patriarch Methodios", 374.

ya” ile halefleri tarafından da izlenen ikona taraftarı (İkonofil) bir görsel gelenek oluşturdu ve makamındaki meşruiyetini sağlamlaştırmayı başardı.⁵² Photios, böyle bir görsel malzemeyle İgnatios’tan net bir şekilde ayrılarak kendisini Methodios’un İkonoklazma karşıtı politikalarını izleyen bir ruhanî lider olarak göstermeye çalıştı. Nitekim Methodios, kaynaklara ilk icraatı kilise hiyerarşisinin tüm kademelerinden eski İkonoklastları ya da İkonoklastlarla bağlantılı kişileri azletmek olan bir patrik olarak yansımaktadır.⁵³ İgnatios ise makama atandığında Methodios’un politikalarının çoğunu eski İkonoklastlarla barışı sağlayabilme ümidiyle bozan bir patrik olarak tanınmaktadır.⁵⁴ İgnatios’un İkonofil ve İkonoklast taraflar arasında barışı sağlamak umuduyla ikinci gruba ılımlı davranması ve Methodios’un İkonoklazma karşıtı politikalarını izlememesi, gerilime son vermek şöyle dursun, ilk grubu kızdırmıştı.⁵⁵ Photios’un Methodios’un mirasıyla olan uyumu, ona olan sadakatini ifade etmekten çok, görsel olarak rakibi İgnatios’u, selefine ve onun Ortodoksluğun İkonoklazma hareketine karşı kazandığı zafere meydan okuyan sıradışı bir patrik olarak göstermesini sağladı.⁵⁶

İmgelerin gücü, iki rakip patriğin kendilerini mühürleri aracılığıyla tanımlamasında önemli rol oynamış görünüyor. Zira her birinin imgesel seçimleri meşruiyet mesajlarını kendi hedef kitlelerine ulaştırmakta başarısız olduğunda otoriteleri tehlikeye giriyordu. İgnatios’un mühürlerinde İsa figürüne yer vermesi, Ortodoksiye olan sadakatini tam olarak gösteremedi. Bu, İgnatios’u İkonoklastlarla bağlantıları olduğu yönünde suçlayan Photios ve destekçilerinin elini güçlendirdi. İgnatios, Bizans İmparatorluğu’nun çöküşüne kadar en yaygın olarak Hodegetria formundaki Bakire Meryem’i kullanmaya devam eden haleflerince yalnız bırakıldı. Photios’un ikonografi seçimi, İkonofil patrik otoritesinin başarılı bir ifadesi oldu.⁵⁷

52 Simmons, “Seal of Approval”, 18-20, dn. 10.

53 Karlin-Hayter, “Gregory of Syracuse”, 141; Simmons, “Seal of Approval”, 20, dn. 19.

54 Karlin-Hayter, “Gregory of Syracuse”, 142; Simmons, “Seal of Approval”, 20, dn. 20.

55 Karlin-Hayter, “Gregory of Syracuse”, 142; Simmons, “Seal of Approval”, 20, dn. 21.

56 Simmons, “Seal of Approval”, 20, dn. 22.

57 G. Ostrogorsky, *History of the Byzantine State*, çev. J. Hussey (New Brunswick, 1986), 225; Simmons, “Seal of Approval”, 9, dn. 29.

Photios'un mühürlerinde ifadesini bulan "kampanya"nın arka planında o dönemde Doğu ve Batı kiliseleri arasındaki gergin ilişkiler de rol oynadı. Photios, patrik atandığı MS 858 yılında kendisini hem Batı'da hem Doğu'daki dinsel meseleler üzerinde karar verme yetkisi olan en yüksek otorite ilan etti.⁵⁸ Başpiskopos unvanını kullanan Photios, hem İgnatios'a hem ruhanî üstünlük iddiasındaki Papa I. Nicolaus'a (MS 858-867) karşı kendisinin ekümenik (evrensel) bir ruhanî otorite olduğu iddiasını güçlendirdi. İgnatios'un yandaşları, bu çekişmeyi Photios'u gayrimeşru ilan ettirmek için bir fırsat olarak görüp Papa'ya başvurdular.⁵⁹ Bu başvuruyu Ortodoks Kilisesi'ne müdahale için fırsat bilen papa da Photios'un patrik atanmasını kınamak için bir konsil topladı (MS 863).⁶⁰ İgnatios partisinin Papa Nicolaus'a başvurmasını Ortodoks Kilisesi'nin otoritesine isyan olarak gören Photios taraftarları, İgnatios'u Ortodoks inanca sadakatsizlikle suçlayarak dışlamış oluyordu. Mühürlerinde Meryem Hodegetria imgesini seçerek kendisini İkonofil ve doğru inancın savunucusu bir patrik olarak gösteren Photios, böylece hem selefine hem –başpiskopos unvanıyla– Nicolaus'a karşı üstünlüğünü ileri sürdü.⁶¹

Patrik Photios'un günümüze ulaşan 260 mektubu bulunmaktadır.⁶² Photios'un imparatorluk sınırları içindeki ya da dışındaki

58 Ostrogorsky, *History*, 225.

59 Karlin-Hayter, "Gregory of Syracuse", 142; Dvornik, *Photian Schism*, 85-88. Ayrıca bkz. M. V. Anastos, "The Papal Legates at the Council of 861 and Their Compliance with the Wishes of Emperor Michael III", *Aspects of the Mind of Byzantium: Political Theory, Theology and Ecclesiastical Relations with the See of Rome*, ed. S. Vryonis Jr. ve N. Goodhue (Burlington, VT, 2001), 185-200; Simmons, "Seal of Approval", 20, dn. 35.

60 Dvornik, *Photian Schism*, 89; Simmons, "Seal of Approval", 20, dn. 36.

61 Ostrogorsky, *History*, 225; Simmons, "Seal of Approval", 20, dn. 34.

62 Photios'un vaaz metinleri (*homiliai*) ve mektuplardan (*epistolai*) oluşan eserlerinin çoğu ilk olarak Paul Migne tarafından bir seride toplanarak Paris'te yayımlandı; bkz. PG 101-105. Baletto, Patrologia serisinde bulunmayan diğer mektupları da (tamamı 260 adet) yayımladı; bkz. J. Baletto, *Photiou Epistolai* (Londra, 1864). Papadopoulos-Kerameus, sadece ilk yirmi bir orijinal metin olmak üzere kırk beş mektubunu daha yayımladı; bkz. A. Papadopoulos-Kerameus, *S. Patris Photii Epistolæ XLV* (St. Petersburg, 1896). Aristarches, Migne edisyonunda bulunmayan vaaz metinlerini yayımladı; bkz. S. Aristarches, *Photiou logoi kai homiliai*, 2 cilt (İstanbul, 1900). Oikonomos daha eksiksiz bir şekilde "Amphilochia" metninin (Atina, 1858) edisyon-kritiğini yapmıştır.

şahıslara gönderdiği mektup ve emirnamelere eşlik eden mühürler, Ortodoksluk düşmanı ve İkonoklast olarak gösterdiği selefinin kendi aleyhindeki iddialarını geçersiz kılmak ve patriklik tahtındaki meşruiyetini sağlamlaştırmak amacıyla uyguladığı stratejide önemli araçlar olarak kullanıldı. Burada 843 yılında çocuk yaştaki İmparator III. Mikhael'in adına idareyi ele alan naibe İmparatoriçe Theodora'nın ikonalara ibadeti serbest bırakmasıyla birlikte İkonofil parti ile İkonoklast parti arasındaki çatışmanın Bizans iç siyasetinde ne kadar büyük önem kazandığı da gözler önüne serilmektedir.⁶³

Tokat Müzesi'nin envanter kayıtlarında kent sakinlerinden biri tarafından bulunarak müzeye satıldığı belirtilen Photios mührünün kent civarında ele geçtiğini düşünüyorum. Bu durum, patriğin Bizans dönemindeki adı Dokeia olan kent ve çevresindeki bölge ile iletişim halinde olduğunu gösterebilir. Bilindiği üzere Armeniakon *theması* ve Paphlagonia *theması* arasındaki sınırda yer alan Dokeia, Armeniakon *theması* arazisi içinde yer alan bir kale kentti.⁶⁴ Yazılı kaynaklarda MS 7. yüzyılda (667) askerî birliklerin yerleştirildiğinden bahsedilen Armeniakon arazisi, izleyen zamanlarda Kapadokya'dan Karadeniz'e ve Euphrates (Fırat) nehrine kadar uzanan bir idarî birime dönüştürüldü. Asker-köylülerin (*stratiotai*) *strategos* unvanlı bir komutanın idaresine verildiği bölgede on yedi adet müstahkem kale bulunmaktaydı. Başkenti Amaseia'ya 113 km uzaklıkta olan Dokeia (Tokat) da bunlardan biriydi. Bizans dünyasında eksik olmayan isyanlar ve hükümet darbeleri gibi siyasi olaylarda önemli rol oynayan ve gücünü devasa büyüklüğünden alan bu *the-*

Hergenröther ve Papadopoulos-Kerameus, eserlerinde başka patriğin kaleminden çıkan başka metinleri Photios külliyatına ekledi. Bkz. J. Hergenröther, *Monumenta græca ad Photium eiusque historiam pertinentia* (Ratisbon, 1869); Papadopoulos-Kerameus, *Monumenta græca et latina ad historiam Photii patriarchæ pertinentia*, 2 cilt (St. Petersburg, 1899-1901).

63 Simmons, "Seal of Approval", 19-20.

64 Armeniakon *theması* için bkz. Costantino Porfirogenito, *De thematibus*, ed. A. Pertusi (Roma, 1952), 65.48 ve 65.65-66. *De thematibus*, Dokeion'dan bahsetmiyor. Amaseia için bkz. *De thematibus*, 65.66. Wittek, Tokat'ın Bizans döneminde Dokeia olduğunu yazıyor; bkz. P. Wittek, "Von der byzantinischen zur türkischen Toponymie", *Byzantion* 10 (1935): 11-64. Ramsay Dokeia'yı yanlışlıkla Tosya ile özdeşleştiriyor; bkz. W. M. Ramsay, *The Historical Geography of Asia Minor* (Londra, 1890), 267.

ma, MS 9. yüzyılın ilk yarısında daraltıldı. Armeniakon'dan koparılan araziler, yeni kurulan Kharsianon, Paphlagonia ve Kapadokya *themalarının* idaresine bırakıldı. 10. yüzyılda Armeniakon arazisinden koparılan Doğu Karadeniz Bölgesi'nde de Khaldia *theması* kuruldu. Küçültülen arazisiyle ordu mevcudu ve gücü de azaltılan Armeniakon *theması*, Batı Karadeniz Bölgesi'yle sınırlandırıldı.⁶⁵

Photios'un MS 9./10. yüzyıllara kadar Dokeia'nın bulunduğu İç Pontos bölgesini içine alan Armeniakon *theması* ile bağlantısı, Bizans Kilisesi'nin İmparator III. Mikhael (hük. 842-867) devrinden itibaren Konstantinos ve Keşiş Kyrillos aracılığıyla yürüttüğü misyonerlik faaliyetleriyle Rusların ve Pontos bölgesindeki halkların Hristiyanlaştırılması meselesinden bahseden yazışmalarında ifadesini bulmaktadır.⁶⁶ Photios'un Amaseia'da *diakonos*⁶⁷ ve *chartoularios*⁶⁸ olarak görev yapan Gregorios'a yazdığı, MS 869 ila 872 yılları

65 MS 629 yılında kurulduğu düşünülen *themanın* varlığından bahseden ilk kaynak tarihçi Theophanes'tir. Bkz. Theophanes, *Chronographia*, ed. C. de Boor (Bonn, 1883-1885), 348, 352; ODB 1:177; E. Kountoura-Galake, "Θέμα Αρμενιακῶν", *Η Μικρά Ασία των Θεμάτων. Έρευνες πάνω στη γεωγραφική φυσιογνωμία και προσωπογραφία των βυζαντινών θεμάτων της Μικράς Ασίας (7^{ος}-11^{ος} αι.)*, ed. T. Lounghis (Atina, 1998), 113-161.

66 H. Ahrweiler, "Byzantine Concepts of the Foreigner: The Case of the Nomads", *Studies on the Internal Diaspora of the Byzantine Empire*, ed. H. Ahrweiler ve A. E. Laiou (Washington, DC, 1998), 7.

67 *Diakonos* (διάκονος): Kilise hiyerarşisinde başpiskoposun alt kadrosunda görevli olan, düzenli ruhban sınıfının yaşadığı manastırlarda başkeşişlere ya da seküler ruhban sınıfından piskoposlara dinî seremonilerde yardım eden rahip. Taşrada görevli piskoposa yetkisi dahilindeki idarî işlerde ve kilise mülklerinin yönetiminde yardım ederdi. Piskoposlar, *diakonoslar* sınıfından çıkardı. Bkz. V. Moustakis, "Διάκονος", *Θρησκευτική και Ηθική Εγκυκλοπαίδεια (ΘΗΕ)* (1964), 4:1156, 1159; J.-Cl. Cheynet ve diğ., *Les sceaux byzantins du musée archéologique d'Istanbul* (Istanbul, 2012), 994.

68 *Chartoularios* (χαρτουλάριος, ç. *chartoularioi*): χάρις (doküman) kelimesinden türemiş bir terimdir. Dönemden döneme değişiklik gösteren çeşitli sorumluluklara sahip bir Bizans idarî görevlisini tarif eder. MS 4. yüzyılda *chartoularioslar praefectus praetorio, magister militum* gibi eyalet ya da merkezi idareden sorumlu yüksek görevlilere hizmet etmek üzere istihdam edilen düşük rütbeli memurlardı. Bkz. G. Schlumberger, *Sigillographie de l'empire byzantin* (Paris, 1884), 461; V. Bulgarlı, *Istanbul Arkeoloji Müzesi'ndeki Bizans Kurşun Mühürleri* (Istanbul, 2007), 266. Kaynaklara *chartoularios* ile ilgili yansıyan ilk bilgi MS 7. yüzyıla ait Aziz Artemios'un *Mucizeleri* adlı metinedir. Bkz. A. Papadopoulos-Kerameus, *Noctes Petropolitanae* (St. Petersburg, 1913), 23-29. MS 9. ve 10. yüzyıllarda, *chartoularioslar* Bizans başkentinde ve eyaletlerdeki (*genikon, stratotikon ve dromon* gibi) idarî bürolarda görevli maliyeden ve arşivden sorumlu yetkililer idi. Ruhban sınıfının farklı seviyelerdeki temsilcilerine hizmet eden *charto-*

rı arasına tarihlenen üç mektup bu konuda aydınlatıcıdır.⁶⁹ Photios, ayrıca Armeniakon *theması*nda *strategos* olan *Patrikios* Theophylaktos'a da 26 Mayıs 866 ile 23 Eylül 867 arasına tarihlenen bir mektup yazmıştır. Patriğin üslubundan yakın arkadaşı olduğu anlaşılan Theophylaktos'a yetki alanındaki bölgeden bir kişiyi saygın olmayan davranışlarından dolayı şikâyet ettiği görülüyor. Ondan yardımsever kisvesine bürünmüş ve büyük bir ihanet içindeki bu ortak düşmanı teşhir etmesini istiyor.⁷⁰ Theophylaktos'un adı 869-870 yıllarında Konstantinopolis'te toplanan Sekizinci Ekümenik Konsil'in kayıtlarında da geçmektedir.⁷¹ Bu sayede onun konsilin güvenliğini sağlayan askerî birliğin başında olduğu anlaşılıyor.

Photios'un Armenia bölgesiyle bağlantısını gösteren başka epistolografik kaynaklar da mevcuttur.⁷² Ermeni Kilisesi'nin başı (*kat'olikos*) Zak'aria'ya hitaben yazılmış ve Patrik Photios'a atfedilen bir mektup bunun delilidir. Patriğin mektubun hitap kısmında Zak'aria'yı Aziz Thaddeus'un halefi olarak selamlaması ve

phylaksın benzer görevleri olması iki terim arasında karışıklığa neden olmuştur. Bkz. J. Darrouzès, *Recherches sur les officia de l'église Byzantine* (Paris, 1970), 20. Merkezi bürokraside bir *chartoularios*, *sakellon* ya da *vestiarion* diye adlandırılan büroların en yüksek amiri olabilirdi. Bazı mühürler, 10. yüzyılın sonundan itibaren *genikon* ve *stratikon* teşkilatında görevli bir *chartoulariosun* *mezas chartoularios* unvanını taşıdığını göstermektedir. *Chartoularioslar* savaş zamanı orduya komuta bile edebilirlerdi; 12. yüzyılda askerî sorumluluklar verilen bazı önemli kişiler *chartoularios* gibi unvanlarla taltif edildiler. 13. yüzyıldan itibaren *mezas chartoularios* yüksek rütbeli bir memurdu. Efendisinin atına yol göstermekle sorumlu protostrator gibi *chartoularios* da imparatorun maiyetindeki önemli görevlilerden biri idi. Bkz. J. B. Bury, *The Imperial Administrative System in the Ninth Century, with a Revised Text of Kletorologion of Philotheos* (Oxford, 1911), 83; R. Guillard, *Titres et fonctions de l'Empire byzantin* (Londra, 1976), lev. XVIII, 405-426; Ayrıca bkz. ODB 1:416.

69 B. Laourdas ve L. G. Westerink, ed., *Photii Epistulae et Amphilochia*, c. 1, *Epistularum pars prima* (Leipzig, 1983), no. 100, 137-138, no. 101, 138 ve no. 102.

70 Age., no. 21, 72-73; V. Grumel, *Les registres des actes du patriarchat de Constantinople*, 7 fasikül (İstanbul, 1936), 1.2: no. 567; PG 102: ep. III. 6, 929-932.

71 G. D. Mansi, *Sacrorum Conciliorum Nova et Amplissima Collectio*, c. 16 (Venedik, 1775), 18B: "Theophylacto laudabilissimo patricio."

72 Photios'un Zak'aria ile yazışmaları hakkında bkz. Grumel, *Regestes*, 1.2: no. 473 (s. 84-85); no. 481 (s. 88-90), no. 515-516 (s. 103-105), no. 548 (s. 119-120); J. Darrouzès, "Deux lettres inédites de Photius aux arméniens", *REB* 29 (1971): 138, 155-156 ve 156, dn. 1; ayrıca bkz. N. G. Garsoïan, "The Problem of Armenian Integration into the Byzantine Empire", *Studies on the Internal Diaspora of the Byzantine Empire*, ed. H. Ahrweiler ve A. E. Laiou (Washington, DC, 1998), 73, dn. 86.

üstü kapalı bir şekilde Ermeni Kilisesi'nin apostolik bir kurum olarak bağımsız statüsünün (*autokefalos*) tanındığını göstermesinin yanında Ermeni doktrininin gerçekte Ortodoks Bizanslılarınkı ile uyumlu olduğunu ifade etmesi, bir süredir ilişkileri gergin olan taraflar arasında yeniden diyalogun başladığına işaret etmektedir.⁷³ Photios'a ait olan mühür, Dokeia'yı (Tokat) da içine alan Armenia-kon *themasının* kapsadığı bölgede bulunmuş olması ve bağlı olduğu mektubun (muhabatı kim olursa olsun) patriğin bölgeyle yakın ilişkisini aktaran yazılı kaynakların verdiği bilgileri desteklemesi bakımından önem arz etmektedir.

2) I. Nikolaos (Mystikos), Konstantinopolis Patriği (MS 901-907 ve 912-925)

Hierapolis Müzesi, envanter no. E4135. Bulunduğu yer: Bilinmiyor. Müzeye geliş şekli ve tarihi: Müsadere/19.04.2005. Çapı: 42 x 51 mm. K: 4 mm. Ağırlığı: 41 g. Benzeri: (Farklı *boulloterion*dan) Dumbarton Oaks koleksiyonu (BZS.1958.106.317). Yayınlar: E. McGeer, J. Nesbitt ve N. Oikonomides, ed., *Catalogue of Byzantine Seals*, 6: no. 115.1; Zacos, *Byzantine Lead Seals*, 2:

73 Armenia Platosu'nun MS 9. yüzyılda Araplarca fethiyle Doğu Anadolu'nun büyük kısmının Arap idaresi altına girmesi Bizans İmparatorluğu'nun sınırını Armenia'dan batıya doğru kaydırarak iki taraf arasındaki çarpışmaları kısa süreliğine durdurdu. Ancak MS 9. yüzyılın sonunda Ermeni kiliselerinin Bizans Kilisesi talimatıyla müsadere edilmesi ve bölge ruhbanının atanmasına müdahale etmesi gibi gerginliği iyice tırmandıran olaylar yüzünden taraflar arasındaki düşmanlık iyice tırmanmıştı. 862 yılında düzenlenen ve katılımcı piskoposların barışçıl bir biçimde tam uzlaşa yapmama kararı aldıkları Sirakawan Konsili, Bizans ve Ermeni kiliseleri arasındaki ilişkileri kısmen de olsa normale döndürdü. 10. yüzyılın başında bölgenin Bizans idaresince yeniden fethi başladığında Konstantinopolis Kilisesi ile bölgedeki Ermeni manastır keşişleri arasında dini tartışmalar yeniden başladı. İmparatoriçe Theodora zamanında (1055-1056) Konstantinopolis'te Ermeni azizlerine ait *rölikler*in ve özellikle 875 yılında Ermenilerin kutsal kabul ettiği Aziz Aydınlatıcı Gregorios'a (Aziz Krikor Lusavoriç) ait olanların "keşfedilmesi", merkezin Ermeni kilise geleneğini onayladığını ve tanıdığını gösteren jestlerdi. Bu süreçte Ermeni azizlerinden Gregorios, Bizans Kilisesi'nin geleneğinde kültlere kaynaklık eden aziz yaşamöykülerinin ve yortu günlerinin yer aldığı Synaksarion'da kendine yer buldu. Böylelikle zaman zaman düşmanlık duygularının kabardığı ilişkiler, I. Manuel Komnenos devrinde (1118-1180) yumuşadı. Bkz. Garsoïan, "Problem of Armenian Integration", 70, 71, dn. 84 ve 85.

Resim 2: Hierapolis
E4135a (ön yüz) ve
E4135b (arka yüz)
(Fotoğraf: N. Elam)

no. 11; V. Laurent, *Le corpus des sceaux de l'Empire byzantin*, c. 5: *L'Église. Troisième partie, Supplément* (Paris, 1972), no. 1629. Yayınlanmamış.

Ön yüz: Bakire Meryem (Hodegetria), dikdörtgen bir kürsü üzerinde ayakta, cepheden görülmekte; inci haleli, sol kolunda Bebek İsa'yı tutuyor. Meryem, *khiton* ve alın kısmı ile sol omuz kısmı motifleriyle süslenmiş ve kenarları sol kolundan aşağı sarkan *maphorion* giyiyor; başı İsa'ya doğru eğilmiş. İsa ise *khiton* ve *himation* giyiyor ve dik konumda oturuyor; sağ eli göğsünün üzerinde takdis vaziyetinde; sol elinde bir tomar tutuyor. İsa'nın halesi inci bordürlü ve haçlı. Dairesel yazıt. + ∇ΠΕΡΑΓΙΑ|ΘΕΚΕ ΒΟΗΘΗ + : Θ(εοτό) κε βοήθει ve ΜΤΗΡ ΘΕΟΥ: Μητηρ Θεοῦ ["Tanrı'nın Anası"]. İnci bordür.

Arka yüz: Beş satır yazıt. İnci bordür.

[] ΝΙΚΟΛΑΩ|ΑΡΧΙΕΠΙΣΚΟ|ΠΩΚΩΝΣΤΑΝΤΙ|ΝΠΟΛΕ[ΩCS]ΝΕ|ΑCΡΩΜΗC|

Νικόλαω Ἀρχιεπισκόπῳ Κωνσταντινουπόλεως <καὶ> Νέας Ρώμης

Patrik Nikolaos'a ait Hierapolis mührünün bildiğimiz kadarıyla (ikonografik ve epigrafik özellikleri bakımından tıpatıp aynı olan) bir paraleli bulunmuyor. Patriğin bilinen mührüleri, ikonografik ve epigrafik özellikleri (arka yüzlerindeki yazıtların harf dizilimleri) bakımından farklılık arz etmekte, bu da her birinin farklı *boullote-rion*dan çıktığını göstermektedir.⁷⁴

74 Bildiğimiz kadarıyla Atina Nümismatik Müzesi'nde, Hermitage Müzesi'nde, Vatikan'da, Zacos koleksiyonunda (iki adet), Dumbarton Oaks koleksiyonunda ve Bulga-

MS 852 yılında doğan Nikolaos'un Patrik Photios'un yakın çevresinden bir kişi ya da akrabası olduğu tahmin edilmektedir. Nikolaos, Photios'un görevden alınmasından memnun olmayarak MS 889 Mayıs'ında Khalkedon yakınlarındaki Aziz Tryphon Manastırı'na çekildi.⁷⁵ Daha sonra İmparator VI. (Akıllı) Leo, manastırdan çağırdığı Nikolaos'u sekreteri ya da hukuki meselelere bakan üst düzey bir memur (*mystikos*)⁷⁶ olarak atayarak onurlandırdı.⁷⁷ Nikolaos, Patrik Antonios Kauleas'ın (893-901) ölümünden sonra patriklik tahtına çıkarıldı. VI. Leo'nun kiliseyle imparatorluk makamını karşı karşıya getiren ve büyük bir skandala neden olan dördüncü evliliğindeki tutumu yüzünden ihanetle suçlandı. Görevinden istifa etmek zorunda kaldı. Beş yıl kadar sonra Khalkedon bölgesindeki Galakrenae Manastırı'nda hayata gözlerini yumdu ve oraya gömüldü.⁷⁸ Nikolaos da Photios gibi iki kez patriklik tahtına oturdu. Ölüm döşeğindeki İmparator Leo ya da halefi (ve kardeşi) İmparator Aleksandros tarafından makamına iade edildi. Niko-

ristan'da olmak üzere Patrik Nikolaos'a ait farklı özelliklerde en az yedi mühür bulunmaktadır. İlgili yayınlar için bkz. Schlumberger, *Sigillographie*, no. 731; N. P. Likhačev, "Pečati Patriarchov Konstantinopol'sich", *Trudy Moskovskago Numismatičeskago Obščestva* 2 (1899): 43-66, özellikle 57-59, fig. 11-13; Laurent, *Les sceaux byzantins*, no. 153 ve Laurent, *Corpus*, 5.1: no. 11 (ve no. 12'nin arka yüzündeki en son satırda "amen" ibaresi mevcuttur); Zacos, *Byzantine Lead Seals*, 2: no. 10A (Ön yüzde sol kolunda Bebek İsa'yı tutan Meryem figürü *thokos* üzerinde oturur şekilde tasvir edilmiştir.) ve no. 10B (Arka yüzündeki harf dizilimi Hierapolis mühründen farklı olup ön yüz benzerdir.); McGeer, Nesbitt ve Oikonomides, *Catalogue of Byzantine Seals*, 6: no. 115.1; İ. Kolsida-Makre, "Overstruck Byzantine Lead Seals: An Approach to the Problem with Three Examples", *Studies in Byzantine Sigillography* 2, ed. N. Oikonomides (Washington, DC, 1990), 55-57; G. Galavaris, "The Representation of Virgin and Child on a 'Thokos' on Seals of the Constantinopolitan Patriarchs", *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας* 2 (1960/1961), 173, no. 6.

75 Bkz. R. Janin, *Les églises et les monastères des grands centres byzantins: Bithynie, Hellespont, Latros, Galèsios, Trébizonde, Athènes, Thessalonique* (Paris, 1975), 55.

76 *Mystikos* (μυστικός) ve ortaya çıktığı MS 9. yüzyıldan itibaren 11. ve 12. yüzyıllarda değişen yetki ve sorumlulukları hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. R. Guiland, "Études sur l'histoire administrative de l'empire byzantin: Le mystique, ὁ μυστικός", *REB* 26 (1968): 279-286; Oikonomides, *Listes*, 324; N. Oikonomides, "L'évolution de l'organisation administrative de l'empire byzantin au XIe siècle (1025-1118)", *TM* 6 (1976): 134 ve dn. 54; P. Magdalino, "The Not-So-Secret Functions of the *Mystikos*", *REB* 42 (1984): 229-240, özellikle 229; *ODB* 2:1431-1432.

77 Oikonomides, *Listes*, 324.

78 Janin, *Les églises*, 55.

laos'un ikinci görev süresine eski patrik Euthymios'un taraftarlarıyla girdiği mücadele damgasını vurdu. Bu anlaşmazlık, Birlik Tomosu'nun ilanıya çözüldü (920).⁷⁹ Nikolaos Mystikos'un Batı Anadolu arazisinde kurulan Thrakesion *theması*⁸⁰ isimsiz bir *strategos*una hitaben iki mektup kaleme aldığını biliyoruz. Her iki mektubun da aynı şahsa yazılıp yazılmadığı kesin olarak bilinmemekle birlikte⁸¹ içeriklerinden mektupların muhatabının (ya da muhataplarının) Patrik Nikolaos'u çok iyi tanıdığı anlaşılıyor. Özellikle ikinci mektubun hitap ettiği kişinin "yaşlı bir babanın

79 Nikolaos Mystikos'un siyasi faaliyetleri ve günümüze kadar ulaşan mektupları için bkz. M. Gedeon, *Πατριαρχικοί Πίνακες. Ειδήσεις ιστορικοί βιογραφικοί περί των Πατριαρχών Κωνσταντινουπόλεως: από Ανδρέου τον Πρωτοκλήτον μέχρις Ιωακείμ Γ' του από Θεσσαλονίκης 36-1884* (İstanbul, 1890), 295-296; M. J. Gay, "Le patriarche Nicolas le Mystique et son rôle politique", *Mélanges Charles Diehl: Études sur l'histoire et sur l'art de Byzance*, 2 cilt (Paris, 1930), 1:91-100; H. G. Beck, *Kirche und theologische Literatur im byzantinischen Reich* (Münih, 1959), 550; J. Darrouzès, *Epistoliers byzantins du Xe siècle*, Archives de l'Orient chrétien 6 (Paris, 1960); I. H. Konstantinides, "Νικόλαος ο Μυστικός", *Θρησκευτική και Ηθική Εγκυκλοπαιδεία* (1966), 9: cols. 519-522; A. Stavridou-Zaphraka, *Η συνάντηση Συμμεων και Νικολάου Μυστικού (Αύγουστος 913) στα πλαίσια του βυζαντινοβουλγαρικού ανταγωνισμού* (Selanik, 1972); R. J. H. Jenkins ve L. G. Westerink, ed., *Nicholas I, Patriarch of Constantinople: Letters* (Washington, D.C., 1973), xvi-xxviii. Nikolaos'un patrik olduğu dönemde çıkardığı kararnameler için ayrıca bkz. Grumel, *Regestes*, 1.2: no. 598-624 ve 630-784; Jenkins ve Westerink, *Letters*, xv-xxviii; ODB 2:1466-1467; Zacos, *Byzantine Lead Seals*, 2:13; McGeer, Nesbitt ve Oikonomides, *Catalogue of Byzantine Seals*, 6:206.

80 Thrakesion (Θρακησιών) *theması*, Anadolu'nun batısında yer alan, İyonya ve Lidya'nın yanı sıra kısmen Frigya ve Karya'yı da kapsayan bir bölge idi. Trakyalı askerî birliklerin yerleştirildiği bir alan olmasından dolayı bu adı aldığı düşünülmektedir. Başta Efes (Ephesos) olmak üzere yirmi kenti içine alan ve başkentinin Khonai (Honaz) olduğu düşünülen Thrakesion'un varlığından bahseden en erken tarihi kaynak, Papa Konon'un 686-687 tarihli mektubudur. 711 yılı *theması*nın alt idarî biriminin (*tourma*) başında bulunan bir *tourmarchesten*, 741 yılı ise *theması*daki en yüksek askerî ve mülki amir olan bir *strategos*tan bahsedilen erken tarihlerdir. Yıllık 40 altın maaş alan *thema strategos*unun 10.000 kişilik bir birliğe komuta ettiği bilinmektedir. 12. ve 13. yüzyıllarda İzmir (Symrna), Efes ve Hermos (Gediz) vadisini içine alan ve karargâh merkezinin Philadelphia (Alaşehir) olduğu düşünülen bölgedeki en yüksek amir artık *strategos* değil *doux* unvanını taşıyordu. 14. yüzyıla kadar varlığını sürdüren Thrakesion *theması*ndaki son *doux*, Türklerin Batı Anadolu'ya ilerleyişi sonucunda sadece İzmir ve çevresini kontrol edebiliyordu. Costantino Porfirogenito, *De thematibus* 124-126; H. Ahrweiler, "L'histoire et la géographie de la région de Smyrne entre les deux occupations turques (1081-1317), particulièrement au XIIIe siècle", *TM* 1 (1965): 137-154; R. Lilie, "Thrakien und 'Thrakesion'", *JbÖByz* 26 (1977): 7-47; ODB 3:2080.

81 Nicholas I, *Letters*, ed. Jenkins ve Westerink, 464-467 ve 510-513; M. Whittow, "Social and Political Structures in the Maender Region of Western Asia Minor on the Eve of the Turkish Invasions" (Yayımlanmamış Doktora Tezi, Oxford Üniversitesi, 1987), 320, dn. 101.

duasını dileyen bilge ve dindar bir *archon* ve *strategos*” olarak anılması bu fikri güçlendiriyor.⁸² Hierapolis mührünün müzenin envanter kayıtlarından öğrendiğimize göre yöre sakinlerinden biri tarafından müzeye satılmış olması, Hierapolis,⁸³ Laodikeia⁸⁴ ve Khonai⁸⁵ gibi önemli Antikçağ ve Ortaçağ kentlerine ev sahipliği yapan Phrygia Pacatiana bölgesinde bulunmuş olma olasılığını güçlendirmektedir. Mührün MS 8. yüzyılın başlarından itibaren Thrakesion *theması* sınırları içinde kalan bölgede bulunması, hem patriğin bu yöreyle bağlantılı olduğu yönündeki bilgiyi desteklemekte hem mührün iki mektuptan birine eşlik etmiş olma olasılığını güçlendirmektedir. Ne yazık ki 10. yüzyılda Thrakesion *themasında* *strategos* olarak görev yapmış askerî personel hakkında çok az veriye sahip olduğumuzdan⁸⁶ Patrik Nikolaos’un bölgedeki muhatapları hakkında kesin bilgiden şimdilik yoksunuz.

3) II. Niketas (Mountanes), Konstantinopolis Patriği (1186-1189)

Kırklareli Müzesi, Env. no. 2013.116A. Bulunduğu yer: Kırklareli civarı. Müzeye geliş şekli ve tarihi: İstirdat/2013. Çapı: 35 mm. Bordür çapı: 30 mm. Kalınlık: 5 mm. Ağırlığı: 35,40 g. Benzeri: Bulunmuyor. Yayınlanmamış.

Ön yüz: Bakire Meryem, arkalıği kısa tahtta oturmuş, cepheden görülmekte. Oturduğu tahtın iki yanında kenarları süslü ve silindirik şeklindeki yastığın uçları görünüyor. Göğsünde madalyon içinde Bebek İsa’yı tutuyor. Meryem’in iki yanında sigla: , -- ΘV: M(η)τ(η) ρ Θ(εο)ῦ [“Tanrı’nın Anası”]. İnci bordür.

Arka yüz: Yedi satır yazıt. İnci bordür.

82 Nicholas I, *Letters*, ed. Jenkins ve Westerink, 510; Whittow, “Social and Political Structures”, 302, dn. 102 ve 320, dn. 103.

83 Hierapolis için bkz. K. Belke ve N. Mersich, *Phrygien und Pisidien*, Tabula Imperii Byzantini (TIB) 7 (Viyana, 1990), 268-269.

84 Laodikeia için bkz. age., 323-326.

85 Khonai için bkz. age., 222-225.

86 V. Vlysidou, *Η Μικρά Ασία των θεμάτων. Έρευνες πάνω στη γεωγραφική φυσιογνωμία και προσωπογραφία των βυζαντινών θεμάτων της Μικράς Ασίας (7^{ος}-11^{ος} αι.)*, ed. T. Lounghis (Atina, 1998), 219-220.

Resim 3: Kırklareli
2013.116Aa (ön yüz)
ve 2013.116Ab (arka
yüz) (Fotoğraf: N.
Elam)

ΝΙΚΗΤΑΣ|ΕΛΕΩΘΝΑΡΧΙ|ΕΠΙΣΚΟΠΟΣ ΚΩΝ|
ΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ|ΝΕΑΣ ΡΩΜΗΣ ΚΑΙ|ΟΙΚΜΕΝΙΚΟ
C|ΠΑΤΡΙΑΡΧΗΣ|

Nikētas ἑλέω Θεοῦ ἀρχιεπίσκοπος Κωνσταντινουπόλεως
Νέας Ρώμης καὶ οἰκουμενικὸς πατριάρχης

[“Tanrı’nın lütfuyla Yeni Roma, Konstantinopolis’in başpiskoposu ve ekümenik patriği Niketas”]

Patrik Niketas’ın günümüze kadar ulaşan başka mühürleri de mevcuttur. Bildiğimiz kadarıyla Hermitage Müzesi’nde bulunan ve Likhačev tarafından yayımlanan bir mühür (M-8283) daha sonra Laurent tarafından da yayımlanmıştır. Hermitage mührünün dışında Schlumberger’nin 1879 yılındaki İstanbul seyahati sırasında edindiği ve yayımladığı ikinci bir Niketas mühürü ile patriğin Zacos koleksiyonunda bulunan ve Nesbitt tarafından yayımlanan üçüncü mühürü, ikonografik ve epigrafik özellikleri bakımından Kırklareli mühürü ile tıpatıp aynıdır.⁸⁷

Anonim Grekçe Kısa Kronik 32’nin verdiği bilgiye göre; İmparator II. İsaakios Angelos (hük. 1185-1195 ve 1203-1204), Patrik Basileios Kamateros’u (1183-1186) makamından azlettiğinde Niketas Mountanes, Konstantinopolis Kilisesi’nde *diakonos* ve *sakellarios*⁸⁸ mevkiinde bulunuyordu. İmparator, Basileios Kamate-

87 Bizans’ın son yüzyıllarında hâkim olan ve 14. yüzyıla kadar değişmeyen ikonografide tahtta oturan ve Bebek İsa’yı göğsünde tutan Bakire Meryem (Theotokos) göze çarpar. Mührün sahibinin unvanı ise şu şekilde ifade edilir: ἑλέω Θεοῦ ἀρχιεπίσκοπος Κωνσταντινουπόλεως Νέας Ρώμης <καὶ> οἰκουμενικὸς πατριάρχης. Bkz. V. Grumel, “Le titre de patriarche œcuménique sur les sceaux byzantins”, *REG* 58 (1945): 212-214.

88 Niketas mühürleri için bkz. Likhačev, “Pečhati Patriarchov Konstantinopol’sich”, 50; ay., *Istoričeskoe značenie italo-italo-grečeskoj ikonopisi. Izobraženija Bogomateri* (St.

ros'un yerine 1186 Şubatı'nda yaşlı ve sakat Niketas'ı ancak üç yıl kalabildiği bu yüksek makama atadı.⁸⁹ Hastalıkları nedeniyle bu derece yüksek bir makam için uygun olmadığı kısa sürede anlaşıldı. Makamından azledildiği 1189 yılına kadar Ayasofya'daki ayinler sırasında dahi kendini gösteren bazı rahatsızlıkları nedeniyle görevleri adli konularla (sinod/patriklik mahkemesine başkanlık etmek gibi eylemlerle) sınırlandırıldı.⁹⁰ Bu konuda iki sinod kaydına sahibiz. Altıncı dereceden akrabaların evliliğine onay verdiği için eski patrik II. Basileios Kamateros'u yargılayan ve mahkûm eden bir sinod, 1186 yılının Nisan ayında Niketas'ın başkanlığında toplanmıştır. Bir piskoposun rahibe olmayı reddeden eşinin başvurusunu karara bağlayan 17 Eylül 1186 tarihli bir diğer sinod da patriğin başkanlığında toplandı ve kadına manastıra girmek zorunda olduğunu hatırlattı. Sinod oturumları sonunda, "adam henüz bir piskopos adayı ise ve karısı onu terk etmek istemiyorsa görevine son verilmesi ve yerine atama yapılması gerektiğine"

Petersburg, 1911), 97, fig. 216; Schlumberger, *Sigillographie*, 125; Laurent, *Corpus*, 5.1: no. 26. K. Regling, "Byzantinische Bleisiegel III", *BZ* 24 (1923): 105; Grumel, "Le titre de patriarche", 214; Zacos, *Byzantine Lead Seals*, 2: no. 29. Patriğin kullandığı unvan hakkındaki değerlendirme için ayrıca bkz. Grumel, "Le titre de patriarche", 214.

- 89 *Sakellarios* (σακελλάριος): Kaynaklarda MS 7. yüzyılın başlarında devlete ya da kiliseye ait hazinenin (*sakellion*) idarecisi (hazinedar) olarak geçen *sakellarios*, MS 9. yüzyıl ortalarında devlet maliyesinin genel müfettişi olarak görev yapan kişilere verilen bir unvana dönüştü. *Notarios* ve *mandator* gibi astları bulunan *megas sakellarios*, 12. yüzyıla kadar varlığını sürdürdü. Bkz. Bury, *Imperial Administrative System*, 84-86; Oikonomides, *Listes*, 312; V. Laurent, *Le corpus des sceaux de l'Empire byzantin*, c. 2, *L'administration centrale* (Paris, 1981), 383; ODB 3:1828-1829. Emperyal *sakellion* ve Patrikhane *sakellionu* için bkz. ODB 3:1829-1830.

- 90 *Anonim Kısa Kronik* 32.7: "εὐσεβῆς βασιλεὺς ὡν κατ' Ἰσαάκιος ὁ Ἄγγελος [...] ἐκβαλὼν τὸν ἁγιωτάτον πατριάρχην Βασίλειον τὸν Καματηρόν, (τὸν σακελλάριον) Νικήταν εἰς τὸν θρόνον ἀνεβίβασεν. εἰτα ἐκβαλὼν αὐτὸν καὶ καθήρας, τὸν Θεοτοκίτην Λέοντα ἀνεβίβασε." *Anonim Kısa Kronik* 32.6: "τῷ ζχ' εἶται εἰς τὰ ἀρχθ', τῷ τετάρτῳ εἶται τῆς βασιλείας κυροῦ Ἰσαακίου τοῦ Ἀγγέλου, πατριαρχόντος κυροῦ Νικήτα τοῦ Μουντάνη, [...]" Bkz. P. Schreiner, ed., *Die byzantinischen Kleinchroniken*, 3 cilt (Viyana, 1975), 1:229; V. Grumel, *Traité d'études byzantines*, c. 1, *La chronologie* (Paris, 1958), 436; ay., "La chronologie des patriarches de Constantinople de 1111 à 1206", *REB* 1 (1943): 250-270, özellikle 262-263; N. Viton de Saint-Allais, *L'art de vérifier les dates des faits historiques, des chartes, des chroniques et autres anciens monuments, depuis la naissance de Notre-Seigneur*. 13 Tomes, par le moyen d'une table chronologique (Paris, 1818), I:486; M. Angold, *Church and Society in Byzantium under the Comneni, 1081-1261* (Cambridge, 2000), 122.

karar verildi.⁹¹ Bizanslı tarihçi Niketas Khoniates'in aktardığına göre, Patrik Niketas'ın bir başka icraatı da 1187 civarında Atina metropoliti Mikhael Khoniates'e Aigina Adası'nı ziyaret etmesi ve patrikhane kasasına girecek vergileri toplaması görevini vermesiydi. Khoniates'in yazdıklarından Niketas'ın, atanmasının üzerinden bir yıl geçmesine rağmen bu görevi tamamlayamayan Khoniates'e yeniden bir emirname gönderdiği anlaşıyor.⁹²

Kırklareli Müzesi kayıtlarına göre mührün yöre sakinlerinden olan bir şahıstan mahkeme yoluyla alınmış olması, Kırklareli civarında bulunmuş olma ihtimalini güçlendirmektedir. Patrik Mountanes'in makamının gerektirdiği tüm resmî unvanlarını içeren mührünün Doğu Trakya bölgesinde bulunması, bu bölgedeki bir yetkiliye resmî bir belge gönderdiğini göstermektedir. Yazılı kaynaklarda ifade edildiği gibi makama atandığı dönemde ileri yaşta ve hasta oluşu, şahsen Trakya bölgesinde bulunmuş olma olasılığını zayıflatmaktadır. Yazılı kaynaklar Mountanes'in Trakya ile bağlantısı ya da orada temasa geçtiği kişiler hakkında sessiz kaldığından yeni filolojik ve arkeolojik kaynaklar bulunana kadar bu konuda fikir yürütebilmek en azından şimdilik mümkün görünmüyor.

Sonuç

Bu çalışmada Dokeia (Tokat), Hierapolis ve Kırklareli müzelerinde bulunan üç Bizans kurşun mührü üzerindeki sigillografik veriler historiyoğrafik, epistolografik ve hagiyoğrafik kaynakların sunduğu bilgilerle karşılaştırılmıştır.

Konstantinopolis patriği Photios'a (MS 858-867 ve 877-886) ait olan ilk mühür, Dokeia civarında bulunarak satın alma yoluyla

91 Niketas'ın yaşlı ve hasta olması nedeniyle kilisede ayin sırasında başına gelen talih-sizliklerden Nikephoros Kallistos bahsediyor. Bkz. Nikephoros Kallistos, *Enarratio de episcopis Byzantii et de patriarchis omnibus Constantinopolitanis*, PG 147 (Paris, 1865), col. 464BC; "Νικήτας γέρων διάκονος ὁ μέγας σακελλάριος τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας ὁ Μουντάνης ἐπὶ τῆς αὐτοῦ βασιλείας Ἰσαακίου ἔτη γ', καὶ ἡμέρας ι'. Κατεβιβάσθη διαβληθεὶς ὅτι οὕτως λειτουργῶν ἔνδον τοῦ βήματος." Bkz. Galavaris, "Representation of Virgin and Child", 177, no. 38. Ayrıca bkz. Gedeon, *Πατριαρχικοί πίνακες*, 373-374; V. Grumel, "La chronologie des patriarches grecs de Jérusalem au XIIIe siècle", *REB* 20 (1962): 260-263; ay., *Regestes*, 1.3: no. 1168-1175.

92 R. Janin, "Νικήτας", *Θρησκευτική καὶ Ἡθική Εγκυκλοπαιδεία* (1966), 9:472.

kent müzesi envanterine girmiştir. Bizans Kilisesi'nin en yüksek rahibinin MS 9./10. yüzyıllara kadar Dokeia'nın (Tokat) bulunduğu İç Pontos bölgesini içine alan Armeniakon *theması* ile bağlantısını göstermesi bakımından önemlidir. Photios'un Armeniakon *theması* ile bağlantısının bir kanıtı, Bizans Kilisesi'nin Amorion Hanedanı imparatorlarının sonuncusu olan III. Mikhael (hük. 842-867) devrinden itibaren Konstantinos ve Keşiş Kyrillos eliyle yürüttüğü misyonerlik faaliyetleriyle Rusların ve Pontos bölgesi halklarının Hristiyanlaştırılması sürecinden bahseden mektuplarıdır. Photios'un Amaseia'da *diakonos* ve *chartoularios* makamında olan Gregorios'a yazdığı (MS 869 ila 872 yılları arasına tarihlenen) üç mektup, Armeniakon *theması* *strategos*u Patrikios Theophylaktos'a yazdığı (MS 866-867 yıllarına tarihlenen) mektup ve Ermeni Kilisesi'nin başı Zak'aria'ya yazdığı bir diğer mektup bu bağlantıyı kanıtlayan diğer epistolografik kaynaklardır. Armeniakon *theması*nın kapsadığı bölgede ele geçmiş olması nedeniyle, Tokat mührü –ve muhatabı kim olursa olsun eşlik ettiği mektup– patriğin bölgeyle olan bağıı aktaran yazılı kaynakları desteklemesi bakımından önem taşır.

Hierapolis Müzesi'nde bulunan ikinci mühür, Patrik I. Nikolaos Mystikos'a (MS 901-907 ve 912-925) aittir. Mühür, antik devirden itibaren Phrygia Pacatiana bölgesinde, Bizans döneminde (MS 7. yüzyılda) ise Thrakesion *theması*nın sınırları içinde bulunan Hierapolis civarında ele geçmiştir. Patrik Nikolaos'un isimsiz bir Thrakesion *strategos*una yazdığı günümüze ulaşmış iki mektuptan birinin Hierapolis mührü ile ilişkilendirilebileceğini düşünüyorum. Her iki mektubun da aynı şahsa yazılıp yazılmadığı bilinmemekle birlikte üsluptan anlaşıldığı kadarıyla Nikolaos'u çok iyi tanıyan şahıslara yazılmış olması onun bölgeyle özel bir bağlantısının olduğunu göstermesi bakımından önemlidir.

Kırklareli Müzesi Koleksiyonu'nda yer alan ve kent civarında bulunduğunu tahmin ettiğim üçüncü mühür ise Patrik Niketas Mountanes'e (1186-1189) aittir. Patriğin makamının gerektirdiği tüm resmî unvanlarını içeren mührünün Doğu Trakya bölgesinde bulunması, bu bölgedeki bir yetkiliye resmî bir belge gönderdiğini göstermektedir.

VI

BİZANS ARKEOLOJİSİNDE KÜÇÜK
BULUNTULARI TANIMLAMAK,
SINIFLANDIRMAK VE İŞLEV
ÜZERİNE DÜŞÜNMEK

Bizans Küçük El Sanatları Sorunları: Amorium Kazı Buluntuları Örneğinde Bir Değerlendirme

Zeliha Demirel Gökalp*

"Modern bir arkeoloğun rüyası, bozulmamış yıkım tabakaları ya da bir işgalin izlerini yakalamaktır."

Lavan, Swift, Putzeys, *Objects in Context, Objects in Use*

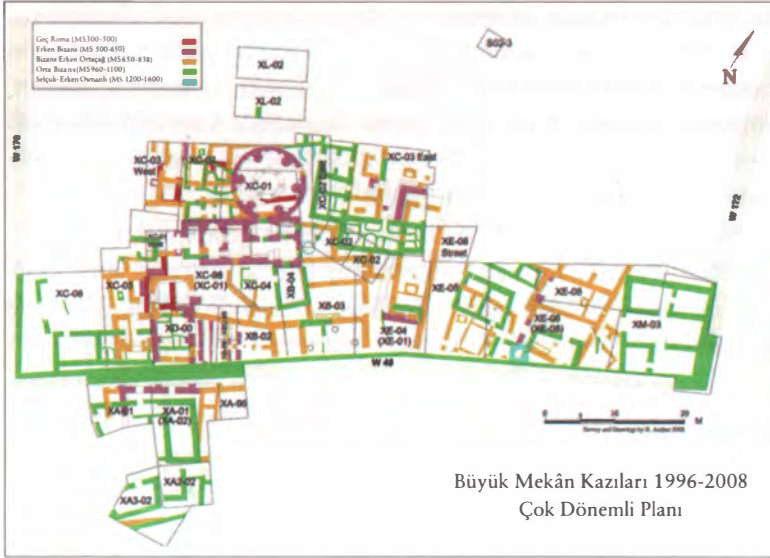
Bu makalede, Amorium'da¹ 1996-2008 yılları arasındaki kazı çalışmalarında Büyük Mekân'da ele geçmiş olan maden eserler

-
- * Anadolu Üniversitesi, Sanat Tarihi Bölümü. E-posta: zdgokalp@anadolu.edu.tr
- 1 Amorium'da ilk kez 1987 yılında Prof. Dr. Martin Harrison tarafından başlatılan çalışmalar, 1993-2009 yılları arasında Dr. Chris Lightfoot tarafından devam ettirilmiştir. 2013 yılında ise Amorium kazı çalışmaları T. C. Kültür ve Turizm Bakanlığı onayı ile Afyonkarahisar Müzesi başkanlığında ve Anadolu Üniversitesi'nden Prof. Dr. Zeliha Demirel Gökalp'in bilimsel danışmanlığında sürdürülmüştür; 2014 yılından itibaren de Bakanlar Kurulu kararı ile Gökalp'in kazı başkanlığında devam etmektedir. Amorium kazı çalışmaları Kültür ve Turizm Bakanlığı Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü'nün yanı sıra Türk Tarih Kurumu Başkanlığı Kazı ve Yüzey Araştırmaları Destekleme Protokolü çerçevesinde desteklenmiştir. Amorium kazı çalışmaları 2015 yılından itibaren, Anadolu Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Komisyonu'na kabul edilen 1501E011 ve 1508E579 no'lu proje kapsamında da desteklenmektedir. Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü'ne, Türk Tarih Kurumu Başkanlığı'na ve Anadolu Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Komisyon Başkanlığı'na teşekkür ederim. Ayrıca Amorium'da ele geçmiş olan her seramik, cam, maden, kemik parçası ya da her taş eserde izi olan ve 2013 yılında Amorium kazılarını şahsıma devretmek isteyen Sayın Dr. Lightfoot'a ayrıca teşekkür ederim.

üzerinden, kazılarda ya da müzelerde bulunan küçük el sanatı ürünlerinin tarihlendirilmesi sorunları üzerinde durulacaktır.²

Büyük Mekân, Aşağı Şehir Kilisesi'nin (Bazilika A) yaklaşık 50-70 m kuzeydoğusunda ve sit alanının neredeyse tam ortasında yer alır (Şek. 1). Yaklaşık 12.327 metrekarelik bir alanı kaplayan Büyük Mekân adlı kompleksin işlevini ve tarihini belirlemek, kent içerisindeki gelişimini ve kent ile bağlantısını ortaya çıkartmak için 1996'dan itibaren sekiz sezon kazı çalışmaları gerçekleştirilmiştir.³ Dr. Christopher Sherwin Lightfoot başkanlığında sürdürülmüş olan kazı çalışmaları kentin bu sektörünün 5. ve 11. yüzyıllar arasındaki tarihçesine genel bir bakış sağlamıştır. Ayrıca Selçuklu ve erken Osmanlı dönemlerinde (yak. MS 1200-1600) bölgenin sınırlı da olsa kullanımı için kanıtlar ortaya koymuştur. Ortaya çıkarılan en etkileyici yapı, MS 6. yüzyılın ortalarında inşa edilmiş olan bir erken Bizans Hamamı ve buna bağlı yapı kompleksidir.⁴ Hamamın çevresinin ise, MS 7.-9. yüzyıllarda endüstriyel/ticari

- 2 C. S. Lightfoot ve E. A. Ivison'un editörlüğünü yapmış olduğu yayında, 1996 ve 2008 yılları arası Büyük Mekân'da gerçekleştirilen kazılarda ortaya çıkartılan yapı bakiyeleri ve bir grup eser (seramik, kemik, fildişi, tuğla vs.) kontekstleri ile birlikte detaylı şekilde ele alınmıştır. Aşama aşama kaydedilen bilgiler, yapının planları ve fotoğrafları ile birlikte verilmiştir. Bunun yanı sıra, Amorium tarihi için oldukça önemli olan ve MS 838 yıkımına ilişkin yangın tabakasından ele geçen eserlerin, bir tablo listesi oluşturularak, diğer buluntular ile karşılaştırılmış ve mekânların işlevleri üzerine fikirler öne sürülmüştür. Bu durum, maden eserlerin tarihlendirilmesinde ve karşılaştırılmasında büyük bir kolaylık sağlamıştır. Bkz. C. S. Lightfoot ve E. A. Ivison, *Amorium Reports 3: The Lower City Enclosure Finds Reports and Technical Studies* (İstanbul, 2012).
- 3 Korunaklı bir savunma duvarı ile çevrili olduğu anlaşılan bu alanın içinde ne tür yapıları barındırdığı merak konusu olmuştur. Mitchell tarafından söz konusu alan için askeri kışla olabileceği önerisi getirilmiştir. Bkz. S. Mitchell, *Anatolia: Land, Men and Gods in Asia Minor*, 2 cilt (Oxford, 1993), 1:21. Bununla birlikte kentte gerçekleştirilen ilk çalışmalarda alanın Geç Roma dönemine ait bir şehir meydanı olabileceği ihtimali üzerinde durulmuştur. Bkz. C. S. Lightfoot ve Y. Mergen, "1996 Yılı Amorium Kazısı", 19. *KazSonTop*, 2 cilt (Ankara, 1998), 2:350.
- 4 Hamam, standart bir villa ya da saraya ait bir banyo yapısı için oldukça gelişmiş ve büyük boyutlarda olup, Geç Roma/Erken Bizans hamamları ile kıyaslandığında ise küçüktür. Hamamda gerçekleştirilen kazılardan, söz konusu yapının hamam olarak işlevini MS 9. yüzyıl ortalarına değin yani MS 838 yılı Arap işgaline dek sürdürdüğü söylenebilir. Fakat yapının orta Bizans döneminde "hamam" işlevini yitirdiği ve birtakım endüstriyel faaliyetler için kullanılmış olabileceği ileri sürülebilir. Bkz. O. Koçyiğit, "Amorium Hamam Yapısı" (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, 2006), 45; C. S. Lightfoot ve Y. Arbel, "Amorium Kazısı 2002", 25. *KazSonTop*, 2 cilt (Ankara, 2004), 1:2-4.

Şekil 1: Büyük Mekân. (Lightfoot ve Ivison, *Amorium Reports* 3, 2012)

ve konut gibi yapılar ile yoğun bir şekilde yerleşim gördüğü ve bu kentsel çeyreğin bir cadde⁵ ile bölünmüş olduğu anlaşılmıştır. Büyük Mekân'da ayrıca üzüm ezme tanklarının yer aldığı şarap üretim atölyeleri de ortaya çıkarılmıştır.⁶ Bu alandaki kazılar, ken-

- 5 Yaklaşık 4,50 m genişliğinde, küçük çakıltaşlarıyla döşeli yolun zemininin yer yer tahribata uğramış olduğu ve kuzeye doğru alçalan bir eğimle devam ettiği tespit edilmiştir. Söz konusu cadde Amorium'da ortaya çıkartılan "ilk" cadde ya da sokak konumunda olması açısından oldukça önem taşımaktadır. Bkz. C. S. Lightfoot, O. Koçyiğit ve H. Yaman, "Amorium Kazısı 2005", 28. *KazSonTop* (Ankara, 2007), 1:271-278.
- 6 Bu atölyeler, dikdörtgen pres tekneleri ve onların önünde daha derine inen toplama havuzlarının bulunduğu gelişkin bir sisteme sahiptir. Toplam sekiz pres teknesinin tümünün ölçüleri ve tipleri, birbirinin aynısıdır. Ayrıca bunların içinin tamamı siva ile kaplanmış olup bazılarının önünde üzümleri ezmede kullanılan baskı kolu için pres taşları, bazılarının önünde ise baskı kollarının mekanizmasına ait izler tespit edilmiştir. Bkz. C. S. Lightfoot, O. Koçyiğit ve H. Yaman, "Amorium Kazıları 2003", 26. *KazSonTop*, 2 cilt (Ankara, 2005), 1:249-264; C. S. Lightfoot, O. Koçyiğit ve H. Yaman, "Amorium Kazıları 2004", 27. *KazSonTop*, 2 cilt (Ankara, 2006), 1:77-88; C. S. Lightfoot ve diğ., "The Amorium Project: Excavation and Research in 2003", *DOP* 61 (2007): 353-385; C. S. Lightfoot, O. Koçyiğit ve H. Yaman, "Amorium Kazısı 2006", 29. *KazSonTop*, 3 cilt (Ankara, 2008), 1:443-466; C. S. Lightfoot, E. Ivison, O. Koçyiğit ve M. Şen, "Amorium Kazıları 2008", 31. *KazSonTop* (Ankara, 2010), 1:137-140.

tin orta bölümünün düzenine ve Bizans dönemindeki dönüşümüne dair fikir veren önemli mimari kalıntıları barındırmaktadır. Bu kazılar, her türlü buluntu ve özellikle katmanlı⁷ seramik açısından, bölgenin seramik kronolojisi adına kapsamlı kaynak/rehber olmuştur. En önemlisi, MS 838⁸ yılı ile ilişkili geniş ve *tarikhlenebilir* yıkım tabakalarının keşfedilmesidir.

Büyük Mekân kazılarında bulunan demir, bronz ve kurşun malzemenin oluşan 217 adet tanımlanmış parça, türlerine göre sınıflandırılmıştır.⁹ Maden eserler özellikle tarihlendirilirken, öncelikle ele geçtikleri kontekstlerdeki diğer buluntular (cam, seramik, kemik, sikke, kurşun mühür vs.) ile ele alınmış ve bu sayede karşılaştırmalı olarak kontekst yoluyla tarihlendirilebilen paralelleri saptanarak değerlendirilmiştir. Büyük Mekân içerisinde tespit edilen MS 838 yılı tahribatı ve yıkımı ile ilişkili olarak belgelenen yangın tabakası, söz konusu alan içerisinde farklı mekânlarda, aynı kotlarda ve bütün açmaların genelinde varlığını gösteren bir katmandır.¹⁰

- 7 Çalışma alanının stratigrafisinin anlaşılmasında “Harris Matrix” sistemi temel alınmıştır. Bu sistem ile kazılar sırasında ele geçen küçük buluntular mimari veriler ile birlikte değerlendirilebilmiş ve tarihlendirme konusunda oldukça faydalı olmuştur. Bu sistem, Dr. E. C. Harris tarafından, 1973 yılında İngiltere’de geliştirilmiştir. “Harris Matrix”, urban (kentsel) arkeolojide, arkeologların tabaka izlerini tutmak için kullandıkları yöntemin adıdır. Bu yöntem toprak altında kalmış olan yapıları ve üzerine yenileri yapıldıkça karışık bir hale gelen stratigrafiyi, kolay bir şekilde takip edebilmek için kullanılmaktadır. Detaylı bilgi için bkz. E. C. Harris, M. R. Brown III ve G. J. Brown, *Practices of Archaeological Stratigraphy* (Londra, 1993).
- 8 Amorium, MS 838 yılında, Halife el-Mu’tasım’ın (hük. 833-842) ordusu tarafından, Ankara alındıktan sonra kuşatılmış ve yağmalanmıştır. Bkz. G. Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, çev. F. İşıltan (Ankara, 1981), 108-195.
- 9 Büyük Mekân maden buluntuları; Kapı ve Pencere Aksamları, Kutu ve Mobilya Aksamları, Aletler, Süs Eşyaları, Kaplar, Mimari Aksamlar, Tartı Araçları ve Diğerleri (herhangi bir sınıfa dahil edilmeyen halkalar, zincirler, çanlar ve iğneler gibi türler) olmak üzere toplam sekiz başlık altında sınıflandırılmıştır. Bkz. B. Yıldırım, “Amorium Kazıları Büyük Mekân Maden Buluntuları” (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Anadolu Üniversitesi, 2017).
- 10 2008 yılında, XE açmasının kuzeyinde yapılan kazı çalışmaları sırasında zemine dağılmış olarak bulunan toplam on altı adet Theophilos (hük. 829-848) sikkesi de yıkıntı ve yangın tabakasının kesin olarak tarihlenmesine yardımcı olmuştur. Detaylı bilgi için bkz. Lightfoot ve diğ., 2010, “Amorium Kazıları 2008”, 140; E. A. Ivison, “Excavations at the Lower City Enclosure, 1996-2008”, *Amorium Reports 3: The Lower City Enclosure Finds Reports and Technical Studies*, ed. C. S. Lightfoot ve E. A. Ivison (İstanbul, 2012), 56.

Arkeolojik yerleşimlerde yıkıma neden olan felaketlerin izleri (sel, deprem gibi doğal felaketler ya da işgal) ortaya geldiği döneme/peri-yoda ilişkin anı sonun biçimi kadar, o tabakanın içinde ele geçen buluntuların son kullanım tarihlerini vermesi açısından da önemlidir. Söz konusu felaket ile beraber yangın da meydana geldiyse bu “yıkım tabakası”nı saptamak/bulmak çok olasıdır. Yıkım tabakaları çok sayıda gündelik eşyanın yanı sıra, insan faaliyetlerini de yakından yansıtabilecek veriler barındırabilir. Oysa bir yerleşimden normal bir vazgeçme söz konusu olsa, değerli nesneler saklandığı ya da insanlar tarafından beraberinde götürüleceği için ulaşılan veriler de sınırlıdır. Arkeolojik kazılarda tespit edilmiş *bozulmamış yıkım tabakaları* ne yazık ki oldukça nadirdir (ör. Ürdün Vadisi’ndeki yerleşimlerde MS 8. yüzyılda gerçekleşen deprem ile oluşan yıkım tabakaları ya da Anadolu’da Amorium’da Arap işgali ile ilişkili yıkım tabakası).¹¹

İsrail’de bugün Bet Shean olarak anılan Scythopolis’te, Emevi halifesi Hişam bin Abdülmelik (MS 724-743) tarafından inşa ettirilen¹² Emevi pazarı kazılarında bir dükkânda seramik, maden ve cam buluntuların yanı sıra ahşap bir kutu içinde altın sikke ve mücevherler bulunmuştur. Olasılıkla bir kuyumcuya ait bu dükkânda bulunan MS 748/9 (H.131) yıllarına tarihlenen altın sikke definesi, kentte MS 749 (H.131) yılında gerçekleşen depremi işaret eder; dükkânların son kullanım evresi için *terminus post quem* olarak tarih verir. Ahşap kutu içindeki mücevherler ile dükkânda birlikte bulunan diğer küçük buluntuların da tarihlenmesinde rol oynamaktadır.¹³ Şöyle ki söz konusu kentteki kazılarda tespit edilen depremden kaynaklı tahribat tabakası ile buluntuların da tarihlenebileceğine örnek olarak gösterilebilir.¹⁴

11 Bilimsel arkeolojik çalışmalarda sel, deprem gibi doğal felaketler ya da bir işgalin izlerini vurgulayan *destruction layer* dilimizde “yıkım tabakası” olarak tanımlanmıştır. Yıkım tabakalarının önemi, izlenecek kazı teknikleri ya da örnekleri için bkz. *Objects in Context, Objects in Use: Material Spatiality in Late Antiquity*, ed. L. Lavan, E. Swift ve T. Putzeys (Leiden-Boston, 2007).

12 Pazar yerinde yer alan bir mozaikte yapının MS 737/738 yılında Halife Hişam bin Abdülmelik tarafından inşa ettirildiği bilgisi yer almaktadır. Bkz. E. Khamis, “The Shops of Scythopolis in Context”, *Objects in Context, Objects in Use*, 464.

13 Detaylı bilgi için bkz. age., 439-472.

14 Bu tür örneklerin sayısı artırılabilir. Örneğin Bulgaristan’da Nikopolis ve Dichin kazıları için bkz. A. Poulter, “Interpreting Finds in Context: Nicopolis and Dichin Revisited”, *Objects in Context, Objects in Use*, 686-705.

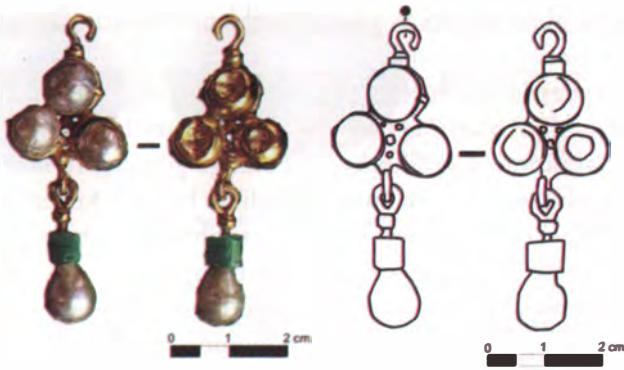
Seramik, maden, kemik, fildişi ya da cam gibi Bizans küçük el sanatı ürünlerini çalışan bilim insanlarının karşılaştığı en önemli sorunlardan biri, eğer çalışılan malzeme tarihlenebilir bir arkeolojik tabakadan gelmediyse onu tarihlemektir. Bu durum daha çok müze çalışmalarında karşımıza çıkmaktadır. Çünkü eserler müzelere genellikle satın alma, hibe, müsadere (el koyma)¹⁵ gibi yollarla gelmektedir. Bu yüzden de müzelerde çalışılan eserlerin (kazı buluntu hariç) müzelere geliş yerleri ya da buluntu yerleri gibi bilgileri çoğu zaman belli değildir. Örneğin Kütahya Müzesi'nde, müzeye satın alma yolu ile gelmiş, buluntu yeri de belli olmayan, yarı küresel gövdeli, konik kaideli bronz bir buhurdan var. Türkiye'de bazı diğer müzelerde benzerleri de mevcut ancak onlar da müzelere satın alma yolu ile gelmiş. Söz konusu eserin benzerlerini diğer el sanatı ürünleri üzerindeki tasvirlerde aradığımızda, MS 5.-6. yüzyıla tarihlenen bir kireçtaşı kabartmada ya da 10. yüzyıla tarihlenen bir elyazmasında bulabiliyoruz. İyi korunursa maden eserler uzun yıllar kullanılabilir. Bu formun Bizans dünyasında çok sevilen bir form olduğu ya da yıllar sonra yeniden moda olduğu da söylenebilir. Yine de bir eseri MS 5.-10. yüzyıl gibi uzun bir zaman dilimi arasına tarihlemek ne kadar doğrudur?¹⁶ Şu koşullarda, araştırmacı daha az tereddüt ederek tarihleme önerisinde bulunabilir: 1) Söz konusu eser yukarıda bahsi geçen herhangi bir yıkım tabakası ya da arkeolojik kazıda tarihlenebilir bir tabakada bulunmuştur. 2) Aynı yüzyıllara tarihlenen farklı coğrafyada da olsa, bir başka kazıda ya da bir sanat eseri üzerinde benzeri mevcuttur. Amorium ya da benzer kazılarda bulunan Bizans küçük el sanatı ürünlerinin ele geçtikleri kontekst ile birlikte değerlendirilip tarihlendirilmesi ve bilim dünyası ile paylaşılması burada oldukça önem kazanmaktadır.

Amorium Büyük Mekân kazılarında bulunan 217 maden parçanın/eserin, yetmiş sekizi yıkım tabakasında ele geçmiştir.¹⁷ Arap

15 El koyma, kaçak kazılarda ya da yasadışı alım satımlarda ele geçen eserleri kapsamaktadır.

16 Bkz. Z. Demirel Gökalep, "Kütahya Müzesi'ndeki Bazı Maden Eserler", *Kütahya Müzesi 2015 Yılı* 3 (2016): 239-268, kat. no. 4.

17 Yıkım tabakasında ele geçen bazı buluntular için bkz. O. Koçyiğit, "Small Finds from the Early 9th Century Destruction at Amorium", *Byzantine Small Finds In Archaeological Contexts, Byzas 15* (İstanbul, 2012), 319-329.

Resim 1: Altın küpe. (Amorium Kazı Arşivi, Buluntu no. 6507)

tahribatının izleri yani yıkıntı ve yangın tabakaları buluntuların tarihlendirilmesinde belirleyicidir. Dolayısıyla MS 838 yıkımına ilişkin yangın tabakasından gelen buluntular, “MS 9. yüzyıla” tarihlendirilmiştir. Bu tarihlendirme, yalnızca ele geçtikleri kontekstlere göre değil, bir arada ele geçtiği diğer buluntular da dikkate alınarak yapılmıştır. Yıkım tabakasından gelen ve MS 9. yüzyıla tarihlendirilen bazı parçalar birçok müze kataloğuna göre “form, malzeme (bronz), yapım-teknik” özellikleri açısından Geç Antikçağ-erken Bizans dönemi özelliği göstermektedir. Aslında bu durum birçok müze koleksiyonunda bulunan ve Geç Antikçağ-erken Bizans dönemine tarihlenen benzer örneklerin tarihlendirilme sorunlarını da gündeme getirmektedir. Örneğin Büyük Mekân’da, malzemesi altın olan ve incilerle süslü bir küpe¹⁸ (Res. 1) yıkım tabakasında ele geçmiştir. Bulunduğunda üzerinde hâlâ küller yer alan bu küpe¹⁹ ele geçtiği tabaka ve seramik gibi küçük buluntu-

18 Bu parçanın kolye ucu olma ihtimali de mümkün olabilir. Bkz. Koçyiğit, “Small Finds from the Early 9th Century”, 326, res. 10; C. S. Lightfoot, “Excavations at Amorium: Results from the last ten years (1998-2008)”, *Archaeology of the Countryside in Medieval Anatolia*, ed. T. Vorderstrasse ve J. Roodenberg (Leiden, 2009), res. 3.

19 Büyük Mekân buluntuları içinde altın ve gümüş gibi değerli madenden üretilmiş eserlere az rastlanır. Büyük Mekân, kentteki sivil, günlük yaşamın ihtiyaçlarının karşılandığı dükkân/atölye/sokak/cadde gibi alanları/mekânları barındırır. Dolayısıyla söz konusu alanda değerli madenden üretilmiş eserlere az rastlanması şaşırtıcı değildir. Bununla beraber bu altın küpe, kentte, lüks yaşama özeni gösterir niteliktedir.

lar dikkate alınarak MS 9. yüzyıla tarihlendirilmiştir. Oysa batıda birçok müzede, geliş yeri başkent Konstantinopolis olarak verilen ve MS 7. yüzyıla tarihlendirilen benzerleri bulunmaktadır. Söz konusu küpe MS 7. yüzyılda üretilmiş olup 9. yüzyılda da hâlâ kullanılıyor olabilir mi? Özellikle burada olduğu gibi değerli madenden ise neden olmasın? Ancak bununla birlikte bu altın küpenin karşılaştırma örneklerinin hiçbiri hakkında tarihlenebilir bir arkeolojik tabakadan geldiğine ilişkin kanıt bulunmamaktadır.

Büyük Mekân'da, Hamam'ın kuzeydoğusundaki birimde yıkım tabakasında bir grup maden eser bulunmuştur.²⁰ Bunlardan açık kap olarak tanımlanan, geniş ağızlı, kaideli ve iki kenarına tutturulmuş mafsallı kulpları olan eserin (Res. 2), MS 2. yüzyılın sonu, MS 3. yüzyılın başına tarihlenen (çok yakın olmamakla birlikte) bir benzeri Arykanda kazılarında ele geçmiştir. Geniş bir leğen formundaki bu kap su ile ilişkili olmalıdır. Değişik formdaki lengerlerin genel olarak içki karıştırma kabı olarak kullanıldığı da bilinmektedir. Alptekin Oransay, Eggers'in, Almanya'da bazı Roma mezar kazılarında "*Hemmor Tip*" kovalar ile birlikte bu formun ölünün üzerine *Urne* (kül kapları) gibi kapatıldığı tespitinden bahsetmiştir.²¹ Oransay'ın yorumuna göre, aynı zamanda, ölünün ardından yapılan tören sırasında içine içki karıştırıldıktan sonra, kap ölü hediyesi olarak mezara ters çevrilip bırakılmıştır; benzer örnekleriyle, Türkiye Trakyası'ndaki tümölüs kazılarında karşılaşılmıştır.²² Mango, güğüm ve leğen gibi su ile ilişkili bu tür kapların,

20 Açık kap, iki bıçak, stilus, bir ağırlık, bir kilit aksamı, bir filise, bir portatif tabure ve başka bir tabureye ait parçalar, bir adet dış büyüklük kaplama parçası, bir adet çatal ve bir halka bir arada bulunmuştur. Maden buluntular ile beraber kemik bir tutamak, aplik ve dört oyun taşı bir arada bulunmuştur. Araştırmacılar, 14 numaralı birimden bu kadar çeşitli malzemenin bir arada ele geçmiş olmasına dikkat çekerek, söz konusu birimin kişisel ihtiyaçlara cevap veren bir personel yemek odası/çalışma odası ya da dinlenme ve eğlence odası olabileceği ihtimali üzerinde durmuşlardır. Detaylı bilgi için bkz. Yıldırım, "Amorium Kazıları Büyük Mekân Maden Buluntuları", J. Witte, "Toys, Game Pieces, and Boards, 1988-2005", *Amorium Reports* 3, 280, kat. no. 16; Iverson, "Excavations at the Lower City", 56-57.

21 H. J. Eggers, *Der römische Import im freien Germanien* (Hamburg, 1951), lev. 8-10, A. Oransay, "Arykanda Antik Kentinde 1971-2002 Kazı Sezonlarında Ele Geçen Madeni Buluntular ve Madencilik Faaliyetleri" (Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, 2006), 49.

22 Detaylı bilgi için bkz. A. Oransay, age.

Resim 2: Açık formulu kap. (Amorium Kazı Arşivi, Buluntu no. 5707)

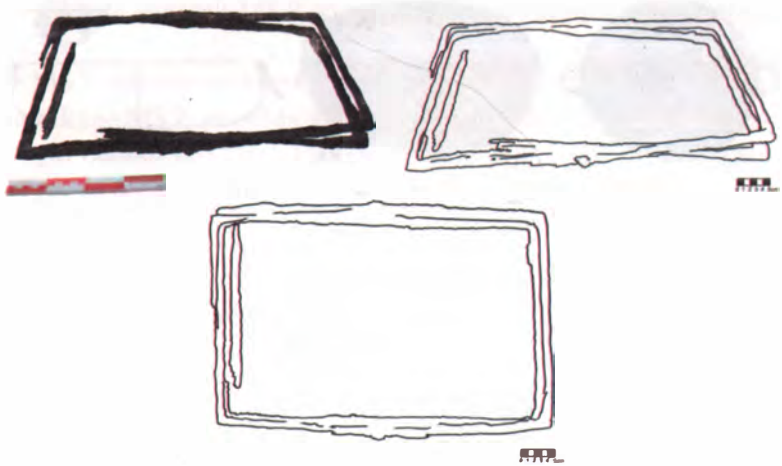
MS 5.-7. yüzyılda, Suriye'den batıya, özellikle Kuzey Avrupa'ya ihraç edildiğinden söz etmektedir. Yukarı Ren Nehri kenarında gerçekleştirilen kazılarda ve Britanya'nın güneydoğusundaki kral mezarlarında bu tip kaplara rastlanmıştır. Ayrıca Marlia Mango, çok sayıda parçanın da Afrika, Nubia'ya gitmiş olduğundan söz etmektedir.²³ Amorium'da MS 9. yüzyıl yıkım tabakasında bulunan bu kabın, Geç Antikçağ ya da erken Ortaçağ'a tarihlenebiliyor olmasından yola çıkarak, geniş havzalı ve ayaklı kap formlarının, büyük bir değişikliğe uğramadan yüzyıllar boyunca üretilmiş olduğunu çekinmeden söyleyebiliriz.

Yukarıda bahsi geçen açık formulu kap demir portatif bir tabure²⁴ ile yıkım tabakasında birlikte bulunmuştur (Res. 3). Sardeis, Zeugma, Side, Perge, Allianoi ve Kibyra antik kentleri kazılarında da benzerleri ele geçmiştir.²⁵ Anadolu'nun farklı bölgelerindeki kentlerin kazılarında da benzerlerine rastlanan bu tip tabureler, aç-

23 Bkz. M. M. Mango, "Tracking Byzantine Silver and Copper Metalware, 4th-12th Centuries", *Byzantine Trade 4th-12th Centuries: The Archaeology of Local, Regional and International Exchange*, ed. M. M. Mango (Bodmin-Cornwall, 2004), 230.

24 Tabure iki dikdörtgen çerçevenin orta bölümde sabitlenebilmeleri için, açılıp kapanmalarını sağlayan pimli mafsalların birleştirilmesiyle oluşturulmuştur. Kapalı bir şekilde ele geçmiştir.

25 Sardeis için bkz. J. C. Waldbaum, *Metalwork from Sardis: The Finds Through 1974* (Londra, 1983), 423-424, lev. 26-27, 77-78; J. S. Crawford, *The Byzantine Shops at Sardis*, Archaeological Exploration of Sardis Monograph, 9 (Londra, 1990), res. 307, E6 ve E7; res. 525, E16; Zeugma için bkz. N. Dieudonne-Glad, M. Feugere ve M. Onal, *Zeugma V, Les Objects*, Travaux de la Maison de l'Orient et de la Méditerranée, 64 (Lyon, 2013), 141-143 res. 72, lev. 371a-b; Side için bkz. A. Oransay, "Side Arkeoloji Müzesi Madeni Eser Araştırmaları 2010-2011", *ANMED 10* (2012): 229, res. 3; Kibyra için bkz. Ü. Demirer, "2013 yılı Perge Kazılarında bir Metal Buluntu Grubu", *CEDRUS 4* (2016): 249, no. 13-15. Allianoi'de benzer bir taburenin bulunduğu bilgisi, Demirer, "2013 yılı Perge Kazılarında", dipnot 54'te verilmektedir.

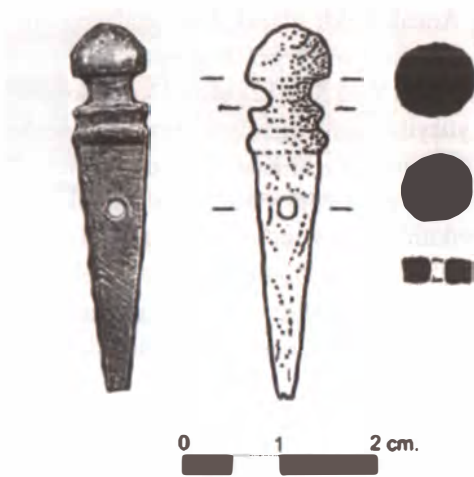

Resim 3: Tabure. (Amorium Kazı Arşivi, Buluntu no. 5696)

lır/kapanır/seyyar olmaları ve kolay taşınabilirlikleri sayesinde yaygın kullanılmış olmalıdır. Büyük Mekân'dan ele geçen bu parçanın, Sardeis ve Perge kentlerinde olduğu gibi, üretim ve satışa yönelik işlik/dükkânlarda ele geçmesi, ortak bir özelliği beraberinde getirir. Buna rağmen, bulunduğu yıkım tabakası nedeniyle MS 9. yüzyıla tarihlendirilen taburenin, Sardeis ve Perge kazılarındaki benzer örnekleri, erken Bizans dönemine tarihlendirilmiştir. Dolayısıyla farklı arkeolojik yerleşimlerde gerçekleştirilen kazılarda, benzer malzemeler farklı tarihler veren kontekstlerde ele geçmiş olabilir.

Büyük Mekân'da bulunan ve kitap pimi (Res. 4) olarak adlandırılan bir başka objenin benzerleri, Anadolu'da Isparta Arkeoloji Müzesi'nde ve Boğazköy kazılarında tespit edilmiştir. Isparta Arkeoloji Müzesi'ndeki örnekler Korinthos'ta bulunan benzerleri dikkate alınarak "mobilya parçalarını birleştirmek için kullanılan bronz çivi" olarak tanımlanmış ve Korinthos buluntularına göre MS 10.-11. yüzyıla tarihlendirilmiştir.²⁶ Boğazköy kazılarında bulunan ben-

26 Isparta için bkz. Ç. Cengiz, "Isparta Müzesi'nden Bir Grup Bronz Eser", *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 20 (2015): 31, res. 8; Korinthos için bkz. G. R. Davidson, *Corinth: Result of Excavations, The Minor Objects*, c. 12 (Princeton-New Jersey, 1952), 126-128, lev. 63, no. 852-857.

Resim 4: Kitap pimi. (Amorium Kazı Arşivi, Buluntu no. 8279)

zer örneği ise orta Bizans dönemine tarihlenir.²⁷ Söz konusu pimin Anadolu dışında benzerlerine Korinthos dışında Bulgaristan'da Pliska ve Güney İtalya Puglia Bölgesi'nde Otranto'da gerçekleştirilen kazılarda rastlanmıştır.²⁸ Pliska örneği MS 9. ve 10. yüzyıla, Otranto'daki benzeri ise ele geçtiği kontekste göre 11.-12. yüzyıla tarihlenmektedir. Büyük Mekân buluntusu ise ele geçtiği kontekst dikkate alınarak MS 9. yüzyıla tarihlendirilmiştir.²⁹ P. Arthur, Otranto'da bulunan benzer pim için Amorium örneğini referans ola-

27 Bkz. B. Böhlendorf-Arslan, "Das Bewegliche Inventar Eines Mittelbyzantinischen Dorfes: Kleinfunde aus Boğazköy", *Byzantine Small Finds In Archaeological Contexts*, 359, no.7.

28 Pliska için bkz. J. Henning, "Katalog Archäologischer Funde aus Pliska", *Post-Roman Towns, Trade and Settlement In Europe and Byzantium*, c. 2, *Byzantium, Pliska and the Balkans*, ed. J. Henning (Berlin, 2007), lev. 6, res. 67, 676; Otranto için bkz. P. Arthur, "Mapping Byzantine Trade and Culture: An Introduction to the Artefacts from Salento, Southern Italy", *Byzantine Small Finds In Archaeological Contexts*, 17-26, res. 9.

29 Büyük Mekân dışında, Amorium kazılarında daha önce, kitap kapaklarının parçaları olan bronz malzemeden yapılmış halkalar ve benzer pimler de ele geçmiştir. Bkz. C. S. Lightfoot, "Learning and Literacy at Byzantine Amorium", *Arkeolojiyle Geçen Bir Yaşam İçin Yazılar, Veli Sevin'e Armağan* (İstanbul, 2014), 381-386. Kitap kapağı yapımı, kitabın sayfalarının dikimi, dikiş iplikleri, kitap kapağında kullanılan deri, maden gibi objeler hakkında detaylı bilgi için bkz. J. A. Szirmai, *The Archaeology of Medieval Bookbinding* (Aldershot, 1999).

rak göstermiştir. Ancak haklı olarak kazı malzemesini ele geçtiği kontekst içinde değerlendirmek gerektiğinden, tarihlendirme önerisini geri çekmemiştir. Yani 11.-12. yüzyıl kontekstinde ele geçen örneğini, MS 9. yüzyıla tarihlememiştir. Aynı şekilde Amorium'da bulunan pimin tarih önerisi için Korint ya da Otranto kazılarında bulunan benzeri değil, ele geçtiği yıkım tabakası dikkate alınmıştır.

Son olarak, yıkım tabakasından değil ama tarihlenebilir bir kontekstten gelmiş “İki Parçadan Oluşan Menteşeli Kemer Tokaları” içinde değerlendirilen, üzerinde pegasus (kanatlı at) kabartması bulunan kemer tokasından³⁰ (Res. 5) söz etmek de yerinde olacaktır. ³¹ Mainz'daki Roma-Germanik Merkezi Müzesi'nde buluntu yerleri Anadolu olarak verilen 30 benzer örnek için MS 9. yüzyılın son çeyreği-10. yüzyıl tarihsel aralığı önerilmiştir.³² Schulze-Dörrlamm, MS 8. yüzyılın başında doğu ve batının arasında etkileşimin olmadığı ya da sınırlı olduğu ve bu yüzden söz konusu yüzyılda, kemer tokalarının da doğu ve batıda birbirinden bağımsız gelişimini sürdürdüğünü vurgulamaktadır. Öte yandan Orta ve Batı Avrupa'ya MS 9.-10. yüzyılda, döküm tekniğinde üzeri kabartmalı bu tip kemer tokalarının geldiğini ileri sürmektedir. Haluk Perk Müzesi'ndeki benzer bir grup kemer tokası da Selçuklulara atfedilmiştir. Ancak Gülgün Köroğlu, bu kemer tokalarının orta Bi-

30 Dikdörtgen formlu levha üzerinde kabartma olarak profilden kanatlı at (pegasus), sola doğru dört nala koşar biçimde tasvir edilmiştir. Kemer bağlantısı, toka levhasının üzerinde enine doğru açılmış dikdörtgen bir delik sayesinde yapılmaktadır. Toka ile levha ayrıdır ve bağlantıları menteşe ile sağlanmaktadır. Mainz'daki Roma-Germanik Merkezi Müzesi'ndeki MS 7.-10. yüzyıla tarihlendirilen kemer tokaları ile ilgili monografik yayında bu tip kemer tokaları üzerinde pegasus dışında, aslan, grifon, simurg, at, hayvan mücadelesi, süvari, tavus kuşları, “Daniel aslanlar arasında” gibi dinî sahneler ya da bitkisel kabartmaların da yer aldığı görülmektedir. Bkz. M. Schulze-Dörrlamm, *Byzantinische Gürtelschnallen und Gürtelbeschläge im Römisch-Germanischen Zentralmuseum*, Katalog vor- und Frühgeschichtlicher Altertümer, 30 (Mainz, 2002-2009).

31 Kemer tokası, Büyük Mekân'ı güneyde sınırlayan koruma duvarının dışında, hafif doğusunda kalan ve “XA2 Açması” olarak adlandırılmış birimde ele geçmiştir. Söz konusu açmada aynı zamanda MS 11. yüzyılda deri işlemek için kullanıldığı tespit edilen bir atölye (tabakhane) bulunmuştur. Atölyenin bir ucundaki çöplük içinde, yeni doğmuş veya cenin halinde, çok sayıda kuzuya ait ayak kemikleri ele geçmiştir. Araştırmacılar, atölyenin lüks kullanım için belki astragandan yapılmış yumuşak deri ürünlerinin işlendiği bir deri işleme atölyesi olduğu sonucuna varmışlardır. Detaylı bilgi için bkz. Lightfoot ve Arbel, “Amorium Kazısı 2002”, 5.

32 Schulze-Dörrlamm, *Byzantinische Gürtelschnallen*, 336-358.

Resim 5: Kemer tokası. (Amorium Kazı Arşivi, Buluntu no. 4412)

zans dönemine tarihlenebileceğini, Bizans'ın çağdaş komşularının Bizans üretimi bu tür takıları kullanmış olabileceği ihtimalinin göz ardı edilmiş olduğu gerçeğini vurgulamıştır.³³ Dolayısıyla Amorium'da bulunan kemer tokası, ele geçtiği tabaka ve benzer örnekleri dikkate alınarak, MS 9.-10. yüzyıla tarihlendirilmiştir.³⁴ Bunun yanında benzer bazı örnekler, örneğin özel bir koleksiyonda bulunan ve geldiği yer bilinmeyen bir kemer tokası, MS 7.-8. yüzyıla tarihlenmiştir.³⁵ Farklı araştırmalarda benzer kemer tokaları MS 6.-8. yüzyıl, MS 9.-10. yüzyıl olarak ya da Selçuklu dönemi olarak değerlendirilmiş olsa da Amorium örneği, orta Bizans dönemine tarihlenen bir kontekstte ele geçmiştir. Söz konusu kontekst, kemer tokasından dolayı orta Bizans'a tarihlendirilmemiştir. Yapı bakiyeleri, seramik ve sikke gibi diğer buluntular birlikte değerlendirildiği için kontekst tarihlenmiştir. Dolayısıyla dikkatli kazılmış ve iyi kaydedilmiş buluntular kendi kendilerine değil, aynı zamanda birlikte ele geçtiği aynı kontekstteki diğer buluntular ve benzer örnekleri ile bir arada değerlendirildiğinde anlam ve önem kazanmaktadır.

33 Bkz. G. Köroğlu, "A Group of Belt Buckles from the Haluk Perk Museum Possibly Belonging to the Anatolian Seljuks", *Thirteenth International Congress of Turkish Art*, ed. G. David ve I. Gerelyes (Budapeşte, 2009), 402.

34 Mainz'daki müze koleksiyonundaki parçaların hepsinin Anadolu'dan gitmiş olması, Anadolu'da –şimdilik bilindiği kadarıyla– Afyonkarahisar Müzesi ve İstanbul Haluk Perk Müzesi koleksiyonlarında söz konusu kemer tokasının birebir benzerlerinin de bulunması, bu tip tokaların Anadolu'da üretilmiş olduğu düşüncesini güçlendirmektedir. Afyonkarahisar Müzesi için bkz. M. Lightfoot, "Afyon Arkeoloji Müzesi ve Amorium Kazılarında Bulunan Bizans Kemer Tokaları", *Türk Arkeoloji ve Etnografya Dergisi* 3 (2003): 119-134.

35 Bkz. *Everyday Life in Byzantium: Byzantine Hours, Works and Days in Byzantium*, ed. D. Papanikola-Bakirtzi (Atina, 2002), kat. no. 483.

Bizans Terazi Ağırlıkları: Teşhis ve Tarihlendirme

Oğuz Tekin*

Bizans terazi ağırlıkları, diğer taşınabilir Bizans buluntuları arasında üzerinde en az çalışılmış ve en az yayının yapılmış olduğu birkaç malzeme grubundan biridir. Türkiye’de doğrudan Bizans terazi ağırlıklarını ele alan bir elkitabı veya bilimsel bir monografi henüz yayımlanmamıştır; sadece bazı kamu ve özel müzelerdeki koleksiyonlara ilişkin az sayıda yayın mevcuttur. Bu nedenle, Bizans terazi ağırlıkları, yurtdışında olduğu gibi Türkiye’deki Bizans araştırmaları için de yeni bir çalışma alanıdır. Eskiçağ ve Ortaçağ’ın en önemli kamusal araçları (*instrumenta publica*) arasında sayılan terazi ağırlıkları, hem arkeolojinin hem metrolojinin çalışma kapsamına girmektedir. Kuşkusuz, üzerlerinde yer alan tasvir ve bezemeler göz önüne alındığında sanat tarihi açısından da incelenmesi gereken bir malzeme grubudur. Türkiye’deki kamu ve özel müzeler

* Koç Üniversitesi, Suna & İnan Kıraç Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Merkezi (AKMED). E-posta: ogtekin@ku.edu.tr

ile özel koleksiyonlardaki Bizans terazi ağırlıklarının tespiti, 2007 yılında Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü (TEBE) adına tarafımdan başlatılan Yunan, Roma, Bizans ve Osmanlı terazi ağırlıklarının yayımlanmasını öngören *Corpus Ponderum Antiquorum et Islamicorum* projesi kapsamında ele alınmaktadır.¹ Bu yazıda Bizans terazi ağırlıklarının genel bir çerçevede ele alınmasından ziyade, daha önce değinilmemiş bazı noktalara, teşhis ve tarihlendirmedeki bazı sorunlara dikkat çekilmesi amaçlanmaktadır.

Bizans terazi ağırlıklarında iki ayrı standart bulunmaktadır:

a) Mal tartmak için (*litra/libra, ounkia/uncia*)

b) Altın sikke ağırlıklarının kontrolü için (*nomisma/solidus*)²

Ancak, bu standartlarla ilgili modern eserlerde söz edilmeyen ilginç bir durum vardır: Bu iki standardın alt ve üst birimlerinin ağırlıkları birbiriyle orantılıdır; örneğin 3 *ounkia* ile 18 *nomismatanın* ağırlıkları aynıdır (81 g.). İlk standartla mal tartılmakta, ikinci standartla ise sikke ağırlığı kontrol edilmektedir. Bu iki standart, üzerlerinde yer alan birim işaretiyle birbirinden ayrılmaktadır; üzerinde ΓΤ varsa 3 *ounkia*, ΝΗΗ varsa 18 *nomismata* olduğu anlaşılır. Ancak, birim işaretinin olmadığı veya okunamadığı bir durumda söz konusu ağırlığın standardını tespit etmek zordur. Çünkü, söz konusu ağırlık, her iki standardı da temsil edebilir ve her ikisi için de kullanılabilir. Nitekim, Parion kazısında bulunan kurşun bir ağırlığın bir yüzünde 1 *ounkia*yı belirten ΓΑ, diğer yüzünde 6 *nomismata*yı belirten ΝΣ harfleri yer almaktadır.³ (Res. 1) Bu ağırlık, aynı ağırlığa sahip iki standardın tek bir ağırlıkta (teorik olarak 27 g.) temsil edildiğini, hem mal tartmak hem de sikke tartmak için kullanıldığını göstermektedir. Keza, bir müzayede kataloğunda satışa sunulan ve yedinci yüzyıla tarihlenen bronz ağırlığın bir yüzünde ΝΒ (12 *nomismata*), diğer yüzünde ΓΒ (2 *ounkia*)

1 Bu kapsamda Pera Müzesi ağırlıkları yayımlanmıştır: O. Tekin, *Corpus Ponderum Antiquorum et Islamicorum, Turkey 3, Suna and Inan Kıraç Foundation Collection at the Pera Museum, Part 2, Late Roman and Byzantine Weights* (İstanbul, 2015).

2 Uzun zamandan beri bilinen bu standartlar Bendall tarafından da tablo halinde verilmiştir. S. Bendall, *Byzantine Weights: An Introduction* (Londra, 1996), 8.

3 O. Tekin, "Parion Kazısından Çift Birimli Terazi Ağırlığı: 1 Ounkia/6 Nomismata", *Toplumsal Tarih* 246 (Haziran 2014): 58–60.

harfleri yer almaktadır.⁴ (Res. 2) Her iki standart da teorik olarak aynı ağırlığa (54 g.) sahiptir. Bu iki örnekten çıkarılacak sonuçlar şunlardır: a) ağırlıkları eşit olduğundan, mal ve sikke tartmada aynı standart kullanılabilir; b) üzerinde birim işareti bulunmayan veya silik olduğundan görünmeyen bir ağırlığın standardını belirlemek kolay değildir ve kuşkuyla yaklaşmak gerekir.

Bizans terazi ağırlıklarıyla ilgili bir başka önemli nokta, standartların teorik ağırlıklarının belirlenmesinde *litranın (libra)* teorik ağırlığından yola çıkılmasıdır. Roma *litrasi*, başlangıçtan itibaren belli dönemlerde farklı ağırlıklara sahip olmuştur. Kaynaklarda herhangi bir bilgi olmadığından bu değişiklikleri izlemek zordur. Bu durum, I. Constantinus'un iktidarı dönemindeki para reformu kapsamında (MS 309) *aureus*un yerine *solidus* adlı yeni bir altın sikke tedavüle sokulması ve *solidus*un ağırlığının *litranın* 1/72'si olarak belirlenmesiyle değişmiştir. Bu defa, *litra*nın ağırlığının belirlenmesinde tartışmalar yaşanmıştır. Örneğin Böckh,⁵ Mommsen⁶ ve Hultsch⁷ *litra*nın ağırlığının 327,45 g olduğunu ileri sürerken, Schilbach bu ağırlığı yüksek bulur ve *litra*nın

Resim 1: 1-ounkia/6-nomismata. 24,53 g, 34 mm. Parion Kazı Arşivi.
(Fotoğraf: Oğuz Tekin, 2014)

- 4 Auktion / 154, Numismatische Raritäten : Münzen und Medaillen, Antike, Mittelalter, Neuzeit, Sammlung Karl Pollak, 11. und 12. Juni 2012 im Luitpoldblock - München, Numismatik Lanz München 154, # 607.
- 5 A. Böckh, Metrologische Untersuchungen über Gewichte, Münzfusse und Masse des Altertums (Berlin, 1838), 165.
- 6 T. Mommsen, Geschichte des römischen Münzwessens (Berlin, 1860), XIX ve 900.
- 7 F. Hultsch, Griechische und Römische Metrologie (Berlin, 1882), 161 ve s. 706 Tab. XIII.A.

Resim 2: 12-nomismata/2-ounkia. 53,17 g, Numismatik Lanz München, 154, 607.

ağırlığının en fazla 324 g olduğunu ve zaman içinde 320 gramın altına kadar düştüğünü ileri sürer.⁸ Roma'nın altın sikkesi olan *aureus*un ağırlığı Iulius Caesar döneminden I. Constantinus dönemine değin sürekli azalmıştır; önceleri *libranın* 1/40'ı olan *aureus*, I. Constantinus'un iktidarı zamanında *libranın* 1/72'si kadar ağırlığa sahip olmuştur.⁹ Morrisson'un kazılarda ve definelerde ele geçen ve çok az tedavülde kalan veya henüz tedavüle çıkmamış *soliduslar* üzerinde yaptığı çalışmaya göre Bizans *solidusu* MS 6. ve 10. yüzyıllar arasında yak. 4,50 g ağırlığa sahipti.¹⁰ (Res. 3) *Solidusun libranın* 1/72'si olduğu göz önüne alındığında, *libranın* teorik ağırlığının 324 g olduğu ileri sürülebilir ($4,50 \text{ g} \times 72 = 324 \text{ g}$).

Terazi ağırlıklarındaki standartlar uzun süre değişmediğinden, tarihlendirme aralığı da uzun bir dönemi (ör. yüzyıl olarak) kapsamaktadır. Bizans terazi ağırlıklarının tarihlendirilmesinde en belirgin kriter, kare formdan disk formuna geçiştir. Ancak kuşkusuz bu

8 E. Schilbach, *Byzantinische Metrologie* (Münih, 1970), 166-168: 324 g. (MS 4.-6. yüzyıllar); 322 g. (MS 6.-7. yüzyıllar); 320 g (MS 7.-9. yüzyıllar); daha sonra 319 gramın altı.

9 Caesar: 1/40 *libra*, yak. 8 g.; Nero: 1/45 *libra*, yak. 7,75 g; Caracalla: 1/50 *libra*, yak. 7 g; Diocletianus: 1/60 *libra*, yak. 5,50 g; I. Constantinus: 1/72 *libra*, 4,50 g.

10 C. Morrisson, "Byzantine Money: Its Production and Circulation", *The Economic History of Byzantium. From the Seventh through the Fifteenth Century*, ed. A. Laiou (Washington, D.C., 2002), 920 ve dipnot 42.

değişim birdenbire olmamış, uzunca bir geçiş dönemi yaşanmıştır. Tarihleme için birkaç kriter bulunmaktadır: a) ağırlığın arkeolojik kazıda tarihlenebilir tabakada veya tarihlenebilir diğer buluntularla birlikte bulunması, b) formu (kare, yuvarlak vs.), c) harf formu, yazı stili, d) varsa bezeme ve motiflerde üslup, e) varsa vali veya memur adları, f) varsa figürlerin üslubu. Kuşkusuz bir ağırlıkta yukarıdakilerin hepsinin bulunması tarihlendirmeyi kolaylaştıracaktır; ancak bazen sadece bir kriter bile tarihlendirme için yeterli olabilmektedir. Bizans terazi ağırlıkları üzerinde çalışanlar için en büyük sorun, tarihlenebilir arkeolojik tabakada bulunan ve kayıt altına alınan materyalin azlığıdır. Yıpranmış, silik ve bu nedenle tanınması mümkün olmayan pek çok Bizans terazi ağırlığı ya “metal obje” tanımıyla ya da özensiz bir şekilde kayda geçirilmekte ve çoğu, yayımlanmış kazı raporlarında bulunmamaktadır. Bu da söz konusu materyalin gözden kaçmasına neden olmaktadır. MS 7. yüzyıl başlarına tarihlenen Yassıada batığında ele geçen ve 1 *litradan* 1 *nomismaya* kadar birimleri temsil eden sekiz adet terazi ağırlığı da tarihlendirme için önemli veriler sunmuştur.¹¹ Ne yazık ki söz konusu ağırlıklar muhafaza altında tutuldukları Bodrum

Resim 3: Solidus, 4,46 g. Anastasios. Gorny & Mosch Giessener Münzhandlung 251, 5143.

11 G. K. Sams, “The Weighing Implements”, *Yassı Ada: A Seventh-Century Byzantine Shipwreck*, ed. G. F. Bass ve F. H. van Doorninck, Jr. (Texas, 1982), 202-230.

Resim 4: 3-ounkia. 81 g, 38 mm. Harput Kazı Arşivi. (Fotoğraf: Oğuz Tekin, 2007)

Sualtı Arkeoloji Müzesi'nden çalınmıştır. Harput'taki Kale Cami kazısında 2007 sezonu kazı çalışmaları sırasında caminin tabanı altında, kabaca orta Bizans dönemine denk gelen on birinci tabakada disk şeklinde, 81 g ağırlığında ve 38 mm çapında bronz bir ağırlık ele geçmiştir.¹² (Res. 4) Yükseltilmiş dış dudağa paralel olarak orta kısımdaki ikinci yükseltilmiş dudağa/daireye sahip üç *ounkia* birimindeki ağırlık, bu tarz ağırlıkların MS 8. ve 9. yüzyıllara tarihlendirilmeleri için önemli bir veri sunmaktadır.

12 O. Tekin, "Bizans Ağırlıkları: Harput Kazısından Bir Örnek", *Toplumsal Tarih* 168 (Aralık 2007): 32-35.

2008 yılında Yenikapı’da yürütülen Marmaray-Metro kazı çalışmaları kapsamında Theodosius Liman dolgusu içerisinde ele geçen bronz kap ve içeriği, Bizans terazi ağırlıklarının tarihlendirilmesi için önemli bir ipucu sağlamaktadır.¹³ Bronz kabın içerisinde I. İustinianus dönemine (hük. 527-565) ait yak. 150 bronz sikkeyle birlikte 1 *ounkia* biriminde bronz bir terazi ağırlığı bulunmaktaydı (Res. 5). 26 g ağırlığında, 28 mm çapında disk formunda ve 1 *ounkia* birimindeki ağırlık, aynı tarz ve bezemeye sahip Bizans

Resim 5: 1-*ounkia*. 26 g, 28 mm. Yenikapı-Metro Kurtarma Kazısı.
(Fotoğraf: Sedat Öztöpaş, 2013)

13 S. Öztöpaş, “Antakya’dan Theodosius Limanına Ulaşan Sikkeler: I. Justinianus Dönemi Bronz Sikke Definesi”, *Saklı Limandan Hikayeler: Yenikapı’nın Batıkları*, ed. Z. Kızıltan ve G. B. Çelik (İstanbul, 2013), 66.

Resim 6: Kap formulu ağırlık. 53,56 g. *Nomos* 13, 361.

ağırlıklarının MS 6. yüzyıla tarihlendirilmeleri için önemli bir ipucu sağlamıştır.

Üzerinde birim işareti bulunmayan, iç içe geçmiş yükseltilmiş dairelerden oluşan bezemeli disk formundaki ağırlıklar¹⁴ ile minyatür kap formulu ağırlıklar¹⁵ (Res. 6) ise orta Bizans dönemine tarihlendirilmektedir (kabaca MS 9., 10. ve 11. yüzyıllar). Biraz daha erken veya daha geç örnekler de bulunmasına rağmen, Bizans cam ağırlıkları daha ziyade MS 5. yüzyılın ortalarından MS 7. yüzyılın ortalarına kadar yaklaşık 200 yıllık bir döneme tarihlendirilmektedir.¹⁶ (Res. 7) Bugüne kadar üç birim tespit edilmiştir: *nomisma/solidus*, 4,50 g; *semissis*, 2,25 g ve *tremissis*, 1,50 g.

Standart formun dışında kalan ve sadece *nomisma/solidus* ağırlığının kontrolü için üretilmiş olan *exagium solidi* (Res. 8), sikke formuyla gerçekten ilginç bir görünüm arz etmektedir.¹⁷ Kelime an-

14 *Corpus Ponderum Antiquorum et Islamicorum* 3: no. 667-670.

15 *Corpus Ponderum Antiquorum et Islamicorum* 3: no. 698, 694, 690, 699, 695, 691.

16 B. Tobias, "Glass Weights", *Corpus Ponderum Antiquorum et Islamicorum* 3, lev. 187 vd.; C. Entwistle, "Bizans Cam Ağırlıkları", çev. P. Gökçe ve O. Tekin, *Toplumsal Tarih* 267 (Mart 2016): 51-55.

17 C. Entwistle, "Exagia Solidi", *Byzans. Das Licht aus dem Osten* (Mainz, 2001), 263-265.

lamı “ağırlık” veya “tartmak” olan *exagium* sözcüğünün kökeni Hellenistik döneme kadar gitse de asıl itibarıyla I. Constantinus’un MS 312’deki reformu sonrasında sık görülmeye başlanır. Günümüze ulaşan imparator büstlü en erken *exagium solidi*, İulianus dönemine (hük. MS 360-363) aittir; üzerinde imparatorun adı olmasa da portre özellikleri nedeniyle ona atfedilmiştir. En geç tarihli *exagium solidi* ise I. Leo dönemine (hük. MS 457-474) aittir.

Sikke formundaki bir diğer ağırlık grubu, genellikle 11. yüzyıla tarihlenen *helioselanaton* (Res. 9), *tetarteron* (Res. 10) ve iki *tetarton* (Res. 11) birim isimlerini taşıyan sikke kontrol ağırlıklarıdır. İlki II. Basileios ve VIII. Konstantinos dönemlerinde tedavülde olan *histamenon nomisma* ile ilişkili görülmektedir. İkincisi *tetarteron nomisma*, ağırlığı ikincisiyle yakın olan üçüncüsü ise iki *tetarton* birimini işaret etmektedir. Ancak, *tetarteron* ve iki *tetarton* yazılı örneklerin ağırlıkları birbirine çok yakın olduğundan, bunların sikke kontrol ağırlığından ziyade kamusal dağıtımlar sırasında kullanılan *tessera* olabilecekleri de düşünülebilir.

Resim 7: Cam ağırlık, semmissis. 1,96 g. *Nomos* 13, 319.

Resim 8: Exagium Solidi. 4,16 g., 21 mm. Honorius, Theodosius, Arcadius. Roma Numismatics 7, 1329.

Resim 9: Helioselenaton. 4,18 g., 20 mm. CNG 91, 1111.

Resim 10: *Tetarteron*. 3,80 g, 20 mm. CNG 407, 617.

Resim 11: *Iki tetarton*. 3,98 g, 19 mm. CNG 69, 1871.

Orta Bizans'ta *Templon*un Gelişimi ve Aydınlatma Gereçlerinde Yenilik: Edirne Arkeoloji Müzesi'nde Karmaşık Bir Bronz Düzenek

Brigitte Pitarakis*

11. yüzyılın ortalarında ilahiyat bağlamında, komünyona yüklenen sembolik anlamlar ve bunlara eşlik eden ibadet uygulamaları ile litürjik düzen dönüşmüş, böylece dinî yapıyı ibadetle bütünleştiren yeni bir dekoratif program ortaya çıkmıştır. Bu kalıplaşmış yeni programda ana unsurlar, *templon* (cemaatin durduğu *naosu* ruhban sınıfının durduğu *bemadan* ayıran bölme, duvar), ikonalar ve aydınlatma gereçleridir. Işık ile karanlık arasındaki ikilemin vurgulandığı bu düzen, müminlerin duyularını etkinleştirerek ruhanî âlemlerle mistik/tinsel iletişimlerini güçlendirmeyi amaçlar. *Templon* ve etrafı bu kapsamda yeni bir yapıyı ışıklandırma sistemine zemin

CNRS (UMR 8167 Orient et Méditerranée), Paris. E-posta: brigitte.pitarakis@cnrs.fr

Bu yazı kapsamında yer alan eserlerin çalışma iznini veren ve çalışma sürecinde değerli yardımlarını esirgemeyen, dönemin Edirne Arkeoloji ve Etnografya Müzesi müdürü Hasan Karakaya ve arkeolog Şahan Kırçın'a; dönemin İstanbul Arkeoloji Müzeleri müdürü Zeynep Kızıltan ile Maden ve Hılliyyat Eserleri Koleksiyonu sorumlusu arkeolog Gülbahar Baran Çelik'e ve müze fotoğrafçısı Dilara Şen Turan'a teşekkürlerimi sunarım.

oluşturmuş, belirli yerlerde sabit biçimde konumlanmış aydınlatma gereçleri bu yeni ortama damgalarını vurmuştur.

Bu çalışma, Edirne ili, Uzunköprü ilçesine bağlı Altinyazı köyünde bir kilise kalıntısından gelen ve Edirne Arkeoloji ve Etnografya Müzesi'nde korunan toplu bronz grubuna odaklanıyor. Çalışmanın amacı bu eser grubunda tespit edilen çok parçalı karmaşık aydınlatma düzeneğini irdeleyip ait olduğu inanç ve sanat bağlamına oturtmaktır. Yaklaşık 11. yüzyılın ikinci yarısından itibaren yaygınlaşmaya başlayan ve günümüze dek işlev, kurgu ve kullanım açısından kesin bir şekilde anlaşılamamış bu düzenek Bizans'ta *templon*un gelişimiyle yakından ilintilidir. Dönemin ibadet uygulamalarına yeni bir tanıklık getirdiği gibi, buluntu, coğrafi konumu itibarıyla, Konstantinopolis ve Trakya arasında imparatorluk aile mensuplarının geliştirdiği manastır ağlarına ve bu manastırlara gerekli bronz eşyaların üretim konularına da yeni bir bakış açısı sağlayacaktır. Bu düzenek ilk olarak 2006'da Catherine Jolivet-Lévy için hazırlanan armağan kitabında Fransızca olarak sunuldu.¹ Bu çalışma yeni bir yaklaşımla, aynı buluntu grubundan çıkan diğer nesneleri de ele alarak kilisenin yapay aydınlatma düzeneğini bir bütün olarak irdelemeyi amaçlıyor.

Buluntuya Dair Veriler ve Coğrafi Konum

Buluntular 1974 senesinde rastlantı sonucu eski adı Harala olan, Uzunçarşı ilçesine bağlı Altinyazı Kalesi'nde Devlet Su İşleri tarafından su boruları döşenirken bir kilise kalıntısı içinde toplu olarak ortaya çıkmıştır.² Bu toplu buluntu grubu müzeye 1975 senesinde hibe yoluyla girmiştir.

- 1 Bkz. B. Pitarakis, "Bras de lumière sur le templon médiéval (XIe-XIIIe siècle). Un dispositif en bronze inédit au Musée archéologique d'Edirne", *Mélanges Catherine Jolivet-Lévy*, ed. S. Brodbeck, A. Nicolaïdès, P. Pagès, B. Pitarakis, I. Rapti, E. Yota, TM 20.2 (2016): 435-452.
- 2 Buluntu için bkz. S. Atasoy, "İstanbul Arkeoloji Müzesi'ndeki El Şeklinde Bronz Kandı/Mum Taşıyıcılar", *Muhibbe Darga Armağanı*, ed. T. Tarhan, A. Tibet ve E. Konya (İstanbul, 2008), 114; ay. *Bronze Lamps in the Istanbul Archaeological Museum: An Illustrated Catalogue*, BAR 1436 (Oxford, 2005), 87. Buluntu grubuna ait yazıtlı kurşun tabut için bkz. Y. Büktel, "Notes on a Lead Coffin and an Impost Capital in Edirne Archaeological Museum", *Art and Ideology: Studia in honorem Prof. Ivani Marazov* (Sofya, 2012), 868-71. Harala Kalesi buluntularına dair kaynakça ve sözlü bilgiler için Prof. Sümer Atasoy'a teşekkür ederim.

Harita 1: Bizans döneminde Altinyazı (Garella) ve Doğu Trakya bölgesi.
(Çizim: F. Tessier)

Harala (Altinyazı), Bizans döneminde Pamphylon (Uzunköprü) yakınlarında bir başpiskoposluk merkezi olan Garella'ya konumlandırılabilir (Har. 1). Garella isminin telaffuz açısından Harala ile yakınlığı da bu konumlandırmayı desteklemektedir. Garella, Trakya tarihi topografya araştırmalarında *Via Egnatia*'nın Bera/Pherrai (Ferecik) ve Kypsella'dan (İpsala) kuzeydoğu istikametinde Pamphylon'a giden kolu üzerinde konumlanır.³ Komnenos Hanedanı üyeleri bu yörede geniş topraklara sahiptiler. Kypsella ve Pamphylon, İoannes II. Komnenos'un Konstantinopolis'te Pantokrator Manastırı'na bağışladığı mülkiyetler arasında yer alır (*typikon* 1136).⁴ İmparatorun kardeşi *sebastokrator* İsaakios Komne-

3 Bkz. A. Külzer, "The Byzantine Road System in Eastern Thrace", *Byzantine Thrace: Evidence and Remains, Komotini, 18-22 April 2007, Proceedings*, ed. C. Bakirtzis, N. Zekos ve X. Moniaros, *ByzF* 30 (2011), 187 ve res.1; C. Asdracha, "La Thrace orientale et la mer Noire: géographie ecclésiastique et prosopographie (VIIIe-XIIe siècles)", *Géographie historique du monde Méditerranéen*, ed. H. Ahrweiler, Byzantina Sorbonensia 7 (Paris, 1988), 239-240. Altinyazı Kalesi için bkz. Edirne: *Taşınmaz Kültür Varlıkları Envanteri*, ed. Ş. Kırçın, R. Tabak, A. Yüca ve diğ., 2 cilt (Edirne, 2013), 2:434-435.

4 P. Gautier, "Le typikon du Christ Sauveur Pantocrator", *REB* 32 (1974): 116; P. Sousstal, *Thrakien (Thrace, Rodope und Haimimontos)*, TIB 6 (Viyana, 1991), 330-331 (Kypsella adı altında).

Resim 1: I. İoannes Tzymiskēs'e ait anonim *folles*. Edirne Arkeoloji ve Etnografya Müzesi, Env. no. B.164/1119, çap 32 mm. (Fotoğraf: Ş. Kırçın)

nos'un Pherrai'da kurduğu ve mezarının oraya taşınmasını istediği Panagia Kosmosoteira Manastırı ve manastıra bağışladığı eşyalar büyük olasılıkla bölgede örnek olmuştur.⁵

Garella MS 8. yüzyıldan itibaren başpiskoposluktur. 11. ve 12. yüzyıl konsil listelerinde yer alır.⁶ 13. yüzyılda Konstantinopolis Latin imparatoru Henri de Hainaut, Garella Kalesi'ni Aziz Samson Tarikatı'na bağışlar.⁷ 14. yüzyılda Garella, kilise metropolisliğine yükseltilir.⁸

5 Vakfiye için bkz. L. Petit, "Typikon du monastère de la Kosmosotira près d'Aenos (1152)", *IRAIK* 13 (1908): 17-75; İngilizce çev. *Byzantine Monastic Foundation Documents: A Complete Translation of the Surviving Founders' Typika and Testaments*, ed. J. Thomas ve A. Constantinides Hero, 5 cilt, *Dumbarton Oaks Studies* 35 (Washington, DC, 2000), 2:782-858. Bu manastır için ayrıca bkz. R. Ousterhout ve Ch. Bouras, *The Byzantine Monuments of the Evros/Meriç River Valley* (Selanik, 2007), 48-85.

6 J. Darrouzès, *Notitiae episcopatum ecclesiae Constantinopolitanae, Texte critique, introduction et notes* (Paris, 1981), 454. Garella başpiskoposlarının mühür örnekleri için bkz. J. Nesbitt ve N. Oikonomides, *Catalogue of Byzantine Seals at Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum of Art*, c. 1, *Italy, North of the Balkans, North of the Black Sea* (Washington, DC, 1991), 135, no. 52.1.

7 F. Van Tricht, *The Latin Renovatio of Byzantium: The Empire of Constantinople (1204-1228)* (Leiden- Boston, 2011), 343-345; N. Coureas, "Latin and Greek Churches in former Byzantine Lands under Latin Rule", *A Companion to Latin Greece*, ed. N. Tsougarakis ve P. Lock (Leiden, 2015), 176.

8 J. Preizer-Kapeller, *Der Episkopat im späten Byzanz. Ein Verzeichnis der Metropolen und Bischöfe des Patriarchats von Konstantinopel in der Zeit von 1204 bis 1453* (Saarbrücken, 2008), 131-132.

Buluntuya eşlik eden bir bronz sikke ve kurşun mühür ait oldukları kilisenin en az 10. veya 11. ila 14. yüzyılda işlev gördüğüne işaret eder. A2 sınıfına ait anonim *folles* bilinmeyen bir varyasyona aittir.⁹ Yaklaşık 976 yılıyla 1030-1035 yılları arasına tarihlendirilir (Res. 1). Kurşun mühür 1320-1321'de Konstantinopolis patriklik tahtına oturan Gerasimos'a aittir (Res. 2). Mührün ön yüzünde, Tahtta Bakire Meryem ve Çocuk İsa'nın kabartma betimini "Tanrı'nın Anası" sözcüğünün geleneksel kısaltılmış şekli olan Μ(ήτηρ)Ρ Θ(εο)Υ harfleri çevreler. Arka yüzde sıra halinde: + Γεράσιμος ἐλέω Θ(εο)ῦ ἀρχιεπί[σ]κοπος Κωνσταντινουπ[ό]λεως Νέ[ας] Ῥώ[μ]ης καὶ οἰκ[ουμ]ενικῶς π(α)τριάρχης, "Gerasimos, Tanrı'nın lütfuyla, Konstantinopolis, Yeni Roma başpiskoposu ve ökümenik patrik" yazıtı yer alır.¹⁰

Resim 2: Patrik Gerasimos'a (1320-1321) ait kurşun mühür. Edirne Arkeoloji ve Etnografya Müzesi, Env. no. 696, çap 4 cm. (Fotoğraf: Ş. Kırçın)

- 9 Ön yüzde İsa'nın halesinde yer alan hacın her kolunda iki benek, elinde tuttuğu kitapta muhtemelen iki dikey sütun oluşturan altı nokta. Arka yüzde yazıtın tepesinde iki tire arasında dört noktadan oluşan küçük haç, altta üç nokta. Bkz. V. Ivanišević, "Interpretation and Dating of the Folles of Basil II and Constantine VIII. The Class A2", *Zbornik Radova Vizantološkog Instituta* 27/28 (1989): 19-42; P. Grierson, *Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Collection and in the Whittemore Collection*, c. 3, *Leo III to Nicephorus III, 717-1081* (Washington, DC, 1973), Bölüm 2: *Basil I to Nicephorus III (867-1081)* ve s. 645, tablo.
- 10 Edirne Arkeoloji ve Etnografya Müzesi, Env. no. 696. Bu mührü Esra Güzel Erdoğan 28-30 Mayıs 2019'da St. Petersburg'da Hermitage Müzesi'nde gerçekleştirilen "12th International Symposium on Byzantine Sigillography"de sunmuştur. 2015'te Catherine Jolivet Lévy'ye Armağan kitabındaki (bkz. bu makalede dn. 1) makalemi hazırlarken kendisine göstermiş olduğum daha az ışık almış bir fotoğrafta yazıttaki ismi Germanos olarak okuyan Vivien Prigent, şimdi okunuşu Gerasimos olarak düzeltmiştir. Dolay-

Harala Kalesi (Altınyazı) Aydınlatma Düzenegi: Tanım ve Orijinal Bağlam

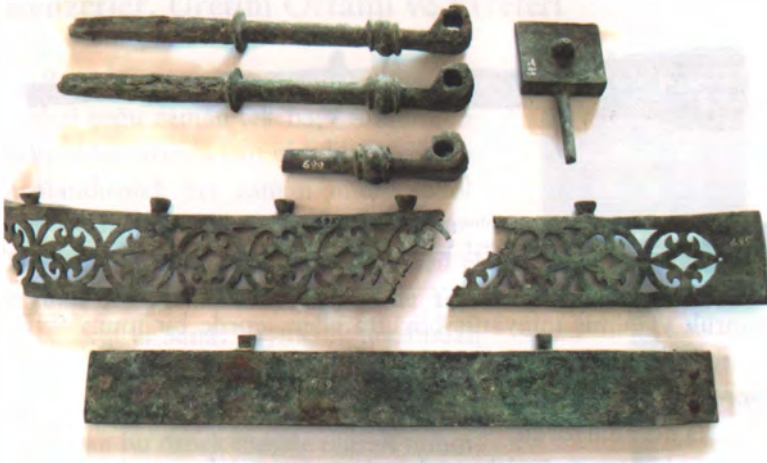
Bronz aydınlatma düzeneginin her parçası dökümle elde edilmiştir. Sağ ve sol olmak üzere öne doğru uzanan el biçimli ana taşıyıcıdan üç adedi günümüze ulaşmıştır (Res. 3).¹¹ Yumruk yapılmış eller ön kol hizasında çok köşeli uzun bir zıvana dili ile sonlanırlar (Res. 4). Elin arkasında yassılaştırılmış küre biçiminde muhtemelen bileği vurgulama amaçlı bir boğum yer alır. Dar U kesitli ara taşıyıcı aşağı doğru hafifçe sivrilen dik sapıyla yumrukların oluşturduğu silindirik yuvaya oturur. Bu buluntudan yalnızca bir adet mevcuttur. Taşıyıcı aksamın merkezinde tornadan çıkmış gibi görünen eşmerkezli dairelerin çevrelediği yarımküre biçiminde bir çıkıntı yer alır (Res. 5). Düzenegin üçüncü ögesini uzun levhalar oluşturur. Bunların dördü düz yüzeye sahiptir; ikisi *ajurludur* (Res. 4). Tepelerinde kesik koni biçimli çıkıntılar sıralanır. Düz levhalarda standart olarak bir çift çıkıntı yer alır.¹² *Ajurlu* bezemeye sahip olanlarda ise bunların sayıları daha fazladır. *Ajurlu* levhalar hafif bükülmüş, kırık ve noksan iki parça halinde günümüze ulaşmıştır.¹³ Bezemeler stilize palmet motifinden türeyen karşılıklı yerleştirilmiş üç yapraklı çiçek tomurcuklarının oluşturduğu bir yatay örgü gösterir. Düzenek içinde yer alan el biçimli taşıyıcıların uzun zıvana dilleri şeklinde sonlanmaları ve düzenegin uzun levhaları, bunların kilisenin *templon arşitravına* takılmak üzere tasarlanmış olduğunu düşündürüyor (Şek. 1). Orijinal bağlamda *templonun* üzerinde en az dört çift el ve ellerin avuçlarına oturtturulan sekiz taşıyıcı aksam bulunduğu varsayılabilir.

sayla mühür 13. yüzyıla değil 14. yüzyıla aittir. Tahtın noktalarla bezenmiş beş köşeli yüksek sırtı da bu tarihlemeyi desteklemektedir. Vivien Prigent ve Esra Güzel Erdoğan'a bu mührre dair bilgiler için teşekkürü borç bilirim. Edirne Müzesi Bizans kurşun mühürlerine ilişkin ayrıca bkz. N. Elam, "Edirne Müzesi'ndeki Bizans Kurşun Mühürleri", *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, c. 9, sayı 18, Temmuz 2019, 1-52.

11 Edirne Arkeoloji ve Etnografya Müzesi, Env. no. 688 (bir çift el), uz. 38,7 cm ve 38,5 cm; Env. no. 689, uz. 17 cm.

12 Edirne Arkeoloji ve Etnografya Müzesi, Env. no. 694. Levhalar tek bir envanter numarasına sahiptir. Üçünün uzunluğu 53 santimetredir, tek bir levhanın uzunluğu ise 47 cm.

13 Edirne Arkeoloji ve Etnografya Müzesi, Env. no. 695, uz. 41,5 ve 27 cm.

Resim 3: *Templon* düzeneğini oluşturan unsurlar: el biçimli ana taşıyıcı, taşıyıcı aksam, uzun levha. Edirne Arkeoloji ve Etnografya Müzesi. (Fotoğraf: B. Pitarakis)

Eldeki veriler *ajurlu* levhaların düz levhalarla ilişkisini anlamak için yeterli değildir. *Ajurlu* levhaların muhtemel kullanım yeri olarak *templonun* ana kapısının tepesi, *templonu* çevreleyen iki payandaya yerleştirilen ikonaların tepesi veya yan şapellerdeki ikincil *templonlar* öne sürülebilir. Benzer bir düzenek *kiboriona* (sunak masasının üzerindeki sayvan) da uyarlanmış olabilir. *Ajurlu* levhaların muhtemel kullanım yeri olarak önerilebilecek diğer bir ihtimal burada irdelenen *templon* düzeneğiyle aynı dönemde ortaya çıkan –ölçekleri küçülmüş merkezi planlı kiliselerin kubbe altına büyük zincirlerle asılmaya yönelik– anıtsal bir kilise aydınlatma gereci olan *chorostur*.¹⁴ Günümüze ulaşmış 13. ve 14. yüzyıla ait örneklerde görüldüğü gibi *chorosun* çok köşeli gövdesini oluşturan *ajurlu* levhaları sıra mumluklar taçlandırdı ve aralarında duran *ajurlu* askı haçlar kandil ve mum taşımaya yönelikti (Res. 6). Bazı *choros* örneklerinde haçların yatay kolunun iki yanında görülen

14 L. Bouras, "Byzantine Lighting Devices", XVI. *Internationaler Byzantinistenkongress. Akten 2*, JÖB 32.3 (1982): 480. Ayrıca bkz. *Byzantium: Faith and Power (1261-1557)*, ed. H. C. Evans, sergi kataloğu (New York, 2004), 125-126, no. 60 ve 61.

Resim 4: El biçimli ana taşıyıcı. Edirne Arkeoloji ve Etnografya Müzesi, Env. no. 688, uz. 38,7 cm. (Fotoğraf: Ş. Kırçın)

yumruk yapılmış minyatür boyutta eller, tepede bir mum aşağıda ise bir kancaya geçirilmiş kandil taşımaktaydı.¹⁵ Bu tip haçlar *chorostan* bağımsız olarak tek başlarına da *templonun* önündeki mekâna asılabiliyordu.

Templon ve önündeki mekânda çok parçalı gereçlerin oluşturduğu ışık diyalogunu tamamlayan diğer bir unsur *templonun* merkezinde *naosa* açılan kutsal kapının iki yanında ve yan payanlardaki ikonaların önünde duran yüksek şamdanlardır (ç. *manoualia*, t. *manoualion*). Altınyazı buluntu grubu içinde en az iki yüksek şamdan gövdesine ait olabilecek boğumlu parçalar yer alır (Res. 7 ve 8).

Buluntu grubunda Bizans kiliselerinin en tipik aydınlatma gereçleri olan *polykandelon*lardan (genelde altı ila sekiz arası cam kandilin sıralandığı tabla) sadece bir askı parçası günümüze ulaşmıştır. Bu parça, dar bir şerit ve buna iki menteşeyle takılmış yassı madalyondan oluşur. Madalyonun yüzeyi eşmerkezli dairelerle bezelidir (Res. 9). Bu tip askılar bir *chorosta* da kullanılmış olabilir.

Kilisede bu yapay aydınlatma sistemi bir bütün olarak ele alındığında mum ve kandil ışığının bütünleyici bir diyalog oluşturduğunu görüyoruz. *Templon* aydınlatma düzeneğinde uzun levhaların işlevinin mum taşımak olduğu düşünüldüğünde, el biçimli ana taşıyıcıların kandil askılarını sarkıtmaya elverişli oldukları öne sürülebilir.

15 Amorium kazılarında çıkan 11. yüzyıla ait yumuk yapılmış küçük bir el parçası büyük olasılıkla aydınlatma gereci olarak kullanılan bir askı haça aittir. Bkz. C. ve M. Lightfoot, *A Byzantine City in Anatolia: Amorium. An Archaeological Guide* (İstanbul, 2007), 92.

Benzerler, Üretim Ortamı ve Evreleri

Bu düzeneği oluşturan öğelerin benzerleri çoğu zaman tek başlarına bulunmuş olduklarından ait oldukları bağlamı canlandırmak her zaman mümkün olmamıştır. Tek olarak korunmuş Tufan Karasu Koleksiyonu'na ait rulo tutan el biçimli bir taşıyıcı 1999 senesinde Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık tarafından düzenlenen *Akdeniz'in Mor Binyılı* sergisinde yer almıştı. Nereden geldiği bilinmeyen bu örnek meşale olarak tanımlanmıştır.¹⁶ Aynı tipte Hüseyin Kocabaş Koleksiyonu'ndan gelen diğer bir örnek Sadberk Hanım Müzesi'nde korunmaktadır.¹⁷ Henry Maguire, Bizans maddi kültürü ve görsel sanatlarında vücuttan kopmuş el ve parmak şekillerini irdelediği çalışmada, Sadberk Hanım Müzesi örneğini *templon arşitra*-vıyla ilintili bir ışık taşıyıcısı olarak tanımlamıştır.¹⁸ Çeşitli boy ve biçimlerde dokuz adet el biçimli taşıyıcıdan oluşan zengin bir grup İstanbul Arkeoloji Müzeleri Maden ve Hulliyat Eserleri Koleksiyonu'nda yer alır. Sümer Atasoy bu nesneler için el şeklinde kandil taşıyıcısı tanımını kullanır.¹⁹ Burada Edirne Müzesi örneklerine çok yakın benzerlikte bir bronz el ters taraftan oturtulmuş taşıyıcı aksamla birlikte korunmuştur (Res. 10). Bilinmeyen bir tarihte bu iki

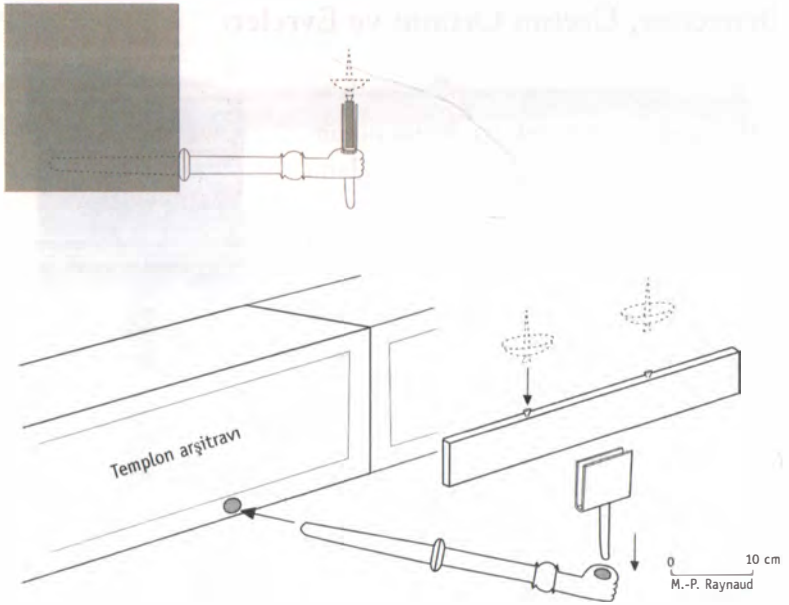
Resim 5: Taşıyıcı aksam.
Edirne Arkeoloji ve
Etnografya Müzesi, Env. no.
692. Dörtgen levha, yük. 7,3
cm; gen. 7,9 cm; sap 7,5 cm.
(Fotoğraf: Ş. Kırçın)

16 "Akdeniz'in Mor Binyılı", *Yapı Kredi Koleksiyonu Bizans Sikkeleri/The Mediterranean's Purple Millenium*, sergi kataloğu, ed. O. Tekin (İstanbul, 1999), 70.

17 *Anatolia Cradle of Castings/Anadolu Dökümünün Beşiği*, ed. Ö. Bilgi (İstanbul, 2004), 167.

18 H. Maguire, "The Disembodied Hand, the *Prokypsis*, and the Templon Screen", *Αναθήματα Εορτικά. Studies in Honor of Thomas F. Mathews*, ed. J. D. Alcherms, H. Evans ve T. K. Thomas (Mainz, 2009), 235, res. 8.

19 Atasoy, "İstanbul Arkeoloji Müzesi'ndeki El Şeklinde Bronz Kandil/Mum Taşıyıcılar", 109-115; ay., *Bronze Lamps*, 87-91, kat. no. 146-147 ve 149-153.

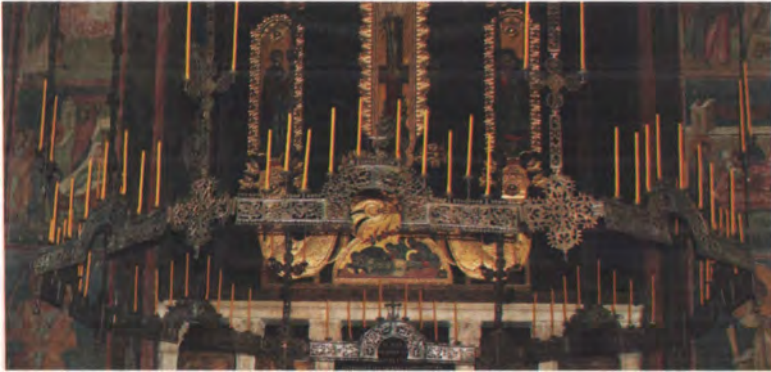

Şekil 1: Aydınlatma düzeneğinin *templon arşitravı* üzerinde canlandırılması.
(Çizim: M.-P. Raynaud)

parçanın işlevini anlamayan bir kişi tarafından bu şekilde takılmış olmalıdır. Taşıyıcı aksamın sapı korozyon sonucu silindirik oyuk içinde sabitlenmiştir. Oyuk, özenle yapılmış rulo biçimindedir. Borunun üzerine geniş bir biçimde bükülen başparmak muhtemelen kandil asacağı işlevi görüyordu. Bu el 1943'te çift oluşturduğu ikinci bir örnekle birlikte satın alma yoluyla müzeye girmiştir. Elin geliş yeri Trakya olarak belirtilmiştir. Ebatları açısından her ne kadar Edirne Müzesi örnekleriyle ilişkilendirilebilirse de farklı bir gruba aittir. Bilek kısmı Edirne Müzesi örneğinin tersine boğumla vurgulanmamıştır. Bu koleksiyondaki diğer el biçimli taşıyıcıların ölçekleri birbirinden farklıdır. Bilek kısımları da farklı biçimlerde şekillendirilmiştir. Bazılarının uzunluğu sadece 10 ila 20 cm olup yumruk yapılmış eller minyatür denilebilecek ölçüdedir (Res. 11). Dolayısıyla *templona* ek olarak kilisenin başka mermer bölümlerine de bu tip el biçimli taşıyıcıların kullanıldığı ışıklandırma düze-

neğinin uyarlandığı söylenebilir. En küçük örneklerde kapalı yumruk formulu aksam belki sadece mumluk işlevi görmekteydi.

1901'de Girit Gortyna Aziz Titos Kilisesi'nden çıkan ve bugün Heraklion Müzesi'nde korunan, 10. ila 12. yüzyıla tarihlendirilen, zengin bir bronz aydınlatma araçları grubu Altınyazı buluntu grubuyla biçimsel açıdan benzerlikler taşımaktadır. Aralarında el biçimli ana taşıyıcı örnekler yoktur ancak dar U kesitli ara taşıyıcılardan iki çift mevcuttur.²⁰ Edirne örneğindeki gibi yüzeyleri merkezdeki yarımküreyi çevreleyen eşmerkezli dairelerle bezelidir. Ait oldukları bağlam korunmadığından bu öğelerin işlevini tespit etmek mümkün olmamıştır. Bu nesneleri inceleyen araştırmacılar bunları ikona veya flama taşıyıcıları olarak tanımlamışlardır. Bu grupta Altınyazı grubunda yer alan uzun düz levhaların benzeri olan daha kısa bir örneğin tepesinde iki mumluk yer alır (Res. 12).²¹ Bir asaya oturtulmuş bu levha muhtemelen litürjik alaylarda –örneğin kurban edilecek olan armağanların *altara* getirildiği Büyük Giriş'te– kullanılmak üzere çift mumlu şamdana çevrilmiştir. Gortyna buluntu grubu içinde, Edirne Müzesi örnekleriyle benzer ayaklı şamdan gövdeleri (*manoualia*) de yer alır.²² Bu tip şamdan-

Resim 6: Dečani Manastırı *chorosu*. (Fotoğraf: C. Jolivet-Lévy)

20 M. Xanthopoulou, "Le mobilier ecclésiastique de la basilique Saint-Tite à Gortyne (Crète centrale)", *CahArch* 46 (1998): 103 ve 105, res. 8-9.

21 Age., 105, res. 7, 11.

22 Age., 108, res. 27.

Resim 7: Boğumlu şamdan gövdesi (*manoualion*). Edirne Arkeoloji ve Etnografya Müzesi, Env. no. 681, yük. 41 cm; Env. no. 683, yük. 17,5 cm. (Fotoğraf: B. Pitarakis)

ların tepesine oturtulan *ajurlu* tablalar mum ve belki de merkezde bir yağ kandili taşımaya yönelikti. Bu tablaların bezemeleri, Altınyazı buluntu grubundaki *ajurlu* uzun levhada yer alan üç yapraklı çiçeğin daha ayrıntılı ve zarif yorumunu gösterir.²³ Bu grupta bütün olarak korunmuş bir kandil askısı da Altınyazı askı parçasıyla güçlü bir benzerlik gösterir.²⁴

Altınyazı buluntusunda tespit edilen *temp-lon* düzeneğine benzer bir grup 1952-1953 senelerinde Ukrayna Pereiaslav Khmelnytskyi'de gün ışığına çıkmıştır.²⁵ 11. ila 12. yüzyıllara tarihlendirilen bu buluntuda el biçimli taşıyıcılar korunmamıştır ancak tepelerinde kesik koni biçiminde çıkıntıların sıralandığı palmet bezemeli birçok *ajurlu* levha mevcuttur (Res. 13). Bunlara dik saplı, dar U kesitli, dörtgen ara taşıyıcılar eşlik eder. Her taşıyıcı aksamın tepesinde uzun levhaları sabitleştirme amaçlı bronz bantlar yer alır (Res. 14).

Grifonlardan oluşan *ajurlu* bezemeye sahip taşıyıcı aksamların eşlik ettiği iki çift el Cenevre Sanat ve Tarih Müzesi'nde korunmaktadır (Res. 15). Bu grup George Zacos koleksiyonundan gelmektedir.²⁶ Burada uzun levhaların korunmamış olması ellerin işlevi konusunda araştırmacılar arasında soru işaretlerine yol açmıştır. Aziz Titos Kilisesi buluntusu ile karşılaştırma sonucu bunların da ikona taşıyıcıları olduğu düşünülmüştü. Bu

23 Age., 106-108, res. 12-18.

24 Age., 111, res. 34.

25 Bu bilgi için Jannic Durand'a teşekkür ederim. Durand bu grubu 2010 senesinde Louvre Müzesi'nde düzenlediği *Sainte Russie* sergisinde sunmayı arzu etmişti.

26 *Donation Janet Zakos. De Rome à Byzance*, ed. M. Martiniani-Reber (Milano, 2015), 160-63, no. 55.

grupta bükülmüş dört parmağın üzerine kapanan başparmak özenle tırnağı vurgulayacak şekilde işlenmiştir. İstanbul Arkeoloji Müzeleri örneğinde de olduğu gibi bu ellerin kandil kancası geçirme işlevi de gördüğü düşünülebilir. Dörtgen bir çerçeve içinde kuyruğu yukarı doğru dalgalanan sağ ön ayağı kalkmış grifon motifi 11. ila 13. yüzyıllarda *templon arşitrav* kabartmalarında yaygındır.²⁷ Bu kabartmalar her ne kadar 13. yüzyılı da içeren bir tarih aralığına işaret etse de takı ve kemik kaplama levhalarındaki benzerler 11. ve 12. yüzyılın daha olası olduğunu düşündürür.²⁸

Resim 8: Şamdan gövdesinin tepesi.
Edirne Arkeoloji ve Etnografya
Müzesi, Env. no. 686, yük. 28 cm.
(Fotoğraf: B. Pitarakis)

2003 yılında Herson kazılarında 13. yüzyılın tahribat tabakalarında ilginç bir grup gün ışığına çıkarılmıştır. Burada uzun levhalar kemerlidir. Tepelerinde sıra mumluklar yer alır. Buluntuya el biçimli üç ana taşıyıcı ve ara taşıyıcılar eşlik eder. Tüm olarak korunmuş ara taşıyıcılardan bir tanesi Altınyazı buluntusundaki gibi bir yarımkürenin etrafında eşmerkezli dairelerle bezelidir.²⁹ 13. veya 14. yüzyıla atfedilen Anadolu kökenli olduğu söylenen diğer bir büyük grup Münih Archäologische Staatssammlung'da

- 27 A. Grabar, *Sculptures byzantines du Moyen Age*, 2 cilt (Paris 1976), 2:42, lev. VI b (Selçukler, Frigya), 57-58, lev. 24 a, b (Yunanistan Phokis'te Hosios Loukas Manastırı *katholikonu*). Aynaroz Aziz Athanasios Lavrası anıtsal çeşmesinde kullanılmış grifonlu kabartma levhalar da muhtemelen bir *ikonostasis*'ten gelmiştir (age., 68, lev. XLa). Selânik Vlattadon Manastırı *ikonostasis*inde devşirme olarak kullanılmış levhalar için bkz. *The Glory of Byzantium: Art and Culture of the Middle Byzantine Era AD 843-1261*, sergi kataloğu, ed. H. C. Evans ve W. D. Wixom (New York, 1997), 36, no. 2A.
- 28 Örneğin Atina, Benaki Müzesi'nde savatlı gümüş bilezik ve Yunanistan'ın Akhaia bölgesinde Oblou Manastırı hazinesinde korunan kemik levha kaplamalı kutu: *Heaven and Earth. Art of Byzantium from Greek Collections*, sergi kataloğu, ed. A. Drandaki, D. Papanikola-Bakirtzi, A. Tourta (Atina, 2013), 311-312, no. 161 ve 251-252, no. 124.
- 29 T. Yashaeva, E. Denisova, N. Ginkut, V. Zaleskaya, D. Zhuravlev, *The Legacy of Byzantine Cherson* (Sebastopol ve Austin, 2011), 220, 508, kat. no. 168-169.

korunmaktadır. Bu grup anıtsal bir *chorosa* ait parçalarla birlikte bulunmuştur.³⁰ Bu grupta el biçimli ana taşıyıcılar, U kesitli dörtgen ara taşıyıcılar, tepelerinde mumluklar sıralanmış düz ve *ajurlu* uzun levhalar ve aynı özelliklere sahip kavisli levhalar yer alır. Bükülerek daire formu verilmiş bir bronz çubuğa geçirilmiş el biçimli taşıyıcı bunun *templon* veya *kiborion* sütuncuklarına takıldığını gösterir. Bu düzeneğe ait çalışmamızı bitirdikten sonra 2017'de yayımlanmış olan, George Zacos koleksiyonundan gelen toplu diğer bir grup Karlsruhe, Badisches Landesmuseum'da korunmaktadır. Biçimsel açıdan bu gruptaki el biçimli taşıyıcılar İstanbul Arkeoloji Müzeleri'ndeki örneklerle yakın benzerlik taşımaktadır.³¹

Litürji ve İbadet: Yazılı Kaynaklar Işığında Düzenegın İşlev ve Anlamı

11. yüzyılda kilise ışıklandırma düzenindeki yenilikler dönemin litürji ve ikonalara saygı uygulamalarına ilişkin gelişimin doğrudan bir uzantısıdır. Tanrı'nın apsisteki varlığına olan inancı çarpıcı bir biçimde anlatan yaklaşık 1000 senesine ait bir metinde İskenderiyeli bir papaz komünyon sırasında Tanrı'nın elinin kurban edilecek armağanları kutsamak için duvardan çıktığını görür.³² Bu dönemde komünyonda mistik açıdan kurban edilecek armağanların hazırlanış ritüelinin (*prothesis*) genişletilmesi din adamlarının manevi/tinsel açıdan hazırlanışına gösterilen önemi ifade eder. Sırlara atfedilen kutsallık anlayışının pekişmesi litürjinin ifade biçiminde

30 *Die Welt von Byzanz-Europas Östliches Erbe. Glanz, Krisen und Fortleben einer tausendjähriger Kultur*, ed. L. Wamser (Münih, 2004), 102-107, no. 138-39.

31 *Spätantike und Byzanz. Bestandskatalog Badisches Landesmuseum Karlsruhe Objekte aus Bein, Elfenbein, Glas, Keramik, Metall und Stein*, ed. F. Daim, B. Fourlas, K. Horst, V. Tzamakda (Mainz, 2017), no. IV. 50-52, IV. 54a ve b, IV. 55-56, IV. 57-58, lev. 55-59. Sümer Atasoy, İstanbul Arkeoloji Müzeleri grubu kataloğunda Karlsruhe Badisches Landesmuseum'da George Zacos'tan satın alınmış bu tipte altı elin korunduğunu söyler (Atasoy, *Bronze Lamps*, 87).

32 P. P. V. Van Moorsel, "The Vision of Philotheus (on Apse-Decorations)", *Nubische Studien: Tagungsakten der 5. internationalen Konferenz der International Society for Nubian Studies. Heidelberg, 22-25 September 1982*, ed. M. Krause (Mainz, 1986), 337-340. Ay., *Called to Egypt: Collected Studies on Painting in Christian Egypt* (Leiden, 2000), 107-114'te yeniden basılmıştır.

cemaatin deneyimine olan ilginin artmasına etken olmuştur.

Bu dönemde manastırlarda başladığı görülen bir uygulama, kutsal armağanların İsa'nın bedenine ve kanına dönüşüm eylemini cemaatin saf olmayan bakışlarından uzaklaştırmak üzere *templon* kapılarına ve sütun aralıklarına perdelerin çekilmesidir.³³ Öyle görünüyor ki ayının bu evresinde (*anaphora*) cemaatin dikkatini başka bir odak noktasına yöneltmek için, dualarda zikredilen İsa Mesih'in yaşamöyküsü çevrimini konu alan ikonalar *templon arşitravının* tepesine yerleştirilmiş ve bu ikonaların önüne ışıklar konmuştur.³⁴ Kuvvetli sembolik anlamların yüklendiği bu yapay ışık düzeni mahsus ve makul âlem –duyularla kavranabilen ve sadece akılla bilinen âlem– arasındaki iletişimi teikleme amaçlıdır.

İkonalara ibadet uygulamalarında ışığın yeri, ikona kırıcılık döneminin tartışmalı ortamının yol açtığı, ikonaların doğaüstü gücüne inancın pekişmesiyle de ilintilidir. Bu, aynı zamanda insan eliyle yapılmamış (*acheiropoietos*) mucizevi ikonalara ilişkin efsanelerin de yaygınlaştığı bir dönemdir.³⁵ Arala-

Resim 9: Polykandelon askısı. Edirne Arkeoloji ve Etnografya Müzesi, Env. no. 690, uz. 18 cm, madalyon çapı 7 cm. (Fotoğraf: B. Pitarakis)

- 33 Bkz. V. Marinis, *Architecture and Ritual in the Churches of Constantinople: Ninth to the Fifteenth Centuries* (Cambridge, 2014), 31, 41-48; R. Taft, "The Decline of Communion in Byzantium and the Distancing of the Congregation from the Liturgical Action: Cause, Effect, or Neither?", *Thresholds of the Sacred: Architectural, Art Historical, Liturgical, and Theological Perspectives on Religious Screens, East and West*, ed. S. E. J. Gerstel (Washington, DC, 2006), 45-50.
- 34 Bkz. J.-M. Spieser, "Le développement du templon et les images des Douze Fêtes", *Bulletin de l'Institut historique belge de Rome* 69 (1999): 140-143 ve 157-158.
- 35 Bu konuda bkz. M. Bacci, "La médiation liturgique. La rencontre des icônes matérielles et de leurs archétypes légendaires à Rome et à Constantinople après l'iconoclastie", *L'héritage byzantin en Italie (VIIe-XIIIe siècle)*, c. 3, *Décor monumental, objets, tradition textuelle*, ed. S. Brodbeck, J.-M. Martin, A. Peters-Custot ve V. Prigent, Collection de l'École française de Rome, 510 (Roma, 2015), 16-19.

rında bir bıçak darbesi sonucu kanamaya başlayan ikonaların da yer aldığı bu efsaneler Komnenos Hanedanı döneminde ikonaların kutsal emanetlerle (*rölikler*) özümsemiştiği ortamda yaygın bir biçimde anılmaktaydı.³⁶ İkonalar basit ahşap parçaları değil, tasvir edilen kutsal kişiliğin (İsa Mesih, Bakire Meryem, azizler) gerçek varlığını devam ettiren ve ilahi bilgeliğin insanlara iletilmesini sağlayan kutsal nesneler olarak Hristiyan ibadet uygulamalarında özel bir yer edinmişlerdir. İkonalara eşlik eden kandil ve mum ışığı da bu uygulamaların ayrılmaz parçasıdır. Işıklar ikonalara sadece *templon*, *kiborion* ve *proskynetarion* gibi litürjik eşyalarda değil mezar bağlamlarında ve litürjik alaylarda da eşlik etmekteydi. Örneğin, *sebastokrator* İsaakios Komnenos Kosmosoteira Manastırı vakfiyesinde (1152), anıt mezarına altın ve gümüşle kaplattığı Rhaidestos'tan (Tekirdağ) gelen Kosmosoteira Meryem ikonasının konulmasını ve ikonaya münasip ışıklandırmanın eşlik etmesini buyurur.³⁷

İmparator ailesi ile aristokrasi üyelerinin kendilerine defin yeri olarak öngördükleri ve sayıları hızla artan özel manastır kuruluşlarının vakfiyeleri bu gereçlere dair önemli bir kaynak oluşturur. Vakfiyelere eklenen eşya envanterleri bu gereçleri tanımlayan zengin bir kelime dağarcığı içerir. Söz konusu terimler günümüze gelmiş tiplerle karşılaştırıldığında bunların neyi tanımladıklarını kavramak her zaman kolay olmaz. Dolayısıyla Bizanslıların maddi kültürüne dair bilgilerimizin gerçeğin sadece küçük bir yüzdesini yansıttığını söyleyebiliriz. Diğer yandan, yakın zamanlarda arkeolojik çalışmalar, kapsamlı sergi projeleri, monografik yayınlar, veri

36 1200'de saray kiliselerinin hazine sorumlusu (*skeuophylax*) Nikolaos Mesarites Pharos Şapelinde yassı *rölik* mahfazalarını İsa Mesih'in yaşamından kesitleri müminlere zihinsel olarak yeniden yaşatan "canlı ikonalar" olarak betimler. Bkz. P. Magdalino, "L'Église du Phare et les reliques de la Passion à Constantinople (VIIe/VIIIe-XIIIe siècles)", *Byzance et les reliques du Christ*, ed. J. Durand ve B. Flusin, Centre de recherche d'histoire et civilisation de Byzance, Monographies 17 (Paris, 2004), 27-30. Ayrıca bkz. M. Vassilaki, "Bleeding Icons", *Icon and Word: The Power of Images in Byzantium. Studies Presented to Robin Cormack*, ed. A. Eastmond ve L. James (Aldershot-Burlington, 2003), 121-129.

37 Kosmosoteira Manastırı vakfiyesi, Bölüm 90. Bkz. *Byzantine Monastic Foundations Documents*, 2:839.

Resim 10: El biçimli ana taşıyıcı. İstanbul Arkeoloji Müzeleri, Env. no. 5870 M, uz. 48 cm. (Fotoğraf: D. Ş. Turan)

tabanı projeleri³⁸ bu konuya olan ilginin pekişmesini sağlamış ve bu alanda önemli ilerlemeler kaydedilmiştir.

Pantokrator Manastırı vakfiyesinde İoannes II. Komnenos (1136) kilise kompleksinin *templon*larında mum ve kandil ışığının birlikte kullanımından söz eder. Işıklandırma gereçlerinin görkemi ve sayısı ayinlerin önemine göre değişir. Güney kilisesinde merkezdeki *templonda* ayinin önemine göre sayıları üç ile yedi arasında değişen mum, sağdaki küçük *bemaya* ait *templonda* ise bir ile üç mum yakılır. Mumların boyutu da aynı şekilde kutlamanın önemine göre dört ile altı ons arası değişir (yak. 108 ila 162 gr).³⁹ Eleousa Ki-

38 Bkz. L. Bender, M. Parani, B. Pitarakis, J.-M. Spieser, A. Vuilloud, *Artefacts and Raw Materials in Byzantine Archival Documents/Objets et matériaux dans les documents d'archives byzantins*, <http://typika.cfeb.org/index/>, erişim: 14.11.2021 (bundan sonra ByzAD).

39 Gautier, "Pantocrator", 37, 39; İngilizce çev. *Byzantine Monastic Foundation Documents*, 2:740-741. Pantokrator Manastırı vakfiyesinde ışık düzeni hakkında bkz. E. A. Congdon, "Imperial Commemoration and Ritual in the *Typikon* of the Monastery of Christ Pantocrator", *REB* 54 (1996): 161-199. Ayrıca bkz. C. Nesbitt, "Shaping the Sacred: Light and the Experience of Worship in Middle Byzantine Churches", *BMGS* 36 (2012):156-157.

Resim 11: El biçimli ana taşıyıcı. İstanbul Arkeoloji Müzeleri, Env. no. 76.32 M, uz. 19.5 cm. (Fotoğraf: D. Ş. Turan)

lisesi için vakfiyede merkezdeki *templonda* yedi kandil ve üç mum, yan *templon*larda üç kandil ve bir mum öngörülür.⁴⁰ Vakfiyenin bu bölümünde mumları taşıyan gereçlerin tanımı yoktur.

Sebastos Gregorios Pakourianos'un Plovdiv'in güneyinde Bačkovo'da kurduğu Petritzonitissa Manastırı vakfiyesinde (1083) *templon* için sivri uçlarıyla birlikte tüm bir *templon* şamdanı (*manoualion*) ve taşıyıcı "elleriyle" beraber aynı tipte iki daha küçük örnekten söz edilir. Bir sonraki satırda da kemer biçiminde şamdanlar gelir.⁴¹ Bunlar büyük olasılıkla yukarıda söz ettiğimiz Herison buluntusu tipindeydi.

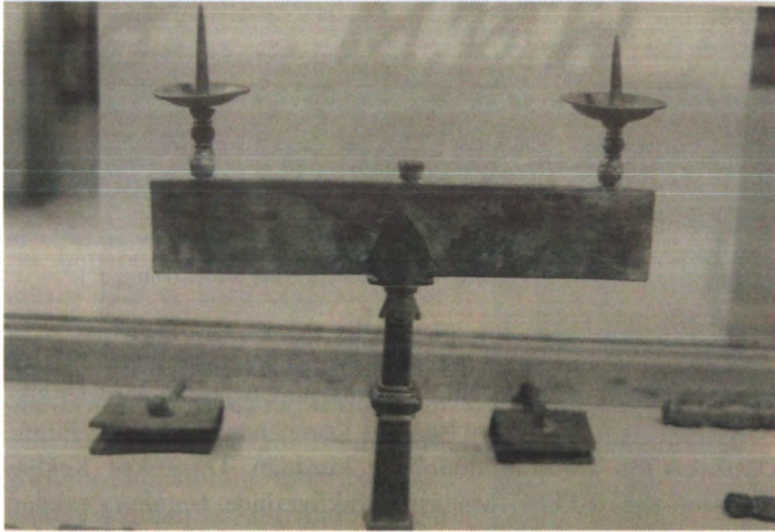
Templon düzenegini tanımlamak için kullanılan daha özgül bir terime Leipso Adası *praktikonunda* rastlanıyor (1087). Burada merkezde bir haç ve iki yanında duran iki çift mumluk söz konusudur ve bunu tanımlamak için *kosmetaritzin* terimi kullanılır.⁴² Bu terim *templon arşitravını* tanımlamak için kullanılan *κοσμήτης*'ten (*kosmetes*) türemiştir. 12. yüzyıldan itibaren bu düzenek için rastladığımız

40 Gautier, "Pantocrator", 73; *Byzantine Monastic Foundation Documents*, 2:753-754.

41 P. Gautier, "Le typikon du sébaste Grégoire Pakourianos", *REB* 42 (1984): 123, satır 1739-1741; *Byzantine Monastic Foundation Documents*, 2:554.

42 Κοσμηταρίτζιν χυτὸν μετὰ κηροπηγῶν τεσσάρων καὶ σταυροῦ. Bkz. Τὸ ἴσον τοῦ πρακτικοῦ τῆς Λειψῶ καὶ τῶν ἐν τῇ Λέρῳ δύο προαστείων... (1087), Fr. Miklosich ve I. Müller, *Acta et diplomata monasteriorum et ecclesiarum orientis*, c. 6 (Viyana, 1890), 38. Κοσμήτης teriminin templon arşitravını tanımlamak için kullanımına dair bkz. N. P. Constat, "Symeon of Thessaloniki", *Thresholds of the Sacred*, 170, n. 26.

daha yaygın bir terim *lamnadır*. Pherrai'da Kosmosoteira Manastırı vakfiyesinde (1152) *templonun* kapılarının tepesinde enlemesine uzanan *lamnanın* mumlarından söz edilir.⁴³ 1142 senesine ait Aynaroz'da Xylourgou Manastırı envanterinde döküm bronz kemerler ve bunlara eşlik eden “eller” mevcuttur.⁴⁴ Stroumitza Eleousa Manastırı vakfiyesinin (1449) aydınlatma gereçlerine ilişkin bölümünde iki büyük ve uzun *lamna*dan sonra tapınma ikonalarının tepesine yerleştirilen kemerlerden söz edilir.⁴⁵ Harala Kalesi buluntu grubunda tespit edilen düzenek bu tasvirlerle soyut ve görsel bir karşılık getirir.

Resim 12: Gortyna Agios Titos Kilisesi buluntusu çift mumlu şamdan. (Xanthopoulou, *Le mobilier ecclésiastique*, Res. 11'den detay)

- 43 Petit, “Typikon”, 24, satır 8; *Byzantine Monastic Foundation Documents*, 2:802. Ayrıca bkz. *ByzAD*, artefact #1375.
- 44 Καμάκια χαλκὰ χυτὰ μετὰ τῶν χειρῶν αὐτῶν. Bkz. *Actes de Saint Pantéléémôn*, ed. P. Lemerle, G. Dagron, S. Ćirković, Archives de l'Athos 12 (Paris, 1982), no. 9, s. 74, satır 24; *ByzAD*, artefact #2692, #2693. Bu metnin yorumlu İngilizce çevirisi için bkz. L. Bender, “Inventory (*Apographe*) of the Monastery of the Theotokos of Xylourgou”, *Sources for Byzantine Art History*, c. 3, *The Visual Culture of Later Byzantium* (c. 1081-c. 1350), II, ed. F. Spingou (Cambridge, 2021), 1134-1158.
- 45 L. Petit, “Le monastère de Notre-Dame de Pitié en Macédoine”, *IRAIK* 6 (1900-1901): 123, satır 32; *Byzantine Monastic Foundation Documents*, 4:1674. Ayrıca bkz. *ByzAD*, artefact #2140.

Resim 13: Ukrayna Pereiaslav Khmelnytskyi buluntusu *ajurlu* bordür. (Fotograf: J. Durand)

Kilise envanterlerinde standart bir biçimde *templona* takılan bronz aydınlatma düzeneğinin parçalarının ardından perdeler zikredilir. Örneğin İoannes ve İsaakios Komnenos'un anneleri Eirene Doukaina'nın Konstantinopolis'te kurduğu Theotokos Kekharitomene (1110-1116) Manastırı vakfiyesinde *templona* takılan kemerlerden sonra *templon* sütunları arasındaki aralığa asılan perdeler belirtilir.⁴⁶ *Templon* üzerine çekilen perdeler ve bunlara eşlik eden ışıklar Dionysios Areopagites'in ışık metafiziğinde Tanrı'nın bu dünyadaki ifşasında örtmek/açığa çıkarmak, göstermek/gizlemek gibi mefhumlar arasındaki ikiliği çağırıştırır.⁴⁷ Aydınlatma öğelerinde dikey (zincirlerle asılan yağ kandilleri) ile yatayın (sıra

46 P. Gautier, "Le typikon de la Théotokos Kécharitôméné", *REB* 43 (1985): 154, satır 2-3; *Byzantine Monastic Foundation Documents*, 2:716; *ByzAD*, artefact #2197.

47 Bkz. E. D. Pearl, *Theophany: The Neoplatonic Philosophy of Dionysius the Areopagite* (New York, 2007), bilhassa 104-105. Bizans dini yapılarında ışığın kullanımına dair felsefi bir yaklaşım için bkz. N. Schibille, *Hagia Sophia and the Byzantine Aesthetic Experience* (Farnham, 2014).

mumlu şamdanlar) karşılaşması kilisenin evrensel sembolizmini vurgular. Evrensellik aynı zamanda eskatolojik (ölüm ötesi bilimi veya “en son şeyler”) düşünceleri de beraberinde getirir. Bizans litürji yorumlarında *bema* (kilisede sunak bölümü) İsa Mesih’in ikinci gelişi için hazırlanan mistik tahtı simgeler. Üzerinde incil, haç, taç, güvercin ve İsa Mesih’in Çilesi’yle özdeşleşen öğelerin yer aldığı boş taht motifinin (*Hetoimasia*) 11. yüzyıldan itibaren ve geç Bizans dönemi boyunca ikonografik programlarda önem kazanmış olması –bilhassa ayrılmaz bir parçası olduğu Son Yargı Sahnesi’nde– *bemanın* bu sembolizmini kuvvetlendirmiştir.⁴⁸ Bu inanç ortamı, dönemin imparatorluk ideolojisine de yansımıştır. Kökeni 12. yüzyıla dayanan, Noel, Epifani ve başka yortu günlerinde düzenli aralıklarla sahnelenen bir imparatorluk töreni olan *prokypsis*, *templondaki* ışık ve perde düzeniyle yakın ilişki gösterir. Tören’in yüksek noktasını kapanıp açılan perdeler ve ışık oyunları oluşur. İmparator ve maiyeti, muhafızlar, müzisyenler ve koro eşliğinde perdelerin kapattığı yüksek bir platforma yerleşir. Perdeler müzik eşliğinde ışıklı platforma açıldığında taç ve diğer simgelerine bürünmüş tahtta imparator görünür. İmparatora eşlik eden çift mumlu şamdan ve kılıç tutan iki muhafız perdenin arkasında kalır ancak ellerini dışarı uzatarak tuttıkları bu imparatorluk simgelerini gösterirler.⁴⁹ Bu tören İsa Mesih’in Noel ve Epifani

Resim 14: Ukrayna Pereiaslav Khmelnytskyi buluntusu taşıyıcı aksam. (Fotoğraf: J. Durand)

48 “Hetoimasia”, *ODB* 2: 926. A. L. Townsley, “Eucharistic Doctrine and Liturgy in Late Byzantine Painting”, *OrChr* 58 (1974): 140-147.

49 Maguire, “The Disembodied Hand”, 233-235; M. Jeffreys, “The Comnenian Prokypsis”, *Parergon* 5 (1987): 38-53. Palaiologoslar dönemi için bkz. *Pseudo-Kodinos and the Constantinopolitan Court: Offices and Ceremonies*, ed. R. Macrides, J. A. Munitiz, D. Angelov, Birmingham, Byzantine and Ottoman Studies (Farnham, Burlington, 2013), 126-132, 145-147. İmparator kültüründe birlikte kullanılan kılıç ve mum ışığı hakkında bkz. P. Gautier, *Théophylacte d'Achrida. Discours, traités, poésies*, CFHB 16.1 (Selanik, 1980), 209.

Resim 15: Zacos koleksiyonundan grifonlu *templeon* düzeneği. Cenevre Sanat ve Tarih Müzesi, Env. no. AA 2004-215-1'den 4e ve AA 2004-217-1'den 4e. (Fotoğraf: Musée d'art et d'histoire de Genève)

ayınlerinde öne çıkan “Adillik Güneşi” lakabının imparatorluk ideolojisindeki kullanımının ilginç bir ifadesidir.⁵⁰

Sonsöz

Işık ve aydınlatma gereçleri inanç dünyasından sanata, felsefeye, günlük yaşama, imparatorluk ideolojisine, Bizans dünyasına pek çok yaklaşımda merkezi bir önem taşır. Işığın sembolik anlamları, Bizans kiliselerindeki yeri, aydınlatma gereçlerinin türleri gibi konular zengin bir kaynakçaya yol açmıştır. Ancak bu çalışmada görüldüğü gibi Türkiye müzeleri, bilhassa depolar, bu çalışmalara yeni ufuklar açabilecek ilginç sürprizlerle doludur. Edirne Arkeoloji ve Etnografya Müzesi'nde korunan Harala Kalesi (Altınyazı) buluntusu Bizans döneminde doğu Trakya topografyasına dair yeni tespitler getirdiği gibi Komnenos Hanedanı ve aristokrasi üyelerinin

50 Bkz. M. Parani, “Rise like the Sun, the God-inspired Kingship: Light Symbolism and the Uses of Artificial Lighting in Middle and Late Byzantine Imperial Ceremonial”, *Light and Fire in the Sacred Space*, ed. A. Lidov (Moskova, 2013), 159-184, bilhassa 174-175.

bu coğrafyaya ilgilerine dair yeni bir bakış sağladı. Bu buluntunun ışığında dönemin kilise mimarisi ve bezemesi, litürjideki gelişmeler ve kilisenin kozmik mesajını vurgulayan kalıplaşmış aydınlatma sistemi de yeni bir anlam kazanmıştır. Yazılı kaynaklar ve benzerleri ışığında bu buluntuda tespit edilen *templon* düzeninin 11. yüzyılın ortalarından 13. yüzyıla dek bazı stilistik değişikliklerle devamlılığı belirlenmiştir. İlk örnekler kuvvetli olasılıkla Konstantinopolis zanaat ortamına atfedilebilir. Harala Kalesi düzeneğinin ve aynı kiliseye ait diğer aydınlatma gereçlerinin bir Konstantinopolis atölyesinden gelmiş olma ihtimali yüksektir. Ancak Konstantinopolis ve taşra arasında –burada Trakya bölgesi– bronz üretim atölyelerinin dağılımı, belirlenmesi güç ve daha fazla araştırılması gereken konular arasında yer alır. Kiev ve Herson buluntularının her ne kadar Konstantinopolis’ten gelmiş olmaları olası gözükse de bu üretimin yerel atölyeler tarafından da benimsenmiş olması ihtimalini göz ardı edemeyiz. Palaiologoslar döneminde manastır kiliselerinin kaçınılmaz bir parçası haline gelen *chorosa* Balkanlar’dan gelen talebi Selanik’te bir atölyenin⁵¹ karşıladığına dair bir tanıklık ışığında, *templon* düzeninin de Konstantinopolis’ten başka üretim merkezlerine sıçramış olduğu ihtimalini varsaymak mümkün. Ancak henüz elimizde buna dair kesin bir veri yok.

51 Bkz. D. Todorović, “Trouvailles provenant d’un ancien atelier de fonderie de Thessalonique”, *Chilandarski Zbornik* 8 (1991): 99-124 (Sırpça, Fransızca özet mevcut).

Nif Dağı Kazısı/Başpınar Bizans Yapı Grubu Metal Buluntuları

Daniş Baykan*

İzmir ili kent merkezinin hemen doğusunda yer alan ve 2006-2019 yılları arasında Prof. Dr. Elif Tül Tulunay, 2020 yılından itibaren de Doç. Dr. Müjde Peker başkanlığında yürütülen Nif Dağı Araştırma ve Kazıları, Buca, Bornova, Torbalı ve Kemalpaşa ilçelerinin sınırlarında kalmaktadır (Res. 1). Doğusu Karabel Kaya Anıtıyla sınırlanan Nif Dağı'nda on iki yıldır devam eden kazılar, güneydoğu yamaçtadır. Proje kapsamında Karamattepe, Ballicaoluk, Başpınar ve Dağkızılca'da arkeolojik kazılar gerçekleştirilmektedir (Res. 1). Bu kazı alanlarından Başpınar, barındırdığı yapı grubu (Res. 2) nedeniyle Türkiye Bizans çalışmaları açısından yeni sayılabilecek örneklerdendir. Burada ele alınacak metaller de bu yapı grubundan bulunanlardır.¹ Başpınar'da tespit

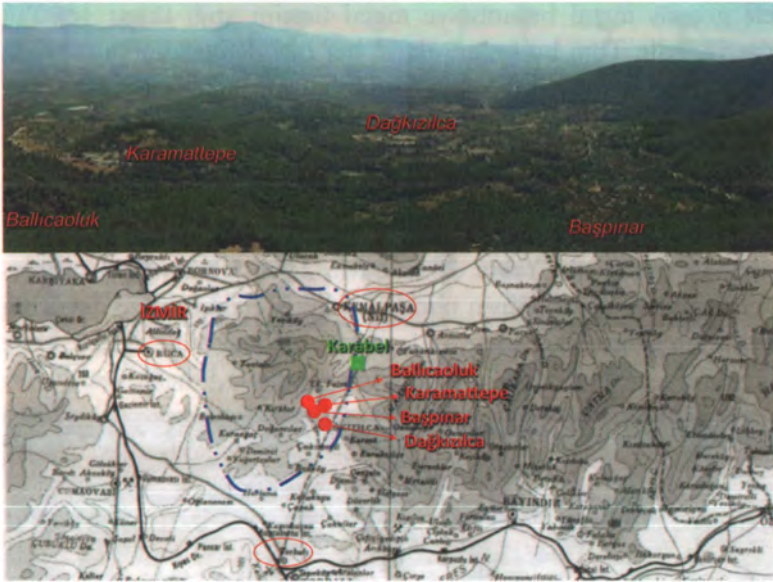
Trakya Üniversitesi, Arkeoloji Bölümü.

E-posta: danisbaykan@gmail.com, danisbaykan@trakya.edu.tr

- 1 Nif Dağı Kazısı metal buluntularını çalışmama izin veren değerli hocam Prof. Dr. Elif Tül Tulunay'a ve başkanlığı döneminde çalışmaların devamlılığını destekleyen Doç. Dr. Müjde Peker'e teşekkür ederim.

edilen yapı topluluğu, 13. yüzyıla tarihlenmiştir ve Laskarislere aittir. Başpınar arkeolojik kazıları 2007 yılında başlamış ve 2013 yılı kazı sezonuna kadar devam etmiştir. Kazılar, koruma çatısının inşası sonrasında devam edilmek üzere, 2013 yılında geçici süreyle durdurulmuştur. 2014 ve 2017 yıllarında sadece temizlik ve sınırlı düzenleme çalışmaları yürütülmüştür.² Başpınar'da tespit edilen metal,³ cam,⁴ pişmiş toprak⁵ ve diğer buluntular ile verilere ilişkin önceki çalışmaları da kapsayacak genel bir kazı

- 2 E. T. Tulunay, "Nif (Olympos) Dağı Araştırma ve Kazı Projesi: 2007 Yılı Kazısı", 30. *KazSonTop*, 4 cilt (Ankara, 2009), 3:411-426; ay., "Nif (Olympos) Dağı Araştırma ve Kazı Projesi: 2008 Yılı Kazısı", 31. *KazSonTop*, 4 cilt (Ankara, 2010), 2:387-408; ay., "Nif (Olympos) Dağı Araştırma ve Kazı Projesi: 2009 Yılı Kazısı", 32. *KazSonTop*, 4 cilt (Ankara, 2011), 3:405-423; ay., "Nif (Olympos) Dağı Araştırma ve Kazı Projesi: 2010 Yılı Kazısı", 33. *KazSonTop*, 4 cilt (Ankara, 2012), 3:147-171; ay., "Smyrna (İzmir) Yakınlarında Birçok Kültürü Barındıran Dağ: Nif (Olympos)", *CollAn* 11 (2012): 81-99; ay., "Nif (Olympos) Dağı Araştırma ve Kazı Projesi: 2011 Yılı Kazısı", 34. *KazSonTop*, 3 cilt (Çorum, 2013), 2:233-252; E. T. Tulunay, M. Bilgin, D. S. Lenger, D. Baykan ve diğ., "Nif (Olympos) Dağı Araştırma ve Kazı Projesi: 2012 Yılı Kazısı", 35. *KazSonTop*, 3 cilt (Muğla, 2014), 2:343-357; E. T. Tulunay, Ü. Özgümüş, A. Sevim Erol, L. Doğaner ve diğ., "Nif (Olympos) Dağı Araştırma ve Kazı Projesi: 2013 Yılı Kazısı", 36. *KazSonTop*, 3 cilt (Ankara, 2015), 3:695-717; E. T. Tulunay, Ü. Özgümüş, A. Büyüksaraç, D. Baykan ve diğ., "Nif (Olympos) Dağı Araştırma ve Kazı Projesi: 2014 Yılı Kazısı", 37. *KazSonTop*, 3 cilt (Ankara, 2016), 2:383-406; E. T. Tulunay, Ü. Özgümüş, A. Büyüksaraç, D. Baykan ve diğ., "Nif (Olympos) Dağı Araştırma ve Kazı Projesi: 2015 Yılı Kazısı", 38. *KazSonTop*, 3 cilt (Ankara, 2017), 2:331-358; A. B. Yalçın, "The Byzantine Complex at Başpınar", *Recent Studies on the Archaeology of Anatolia*, ed. E. Lafli ve S. Pataci, BAR 2750 (Oxford, 2015), 49-55; A. B. Yalçın, "The Byzantine Complex of Başpınar", *Sovremennyye Problemy Izuçeniya İstorii Tserkvy, Sbornik Dokladov Mejdunarodnoy Konferentsii MGU İmeni Lomonosova*, 7-8.11.2011, ed. V. V. Simonov ve G. M. Zapal'skiy (Moskova, 2014), 494-501.
- 3 Baykan, "Metal Finds from Nif-Olympos", *Recent Studies on the Archaeology of Anatolia*, 41-48; ay., "Nif Dağı Başpınar Kazılarında Ele Geçen Ok Uçları", *MASROP E-Dergi* 10.15 (2016) (2017): 54-62. http://masrop.org/wp-content/uploads/2017/04/Cilt-10-Say_-15-2016-2017-54-62.pdf, erişim: 14.11.2021.
- 4 Ü. Canav Özgümüş, "Nif (Olympos) Dağı Camları", *Şişecam* 276 (2010): 16-17 ve Ü. Canav Özgümüş ve S. Kanyak, "Nif (Olympos) Dağı Kazıları Cam Buluntuları", *Türkiye'de Arkeometrinin Ulu Çımarları Prof. Dr. Ay Melek Özer ve Prof. Dr. Şahinde Demirci'ye Armağan*, ed. A. A. Akyol (İstanbul, 2012), 295-301.
- 5 L. Doğer, "Late Byzantine and Ottoman Pottery from Nif-Olympos", *Recent Studies on the Archaeology of Anatolia*, 57-69 ve L. Doğer, "Nif (Olympos) Dağı Kazısı, Başpınar Buluntusu Tavus Kuşu Bezeli Sırlı Keramik", *TÜBA-AR* 20 (2017): 209-220. <http://www.tuba.gov.tr/files/yayinlar/tuba-ar/T%C3%9CBA-AR%20Say%C4%B120.pdf>, erişim: 14.11.2021.

Resim 1: Nif Dağı Kazısı'nın yeri ve kazı alanları. (Nif Dağı Kazı Arşivi, Düzenleme: D. Baykan)

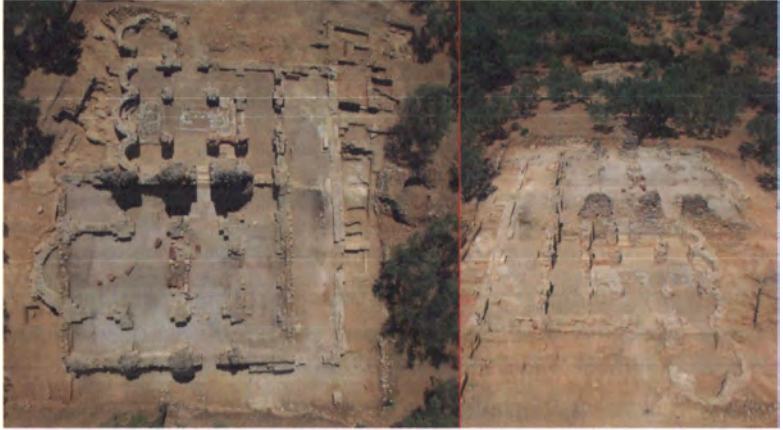
cildinin yayımlanması planlanmaktadır.⁶ Nif Dağı metal buluntularının niceliği ve niteliğini doğrudan etkileyen unsurların başında tüm metallere, cinsi ayırt edilmeksizin koruma onarım uygulanması gelmektedir.⁷ Nif Dağı Kazısı'nın tüm kazı alanlarından

6 Başpınar kazı ve bilimsel araştırmaları Prof. Dr. Elif Tül Tulunay başkanlığında ve 2008-2019 yıllarında benim arazi sorumluluğumda gerçekleştirilmiştir. Bu alandan ele geçen buluntu ve veriler farklı çalışma konularına göre yayıma hazırlanmaktadır: Prof. Dr. Elif Tül Tulunay (Giriş ve Araştırma Tarihçesi), Prof. Dr. D. Baykan (Arkeolojik Kazılar ve Metal Buluntular), Prof. Dr. A. A. Sevim Erol ve Arş. Gör. A. Y. Yavuz (Antropolojik Veriler), Prof. Dr. E. Arıcan (Antik DNA Çalışmaları), Prof. Dr. Ü. Özgümiş (Camlar), Prof. Dr. H. Şahin (Epigrafik Veriler), Doç. Dr. L. Doğer (Pişmiş Toprak Kaplar), Doç. Dr. D. S. Lenger (Sikkeler), Öğr. Gör. C. Baykan (Koruma Onarım Çalışmaları), Dr. S. Gün (Devşirme Malzeme), Dr. E. Karaca (İşlenmiş Kemik Buluntular), Öğr. Gör. M. E. Mergen (Tuğla ve Kiremitler), Dr. Eda Armağan (Bizans Yapı Grubu Mimari Parçaları), Uzm. K. Şerifaki (Fresklerin Analiz Verileri).

7 Bu nedenle başta eşim Öğr. Gör. Ceren Baykan (MA) olmak üzere tüm koruma onarım mezunlarına ve öğrencilerine teşekkür etmeliyim. Nif Dağı Kazısı metal çalışmaları, Trakya Üniversitesi TÜBAP 2013-71, TÜBAP 2015-91, TÜBAP 2017-84, TÜBAP 2017-124, TÜBAP 2018-101, TÜBAP 2019-146, TÜBAP 2020-47 ve TÜBAP 2020-48

ele geçmiş metal buluntu ve metal üretim atığı sayısı 4000'in üzerindedir. Tüm bu buluntuların her biri demir,⁸ kurşun, bronz veya cüruf ayırt edilmeksizin koruma aşamasından geçirilmiş ve tasniflenmiştir.

Nif Dağı Kazısı'nın başlangıcından bu yana geçen on iki yılda Başpınar'ın ve yakın çevresinin kronolojisi saptanmaya çalışılmış ve araştırma sonuçlarından elde edilen kronolojik evre önerisi aşağıda verilmiştir. Yakın çevrede MS 2. ve 5. yüzyıllara tarihlenebilecek bir nekropolisin olması özellikle epigrafik⁹ ve devşirme malzeme çalışmaları sonucunda ortaya çıkmaktadır. MS 3. veya 4. yüzyıla tarihlenen bir mimari blok yazıtında,¹⁰ hem mezar anıtı

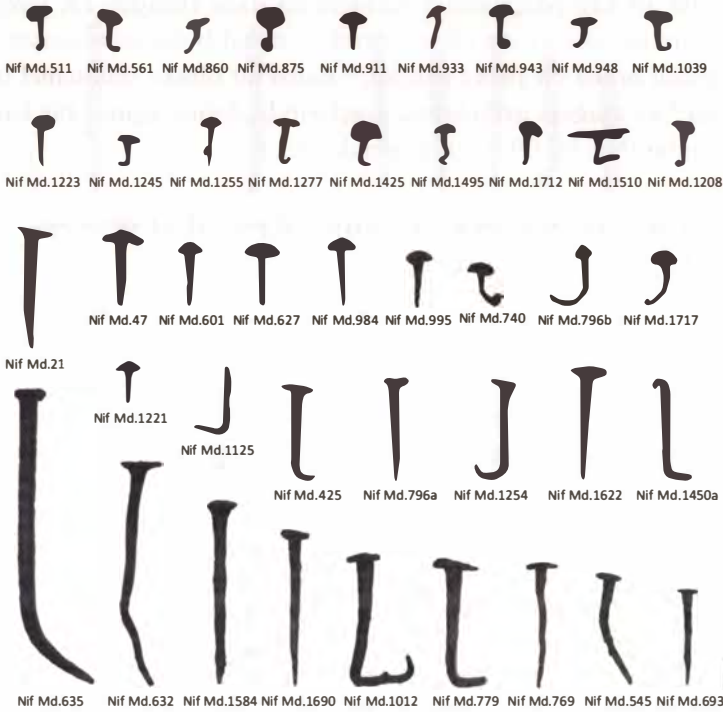
Resim 2: Başpınar'ın kuzeyden (solda) ve güneyden (sağda) hava fotoğrafları. (Nif Dağı Kazı Arşivi, Düzenleme: D. Baykan)

numaralı projeler ile İstanbul Üniversitesi İÜBAP-25771, İÜBAP-21767, İÜBAP-54371, İÜBAP-44246, İÜBAP-31514, İÜBAP-24897, İÜBAP-14992, İÜBAP-2016/21841, İÜBAP-51286, İÜBAP-44197, İÜBAP-24952, İÜBAP-24848, İÜBAP-13915, İÜBAP-6841, İÜBAP-3736, İÜBAP-2195, İÜBAP-579, İÜBAP-541/05052006, İÜBAP-394/03062005, İÜBAP-238/29042004 ve İÜBAP-1508/28082000 tarafından desteklenmiştir.

8 C. Baykan, "Nif Dağı Kazısı Demir Eserlerin Koruma ve Onarımları", *Türkiye Arkeolojisinde Metal: Arkeolojik ve Arkeometrik Çalışmalar Bildiriler Kitabı*, ed. A. M. Özer, P. Ayter ve Ş. Demirci (Ankara, 2013), 198-205.

9 Prof. Dr. H. Şahin, arazi çalışmasına katıldığında yaptığımız bir sözlü görüşme sırasında, 2010'da bulunan ve diğerine göre daha erkene tarihlenen tek bir yazıt haricindeki okunabilen tüm Başpınar yazıtlarının mezarlarla ilişkili olduğunu vurgulamıştır.

10 Nif T. 06-3 numaralı blok üzerinden çeviri: "Hostios Tatianos bu olağanüstü mezar anıtı ve bu lahdi kendisi ve için satın almıştır."

Resim 3: Başpınar çivi örnekleri. (Fotoğraf: E. Karaca, Düzenleme: C. Baykan)

hem lahit kelimeleri geçtiğinden, lahdin de içine konulabileceği bir mezar anıtının kastedildiği açıktır. Yapıların mimarisinde devşirme olarak kullanılmış lahit yan yüzleri ve kabartmalı stel parçaları, açıkça yakın bir nekropolise işaret eder. Başpınar'da rastlanan friz, sütun, alınlık gibi devşirme mimari öğeler, mezar yapılarında kullanılma ihtimali olan unsurlardır. Başpınar A Yapısı iç dolgusunda bulunan bronz Flavius Valentinianus (hük. 364-375) sikkesi¹¹ ve arazide dağılmış şekilde ele geçen dik kenarlı çatı kiremitleri MS 6. yüzyılın öncesini temsil eden buluntulardandır. Ayrıca Doç. Dr. Lale Doğer, 2017 yılı çalışmaları sırasında sözlü olarak MS 6.

11 Nif S. 09-13 numaralı sikke. Nif Dağı Kazısı'nın, dolayısıyla Başpınar'ın nümismatik çalışmaları Doç. Dr. D. S. Lenger tarafından yürütülmektedir.

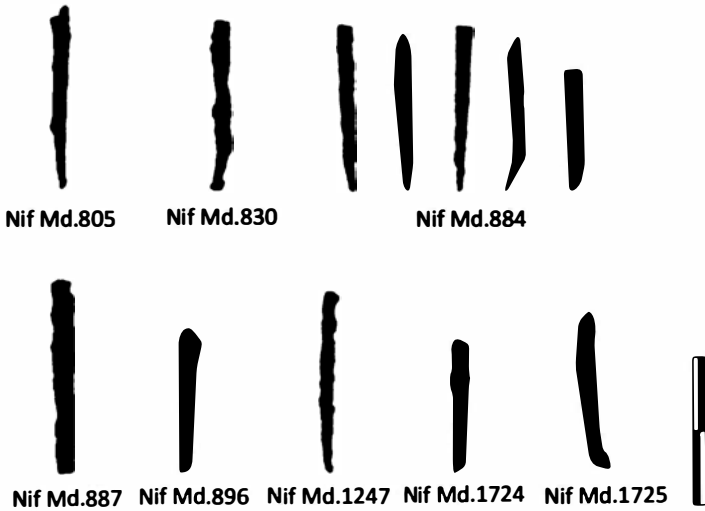
yüzyıla ait kap parçalarının varlığını da ifade etmiştir. 13. yüzyıl kilisesinden önceye ait olması gereken metal buluntular arasında bezemeli bronz bir plaka parçası,¹² kulba ait olması muhtemel bir parça¹³ ve aşağıda aydınlatma araçlarında değineceğimiz bir kandil kulbu (Nif M. 09-62) bulunmaktadır.

Başpınar ve Yakın Çevresinin Kronoloji ve Evre Teklifi

MS 1.-5. yüzyıl:	Başpınar'da veya yakın çevresinde bir nekropolis
MS 5.-10. yüzyıl:	Başpınar'ın manastır yapıları öncesi kullanımı
10.-13. yüzyıl:	Başpınar'ın manastır yapıları A evresi
10.-13. yüzyıl:	Başpınar'ın manastır yapıları B evresi
10.-13. yüzyıl:	Başpınar'ın manastır yapıları C evresi
1261 öncesi?:	Sınırlı mimariyle temsil edilen bir evre
1261:	Laskarislerin sonu
1261-1360:	Geçici iskân ve yapıların amaçları dışında kullanımı
1317-1426:	Batı Anadolu'da Aydınöğulları Beyliği hâkimiyeti
1360-1365:	Manastır yapıların yangın nedeniyle çökmesi
1360/5-1426:	Başpınar'da Aydınöğulları Beyliği hâkimiyeti
1360/5 sonrası?:	Sınırlı mimariyle temsil edilen bir evre
1426-1923:	Bölgede Osmanlı hâkimiyeti
1735-1740:	Sarıbeyoğlu Mustafa birliğinin bölgede geçici iskânı
1738:	Sarıbeyoğlu Mustafa birliğinin İzmir'e yürüyüşü
1890-1930?:	Başpınar'da kireç ocağının kullanımı
1923:	Türkiye Cumhuriyeti, bölge Dağkızılca mücavir alanında
1960-1975:	Bağ evi ve zeytinlik
1975-2000:	Yoğun tahrip ve kaçak kazılar
2000:	Bölgede bilimsel araştırma ve kazılar

12 Baykan, "Metal Finds from Nif-Olympos", 41-48, res. 4: Nif M. 10-21.

13 Age., 45, res. 4; age., 46, res. 5: Nif Mb. 13.

Resim 4: Başpınar olası cam çivisi buluntuları. (Fotoğraf: E. Karaca, Düzenleme: C. Baykan)

Başpınar'ın ana yapı grubunu oluşturan manastır yapılarının 10. ve 13. yüzyıllarda A, B ve C evreleriyle temsil edildiği, kazılar sonucu ortaya konulmuştur. Başpınar'da bulunan 976-1035 ve 1042-1050 tarihli anonim sikkeler ile II. İoannes Komnenos (hük. 1118-1143), I. Theodoros (hük. 1208-1221) ve III. İoannes (hük. 1222-1254) sikkeleri, yapıların kullanım süreleri hakkında bilgi vericidir. Laskarislerin sonu olan 1261 tarihinden 1360'a kadar Başpınar'da geçici iskân ve yapıların amaçlarının dışında kullanımı saptanmıştır. Bölgede Aydınöğulları Beyliği'nin hâkimiyeti (1360-1426) başlangıcına denk gelen, olasılıkla 1360-1365 tarihlerinde Başpınar'daki mevcut yapıların yangın nedeniyle çökmesi söz konusudur. Kazılar sırasında 1360 sonrasına tarihlenen ve sınırlı mimariyle temsil edilen bir evre saptanmıştır. Tarihse kaynaqlar bize 1313 yılında Nif Dağı'ndaki kale ve etrafının Saruhan Bey'in kardeşlerinden biri tarafından ele geçirildiğini, Saruhan Bey'in kardeşi Ali Paşa'nın Nif hükümdarı olduğunu, Ali Paşa komutasında sekiz şehir, otuz kale bulunduğunu ve bunların korunma amaçlı olarak

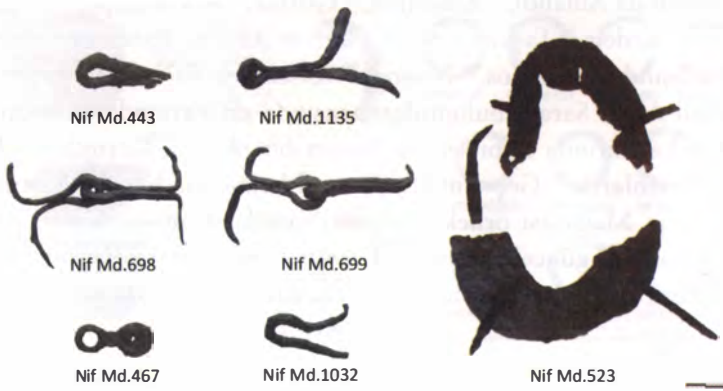
tepelerde olduğunu aktarmaktadır.¹⁴ Kemalpaşa bu dönemde Saruhanogulları sınırlarındadır. Ancak bizim çalışmakta olduğumuz bölge hiçbir zaman Saruhanogullarının yönetimine girmemiştir. Bu durum Nif Dağı'nın coğrafi durumu ve yol güzergâhlarından kaynaklanmaktadır.

Germiyanoglu Birinci Yakub Bey tarafından, Aydın ve çevresini fethetmekle görevlendirilen Mehmed Bey, öncelikle Sasa Beyin elindeki Tire, Selçuk ve Birgi'yi ele geçirmiş ve Sasa Bey'i öldürmüştür (1307). Birgi'yi merkez seçerek beyliğini ilan eden Mehmed Bey, 1317'de Başpınar'ın da içerisinde yer aldığı İzmir'in iç kesimlerini, ardından da 1328'de İzmir kıyılarını ele geçirmiştir. Batı Anadolu Beylikler dönemi haritasında da görüleceği gibi Saruhanogulları ve Aydınoğulları beyliklerinin ortak sınırı Nif Dağı'nı ikiye bölmektedir. 2010 kazısı sırasında ele geçen bir gümüş sikke,¹⁵ Aydınoğulları Beyliği, (Fahreddin) İsa Bey dönemine (hük. 1360-1390) tarihlenmektedir. Kap parçalarının çoğunun 12. ve 13. yüzyıllara tarihlendiği ve 14. yüzyıla ait sadece ok uçları ve bir sikke bulunduğu düşünüldüğünde: 14. yüzyılda bu alan, Aydınoğulları denetiminde olup kalıcı ve uzun bir iskân görmemiş olmalıdır. Asıl önemlisi, Başpınar'ın Nif/Kemalpaşa ile birlikte Saruhanogulları topraklarına değil, güneydeki Aydınoğulları topraklarına katılmasıdır. Nif Dağı'nın Beylikler dönemindeki taksimi Osmanlı döneminde de devam etmiştir. Haritalardan anlaşıldığı kadarıyla çalışma alanımız Aydın Vilayeti, Bayındır Kazası topraklarında kalmaktadır. Bu nedenle Başpınar'ın Osmanlı dönemi için Aydın Salnâmeleri'nin araştırılması gerekmektedir. 15. ve 17. yüzyıllara tarihlendirilen kazı buluntumuz yoktur. Bazı kazı buluntularına dayanarak Sarıbeyoğlu Mustafa birliğinin İzmir yürüyüşünün (1738) öncesi ve sonrasında (olasılıkla 1735-1740) Başpınar'daki geçici iskânının değerlendirilmesi yapılabilir;¹⁶ bunu destekleyen bir

14 Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Ç. Uluçay, "Saruhanogulları", *İslam Ansiklopedisi* (İstanbul, 1993), 10:239; Ç. Uluçay ve İ. Gökçen, *Manisa Tarihi* (İstanbul, 1939), 10; İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, 6 cilt (Ankara, 1982), 6:74.

15 Nif S. 10-11 numaralı sikke.

16 Baykan, "Nif Dağı Başpınar Ok Uçları", 56. Bu öneri Başpınar kazı cildinin içinde kapsamlı olarak yayımlanacaktır.

Resim 5: Başpınar menteşe ve kilit aksamaları. (Fotoğraf: E. Karaca, Düzenleme: C. Baykan)

I. Mahmud (hük. 1730-1754) sikkesi Başpınar'da bulunmuştur. İki Rum kardeşin işlettiği (yak. 1890-1930) ve birçok mermer yapı elemanının günümüze ulaşmamasının nedeni olan kireç ocakları, kazıyla saptanmıştır. Bu tarihten sonra Dağkızılca mücavir alanındaki Başpınar kalıntıları üzerine 1960-1975 yıllarında bir bağ evi inşa edilerek etrafında zeytinlik oluşturulmuştur. Bu alan Nif Dağı Araştırma ve Kazıları'na ve Başpınar'ın arkeolojik keşfine kadar yoğun kaçak kazı ve tahribe maruz kalmıştır. 2007 yılı kazılarında bağ evi kaldırılmıştır.

Yapıların taban kazılarında edinilen verilere dayanarak, A ve B yapılarının yanmış ve çökmüş olduğunu, böylelikle 1360 sonrasında her iki yapının da taban seviyesinde kullanılamaz durumda bulunduğunu söyleyebiliriz. Başpınar'da bulunan beş ok ucu,¹⁷ ufak bir çatışmanın delili olarak gösterilebilir. Nif M. 09-121, Nif M. 10-62, Nif M. 12-09 ve Nif M. 12-15 numaralı ok uçlarının tipleri aynı ancak boyutları farklıdır.¹⁸ Bilezikli, yassı üçgen, yaprak tip ok uçları, saplamalı ve demirdendir. Bunların benzerlerine

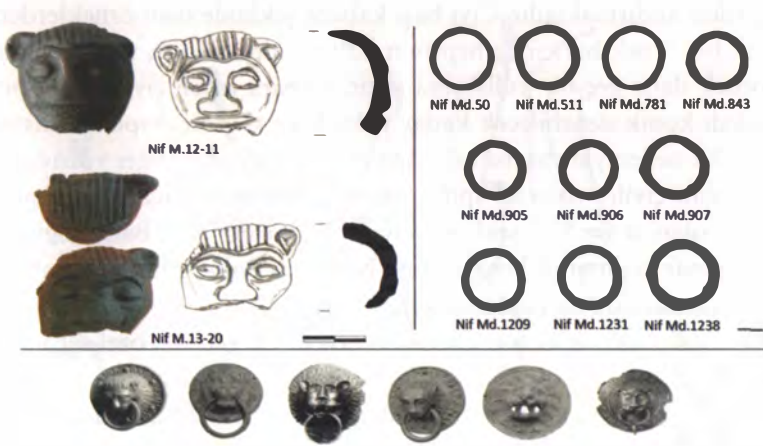
17 Nif M. 09-121, Nif M. 10-62, Nif M. 12-09, Nif M. 12-15 ve Nif M. 13-21 numaralı buluntular.

18 Baykan, "Nif Dağı Başpınar Ok Uçları", 54-62.

Anadolu'da Alliano, ¹⁹ Amorium, ²⁰ Gritille, ²¹ Korucutepe, ²² Pergamon, ²³ Sardeis, ²⁴ Taşkun Kale, ²⁵ Tille ²⁶ ve Zeytinli Bahçe'de; ²⁷ Anadolu dışında Korinthos, ²⁸ Nisapur ²⁹ ve Samaria'da ³⁰ rastlanmıştır. ³¹ Kubad-Abad Sarayı buluntuları arasında da yaygındır. ³² Andros Adası kazılarında tespit edilen benzer bir ok ucu, Korinthos gibi eski yayınlarda ³³ Geç Antikçağ'a tarihlenmesine karşın, Salamis Peristeria Mağarası örnek verilerek, tarihlendirilmesi 13. ila 14. yüzyıl olarak güncellenmiştir. ³⁴ Başpınar buluntusu ok uçları Geç Antikçağ'a aittir, bu durum diğer buluntu gruplarıyla da desteklenmektedir. ³⁵

Her kazı alanında rastlanan ve genelde incelenmeye değer görülme-
yen demir çivilerin boyut, tip ve kıvrılan yerleri bilgi veri-

-
- 19 D. Baykan, "Alliano'da Bulunan Ok Uçları", *MASROP E-dergi* 10.14 (2016) (2017): 7-21. <http://masrop.org/wp-content/uploads/2017/04/Cilt-10-Say%C4%B1-14-2016-2017-7-21.pdf>, erişim: 14.11.2021.
- 20 N. İnce, "Anadolu'nun Bizans Kenti Amorium'da Savaşın İzleri (Metal Savaş Aletleri)" (Yayımlanmamış Lisans Tezi, Çanakkale 18 Mart Üniversitesi, 2010), 12, 16.
- 21 S. Redford, *The Archaeology of the Frontier in the Medieval Near East, Excavations at Gritille* (Boston, 1998), 169, res. 4: 2a, c.
- 22 M. N. Van Loon, *Korucutepe 3, Studies in Ancient Civilisation* (New York, 1980), lev.116. f.
- 23 W. Gaitzsch, *Eisenfunde aus Pergamon Geräte, Werkzeuge und Waffen, Pergamenische Forschungen Band 14*, (Berlin, 2005), 139-141, lev. 38 P. I-6, 11, lev. 39 P. 13-17.
- 24 J. C. Waldbaum, J. C., *Metalwork from Sardis: The Finds Through 1974* (Londra, 1983), 56, 58, lev. 4.53 ve 5.81.
- 25 McNicoll, *Taşkun Kale: Keban Rescue Excavations, Eastern Anatolia* (Oxford, 1983), 246, res. 119/49.
- 26 J. Moore, *Tille Höyük 1: The Medieval Period* (Ankara, 1993), 155, res. 71/114.
- 27 F. Dell'Era, "Small Finds from Zeytinli Bahçe-Birecik (Urf)", *Byzantine Small Finds in Archaeological Contexts*, ed. B. B. Arslan ve A. Ricci, *Byzas* 15 (2012): 400, res. 6. g.
- 28 G. R. Davidson, *Corinth XII, The Minor Objects* (New Jersey, 1952), SAYFA NUMARASI, n. 1529-1531.
- 29 Allan, James W., *Nishapur: Metalwork of the Early Islamic Period* (New York, 1982), 56.
- 30 J. W. Crowfoot, G. M. Crowfoot ve K. M. Kenyon, *Samaria-Sebaste: The Objects from Samaria* (Londra, 1957), 454, res. 111:11.
- 31 Baykan, "Nif Dağı Başpınar Ok Uçları", 54-62.
- 32 A. Yavaş, "Anadolu Selçuklu Temrenleri Hakkında İlk Tespitler", *İktisadi İdari Bilimler Dergisi* 2.4 (2012): 119-145.
- 33 Davidson, *Corinth XII*, 200, 202, lev. 91/1529, 1530, lev. 92/1559.
- 34 N. D. Kontogiannis ve S. I. Arvanti, "Placing "Contexts" in a Context: Minor Objects from Medieval Andros", *Byzantine Small Finds*, 252, res. 5.
- 35 Doğer, "Late Byzantine and Ottoman Pottery", 57-69.

Resim 6: Başpınar kepenk tutamağı parçaları. (Çizim: C. Baykan, Fotoğraf: Nif Dağı Kazı Arşivi ve E. Karaca, Düzenleme: C. Baykan)

cidir. Demir çivilerin boyutları değişmekle birlikte Antik ve Geç Antik demir çivilerin kesitleri her zaman dörtgendir. Bu nedenle saplama kısımları daire kesitli çivilere güncel denilebilir. Mimarinin ahşap aksamında kullanılan çiviler, bazen alıştığımız pullu, bazen de pulsuz düz veya kıvrık tiptedir. Başpınar'da pulsuz çivilerden 112 adet, pullu çivilerden 488 adet ele geçmiştir (Res. 3).³⁶ Genel çivi ölçüleri 6,5 ile 7,5 cm arasındadır. Küçük çivi olarak adlandırabileceğimiz 3 cm civarında çiviler de mevcuttur. Çivilerin pulları 1,5-2 cm arasındadır. 21 cm uzunluğa kadar çiviler bulunmasına karşın, çivi pullarının en geniş 2 santimetreyi geçmemektedir. Çivi başları çoğunlukla dairesel pul ve kabara şeklindedir. Alışılmış bu tip haricinde Başpınar örnekleri arasında çok az miktarda kare ve dörtgen başlı çiviler de bulunmaktadır. Genellikle çivi başı ile saplamanın birleştiği yer tam ortalanmaya çalışılmış olmasına karşın; çivi başı ile saplamanın ortalanmadığı çok sayıda küçük örnek bulunmaktadır. Bu tipler “mıh” olarak adlandırılan

36 Görsellerdeki tüm çizimler ve düzenlemeler için sevgili eşim Öğr. Gör. C. Baykan'a (MA), Nif Dağı Kazı Arşivi haricindeki demir buluntuların fotoğraf çekimi için Dr. E. Karaca'ya teşekkürlerimi yinelemek isterim.

çivileri andırmaktadır. Çivi başı kabara şeklinde olan örneklerden tek bir örnek haricinde hepsinin kabara altı düzdür; tek iç bükey örnek daha geç bir kullanıma aittir. Kabara tepeli çivilerden dört adedi konik denebilecek kadar yüksek ve sivridir. Saplama kısmı incelik nedeniyle ahşaba çakıldıktan sonra ahşabın diğer yüzünden kıvrılan çiviler dairesel spiral olarak kıvrılmış; daha kalın saplamalı olanlar ise “L” şeklinde kıvrılmış durumdadır. Bahsettiğimiz Başpınar çivilerinin benzerlerine Nif Dağı Balıcaoluk³⁷ ve Sardis³⁸ kazılarında da rastlanmıştır.

Çiviler içerisinde, on dört adet örneği ele geçmiş, özel bir grup bulunmaktadır (Res. 4). Bunlar, 2 ila 2,6 cm uzunluğa ve 1 ila 0,2 cm kalınlığa sahip, tepelerinde pul kısmı olmadığı için kesilmiş iğne parçaları gibi görünen dörtgen kesitli nesnelerdir. Bunların tamamı A Yapısı'nın apsisinin dışından, genellikle güney kesimden, yoğun pencere camı buluntularıyla birlikte ele geçmiştir. Arkeolojik buluntu konteksti nedeniyle bunların, dairesel “göbekli camı” ahşap şebekelere sabitlemede kullanılan cam çivileri olması akla yatkındır. Özel teknikle çok büyük olmayan daireler şeklinde üretilen göbekli camların,³⁹ alçı şebekede kullanılan örneğine Başpınar'da nadiren rastlanmasına⁴⁰ karşın, yoğun pencere camı bulunan alanlarda bu tip çivilerin görülmesi, bu fikri desteklemektedir. Bunlar, arkeolojik bir kontekste bağlı olarak işlevi tanımlanan ilk cam çivileri olmalıdır. Genel tarihleme haricinde, manastır yapılarının ahşap şebekede göbekli cam kullanıldığı zaman aralığını, 12. ve 13. yüzyıllarla sınırlandırabiliriz.

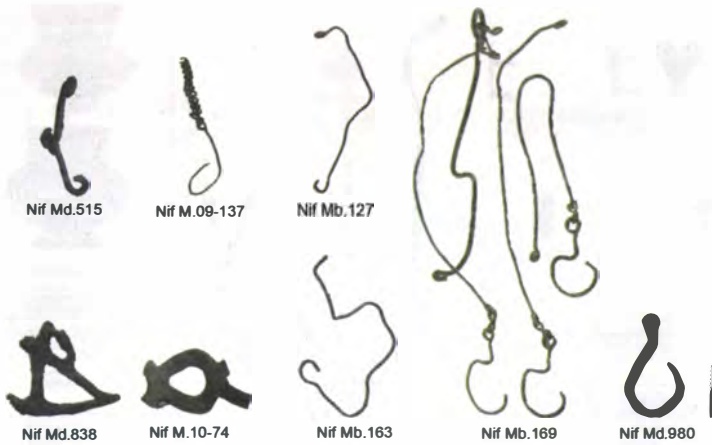
Başpınar'dan ele geçen demir Nif Md. 698, Nif Md. 699 ve Nif Md. 1135 numaralı buluntular birbirine eş, ahşap kepenk menteşesi olabilecek parçalardır (Res. 5). Bu buluntular da pencerelere

37 D. Baykan, “Metal Buluntular ve Arkeometalürji Verileri”, *Nif Dağı Balıcaoluk (2008-2016) Prof. Dr. Elif Tül Tulunay Onuruna*, ed. C. Baykan, D. Baykan ve M. Peker (İstanbul, 2017), 127-128, res. 12.

38 J. C. Waldbaum, *Metalwork from Sardis: The Finds Through 1974* (Londra, 1983), 68-69, lev. 21-22.

39 C. Baykan, N. Orbeyi ve B. S. Yalçın, “Göbekli Cam Üretim Teknolojisi ve Mimaride Pencere Camı Olarak Kullanımı”, *IV. Uluslararası Katılımlı Seramik, Cam, Emaye, Sır ve Boya Semineri* (Eskişehir, 2007), 879-890.

40 Tulunay ve diğ., “Nif Projesi: 2014 Kazısı”, 350, res. 10. f.

Resim 7: Başpinar kandil askısı ve *kandelabrum* parçaları. (Fotoğraf: Nif Dağı Kazı Arşivi, Düzenleme: C. Baykan)

işaret eden yoğun pencere camı buluntularıyla birlikte ele geçmiştir. Bu buluntulara dayanarak A Yapısı ve/veya B Yapısı'nın cam şebekelerinin, bazen kapatılan ahşap kepenklerinin olduğu söylenebilir. Nif Md. 467 (Res. 5) kilit aksamıyla ilişkili anahtar deliği kapatma dili olmalıdır. Nif Md. 523 (Res. 5) ahşap bir kapı üzerinde yer alan kilidin aynasıdır. Buluntu yerine göre dış narteksin güney kapısının kilit aksamına ait olmalıdır.

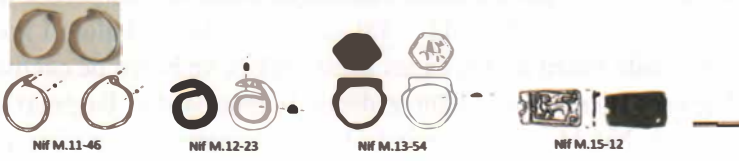
Nif M. 12-11 ve Nif M. 13-20 numaralı buluntuların (Res. 6) demir menteşelerle aynı alanda bulunması ve yakınlarında halkaların ele geçmesi bunları birlikte yorumlamamızı gerektirmiştir. Benzerleri araştırıldığında 10. yüzyıl sonrasında dökümden yapılmış panter ve aslan gibi hayvan başlarının ağız kısmına halka takılarak, ahşap kepenklerin tutamağı olarak kullanıldığı görülmektedir. Olasılıkla panterlere ait bu başlar ağız kısımlarından kırıktır; bunun nedeni halkaların takılması için ağız kısmının delikli ve daha ince dökülmesi olmalıdır. Bunlar haricinde bir kısım kabaralı çivi (Res. 3) ve iki bronz kabara (Res. 10, Nif M. 10-20 ve Nif M. 10-22), kapı ve kepenk aksamlarına ait diğer metal buluntular arasındadır.

Resim 8: Başpınar aydınlatma gereçleri. (Çizim: C. Baykan, Fotoğraf: Nif Dağı Kazı Arşivi, Düzenleme: C. Baykan)

Başpınar manastır yapılarında mimari açıklıklar ve renkli pencere camları gibi aydınlatma amaçlı mimari unsurları haricinde, iç aydınlatma için kullanıldığını düşündüğümüz bir grup metal buluntu da tespit edilmiştir. Cam kandil askısına ait olabilecek⁴¹ zincir (Res. 7, Nif M. 09-137, Nif Md. 515) ve tel kol (Res. 7, Nif Mb. 127, Nif Mb. 163, Nif Mb. 169) parçaları ile disk şeklindeki *kandelabrum*lara ait olabilecek biri bronz (Res. 7, Nif M. 10-74) diğeri demir (Res. 7, Nif Md. 838) iki parça ve *kandelabrum* askısına ait olabilecek bir kanca (Res. 7, Nif Md. 980) manastır yapılarının iç aydınlatmasında kullanılmış olmalıdır. Bronz bir kabın ağız parçası da olasılıkla bir kandile aittir (Res. 8, Nif M. 08-73). Yukarıda manastır kullanımından daha eskiye tarihlenen buluntularla birlikte bahsettiğimiz bronz bir kandilin kulp parçası (Res. 8, Nif M. 09-62), belki de manastırda kullanılmaya devam edilen bir

41 W. Deonna, *Le mobilier délien, Exploration archéologique de Délos* 18, 2 cilt (Paris, 1938), 1:141, res. 165.

Resim 9: Başpınar takı ve kıyafet aksesuarları. (Çizim: C. Baykan, Fotoğraf: Nif Dağı Kazı Arşivi, Düzenleme: C. Baykan)

Resim 10: Başpınar diğer metal buluntular. (Çizim: C. Baykan, Fotoğraf: Nif Dağı Kazı Arşivi, Düzenleme: C. Baykan)

kandile aittir. Korinthos'ta⁴² ele geçen tütsülük veya buhurdan gibi kapların (Res. 8, Nif M. 09-142 ve Nif Mb. 164) ayak kısımlarından Başpınar'da da tespit edilmiştir.

11. ve 13. yüzyıllara tarihleyebileceğimiz yüksek bakır katkılı gümüş bir küpe (Res. 9, Nif M. 11-46), üzerinde grifon betimi bulunan bronz yüzük (Res. 9, Nif M. 13-54), bronz spiral halka (Res. 9, Nif M. 12-23) ve bronz kayış tokası parçası (Res. 9, Nif M. 15-12), Başpınar'da ele geçen takı ve kıyafet aksesuarlarının örnekleridir. Diğer metal buluntular arasında; kurşun ağırlıklar (Res. 10, Nif M. 12-20 ve Nif M. 16-14), bronz bir sap (Res. 10, Nif

42 Davidson, *Corinth XII*, 128, n. 857, lev. 63/857.

M. 12-19) ve ahşap bir kabın tutamaçlarından biri olabilecek demir kulp (Res. 10, Nif Md. 749) sayılabilir. Metal buluntu kon-tekstlerinde bazen nesne, bazen kemer tokası ve bazen de çakmak (doğrusu) olarak rastladığımız demir buluntulardan Başpınar'da (Res. 10, Nif M. 10-37) ve Nif Dağı Karamattepe kazı alanında (Res. 10, Nif M. 07-41) birer örnek saptanmıştır. Tarihlenmesi genellikle problemlili olan ve yayınlarda saptanan en erken örneği⁴³ 7. ila 11. yüzyıllara tarihlenen bu çakmaklar, aslında 17. yüzyılın sonrası için yaygın bir tiptir.

Başpınar kazılarında tespit edilen metal buluntular arasındaki tarım aletleri, kesiciler, çanlar ve nallar gibi grupların analoji ve tipoloji çalışmaları devam etmektedir. Nif Dağı metal buluntuları çalışmaları malzeme ayrımı yapılmadığından elde edilen sonuçlar da daha verimli olmaktadır. Yayımlanmış Anadolu kon-tekstlerinden metal buluntuların çoğalacağını ve böylelikle ileride analogilerin daha doğru yapılabileceğini umuyorum.

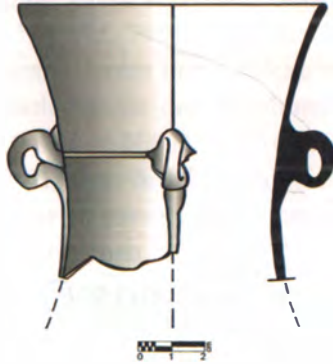
43 Age., no. 1468.

Yeni Buluntular Işığında Ortaçağ Bizans Camcılığında Form ve İşlev

Zeynep Çakmakçı*

Bizans döneminde cam üretimi ve kullanımı hakkındaki sınırlı bilgilerimiz, Bizans arkeolojisine yönelik çalışmaların artması ve kazılarda ortaya çıkarılan cam malzemenin değerlendirilme olanağının bulunmasıyla giderek zenginleşmektedir. Arkeolojik verilerin de gösterdiği gibi, Bizans'ın erken dönem üretimleri Roma camcılığının gelişmiş ürün profilinin bir devamı niteliğindedir. Bizanslıların üretip kullanmış oldukları varsayılan bu cam ürünlerde, Antikçağ geleneklerine bağlılığın henüz sürdürülmekte olusunun yanında, işlevsel kaygıların da göz önüne alındığı dikkat çeker. Dolayısıyla erken Bizans dönemi camcılığı mevcut alışkanlıkları ve ihtiyaçları temel alan bir gelişim çizgisinde yoluna devam etmiştir. Geç Antikçağ'ın cam formlarının Bizans'ın günlük ve

* Dokuz Eylül Üniversitesi, Müzecilik Bölümü.
E-posta: zeyneporals@yahoo.com, zeynep.cakmakci@deu.edu.tr

Şekil 1: İslamî tipte cam kandile ait çizim, Kuşadası, Kadıkalesi/Anaia Kazısı. (Z. Çakmakçı)

dinî yaşamında da sürekliliğini koruması, erken Bizans camcılığı üzerine çalışmalar yapan araştırmacılar için birtakım kolaylık ve zorlukları beraberinde getirir. Öncelikle, form sürekliliği, erken Bizans yerleşimlerinde ya da tabakalarında ele geçen camların işlevleriyle birlikte tanımlanmasına yardımcı olur. Ancak bazı durumlarda buluntuların kesin olarak Bizans dönemine tarihlenen bir kontekstten gelmemesi, bunların Roma'nın geç dönemine mi yoksa Bizans'ın erken yüzyıllarına mı ait olduğu konusunda soru işaretleri yaratmaktadır. Bu genellikle depolama, sofraya ya da günlük kullanım kabı gibi işlevselliğin ön plana çıktığı cam kaplar için öncelikli bir sorundur.

Diğer taraftan Bizans camcılığı esas itibarıyla aydınlatmaya yönelik objeleriyle değer kazanmıştır. Hristiyanlığın ışığa yüklediği kutsiyet sebebiyle, dinî mekânların ve mezarların aydınlatılmasında cam, erken dönemden itibaren özel ve ayrıcalıklı bir yere sahiptir.¹ Dolayısıyla Bizans camcılığı söz konusu olduğunda, az sayıda-

1 Hristiyanlık ışığı dinî ve sembolik bazı anlamlar yüklemiştir. Işık cennetin ve inancın bir simgesi olduğu kadar, İsa'yla da özdeşleştirilir. Bu nedenle kandiller hem kutsal bir ışık kaynağı olarak görülmüş hem kullanım yerine bağlı olarak kendilerine bazı özel anlamlar yüklenmiştir. Hristiyanlıkta ışığın kullanımı ve sembolik değerine ilişkin daha ayrıntılı bilgi için bkz. G. Galavaris, "Some Aspects of Symbolic Use of Lights in the Eastern Church Candles, Lamps and Ostrich Eggs", *BMGS* 4 (1978): 69-78; B. Y.

Resim 1: İslamî tipte cam kandil, Kuşadası, Kadıkalesi/Anaia Kazısı.
(Fotoğraf: Z. Çakmakçı)

ki lüks cam obje dışında, genel anlamıyla çeşitli türdeki kandiller ve pencere camları akla gelir.

Aydınlatma işlevli cam objelerin başında gelen kandiller, erken dönemden itibaren başta dinî mekânlar olmak üzere, pek çok Bizans yerleşiminde ortaya çıkarılmıştır. Genellikle kırık halde günümüze ulaşabilen bu objelerin arkeolojik alanlardaki yaygınlığı ve form açısından kolay tanınabilir olması, konuyla ilgili gelişmiş bir literatürün oluşmasına imkân sağlamıştır. Bu nedenle kandiller, Bizans camcılığının nispeten iyi bilinen ve incelenen konularından biridir. Bizans egemenliğinde kalmış topraklarda yapılan kazı ve araştırmalar, Bizanslıların çoğunlukla çubuklu, kulplu, bardak ve kadeh tipli olmak üzere dört farklı türde cam kandil ürettiğini ortaya koymaktadır.² Erken dönemden başlayarak tüm Bizans çağı boyunca üretilmeye devam eden kandiller, formları ile üretim metotlarındaki ufak değişimlerle varlıklarını sürdürmüş, ancak sanatsal yanlarından ziyade işlevsel nitelikleri ve sembolik anlamlarıyla ön plana çıkmıştır.

Olca, “Hristiyanlıkta Işık ve Işığın Kullanımına İlişkin Anadolu’dan Bazı Bulgular”, *Sanat ve İnanç*, 2 cilt, ed. B. Mahir ve H. Katipoğlu (İstanbul, 2004), 2:53-60.

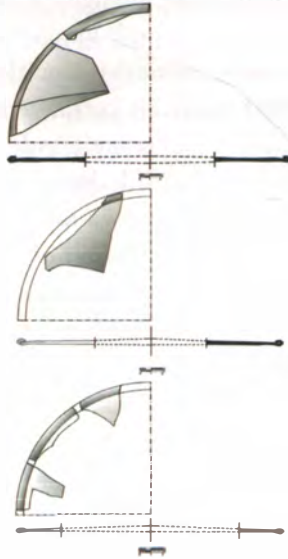
2 Bizans dönemi cam kandil tipleriyle ilgili genel bir değerlendirme ve örnekler için bkz. B. Y. Olca, “Lighting Methods in the Byzantine Period and Findings of Glass Lamps in Anatolia”, *JGS* 43 (2001): 77-87.

Bizans dünyasının uzun yıllar kullanımını sürdürdüğü dört kandil tipine özellikle Ortaçağ'da yeni bir form eklenir. Kısa huni şeklinde bir boynu, küresel ve çoğu zaman armudi biçimli bir gövdesi olan bu kandil tipi, İslam dönemi cami kandillerine benzerliği nedeniyle İslamî tipte cam kandil olarak tanımlanmıştır (Şek. 1, Res. 1).³ Ağız kenarı ya da gövdesi üzerine eklenmiş kulpları aracılığıyla asılarak kullanılan bu kandiller, formlarının sağladığı estetik görünüm ve işlevsel faydaları nedeniyle her iki kültürde de rağbet görmüştür. Şişkin küresel gövdeleri diğer kandil tiplerine göre hacimsel olarak daha fazla yağ depolanmasına olanak tanımakta, bu da onları daha uzun süreli bir yanışa elverişli hale getirmektedir. Diğer taraftan, gövdenin büyüklüğü ve şekli, ışığın daha geniş bir alana yayılmasına ve mekânın daha iyi aydınlatılmasına yardımcı olmaktadır. Bu tip kandillerin fonksiyonel avantajları, onları uzun süren ayınlar için uygun hale getirmiş, yaydıkları ışığın fazlalığı da özellikle kutsal mekânlarda daha çok tercih edilmelerine sebep olmuştur. Bizans tasvir sanatına ait görsel veriler de bunların kul-

-
- 3 Bu kandillerin Anadolu'daki Bizans yerleşimlerinde ele geçen örnekleri için şu çalışmalara başvurulabilir: Aigai için bkz. Z. Oral Çakmakçı, "Örnekler Işığında Bizans Asia'sında Cam Sanatı" (Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ege Üniversitesi, 2008), 132-135, kat. no. 38-41 (MS 9.-12. yüzyıllar); Amorium için bkz. M. A. V. Gill, *Amorium Reports, Finds I: The Glass (1987-1997)*, BAR 1070 (Oxford, 2002), 178, fig. 2/19, 306-307; Kurşunlu Hagios Aberkios Kilisesi için bkz. Ö. Özeren ve B. Çorum, "Kurşunlu Hagios Aberkios Manastırı Kilisesi 1995 Yılı Temizlik ve Kurtarma Kazısı Çalışmaları", VII. Müze Kurtarma Kazıları Semineri, 8-10 Nisan 1996, Kuşadası (Ankara, 1997), 158, res. 7 (MS 9. yüzyıl); Demre Aziz Nikolaos Kilisesi için bkz. Olcay, "Lighting Methods", 85, fig. 6/h-j ve Ö. Çömezoglu, "Akdeniz Çevresi Ortaçağ Camcılığı Işığında Demre Aziz Nikolaos Kilisesi Cam Buluntuları" (Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2007), 117, kat. no. 48 (MS 9.-11. yüzyıllar); Hierapolis için bkz. Ç. Gençler, "I vetri di Hierapolis/Hierapolis Camları", *Ricerche Archeologiche Turche nella Valle del Lykos/Lykos Vadisi Türk Arkeoloji Araştırmaları*, ed. F. D'Andria ve F. Silvestrelli (Lecce, 2000), 253, fig. 94 (MS 8.-12. yüzyıllar); Kuşadası Kadikalesi/Anaia için bkz. Oral Çakmakçı, "Bizans Asia'sında Cam Sanatı", 131, kat. no. 37 (13. yüzyıl); Pergamon için bkz. H. Schwarzer, "Spätantike, byzantinische und islamische Glasfunde aus Pergamon", *Late Antique/Early Byzantine Glass in the Eastern Mediterranean*, Colloquia Anatolica et Aegaea, Acta Congressus Internationalis Smyrnensis II, ed. E. Laflı (İzmir, 2009), 108, Taf. 3/47-48 (12.-13. yüzyıl); Sardeis için bkz. J. Philippe, "Reflections on Byzantine Glass", I. Uluslararası Anadolu Cam Sanatı Sempozyumu, 26-27 Nisan 1988/1st International Anatolian Glass Symposium, April 26th-27th, 1988 (İstanbul, 1990), 43, fig. 54 (MS 9. yüzyıl).

lanım yeri ve şekli ile ilgili belge niteliğinde önemli kanıtlar sunar. İkonalar, madenden üretilmiş litürjik kaplar ve duvar resimlerinde bu kandiller sıklıkla *altarın* üzerinden zincirlerle sarkıtılmış halde ya da İsa veya diğer dinî kişilere ait kutsal yerleri aydınlatırken betimlenir.⁴ Özellikle Bizans duvar resimlerinde bu tip kandillerin en çok görüldüğü sahneler, ikonografik detayından ötürü Komünyon ayini ile İsa ya da Meryem'in tapınağa takdimi hikâyeleridir.⁵ Her iki öykü de *kiborion*la taçlandırılmış bir *altarın* önünde geçmekte ve söz konusu kandil, *kiborion* tavanından *altara* doğru sarkarken görülmektedir. Diğer taraftan Hristiyan inanışında ışığın ölüm ve cenaze ritüeliyle ilişkisi, kandillerin yalnızca kiliselerin kutsal alanlarını değil, aynı zamanda mezarları da aydınlatan bir ışık kaynağı olarak kabul edilmesini beraberinde getirmiştir. Hristiyan inanışına göre, mezarda yanan kandil, cennetin ebedi ışığını hatırlatan

-
- 4 Kandillerin Bizans tasvirlerinde en çok betimlendiği objeler fildişi panolar ve kutulardır. Örneğin, *Grado chair* olarak tanınan fildişi bir ikona grubu içindeki Aziz Menas tasvirli bir panoda, kandiller azizin iki yanında tavandan sarkmış olarak ve kilisenin kutsal alanını aydınlatırken gösterilir, bkz. K. Weitzmann, "The Ivories of the So-Called Grado Chair", *DOP* 26 (1972): 43-91. Aynı ikona grubunda yer alan İsa'nın doğumu konulu panoda ise kandil, İsa'nın doğduğu mağarayı sembolize eden bir kiborionun tavanından sarkarken betimlenir, bkz. K. Weitzmann, *Catalogue of the Byzantine and Early Mediaeval Antiquities in the Dumbarton Oaks Collection, c. 3, Ivories and Steatites* (Washington, DC, 1972), 39, 41, pl. XIX, XX. Metropolitan Müzesi Koleksiyonu'nda bulunan fildişi bir *pyxis* üzerinde ise kandil, İsa'nın mezarını aydınlatan bir obje olarak karşımıza çıkar, bkz. A. St. Clair, "Pyxis with Women at the Tomb", *Age of Spirituality: Late Antique and Early Christian Art, Third to Seventh Century*, ed. K. Weitzmann (New York, 1979), 581-582, kat. no. 520. Kandiller, Riha ve Stuma *paten*leri üzerindeki tasvirlerle de yansımıştır; M. Mundell Mango, *Silver from Early Byzantium: The Kaper Koraon and Related Treasures* (Baltimore, 1986), 161, 167, fig. 34.3 ve fig. 35.3.
- 5 Kandillerin bu sahnelerle betimlendiği duvar resimleri çoğunluktadır. Örneğin, Kapadokya bölgesi, Soğanlıdere Karabaş Kilisesi'nde kandil, İsa'nın tapınağa takdimi hikâyesinde (11. yüzyılın ortası) betimlenir. Benzer kandillere Kıbrıs'taki kiliselerin duvar resimlerinde de sıklıkla rastlanmaktadır. Kandiller, buradaki Panagia Arakiotissa Kilisesi'nde Meryem'in tapınağa takdimi öyküsünde (1192), Panagia Phorbiotissa Kilisesi'nde İsa'nın tapınağa takdimi sahnesinde (14. yüzyılın üçüncü çeyreği), Aziz Herakleidius Kilisesi'nde ise Kudüs'e giriş öyküsünde (13. yüzyıl) tavandan zincirlerle sarkıtılmış halde resimlenmiştir. Kıbrıs örnekleri için bkz. A. Stylianou ve J. A. Stylianou, *The Painted Churches of Cyprus: Treasures of Byzantine Art*, 2. basım (Lefkoşa, 1997). Bizans dinî yapılarının duvarlarında ve bazı elyazmalarında betimlenmiş İslami tipte kandillere ilişkin diğer gözlemler için bkz. M. G. Parani, "Representations of Glass Objects as a Source on Byzantine Glass: How Useful Are They?", *DOP* 59 (2005): 154, dn. 26.

Şekil 2: Yuvarlak ve kath kenarlı pencerelere ait çizimler, Kuşadası, Kadıkalesi/Anaia Kazısı. (Z. Çakmakçı)

ve sonsuz yaşamı çağrıştıran dinî bir semboldür.⁶ Bu bakış açısının izleri Bizans tasvirlerine de yansımış ve kandiller sıklıkla başta İsa olmak üzere kutsal kişilerin mezarları üzerinde yanarken resmedilmiştir.⁷ Dolayısıyla gerek arkeolojik kanıtlar gerekse dönem tasvirleri, İslamî tipteki kandillerin, Bizans dinî mekânlarının ve mezar-

6 L. Bouras ve M. G. Parani, *Lighting in Early Byzantium*, Dumbarton Oaks Byzantine Collection Publications 11 (Washington, DC, 2008), 22-23.

7 British Museum'da bulunan 12.-13. yüzyıla ait bir enkolpion röliklerin iç kısmında, ışığın ölüm ritüeliyle ilişkisi gözler önüne serilir. Bu tasvirde Aziz Demetrios kemerli bir yapının altına uzanmış halde resmedilmiş ve üzerindeki kemerin ortasından da aşağı doğru sarkan İslamî tipte bir kandil betimlenmiştir, bkz. D. G. Katsarelis, "Enkolpion Reliquary of Saint Demetrios", *The Glory of Byzantium, Art and Culture of the Middle Byzantine Era, A.D. 843-1261*, ed. H. C. Evans ve W. D. Wixom (New York, 1997), 167-168, no. 116. Dalton ve Grabar, bu tip betimlerin mezarında yatan İsa'yı sembolize eden bir tasvir olarak Kudüs Haçlı şövalyelerinin liderlerine ait mühürler üzerinde resmedildiğini ve tasvirin kökeninin esasında Haçlı ikonografisine dayandığını belirtir; O. M. Dalton, "An Enamelled Gold Reliquary of the Twelfth Century", *BMQ* 1.2 (1926): 34; A. Grabar, "Quelques reliquaires de saint Démétrios et le martyrium du saint à Salonique", *DOP* 5 (1950): 18.

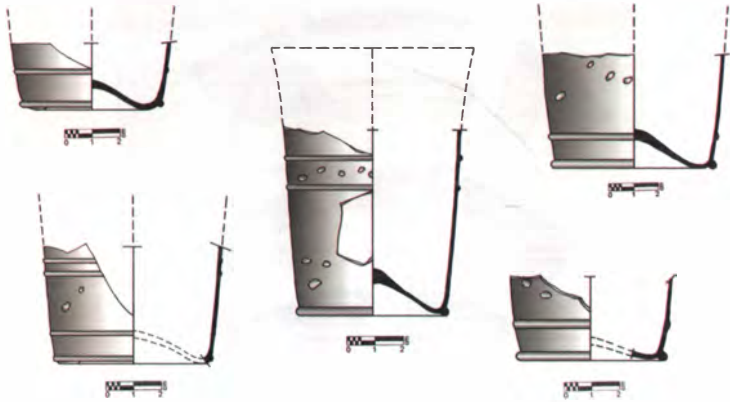

Resim 2: Yuvarlak ve katlı kenarlı pencerelere ait parçalar, Kuşadası, Kadıkalesi/Anaia Kazısı. (Fotoğraf: Z. Çakmakçı)

larının aydınlatılmasında erken dönemden itibaren kullanıldığını ancak Ortaçağ'da İslam camcılığının da etkisiyle yaygınlaşarak diğer kandil tiplerine alternatif oluşturduğunu düşündürmektedir.⁸

Arkeolojik bulguların gösterdiği gibi, Ortaçağ Bizans yaşamında kandiller dışındaki diğer aydınlatma objelerinin önemli bir bölümünü pencere camları oluşturur. Dönemin popüler pencere camı, yuvarlak şekilli ve katlı kenarlıdır (*crown glass*) (Şek. 2, Res. 2). Bunlar, kendileri için özel olarak tasarlanan, taştan ya da alçıdan yapılmış, yuvarlak delikli şebekeler içine yerleştirilerek kulla-

8 Bu formdaki kandiller, İslam dünyasındaki yaygınlığı ve özellikle cami aydınlatmasındaki yoğun kullanımı nedeniyle İslamî kültüre ait bir aydınlatma gereci olarak kabul edilmektedir. Bununla birlikte Bizans'ın erken dönemine ait arkeolojik veriler ile Bizans tasvir sanatına yansıyan örnekler, bu kandil tipinin İslam kültüründen önce Bizans dünyasında üretilip kullanıldığını düşündürmektedir. İslamî tipteki kandillerin Bizans döneminde ortaya çıkışı ve gelişimi üzerine yapılan kapsamlı bir çalışma için bkz. Z. Çakmakçı, "Bizans Dönemi Mekân Aydınlatmasında 'İslami Tipte' Cam Kandiller", *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 17.4 (2017): 163-180.

Şekil 3: Anaia buluntusu cam bardaklara ait çizimler. (Z. Çakmakçı)

nılırdı.⁹ Bu tipteki pencere camlarının Anadolu'da Demre, Aziz Nikolaos Kilisesi, Kadıkalesi ve Amorium gibi Bizans yerleşimlerinde tespit edilmiş çok sayıda örneği bilinmektedir.¹⁰ Anadolu buluntusu yuvarlak pencere camları genel olarak 11.-13. yüzyıl aralığına tarihlendirilir. Bununla birlikte, Amorium buluntularının, yerleşimde bulunan kilisenin yeniden inşa edildiği MS 850-950 yılları arasına ait olduğu iddia edilmektedir. Bu örneklerin, aynı zamanda Anadolu'da bulunmuş ve yayımlanmış en erken tarihli, katlı kenarlı ve yuvarlak biçimli pencere camları olduğu kabul edilir.¹¹

9 Pencere camlarıyla birlikte alçıdan yapılmış şebekelerden biri İstanbul Pammakaristos Kilisesi'nde yapılan kazılar sırasında bulunmuştur, bkz. H. Hallensleben, "Untersuchungen zur Baugeschichte der ehemaligen Pammakaristoskirche der heutigen Fethiye Camii in Istanbul", *IstMitt* 13-14 (1963-1964): 180, res. II. İstanbul'dan yine şebekesi ile bulunmuş bir başka örnek Saraçhane kazılarında gelmekte ve MS 7.-8. yüzyıla tarihlenmektedir, bkz. R. M. Harrison, *Excavations at Saraçhane in Istanbul*, 2 cilt (Princeton, 1986), 1:204-206. Anadolu'dan bilinen örnekler ise Demre, Aziz Nikolaos Kilisesi kazılarında tespit edilmiştir; B. Y. Olcay ve M. Acara, "Bizans Döneminde Aydınlatma Düzeni ve Demre Aziz Nikolaos Kilisesi'nde Kullanılan Aydınlatma Gereçleri", *Adalya* 2 (1998): 256.

10 Bu buluntular için sırasıyla bkz. B. Y. Olcay, "Antalya'nın Demre (Kale) İlçesindeki Aziz Nikolaos Kilisesi Kazısı 1989-1995 Yılları Cam Buluntuları" (Yayımlanmamış Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi, 1997), 298-330, res. 5-8; Oral Çakmakçı, "Bizans Asia'sında Cam Sanatı", 138-148, kat. no. 44-54; Gill, *Amorium Reports*, 112, fig. 1/32; 235, fig. 2/43.

11 Gill, *Amorium Reports*, 263.

Aydınlatma camları dışında Bizanslıların günlük yaşamda sıradan bir sofraya ya da mutfak kabı olarak ne tür cam objeleri tercih ettikleri konusunda ise arkeolojik verilerin azlığı nedeniyle kapsamlı bir değerlendirme yapılamamıştır. Özellikle Ortaçağ'da, erken dönem günlük yaşamında kullanılmış olan formların devamlılığını ya da değişimini gözlemlememize yardımcı olacak ya da Ortaçağ'a ait yeni formları belirlememizi kolaylaştıracak bilgilerin azlığı dikkat çeker. Bununla birlikte, son yıllarda Bizans yerleşimlerinden ya da tabakalarından elde edilen cam buluntular, bu konuya kısmen de olsa bir açıklık getirmektedir. Buluntulara dayalı değerlendirmeler, Bizanslıların Ortaçağ günlük yaşamında kullanmak üzere birkaç farklı türde sofraya kabı ürettiğini gösterir. Bunlardan biri konik biçimli bardaklardır. Ağız kenarlarını ve gövdelerini kuşatan cam ipi bezemeler ve bunların aralarına yapılmış küçük nokta şeklindeki cam aplikasyonlar, bu kapların karakteristik özelliğini oluşturur (Şek. 3). Bazı örneklerde ise bardakların yüzeyi, cam aplikasyonlar yerine, bej renkli küçük dekoratif bezemelerle kaplanmıştır. Mineleme tekniği kullanılarak fırça ile uygulanmış olan bu dekorasyonda, küçük beneklerden stilize hayvanlara kadar uzanan bir bezeme repertuarı gözlenir.¹² Çoğunlukla zeytin yeşili ve sarımsı yeşil renklerde üretilmiş olan bu kaplar, ince cidarları ve parlak görünümüleriyle kaliteli ve özenli bir üretimin izlerini taşır. Bölgesel karşılaştırmalar, bunların özellikle Batı Anadolu bölgesinde ve 12.-13. yüzyıl Bizans tabakalarında yoğunlaştığını ve ele geçtikleri hemen hemen tüm yerleşimlerde aynı işçilik ve kaliteyi sürdürdüklerini göstermektedir. Dekoratif farklılıklarına rağmen form, renk ve yapım metodu açısından gösterdikleri

12 Son yıllarda yapılan çalışmalarda, özellikle Batı Anadolu bölgesi Bizans tabakları arasında bu dekorasyona sahip bardaklara benzer örnekler ele geçmiştir. Bunlar boyalı rengi ve dekorasyon stili açısından benzerlik göstermekte, ancak motif açısından farklılıklar arz etmektedir. Bunlardan bazıları için bkz. Schwarzer, "Glasfunde aus Pergamon", 108, Taf. 3/55-56 (13. yüzyıl); Y. Tezel, "Metropolis Kazılarında Ele Geçen Cam Eserler" (Yayınlanmamış Lisans Tezi, Ege Üniversitesi, 1994), 38, lev. 20/95; Ü. Canav Özgümlü ve S. Kanyak, "Nif (Olympos) Dağı Kazıları Cam Buluntuları", *Türkiye'de Arkeometrinin Ulu Çımarları: Prof. Dr. Ay Melek Özer ve Prof. Dr. Şahinde Demirci'ye Armağan*, ed. A. A. Akyol ve K. Özdemir (İstanbul, 2012), 295-301.

benzerlikler bunların yerel olarak üretilmiş olduğuna ilişkin en güçlü kanıtlardır.¹³

Ortaçağ'da kullanılan bir diğer sofr a kabı, gövdesi üzerindeki iri cam aplikasyonlardan ötürü yabancı literatürde *pruned beaker* olarak adlandırılan bardaklardır. İlk olarak Korinthos buluntuları içinde tanımlanmış olan bu bardakların söz konusu yerleşimde bulunan iki farklı formu, pek çoğu günümüze fragmanlar halinde gelmiş olan benzer camların orijinal görünüm leri hakkında fikir verir.¹⁴ Bunların ilki, ağza doğru genişleyen uzun silindir gövdeli ve dışa dönük ağız kenarlıdır. Bu örneklerde kaideler ya halka şekilli ya da yalnızca bu grup bardaklara özgü bir şekilde damla biçimli küçük çıkıntılarla çevrilidir.¹⁵ İkinci grup üretimlerde ise, kısa ve hafifçe küresel bir gövde ve yine dışa açık ağız kenarı görülür. Her iki tipte de bardakların gövdeleri üzerine, yapım aşamasında, gelişigüzel bir düzende dışa taşkın iri cam aplikasyonlar eklenmiştir. Korinthos buluntularına yönelik ilk çalışmalarda bu grup bardakların yerleşimde keşfedilen iki cam atölyesinden biri olan Agora Güney Merkez'de üretildiği ifade edilerek, buluntular 11. yüzyıl ila 12. yüzyıl ortası döneme tarihlendirilmişti.¹⁶ Ancak sonraki araştırmalarda aynı atölyenin 13. ve 14. yüzyıllardaki Frank işgali döneminde ve olasılıkla İtalyan ustalarca kullanıldığı fikri ortaya atılmış ve Davidson'ın yaptığı tarihlemenin ötelenmesi gerektiği ifade edilmiştir.¹⁷ Bu düşünce özellikle Balkanlar'da ve İtalya'da

13 Bu bardaklar için sırasıyla bkz. Oral Çakmakçı, "Bizans Asia'sında Cam Sanatı", 204-209, kat. no. 110-115 (11.-13. yüzyıllar); Schwarzer, "Glasfunde aus Pergamon", 108, Taf. 3/51-53 (12.-13. yüzyıl); Tezel, "Metropolis Kazılarında", 37-38, lev. 20/90, 92-96.

14 G. R. Davidson, "A Medieval Glass Factory at Corinth", *AJA* 44 (1940): 307, fig. 11-12/1-3; G. R. Davidson, *Corinth*, Cilt 12, *The Minor Objects* (Princeton, 1952), 113, kat. no. 742, 744.

15 Korinthos'ta ilk örneği görülen damla şekilli çıkıntılarla çevrelenmiş bardaklara ait bir kaide parçası Anadolu'da Kadıkalesi/Anaia kazılarında bulunmuştur. Bu buluntu için bkz. Oral Çakmakçı, "Bizans Asia'sında Cam Sanatı", 224, kat. no. 130 (11.-13. yüzyıllar). Kadıkalesi ve Korinthos örneğine benzer gövde ve kaideye sahip bu tip bardaklar İtalya'da da bulunmuş ve 12.-13. yüzyıla tarihlenmiştir; D. B. Harden, "Some Glass Fragments, Mainly of the 12th-13th Century A.D., from Northern Apulia", *JGS* 8 (1966): 74, fig. 6-7.

16 Davidson, *Minor Objects*, 113, kat. no. 742, 744.

17 Whitehouse'a göre, sonraki yıllarda Balkanlar'da ve İtalya'da ele geçen cam buluntuların Korinthos örneklerine yakın benzerliği, Davidson'ın önerdiği kronolojinin yeniden

ele geçen yakın benzerlikteki cam kaplarla yapılan karşılaştırmalarla desteklenmiş ve kazılar sayesinde de bunların Avrupa içerisinde Balkanlar'dan İtalya'ya kadar uzanan bir coğrafyaya yayıldığı anlaşılmıştır.¹⁸ Sonuç olarak, Ortaçağ'da Bizanslıların öncülük ettiği cam aplikasyonlu bardak modası, 14. yüzyıldan sonra Batı dünyasında da yaygınlaşmış ve bu süreç ilerleyen zamanlarda aynı dekorasyon çizgisinde ancak farklı form ve isimlerde yeni tür bardakların üretilmesiyle devam etmiştir.¹⁹

gözden geçirilmesine neden olur. Yazarın bu konuyla ilgili çalışmaları için bkz. D. Whitehouse, "Glassmaking at Corinth: A Reassessment", *Ateliers de verriers de l'Antiquité à la période pré-industrielle: Association Française pour l'Archéologie du Verre, actes des 4èmes rencontres, Rouen, 24-25 Novembre 1989*, ed. D. Foy ve G. Sennequier (Rouen, 1991), 73-82; D. Whitehouse, "The Date of the 'Agora South Centre' Workshop at Corinth", *AMediev* 20 (1993): 659-662. Korinthos'ta sonradan yapılan kazılarda da aynı tür bardaklara ilişkin bulgulara ulaşılmıştır. Bunlara ilişkin tarihlendirme önerisi ve örnekler için bkz. C. K. Williams ve O. H. Zervos, "Frankish Corinth: 1992", *Hesp* 62.1 (1993): 15, 27, fig. 8/25-30, pl. 7/25-30. Bunlar Whitehouse'un iddiasını doğrularcasına araştırmacılar tarafından Frank işgal dönemi tabaklarına tarihlendirilmiştir. Çünkü Normanların Korinthos'tan ayrılmalardan sonraki süreçte kent 1204 yılından itibaren Frankların saldırılarına maruz kalmış, 1210 yılından 1312 yılındaki Katalan istilasına kadar da yerleşimde Frankların hâkimiyeti devam etmiştir. Söz konusu cam buluntuların kentteki Frank iskân tabakalarına ait olduğu kabul edilir.

- 18 Balkanlar'da yapılan kazılarda da bu şekilde bezenmiş kaplara ait buluntular ele geçmiştir. Bu örneklerden bazıları için bkz. V. Han, "The Origin and Style of Medieval Glass Found in the Central Balkans", *JGS* 17 (1975): 119. V. Han, 14. yüzyıldan itibaren Bizans, Murano ve Dubrovnik'in benzer kapların üretildiği merkezler olarak düşünülmesi gerektiğini ifade ederek, bu benzerliğin temelde Bizans ile Balkanlar'ın ortasındaki yerleşimler arasında sürdürülen ticari ve kültürel ilişkilerden kaynaklandığını belirtir. Yazara göre, kültürler arasındaki bu bağlantılar Selanik vasıtasıyla sürdürülmüş, Selanik üzerinden Belgrad'a, Dubrovnik-Selanik rotası üzerinden de Bizans'a uzanmıştır. Han, tüccarların bu rota üzerinde olasılıkla cam objelerin de ticaretini yaptığını işaret eder. Benzer kapların Macaristan örnekleri için bkz. K. Holl-Gyürky, "The Use of Glass in Medieval Hungary", *JGS* 28 (1986): 73, fig. 4/1; İtalya buluntuları için bkz. Harden, "Some Glass Fragments", 74, fig. 5-7; D. Whitehouse, "Medieval Glass in Italy: Some Recent Developments", *JGS* 25 (1983): 115-116.
- 19 *Prunted beaker* bardaklarla başlayan ve önceleri yalnızca cam aplikasyonun biçiminde görülen bu değişim, sonraki yüzyıllarda bardakların formlarına da yansiyarak sırasıyla *Krautstrunk*, *Berkemeier* ve *Roemer* olarak isimlendirilen farklı içki kaplarının ortaya çıkmasına kaynaklık eder. Bu gelişimin ilk aşaması, benzer formdaki bardakların üzerine, son derece dışa taşkın ve yapımda uçları yukarı doğru çekilerek adeta bir boynuz izlenimi yaratan cam aplikasyonların eklenmesidir. Cam literatürüne *Krautstrunk* olarak geçen bu bardak tipi 1500'lü yıllarda özellikle Almanya'da çok popüler bir içki kabı haline gelir. İkinci aşama, cam bardağın yalnızca alt yarısının *Krautstrunk*larda görülen cam aplikasyonla bezenmesinden oluşan ve *Berkemeier* adı verilen kapların

Ortaçağ Bizans üretimleri arasında dikkati çeken bir diğer form, uzun silindirik formlu bardaklardır. Silindir biçimli bu gövde çoğu örnekte ağza, bazen de hem ağız hem kaide başlangıcına doğru genişlemektedir. Genellikle içbükey tabanlı ve bilezik kaideli bu örneklerin gövdeleri, dışa taşkın dikine kaburgalarla bezelidir. *Prunted beaker* kaplarla çağdaş olduğu düşünülen bu örnekler, ilk kez Gladys Davidson tarafından Korinthos buluntuları içinde tanıtılmış ve 11. yüzyıl ila 12. yüzyıl ortasına tarihlenmiştir.²⁰ Diğer taraftan, aynı tip buluntular yerleşimde 1990'lı yıllarda yapılan kazılarda bir kez daha ele geçmiş, ancak bunların 13. yüzyılın sonu ila 14. yüzyılın başına ait Frank işgal tabakalarına ait oldukları ifade edilmiştir.²¹ Bu bardakların Bizans Anadolu'sundaki varlığı, Kadıkalesi/Anaia kazılarında bulunan ve 12.-13. yüzyıllara ait olduğu düşünülen nadir birkaç örnekle temsil edilmektedir.²²

Ortaçağ'da bardaklar dışında ön plana çıkan cam kap formlarından biri de farklı amaçlara hizmet ettiği düşünülen şişelerdir. Son yıllarda özellikle Anadolu'daki Bizans arkeolojisine yönelik kazılarda, şimdiye kadar örnekleri bilinmeyen yeni şişe tipleri ortaya çıkarılmıştır. Bununla birlikte şişeler, aydınlatma amaçlı objeler ve bardaklardan ayrı olarak, yerel ya da bölgesel farklılıklar göstermektedir. Bir başka deyişle, bir yerleşimde yoğun olarak görülen bir şişe formu, diğerinde hiç görülmemekte veya nadir birkaç

ortaya çıksındır. 16. yüzyıl boyunca Kuzey Avrupa'da ve özellikle Hollanda'da kullanılan bu içki kabının yüzyılın sonlarında biçim değiştirmesiyle birlikte, bezemeli konik gövde silindirik bir form alır ve kaide, üzerine sarılan cam ipleriyle kademeli bir şekle bürünür. Bu değişim, bezemeli silindirik gövdenin *Berkemeierden* farklı olarak konik değil, kâse şekilli bir ağız kenarıyla yer değiştirmesi ile son bulur. Ortaya çıkan bu yeni tip ise *Roemer* olarak adlandırılır. *Roemer*, form olarak getirdiği yeniliğin yanı sıra, kabartma boynuz benzeri bezemenin böğürtlen şekilli küçük aplikasyonlara dönüşmesi ve yüksek kaidesiyle de farklılık gösterir. *Roemer*le birlikte, Bizans'ta başlayan, Balkanlar'da sürdürülen ve 17. yüzyılda Kuzey Avrupa'da son şeklini alan, temelde kabartma cam aplikasyona bağlı gelişimin son aşaması tamamlanmış olur. H. E. Henkes ve J. Henderson, "The Spun-Stem Roemer, A Hitherto Overlooked Roemer Type: Typology, Technology, and Distribution", *JGS* 40 (1998): 89-90.

20 Davidson, *Minor Objects*, 113, fig. 14/746.

21 C. K. Williams ve O. H. Zervos, "Frankish Corinth: 1993", *Hesp* 63.1 (1994): 28, fig. 9/31-32, pl. 6/17.

22 Oral Çakmakçı, "Bizans Asia'sında Cam Sanatı", 225, kat. no. 129.

Resim 3: Anaia buluntusu cam şişelere ait boyun parçaları. (Fotoğraf: Z. Çakmakçı)

buluntuyla temsil edilmektedir. Şişelerin ne amaçla ve kimler için üretildiğinin bilinmesi aynı döneme ait üretimler arasındaki yerel farklılıkların anlaşılmasını kolaylaştırır. Örneğin, Demre Aziz Nikolaos Kilisesi'nde ortaya çıkarılan bir grup şişe, kilisenin hac mekânı olmasından hareketle, hacı şişesi olarak tanımlanmaktadır.²³ Bunların örneklerine aynı yüzyıllarda, özellikle Anadolu'daki Bizans yerleşimlerinde pek fazla rastlanmaması, genel bir beğeni ve talebe cevap vermek amacıyla değil, yalnızca yerel bir ihtiyacı karşılamak için üretilmiş olduklarını gösterir. Dolayısıyla bu örnekler münferit üretimler olarak değerlendirilebilir.

Demre'deki hacı şişeleri gibi, Bizans Ortaçağı'nın Anadolu'daki yerel üretimleri olarak kabul edilebilecek örneklerden biri de Kadıkalesi/Anaia kazılarıyla bilim dünyasına sunulmuş olan şişelerdir

23 Ö. Çömezoglu, "Demre (Myra) Aziz Nikolaos Kilisesi'nde Bulunan Cam Hacı Şişeleri", *Euergetes: Prof. Dr. Haluk Abbasoğlu'na 65. Yaş Armağanı*, ed. İ. Delemen, S. Çokay-Kepçe, A. Özdzibay ve Ö. Turak, 2 cilt (Antalya, 2008), 1:351-358.

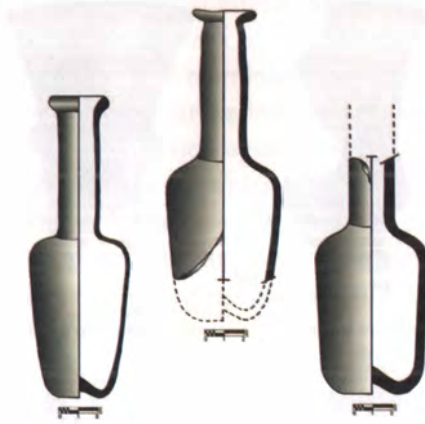
(Şek. 4).²⁴ Tipolojik özelliklerine göre üç gruba ayrılan bu şişeler, silindirik boyunları (Res. 3) ve gövdeleriyle standart bir üretimin izlerini taşır. Bunların ayırıcı özelliği, küçük boyutlu olmalarına rağmen gövdelerinin kalın olmasıdır. Bu özellikleri onların sıradan bir içecek kabı olarak kullanılmaktan ziyade, değerli sıvıları depolamak veya saklamak için üretildiklerini düşündürür. Ufak hacimlerine karşın cidarlarının kalın oluşu, olasılıkla taşıma ya da kullanım esnasında meydana gelebilecek zararları azaltmak veya önlemek içindir. Bu şişelerin işlevi ve içlerine konulan sıvının niteliği henüz aydınlatılamamış olmakla birlikte, mevcut özellikleri, olasılıkla parfüm ya da kokulu yağları sağlam ve dış etkilere dayanıklı bir ortamda korumak ve saklamak için üretildiklerini gösterir.²⁵ Kazılardan elde edilen güncel arkeolojik veriler doğrultusunda 13. yüzyıla tarihlenen bu örneklerin yerleşimdeki yoğunluğuna karşın mevcut literatürdeki azlığı,²⁶ yerel bir üretim olduğu yönündeki kanıtları güçlendirmektedir.

Bizans camcılığının Ortaçağ üretimleri içinde yer alan bir diğer cam obje grubu boğumlu boyunlu şişelerdir. Bunlar küresel veya armudi formlu gövdeler üzerinde yükselen uzun ya da kısa silindirik boyunlarıyla bilinir (Şek. 5). İçbükey tabanlı kaidersiz örnekleri yaygın olmakla birlikte, halka kaideli örnekleri de ele geçmiştir. Bu şişelerin tek ayırt edici özelliği, boyunlarının üst kısmına ve genellikle ağız kenarlarının biraz altına yapılan tek sıra boğum-

24 Z. Çakmakçı, "Kuşadası Kadıkalesi/Anaia Kazılarında Ortaçağ Bizans Camcılığına Yeni Bir Grup: Cam Unguentariumlar", *Kaunos/Kbid Toplantıları 2: Anadolu Antik Cam Araştırmaları Sempozyumu*, 17-20 Haziran 2010, ed. Ç. Gençler Güray (Ankara, 2013), 151-164. Bu şişeler ve Anaia camları hakkındaki genel bir değerlendirme için bkz. Z. Oral Çakmakçı, "Anaia Camcılığının Geç Bizans Cam Dünyasındaki Yeri", *Bizanslı Ustalar-Latin Patronlar: Kuşadası Yakınındaki Kadıkalesi Kazıları Işığında Anaia Ticari Üretiminden Yansımalar/Byzantine Craftsmen-Latin Patrons: Reflections from the Anaian Commercial Production in the Light of the Excavations at Kadıkalesi Nearby Kuşadası*, ed. Z. Mercangöz (İstanbul, 2013), 135-152.

25 Şişelerin kullanım amacıyla ilgili tartışmalar için bkz. Çakmakçı, "Cam Unguentariumlar", 156-157.

26 Kadıkalesi buluntusu cam şişelerin form ve teknik açıdan en yakın benzeri Pergamon buluntuları arasındadır ve 12.-13. yüzyıla tarihlenmiştir. Schwarzer, "Glasfunde aus Pergamon", 94, Taf. 3/49-50. Anadolu dışında ise Korinthos yerleşiminin Ortaçağ Bizans tabaklarında benzer tipte bir şişeye ait olabilecek kalın cidarlı bir kaide ile bir boyun parçası ele geçmiştir. Davidson, *Minor Objects*, 119-120, kat. no. 789, 791, pl. 59/789-791.

Şekil 4: Anaia buluntusu cam şişelere ait çizimler. (Z. Çakmakçı)

lardır (Res. 4). Boyun üzerinde dışa hafifçe çıkıntı yapan bu kısım cam sıcakken alet yardımıyla oluşturulur. Bunların ilk örnekleri Gladys Davidson tarafından 1952 yılında Korinthos buluntularını içinde yayımlanmış ve armudi, küresel ve üçgen gövdeli olmak üzere üç farklı varyasyonu olduğu belirtilmiştir.²⁷ Yerleşimde yapılan sonraki çalışmalarda benzer şişelerle yeniden karşılaşılmış ve bu örnekler buluntu yeri ve kontekstine göre değişmekle birlikte, genellikle 1312'den önceye tarihlenmiştir.²⁸ Aynı şişeler İtalya'da yapılan kazılarda da ele geçmiştir,²⁹ hatta *Inghistere* kelimesi Venedik camcılığında ve Ortaçağ metinlerinde bu şişeleri tanımlamak

27 Davidson çalışmasında armudi ve üçgen gövdelilerin Agora Güney Merkez atölyesinin yaygın bir üretimi olduğunu belirtmekte ancak küresel gövdelilerin bu atölye dışındaki farklı alanlarda daha sık ele geçtiğini ifade etmektedir; Davidson, *Minor Objects*, 89, 118, fig. 17/773-774, 780-781, 782-784. Davidson, bunların içki kaplarıyla bir arada bulunmasından dolayı, sürahi (karaf) olarak kullanıldığını ve Korinthos'un yerel bir üretimi olduğunu düşünür.

28 C. K. Williams ve O. H. Zervos, "Frankish Corinth: 1994", *Hesp* 64.1 (1995): pl. 11/c-d; L. M. Snyder ve C. K. Williams, "Frankish Corinth: 1996", *Hesp* 66.1 (1997): pl. 7/16-17.

29 İtalya'nın Apulia, Cenova ve Palermo yerleşimlerinde böyle dekore edilmiş boğumlu boyunlu cam şişeler ele geçmiştir. Bu örnekler için bkz. M. S. Newby, "Form and Function of Central Italian Medieval Glass in the Light of Finds from the Benedictine Abbey of Farfa and the Palazzo Vitelleschi at Tarquinia", (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Durham Üniversitesi, 1999), 71, fig. 35/147-150.

Resim 4: Boğumlu boyunlu cam şişelere ait parçalar, Kuşadası, Kadikalesi/Anaia Kazısı. (Fotoğraf: Z. Çakmakçı)

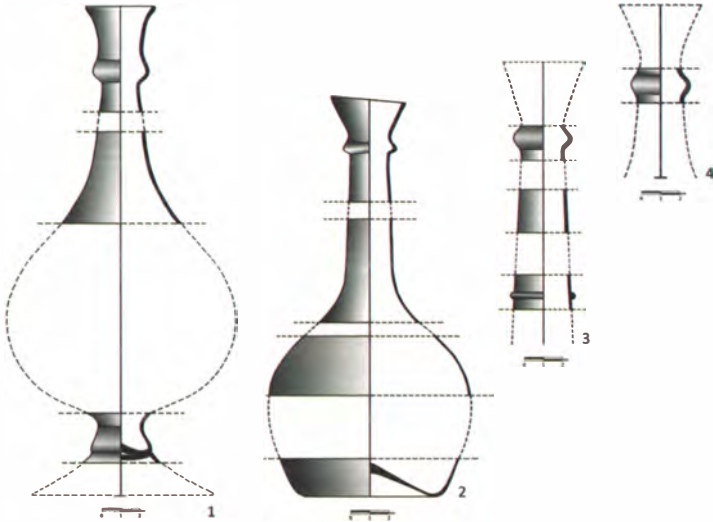
için kullanılmıştır.³⁰ Arkeolojik veriler bunların yalnızca Bizans ve İtalyan üretimleriyle sınırlı kalmadığını, 11. ila 13. yüzyıllarda İslam dünyasında da benzer şişelerin üretildiğini göstermektedir.³¹ Son dönemde yapılan çalışmalar aynı şişelerin Anadolu'nun Bizans tabakalarındaki varlığını da ortaya koymaktadır.³² Diğer taraftan, bu örnekler, bugün için cam malzemenin değerlendirilme imkânı bulunduğu sınırlı birkaç yerleşimde ele geçtiğinden Anadolu genelindeki durum hakkında detaylı bir bilgi sağlamamaktadır.

30 D. Whitehouse, *Medieval Glass for Popes, Princes, and Peasants*, Corning Museum of Glass (Corning, NY, 2010), 133, kat. no. 30.

31 S. Carboni, *Glass from Islamic Lands: The al-Sabah Collection, Kuwait National Museum* (Londra, 2001), 237-238, kat. no. 66-67.

32 Kuşadası/Anaia kazılarında benzer örnekler için bkz. Z. Oral Çakmakçı, "Kazı Buluntuları Işığında Ortaçağ Bizans Camcılığında Boğumlu (Bilezik) Boyunlu Şişeler", *History Studies: International Journal of History* 6.5 (2014): 125, res. 14, doi: 10.9737/historyS1402.

Şişeler üzerindeki boğumun estetik görünümünün ötesinde fonksiyonel kaygılara cevap vermek üzere tasarlandığı varsayılarak kullanım amacı üzerine bazı tahminler de yapılmıştır. Martine Sarah Newby'ye göre, boğumlar şişelerin insanların ellerinden kayıp düşmesini engellemekte, ayrıca ağızlarının bir kumaşla kapatılıp boğum altından bağlandığı durumlarda da içindeki sıvıların korunmasını sağlamaktadır.³³ Anastasios Antonaras'a göre ise bunlar, ya cenaze merasimleri sırasında kutsal su veya yağları ölünün bedene dökmek için ya da içine yine benzer sıvıların bulunduğu bir tür hacı şişesi olarak kullanılmaktaydı. Yazarın Bizans ikonaları üzerine yaptığı gözlemlere göre ise bu şişeler, içine merhem veya ilaçların bulunduğu bir tür ilaç kabı olarak da değerlendirilmiş olabilir.³⁴ İşlevi ya da içeriği tartışılrsa da arkeolojik veriler bu kapların Ortaçağ

Şekil 5: Boğumlu boyunlu cam şişelere ait parçalar, Kuşadası, Kadıkalesi/Anaia Kazısı. (Z. Çakmakçı)

33 Newby, "Form and Function", 76.

34 A. Antonaras, "Venetian Glass Pilgrim Vessels Found in Thessalonica", *Annales du 15e Congrès de l'Association Internationale pour l'Histoire du Verre* (Nottingham, 2003), 199-202.

Bizans günlük ve belki de dinî yaşamında 12.-13. yüzyıl boyunca kullanılan yaygın bir cam formu olduğunu göstermektedir.

Sonuç olarak, bu çalışmada Ortaçağ Bizans dönemine ait farklı amaçlarla kullanılan cam objelerin, özellikle Anadolu kökenli buluntular ışığında, form ve işlevlerine göre genel bir değerlendirmesi yapılmaya çalışılmıştır. Burada konu edilen cam kap türleri, dönemin yaygın üretim profilini yansıtan örnekler kadar, yerel ya da sınırlı üretimler arasından da seçilmiştir. Bununla birlikte, Ortaçağ Bizans üretimlerinin yalnızca yukarıda sözünü ettiğimiz formlardan ibaret olmadığını da hatırlatmak gerekir. Bu kap türlerine belirli yerleşimlere özgü ya da bölgesel nitelikte daha birçok örnek eklenebilir. Burada amaçlanan, cam üretiminin ve günlük yaşamda kullanılan cam formlarının iyi bilinmediği bir dönemi, özellikle Anadolu kökenli buluntuların rehberliğinde ele almak ve yayımlanmış belirli bir grup malzeme üzerinden tanımaya ve aydınlatmaya çalışmaktır.

Bizans Dönemi Seramik Kap Formlarının Terminolojisi Üzerine

Muradiye Öztaşkın*

Giriş

Seramik buluntular özellikle arkeolojik çalışmalarda kazısı yapılan alanların tanımlanması ve tarihlendirilmesi aşamalarında önemli veriler sunmaktadır. Bu yüzden arkeolojik kazılarda bulunan farklı dönemlere ait seramik buluntuların tanımlanması için birçok elkitabı ve sözlük hazırlanmıştır. Bu çalışmalar arasında Yunan ve Roma dönemi seramik formlarının adlandırılmasında arkeolojik bulguların yanı sıra dönem kaynaklarının sunduğu veriler önemli yer tutmaktadır.

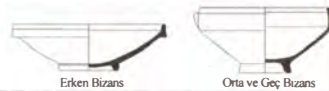
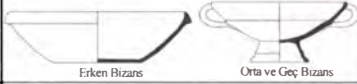
* Pamukkale Üniversitesi, Sanat Tarihi Bölümü. E-posta: muradiyeb@gmail.com
Bu makaleye servis kapları; mutfak ve depolama kapları; ticari kaplar ve aydınlatma gereçleri olarak beş farklı işlev grubu kapsamında incelenen Bizans dönemi seramik objelerin farklı tip ve formlarının çizimlerini içeren üç adet detaylı levha eşlik etmektedir. Metin içinde söz konusu görsellere her seferinde gönderme yapılmayacaktır.

Bizans seramiklerinin tasnifi ile ilgili çalışmalar son yıllarda artış göstermiştir. Ancak Bizans dönemi kaynakları günlük yaşamın önemsenmeyen bir parçası olan seramik üretimi ve kullanımı konusunda bilgi vermekte oldukça cimridir. Dönem kaynaklarının sunduğu az miktardaki bilgi; *typikon*, yazışmalar veya tarih metinlerinin arasına gizlenerek günümüze ulaşmıştır. Bu nedenle seramiklerin adlandırılmasındaki eksiklikler, araştırmacılar tarafından modern terimlerle karşılanmaya çalışılmıştır. Ancak farklı dillerdeki bilimsel çalışmalarda seramik buluntuların o kültüre ait terimler ile tanımlanması, kültürel ve pratik farklılıklardan kaynaklanan bir çeviri sorununa neden olmuştur. Buradaki temel sorun, mesleki anlamda görüş farklılıklarından çok, dillerin ait olduğu kültürlerin farklılıklarından kaynaklanmaktadır. Bu yüzden modern dillerde kullanılan bazı kelimelerin aslında formların işlevine yönelik ayrımlar olmasına rağmen ihtiyacı karşılamadığı görülmektedir. Bizans seramik araştırmalarında terminoloji sorunlarının devam etmesi, bilimsel iletişimin azalarak seramik alanının diğer alanlardan soyutlanmasına neden olmaktadır. Bu yüzden seramik terminolojisi oluşturmak için Bizans mimari, resim ve el sanatları alanlarında olduğu gibi dönemin orijinal dilinde kullanılan sözcüklere yönelmek bir çözüm sunabilecektir.

Bizans seramiklerinin orijinal dildeki karşılıkları hakkında az sayıda çalışma yapılmıştır. İlk olarak 1989 yılında Kharalambos Bakirtzis tarafından hazırlanan çalışmada Bizans Yunancasındaki mutfak ve bazı servis gereçlerine verilen isimler tespit edilmiştir.¹ Birçok dönem kaynağının tarandığı bu çalışma mutfak kaplarının terminolojisi hakkında yapılmış en önemli çalışmadır. 2005 yılında Joanita Vroom tarafından yapılan çalışmada, erken Bizans döneminden Osmanlı dönemine uzanan bir kap formları listesi hazırlanmıştır.² Ancak bu çalışmada sözcüklerin hangi kaynaklardan tespit edildiği

1 Ch. Bakirtzis, *Βυζαντινά τσουκαλοάγνηνα: Συμβολή στη μελέτη ονομασιών, σχημάτων και χρήσεων πυρίμαχων μαγειρικών σκευών, μεταφορικών και αποθηρευτικών δοχείων* (Atina, 1989).

2 J. Vroom, *Byzantine to Modern Pottery in the Aegean* (Utrecht, 2005), 19-21. Kitabın düzeltilmiş ikinci baskısının (Utrecht, 2014) Türkçe çevirisi, 2019 yılında ANAMED tarafından yayımlanmıştır. *Bizans'tan Modern Döneme Ege'de Seramik: 7.-20. Yüzyıllar*, çev. Yasemin Bağcı (İstanbul, 2019).

SERVİS KAPLARI			
ERKEN BİZANS	ORTA VE GEÇ BİZANS	TANIM	ÇİZİM
scutula	<i>skoutelion</i> σκουτέλιον	Küçük ve sıg servis kabı.	
discus	<i>pinakion</i> πινάκιον	Geniş ve sıg servis kabı.	
gabata	<i>gabadiion</i> γαβάδιον	Geniş ve derin servis kabı.	
catillus	<i>moukhroution</i> μουχρούτιον	Büyük ve derin servis kabı.	
gararium	<i>salsarion</i> σαλσαρίον <i>gararion</i> γαράριον	Yemeği ya da sosu sıcak tutmaya yarayan taşınabilir ocak.	
oenochoe	<i>oinokheion</i> οἰνοχηῖον	Yonca ağızlı, şişkin gövdeli, kısa boyunlu, kulplu sıvı servis kabı.	
lagoena	<i>lagena</i> λαγήνα	Şişkin gövdeli, dar boyunlu, kulplu sıvı servis kabı.	
	<i>kerastikon</i> κεραστικόν	Şişkin gövdeli, tek kulplu sıvı servis kabı.	
calix	<i>poterion</i> ποτήριον	Kaideli, diyagonal ya da küresel gövdeli içki kabı.	
poculum	<i>kauktion</i> καυκτιόν	Küresel ya da konik gövdeli, içki kabı.	
modiolus	<i>modiolos</i> μοδιόλος	Silindirik ya da konik gövdeli, tek kulplu veya kulpsuz kap.	
	<i>koupa</i> κούπα	Dikey kulplu, küresel gövdeli içki kabı.	

Şekil 1: Bizans dönemi servis kapları. (Çizim: M. Öztaşkın)

bilgisine yer verilmemiştir ve içerisinde İtalyanca kökenli sözcükler de bulunmaktadır. Son olarak Bizans Yunancasında günlük yaşamda kullanılan objelerin tanımlanması için Fribourg Üniversitesi'nde "Artefacts and Raw Materials in Byzantine Archival Documents" adında, günlük yaşama ait objelerin tanımlandığı bir proje hazırlanmıştır.³ Halen devam eden proje, internet sitesi yoluyla geniş bir kullanıcı ağına ulaşmaktadır. Bu çalışmada tespit edilen kap formlarının olası biçimleri ile ilgili bir tartışmaya henüz yer verilmemiştir.

Amaç ve Yöntem

Bu çalışmanın amacı Bizans dönemi kaynaklarındaki seramik kap formlarına ait sözcüklerin tespit edilmesi ve kazılarda bulunan seramik buluntuları bütüncül şekilde tanımlayabilecek bir terminoloji önerisi getirilmesidir. Bu nedenle seramikten yapılmış ancak çok yaygın kullanımı olmayan özel gereçlere bu çalışmada yer verilmemiştir.

İlk olarak seramik formlarının tespitinde, Bizans döneminde kullanılan resmî dil MS 7. yüzyılda Latince Yunancaya dönüştüğünden, kap formları için yapılacak terminoloji önerisinde hangi dilin tercih edileceği sorusu ortaya çıkmaktadır. Seramiklerin ait olduğu dönemde kullanılan resmî dile göre adlandırma yapılmasının doğru olacağı düşünülmektedir. Bu yöntem ilk bakışta karmaşık görünse de Bizans döneminde yeme-içme alışkanlıkları ile kullanılan objelerin bağlantısındaki sürekliliği ya da değişimi gösterdiğinden ilginç veriler sunmaktadır.

Bizans dönemi öncesine ait kap formları farklı bir inceleme alanı oluşturduğundan yapılan araştırmalara bu çalışmada yer verilmemiştir. Geç Roma ve erken Bizans formlarının adlandırılmaları hakkında araştırmacılar büyük oranda fikir birliğine varmışlardır. Güncel ve kapsamlı bir çalışma olması nedeniyle bu döneme ait kap formları ile ilgili terimler için İnci Delemen ve Sedef Çokay Kepçe'nin Türkçe olarak hazırladıkları sözlük referans alınmıştır.⁴

3 L. Bender, M. Parani, B. Pitarakis, J.-M. Spieser, A. Vuilloud, *Artefacts and Raw Materials in Byzantine Archival Documents/Objets et matériaux dans les documents d'archives byzantins* <http://typika.cfeb.org/index/> erişim: 9.07.2016] (bundan sonra ByzAD).

4 İ. Delemen ve S. Çokay Kepçe, *Yunan ve Roma Kap Formları Sözlüğü* (İstanbul, 2009).

Orta ve geç Bizans dönemine ait kap formlarının orijinal isimlerinin tespiti içinse Anna Komnenos,⁵ Eustathios,⁶ Malalas,⁷ Psellos,⁸ Khoniates⁹ gibi yazarların tarih kaynakları, yazışmalar¹⁰ ve *typika*¹¹ gibi yazılı belgeler oldukça nitelikli bilgiler sunmuştur.

Bu noktada sorulabilecek olan soru; Bizans dönemi yazarlarının, asıl amaçları günlük yaşamı anlatmak olmadığından, bir objeyi tanımlamak için kullandığı sözcükleri ne kadar özenli seçtiğidir. Ancak yazarların metinlerinde *mesoskoutelion* (orta boy *skoutelion*) ya da *chalkotzoukalion* (bakır *tsoukalion*) gibi ayrımlar yapmaları objelerden “çanak çömlek” gibi genel bir adlandırmayla değil, bilinçli bir şekilde bahsettiklerini düşündürmektedir. Bu verilerden elde edilen bir diğer önemli sonuç ise metinlerde kaplardan boyut veya süslemeye göre değil, işleve göre söz edilmiş olmasıdır.

Bizans dönemi kap formlarına ait özgün isimlerin tespit edilmesinde karşılaşılan bir başka sorun, kaynaklarda geçen sözcüklerin genel olarak Bizans döneminde kullanılan bir sözcük mü, yoksa o nesneyi tanımlayan yerel bir adlandırma mı olduğudur. Bu yüzden terimler, imkânların elverdiği ölçüde, farklı kaynaklardan karşıla-

-
- 5 Anna Komnene, *Alexiad*; *Annae Comnenae Alexias*, Corpus Fontium Historiae Byzantinae (CFHB), Series Berolinensis 40, ed. D. R. Reinsch, A. Kambylis (Berlin-New York, 2001).
 - 6 Selanikli Eustathios, *Eustathii metropolitae Thessalonicensis opuscula* (Eserler), ed. T. L. F. Tafel (Frankfurt-am-Main, 1832) [tekrar basım: Amsterdam, 1964]).
 - 7 Ioannes Malalas, *Kronographia*; *Ioannis Malalae Chronographia*, Corpus Fontium Historiae Byzantinae (CFHB), Series Berolinensis 35, ed. J. Thurn (Berlin-New York, 2000).
 - 8 Mikhael Psellos, *Kronographia*; Michael Psellos, *Chronographie ou Histoire d'un siècle de Byzance (976-1077)*, ed. E. Renauld, 2 cilt (Paris, 1926, 1928, 1967, 2006); Mikhael Psellos, *Kronographia*; *Michaelis Pselli Chronographia*, Millennium-Studien zu Kultur und Geschichte des ersten Jahrtausends n. Chr. 51, ed. D. R. Reinsch, 2 cilt (Berlin-Boston, 2014).
 - 9 Niketas Khoniates, *Nicetae Choniatae Historia* (Tarih), Corpus Fontium Historiae Byzantinae (CFHB), Series Berolinensis 11, ed. J.-L. van Dieten (Berlin, 1975).
 - 10 F. Miklosich ve I. Müller, *Acta et Diplomata Graeca Medii Aevi Sacra et Profana* (Vindobonae, 1890); *Eat, Drink, and Be Merry (Luke 12:19): Food and Wine in Byzantium*, ed. L. Brubaker ve K. Linardou (Hampshire, 2007).
 - 11 *ByzAD*; *Byzantine Monastic Foundation Documents: A Complete Translation of the Surviving Founders' Typika and Testaments*, ed. J. Thomas ve A. Constantinides Hero, 5 cilt (Washington, DC, 2000); P. Gautier, “Le Typikon du Sébaste Grégoire Pakourianos”, *REB* 42 (1984): 5-145; *Le Codex B du Monastère Saint-Jean-Prodrôme (Serrès), A (XIIIe-XVe siècles)*, ed. L. Bénou (Paris, 1998).

tırılarak hazırlanmıştır. Bu nedenle metinlerde sıklıkla anılmayan ve kullanım şekli belirlenemeyen formlar çalışma kapsamına alınmamıştır. Bu aşamada *diskos*, *ampulla*, *gararion*, *poterion*, *modiolus* gibi bazı sözcüklerin türediği kökün aynı zamanda kapların kullanımına ya da formuna ilişkin detayları ortaya koyması büyük kolaylık sağlamıştır. Bu yüzden kesin formu veya kullanım şekli tanımlanamayan ya da etimolojik açıdan çelişkilerin bulunduğu formlar da çalışma kapsamına alınmamıştır.

Birinci el kaynaklar, törenler ve diğer devletlere gönderilen diplomatik hediyelerin listesi gibi saraydaki önemli olayların betimlemelerinde, değerli madenlerden yapılmış eserler ağırlıklı olarak yer tutarken, seramik objeler hakkında çok az bilgi vardır. Bu yüzden bu metinlerden elde edilebilecek ipuçları kısıtlıdır. Ancak seramik, cam ve maden eserler arasında her zaman sıkı sıkıya bir bağlantı olduğu da göz ardı edilmemelidir. Özellikle servis için kullanılan seramik kaplar maden kaplara göre ekonomik bakımdan daha kolay ulaşılabilir olmuşlardır. Bu yüzden hem Antikçağ'da hem Bizans döneminde birçok seramik formu maden örneklerin taklitleridir. Ancak bu ilişkinin dönemlere göre farklılıklar gösterebileceği göz önünde bulundurularak, metinlerde bahsedilen madeni kapların, form ve işlev bakımından seramik örnekler içerisinde çok yakın benzerleri tespit edilemeyen örnekler de yine çalışma kapsamına alınmamıştır.

Bu çalışmada metinlerde tespit edilen sözcükler; arkeolojik kazılarda bulunan örnekler, Bizans dönemi yemek alışkanlıkları ve Bizans dönemi tasvirleri ile karşılaştırılarak ele alınmıştır.¹² Resim

12 Bu çalışmanın kapsamını aşmamak için Bizans yemek kültürü hakkındaki araştırmalardan kısa bir seçki sunulabilir. Bkz. *Flavours and Delights: Tastes and Pleasures of Ancient and Byzantine Cuisine*, ed. I. Anagnostakis (Atina, 2013); A. Dalby, *Bizans'ın Damak Tadı: Kokular, Şaraplar, Yemekler*, çev. A. Özdamar (İstanbul, 2004); *Food and Cooking in Byzantium*, ed. D. Papanikola-Bakirtzi (Atina, 2005). Bizans sanatında Eski Ahit kökenli yemek sahneleri İbrahim'in Konukseverliği, Gökten Bıldırcın ve Man Yağması, Yetro'nun Evinde Şölen, Habakkuk'un Danyal'a Yemek Götürmesi, Firavun'un Şöleni ile Yeni Ahit kaynaklı Kana Düğünü, Ekmek ve Balıkların Çoğaltılması, Son Akşam Yemeği sahnelerinin yer aldığı mozaik, fresko, elyazması ve taş eserler, çalışma kapsamında karşılaştırılmıştır. Konu ile ilgili yapılmış çalışmalar için bkz. K. M. D. Dunbabin, *The Roman Banquet: Images of Conviviality* (Cambridge, 2003); J. Vroom, *After Antiquity: Ceramics and Society in the Aegean from the 7th to the 10th Century A. C.: A Case Study from Boeotia, Central Greece* (Leiden, 2003), 303-334.

MUTFAK KAPLARI				
ERKEN BİZANS	ORTA VE GEÇ BİZANS	TANIM	ÇİZİM	
crater		Şarabın suyla karıştırılması için, geniş ağızlı, derin kap.	 Erken Bizans	
alveus	lekane λεκανή	Geniş ve derin karıştırma kabı.	 Erken Bizans	 Orta ve Geç Bizans
mortarium	olmos δλμος	Kalın cidarlı, geniş ezme ve karıştırma kabı.	 Erken Bizans	 Orta ve Geç Bizans
colum	ithmos ιθμος	Süzgeç.	 Erken Bizans	 Orta ve Geç Bizans
cacabus	khytra χύτρα	Pişirme veya ısıtma amacıyla kullanılan küresel gövdeli, tek ya da çift kulplu kap.	 Erken Bizans	 Orta ve Geç Bizans
patella	stegnation στεγνάτον	Saplı veya çift tutamaklı, geniş ağızlı pişirme kabı.	 Erken Bizans	 Orta ve Geç Bizans
sartago	tegnation τηγάνιον	Tek saplı kızartma kabı.	 Erken Bizans	 Orta ve Geç Bizans
patina		Geniş, sığ pişirme ve servis kabı.	 Erken Bizans	 Orta ve Geç Bizans
	mastrapas μαστραπάς	Geniş ağızlı, tek dikey kulplu sıvı kabı.	 Orta ve Geç Bizans	
DEPOLAMA KAPLARI				
cadus	kourelas κουρέλος	Geniş ya da dar ağızlı, küresel gövdeli, depolama kabı.	 Erken Bizans	 Orta ve Geç Bizans
	stamnion στάμνιον	Dar ağızlı, yatay veya dikey kulplu depolama kabı.	 Orta ve Geç Bizans	
urceus	kourouipion κουρούπιον	Küresel gövdeli, geniş ağızlı depolama kabı.	 Erken Bizans	 Orta ve Geç Bizans
situla	sitla σιτέλα	Halka kulplu silindirik ya da konik gövdeli kap.	 Erken Bizans	 Orta ve Geç Bizans
lagoena	flaskion φλασκίον	Yassı, küresel gövdeli, çift kulplu kap. Matara.	 Erken Bizans	
dolium	pitbos πιθός	Küresel gövdeli, büyük depolama kabı.	 Erken Bizans	 Orta ve Geç Bizans

Şekil 2: Bizans dönemi mutfak ve depolama kapları. (Çizim: M. Öztaşkın)

sanatı örnekleri incelenirken ilk akla gelen soru, Bizans tasvirlerinin ne kadar gerçekçi olduğudur. Karşılaştırılan örnekler ışığında Bizans sanatında gelenekselleşmiş bazı kalıpların dinî figürler için geçerli olduğunu, din dışı unsurların ise sanatçıların kendisinin veya eserin banisinin isteklerinin doğrultusunda yapılmış olabileceğini söylemek mümkündür. Resimler her ne kadar dinî içerikli olsa da bir sahnedeki unsurlar ayrı ayrı incelendiğinde, ressamların günlük yaşam ile ilgili objeleri çevrelerinde gördükleri gibi tasvirlerine yansıtmiş olduğunu gösteren çok sayıda bulgu vardır. Bu noktada karşılaşılan bir diğer sorun, tasvir edilen eserlerin yapıldığı maddenin saptanmasında yaşanmaktadır. Seramik, cam ve maden endüstrileri arasında teknikler ve formlar konusunda sürekli bir etkileşimin varlığı, tasvir edilen kapların ne kadarının seramikten yapıldığı sorusunu akla getirmektedir. Bu sorun kazılarda ve müzelerde bulunan tüme yakın kapların incelenmesi ve tasvirlerle karşılaştırılması ile aşılabilmektedir.

Sonuç

Kapların işlevleri biçim ve süslemesini belirlediğinden, bu çalışmada kap formları günlük yaşam içerisinde kullanım amaçlarına göre, servis, mutfak, depolama kapları, ticari kaplar ve aydınlatma gereçleri olarak ayrılmıştır. Servis kapları sofrada yenilen yemek ile bunlarla birlikte tüketilen sos ve içkilerin sunumunda kullanılmıştır. Mutfak kapları, yemeklerin hazırlanmasında yıkama, karıştırma, ezme, mayalama, yoğurma, süzme ve pişirme gibi aşamalarda ahşap ya da maden gereçlerle birlikte kullanılan kaplardır. Depolama kapları, sıvıların ya da kuru gıdaların uzun süre bozulmadan saklanmasında kullanılan kaplardır. Ayrıca gıdaların hazırlanması aşamasında, mayalama, tuzlama ve salamura yapmak için de kullanılmışlardır. Uzak mesafelere çeşitli gıdalar, kozmetikler ya da kutsal sayılan maddelerin güvenli bir şekilde taşınması amacıyla kullanılan ticari kaplar, üretim açısından, yemeğin hazırlanması veya servisi için kullanılan diğer formlardan oldukça farklıdır. Aydınlatma gereçleri de kullanımları nedeniyle farklı bir grup oluşturmaktadır.

Bizans döneminde yemeğin servisinde kullanılan kapları tanımlayan birçok sözcük bulunmaktadır. *Scutula*, erken Bizans döneminde yemek servisinde kullanılan formların en küçüğüdür. Ana yemeğin yanında yenilen sos, baharatlar ve kuruyemişler için kullanılmıştır. Kazı alanlarından çıkan ve müzelerde yer alan erken Bizans dönemi eserleriyle karşılaştırıldığında, çapı 18 santimetreden küçük ve derinliği çapının yarısından az olan kaplar için *scutula* terimi uygun olacaktır. Aynı sözcük Yunanca *skoutelion*¹³ olarak orta Bizans dönemi metinlerinde sıklıkla geçtiğinden günlük yemek düzeninin bir parçası olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca kaynaklarda “orta boy *skoutelion*” şeklinde tanımların yapılması, formun erken Bizans döneminden farklı olarak daha büyük boyutlu olduğunu ve ana yemek için kullanılan servis kabı olduğunu düşündürmektedir. Arkeolojik veriler orta ve geç Bizans döneminde *scutula* kadar hacmi küçük boyutlu kapların nadiren üretildiğini göstermektedir. Orta Bizans dönemine gelindiğinde bakliyat ve sulu yemeklerden oluşan öğünlerin artmasıyla geniş ve derin servis kaplarının üretimi artmıştır. Bu kaplar düşük kaliteli şarapların ya da diğer içkilerin sulandırılarak içilmesi için de uygundur. Olasılıkla bu sözcük orta Bizans döneminden itibaren erken Bizans döneminde olduğundan daha büyük boyutlu kaplar için kullanılmıştır. Çapı 21 santimetreden küçük ve derinliği çapının yarısından az olan kaplar için *skoutelion* terimi uygun olacaktır.

Erken Bizans döneminde *diskos* olarak adlandırılan form, adından anlaşıldığı gibi düz ve sığ servis kabıdır. Katı yemeklerin servisinde ve ayrıca erken Bizans döneminde kiliselerde litürjinin bir parçası olarak kullanılmıştır. Ancak orta Bizans dönemi metinlerinde *diskos* olarak sadece litürjik işlevi nedeniyle anılmıştır.¹⁴ Orta Bizans döneminden itibaren özellikle manastırlarda yemek esnasında kullanılan formlar arasında sıklıkla *pinakion* sözcüğü sayılmıştır.¹⁵ *Diskos* ve *pinakion* sözcükleri etimolojik olarak ye-

13 *Byzantine Monastic Foundation Documents*, 554; ByzAD.

14 *Byzantine Monastic Foundation Documents*, 357, 369, 552, 716-717, 968, 1393, 1479; ByzAD.

15 *Byzantine Monastic Foundation Documents*, 761, 831.

meğin konduğu sıg formları işaret ettiğinden, çapı 18-28 cm arasında ve derinliği çapının üçte birinden az olan kapların bu şekilde adlandırılması uygundur. *Gabata*, Antikçağ'da sofradaki büyük servis tabağının yanında sosun servisi için kullanılmıştır. Erken Bizans döneminde yine aynı işlevle kullanılmış olmalıdır. Çapı çok geniş olmayan, derin bir formdur. Orta Bizans döneminde servis kaplarının boyutlarında görülen değişimlerle birlikte *gabadiion*¹⁶ adıyla geniş ve büyük bir form olarak Bizans dönemi sofralarında varlığını sürdürmüştür. Bizans döneminde çapı 18-28 cm arasında ve derinliği çapının yarısından az olan kaplar için *gabata/gabadiion* uygun bir terimdir. Erken Bizans döneminde soslu veya sulu yemeklerin servisinde kullanılan derin ve büyük boyutlu kaplar için *catillus* sözcüğü kullanılmıştır. Çapı 28 santimetreden büyük ve derinliği çapının yarısından az olan kaplardır. Orta Bizans döneminde yemeklerin tek öğünde tüketilecek miktarda pişirilmeye başlanması nedeniyle büyük boyutlu ve derin servis kaplarına olan ihtiyaç azaldığından orta ve geç Bizans metinlerinde rastlanmamıştır. Orta Bizans döneminde seramik servis kapları, yüksek kaideli ve süslü olarak tasarlanmaya başlayarak giderek geniş maden kapların yerini almıştır. Çok miktarda yemeğin ya da şarabın sofraya taşınması için kullanılan kaplar *moukhroution* olarak adlandırılmıştır.¹⁷ Çapı 28 santimetreden büyük kaplar için bu terimin kullanılması uygun görünmektedir.

Açık servis kaplarından sonuncusu, yemeğin sıcak servis edilmesinde kullanılan ve erken Bizans döneminde *gararium*, orta Bizans döneminde *gararion* ya da *saltsarion* olarak anılan kaplardır.¹⁸ Altında ateş yanan ve yemeği sıcak tutmaya yarayan servis kaplarının kökeni Hellenistik döneme kadar uzanmaktadır. Adından dolayı özellikle balık sosu (*garum/garos*) ile ilişkili gibi görünmektedir. Orta Bizans döneminde et yemeklerini çeşitli soslara bulayarak pişirmek yaygın bir uygulamadır. Bu yüzden sıcak servis

16 ByzaAD; N. Oikonomides, "The Contents of the Byzantine House from the Eleventh to the Fifteenth Century", *DOP* 44 (1990): 205-214, 211.

17 Bakirtzis, *Βυζαντινά τραπεζομαζαρέτια*, 52; Gautier, "Le typikon du Sébasto Grégoire Pakourianos", 125.

18 Age., 55-65.

edilen sos ya da soslu et yemeklerinin konulduğu kaplar olabileceği düşünülmektedir.

Bizans döneminde yemek esnasında içki ve diğer sıvıların servis edilmesinde kullanılan formlar mevcuttur. Bunlardan en yaygın olan *oenochoe/oinkheion*¹⁹ adından anlaşıldığı gibi özellikle *oinos* yani şarap servisi ile ilişkilidir. Bu terim arkeolojide özel bir form olarak ağız yonca biçiminde yapılmış küresel gövdeli kaplar için sıklıkla kullanılmaktadır. Dar ve uzun bir boyna sahip *lagoena/lagena* yine Bizans dönemi boyunca kullanılmıştır. Özellikle zeytinyağı, şarap ve diğer sıvıların servisinde kullanılmıştır. Metinlerden küçük boyutlu olan örneklerin *laginion* olarak anıldığı anlaşılmaktadır.²⁰ Bu iki formun dışında, orta Bizans döneminde daha ucuz içkilerin *kerasion* olarak isimlendirilmeye başlanmasıyla birlikte içki servisinde *kerastikon* olarak tanımlanan yeni bir form dahil olmuştur.²¹

Yemek esnasında içki içilmesi için maden veya camdan yapılmış çok sayıda kap örneği mevcuttur. Farklı şekillere sahip bu formların seramik örnekleri kazılarda maden ve cam kaplara göre daha az sayıda belgelenmiştir. Erken Bizans döneminde kullanılan *calix*, bu işleve sahip eserler arasında en yaygın olanıdır. Kesin bir biçimi olmamakla birlikte yüksek kaideli, derin bir formdur.²² Kiliselerde ayin esnasında kullanılan maden örnekleri çok sayıda örnekle belgelenmiştir. Ancak orta Bizans döneminden itibaren litürjide ve günlük yaşamda şarap içmeye yarayan kaplar, *poterion* olarak anılmaya başlanmıştır. Litürjik işlevi nedeniyle bu sözcük Bizans metinlerinde sıkça geçmektedir.²³

Modiolus/modiolos, tüm Bizans dönemi boyunca kullanılan formlardan biridir. Roma döneminde içki içilmesinin yanı sıra ölçek olarak kullanılmıştır. İçki kabı olarak kullanılan örneklerinde

19 Oikonomides, "The Contents of the Byzantine House", 211; *ByzAD*.

20 Bakirtzis, *Βυζαντινά τσονκαλογήγνα*, 89-94.

21 *Byzantine Monastic Foundation Documents*, 1186; *ByzAD*.

22 Delemen ve Çokay Keççe, *Yunan ve Roma Kap Formları Sözlüğü*, 5.

23 *Byzantine Monastic Foundation Documents*, 357-358, 369, 552, 716, 717, 968, 1393, 1479; M. F. Hendy, *Studies in the Byzantine Monetary Economy*, c. 300-1450 (Londra, 1985), 268; *ByzAD*.

daha çok cam ve metal örnekleri yaygındır. Seramikten yapılan örnekler ise form bakımından genellikle metal kapların taklididir. Bizans döneminde *modios* ölçüsü kullanılmaya devam edilmiştir. Ancak kaynaklarda adını verdiği bir tür taç nedeniyle daha çok anılmıştır.²⁴ Bu forma benzer ancak belli bir ölçü birimine tekabül etmeyen, küresel gövdeli ve tek dikey kulplu formlar *koupa* olarak adlandırılmıştır.²⁵ Orta Bizans dönemi seramiklerinde yaygın olarak görülmektedir. Sıvıların servisinde kullanılan bir kap olan *poculum*, formu net olmamakla birlikte, tasvirlerden özellikle cam kaplarda yaygın olan konik bir form olduğu anlaşılmaktadır. Diğer içki kaplarına göre kullanımı daha yaygın olmamakla birlikte, metinlerden genel olarak içki içmek için kullanılan kapları tanımlamakta kullanılan bir sözcük olduğu anlaşılmaktadır.²⁶ *Kaukion* orta Bizans döneminden itibaren metinlerde sıklıkla sözü edilen ve içki içilmesi amacıyla kullanılan bir diğer servis kabıdır.²⁷ Hem günlük yaşamın bir parçası olarak hem lüks objelerin arasında sayıldığından küresel ya da konik gövdeli, basit bir forma sahip olduğu anlaşılmaktadır. Bu tip servis kaplarının maden ve cam örnekleri daha yaygın olmakla birlikte, seramik örnekleri de yapılmıştır.

Servis öncesinde su ve şarabın karıştırılması için kullanılan *krater* form olarak oldukça derin ve geniş bir kap türüdür. Antikçağ'da çok süslü seramik ve maden örnekleri mevcut olup, *krater* içerisinden bir kepçe (*kyathos*) yardımıyla içkinin kaplara doldurulması servis geleneğinin bir parçasıdır. Orta ve geç Bizans döneminde, Yunan ve Roma dönemi örnekleri gibi çok süslü örneklerinin yapılmamış olması ve tasvirlerde sofranın yanında gösterilmemesi, şarabın mutfakta hazırlandıktan sonra *oinokheion*, *lagen*a veya *kerastikon* gibi kaplar yardımıyla servis edildiğini göstermektedir. *Krater* sözcüğünün orta Bizans dönemi boyunca metinlerde sıklıkla geçmesinin nedeni ise bazı maden kandil örneklerinin bu adla

24 "Modiolos", ODB 3:1387-1388.

25 ByzAD.

26 L. Döderlein, *Döderlein's Hand-Book of Latin Synonyms*, İngilizceye çev. B. A. Arnold (Londra, 1841), 165.

27 *Byzantine Monastic Foundation Documents*, 831; Hendy, *Studies in the Byzantine Monetary Economy*, 269; ByzAD.

TİCARİ KAPLAR			
ERKEN BİZANS	ORTA VE GEÇ BİZANS	TANIM	ÇİZİM
<i>kouphion</i> κούφο	<i>magarikon</i> μαγαρικόν	Çeşitli malların tanınmasında kullanılan çift kulplu ticari kap.	 Erken Bizans Orta ve Geç Bizans
	<i>tzarikion</i> τζαρικόν	Omuz kısmında üç ya da dört yatay kulplu bulunan ticari kap.	 Orta ve Geç Bizans
<i>unguentarium</i>		Silindirik ya da iç biçimli gövdeli, dar boyunlu küçük ticari kap.	 Erken Bizans
<i>ampulla</i>	<i>ampulla</i> ἀμπύλλα	Küresel gövdeli, dar boyunlu, küçük şişe.	 Erken Bizans
AYDINLATMA GEREÇLERİ			
<i>tychnus</i>	<i>kandelala</i> κανδηλά	Kandil.	 Erken Bizans Orta ve Geç Bizans
<i>caudabrum</i>	<i>manoualion</i> μανουάλιον	Şamdan.	 Orta ve Geç Bizans

Şekil 3: Bizans dönemi ticari kapları ve aydınlatma gereçleri. (Çizim: M. Öztaşkın)

anılmış olmasıdır.²⁸ Mutfak işleri ve özellikle şarabın suyla karıştırılması esnasında kullanılan süzgeçler, erken Bizans döneminde *colum* olarak adlandırılmıştır. Genellikle şarap süzmekte kullanılan süslü, maden örnekleri bilinse de mutfakta kullanılmış olan az sayıda seramik örnek bulunmaktadır. Orta Bizans döneminden itibaren süzme işleviyle kullanılan gereçler, *ithmos* olarak anılmıştır. Litürjik şarabın hazırlanmasında kullanıldığı için *typika* ve benzeri metinlerde sıklıkla geçmektedir.²⁹ Günlük yaşamda metalden örnekleri olduğu gibi pişmiş topraktan yapılmış örnekleri de Bizans dönemi boyunca kullanılmıştır.

Alveus, mutfak kaplarının içerisinde en büyük boyutlu olan formlardan biridir. Basit bir tekne formunda olup yıkama, karıştırma, mayalama, yoğurma gibi birçok farklı amaç için kullanılmıştır. Ahşaptan yapılan örnekleri yoğun olmakla birlikte seramikten yapılan örnekleri de mevcuttur. Orta Bizans döneminde aynı

28 L. Bouras, "Byzantine Lighting Devices", *JÖB* 32.3 (1982): 479-491, 487.

29 *Byzantine Monastic Foundation Documents*, 357-358, 369, 716-717.

işlevle kullanılan kaplar *lekane* olarak anılmıştır.³⁰ Kaplar büyük boyutlu olduklarından Bizans dönemi boyunca mutfağın yanı sıra ev içi ihtiyaçlar için de kullanılmıştır. Ayrıca litürjik eşyalar arasında değerli madenden yapılmış örnekler de sayılmıştır.³¹

Mortarium, özellikle yemeği çeşnilendirmekte kullanılan otlar ve baharatların ezilmesinde kullanılan, kalın cidarlı, geniş, ezme ve karıştırma kabıdır. Erken Bizans dönemindeki karıştırma amacıyla kullanılmış diğer kaplardan kalın cidarlı ve kaba olması ile ayrılır. Havaneli (*pistillum*) ile birlikte kullanılmıştır. Orta Bizans döneminden itibaren aynı işlevde kullanılan kaplar, *olmos* olarak anılmış ve havaneli (*mokhlion*) ile birlikte kullanılmıştır.³²

Bizans döneminde yiyeceklerin hazırlanmasında yağda kızartma, haşlama ve fırında pişirme teknikleri kullanılmıştır. Maden kapların dayanıklılığına rağmen seramik kapların ekonomik bir çözüm olduğu anlaşılmaktadır. Seramik pişirme kaplarının bu denli yaygın oluşunun bir diğer nedeni, dönem kaynaklarında belirtildiğine göre özellikle et yemeklerinin seramik kaplarda pişirilmesinin tercih edilmesidir. Kazılarda pişirme kapları içerisinde en yoğun ele geçen örnekler *cacabus/khytra*³³ formlarıdır. Yemek pişirmenin dışında sosların pişirilmesinde ve su ısıtmak amacıyla kullanılmıştır. Form özellikleri dönemlere ve bölgelere göre farklılıklar gösterir.³⁴ Orta Bizans döneminde pişirme amacıyla kullanılan kaplar genel olarak *tsoukalion* olarak anılmıştır.³⁵

Patella, olasılıkla az sulu yemeklerin veya tatlıların pişirilmesinde kullanılmıştır. Ancak orta Bizans döneminden itibaren bu tip kaplar artık üretilmemiştir. Orta Bizans döneminde *khytra* kadar derin olmayan, yayvan ağızlı pişirme kapları *stegnaton* olarak anılmıştır.³⁶ Erken Bizans dönemindeki *patella* formuna ben-

30 *Byzantine Monastic Foundation Documents*, 554; ByzAD.

31 *Byzantine Monastic Foundation Documents*, 369.

32 "Mortaria", ODB 2:1411.

33 ByzAD, *Byzantine Monastic Foundation Documents*, 749.

34 *Kakabion* (κακάβιον) adı verilen kaplar yemeğin pişirilmesi amacıyla kullanılsa da metinlerden çok, maden örneklerini niteleyen bir sözcük olduğu anlaşılmaktadır.

35 Bakirtzis, *Βυζαντινά τσουκαλόαγγα*, 31.

36 Age., 51.

zemekle birlikte daha derin ve küçük bir formdur. *Sartago* isimli kabın erken Bizans döneminde özellikle kızartma için kullanıldığı bilinmektedir. Maden örneklerinin yanı sıra seramikten yapılan örnekleri de yoğun olarak kullanılmıştır. Orta Bizans dönemi metinlerinde *teganion* olarak anılmıştır.³⁷ *Patina* adı verilen ve daha çok madenden yapılan kaplar, erken Bizans döneminde yemeğin pişirilmesi ve masaya taşınması için kullanılmıştır. *Diskos* formuna göre daha geniş bir kap olduğundan, çapı 30 santimetreden fazla olan sığ seramik kapların tanımlanması için bu terim önerilmektedir. Orta Bizans döneminde pişirme alışkanlıklarının değişmesiyle birlikte kullanımı sonlanmıştır. *Mastrapas*, geniş ağızlı, tek dikey kulplu, küçük mutfak kabıdır.³⁸ Sıcak su ya da başka maddelerin aktarılması ve ölçülmesi için kullanılmıştır.

Gıda ve sıvıların taşınması, muhafaza edilmesi için kullanılan birçok kap mevcuttur. Erken Bizans döneminde *cadus* adı verilen kaplar genellikle şarap ya da yağ gibi sıvıların depolanmasında kullanılmıştır.³⁹ Bazen az miktarda tahılın saklanması için de kullanılmıştır. Bu nedenle geniş ya da dar ağızlı örnekleri mevcuttur. Roma döneminde olduğu gibi, Bizans döneminde *cadus* örneklerinin standart bir kapasitesi olup olmadığı henüz tespit edilememiştir.⁴⁰

Orta Bizans döneminde geniş ağızlı, büyük depolama kapları *kourellos* olarak anılmıştır.⁴¹ Formu nedeniyle özellikle salamura yapımında kullanıldığı anlaşılmaktadır. *Kourellos* formunun, geç Bizans dönemi tasvirlerinden aynı zamanda şarabın sulandırılması için kullanıldığı da anlaşılmaktadır.

Orta Bizans döneminde *stamnion*, geniş gövdesi ve dar ağzı nedeniyle sıvıların depolanması ve taşınması amacıyla kullanılmıştır.⁴² Yine orta Bizans döneminde görülen *kouroupion* formunun

37 Age., 48-50.

38 *Byzantine Monastic Foundation Documents*, 1186; ByzAD.

39 K. D. White, *Farm Equipment of the Roman World* (New York, 1975), 127-130.

40 Bu çalışmada Bizans dönemi mutfak kaplarının kapasiteleri hakkında bir tartışma amaçlanmamıştır. Bazı orta ve geç Bizans dönemi kaplarının kapasiteleri ile ilgili bilgiler için bkz. V. François, “Cuisine et pots de terre à Byzance”, *BCH* 134.1 (2010): 317-382.

41 Bakirtzis, *Βυζαντινά τσουκαλολάγηνα*, 122-125.

42 Age., 95-99.

büyük boyutlu olmamakla birlikte saklama kabı işleviyle kullanıldığı anlaşılmaktadır.⁴³ Kazılarda bulunan örneklerin kapaklarıyla birlikte ele geçmesi, kuru besinlerin ya da peynir gibi gıdaların uzun süre saklanması için kullanıldığını düşündürmektedir. İşlevi erken Bizans dönemindeki *urceus* ile benzerdir.

Günlük yaşamda maden kaplarda yoğun olmakla birlikte, seramik örnekleri görülen *situla/sitla*, halka kulplu, silindirik ya da konik gövdeli bir kaptır.⁴⁴ Seramikten yapılan örnekler su veya süt gibi sıvıların, aynı zamanda kiliselerde kutsal suyun taşınması için kullanılmıştır.

Flaskion, orta Bizans döneminde yassı, küresel gövdeli, çift kulplu kaplara verilen isimdir. Deriden veya ahşaptan yapılan örneklerinin genel kullanım amacının yolculuk esnasında sıvıların taşınması olduğu bilinmektedir. Ancak seramikten yapılan ve uzak mesafelere yapılan yolculuklara pek de uygun olmayan örneklerin az miktarda satın alınan kıymetli içkilerin doldurulması için kullanıldığı anlaşılmaktadır. İşlev olarak benzer ancak gövdenin genişleyerek yatay silindirik bir biçim aldığı örnekler *askodabla* olarak anılmıştır.⁴⁵ Erken Bizans döneminde biçim olarak çok benzer seramikler *lagoena* olarak anılmıştır.⁴⁶ Bu ismin sofrada servis için kullanılan kapları da tanımlaması az miktarda tüketilen içkiler için kullanıldığını göstermektedir.

Erken Bizans döneminde tahıl, şarap veya yağ saklamak amacıyla kullanılan, büyük boyutlu depolama kapları *dolium* olarak anılmıştır. Roma dönemi örnekleri standart bir kapasiteye sahiptir. Orta Bizans döneminde form özellikleri değişerek daha küçük boyutlarda üretilen bu kaplar, *pithos* olarak bilinir.⁴⁷ Orta Bizans dönemi örnekleri daha geniş ağızlı ve küresel gövdelidir. Olasılıkla bölgenin ve yerleşimin ihtiyacına göre depolama kaplarının boyutları farklılık gösterir. Kaynaklarda *pithos* örneklerinden daha küçük olan *pitharion* adı verilen depolama kaplarından bahsedilme-

43 Age., 122-125.

44 Age., 106-109.

45 Age., 100-105.

46 White, *Farm Equipment of the Roman World*, 161-165.

47 Bakirtzis, *Βυζαντινά τσουκαλόαγγα*, 110-121.

si, Bizans döneminde bu depolama kapları için yüksek kapasiteye sahip olanlar ve daha küçük olanlar şeklinde bir ayırım olduğunu göstermektedir.

Yemeğin hazırlanmasında kullanılan kapların dışında, bazı ticari ürünlerin (şarap, yağ, *garum*, kurutulmuş et/balık, kozmetik ürünleri, balmumu, boya) ya da kutsal sayılan yağ, su, toprak gibi maddelerin taşınmasında kullanılan ve üretimi içerisinde barındırdığı nesnenin üretimine bağlı olan kaplar, ticari kaplar olarak adlandırılmıştır. *Amphora* adı verilen kaplar Antikçağ'da ticaret için en yoğun kullanılan kaplardır. Geç Roma döneminde *amphora* formlarının biçim ve kapasitelerinde değişimler görülür. Bu değişim kapların adlandırılmalarına da yansır. Erken Bizans döneminden itibaren içerisinde genellikle yağ veya şarap taşınan kaplar, *kouphon* olarak adlandırılmıştır. Bu kaplar erken Bizans döneminin sonunda yine değişen ekonomik koşullarla birlikte orta Bizans döneminde artık *magarikon* olarak anılmaya başlanmıştır.⁴⁸ Orta Bizans döneminde deniz ticaretinde özellikle Venedik ve Ceneviz'den gelen İtalyan tüccarların etkisi büyüktür. Bu dönemle birlikte kap formlarında da İtalyan etkisiyle görülmeye başlanan bazı formlar tespit etmek mümkündür. En belirgin olan örnek, *tzarikion* olarak adlandırılan ve omuz kısmında üç ya da dört yatay kulp bulunan, büyük kapasiteli, ticari kaplardır.⁴⁹

Erken Bizans döneminde yüksek kapasiteli ticari kapların dışında, az miktarda ticareti yapılan ürünler için *unguentarium* adı verilen kaplar kullanılmıştır. Sözcük, kabın içerisinde yağ veya merhem (Lat. *unguent*) benzeri bir madde taşındığına işaret eder. Olasılıkla erken Bizans döneminde bu kapların içerisinde kutsal yağ ayrıca kutsal sayılan su, toprak gibi maddeler ve kozmetik ürünleri taşınmıştır. Kalın cidarlı yapılmaları uzak mesafe ticareti için üretildiklerini gösterir. Erken Bizans döneminden sonra seramik örneklerin üretimi tamamen sonlanmıştır.

Üretimi, içerisinde taşıdığı ürüne bağımlı olan bir başka kap formu ise kutsal kabul edilen maddelerin hacılar tarafından bo-

48 Age., 70-88.

49 Age., 87-88.

yunlarına asılarak taşındığı, *ampulla* adı verilen kaplardır. Maden, cam ve seramikten örnekleri bulunmaktadır. Madenden yapılan örnekleri oldukça farklı biçimlerde dir. Sözcük etimolojik olarak balon biçimli objeleri tanımlamaktadır. Bu yüzden küresel gövdeli seramik örnekler için kullanılması uygundur. Tabii ki hacılar getirdikleri *unguentarium* gibi iğ biçimli kapları ya da *lagoena* gibi matara formundaki kapları, kutsal sayılan maddeleri taşımak için kullanmış olabilirler. Adlandırma için objenin sahip olduğı biçim ya da üretiliş amacı göz önünde bulundurulmalıdır.

Erken Bizans döneminde yağ kandilleri, *lychnus* olarak anılmıştır.⁵⁰ MS 7. yüzyılda mum kullanımının artmasıyla, içerisinde yağ yakılan aydınlatma gereçleri, daha çok kiliselerde kullanılmaya devam edilmiş ve *kandela* olarak anılmıştır.⁵¹ Bu dönemde kiliselerde ayaklı ya da asılarak kullanılan birçok gereç, ayın esnasındaki dizilişine göre farklı isimlerle anılmaktadır. Ancak genel olarak içerisinde yağ yakılan aydınlatma gereçlerinin *kandela* olarak anılması sebebiyle bu çalışmada bu terim önerilmiştir. Roma döneminde hayvansal yağ ya da balmumundan yapılan mumlar kullanılmış ve Bizans döneminde kullanımları yaygınlaşmıştır. Mumun üzerine yerleştirildiğı madenden yapılmış örnekler *kandelabrum* olarak anılmıştır. Ancak seramikten yapılan örnekleri tespit edilememiştir. Orta Bizans döneminde üzerinde mumun takılması için kullanılan örnekler *manoualion* olarak anılmıştır.⁵²

50 "Lighting in Everyday Life", ODB 2:1228.

51 ByzAD; Byzantine Monastic Foundation Documents, 536.

52 ByzAD; Byzantine Monastic Foundation Documents, 554.

VII

GEÇ BİZANS'TAN
ERKEN ÖSMANLI'YA GEÇİŞ

Son Dönem Bizans Tarihi İçin Osmanlı Tahrir Defterlerinin Önemi

Melek Delilbaşı*

Bundan yarım asır önce, altmışlı yılların ortalarında Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi'nde Tarih Bölümü öğrencisi iken Türk tarihinin yabancı kaynakları ilgi alanım olmuştu. İlk iki yıl bütün kürsülerden genel tarih dersleri görmüştük. Mehmet Altay Köymen, Akdes Nimet Kurat, Şerif Baştav gibi hocalar o yıllarda öğrencilerin dikkatini Latince ve Grekçe kaynaklar üzerine çekmeye çalışıyorlardı. Bildirimin başında bu konuyu vurgulamamın sebebi şu ki Bizans tarihinin önemine işaret edenler politik olarak milliyetçi-muhafazakâr kanadın hocalarıydı. Bolşevik ihtilalinden sonra Rusya'dan ayrılan Akdes Nimet Kurat'ın Almanya'da hazırladığı doktora tezi Laonikos Khalkokondyles'in *Tarih*'inde bahsi geçen Türkler üzerine prosopografik bir çalışmaydı. Tez 1933 yılında Al-

manca olarak Hamburg'da yayımlandı.¹¹ Ünlü Macar Bizantinisti Gyula Moravcsik'in öğrencisi Şerif Baştav ise Fatih dönemi ile ilgili Grekçe bir kaynak üzerine hazırladığı *Ordo Portae* başlıklı tezini 1947 yılında Budapeşte'de yayımladı.² Bu hocalarımız Türk tarihi merkezli Bizans kaynaklarına ağırlık vermekle beraber Bizans onlar için "öteki" anlamını taşıymıyordu. Bizans'ı göz ardı etmeyip Türk tarihine daha geniş perspektiften yaklaşıyorlardı.

Türkiye'de Bizans tarihi çalışmalarına ivme kazandıran Georgiy Ostrogorskiy'nin *Bizans Devleti Tarihi*'ni Türkçeye çeviren Fikret Işıltan önsözünde şöyle yazmıştır: "Topraklarını ve eserlerini bütünüyle ele geçirdiğimiz, tabii olarak bütün müesseselerinden etkilendiğimiz Bizans'ın, kültürü ve kurumları bir yana, siyasi tarihiyle bile uğraşmak zorunluluğunu duymamış olmamız bilimsel açıdan çok üzülmenecek bir keyfiyettir. Anadolu ve Rumeli'nin Selçuklu ve Osmanlı fetihlerine dair Türk bilginlerinin yaptıkları araştırmalar hep bu ihmal sebebiyle doyurucu olmaktan uzak kalmıştır. Tarih araştırmalarının temeli olan klasik dil bilgisiyle donanmış bir araştırmacı kadrosunun yetiştirilmesi için yeterli gayretin gösterilmemiş olması bilimsel aksamalarımızın en belli başlı sebebidir."³ Fikret Işıltan'ın Türkiye'de filoloji bilgisinin eksikliği ni vurgulaması Bizans tarihi çalışmalarının bir bakıma niçin geç başladığını açıklamaktadır. Bu görüşe şunu da ilave etmek isterim ki Türkiye'de klasik liselerin olmaması da bu boşluğu yaratmıştır. Dolayısıyla, Türkiye'de başlangıçta Bizans çalışmalarının akademik çevrede geç başlaması şovenist yaklaşımdan değil, kaynak bilgisinin zorluğundan ve yeterli olmayışındandır. Son on yıllarda klasik filoloji ve Çağdaş Yunanca bölümlerinde yetişen ve yurtdışında doktora yapan gençlerin bir kısmının Bizans'a ilgi duymaları memnuniyet vericidir.

Tarih çalışmalarında mukayeseli araştırma yapmanın önemini vurgulayan ünlü Bizantinist Angeliki Laiou, 1991 yılında İlber Or-

1 A. N. Kurat, *Die türkische Prosopographie bei Laonikos Chalkokandyles* (Hamburg, 1933).

2 Ş. Baştav, *Ordo Portae: Description grecque de la Porte et de l'armée du Sultan Mehmed II* (Budapeşte, 1947).

3 G. Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, çev. F. Işıltan (Ankara, 1981), ix.

taylı ile yaptığı bir söyleşide, “Geç dönem Bizans ve erken dönem Osmanlı çalışmalarının paralel olarak yürütülmesi çok verimli olacak ve önemli sonuçlara yol açacaktır” ifadesini kullanarak Bizans ve Osmanlı araştırmalarında kaynakların paralel kullanılmasının önemine dikkat çekmiştir.⁴

Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi’nde Suat Sinanoğlu’nun kürsü başkanı olduğu Klasik Yunanca’dan ikinci dal olarak ders seçmiş olmamız bizi bu alana sevk etmiştir. İlk araştırma konumuz olan İoannes Anagnostis’in *Διήγησις περί της τελευταίας αλώσεως της Θεσσαλονίκης* adlı eserinden II. Murad’ın 1430 yılında Selanik’i kuşatarak ele geçirmesi ile fetih öncesi ve sonrasında izlenen politika konularında ayrıntılı bilgi sahibi oluyoruz.⁵ Bu eserde verilen bilgilerle, Venedik Senato kayıtları, Zancaruolo, Morosini Kodeksi ve Osmanlı kroniklerindeki kayıtlar arasında önemli ölçüde paralellik bulunmaktadır. Benim bu çalışmada ilgimi çeken husus, Osmanlı siyasetinden haberi olmayan bir din adamının Osmanlı fetih politikaları hakkında verdiği bilgilerin Osmanlı kaynaklarıyla tam olarak örtüşmesidir. Bilindiği üzere Selanik, Konstantinopolis’ten sonra Bizans’ın siyasal, ekonomik ve kültürel alanda ikinci önemli kentidir. Kent önce I. Murad zamanında Osmanlı egemenliğine geçmiş, I. Bayezid zamanında merkezi sisteme dahil olmuş, Ankara Savaşı’ndan sonra Süleyman Çelebi tarafından Bizans’a geri verilmiştir. 1423’te Selanik Despotu Andronikos tarafından Venedik’e teslim edilen kent, 1423-1430 yılları arasındaki Osmanlı-Venedik Savaşı’ndan sonra II. Murad zamanında Osmanlı topraklarına katılmıştır. Anagnostis, fetih öncesi kent halkının Venedik egemenliğinden fazlasıyla şikâyetçi olduğunu ve Venedikli idarecilere karşı ayaklanma içerisinde bulunduğunu anlattıktan sonra Osmanlı fetih politikalarından yakından tanıdığımız, bir şehre savaş açılmadan önce teslim olmaları için izlenen barışçı politikalar hakkında da çeşitli örnekler vermektedir.⁶

4 *Cumhuriyet*, 8 Aralık 1991, 10.

5 Johannis Anagnostis, *Selânik (Thessaloniki)’in Son Zaptı Hakkında Bir Tarih” (Sultan II. Murad Dönemine Ait Bir Bizans Kaynağı)*, çev. M. Delilbaşı (Ankara, 1989).

6 Age., 21-41.

Anagnostis, sultanın kent halkını teslim olmaya ikna için bilgili Hristiyanlar gönderdiğini, bunların oklarla attıkları mektuplarla halkı teslim olmaya davet ettiklerini anlatır. Halk, diğer Bizans kaynaklarında yer aldığı üzere, Osmanlı yanlısı olmakla beraber Venedikli yöneticilerin zoruyla savaşılmaya mecbur kalır. Kuşatma sırasında cerayan eden olaylarda Bizans ve Osmanlı kronikleri ile Venedik kaynakları arasında paralellikler bulunmaktadır. Fetih-tan sonra izlenen politika, ileri gelenlerin fidyelerinin sultan tarafından ödenmesi, camiye çevrilen kiliseler, Vardar Yenicesi'nden Türklerin kente yerleştirilmesi, yani Osmanlı şenlendirme politikasının uygulanması konusunda Anagnostis'in *Diigisis*'inde ayrıntılı bilgi yer almaktadır. Kentte bulunan mal ve mülkün büyük bir dikkatle kayda geçirildiğini yazan Anagnostis burada yapılan tahriri anlatmaktadır.⁷ Bilindiği üzere Osmanlılar fetihten sonra timar sistemini tam olarak yerleştirmek için o bölgede bulunan nüfusu ve tüm gelir kaynaklarını kayda geçirirlerdi. Sultan bu iş için emin ve kâtipten oluşan bir komisyon tayin ederdi. Emin, tahririne memur olduğu vilayette o yerin kadısı ve timar erleri ile teftiş yapardı. Sancak, kaza ve nahiye gibi idare birimlerine göre meydana getirilen listelerde kentlerdeki mahallelerin yanı sıra köyler ve mahalleleri de en küçük birimlere kadar kaydedilirdi. Sancakta hangi köyde hangi statüde ne kadar nüfus bulunduğu, köylülerin ne kadar toprağı olduğu (çift/nimçift), yetiştirilen ürünler ve üzerlerinden alınan vergiler kayda geçerdi.⁸ Özellikle Arvanid, Tesalya, İstanbul defterleri gibi 15. yüzyıl defterleri Bizans'ın son dönem toponomisi ile demografik ve ekonomik hayatına ışık tutacak önemli bilgiler ihtiva ederler.

Anagnostis, kentte izlenen tahrirle dair ipuçları verdiği halde bu ilk defter ele geçmemiştir. Heath Lowry tarafından yayımlanan H.883 (1478) tarihli mufassal defterde fetihten kırk sekiz yıl sonra kentin nüfusunun %58,5'ini Hristiyanlar, %41,5'ini Müslüman-

7 Age., 41-44.

8 Timar sistemi ve tahrir defterleri için bkz. H. İnalçık, *Hicrî 835 Tarihli Sûret-i Defter-i Sancak-ı Arvanid*, 2. baskı (Ankara, 1987), xi-xxxvi.

lar oluşturmaktadır.⁹ Dolayısıyla kent Bizans özelliklerini muhafaza etmektedir. Bizans'tan Osmanlı'ya geçiş dönemi için değer taşıyan 16. yüzyıl mufassal defterlerinde ise artık kentin demografik yapısı değişmiştir. İspanya ve Avrupa'nın Katolik ülkelerinden kovulan Musevi nüfusun bir kısmının Selanik'e yerleştiğini görmekteyiz. Girit Rethymnon'da yayımlanan Via Egnatia ve Selanik konulu bildirimde görüleceği üzere, 1567-1568 tarihli Selanik defterine göre kentin demografik yapısı büyük ölçüde değişmiştir (Şek. 1).¹⁰ Kent nüfusunun %61'ini Museviler, %26'sını Müslümanlar, %13'ünü ise Hristiyanlar oluşturmaktadır. Museviler II. Dünya Savaşı'na kadar çoğunluğu teşkil edecektir. Defterde Musevi nüfusun yanında yer alan mahalle adları onların göç ettiği bölgeleri göstermektedir: İspanya Mahallesi, Çeçilyan (Sicilya) Mahallesi, Lizbon Mahallesi gibi. Müslüman nüfus ise meslekleri ile kaydedilmiş olup altmış yedi meslek grubu tespit edilmiştir. Selanik'in 29 Mart 1430 tarihindeki fethinden yedi ay sonra Yanya (İoannina) Osmanlı topraklarına katılmıştır. Selanik özellikle Venedikli idarecilerin baskısıyla zorla (anveten) Osmanlı topraklarına ilave edilirken, Yanya barış yoluyla ilhak edilmiştir. Sinan Paşa ve II. Murad'ın Yanya halkına göndermiş oldukları Grekçe nameler Osmanlıların aman dileyen gayrimüslimlere tanıdıkları imtiyazları gösteren en eski belgeler olması nedeniyle önem taşır.¹¹ Halkın diliyle Grekçe yazılmış belgeler –o zaman Grekçe Doğu Akdeniz'de Lingua Franka'dır– Osmanlı diplomatikası açısından da ilginçtir.¹² Yanya halkına sultanın koruması altında can ve mal güvencesi verilmiş, çocukların devşirme olarak alınmayacakları taahhüt edilmiştir. İki değişik yolla Osmanlı hâkimiyetine geçen

9 H. Lowry, "Portrait of a City: The Population and Topography of Ottoman Selanik (Thessaloniki) in the Year 1478", *ΔΙΠΤΥΧΑ2* (1980/81): 254-292.

10 M. Delilbaşı, "The Via Egnatia and Selânîk (Thessalonica) in the 16th Century", *The Via Egnatia under Ottoman Rule (1380-1699)*, ed. E. Zachariadou (Rethymnon, 1996), 64-84.

11 M. Delilbaşı, "Selânîk ve Yanya'da Osmanlı Egemenliğinin Kurulması", *Belleten* LI.199 (1987): 75-106.

12 M. Delilbaşı, "Greek as a Diplomatic Language in the Turkish Chancery", *Πρακτικά Β' Διεθνούς Συμποσίου "Η Επικοινωνία στο Βυζάντιο"*, Κέντρο Βυζαντινών Ερευνών (Atina, 1993), 145-153.

Selanik ve Yanya kentlerinin demografik açıdan karşılaştırılması beni defterler üzerinde çalışmaya sevk etmiştir. Arşivlerimizde bulunan en eski mufassal Yanya defteri 1564 tarihliidir. Bu deftere göre Yanya kentinin %96'sı Hristiyan, %4'ü Müslümanlardan oluşmakta, kentte 1195 Hristiyan haneye karşılık sadece 50 Müslüman hane bulunmaktadır.¹³

Liva-i Yanya, Yanya ve Narda olarak iki kazaya ayrılmış olup Yanya on iki, Narda dört nahiyeden oluşmaktadır. Bu nahiyeler köy bazında incelendiğinde nüfusun tamamının Hristiyanlardan oluştuğu görülür. Barış yoluyla Osmanlı topraklarına katılan bu bölgede herhangi bir kolonizasyon ve yerleşme politikası uygulanmamıştır. Burada Epir'in coğrafi konumunu da göz önünde tutmak gerekir. 1430 yılında Yanya'ya verilen imtiyazların dışında Zagoria, Malakasi, Agrafta gibi bölgelerin de imtiyaz aldığından İoannes Lamprides *Ηπειρωτικά μελετήματα* adlı eserinin Zagoriaka başlıklı bölümünde söz etmektedir.¹⁴ 1835'te Zagoria'nın Soudena bölgesinde doğan Lamprides hukuk doktorası yapmıştır. Kendisi II. Murad döneminde bu bölgedeki imtiyazlarla ilgili bilgileri Epir'den topladığı sözlü geleneklerden ve 1544'te Votsas Manastırı'nda bulunan bir din kitabının kenar notlarından kaydettiğini nakleder. Dolayısıyla geç döneme ait Grekçe kaynaklarda da Bizans ve erken dönem Osmanlı tarihine ait bilgiler olduğunu görüyoruz. Örnek olarak Voynukların menşei ve Epir Voynukları hakkında verilen bilgiler Osmanlı tahrir defterlerini tamamlamaktadır.¹⁵

15. yüzyıl Yunanistan tahrir defterleri ise geç dönem Bizans'ın sosyoekonomik tarihinin büyük bir bölümüne ışık tutmaktadır. Muzaffer Arıkan ile birlikte yayımlamış olduğumuz 1454-1455 tarihli mufassal Tesalya tahrir defterinde Evrenos Bey ile gelen Yörüklerin yerleşim bölgeleri tek tek kaydedilmiştir. Dedeleri Evrenos

13 M. Delilbaşı, "1564 Tarihli Mufassal Yanya Livası Tahrir Defterine Göre Yanya Kenti ve Köyleri", *Belgeler* XVII.21 (1996): 171-223.

14 İ. Lamprides, *Ηπειρωτικά μελετήματα*, c. 2 (Atina, 1889), Bölüm 8.

15 M. Delilbaşı, "A Contribution to the History of Epirus (XVth-XVIth Centuries)-Special Reference to the Privileges Granted to the People of Epirus by Sultan Murad II", *İki İmparatorluk Tek Coğrafya: Bizans'tan Osmanlı'ya Geçişin Anadolu ve Balkanlar'daki İzleri* (İstanbul, 2013), 267-284.

Bey ile gelenler –bunlar İlyas ve Yusuf Beylerdir– Fener’de (Phanar) timar sahibi olmuşlardır. Burada Osmanlı timar sisteminin tam uygulandığını görmekteyiz. Daha sonra babaları ve kendileri Evrenos Bey ile gelenler defterde yer alır. Bunlar Karditsa’da Pirti, Kalam-baka’da Piravendi’de (Diava) dedeleri Evrenos ile gelenler tarafından yerleştirilmiştir. Karditsa’da Palama, Amigdali’de Vristani ve Bedriç, babaları Evrenos ile gelenlerin yerleştikleri bölgelerdir. Pekan, Kostatilya (Filia), Kavaradis (Melissohori) ve Karditsa’da Sofu ise Evrenos Bey ile gelenlerin yerleştiği yerlerdir. Damas, Larissa, Phanar bölgeleri 14. yüzyılın sonunda I. Murad zamanında; Trikala, Pharsala, Zetuni ise I. Bayezid döneminde, 1394’ten önce Osmanlı topraklarına katılır. Burada defter bilgileri ile Lavra Manastırı’nda bulunan bazı belgeler örtüşür ve Tırhala’nın bu devirde dârü’l-ahd olduğu anlaşılır. Bölgedeki ikinci Türk kolonizasyonu Turhan Bey’in Yörükleri ile olmuştur: Trikala’da Zarko, Kalam-baka’da Krissino, Alasona’da Vijani, Koniaci, Kolokota’da Bakla-lu’da Turhan Bey’in Yörükleri yerleşirler.

Nüfus tablolarından anlaşılabacağı üzere Nefs-i Tırhala ve Nefs-i Yenişehir’de (Larissa) Müslümanlar çoğunluktadır; Agrafta ve Fener’de ise Hristiyanlar çoğunluğu teşkil ederler. Köyler de dahil olmak üzere tüm sancağın %92’si Hristiyan ve %8’i Müslüman nüfustan oluşmaktadır.

Bizans toponomi çalışmaları için de defter bilgileri önem taşır. Fener, Tırhala ve Agrafta şehirlerinde 30 mahalle, 41 mezra, 669 köy (karye) tespit edilmiştir. Hristiyan köyler özellikle kurucularının adını taşımaktadır: Katiza, Marko, Bokumar, Kurka, Kolokota gibi. Türk isimli köyler ise –Aydınlı, Menteşeli gibi– yerleşenlerin geldikleri bölgelerin adlarını almıştır. Bölgelerde yetiştirilen ürünler ve onlar üzerinden alınan vergiler de Bizans’tan Osmanlı’ya geçiş döneminin ekonomisi konusunda bilgiler vermektedir.¹⁶

Tesalya defterlerinin bir diğer önemli yanı da Hristiyan sipahiler konusunda verdiği ayrıntılı bilgidir. Bilindiği üzere Bizans döneminde büyük toprak sahibi olan asilzadeler Osmanlı döneminde

16 M. Delilbaşı ve M. Arıkan, *Hicrî 859 Tarihli Sûret-i Defter-i Sancak-ı Tırhala*, 2 cilt (Ankara, 2001).

elit bir sınıf olan timarlı sipahi sınıfını oluşturmuşlardır. Bu Hristiyan sipahiler üzerinde çalışılarak son dönem Bizans'ın aristokrat ailelerinin bir kısmını tespit etmek mümkündür; örneğin, Osmanlı döneminde büyük toprak sahibi olan Kravar ve Mikra aileleri gibi. Defterlerden bu iki büyük toprak sahibi ailenin üç neslini tespit edebilir ve Osmanlılaşma sürecini izleyebiliriz (Şekil 2). Örnek olarak Kravar ailesinden Morik'in bir oğlunun adı Karlos, diğerinin adı Süleyman'dır. Bir kardeş Hristiyan, diğeri ise Müslümandır. Üçüncü nesilde Mikropetra dışında hepsi Müslüman olmuştur. Mikra ailesinin adı ise Miekras olarak Palaiologoslar döneminin prosopografik sözlüğünde geçmektedir.¹⁷ Miekras'tan ilk defa Bizantinist Nikos Bees 1911-1912 tarihli çalışmasında bahsetmiştir.¹⁸ 1340 yılında *mezas primikerios* unvanına sahip olduğu görülen bu kişinin sınır bölgesinde önemli bir görevi vardı. Bozidar Ferjančić 13. ve 14. yüzyıllarda Tesalya üzerine çalışmasında Miekras ailesinin lokal aristokrasiye mensup olmadığını ileri sürmüştür.¹⁹ Oysa Tesalya tahrir defterlerinde Mikras ailesinin zengin timarlarıyla ileri gelen Hristiyan sipahi ailelerinden biri olduğu, dolayısıyla Bizans döneminde de aristokrasi sınıfına mensup bulunduğu anlaşılmaktadır. Hristiyan sipahi aileleri 16. yüzyılın sonuna kadar konumlarını muhafaza etmişlerdir.²⁰

Sonuç olarak, bu bildiride Bizans dönemine dair kaynakların 330-1453 arası ile sınırlı kalmadığını, tahrir defterleri gibi daha geç dönem kaynaklarında da eskiye dönük önemli bilgilerin yer aldığını göstermeye çalıştık.

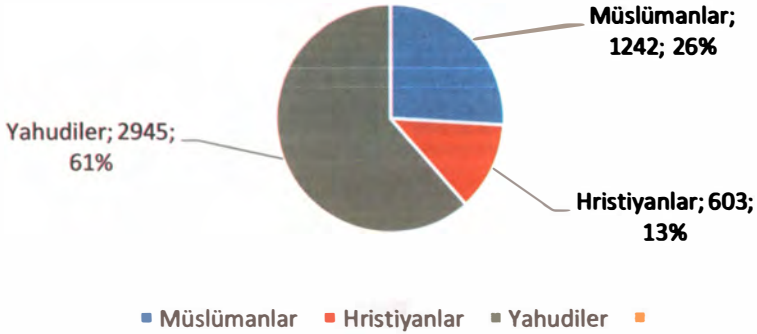
17 E. Trapp, ed., *Prosopographisches Lexikon der Palaiologenzeit*, Fasikül 7 (Vienna, 1985), no. 18077.

18 N. A. Bees, "Σεβικά και βυζαντιακά γράμματα Μετεώρου", *Βυζαντις* 2 (1911-1912): 71.

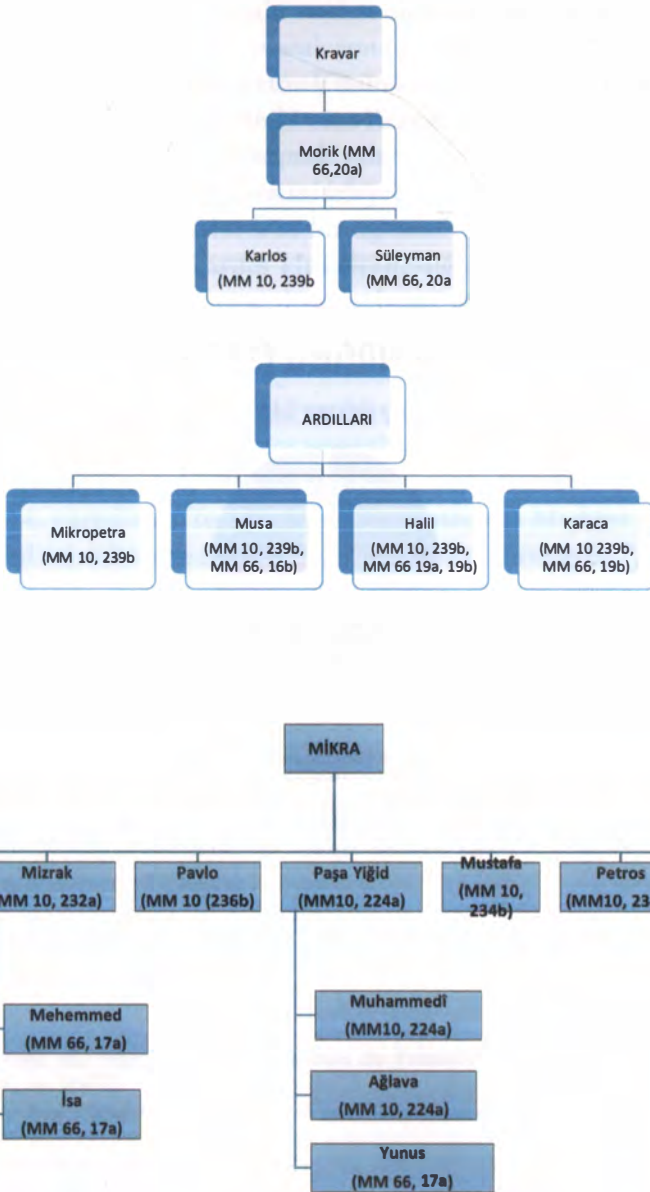
19 Bkz. P. Magdalino, "The History of Thessaly, 1266-1393" (Yayımlanmamış Doktora Tezi, Oxford Üniversitesi, 1976).

20 M. Delilbaşı, "Christian Sipahis in the Tırhala Taxation Registers (Fifteenth and Sixteenth Centuries)", *Provincial Elites in the Ottoman Empire*, ed. A. Anastasopoulos (Rethymnon, 2005), 87-113.

Selanik'in Nüfusu (1567-1568)

Şekil 1: 1567-1568 tarihli tahrir defterine göre Selanik'in nüfusu.

Şekil 2: 1454-1455 ve 1466-1467 tarihli Tesalya defterlerine göre Kravar ve Mikra ailelerinin soyağaçları.

Taam, Şölen, Oruç ve Bizanslı Öteki (13.-15. Yüzyıllar)

Buket Kitapçı Bayrı*

Besin bireylerin ve türlerin devamlılığı için elzemdir. Sindirimle insan vücudunun bir parçası haline gelmesi nedeniyle de yiyecek ve içecek, ritüel ve dinlerde belli başlı sembolik unsurdur. Şölen ve oruç, başka bir deyişle besin ve içeceğin belirli bir ritüellik içinde ortak tüketimi ve bu tüketimin yine ritüel olarak reddedilmesi, besin ve içeceğin sembolik gücünü harekete geçiren davranış biçimleridir. Besinin insan hayatındaki bu merkezi rolü ve aynı zamanda sonsuz çeşitliliği, kültürün ifade ve aktarımında, özellikle de toplumsal kimlik oluşumunda oldukça etkilidir. Gruplar ve toplumlar arasında ilişkilerin arttığı, Biz ve Onlar arasındaki sınırların bulanıklaştığı dönemlerde, özellikle iç içe geçmiş dinî ve etnik toplumsal durumlarda, bireyler, gruplar ve topluluklar kendi ve öteki arasındaki sınırları yeniden kurgulayarak, grup kimliğini

* E-posta: bkbayrı@gmail.com

beslenme pratiklerine vurgu yapmak suretiyle yeniden tanımlama ihtiyacı hissedebilir.¹¹

Gerek 11. yüzyıldan itibaren Bizanslıların Latinlerin hatalarını listeledikleri polemiklerdeki besin ve beslenme pratikleri üzerine yorumlar,² gerek 12. yüzyıldan itibaren Ermeni kaynaklarında Müslüman komşularla ilişkilerin beslenme pratikleri üzerinden tekrar tanımlanmaya çalışılması,³ bunun yanı sıra İslam dünyasında çeşitli hayvanlara ahlaki davranışlar atfedilmesi ve yenen hayvansal besinin karakterinin kişilere geçtiği inanışından yola çıkılarak onları tüketenlerin kategorileştirilmesi,⁴ besin ve beslenme pratiklerinin sembolik boyutunun kültürler arası diyalogu belirlemedeki önemini göstermektedir. Bu makale etnik ve dinî gruplar arasındaki geçişkenliğin çok yoğun olduğu, gruplar ve toplumlar arasındaki sınırların gözenekli hale geldiği 13. ile 15. yüzyıllar arasında, Anadolu'da besin, şölen ve oruç pratiklerinin yeni grup kimlikleri yaratma çabasıyla nasıl yorumlandığı üzerine olacaktır.

Besin üzerine yazılmış bir eser olmamakla birlikte Danişmendogullarının kurucusu, 12. yüzyılın başlarında yaşamış Melik Ahmed

- 1 D. M. Freidenreich, *Foreigners and Their Food: Constructing Otherness in Jewish, Christian, and Islamic Law* (Berkeley, 2011), 6-7; M. Dietler, "Culinary Encounters: Food, Identity, and Colonialism", *The Archaeology of Food and Identity*, ed. K. C. Twiss (Illinois, 2006), 222-226; M. Douglas, *Purity and Danger: An Analysis of Concepts of Pollution and Taboo* (Londra, 2002), 152-157; P. Bourdieu, *The Logic of Practice* (Stanford, 1990); K. W. Back, "Food, Sex and Theory", *Nutrition and Anthropology in Action*, ed. T. K. Fitzgerald (Assen, 1976), 24-34; M. Douglas, "Deciphering a Meal", *Daedalus* 101.1 (Kış, 1972): 61-81.
- 2 B. Caseau, *Nourritures terrestres, nourritures célestes. La culture alimentaire à Byzance* (Paris, 2015), 60-76; ay, "Le tabou du sang à Byzance: observances alimentaires et identité", *Pour l'amour de Byzance. Hommage à Paolo Odorico*, ed. C. Gastgeber, C. Messis, D. I. Mureşan ve F. Ronconi (Frankfurt, 2013), 53-62; B. Crostini, "What Was Kosher in Byzantium?" *Eat, Drink, and Be Merry (Luke 12:19)-Food and Wine in Byzantium. Papers of the 37th Annual Spring Symposium of Byzantine Studies, in Honour of Professor A.A.M. Bryer*, ed. L. Brubaker ve K. Linardou (Aldershot, 2007), 165-173; T. M. Kolbaba, *The Byzantine Lists: Errors of the Latins* (Illinois, 2000).
- 3 R. Goshgarian, "Blending In and Separating Out: Sixteenth-Century Anatolian Armenian Food and Feasts", *Culinary Approaches to Ottoman History*, ed. A. Singer (Princeton, 2011), 49-69.
- 4 G. J. van Gelder, *Of Dishes and Discourse: Classical Arabic Literary Representations of Food* (Surrey, 2011); M. H. Benkheira, "Tabou du porc et identité en Islam", *Histoire et identités alimentaires en Europe*, ed. M. Bruegel ve B. Laurieux (Paris, 2002), 39-43.

Danişmend'in⁵ efsanevi hayatını anlatan 13. ve 14. yüzyıllarda kaleme alınmış *Danişmendname*,⁶ besin, şölen ve orucun, Biz ve

- 5 Melik Ahmed Danişmend ve Danişmendliler tarihi ile ilgili elimizde fazla kaynak yoktur. Birkaç anıtsal yapı, yazıt, bakır sikke ve mühür ve Yunanca, Latince, Arapça ve Bizans kaynaklarından bir araya getirilen bilgiler Claude Cahen, Osman Turan, Mükrimin Halil Yinanç ve Irène Mélikoff tarafından yayımlanmıştır. Yazıtlar için, bkz. M. van Berchem, "Épigraphie des Danishmendides", *ZA* 27 (1912): 85-91; İ. H. Uzunçarşılı, *Anadolu Kitabeleri*, 2 cilt (İstanbul, 1927-1929). Anıtsal yapılar için, bkz. A. Gabriel, *Monuments turcs d'Anatolie*, c. 1, *Kayseri, Niğde*, c. 2, *Amasya, Tokat, Sivas* (Paris, 1931, 1934); A. Kuran, "Tokat ve Niksar'da Yağbasan Medreseleri", *Vakıflar Dergisi* 7 (1968): 39-43; O. Aslanapa, *Anadolu'da İlk Türk Mimarisi: Başlangıcı ve Gelişmesi* (Ankara, 1991), 96-97; M. B. Tanman, "Dânişmendliler, Mimari", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 8:474-477. Danişmendli sikkeleri ve mühürleri için, bkz. G. Schlumberger, "Les monnaies à légendes grecques de la dynastie turque des fils du Danichmend", *RA* 39 (1880): 273-284; P. Casanova, "La numismatique des Danichmendites", *RN* 12-14 (1894-1896); E. J. Whelan, "A Contribution to Danishmend History: The Figured Copper Coins", *ANSMN* 25 (1980): 133-166; N. Oikonomidès, "Les Danishmendides, entre Byzance, Bagdad et le sultanat d'Iconium", *RN* 25 (1983): 189-207; R. Shukurov, "Turkoman and Byzantine Self-Identity: Some Reflections on the Logic of the Title-Making in Twelfth- and Thirteenth-Century Anatolia", *Eastern Approaches to Byzantium*, ed. A. Eastmond (Aldershot, 2001), 259-272; ay., "Christian Elements in the Identity of the Anatolian Turks (12th-13th Centuries)", *Cristianità d'Occidente e cristianità d'Oriente* (Spoleto, 2004), 707-759; *What the Coins Tell Us: Symbols and Multicultural Aspects in Medieval Anatolian Coins. Yapı Kredi Nedim Tör Exhibition Catalogue* (İstanbul, 2009). Danişmendli hanedanı için, bkz. A. D. Mordtmann, "Die Dynastie der Danischmende", *ZDMG* 30 (1876): 467-474; ay., "Dänishmandiya", *El'* 2:913-914; J. Laurent, "Sur les émirs danichmendites jusqu'en 1104", *Mélanges offerts à M. Nicolas Iorga par ses amis de France et des pays de langue française* (Paris, 1933), 499-506; M. H. Yinanç, "Dânişmendliler", *İslâm Ansiklopedisi* 3:468-470; ay., *Türkiye Tarihi: Selçuklular Devri*, c. 1, *Anadolu'nun Fethi* (İstanbul, 1944), 89-103; C. Cahen, "La première pénétration turque en Asie Mineure", *Byzantion* 18 (1948): 5-67, ay., *La Turquie pré-ottomane* (İstanbul-Paris, 1988), 27-54; O. Turan, "Les souverains seldjoukides et leurs sujets non-musulmans", *Studia Islamica* 1 (1953): 72-74; ay., *Selçuklular Zamanında Türkiye Tarihi* (İstanbul, 1984), 120-132; I. Mélikoff, *La geste de Melik Danişmend: étude critique du Danişmendname*, 2 cilt (Paris, 1960), 1:71-101; ay., "Danishmendids", *El'* 2:110-111.
- 6 *Danişmendname* çok ilginç ancak birçok katmanlı ve yazarlı, aynı zamanda inceleme-si oldukça zor bir metindir. Bu metni Melik Ahmed Danişmend ve Danişmendlilerle ilgili bilgilerimizi desteklemek için kullanmak da oldukça zordur. Mélikoff'un da belirttiği gibi, birçok olay, karakter ve unvan 12. yüzyıldan 15. yüzyıla kadar kolektif hafızadaki tutulardır. *Danişmendname*'nin en erken yazılı nüshası sözlü hikâyelerin Mevlana İbn Ala tarafından Selçuklu sultanı II. İzzeddin Keykavus (hük. 1246-1249, 1249-1256, 1257-1262) himayesinde yazıya geçirilmesi ile ortaya çıkmıştır. Günümüze gelememiş olan bu nüshayı 14. yüzyılda (1360/1361) Tokat Kalesi dizdarı Arif Ali bulmuş, bazı düzeltmelerle kopyalamış, şiirler eklemiş ve bölümlere ayırarak düzenlemiştir. Arif Ali'nin bu metnini 16. yüzyılda Gelibolulu Mustafa Ali, *Mirkatü'l-Cihad* ismiyle tekrar düzenlemiştir. Arif Ali'nin metni için, bkz. Mélikoff, *La geste de Melik Daniş-*

Öteki arasında sınır belirlemede ve yeniden kimlik inşasındaki yerini açıkça gözler önüne sermesi açısından çarpıcıdır. Ahmed Danişmend ve temsil ettiği grup bireylerinin *etnisitesi* ve dinî geçmişi homojen değildir. Hatta *Danişmendname*'de Biz ve Ötekiler hemen hemen aynı gruba, yani Bizanslı taşra aristokratlarına ve keşişlere dahildirler. Ahmed Danişmend'in dava arkadaşları Bizanslı göçer-konar bir grubun reisi, Bizanslı bir aristokratın kızı, Bizanslı bir köy sahibi, Bizans şehir beylerinin yeğeni ve uzak akrabaları gibi küçük taşra aristokratlarıdır. Hasımları, yani ötekiler ise Bizans ordusu komutanı, Bizans imparatorunun veziri gibi daha üst düzeyde idareciler ve imparatorun taşradaki temsilcileridir. Bunun yanı sıra Bizanslı şehir beyleri, Trabzon sultanı ve Frenk beyleri, Ahmed Danişmend'e karşı Bizans imparatorunun temsilcilerine yardım eder.

Ahmed Danişmend'in en yakın dava arkadaşları Bizanslı göçer-konar bir grubun reisi olan Artuhi ve onun âşık olduğu, Amasya şehrinin beyi ve Bizans imparatorunun veziri Şah-ı Sattat'ın kızı Efrumiye'dir. Hikâyenin hemen başında Artuhi'nin Ahmed Danişmend'e katılmasıyla besin ve beslenme pratiği aracılığıyla sınırlar çizilmeye başlanır. Ahmed Danişmend'le Artuhi güreşirler. Yenişemeyen pehlivanlar akşam dinlenirken, Artuhi yanında yemeği olmayan Danişmend'e kendi yemeğinden ikram eder. Ahmed Danişmend reddeder. *Danişmendname*'den alıntıyla:

Ol yigit cünkim taam yimege turdı, gördi kim Melik Danişmend'ün taamı yokdur ki yiye. Derhal ol yigit sofrayı götürdi, turdı, Melik Danişmend'ün katına geldi. Eytdi kim: Ey pehlevan! Gel taam yiyelüm," didi. Melik ol taama sunmadı. Ol yigit eyidi: Neçün yimezsın? Melik eytdi: "Bu taama süci [şarap] degmişdür, ben yimezem," didi. Andan ol yigit eytdi, "Sen

mend; N. Demir, *Danişmend-name: Tenkidli Metin, Türkiye Türkçesine Aktarılış, Dil Özellikleri, Sözlük, Tıpkıbasım*, 4 cilt (Cambridge, MA, 2002); Mustafa Ali'nin *Mirkatü'l-Cihad*'ı için, bkz. C. Fleischer, *Bureaucrat and Intellectual in the Ottoman Empire: The Historian Mustafa Âli, 1541-1600* (Princeton, 1986), 132-133; A. Akar, "Melik Danişmend Ahmet Gazi Cenklarını Anlatan Eserlerden Mirkatü'l-Cihad", *Melik Ahmet Danişmend Gazi ve Danişmendname Sempozyumu Tebliğleri, Gazi Osmanpaşa Üniversitesi 10- 11 Haziran 1995* (Niksar, 1995), 34-36; ay., "Bir Dil-İçi Aktarma Metni Olarak *Mirkatü'l-Cihad*", *Uluslararası Gelibolulu Mustafa Âli Çalıştayı Bildirileri*, 28-29 Nisan 2011, ed. İ. H. Aksoyak (Ankara, 2014), 75-84.

ayru yigil," dedi. Melik eytdi: "Olmaz, zira senün taamundan yirsem veli nimetüm olursın. Yarın senün ile ceng itmek olmaz. Eger ceng idersem küfran-ı nimet oluram," dedi. Ol yigit Melik Danişmend'ün fasahatına ve belagatına acebe kalup eytdi.⁷

Şölen

Daha sonra anlatı boyunca altı ayrıntılı şölen tasvirine rastlarız. Bunların üçü, Şah-ı Sattat ve Bizans ordusunun komutanı Nastor tarafından Ahmed Danişmend'e karşı savaşmaya gelen diğer Bizans şehir beyleri ve Frank, Ermeni, Gürcü beylere verilen,⁸ dördüncüsü Trabzon sultanı Puthil'in yine Ahmed Danişmend'e karşı savaşmaya gelen bey ve sultanlara verdiği,⁹ beşincisi ve altıncısı ise Ahmed Danişmend tarafından kendi düğünü¹⁰ ve Artuhi ve Efrumiye'nin düğünleri¹¹ için verilen şölenlerdir. Burada şölen bir güç göstergesidir ve küçük taşra aristokratlarından hiçbirinin şölen verdiği görülmez.¹² Bizanslı üst düzey taşra aristokratları sıklıkla yaptıkları şölenlerinde konuklarına "ne idüğü belirsiz" yemekler sunarlar:

Nastor ve Şattat şad oldılar. Bunlara azim konukluk idüp toyladılar. Nastor buyurdi, bezm aletini getirüp içgüye turdılar. Pes ol kafir begleri cem oldılar; Nastor'un konuklugına geldiler; Geçüp oturdılar yirlü yerine; Konukluk oldı anun her birine; Döküldi honı kafir beglerinün; İsitgil adını sen her birinün; Getürdiler kamu nimetlerini; Koyup ortaya tuzlı etlerini; Soğan u sarmısak peynir ü havyar; Tere tarhun içinde kendene var; Kabuklu böcük ü sıcan kebebi; Firengistan'un ol kızıl şarabı; Kerevüd kalyası laha-

7 Demir, *Danişmend-name*, 1:12b-13a.

8 Age., 69b-70b, 140b, 176b-177b. Bizans askerî seferlerinde gıda temini ve şölen yemekleri için, bkz. *Constantine Porphyrogenitus: Three Treatises on Imperial Military Expeditions*, ed. ve çev. J. Haldon (Viyana, 1990), 88-89, 126-129, 130-133.

9 Demir, *Danişmend-name*, 1:243a-b.

10 Age., 197a-199a.

11 Age., 105a-108a.

12 M. Dietler, "Feasts and Commensal Politics in the Political Economy: Food, Power and Status in Prehistoric Europe", *Food and the Status Quest: An Interdisciplinary Perspective*, ed. P. Wiessner ve W. Schiefenhövel (Oxford, 1996), 87-125.

na aş; Balık başı[yla] çökündür aş; Gelür yanına dahı tonuz etleri; Dahı havayla peraze küfteri; Kuru balığa hod hesab yog-ıdı; Uskumrı balığı inen çoğ-ıdı; Dahı bakla nohud u mercemikle; Nice adı belürsüz çok yemekle; Ağaç tirkiler ile tezyin idüp; Getürürlerdi ortaya tonatup; Bu resm ile o sohbetde yidiler; Mesih'e Hakk diyü şükr iylediler; Lahana tursısı batlıcan idi; Yiyenler anı hep batıl canıdı; O sohbet ol gice cünkim kurıldı; İçüp serhoş olup sankim kırıldı.¹³

Ahmed Danişmend'in grubuna ait mönülerde ise et, pirinç, ha-mur işleri ve tatlı çeşitlerinin çokluğu dikkat çekmektedir. Yine *Danişmendname*'den aktarırsak:

Andan Melik buyurdi ve vekil-i harclar gelüp bin koyun, biş yüz keçi, üç yüz öküz, iki yüz deve, yüz elli at boğazladılar. On bin batman undan yufka yapıldı. On bin batman birinc ayırtlandı. Biş yüz batman tuz, on müd soğan, sekiz müd nohud, on bin dirhem zaferan, biş yüz batman nişasta, bin batman bal, bin batman yağ hazır itdiler. Biş yüz batman üzüm, dört yüz batman encir, üç yüz batman erük, iki yüz batman kayısı, yüz batman bugday, yüz vakiyye badem, iki yüz vakiyye hurma, yüz kile gendüme, heriselik dört yüz kile keşkeklik, iri uvak bin kuzı tedarik itdiler. Melik Danişmend'in ol tarihte 30.000 askeri varıdı... Yarak kıldılar, aşlar bişürdiler, sahraya cem olup nakareler çaldılar. Leşker dirleyüp şadlıklar ile düğün için biraraya geldiler. Melik evvel geçüp sadra oturdı; Çalışup honsalar aşı yitürdi; Ne denlü ulu begler var gelürler; Melik'e karşı ayagın tururlar; Melik buyurdi hep anlar oturdı; Bu yana honsalar aşı yitürdi... Çevirme kuzıların dolmış içi; Katı hub bişmişidi taşı içi; Sahanlar içre anı togradılar; Dahı tepsilere yahni kodılar; Kotardılar denelü zülbi-yelü; Dahı üstüne samsalar dürlü; Ki zerde zirve vü birinc boranı; Sucuk-lar köfteli tolu herani; Dahı varıdı ekşi şürveleri; Çanaklara kotarılmışdı varı; Dahı kalyalu tutmac u erüşde...; Şu denlu kıyma komışlar içine; Dahı sirkeli bal konmuş içine; Dahı içine katmışlar koz için; Dahı üstüne dök-miş badem için; Dahı varıdı şeker saçılı aşlar; Sarımsak sirkeli tograndı başlar; Dene erüşde kalyalu birinclü; Ki helva sinilerle tolu tolu; Hem ekşi aşda encir kayısı çok; Kuru üzüm ile hurması artuk; Çevirme kaz tavuk

13 Demir, *Danişmend-name*, 1:69a¹²-70a¹².

dahı gögercin; Ki zeyn itmişler tebsi için; Kete vü külice yağlu çörekler; Dahı katmer ile yağlu börekler; Dahı tarhana bozca şürve-y-ile; Dene bulguru hod kim ala dile... Kamusun kodılar yırlı yirince. Yürüyüş kıldılar anı görince. Getürdiler cün ortaya kamusin. Didiler kim saladur yin kamusin. Çü destur oldı hona sundılar el. Yidiler pes çevürmeleri evvel. Yürüyüş kıldılar dane birince; Tagıtdılar anı hay huy diyince... Taam ki yinse pes ahir duadur. Duadan sonra salavat revadur.¹⁴

Bunun yanı sıra Bizanslıların yemek yeme fiili hep *zehr-i mar yediler* yani yılan zehri yediler içtiler veya *ıyş-ı nuş*, içki âlemine, sefahate daldılar diyerek tasvir edilir. Ahmed Danişmend'le ilgili şölenlerde yenilen yemek için ise taam (yani uygun biçimde hazırlanmış besin veya kesilmiş et)¹⁵ tabiri kullanılır; yeme işlevini her zaman bu fiili kutsayan dua, namaz veya hatim indirme takip eder. Şölenler dışında da Ahmed Danişmend ve arkadaşları hiçbir zaman tek başlarına yemek yemezler. Ortak yenilen daha gündelik yemekler, “taam yediler ve dua ettiler” diyerek kısaca belirtilir.

Oruç mevzuuna gelirsek, Ahmed Danişmend veya Artuhi'yi nadiren, yalnızca çok zor görevlerden önce oruç tutarken görüyoruz. Eserdeki keşişler ise 100-150 yaşında yüzünü ve vücudunu hayatında yıkamamış kişiler olarak tasvir edilip sıkı perhizleri hicvedilmektedir.

Ve ol diyar içinde üç yüz altmış ruhban varıdı. Bu melunun gerçi anması galizdür, amma hikâyete münasibdür. Makadlarına su degürmemişlerdi. Ömürlerinde hergiz et yimemişler. Sureta âdem, lakin fiilleri div idi.¹⁶

Şölen ve oruçlarla ilgili yorumlarda Bizanslıların oburlukları veya aşırı oruçları, diğer yandan Ahmed Danişmend ve onun grubuna dahil kişilerin bu konudaki ölçülü tavırları ve etik davranışları dikkat çekicidir. Ancak bunlar gerçekten Bizans taşra aristok-

14 Age., 196b⁹-198b⁹.

15 Taam için, bkz. G. J. H. van Gelder, *El*² 10:4-5; Freidenreich, *Foreigners and Their Food*, 148.

16 Demir, *Danişmend-name*, 1:50b⁵⁻¹⁰.

rasisi ve Türk/Müslüman gruplarının yeme içme alışkanlıklarına mı işaret etmektedir? Cevabımız hem evet hem hayır.

Kaynaklardan bildiğimiz üzere, bu dönemde hem Bizans hem Türk/Müslüman yemek kültüründe ortak unsurlar et ve tahıldır. Enva-ı çeşit et daha çok zengin ve aristokratların sofralarında güç göstergesi olarak sunulurken, tahıl ise her kesimden insanın temel besiniydi. Ancak anlatıda bu ortak beslenme pratikleri es geçilmiş, farklılıklara vurgu yapılmıştır. Burada dört husus dikkat çekicidir: Birincisi, Bizans şölenlerinde domuz hariç hiçbir ete değinilmezken, Ahmed Danişmend'in verdiği şölenlerde envaiçeşit et ikram edilir. Domuz eti yalnızca şölen mönülerinde değil, karikatürize edilerek Bizanslıların birbirlerine yolladıkları resmî mesajlarda da karşımıza çıkar. Örneğin, Bizans komutanı Nastor'un yazdığı name "Titi miti tonuz eti"¹⁷ diye başlar. Bizans şölenlerinde yemeklerin acılığına, Ahmed Danişmend'in şölenlerinde ise şekere ve tatlıya vurgu yapılır. Ayrıca, Bizans şölenlerindeki sıçan kebabı, sirke soslu yılan, kabuklu böcek gibi Bizanslıların yediklerinin ne kadar garip olduğunun etkisini artıran "tikindirici" yiyeceklerden bahsedilir. Burada kısaca et, şeker ve kabuklu deniz ürünlerine değineceğiz.

Et

Bizans'ta ete iki zıt yaklaşım söz konusuydu. Bir yandan diyetin vücut ve arzuların disiplninde önemli rolüne vurgu yapılarak etin zevk verici, arzu edilen, rahatlatıcı ve aynı zamanda afrodizyak olduğu düşünüldüğünden, ideal olarak bir Hristiyan'ın etten imtina etmesi önerilirdi.¹⁸ Dindar bir Bizanslı her çarşamba ve cuma yapması beklenen perhiz dışında, Noel, Paskalya, Kutsal Havariler, Meryem Ana'nın sonsuz uykuya dalışı yortularında tutulması gereken ve yılda yaklaşık 170 gün kadar süren perhizlerde temel olarak et yemezdi. Keşişler için bu sayı bazı manastırların uyguladığı ek perhizlerle artmaktaydı.¹⁹ Diğer yandan Bizanslılar, tüm Hristiyan

¹⁷ Age., 191b¹¹⁻¹³, 176b⁶⁻⁷, 234a²⁴, 245a⁷⁻⁸.

¹⁸ Caseau, *Nourritures terrestres, nourritures célestes*, 151-169.

¹⁹ Age., 258-270; A.-M. Talbot, "Mealtime in Monasteries: The Culture of the Byzantine Refectory", *Eat, Drink, and Be Merry*, ed. Brubaker ve Linardou, 109-125.

öğretisine rağmen taze etle yapılmış yemekleri oldukça beğenirler ve zenginlik, güç ve prestij sembolü olarak görürlerdi. Taze et pahalı olduğu için halk tarafından yalnızca dinî bayramlarda yenirdi, ancak aristokrat sofralarının vazgeçilmez parçasıydı.²⁰ Özellikle *monokythron* (μονόκυθρον) diye adlandırılan et yahnisinin Bizanslı her kesim tarafından en beğenilen yemek olduğunu bilmekteyiz.²¹ Yalnızca domuz değil manda, keçi, koyun ve av etlerinin aristokratların sofralarında bulunduğunu da biliyoruz.²² Ancak *Danışmendname*'deki Bizans aristokrat şölenlerinde yalnızca domuz etine gönderme yapılmaktadır. Bunun sebebi bizce domuz (*hinzîr*) etinin İslamiyet'te MS 9. ve 13. yüzyıllar arasında Hristiyanları tanımlar hale gelmesidir. Domuzun insanın doğasına en aykırı hayvan olduğuna dair ve yenen besinin karakterinin kişilere geçtiği inanışlarından yola çıkarak, domuz yiyenlerin de domuz gibi insan doğasına en aykırı ahlaki davranışlarda bulunacakları düşünülmeye başlanmıştır. 11. yüzyıldan sonra Hristiyan, domuz eti yiyici ile eşanlamlı olarak kullanılmaya başlandı.²³ Bizanslı uç beyi Digenis Akritis'in hikâyesinden anlaşılacağı üzere bu husus Bizanslılar tarafından da bilinmektedir. Hikâyede Digenis'in babası Müslüman Emir Bizanslı aristokrat bir kızla evlenerek Hristiyan olunca, annesi oğluna yazdığı mektupta, "Tüm Suriye tarafından şerefleendirilecekken her şeyi bir domuz eti yiyici aşkına (δὲ ἁγᾶπην χανζυρῶσης) mahvettin ve her camide adın lanetlendi" demektedir.²⁴

20 Caseau, *Nourritures terrestres, nourritures célestes*, 150-164.

21 J. Koder, "Stew and Salted Meat-Opulent Normality in the Diet of Everyday?" *Eat, Drink, and Be Merry*, ed. Brubaker ve Linardou, 59; ay., "Everyday Food in the Middle Byzantine Period", *Flavours and Delights: Tastes and Pleasures of Ancient and Byzantine Cuisine*, ed. I. Anagnostakis (Atina, 2013), 144-145.

22 A. Dalby, *Flavours of Byzantium* (Londra, 2003), 70-71; M. Leontsini, "Hens, Cockrels and Other Choice Fowl: Everyday Food and Gastronomic Pretensions in Byzantium", *Flavours and Delights*, ed. Anagnostakis, 113-132.

23 F. Viré, "Khinzir", *EP* 5:8-9; İslam hukukunda gıda ile ilgili kısıtlamalar için, bkz. Benkheira, "Tabou du porc et identité en Islam", 39-43; Kuran-ı Kerim'deki gıda ile ilgili kısıtlamalar için, bkz. Kuran 2/168, 173; 5/3, 4; 6/145; 16/115, 116.

24 *Digenis Akritis: The Grottaferrata and Escorial Versions*, ed. ve çev. E. Jeffreys (Cambridge, 1998), 28-29. 16. yüzyılda domuz eti yemeyi kimliklerinin bir parçası olarak içselleştiren Anadolu'nun doğusundaki Ermeni cemaatleri için, bkz. Goshgarian, "Blending In and Separating Out", 49-68.

Şeker

Niçin *Danişmendname*'deki Bizans şölen mönülerinde şeker, tatlı ve meyveye yer verilmiyor? Bizanslılar tatlı veya şekerli yemekler yemiyorlar mıydı? Besinle ilgili Bizans listelerinde uzun ve itinalı meyve listeleri bulunması Bizanslıların hem sağlık hem lezzet açısından meyveye önem verdiklerini gösterir. Bunun yanı sıra ayva tatlısı *kydonaton*, badem ve şekerle yapılan *katastaton*, bir nevi aşure olan *kollyba* ve ballı pilav, Bizanslıların yediği tatlılar arasında yer alır.²⁵ Ayrıca meyvelerden yapılan tatlı şerbetler, *oxyglyky*²⁶ olarak adlandırılan ballı sirke –ki Selçuklu ve Beylikler döneminde bunun *sirkencubin*²⁷ ismiyle anıldığını ve tüketildiğini biliyoruz– Bizanslıların tükettiği tatlı içecekler arasındaydı.

Danişmendname'de Bizans mönülerinde şekerli besinlerden hiç bahsedilmemesi, şekerin dönemin zor bulunan bir besini olarak itibar ve güç sembolü olması dışında, İslam kültüründeki sembolik yönüyle de ilgili olabilir. Bir hadise göre peygamber tatlı besinleri ve balı çok severdi. Her gün ballı su içer ve Ramazan'da orucunu üzüm ve hurma ile açardı. Bu nedenle tatlı tüketmek peygamberin yolundan gitmek olarak görülmekteydi.²⁸ Dönemin sufi literatüründe de şekerin olumlu sembolik değeri görülür. Bazen şeker “Hakikat”i temsil ederken bazen de âşık olunandır.²⁹ Bizanslıların şekersiz, tatlısız, acı yemek ve içecekleri “Hakikat” ve “Peygamberin gerçeği”nden de uzak olduklarına işaret ediyor olabilir.

25 Dalby, *Flavours of Byzantium*, 74-75; I. Anagnostakis, “Byzantine Delicacies”, *Flavours and Delights*, ed. Anagnostakis, 89-92.

26 Koder, “Everyday Food in the Middle Byzantine Period”, 152.

27 H. Şahin, “Türkiye Selçuklu ve Beylikler Dönemi Mutfağı”, *Türk Mutfağı*, ed. A. Bilgin ve Ö. Samancı (Ankara, 2008), 52; Ö. Uzunağaç, *Selçuklu Anadolu'sunda Beslenme ve Yemek Kültürü* (İstanbul, 2015), 128-129.

28 A. Levanoni, “Food and Cooking during the Mamluk Era: Social and Political Implications”, *Mamluk Studies Review* 9.2 (2005): 217.

29 A. Schimmel, *The Triumphal Sun: A Study of the Works of Jalaloddin Rumi* (New York, 1993), 138-153; M. Cunbur, “Mevlânâ'nın Mesnevi'sinde ve Dîvân-ı Kebîr'inde Yemekler”, *Türk Mutfağı Sempozyumu Bildirileri*, 31 Ekim-1 Kasım 1981 (Ankara, 1982), 69-87; H. Zübeyr, “Mevlevilikte Mutfak Terbiyesi”, *Türk Yurdu* 5.28 (Mart 1927): 280-286; M. Tatçı, *Yunus Emre Divanı, Risâletü'n-Nushiyye. Tenkitli Metin* (Ankara, 1991), 117-120.

Balık ve Kabuklu Deniz Ürünleri

Bizans'ta kabuklu deniz mahsulleri, et yenilmeyen yılın yarısını içeren perhiz günlerinin en aranılan besinlerindendi. Kabuklu deniz hayvanları meleklerin besini olarak adlandırılırdı.³⁰ Bizanslı şair ve yazar Theodoros Prodromos'un (ö. 1170) baş keşişleri hicvettiği eserde karidesten ıstakoza, kabuklu deniz ürünlerinin sofraları süslediğini görmekteyiz.³¹ Balık İslam'da tabu bir besin değildir. Konumuz olan dönemde Arapçadan Türkçeye çevrilen yemek kitaplarında ve sağlık kitaplarında balık bulunmaktadır. Deniz haşeratı olarak adlandırılan kabuklu deniz mahsulleri ise Hanefi Mezhebi (ve bazı Şafii fıkıhçılar) tarafından sapkın yiyecekler olarak kabul edilirdi.³² Daha geç bir kaynak olmakla birlikte Evliya Çelebi'de istiridye, yengeç, ahtapot, ıstakoz ve benzeri yaratıklar fasık, günahkâr, sapkın yiyecekler, meyhör (şarap içen biraderler) ve fasık canlar için keyif verici mezeler olarak tasvir edilmektedir.³³

Sonuç olarak *Danışmendname*'de yemek, şölen ve oruca değinilmesinin sebebi salt listeleme veya farklı yemek kültürlerini okuyucu veya dinleyiciye aktarma amaçlı değildir. Bizanslıların aşırı yemek yeme ve aşırı perhizlerine, yedikleri domuz ve kabuklu deniz ürünlerine yapılan vurgu, yedikleri diğer et ve şekerli ürünlerin belirtilmemesi, onları yedikleri yemeklerle özdeşleştirip domuz karakterinde, hakikatten uzak, sapkın ve meyhör olarak göstermeye çalışır. Böylece sosyal geçişkenliğin çok yoğun olduğu bu ortamda yiyecek ve beslenme pratikleri üzerinden Biz ve Onlar arasındaki sınır belirlenir.

30 Anagnostakis, "Byzantine Delicacies", 101-103.

31 E. Jeanselme ve L. Oeconomos, "La satire contre les higoumènes: poème attribué à Théodore Prodrome", *Byzantion* 1 (1924): 322-323; R. Beaton, "The Rhetoric of Poverty: The Lives and Opinions of Theodore Prodromos", *BMGS* 11 (1987): 1-28; Dalby, *Flavours of Byzantium*, 55, 67, 93.

32 M. Şener, "Hayvan", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 17:95.

33 M. Yerasimos, *Evliya Çelebi Seyahatnamesinde Yemek Kültürü* (İstanbul, 2011), 148-149.

19. Yüzyıldan Günümüze Trabzon İmparatorluğu Tarihyazımı ve Sorunları

Murat Keçiş*

IV. Haçlı Seferi'yle başkent Konstantinopolis'in Latin Haçlılar tarafından işgal ve yağmalanmasının ardından, Bizans İmparatorluğu başkentten kaçan hanedan ailelerinin kurduğu yeni siyasi yapılarla varlığını devam ettirmeye çalışmıştır. İşgalden hemen önce kurulan devletlerden biri de 1461 yılına kadar Trabzon kenti başta olmak üzere Doğu Karadeniz bölgesinde varlığını devam ettirmeye çalışan, Büyük Komnenos Hanedanı'ndan Aleksios ve David Komnenos'un baba tarafından akrabaları Gürcü kraliçesi Tamar'ın yardımıyla kurdukları Trabzon İmparatorluğu'dur (1204-1461). Makalemizde *Byzantion* dergisinde 1941 yılında Alexander Alexandrovich Vasiliev (1867-1953) tarafından Trab-

zon İmparatorluğu tarihi konusunda yapılan literatür çalışmasını¹ günümüze kadar getirerek, gelecekte bu çalışmaları ileriye taşıyacak neler yapılabilir ya da yapılması gerekir sorunu ekseninde bazı değerlendirmeler yapmaya çalışacağız.

Trabzon İmparatorluğu tarihyazımının nereden kaynaklandığını anlamak için başlangıcından günümüze uzanan döneme bakmak gerekir. Bu konuda yapılan ilk bilimsel çalışmalar 19. yüzyılın başlarına gider. Bu yüzyıla kadar Trabzon İmparatorluğu tarihi konusunda oldukça sınırlı bilgi bulunmaktaydı. 1823 yılında Danimarka Bilimler Cemiyeti “Trabzon İmparatorluğu” hakkında bir makaleyi ödüllendirmek istemiş ve yapılan yarışma neticesinde Jakob Philipp Fallmerayer’in “Trabzon İmparatorluğu Tarihi” adlı eseri 1824 yılında birincilik kazanmıştır. Bu çalışma 1827 yılında *Geschichte des Kaiserthums von Trapezunt* adıyla Münih’te yayımlanmıştır. 19. yüzyıldan itibaren bilimsel tarih görüşünün ortaya çıkma sürecinde yazılan bu eser, Trabzon İmparatorluğu’nu derinlemesine ele alan ilk çalışma olması bakımından önemlidir. Dönemin tarihçilik anlayışı, geçmişe dair reddedilemez gerçekler elde etmek için, belgesel kanıtların yansız ve objektif bir şekilde ele alınmasını gerektiriyordu. Bu bağlamda Fallmerayer, başta Trabzon İmparatorluğu’nun Mikhael Pánaretos tarafından kaleme alınmış tek kroniği² olmak üzere, Trabzon’un Ortaçağ döneminin bilinmeyen tarihî kaynaklarını bilim dünyasına tanıtmaya özel bir yere sahiptir.³ Panaretos’un 14. yüzyılın sonlarında yazdığı

1 A. A. Vasiliev, “The Empire of Trebizond in History and Literature”, *Byzantion* 15.1 (1940-1941): 324-342. Bu makale Zeynep İnönü Aliyazıcıoğlu ve tarafımızdan Türkçeye çevrilmiştir. Bkz. A. A. Vasiliev, “Tarihte ve Bilimsel Çalışmalarda Trabzon İmparatorluğu”, çev. M. Keleş ve Z. İ. Aliyazıcıoğlu, *Karadeniz İncelemeleri Dergisi* 29 (Güz 2020): 317-368.

2 Mikhael Panaretos eserine *Περὶ τῶν τῆς Τραπεζούντος Βασιλέων, τῶν μεγάλων Κομνηνῶν, ὅπως καὶ πότε καὶ πόσον ἕκαστος ἐβασίλευσεν* (*Trabzon İmparatorları Büyük Komnenosların Her Birinin Nasıl, Ne Zaman ve Ne Kadar Süre Hükümdarlık Ettikleri Hakkında*) başlığını koymasına rağmen, eserini kronik tarzında kaleme aldığından, Panaretos’un eserini *Kronik* olarak zikredeceğiz.

3 Her ne kadar Panaretos’un *Kronik*’i ilk kez Gottlieb Lukas Friedrich Tafel tarafından 1832 yılında yayımlanmışsa da Fallmerayer 1843’te vakayinameyi tekrar yayına hazırlayıp Almancaya tercüme etmiş ve bu metni kendi Trabzon tarihi için ana kaynak olarak kullanmıştır. Vakayinamenin günümüze kalan tek elyazma nüshası, Venedik’teki Marciana Kütüphanesi’nde bulunmaktadır. G. L. F. Tafel, ed., “Panareti chronicon Tra-

Trabzon İmparatorları Büyük Komnenosların Her Birinin Nasıl, Ne Zaman ve Ne Kadar Süre Hükümdarlık Ettikleri Hakkında başlıklı vakayinamesi Trabzon İmparatorluğu'nun araştırılmasında tek başına en önemli kaynaklardan biridir.

Fallmerayer daha sonra 1843-1844'te Venedik'teki Kardinal Besarion'un koleksiyonundan ve Athos (Aynoroz) Dağı'nda Dionysiou Manastırı'ndaki Trabzon ile ilgili malzemeyi yayımlamıştır.⁴ Fallmerayer'in Trabzon İmparatorluğu konusunda yazdığı eser, Türk Tarih Kurumu tarafından 1946 yılında Ahmet Cevat Eren'e tercüme ettirilmiş fakat uzun yıllar yayımlanmadan adı geçen kurumun kütüphanesinde yayımlanmamış tercüme eserler kısmında muhafaza edilmiştir. Bu çeviri, İsmail Hacıfettahoğlu ve Celalettin Yavuz tarafından yayıma hazırlanmış ve İbrahim Tellioglu'nun notlar ilave etmesi suretiyle Türk Tarih Kurumu tarafından 2011 yılında, 184 yıl sonra Türkçe olarak da yayımlanmıştır.⁵ Ayrıca 1824 yılında Uppsala'da (İsveç) Pehr Wilhelm Afzelius tarafından "Trabzon İmparatorluğu Hakkında" başlıklı bir doktora tezi yazılmışsa da⁶ bu tezde ana kaynaklara ulaşılamamış olması ve Fallmerayer'in çalışması ile aynı tarihe denk gelmesi sebebiyle pek yaygınlaşmamıştır. Hatta yapılan çoğu çalışmalarda bu tezden bahsedilmemektedir.

Fallmerayer'den sonra bugüne kadar Trabzon İmparatorluğu'nun tarihine dair birçok eser yazılmış olmasına rağmen, neredey-

pezuntinum (e cod Ven.), *Eustathii metropolitae Thessalonicensis opuscula* (Frankfurt, 1832), 362-370; J. P. Fallmerayer, *Original-Fragmente, Chroniken, Inschriften und anderes Materiale zur Geschichte des Kaiserthums Trapezunt*, Abhandlungen der historischen Klasse der königlich bayerischen Akademie der Wissenschaften 4.2 (Münih, 1844), 11-40.

- 4 J. M. Hussey, "Jakob Philipp Fallmerayer and George Finlay", *BMGS* 4.1 (1978): 81; Z. İ. Aliyazıcıoğlu, "Jakob Philipp Fallmerayer'in Trabzon İmparatorluğu Tarihi Adlı Eseri Üzerine Bir İnceleme", *Karadeniz İncelemeleri Dergisi* 22 (2017): 209-226.
- 5 J. P. Fallmerayer, *Trabzon İmparatorluğu'nun Tarihi*, çev. A. C. Eren, haz. C. Yavuz ve İ. Hacıfettaoğlu, notlandıran: İ. Tellioglu (Ankara, 2011). Türkçe neşirde birçok tercüme hataları ve yazım yanlışları vardır. Özellikle Yunanca metinler kullanılmayacak kadar kötü dizilmiştir.
- 6 P. W. Afzelius, *De imperio Trapezuntino: Dissertatio* (Uppsala, 1824). Afzelius'un eserinin tanıtımı için bkz. J. O. Rosenqvist, "Afzelius och Trapezunts Historia", *Svenska Kommittén för Byzantinska Bulletin* 7 (1989): 37-41. A. A. Vasiliev, Afzelius'u zamanın şartlarına göre "ciddi ve dikkatli bir tarihçi" olarak başarılı bulur. Vasiliev, "The Empire of Trebizond", 331.

se tamamına yakını şu ana kadar mevcut olan tek kaynak Mikhael Panaretos'un *Kronik*'ine dayanmaktadır.⁷ Bu kaynak eser ortaya çıkarılarak yayımlandıktan ve kullanılmaya başlandıktan sonra, 13. ve 14. yüzyıl Trabzon tarihine ilişkin maalesef kronik tarzında yeni bir kaynak ortaya çıkmış değildir. Fakat Panaretos özellikle hizmetinde yer aldığı Trabzon imparatoru III. Aleksios Komnenos dönemi (hük. 1349-1390) hakkında daha detaylı bilgiler verirken, 13. yüzyıl olayları onun eserinde çok az bir yer tutmaktadır. Trabzon İmparatorluğu'nun tarihi ile ilgili eksik kısımlar bu kaynak yetersizliği problemi yüzünden tamamlanamamaktadır. Fakat Arapça ve Farsça kaynaklarda zaman zaman Karadeniz bölgesinde yaşanan gelişmelerden bahsedilmesi bazı boşlukları doldurmamıza imkân vermektedir. Özellikle Türkiye Selçukluları Karadeniz ticaretine dahil olmak amacıyla Kırım üzerine düzenledikleri sefer sonucunda Trabzon İmparatorluğu ile karşı karşıya gelmişlerdir.⁸ Bu mücadeleler 13. yüzyılda Anadolu'da Farsça kaleme alınan İbn Bibi⁹ ve Kuzey Suriye'de Arapça yazılan İbnü'l-Esir gibi kaynaklarda yer bulmuştur.

-
- 7 1958 yılında Atina'da eseri yayımlayan Odysseas Lampsides, "Yeni kaynak ya da kaynaklar bulunduğu takdirde 1204-1461 yılları arasındaki Trabzon İmparatorluğu'nun tarihinin incelenmesi bir ölçüde tamamlanmış olacaktır" demesine rağmen günümüze kadar bu tür bir eser ortaya çıkmamıştır. O. Lampsides, "Μιχαὴλ τοῦ Παναρέτου Περί τῶν Μεγάλων Κομνηνῶν", *Αρχ.Πόντ.* 22 (1958): 10-11. Mikhael Panaretos'un detaylı bir biyografisi ve eseri hakkında bkz. M. Keçiş, "Mikhael Panaretos ve Eseri", *Uluslararası Karadeniz İncelemeleri Dergisi* 12 (Bahar 2012): 25-38; A. Asp-Talwar, "Mikhail Panaretos'un Vekayinamesi", *Bizans'ın Öteki İmparatorluğu: Trabzon*, ed. A. Eastmond (İstanbul, 2016), 175-215; S. Kennedy, *Two Works on Trebizond: Mikhael Panaretos, Bessarion* (Cambridge, MA, 2019); Mikhail Panaret, *O Velikikh Komninakh (Trapezundskaya Khronika)*, ed. ve çev. S. P. Karpov, R. M. Shukurov ve A. M. Kryukov (St. Petersburg, 2019).
- 8 Bu mücadeleler hakkında bkz. A. C. S. Peacock, "The Saljuq Campaign against The Crimea and the Expansionist Policy of the Early Reign of Ala' al-Dīn Kayqubād", *JRAS* 16.2 (2006): 133-149; ay., "Sinop: A Frontier City in Seljuq and Mongol Anatolia", *Ancient Civilizations from Scythia to Siberia* 16.1 (2010): 103-124. İlk makalenin Türkçe tercümesi için bkz. A. C. S. Peacock, "Kırım'a Karşı Selçuklu Seferi ve Alaaddin Keykubad'ın Hâkimiyetinin İlk Yıllarındaki Genişleme Politikası", çev. M. Keçiş ve A. Mıynat, *Tarih Araştırmaları Dergisi* 47 (2010): 243-265.
- 9 İbn Bibi'nin bu seferler hakkında verdiği bilgilerin değerlendirmesi için bkz. A. Yakubovskii, "İbn Bibi'nin XIII. Asır Başında Anadolu Türklerinin Sudak, Polovetsk (Kıpçak) ve Ruslara Karşı Yaptıkları Seferin Hikayesi (Kıpçak Sahrasında Cereyan Eden Ticari Hayattan Bazı Safhalar)", çev. İ. Kaynak, *DTFDAnk* 12 (1954): 207-226.

Fransız Charles du Fresne Du Cange (1610-1688) gibi Bizans tarihi araştırmacıları bazı Trabzon imparatorlarının isimlerini aydınlığa çıkarmasına rağmen, bu tarihi “nüfuz edilmesi güç bir karanlığın örttüğü”nü ifade etmiştir.¹⁰ Aynı şekilde Edward Gibbon da (1737-1794) “dünyanın bir kısmını kaplayan karanlığın bir gün dağılacağına dair beslenen umutlardan vazgeçilmesi” gerektiğini belirtmiştir.¹¹ Trabzon İmparatorluğu tarihinin aydınlatılması yönündeki bu karamsar tablo, Fallmerayer ile birlikte bir nebze olsun dağılmıştır. Fallmerayer, Trabzon’da ortaya çıkan bu yeni siyasi yapıyı yönetenlerin baştan beri imparator (*basileus*) unvanı taşıdıklarını dönemin kaynaklarından yola çıkarak göstermeye çalışmıştır.¹² Bu çalışmadan sonra Komnenosların Karadeniz Bölgesi’ndeki hâkimiyeti “Trabzon İmparatorluğu” şeklinde literatürde yer almıştır. Ülkemizde bu sahada çalışmalar yapmakta olan bazı araştırmacılar bu siyasi oluşuma “İmparatorluk” denmesine karşı çıkmaktadır. Ancak biz Ortaçağ tarih araştırmalarında artık yerleştiği şekliyle “Trabzon İmparatorluğu = The Empire of Trebizond (İngilizce) = L’Empire de Trébizonde (Fransızca) = Kaiserthums von Trapezunt (Almanca)” denmesi fikrindeyiz. Yine de 1204 yılında kurulan bu devletin sadece adının imparatorluk olduğu unutulmamalıdır. Hâkimiyeti altına aldığı topraklar Karadeniz ile Kaçkar dağları arasında kalan, yaklaşık 400 km uzunluğunda dar bir kıyı şeridiyle sınırlıydı. 13. yüzyıl başlarında, kısa bir süreliğine batıda Sinop’a, günümüz Türkiye-Gürcistan sınırına kadar genişlemişti. Bunun dışında imparatorluk Kırım Yarımadası’nın güney kısmını kontrol altında tutuyordu. Çevresinden nispeten kopuk bu konumuyla, hemen yanı başındaki bölgelerin ötesinde, siyaset ve kültür alanında nadiren etkili olmuştur. Fakat bütün bunlara rağmen, Komnenos Hanedanı’nın tek kroniğini ya-

10 C. d. F. Du Cange, *Historia Byzantina duplici commentario illustrata* (Paris, 1680), 192.

11 E. Gibbon, *History of the Decline and Fall of the Roman Empire* (London, 1997), 6:2694.

12 Fallmerayer, dönemin romantik tarih akımının etkisiyle, Trabzon’un 1461 yılında Osmanlılar tarafından fethinden sonra eski ihtişamını kaybetmesinden dolayı üzüntüsünü açıkça belli eder.

zan Mikhael Panaretos, Trabzon yöneticilerini *basileus* (imparator) olarak nitelemektedir.¹³

Trabzon İmparatorluğu'nun kültürü, büyük ölçüde iki unsur tarafından belirleniyordu. Bunlardan ilki, Komnenos Hanedanı'nın Konstantinopolis ile ilişkisiydi. Bu münasebet Bizans İmparatorluğu'nun başkentinin şan ve şerefiyle güçlü bir bağ içinde olan kültürel bir yapının oluşmasına yol açmıştır. İkinci husus ise imparatorluğun Kafkasya'daki Hristiyan krallıkları Ermenistan ve Gürcistan'la ve güney ile güneydoğusunda bulunan Müslüman devletlerle, yani Türkmenler ve Moğol İmparatorluğu'yla olan coğrafi ilişkiydi. Böylece Trabzon İmparatorluğu'nun siyasi karakteri, geleneklerine bağlı olduğu Bizans'a ve kendini kuşatan siyasi yapılara son derece benzemektedir. 1280'li yıllara kadar Komnenos Hanedanı tıpkı Konstantinopolis'teki imparatorlar gibi "Romalıların Tanrı Mesih'e inanan imparator ve hükümdarı" (ἐν Χριστῷ τῷ Θεῷ πιστὸς βασιλεὺς καὶ αὐτοκράτωρ Ῥωμαίων) unvanını kullandılar.¹⁴ Fakat 1282 yılından itibaren önce Bizans imparatoru VIII. Mikhael Palaiologos (hük. 1259-1282) ve sonra II. Andronikos Palaiologos (hük. 1282-1328) ile yapılan görüşmeler sonucunda, Trabzon hükümdarları "Romalıların *basileusu*"¹⁵ unvanını kullanmaktan vazgeçmek zorunda kalmışlardır. Bundan sonra daha görkemli ve aynı zamanda daha mütevazı olan "Mesih'e ve Tanrı'ya sadık hükümdar ve tüm Doğu'nun, İbery'a'nın ve Perateia'nın imparatoru Megas Komnenos" (ἐν Χριστῷ τῷ Θεῷ πιστὸς βασιλεὺς καὶ αὐτοκράτωρ

13 Bu konu üzerine yaptığımız değerlendirme için bkz. M. Keçiş, "İktidarın Meşruiyeti: Trabzon İmparatorluğu'nun Toplumsal Kökenleri Üzerine Bir Değerlendirme", *Tarih İncelemeleri Dergisi* 35.1 (2020): 187-212.

14 E. Janssens, *Trebizonde en Colchide* (Brüksel, 1969), 83-84; G. Finlay, *The History of Greece, Medieval Greece and the Empire of Trebizond A.D. 1204-1461* (Oxford, 1877), 4:340.

15 Resmî dil Latincenin yerini Grekçeye bıraktığı MS 7. yüzyıldan itibaren Bizans hükümdarlarına mahsus bir unvan olarak kullanılan *basileus* terimi yalın bir şekilde "imparator" diye tercüme edilebilir. Fakat siyasi söylemde evrensellik kavramından ayrı düşünülmesi zor olan bu sözcüğün tam karşılığı, aslında "evrensel imparator"dur. N. Necipoğlu, "Evrensellikten Geri Çekiliş: Bizans İmparatorluk İdeolojisinin Evrimi ve Osmanlı Fütuhâtı", *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Problemler, Araştırmalar, Tartışmalar* (İstanbul, 1998), 147.

πάσης Ἀνατολῆς, Ἰβήρων καὶ Περσείας ὁ Μέγας Κομνῆνος) unvanını kullanmışlardır.¹⁶

İmparatorluk kendini Bizans'ın mirasçısı olarak görmesine rağmen, özellikle 14. yüzyılın ortasından itibaren ticaret yolları bakımından, batıdaki Bizans merkezlerinden çok Türk ve İran merkezlerine yönelmiş durumdadır. Trabzon İmparatorluğu'ndaki sosyal ve dinî pratiklerde Müslüman-Hıristiyan karışımı bir bağlam belirleyici olmuştur. Trabzon kültür ve ticaret bakımından Konstantinopolis'ten daha fazla Tebriz'den besleniyordu. Bizans İmparatorluğu'ndan çok, kendisinden daha güçlü Müslüman bölgesel güçlere bağımlı olan Trabzon İmparatorluğu için "Rum Emirliği" ifadesi bile kullanılmıştır.¹⁷ Dahası 14. yüzyılda "klasik" Bizans kültürü artık yoktu. Sadece bu ilk gövdeden çıkmış dallar vardı. Trabzon kültürü, muhakkak ki Bizans köklerinden beslenmekle beraber, Kafkaslar, Anadolu ve İran'dan beslenmekten geri kalmayan kendine has bir dal oluşturunuyordu. Anthony Applemore Mornington Bryer'in "Pontus [Karadeniz] istisnailiği" olarak adlandırdığı kavramı biraz daha ileriye götürerek, bu bölgedeki Bizans'ın uzantısı bu yapıyı bölgenin kendine has dinamikleriyle izah etmek gerekir.¹⁸ Buna örnek olarak 1336-1337 tarihinde Rumca-Arapça kaleme alınmış Almanak gösterilebilir. Bugüne kadar gelebilmiş bu nitelikte başka bir eser yoktur; çünkü dinî, diplomatik veya yasal nitelikte olmayan, Ortaçağ'da üretilen, içinde hem Rumca hem Arapça yazılar bulunan bir başka tomar bilinmemektedir.¹⁹

- 16 N. Oikonomides, "The Chancery of the Grand Komnenoi: Imperial Tradition and Political Reality", *Αρχ.Πόντ.* 35 (1979): 328-329; S. P. Karpov, "Трапезундская Империя в Византийской Исторической Литературе XIII-XV вв." *ВизВрем* 35 (1973): 157-158; ay., "The Fate of George Komnenos, Ruler of Trebizond (1266-1280)", *BZ* 66 (1973): 343-348; M. Kurşanskis, "L'usurpation de Théodora Grande Comnène", *REB* 33 (1975): 187-190.
- 17 M. Angold, "Byzantium in Exile", *The New Cambridge Medieval History*, c. 5, c. 1198-c. 1300, ed. D. Abulafia (Cambridge, 1999), 547.
- 18 Bkz. A. A. M. Bryer, "Greeks and Türkmens: The Pontic Exception", *DOP* 29 (1975): 113-151. Bu makalenin Türkçe tercümesi için bkz. A. A. M. Bryer, "Rumlar ve Türkmenler: Karadeniz İstisnası", çev. M. S. Dinçel ve M. Keçiş, *Karadeniz İncelemeleri Dergisi* 16 (2014): 177-232.
- 19 R. Mercier, *An Almanac for Trebizond for the Year 1336*, Corpus des Astronomes Byzantins 7 (Louvain-la-Neuve, 1994).

Fallmerayer, *Trabzon İmparatorluğu Tarihi* adlı eseri yayımladıktan sonra, General Ostermann'ın yardımıyla 1831-1834, 1840-1842 ve 1847-1848 yıllarında üç kez Doğu Akdeniz'e seyahat etmiştir. Fallmerayer'in bu isteği nereden kaynaklanmaktaydı? Onun için "Doğu", gençlik yıllarından itibaren hayallerini süsleyen bir coğrafyaydı; Doğu'nun havasını solumak istediğini her fırsatta ifade ederek özellikle de Trabzon'a olan özlemini dile getiriyordu.²⁰ Fallmerayer bu seyahatlerinde karşılaştığı yerler, olaylar, mimari eserler ve insanlar hakkında oldukça detaylı bir günlük tutmuştur. Özellikle 1839'dan sonra tecrübelerini *Augsburger Allgemeine Zeitung* gazetesinde fragmanlar halinde yayımladığı gibi, bütün bunları *Fragmente aus dem Orient* ve *Neue Fragmente* başlıkları altında iki ciltlik kitabında toplamıştır.²¹ Trabzon İmparatorluğu'ndan da bahsettiği bu günlüğü, Hüseyin Salihoğlu tarafından dilimize *Doğu'dan Fragmanlar* başlığıyla çevrilmiştir.²² Mesleki kariyerine bir asker olarak başlayan Fallmerayer, daha sonraları klasik filoloji, oryantalistik ve tarih konusunda uzmanlaşmıştır. Doğu'ya yaptığı seyahatlerinde eserlerinde bahsettiği coğrafyaları bizzat görme imkânı elde etti. Gittiği ülkelerin dillerini öğrendi. 1832 yılında ziyaret ettiği Mısır'da Arapçasını kuvvetlendirdi. Yine aynı yıl İstanbul'a gelerek Türkçesini geliştirdi. 1840'ta Regensburg'dan Trabzon'a yaptığı seyahatinde ve daha sonraki iki seyahatin ardından tarih görüşü daha da derinleşmiştir. Fallmerayer bir filolog ve tarihçi olduğu kadar, aynı zamanda üslubuyla iyi bir edebiyatçıdır.

Fallmerayer'in öncü çalışmalarından sonra bölge tarihi hakkında bazı yeni araştırmalar da ortaya çıkmıştır. Başpapaz Abraham Papadopoulos'un 1881 yılında kaleme aldığı "Sürmene Kazasının

20 J. P. Fallmerayer, *Doğu'dan Fragmanlar*, çev. H. Salihoğlu (Ankara, 2002), 39.

21 Orijinali Stuttgart-Tübingen'de 1845 yılında 2 cilt olarak yayımlanmıştır. 2. baskısı Dr. Georg Martin Thomas'ın ilave girişi ile beraber Stuttgart'ta 1877'de basılmıştır. J. P. Fallmerayer, *Fragmente aus dem Orient*, 2 cilt (Stuttgart-Tübingen, 1845); J. P. Fallmerayer, *Fragmente aus dem Orient*, ed. G. M. Thomas, 2. basım (Stuttgart, 1877).

22 Bkz. dipnot 21. Çeviri, eserin Dr. Georg Martin Thomas'ın gözden geçirerek 1877 yılında yayımladığı 2. baskısından yapılmıştır.

(Bölgesinin) İstatistiği” gibi eserlerde, dönemin hâkim milliyetçi fikirlerinin tesirleri görülmektedir.²³ Yine de bu yerel tarihçilerin eserleri günümüze ulaşmamış bazı kaynakları kullanmaları açısından önemlidir. Öte yandan Trabzon İmparatorluğu konusunda çalışanların sık sık kullandıkları *Arkheion Pontou* (Pontos Arşivi) dergisinin Yunanistan’da 1928 yılında kuruluşu, Trabzon’daki Rum nüfusunun hatıralarını canlı tutabilmek için yapılan bir girişimdir. Dergiyi kuran Khrysanthos Philippides 1881 yılında Gümölcine’de doğmuş, İstanbul Heybeliada Ruhban Okulu’nu bitirdikten sonra felsefe eğitimini Leipzig ve Lozan’da tamamlamıştır. 1913 yılında, otuz iki yaşında iken Trabzon Ayasofya Kilisesi’ne metropolit olarak atanmıştır.²⁴ *Arkheion Pontou* dergisi Trabzon’un kuruluşundan başlayarak 20. yüzyıl öncesine kadar Pontos Hellenizmini sistematik olarak ortaya koyan bir yayın organı olmuştur. 1949 yılında Atina’da ölen Khrysanthos, Trabzon şehrinin tarihini belgeleme çabaları neticesinde 1933 yılında Trabzon Kilisesi hakkında 900 sayfalık anıtsal bir makale yazmıştır. Bu oldukça kapsamlı eser, ilk kez 1933 yılında, daha sonra ise 1973 yılında Atina’da tekrar basılmıştır.²⁵

Trabzon İmparatorluğu tarihini inceleyen en eski tarihçilerden biri olan George Finlay (1799-1875), sonunda imparatorluğu güçten düşüren ve dayanma gücünü elinden alan iç çekişmeler sebebiyle oldukça ümitsiz bir şekilde 1851 yılında yayımladığı *History of Greece* kitabını kınayıcı bir özetle şöyle bitirir: “Bu Yunan devletinin tarihini sonlandırırken, varlığının insan ırkına herhangi bir yararı olup olmadığını sormadan edemiyoruz. Bütün bu tarih, geçmişle geleceği birbirine bağlayan olaylar seli içinde sadece bir girdap gibi görünmektedir. Bu akıntının fırtınalı çalkantısı, hayatın sularının tek bir damlasına bile

23 I. Parcharides, “Στατιστική τῆς ἐπαρχίας Ὁφews τοῦ νομοῦ Τραπεζούντος”, *Πατριασός* 3 (1879): 228.

24 H. T. Akdoğan, “Türk Literatüründe Değerlendirilmemiş Bir Kaynak: Trabzon Metropolit Hrisantos’un *Trabzon Kilisesi* Adlı Kitabı”, *I. Uluslararası Geçmişten Günümüze Trabzon’da Dini Hayat Sempozyumu. Bildiriler Kitabı*, ed. Ş. Saylan ve B. Saylan (İstanbul, 2016), 2:1317-1322.

25 Khrysanthos (Philippides, Metropolitou Trapezountos), “Ἡ Ἐκκλησία Τραπεζούντος”, *Ἀρχ.Πόντ.* 4-5 (1933): 1-904.

berraklık katmamıştır.”²⁶ Finlay’ın eseri ile William Miller’ın 1926 yılında yayımlanan Trabzon İmparatorluğu tarihi²⁷ bu saha üzerinde yazılan önemli çalışmalardır. Miller’ın Trabzon İmparatorluğu tarihinin bir özeti mahiyetindeki eserinde, söz konusu devleti tıpkı Finlay gibi Grek imparatorluğu olarak görmesi dikkat çekici bir husustur.

Trabzon İmparatorluğu’nun özellikle sosyoekonomik tarihine önemli katkıda bulunan bir bilim insanı ise ünlü Rus arkeolog-tarihçi, Rus Arkeoloji Enstitüsü Müdürü Feodor İvanoviç Uspenski’dir (1845-1928). Vazelon Manastırı *aktalarının* 1927 yılında Uspenski tarafından Vladimir Beneşeviç ile birlikte yayımlanması, Fallmerayer’in Panaretos’un kroniğini bilim dünyasına tanıtmassından sonra en önemli kaynak neşri olmuştur.²⁸

Günümüzde Trabzon İmparatorluğu tarihi konusunda en önemli bilim insanlarından biri, İngiltere’de uzun yıllar Birmingham Üniversitesi’nde akademik hayatını geçiren, 2004 yılında emekli olan ve 22 Ekim 2016 günü kaybettiğimiz Anthony Applemore Mornington Bryer’dir (31.10.1937-22.10.2016). Oxford Üniversitesi Balliol Kolej’de Trabzon İmparatorluğu’nun toplumsal yapısı ve kurumları hakkında 1967 yılında tamamladığı doktora teziyle²⁹ başladığı çalışmalarını kısa süre önce hayatını kaybedene kadar sürdürmüştür.³⁰ Bu konu üzerinde birçok makalesi³¹ bulunmakla beraber burada

26 G. Finlay, *The History of Greece from its Conquest by the Crusaders to its Conquest by the Turks and of the Empire of Trebizond 1204–1461* (Edinburgh-Londra, 1851), 496-497. Yukarıdaki alıntının tercümesi tarafımızdan yapılmıştır.

27 W. Miller, *Trebizond: The Last Greek Empire of the Byzantine Era, 1204-1461* (Londra, 1926); Türkçe tercümesi: W. Miller, *Son Trabzon İmparatorluğu (1204-1461)*, çev. N. Süleymangil (İstanbul, 2007).

28 F. I. Uspenskij ve V. Beneşeviç, *Actes de Vazelon. Matériaux pour servir à l'histoire de la propriété rurale et monastique à Byzance aux XIII-XVe siècles* (Leningrad, 1927). Uspenski’nin Trabzon tarihi konusunda diğer bir eseri için bkz. *Trabzon Tarihi (Kuruluşundan Fethine Kadar)*, çev. E. Uzun (Trabzon, 2003).

29 A. A. M. Bryer, “The Society and Institutions of the Empire of Trebizond” (Yayımlanmamış Doktora Tezi, 2 cilt, Oxford Üniversitesi, 1967).

30 Bryer’in ölümünden sonra meslektaşları ve ailesi tarafından hazırlanan hatıra kitapçık onun özellikle Trabzon İmparatorluğu tarihi çalışmalarına yaptığı eşsiz katkıları özetler niteliktedir. Bkz. *Bryeriana: Anthony Applemore Mornington Bryer Remembered*, <https://pontosworld.com/downloads/Bryeriana.pdf>, erişim: 14.11.2021

31 Bryer’in bütün eserleri, Trabzon İmparatorluğu tarihi üzerine tarafımızdan hazırlanan doktora tezinde kullanılmıştır. Bryer’in makalelerinin Variorum Yayınevi tarafından neşri için bkz. A. A. M. Bryer, *The Empire of Trebizond and the Pontos* (Londra, 1980).

David Winfield (1929-2013) ile beraber hazırladığı *The Byzantine Monuments and Topography of the Pontos* (Pontos Topografyası ve Bizans Dönemi Anıtları) adlı kitabının üzerinde özellikle durmak istiyoruz.³² Bu çalışma 1957 yılında Winfield'in saha ve Ayasofya restorasyon çalışmaları ile başlamış, 1985'te yayımlanıncaya kadar geçen yaklaşık yirmi sekiz yıllık büyük bir emeğin ürünüdür. Eser hakkında birkaç hususun altının çizilmesi gerekir:

1. 1957-1985 yılları arasında yazarlar tarafından bizzat yerinde tespit edilen eserlerin bir kısmı özellikle bölgede yeni sahil yolu yapılırken ve kentlerin büyümesi ile yeni konutların inşası sırasında ortadan kalkmıştır. Bugün yok olmuş bazı eserlerden Bryer ve Winfield sayesinde haberdar oluyoruz. Bu açıdan eser aynı zamanda Karadeniz'in sanat ve mimarlık tarihine kaynaklık etmektedir.
2. Eserde sürekli olarak, gelecekte yapılması gereken kazı çalışmalarına atıf vardır. Fakat eserin yayımlanması üzerinden bunca zaman geçmiş olmasına rağmen, henüz çoğu yerde bu kazı çalışmaları başlamamıştır.
3. Fallmerayer'den Uspenski'ye kadar Trabzon İmparatorluğu hakkında çalışma yapan araştırmacılar, bu imparatorluğun siyasi olaylarının geçtiği mekânlardan pek fazla bahsetmezler. Dönemin kaynaklarında adı geçen yerlerin lokalizasyonu konusunda Bryer ve Winfield'in eseri çok önemli bir yere sahiptir. Yaptıkları lokalizasyonlar nihai olmamakla beraber, eser bu uzun soluklu iş için alanın kurucu metnidir diyebiliriz. Eserin planı bu coğrafyanın nasıl çalışılacağı konusunda bir elkitabı olmakla beraber, yayımlanmasının üzerinden uzun bir süre geçmiş olması en ciddi dezavantajıdır. Örneğin Bryer ve Winfield çalışmalarını yayımladıkları dönemde eski İç Kale olan Sinop Cezaevi'nin ziyaretçiye kapalı olması, bu kent üzerine verilen bilgilerin eksik kalmasına sebep olmuştur.³³

32 A. A. M. Bryer ve D. Winfield, *The Byzantine Monuments and Topography of the Pontos*, 2 cilt (Washington, DC, 1985).

33 Sinop'un tarihi coğrafyası ve yazıtları hakkında yapılan son çalışma için bkz. S. Redford, *İktidar İmgeleri: Sinop İçkalesindeki 1215 Tarihli Selçuklu Yazıtları*, çev. B. Cezar (İstanbul, 2014).

Bryer ve Winfield yirmi yedi bölüme ayırdıkları ve Karadeniz Ereğlisi'nden Gürcistan'a kadar uzanan Karadeniz Bölgesi'ni Pontos olarak isimlendirmişlerdir. Eserin adından da anlaşılacağı üzere, Bryer ve Winfield daha çok bölgenin topografyasına ve mimari eserleri üzerine yoğunlaşmışlardır. Her ne kadar ayrımların giriş kısımlarında bölgenin tarihi hakkında bilgi verilse de bölgenin tarihî coğrafyasının eksik kaldığı söylenebilir. Bu yirmi yedi kısımda verilen bilgiler de kullanılarak, bölgenin son bilgiler ışığında daha geniş ve dönemsel tarihlerinin yazılması gerekmektedir. Trabzon tarihi çalışmaları adeta bir başyapıt olarak nitelendirebilecek olan bu eser, Karadeniz Teknik Üniversitesi'nden İsmail Köse tarafından dilimize kazandırılmış ve Türk Tarih Kurumu tarafından yayımlanmıştır.³⁴

Anthony Bryer sadece Trabzon İmparatorluğu tarihini tükenmez bir enerjiyle çalışmış bir bilim insanı değildir. O aynı zamanda bu alanın her türlü tarihî kaynaklarını yıllarca süren büyük emeklerle toplamıştır. Akademik hayatını geçirdiği Birmingham Üniversitesi bünyesinde kurulan Barber Fine Arts Enstitüsü'ndeki sikke koleksiyonuna birçok kıymetli parayı da kazandırmıştır. Burada bulunan sikkeler sadece Trabzon İmparatorluğu açısından değil, aynı zamanda 13.-15. yüzyıllar Anadolu Türk tarihi açısından da son derece mühimdir.

Bryer'den sonra Trabzon İmparatorluğu tarihi konusunda zikredilmesi gereken çok önemli birkaç isim daha bulunmaktadır. Bunların başında özellikle Trabzon İmparatorluğu coğrafyasında İtalyan cumhuriyetlerinin yürüttükleri ticari faaliyetleri gerek İtalyan arşiv belgeleri gerekse Bizans kaynaklarına dayanarak çalışan Sergei Karpov gelmektedir. Karpov'un bu konuda birçok makalesi ve kitapları bulunmaktadır. Bu kitaplarından *Istoriya Trapezundskoy Imperii* (Trabzon İmparatorluğu'nun Tarihi) yakın zamanda dilimize kazandırılmıştır.³⁵

34 A. Bryer ve D. Winfield, *Karadeniz'in Orta Çağ Dönemi Eserleri ve Topoğrafyası*, çev. İ. Köse, 2 cilt (Ankara, 2020). Eserin orijinal adı *The Byzantine Monuments and Topography of the Pontos* olmasına rağmen, mütercim bu başlığı ciddi anlamda değiştirmiştir. Doğrusu *Pontos Topoğrafyası ve Bizans Dönemi Anıtları* olmalıydı.

35 S. P. Karpov, *Istoriya Trapezundskoy Imperii* (St. Petersburg, 2007). Eserin oldukça problemli Türkçe baskısı için bkz. S. P. Karpov, *Trabzon İmparatorluğu Tarihi*, çev. E. Uzun

Moskova Devlet Üniversitesi'nde Sergei Karpov'un öğrencisi olup şu anda Tarih Fakültesi'nde onunla birlikte çalışan Rustam Shukurov'un çalışmaları da alana ciddi katkılar sağlamıştır. Shukurov'un çalışmalarında özellikle Trabzon İmparatorluğu ile Türkler arasındaki münasebetler en önemli temayı oluşturmaktadır. Shukurov'un Rusça kaleme aldığı *Velikiye Komniny i Vostok* adlı kapsayıcı çalışmasından sonra Brill yayınevi tarafından *The Byzantine Turks, 1204-1461* adıyla 2016 yılında yeni bir çalışması yayımlanmıştır.³⁶ Shukurov, Elizabeth A. Zachariadou'nun "Trabzon'da Kuman Adları" başlıklı makalesinden³⁷ yola çıkarak, Speros Vryonis'in görüşlerini eleştirel şekilde ele almış ve Karadeniz Bölgesi'nde 1461 öncesine ait Türk varlığına dair ciddi kanıtlar ileri sürmüştür.³⁸ Ayrıca Shukurov'un makalelerinin bir kısmı Türkçe olarak yayımlanmıştır.³⁹ Burada Bernt Brendemoen'un Trabzon'un Türkçe diyalektiği üzerine iki ciltlik eserinin de Shukurov'un çalışmaları ile birlikte düşünülmesi gerektiğinin altı çizilmelidir.⁴⁰

Revue des études byzantines adlı dergide bir seri halinde üç makale kaleme alan Michel Kurşanskis'in çalışmaları,⁴¹ Trabzon İmparatorluğu tarihi araştırmalarına bazı katkılar sağlamıştır. Eliza-

(İstanbul, 2016). Yazarın önde gelen bazı çalışmaları için bkz. S. P. Karpov, *Trapezundskaya Imperiya i Zapadnoyevropeyskiye Gosudarstva v XIII-XV vv.* (Moskova, 1981); ay., *Ital'yanskiye Morskiye Respubliki i Yuzhnoye Prichernomor'ye v XIII-XV vv: Problemy Torgovli* (Moskova, 1990); ay., *Latinskaya Romaniya* (St. Petersburg, 2000).

36 R. M. Shukurov, *Velikiye Komniny i Vostok (1204-1461)* (St. Petersburg, 2001); ay., *The Byzantine Turks 1204-1461* (Leiden, 2016).

37 E. A. Zachariadou, "Noms coumans à Trébizonde", *REB* 53 (1995): 285-288. Türkçe tercümesi için bkz. E. A. Zachariadou, "Trabzon'da Kuman Adları", çev. M. Keçiç, *Karadeniz İncelemeleri Dergisi* 18 (2015): 45-48.

38 Shukurov, *The Byzantine Turks*, 255-303.

39 R. Şükürov, *Türk Bizans İlişkileri ve Anadolu'nun Türkleşme Süreci*, haz. İ. Pavli ve B. Can Emir (İstanbul, 2016).

40 B. Brendemoen, *Turkish Dialects of Trabzon: Their Phonology and Historical Development*, 2 cilt (Wiesbaden, 2002).

41 Kurşanskis, "L'usurpation de Théodora Grande Comnène", 187-210; ay., "Autor de la dernière princesse de Trébizonde: Théodora fille de Jean IV et épouse d'Uzun Hasan", *Αρχ.Πόντ.* 33 (1975-1976): 80-85; ay., "L'empire de Trébizonde et la Géorgie", *REB* 35 (1977): 237-256 [Bu makalenin Türkçe çevirisi için bkz. M. Kurşanskis, "Trabzon İmparatorluğu ve Gürcistan", çev. M. Keçiç, *Belleten* 271 (Aralık 2010): 905-925]; ay., "L'empire de Trébizonde et les Turcs au 13e siècle", *REB* 46 (1988): 109-124.

beth Zachariadou'nun "Trebizond and the Turks (1352-1402)"⁴² ve "Noms coumans à Trébizonde"⁴³ makaleleri özellikle Trabzon İmparatorluğu ile bölgedeki Türkler ve imparatorluk hizmetinde yer alan Türk unsurlara vurgu yapmaları açısından önemlidir.

Trabzon İmparatorluğu hakkında bir diğer monografi ise Aleksios Savvides'in yazdığı *Οι Μεγάλοι Κομνηνοί της Τραπεζούντας και του Πόντου* adlı temin edilmesi oldukça güç eserdir.⁴⁴ Savvides, eserinde Trabzon İmparatorluğu'nun tarihini genel hatlarıyla (yaklaşık 135 sayfa) ele almıştır. Kitabın sonunda yer alan eklerde imparatorların kronolojik listesi verildikten sonra, Trabzon İmparatorluğu'ndaki önemli kişilerin kısa biyografileri ve oldukça kapsamlı bir bibliyografya ile Trabzon İmparatorluğu'nun mimari eserlerine ait genellikle 19. yüzyıldan kalma eski fotoğraflar bulunmaktadır.

Trabzon İmparatorluğu'nun ve kendisini çevreleyen bölgenin özellikle sosyal ve ekonomik tarihi hakkında bilgilerimizi ileriye taşıyacak ne tür yeni kaynaklar kullanılmalı sorusuna cevap arayan araştırmacılar, Vazelon Manastırı kayıtlarının önemine sıkça vurgu yapmaktadırlar. Bu kayıtların değerlendirilmesiyle Trabzon İmparatorluğu'nun en önemli *bandon*larından biri olan Matzouka'nın (Maçka) sosyal ve ekonomik tarihine ciddi katkı sağlayacağı düşünülmektedir. Vazelon,⁴⁵ Sümela ve Peristera (Kuştul) ile

42 E. A. Zachariadou, "Trebizond and the Turks (1352-1402)", *Άρχ.Πόντ.* 35 (1979): 333-358. Türkçe tercümesi için bkz. E. A. Zachariadou, "Trabzon ve Türkler (1352-1402)", çev. M. Keçiş, *OTAM (Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi)* 22 (Güz 2007): 221-241.

43 Bkz. dipnot 38.

44 A. G. K. Savvides, *Οι Μεγάλοι Κομνηνοί της Τραπεζούντας και του Πόντου* (Atina, 2005).

45 Bu tip manastırlara *stavropiyiaki* adı verilirdi. Bu terim, temeline Konstantinopolis Rum Ortodoks Patrikhanesi tarafından gönderilen mermerden yapılmış bir haç yerleştirilerek inşa edilen manastırlar için kullanılırdı. Manastır kurulduktan sonra Patrikhane'ye bağlanarak, denetimi altına girerdi. İ. Kalsoğlu, *Küçük Asya Kıtasının Tarihi Coğrafyası*, çev. Ö. Özgür (İstanbul, 2013), 128. Bazelona/Vazelon şeklinde geçen manastırın adının daha önceleri "Zaboulon (Ζαβουλών)" şeklinde olduğu belirtilir. Bölgede kurulan manastırların en eskisi olan bu yapı, MS 270 yılında inşa edilerek, İncil'deki Vaftizci Yahya Peygamber'e adanmıştır. Vazelon Manastırı bölgedeki diğer manastırlar gibi, birçok kez saldırılara maruz kalmıştır. MS 490 yılında uğradığı saldırı sonucunda büyük zarar gören manastır, MS 565 yılında Bizans imparatoru İustinianus tarafından tamir edilmiştir. Uspenskij ve Benešević, *Actes de Vazelon*, 7.

birlikte, Bizans Maçka'sının (Ματζούκα/Matzouka) dinî hayatının –ve belli bir ölçüde ekonomik faaliyetlerin– en önemli üç büyük manastırından biriydi. Maçka *bandonunda* bulunan geniş toprakların büyük kısmı bu manastırların mülkiyetindeydi.⁴⁶ Bu özellikleriyle Maçka Vadisi yalnız Büyük Komnenoslar'ın başkentine giden yolların üzerinde bulunmasıyla değil, topraktan ziyade insan gücünün çok daha kıymetli olduğu böylesine bir coğrafyada ve dönemde oldukça yoğun bir nüfusu barındırması sebebiyle Trabzon İmparatorluğu için oldukça önemliydi.⁴⁷ Maçka Vadisi, Trabzon İmparatorluğu'na çok sayıda asker, dindar hayırsever ile çiftçiler sağlamıştır. Trabzon'daki merkezi hükümete her daim sadık kalan yöre halkının kente doğru düzenlenen saldırıları da ilk karşılayanlar olduklarını dönemin kaynaklarında görmekteyiz. Bu vadi zengin olduğu kadar tarım ve hayvancılığı bir araya getiren karma çiftlik ekonomisine imkân sağlıyordu. Çok sayıda su değirmeni ile vadi boyunca uzanan emsalsiz yazlık otlaklar, yaylalar İmparatorluğa önemli maddi katkılar yapmıştır. Ayrıca yöre halkı Bizans geleneklerini zaman zaman değişimler göstermekle birlikte son yüzyıllara kadar canlı bir şekilde yaşatmıştır. Burası Trabzon İmparatorluğu'nun kalbi niteliğindeki topraklardı.

Yukarıda bahsettiğimiz nedenlerle, Vazelon Manastırı kayıtlarını 1927 yılında ilk defa neşreden Feodor Uspenski'den Anthony Bryer'a kadar Trabzon İmparatorluğu'nun sosyoekonomik tarihi üzerine çalışanlar, bu kaynak grubunun önemine dikkat çekmişlerdir. Bu bakımdan Vazelon kayıtlarından günümüze ulaşabilenler, kayda geçtikleri günden beri Ortaçağ Maçkalılarının sosyal ve ekonomik ilişkilerini birçok farklı yönden ele alan kayda değer tek belgeler bütünü olduğu için can alıcı bir öneme sahiptir. Bu kayıtlarda yer alan kişi adları, bölgede yaşayan halkın kimliğine ilişkin bazı ipuçları da vermektedir. Ayrıca Vazelon Manastırı kayıtlarının, 14. yüzyılın başlarında bölgeye yoğun bir şekilde gerçekleşen Türk akınları neticesinde tutsak alınan halk ile ilgili

46 1890 yılında Peristera 11, Sümela 15 ve Vazelon 20 köye sahipti. Bryer ve Winfield, *Byzantine Monuments and Topography of the Pontos*, 252.

47 Bryer, "Greeks and Türkmens", 138.

verdiği bilgiler bağlamında, söz konusu belgeler bölgedeki halkın yaşayışına dair bazı olaylara ışık tutmaktadır. Nasıl ki Mikhael Panaretos'un kroniği olmaksızın Trabzon İmparatorluğu başkentinin siyasi ve sosyal olayları hakkındaki bilgilerimiz çok eksik kalırsa, aynı şekilde Vazelon belgeleri olmaksızın imparatorluğun en önemli insan ve vergi kaynağı olan Maçka Vadisi hakkındaki bilgilerimiz çok yetersiz kalır. Ancak bu kaynak grubunun bölge tarihi açısından önemine yapılan vurguyu daha ileriye taşıyacak çalışmaların istenen seviyede olmadığı da açıktır. Değişik nüshaları bulunan Vazelon kayıtlarının kullanımındaki en önemli sorun, 1927 tarihli Uspenski ve Beneşeviç neşrinin sadece St. Petersburg'daki E kodeksi esas alınmak suretiyle hazırlanmış olmasıdır. Eldeki bütün nüshaların karşılaştırmalı olarak kullanılacağı yeni bir yayına ihtiyaç olduğu birçok tarihçi tarafından belirtilmişse de,⁴⁸ günümüze kadar henüz bu yapılmamıştır.⁴⁹ Bilimsel usullere uygun bir yayın eksikliğine, bu belgelerde birtakım yerel kelimeler kullanılmasından kaynaklı Yunancanın çözülmesinde yaşanan problemleri de ilave etmek gerekir.

Türkiye'de bu kaynak grubuna ulaşmada yaşanan en ciddi problem ise filolojiktir. Bu problem Tuna Artun'un Vazelon kayıtları hakkında Boğaziçi Üniversitesi'nde Prof. Dr. Nevra Necipoğlu'nun danışmanlığında yazdığı yüksek lisans teziyle nispeten çözülmüş-

48 A. A. M. Bryer, "Rural Society in the Empire of Trebizond", *Αρχ.Πόντ.* 28 (1966-1967): 153.

49 Nikolaos Panayiotakis ve Anthony Bryer, St. Petersburg ve Ankara sicillerine dayanarak Vazelon *aktaların* yeni bir baskısını hazırladıklarını belirtmişlerse de bu yayın gerçekleşmemiştir. Bryer, "Greeks and Türkmens", 120, dn. 16. 2009 yılında Gianinis Mavromatis ve Alexander Alexakis, Panayiotakis'in ölümüyle yarım kalan projeyi tamamlayacaklarını duyurmuşlar, 2015 yılında da belgelerin ufak bir kısmını yayımlamışlardır. G. Mavromatis ve A. Alexakis, "Τα Acta της μονής Βαζελώνος στα κατάλοιπα του Ν. Μ. Παναγιωτάκη και οι προοπτικές για μια νέα έκδοσή τους", *Realia Byzantina*, ed. S. Kotzabassi ve G. Mavromatis (Berlin-New York, 2009), 151-166; ay., "Eleven Documents from the *Acta* of the Monastery of St. John the Forerunner of Vazelon in Trebizond", *Myriobiblos: Essays on Byzantine Literature and Culture*, ed. T. Antonopoulou, S. Kotzabassi ve M. Loukaki (Boston-Berlin-Münih, 2015), 1-23. Son zamanlarda Uspenski ve Beneşeviç neşrinin yeni bir edisyonu ve modern Yunanca'ya çevirisi yapılmıştır: *Τα Acta της μονής Βαζελώνος*, çev. E. K. Petropoulos, ed. K. K. Papoulides (Selanik, 2007).

tür.⁵⁰ Uspenski neşri esas alınmak suretiyle hazırlanan bu tez, ülkemizde söz konusu belgeler hakkında yapılan ilk araştırma olması ve kayıtların Grekçeden İngilizceye çevrilerle değerlendirilmesi bakımından büyük önem arz etmektedir. Buna rağmen, tezde İngilizceye çevrilen kayıtların sadece kronolojik ve konu tasnifi yapılmıştır. Artun'un da ifade ettiği üzere, belgelerin diğer nüshaları ile karşılaştırılmamış olması tezin dikkate alınması gereken bir eksikliğidir.

Vazelon kayıtlarının kullanımına ilişkin bir diğer metodolojik sorun, kayıtların *bandonun* kaynakları ve üretim araçları konusunda sadece Maçka vadisini görerek anlamlandırılacak bazı dağınık ipuçları vermeleridir. Fakat Osmanlı defterlerinden üretimin ölçeğini ve arzını detaylı bir şekilde öğrenebilmekteyiz. Dolayısıyla, Vazelon kayıtlarının çözülmesi ancak Osmanlı arşiv kayıtları ve coğrafyanın çok iyi bir şekilde incelenmesi ile mümkün olacak gözükmektedir. Bütün bunlardan anlaşılacağı üzere, oldukça kısa ve anlaşılması için epey mesai harcanması gereken bu kaynaklar henüz tam anlamıyla gizemlerinden kurtulabilmiş değildir.

Trabzon kentinde Hristiyanlığın yayılmasında önemli bir figür olan Aziz Eugenios ve diğer azizlere dair hagiyografik metinlerde her ne kadar efsane ile tarihi olgular birbirine karışmış olsa da bu kaynaklar Trabzon İmparatorluğu'nun bazı noktalarını aydınlatmada kullanılabilir. Bu bağlamda İsveçli Bizantinist Jan Olof Rosenqvist'in yayımladığı Aziz Eugenios dosyası Trabzon tarihi çalışmalarına katkı sağlamıştır.⁵¹

Trabzon İmparatorluğu'nun paraları konusunda da birtakım çalışmalar yapılmaktadır. İngiltere'de Birmingham Üniversitesi'nde bulunan para koleksiyonu içerisinde Trabzon imparatorları ta-

50 T. Artun, "The *Regestes* of the Medieval Acts of the Vazelon Monastery: The Codex E of the Timios Prodromos on Mount Vazelon as a Source for the Social, Economic and Institutional History of Rural Matzouka from the Thirteenth to the Fifteenth Century" (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Boğaziçi Üniversitesi, 2006). *Aktaların Uspenski-Beneşevic neşri ve Artun'un tezi esas alınarak yapılmış Türkçe tercümesi için bkz. A. Durmuş, Vazelon Sözleşmeleri* (Trabzon, 2012).

51 J. O. Rosenqvist, *The Hagiographic Dossier of St Eugenios of Trebizond in Codex Athous Dionysiou 154. A Critical Edition with Introduction, Translation, Commentary and Indexes* (Uppsala, 1996).

rafından darp edilen paralar mevcut olup, bunlar üzerinde Euridice Georganteli'nin çalışmaları bulunmaktadır.⁵²

Buraya kadar tarih çalışmaları üzerinde durduktan sonra, sanat tarihi alanında çok mahdut birkaç çalışmayı da zikretmeden geçemeyeceğiz. David Talbot Rice ve ekibi, Russell Trust Vakfı'nın desteği ile 1954-1967 yılları arasında Trabzon Ayasofyası'nda kazı ve restorasyon çalışmaları yapmış ve bu çalışmaların sonucunda David Talbot Rice editörlüğünde bir kitap yayımlanmıştır. Ayasofya üzerine yaptığı çalışmalarla dünyaca haklı bir üne sahip Tamara Talbot Rice, bu kitapta yer alan makalesinde kilisenin 1243 yılında Köseadağ Savaşı'ndan sonra Trabzon'a sığınan Selçukluların eseri olduğunu ileri sürmüş ve kilisenin süslemelerinde çok belirgin bir Selçuklu tesiri olduğunu göstermiştir.⁵³ Trabzon Ayasofyası üzerine daha yakın zamanda yapılan bir çalışma da İngiliz sanat tarihçisi Antony Eastmond'un *Art and Identity in Thirteenth-Century Byzantium: Hagia Sophia and the Empire of Trebizond* başlıklı kitabıdır.⁵⁴

Ülkemizde ise önyargılar sebebiyle yanlış anlaşılan ve biraz da bunun etkisiyle ihmal edilmiş olan Bizans İmparatorluğu'nun doğusunda ve Anadolu'nun kuzeydoğu sınırında Bizans kültürünü yaşatan Trabzon İmparatorluğu üzerine tarih araştırmalarının ancak yeni yeni zenginleştiği görülmektedir. Bu çalışmalardan ilki İbrahim Tellioğlu tarafından hazırlanan *Komnenosların Karadeniz Hakimiyeti: Trabzon Rum Devleti (1204-1461)* adlı kitaptır.⁵⁵ Bir diğer çalışma ise tarafımızdan Ankara Üniversitesi Sosyal Bilim-

52 E. S. Georganteli, "Trapezuntine Money in the Balkans, Anatolia and Black Sea, 13th-15th Centuries", *Trebizond and the Black Sea*, ed. T. Kyriakides (Selanik, 2010), 93-112.

53 Bkz. T. Talbot Rice, "Analysis of the Decorations in the Seljukid Style", *The Church of Hagia Sophia at Trebizond*, ed. D. Talbot Rice (Edinburg, 1968), 55-82. "These arguments make it seem reasonable to conclude that the decorations in the Seljukid style which adorn the church of Hagia Sophia at Trebizond were the work of Seljukid masons" (s. 80).

54 A. Eastmond, *Art and Identity in Thirteenth-Century Byzantium: Hagia Sophia and the Empire of Trebizond* (Aldershot, 2004).

55 İ. Tellioğlu, *Komnenosların Karadeniz Hakimiyeti: Trabzon Rum Devleti (1204-1461)* (Trabzon, 2009).

ler Enstitüsü'nde doktora tezi olarak hazırladığımız ve daha sonra Türk Tarih Kurumu tarafından yayımlanan *Trabzon Rum İmparatorluğu ve Türkler (1204-1404)* isimli eserdir.⁵⁶

Son zamanlarda Trabzon İmparatorluğu tarihi konusunda gerek Türkiye'de gerek yurtdışında merakın artmakta olduğunu söyleyebiliriz. Bu merakın bir göstergesi olan birkaç etkinlikten bahsetmek gerekirse, ilk olarak 2016 yılı Haziran ayında Koç Üniversitesi Anadolu Medeniyetleri Araştırmaları Merkezi'nde (ANAMED) bir sergi düzenlendi. "Bizans'ın Öteki İmparatorluğu: Trabzon" adlı bu sergide Bizans İmparatorluğu'nun gücünün azaldığı dönemde, başkent Konstantinopolis ile siyaset, ticaret ve sanat alanlarında rekabet eden Trabzon ve döneminin en önemli yapılarından biri olan Trabzon Ayasofyası ele alındı.⁵⁷ Uluslararası arşivlerden derlenen fotoğraf, çizim ve nadir eserlerin pek çoğunun ilk kez gün ışığına çıkarıldığı sergide, sanat tarihi açısından Trabzon ve yapılarının kendine özgü zenginliklerine vurgu yapıldı. Sergi 24 Haziran 2016 ile 30 Eylül 2016 tarihleri arasında ANAMED'de ziyaretçilere açıldı. Ayrıca bu sergi ile bağlantılı olarak Antony Eastmond editörlüğünde *Byzantium's Other Empire: Trebizond/Bizans'ın Öteki İmparatorluğu: Trabzon* başlıklı kitap İngilizce ve Türkçe iki ayrı cilt olarak yayımlandı.⁵⁸ Yine ANAMED'de Trabzon İmparatorluğu tarihi çalışmalarının ustası Anthony A. M. Bryer'in ölümünün ardından, 31 Mart 2017'de "From Trebizond to Limni: Remembering the Trails and Traces of Bryer=Trabzon'dan Limni'ye: Bryer'in İzlerini ve Yollarını Hatırlamak" başlıklı bir anma toplantısı düzenlendi. Toplantıda Bryer'in Trabzon tarihi hakkındaki çalışmaları Chris Harris, Nikos Kontogiannis, Zeynep Türkyılmaz ve Margaret Mullet tarafından değerlendirildi.

5-6 Haziran 2017 tarihinde ise Londra'da Ioanna Rapti, Dionysios Stathakopoulos ve Matthew Tanton tarafından "Refractions of the Byzantine: The Empire of Trebizond (1204-1461)=Bi-

56 M. Keçiş, *Trabzon Rum İmparatorluğu ve Türkler (1204-1404)* (Ankara, 2013).

57 Sergiyle ilgili detaylı bilgi için bkz. <https://anamed.ku.edu.tr/events/bizansin-oteki-imp-aratorlugu-trabzon/>, erişim: 14.11.2021.

58 A. Eastmond, ed., *Bizans'ın Öteki İmparatorluğu: Trabzon=Byzantium's Other Empire: Trebizond* (İstanbul, 2016).

zans'ta Kırılmalar: Trabzon İmparatorluğu (1204-1461)” başlıklı bir kolokyum düzenlenmiştir. Bu toplantıda Konstantinopolis'ten oldukça uzakta, Karadeniz kıyısında konumlanan Trabzon İmparatorluğu'nun ana akım Bizans tarihi çalışmalarında kısmi bir yer tutmasının ve bu siyasi yapının kültürel açıdan Bizans dışı olarak algılanmasının adil bir yaklaşım olup olmadığı tartışılmıştır. Kolokyum Trabzon İmparatorluğu'nun kültürel kimliğini ele almayı ve inceleme zemini sağlamayı da amaçlamıştır. Trabzon İmparatorluğu sadece Bizans kültürel çevresinin parçası olarak görülebilir mi? Bizanslı olmayan bölgesel Kafkas ve Anadolu kültürleriyle daha fazla mı bağlantıları vardı? Ya da Bizans ve ötekilik sınırlarını kapsayan farklı süreci bir araya getiren, her ikisinin karışımı bir yapı olabilir mi? İmparatorluğun var olduğu sahanın tamamını kapsayacak şekilde Trabzon'a yaklaşmak mümkün müdür? Kolokyum bütün bu sorular çerçevesinde Bizans İmparatorluğu'nun parçalanmasının yeni politik organizasyonların ortaya çıkmasına nasıl yardım ettiğini önemli bir vaka çalışması olarak Trabzon üzerinden göstermeyi amaçlamıştır.⁵⁹ 20-23 Ağustos 2019 tarihlerinde Bahçeşehir Üniversitesi'nde geç dönem Bizans şehirleri üzerine düzenlenen çalıştayda Trabzon İmparatorluğu üzerine altı bildiri sunulmuştur.⁶⁰ Bütün bunlara ilaveten İngiltere'de Birmingham Üniversitesi'nde Annika Asp-Talwar tarafından Trabzon İmparatorluğu'nun 13.-15. yüzyıllarda Konstantinopolis ile ilişkileri üzerine doktora tezi yapılmıştır.⁶¹

Son yıllarda Bizans tarihi araştırmalarında en çok tartışılan konulardan biri “süreklilik” ve “değişim” –ya da “kopukluk”– kavramlarından hangisinin bu tarihi süreci ele alırken kullanılması gerektiğidir. Bu açıdan bir zamanlar Roma, sonra Bizans İmparatorluğu'nun bir parçası olan Trabzon ve çevresinin tarihi 13. yüzyıldan sonra farklı bir tarihi serüven olarak nitelendirilebilir mi? Trabzon İmparatorluğu tarihini incelerken Bizans tarihinden ba-

59 Toplantının programı hakkında bkz. <https://ics.sas.ac.uk/events/event/8122>, erişim: 14.11.2021.

60 Çalıştayın programı için bkz. <https://bau.edu.tr/news/14694-international-workshop-on-late-byzantine-cities>, erişim: 14.11.2021.

61 A. Asp-Talwar, “The Empire of Trebizond and Constantinople, 13th-15th Centuries” (Yayımlanmamış Doktora Tezi, Birmingham Üniversitesi, 2016).

ğimsız olarak mı ele almalıyız, yoksa bu imparatorluğu gerek Ortodoks inancına mensup, Yunanca konuşan halkıyla,⁶² gerekse de Roma hukukunu ve imparatorluk geleneklerini benimsemiş özellikleriyle Bizans tarihinin bir parçası olarak mı görmeliyiz? Trabzon İmparatorluğu'nu Bryer'in belirttiği gibi "Pontus istisnailiği" şeklinde ele almak metodolojik olarak daha uygun gözükmektedir. Her ne kadar Trabzon imparatorları kendilerini Roma İmparatorluğu'nun varisi olarak görmüşlerse de Trabzon ve Karadeniz sahillerinde yaklaşık iki buçuk asır hüküm süren bu imparatorluk kendisine has birtakım özellikler göstermiştir. Bu açıdan Trabzon tarihi çalışmaları müstakil olarak ele alınması gereken ve bölgenin geniş tabakalarını kapsayacak şekilde bir metodolojinin uygulanması gereken bir saha olarak görülmelidir. Trabzon'daki bu yapı, kuruluşunda Bizans'ın devamı olma yolunda iddialar ve bu iddia-yaya yönelik politikalar üretmişse de bundan kısa sürede vazgeçmek zorunda kalmış ve bölgesel bir siyasi yapı hüviyetine bürünerek bu bölgesel şartlar altında varlığını devam ettirmeye çalışmıştır.

Trabzon İmparatorluğu tarihi konusunda yapılan tüm bu çalışmalardan sonra, özellikle Vazelon kayıtlarının Petersburg ve Türk Tarih Kurumu nüshalarının karşılaştırmalı olarak yeni bir yayınının yapılması gerekmektedir. Trabzon İmparatorluğu konusunda yapılacak çalışmaların üç alanda yoğunlaşması gerekmektedir:

1. Mimari tarihi: Trabzon İmparatorluğu'ndan günümüze kalan mimari eserler üzerine yürütülecek yeni araştırmalara ihtiyaç vardır.
2. Ticaret tarihi: Bu konuda *khrysoboullon*lar, paralar ve İtalyan arşiv kayıtları üzerinde uzmanlaşmak gerekmektedir.
3. Trabzon İmparatorluğu'nun tarihi: Vazelon Manastırı kayıtlarının yukarıda değindiğimiz gibi karşılaştırmalı yeni bir yayınının yanı sıra, Panaretos'un kroniğinin Türkçe olarak yeni bir neşri yapılmalıdır.⁶³

62 Dilin mutlaka ırkla bağlantılı olduğu yolundaki eski düşünce önemini yitirmiştir.

63 Annika Asp-Talwar tarafından Panaretos'un hayatı ve eseri hakkında detaylı bilgi verildikten sonra yapılan başarılı İngilizce çeviri Türkçe olarak da yayımlanmış olmasına rağmen (bkz. dipnot 8), bu tercümenin İngilizceden yapılması ve dönemin diğer kaynaklarıyla karşılaştırılarak notlandırılmamış olması sebebiyle yeni bir neşre ihtiyaç vardır.

Sonuç

Sonuç olarak, günümüzde Trabzon'un Ortaçağ dönemi üzerine yapılan her yeni çalışma bilinmeyen ya da az bilinen gerçekleri ortaya çıkarmakta ve imparatorluk tarihi hakkındaki algımızı değiştirmektedir. Ayrıca Bizans İmparatorluğu'nun başkent Konstantinopolis merkezli bir devlet olması sebebiyle, Bizans kaynakları taşradaki olaylar hakkında çok fazla bilgiler sağlamaz. Bu açıdan, Trabzon İmparatorluğu'nun tarihinin aydınlatılması Bizans taşrası hakkında da malumatımızı artıracaktır. Trabzon tarihinin öğrenilmesi için büyük bir çaba ve birçok tarihinin gayreti gerekir. Trabzon hakkındaki kaynaklar değişik dillerde büyük bir denize serpiştirilmiştir. Trabzon İmparatorluğu'nun önemli araştırmacısı Odysseas Lampides, 1960'lı yıllarda "Trabzon İmparatorluğu tarihi henüz yazılmamıştır" şeklinde bir tespitte bulunmuştu.⁶⁴ Aradan geçen zamanda yukarıda ancak bir kısmını zikredebildiğimiz birçok çalışma yapılmış olmasına rağmen, Trabzon halen tarihçilerin ve sanat tarihçilerinin dikkatini çekmeye devam etmektedir.

64 Lampides, "Μιχαὴλ τοῦ Παναρέτου Περί τῶν Μεγάλων Κομνηνῶν", 12-13.

DİZİN

- Abdülaziz (Sultan) 167
Abdülhamid, II (Sultan) 167
Abydos 361
Akhaia 441
Adana 118, 294
Adrianos (Episkopos) 339
Aetios Sarnıcı 200
Afrika 143, 155, 411
 Doğu Afrika 96
 Kuzey Afrika 7, 152
Afyonkarahisar 243
Afyonkarahisar Müzesi 244, 403, 415
Afzelius, Pehr Wilhelm 531
 “Trabzon İmparatorluğu Hakkında”
 531
Agius Titos Kilisesi *bkz.* Aziz Titos Kilisesi
Agrafa 512
Agrilion 23
Ağa Limanı 122
Ahırkapı 166
 Ahırkapı Feneri 160
Ahmediye Camisi 201
Ahunbay, Zeynep 160
Aigeai 292
Aigina Adası 399
Ajos Konstantinos Kilisesi 218
Akarca Mahallesi 323
Akdeniz xx, 6, 7, 52, 58, 59, 93-95, 128,
 146-150, 154, 157, 289, 298
 Batı Akdeniz 149, 150, 152, 156
 Doğu Akdeniz 151, 511, 536
 Orta Akdeniz 152
Akdeniz'in Mor Binyılı 437
Akhan (Koropassos) 234
Akören 291, 294, 295, 297, 298
Aksaray (Koloneia) 234, 235
Aktaş Köyü 222, 239
Akyline 340
Akylinos 340
Alacadağ xix, 81-83, 85, 89, 91-93, 95, 97,
 99-101
Alacahisar 89
Alacahisar Manastır Kilisesi 88
Aladağ 294, 295
Alahan 134, 307, 308, 310, 312-315
Alahan Batı kilisesi 261, 307, 310, 313-315
Alakilise 82, 85, 100
Alasona 513
Albay, Aymesey 70
Aleksandreia 292
Aleksandros (İmparator) 394
Aleksandros (Piskopos) 108
Alexakis, Alexander 544
Alfonso (Kral) 11
Ali Paşa 459
Alikı 138
Aliyazıcıoğlu, Zeynep İnönü 530
Alkan, Mehmet 84
Allianoi 411, 462
Almaç, Umut 304
Almanya 13, 310, 410, 479, 507
Altıntaş, Elvan Uysal 375
Altınyazı Kalesi 430
Altuğ, Kerim xx
Amaseia 389, 390, 400
Amasra 318, 340
Amasra Arkeoloji Müzesi 336, 337, 341,
 342, 344
Amastris 318-322, 338-343
Amerika Birleşik Devletleri 9, 16, 18, 99
Amerika Birleşik Devletleri Arkeoloji
 Enstitüsü 19
Amigdalı 513
Amorion Hanedanı 244, 400
Amorium xx, xxi, 192-194, 243-248, 261,
 262, 269, 403-405, 407, 408, 411,
 413-415, 436, 462, 476
Amorium Bizans Hamamı 192 194,
 404, 410

- Aşağı Şehir 245, 246
 Aşağı Şehir Kilisesi (Bazilika A) 404
 Bazilika B xx, 243, 246-249, 251, 253, 255-262
 Büyük Mekân xxi, 403-406, 408-410, 412-414
 Yukarı Şehir 243, 245-251, 253, 255, 257, 259, 261, 262
 Amphilokhios (Piskopos) 383
 Anadolu xx, xxi, 6, 52, 55, 56, 96, 104, 106-108, 110, 117, 118, 147, 182, 184, 187, 190, 194, 218, 235, 244, 258-261, 331, 407, 411-415, 441, 462, 471, 476, 478, 480, 481, 484, 486, 508, 518, 525, 532, 535, 546
 Anadolu Platosu 148, 149, 157
 Batı Anadolu 183, 261, 395, 458, 477
 Doğu Anadolu 113, 392
 Güney Anadolu 151
 Güneybatı Anadolu 113
 İç Anadolu 236, 241
 Orta Anadolu 192
 Anadolu Kavağı 361
 Anagnostis, Ioannes 509, 510
Digisis 510
 Anaia (Kadikalesi) 470, 471, 474-476, 478, 480-485
 Anastasios 298, 340
 Anastasios, II (İmparator) 166
 Anatepe 219
 Anatolius (Olympos Piskoposu) 53
 Anazarbos 291-293, 296-298
 Andabalis *bkz.* Andaval
 Andaval 218, 219, 236
 Andaval Kilisesi 221, 222
 Andaval Konstantinos-Helena Kilisesi 258
 Andreas (Piskopos) 333
 Andriake 94, 187
 Andriake Limanı 93-96
 Andronikos (Selanik Despotu) 509
 Andros Adası 462
 Anemourion Hamamı 187
 Angelos, İsaakios II (İmparator) 397
 Ankara 219, 222, 231, 243, 406, 544
 Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi 83
 Ankara Üniversitesi 546
 Ankyra 332
 Annesi (Yeşilirmak kenarında) 108
 Antakya 290, 291, 293, 385
 Antalya xi, 81
 Antalya Arkeoloji Müzesi 99
 Antandros 189
 Anthemios 162
 Anthios (Piskopos) 334
 Antigonos 22
 Antiokheia 259, 297
Antiquité tardive 9
 Antonaras, Anastasios 485
 Antonios (Piskopos) 334
 Aperlae 135
 Aphrodisias 128, 188, 191
 Apollon Tapınağı 30
 Apragmonios (Piskopos) 333
 Arabistan Yarımadası 96
Archaeology Magazine 19
 Ardıl, Cem 131
 Arıcan, Ercan 455
 Arıkan, Muzaffer 512
 Arif Ali 519
 Arif Çayı (Arykandos) 81
 Aristarches, Stavros 388
 Aristokritos (Olympos Piskoposu) 53
Arkheion Pontou 537
 Armağan, Eda 455
 Armenia 234, 391
 Armenia Platosu 392
 Armeniakon 384, 389, 390, 392, 400
 Arseven, Celâl Esat 167
 Arsinoe 340
 Arslan, Nihan 131
 Arsuz 292
 Artemis 324
 Arthur, Paul 413
 Artuhi 520, 521, 523
 Artun, Tuna 544, 545
 Arykanda 81, 410
 Asal, Rahmi 345
 Asarbelen Tepe 85, 92
 Asarcık Batı 86, 89, 98, 99
 Asarcık Doğu 84, 85
 Asarcık Tepesi 98, 99
 Asia Minor *bkz.* Küçük Asya
 Asklepios 343
 Aspar Sarnıcı 200, 204
 Asp-Talwar, Annika 548, 549
 Asteria 129, 130, 134, 135
 Asterios (Piskopos) 339
 Atasoy, Sümer 317, 334, 344, 437

- Athalarik 144
 Athenogenes 298
 Athos (Aynoroz) Dağı 531
 Atina xi, 399, 441, 532, 537
 Atina Nümismatik Müzesi 393
 Atlas Okyanusu 11
Augsburger Allgemeine Zeitung 536
 Augustus 67
 Aurelius Antoninus 327, 328
 Avrasya 6
 Avrupa 14, 31, 47, 95, 143, 167, 479, 511
 Batı Avrupa xvii, 414
 Kuzey Avrupa 411, 480
 Orta Avrupa 414
 Avrupa Birliği 143
 Aya Vasil Burcu 178
 Ayas 292
 Ayasofya Kilisesi (Orta Camii) 322, 323
 Ayasofya Kilisesi 283, 355, 383, 398, 539
 Ayatekla *ayr. bkz.* Hagia Thekla, Meryem-
 lik 133, 311, 313-315
 Ayatekla Kilisesi 314
 Aydın 460
 Aydınlu 513
 Aydınoğulları Beyliği 458-460
 Aydoğdu, Yasemin 124, 131
 Aynaroz 441, 447
 Aziz Athanasios Lavrası 441
 Aziz Constantinus ve Azize Helena Kilisesi
 xx, 219-221, 228, 232-234, 236-241
 Aziz Florus ve Laurus Kilisesi 38, 40-44
 Aziz İsidoros Bazilikası 260
 Aziz Mikhael Kilisesi 238, 278
 Aziz Nikolaos Kilisesi 476, 481
 Aziz Nikolaos Orfanos Kilisesi 274, 280,
 281, 283
 Aziz Pateres Kilisesi 24
 Aziz Paulos Kilisesi 259
 Aziz Samson Tarikatı 432
 Aziz Sokrates Kilisesi 312, 314
 Aziz Titos Kilisesi 439, 440, 447
 Aziz Tryphon Manastırı 394
 Azize Katerina Kilisesi 277, 278

 Babiali Caddesi 201
 Bačkovo 446
 Badisches Landesmuseum 442
 Baf Khrysopolitissa Bazilikası 260
 Bahçe Köyü 292
 Bahçeşehir Üniversitesi 548
 Baka Kalesi 298
 Bakirtzis, Kharalambos 488
 Bakkhos (Aziz) 98
 Baklalu 513
 Baktyanus 30
 Balbinos 291
 Balear Adaları xx, 146-150, 152, 154-156
 Baletto, J. 388
 Balkan, Derya 375
 Balkanlar 147, 281, 478-480
 Doğu Balkanlar 273
 Ballicaoluk 264, 453, 464
 Baltık Denizi 310
 Barber Fine Arts Enstitüsü 540
 Bardas (Caesar) 379
 Bari 97
 Bartın 318
 Basileios (Büyük) 108
 Basileios, I (İmparator) 360, 364, 381-383
 Basileios, II (İmparator) 425
 Bassianos (Piskopos) 332
 Başak, Kıvanç 137, 304
 Başaran, Sait 347
 Başpınar 264-270, 453-468
 Baştav, Şerif 507, 508
 Ordo Portae 508
 Başyayla 301
 Bayezid, I (Sultan) 509, 513
 Baykan, Ceren 455, 463
 Baykan, Daniş 455
 Baysal, Hasan Hüseyin 375
 Bayülgen, Batu 306
 Bean, George 303-305
 Bedriç 513
 Bees, Nikos 514
 Belgrad 479
 Belke, Klaus 331
 Belören Köyü (Muskar) 85, 91, 92
 Benaki Müzesi 441
 Bendall, Simon 418
 Beneşeviç, Vladimir 538, 544
 Bera/Pherrai (Ferecik) 431, 432, 447
 Berger, Albrecht 312
 Bessarion (Kardinal) 531
 Bet Shean *bkz.* Scythopolis
 Beyazıt 356
 Binbirdirek Sarnıcı 204, 208, 212
 Binbirkilise 218, 236

- Bintliff, John 116
 Biondo, Flavio 12
 Birgi 460
 Birmingham Üniversitesi 538, 540, 545, 548
 Bithynia 22, 27, 184, 319, 321, 328
 Doğu Bithynia xx, 317
 Bizans İmparatorluğu xvii, xix, xxi, 3-6, 14, 15, 17, 51, 53-55, 57, 61, 63, 68, 70, 77, 81, 82, 99, 101, 104-108, 112, 114, 116, 117, 144-146, 148-153, 155, 156, 161, 165, 180, 184, 189, 197, 198, 234, 243, 244, 272, 282, 293, 296, 317, 321, 339, 345, 348, 365, 378, 385, 387, 389, 392, 397, 415, 430, 450, 471, 508-512, 527, 529, 534, 535, 546, 547, 550
 Blakhernai 164, 165
 Bodrum Sualtı Arkeoloji Müzesi 421
 Boğaziçi Üniversitesi 544
 Boğazkesen xxii
 Boğazköy 412
 Boğsak Adası xx, 121-126, 128-130, 132, 134-136, 138, 140, 141
 Boğsak Koyu 124, 128, 134
 Bokumar 513
 Bornova 264, 453
 Böcek Ayazma 24
 Böckh, August 419
 Braniewo xx, 301, 310
 Braunsberg 310
 Brendemoen, Bernt 541
 Britanya 411
 British Museum 474
 Brown, Peter 3, 8-10, 15, 17
 The World of Late Antiquity 8, 9
 Brubaker, Leslie 286
 Bruni, Leonardo 11-13
 Floransa Halkının Tarihi 11
 Bruno, Brunella 145
 Bryer, Anthony Applemore Mornington 535, 538-540, 543, 544, 547, 549
 The Byzantine Monuments and Topography of the Pontos 539
 Buca 264, 453
 Buchwald, Hans 261, 271
 "Bizans Mimarisinde Üslup Kavramı" 271
 Budapeşte 508
 Bukellarion 321
 Bulgarella, Filippo 144
 Bulgaristan 7, 272, 278, 393, 407, 413
 Buondelmonti, Cristoforo 162, 163
 Bursa Büyükşehir Belediyesi 20
 Büyük Saray 368
 Büyükkarapınar 301-304, 307, 312
 Byzantine Dark Ages 148
 Byzantinische Zeitschrift 13
 Byzantion (Dergi) 377, 530
 Byzantion 6, 94, 161, 197, 290
 Caesar, Gaius 67
 Caesar, Iulius 420
 Cagliari 152
 Çağaloğlu Sarnıcı 201
 Cahen, Claude 519
 California Üniversitesi 8
 Cambazlı 313
 Cameron, Averil 3, 16, 17
 Byzantine Matters 3
 Candar, İrfan 375
 Caracalla (İmparator) 420
 Carrer, Francesco 124
 Catalogue of Byzantine Seals at Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum of Art 363, 364, 392, 393
 Cehennemagzı Mağaraları 323
 Ceneviz Cumhuriyeti 503 Ceneviz Devleti 322
 Cenevre Sanat ve Tarih Müzesi 440, 450
 Charanis, Peter 106
 Cheynet, Jean-Claude 348, 363
 Chisholm, Michael 116
 Klaudiopolis 320, 323, 333
 Clavijo, Ruy González de 322
 Commodus (İmparator) 30
 Companion to Byzantium 148
 Constantinus Bazilikası 219
 Constantinus, I (İmparator) 6, 42, 94, 171, 218, 234, 290, 291, 419, 420, 425
 Constantius, II (İmparator) 7, 291
 Cosentino, Salvatore 144, 152
 Coşkun, Mevlüt 222
 Cuneo, Paul 219
 Ćurčić, Slobodan 282
 Cutajar, Nathaniel 145
 Çadırhöyük 113
 Çağman 85

- Çakır, Cihat 304
 Çaltı Suyu 234
 Çam, Fatma Bağdatlı 344
 Çanakkale Boğazı 32, 361
 Çankaya, Alime 304
 Çardak (Köy) 238
 Çatladı Kapı 166
 Çeçilyan (Sicilya) Mahallesi 511
 Çelik, Gülbahar Baran 429
 Çelik, Zeynep 167
 Çelikel Camii 322, 323
 Çetinkaya, Halûk xix
 Çevik, Filiz 375
 Çiçekdağı Geçidi 234
 Çukurova 289-294, 298
- Dağ, Murat 346
 Dağkızılca 264, 453, 461
 Dalton, Ormonde Maddock 474
 Damas 513
 Damato, Raffaello 352
 Dana Adası (Pitusu, Pityoussa, Provensale)
 xx, 121-129, 135-141
 Danabaşı Zeytinlik Mevkii 89
 Danimarka Bilimler Cemiyeti 530
 Danişmend, Melik Ahmed 518-524
 Danişmendliler 117, 118, 518
Danişmendname xxi, 115, 519, 520, 522,
 525-527
 Dara 7
 Dardania 32, 34, 45
 Davidson, Gladys R. 478, 480, 483
 Davutpaşa İskelesi 178
 Dazimon 108
De ceremoniis aulae Byzantinae 153
 De Hainaut, Henri 432
 Deçani Manastırı 439
 Decius (İmparator) 25
 Delehay, Hippolyte 310
 Delemen, İnci 490
 Delos 261
 Demandt, Alexander 10
 Demangel, Robert 160
 Demetrios (Aziz) 474
 Demetrios (Hypatos ve Komes tou Hierou)
 350, 361
 Demir, Gözde 305, 308, 309
 Demre (Myra) 81, 98, 476, 481
 Dereağızı Kilisesi 82
- Devekuyusu 89, 100
 Dichin 407
 Dicle Nehri 7
 Didim 260
 Didim Apollo Tapınağı 261
 Digenis Akritis 525
 Dikilitaş, Gülseren 231
 Dikmen 89, 100
 Diocletianus (İmparator) 7, 10, 25, 32, 95,
 290, 320, 420
 Diogenes, Romanos (İmparator) 107
 Dionysios (Korinthoslu) 339
 Dionysios Areopagites 448
 Dionysiou Manastırı 531
 Dirimtekin, Feridun 160
 Doğan, Sema 82
 Doğer, Lale 455, 457
 Doğru, Emel 375
 Doğu Roma bkz. Bizans İmparatorluğu
 Dokeia bkz. Tokat
 Dorylaion 23
 Doukaina, Eirene 448
 Dragos 194
 Du Cange, Charles du Fresne 533
 Dubrovnik 479
 Durak, Koray 317, 346
 Durand, Jannic 440
 Düziçi 292
- Eastmond, Antony 546, 547
*Art and Identity in Thirteenth-Century
 Byzantium: Hagia Sophia and the
 Empire of Trebizond* 546
*Bizans'ın Öteki İmparatorluğu: Trab-
 zon* 547
 Edirne 430
 Edirne Arkeoloji ve Etnografya Müzesi
 430, 432, 433, 435-441, 443, 450
 Efes (Ephesos) xi, 188, 191, 395
 Efes Bizans Vali Sarayı 188
 Efes Sarhoş Hamamı 188
 Efrumiye 520, 521
 Ege Bölgesi 157
 Ege Denizi 148, 149, 151, 157, 373
 Eggers, Hans Jürgen 410
 Eirenarkhos (Piskopos) 339
 Eirene (İmparatoriçe) 5, 358, 378, 379
 Eirenepolis 291, 292
 Elaiussa Sebaste 134

- Eleousa Kilisesi 445
 Elmalı, Medet 131
 Elpidios 332
 Emevi Halifeliği 151
 Eminönü 168
 Emirdağ 243
 Epiphaneia 292
 Epiphanius (Piskopos) 324
 Epir 512
 Epiros 279
 Erciyes Dağı 238
 Erdoğan, Esra Güzel 433, 434
 Ereğli Demir Çelik Fabrikası 327
 Ereğli Kalesi 322
 Eremias 384
 Eren, Ahmet Cevat 531
 Eren, Burak 218
 Eribolon 23
 Ermenek 314
 Erol, Ayla Sevim 266, 455
 Erzincan 292
 Esener, Bihter 271
 Eski Gümüş Manastırı 219
 Esmer, Mine 131
 Etyemez 172
 Eudokia 336
 Eudokimos (Arkhepiskopos) 339
 Eugenios (Aziz) 545
 Eugenios (Piskopos) 333
 Eupsykhios (Piskopos) 339
 Eusebios 4, 13, 324
 Eustathios 491
 Euthymios (Sardeisli) 145, 395
 Evagrios Skholastikos 315
 Evliya Çelebi 527
 Evrenos Bey 512, 513
 Eyice, Semavi 175, 236
 Fallmerayer, Jakob Philipp 530, 531, 533, 536, 538, 539
 *Fragmente aus dem Orient ve Neue
 Fragmente (Doğu'dan Fragmanlar) 536
 Geschichte des Kaiserthums von
 Trapezunt 530, 536*
 Fekke 298
 Fekke Kalesi 298, 299
 Fener (Phanar) 513
 Ferjančić, Božidar 514
 Fırat Nehri (Euphrates) 234, 389
 Filistin 108, 151
 Filyos 318
 Filyos Nehri 337
 Finike 65
 Finike Limanı 100
 Finlay, George 14, 537, 538
 History of Greece 537
 Firminianos (Zenonopolis Piskoposu) 311
 Flavias 292
 Florianus (İmparator) 290
 Florus 33, 44
 Fowden, Garth 10
 Before and after Muḥammad 10
 Fransa 7, 9
 French, David 222
 Fribourg Üniversitesi 490
 Frigya 395
 Galakrenae Manastırı 394
 Galatia 234
 Gangra 320, 338
 Garella (Altınyazı) 431, 432, 440, 441
 Garella Kalesi 432
 Gaudemelete Adası (Gozo) 144
 Gaza 190
 Gedikli, Naide 70
 Gemiler Adası 135
 Georganteli, Euridice 546
 Georgios (Aziz) 134
 Georgios (Piskopos) 339
 Gerasimos (Patrik) 433
 Gereme 238
 Geta (İmparator) 43
 Giardina, Andrea 15, 16
 Gibbon, Edward 7, 9, 12, 14, 533
 *Roma İmparatorluğu'nun Gerileyiş ve
 Çöküş Tarihi 12*
 Giovannini, Luciano 219
 Girit 147-149, 155, 156, 439, 511
 Glyphada 260
 Gordio 155
 Gordon Manastırı (Bordon Manastırı) 384
 Gortyna 439, 447
 Gough, Michael 219, 313-315
 Gökalp, Zeliha Demirel 245, 403
 Gökçeşey (Tefen) 337
 Gökale 129
 Gökören 291, 294-296, 298
 Göksu Havzası (Kalykadnos) 134, 302
 Göl Kapı 22

- Gölpınar Dağı 306
 Grabar, André 474
 Gračanica 31
 Gračanica Manastırı 34, 35
 Grammatikos, Ioannes VII (Patrik) 386
 Gregorios (Aziz) 392, 400
 Gregorios (Piskopos) 339, 383, 390
 Gregorios (Spatharios) 324, 329-331
 Gritille 112, 462
 Grossmann, Peter 82
 Guiland, Rodolphe 359
 Guyer, Samuel 131
 Gülek Boğazı (Pylai Kilikias) 234, 283
 Gümülcine 537
 Gün, S. 455
 Gürcistan 7, 533, 540
 Gürses 260
 Güven, Nalan 375
 Güvercin Adası 122
- Haarer, Fiona K. 15
 Hacettepe Üniversitesi 226, 230
 Hacıfettahoğlu, İsmail 531
 Hadim 314
 Hadjityrphonos, Evangelia 282
 Hadrianopolis 193, 194
 Hadrianus (İmparator) 94, 197, 326
 Hadrianus Mezarı 29
 Hagia Thekla *ayr. bkz.* Ayatekla, Meryemlik 128, 132, 133, 134
 Hagioi Apostoloi (Havariyun) Kilisesi 380
 Hagiopolites, Andreas 383
 Hagiopolites, Ioannes 383
 Hagios Nikolaos 135
 Hagios Pantaleimonos (Aziz Pantaleimon) Manastırı 269
 Hagios Theodoros 134
 Haldon, John 149, 153
 Haliç 161, 163, 165, 166, 173, 212
 Halkin, François 310
 Haluk Perk Müzesi 414, 415
 Hamamtepe 109, 111, 113
 Hamburg 508
 Hamilton, William John 218, 244, 245
 Harala 430, 431
 Harala Kalesi (Altınyazı) 434, 447, 451
 Harput 422
 Harris, Chris 437
 Harris, Edward Cecil 406
 Harrison, R. Martin 82, 98, 244, 315, 403
- Haruniye 292
 Hatuniye Medresesi 236
 Hegel, Georg Wilhelm Friedrich 14
 Helena (Azize) 218, 219, 221
 Helenopolis 184
 Hellenkemper, Hansgerd 294, 298
 Helvadere 236
 Herakleia Pontike (Pontoherakleia) 318-325, 327-333, 343
 Herakleios (İmparator) xi, 144, 149, 165, 173, 254, 293
 Herakles 323, 343
 Heraklion Müzesi 439
 Hergenröther, Joseph 388
 Hermitage Müzesi 378, 393, 397, 433
 Hermos (Gediz) 395
 Herson 441, 446, 451
 Hierapolis (Pamukkale) xx, 260, 261, 396
 Hierapolis Arkeoloji Müzesi 375, 392, 393, 399, 400
 Hierokles 292
Synekdemos 292
 Hieron (Yoros) Kalesi 350, 361
 Hild, Friedrich 221, 294, 298
 Hill, Stephen 313, 315
 Hindistan 11
 Hisarköy 243, 244, 246
 Hişam bin Abdülmelik (Halife) 407
 Hoeschelius, David 13
 Hollanda 480
 Holmoi 128
 Homeros 32
 Honorias 318, 320, 321
 Horden, Peregrine 147
 Hosios Loukas Manastırı 441
 Hultsch, Friedrich Otto 419
 Hun Devleti 6, 234, 289
 Hussey, Joan M. 5
 Hüseyin Kocabaş Koleksiyonu 437
- Iasos 191
 Ischia 154
 İsparta Arkeoloji Müzesi 412
 İşıltan, Fikret 508
 Ivison, Eric A. 404
- İbrya, 534
 İbn Bibi 532
 İbnü'l-Esir 532

- İgnatios (Patrik) 379-388
 İlyas Bey 513
 İnalçık, Halil 116
 İnan, Mümin 227
 İngiliz Arkeoloji Enstitüsü 219, 222
 İngiltere 538, 545, 548
 İnönü Mahallesi 323
 İoannes (Horrearios) 339
 İoannes (Metropolis Episkoposu) 339
 İoannes (Olympos Piskoposu) 53
 İoannes (Sakellarios) 358
 İoannes Prodromos Manastırı 384
 İoannes, I (Piskopos) 324
 İoannes, II (Piskopos) 324
 İoannes, III (İznik İmparatoru) 459
 İoannes, VIII (Papa) 383
 İordanes 13
 İotape Hamamı 187
 İovianus (İmparator) 291
 İpek Yolu 10
 İran 10, 17, 535
 İsa 109, 218, 221, 284, 286, 318, 324, 325, 343, 353, 355, 393, 396, 433, 443, 444, 449, 470, 473, 474
 İsa Bey (Fahreddin) 460
 İsauria 128, 129, 131, 134, 139, 299, 301, 302, 312
 İskenderiye 385
 İskenderun 292
 İspanya 156, 511
 İspanya Mahallesi 511
 İsrail 407
 İstanbul xviii, xx, xxii, 111, 159, 167-169, 185, 194, 199, 201, 205-207, 211-213, 236, 240, 278, 279, 283, 310, 345, 346, 356, 397, 536
 Blakhernai Surları 165
 Constantinus Surları 200, 201, 213
 Deniz Surları 159-161, 163, 165-171, 173, 176-178, 180, 346, 356
 Fener Rum Patrikhanesi 225
 Haliç Surları 166, 168, 169, 173, 178, 179
 Heybeliada Ruhban Okulu 537
 İstanbul Boğazı 166, 361
 Marmara Surları 169, 171, 172, 175, 178, 179
 Pteron Suru 165
 Tarihî Yarımada 160, 168, 172, 174, 175, 180, 198, 199, 213
 Theodosius Kara Surları 162, 163, 165, 167, 168, 170, 180, 198-200
 İstanbul Arkeoloji Müzeleri 186
 İstanbul Arkeoloji Müzeleri Maden ve Hılliyyat Eserleri Koleksiyonu 437, 441, 442, 445, 446
 İstanbul Arkeoloji Müzeleri Sikke Kabinesi 345, 346, 351
 İstanbul Kapı 23
 İstanbul Üniversitesi 347
 İsveç 531
 İşler, Bülent 84
 İtalya 7, 11-14, 147, 149, 153, 413, 478, 479, 483
 İTÜ Mimarlık Fakültesi 304
 İulia Mamaea 43
 İulianus (İmparator) 7, 291, 425
 İustiniana Secunda 34
 İustinianopolis 234, 237
 İustinianus (İmparator) 7, 10, 13, 34, 184, 234, 237, 320, 423
 İustinianus Yasaları (Corpus Iuris Civilis) 144
 İustinius (İmparator) 43
 İyonya 395
 İzmir (Smyrna) xi, xx, 263, 395, 453, 458, 460
 İzmir Körfezi 264
 İznebol (Elmayurdu) 303, 312
 İznik xi, 22-24, 26-28, 184, 341
 İznik Ayasofya (Hagia Sophia) Kilisesi 28
 İznik Gölü (Askania Limne) 19, 20, 22, 23, 26, 29
 İznik İmparatorluğu 321, 322
 İznik Müzesi Müdürlüğü 20
 İzzeddin Keykavus, II (Sultan) 519
 James, Edward 9
 Japonya Ulusal Kültürel Varlıklar Araştırma Enstitüsü 41
 Jolivet-Lévy, Catherine 430
 Jones, Arnold H. M. 4, 8
The Later Roman Empire 4
 Jonnes, Lloyd 329, 332
 Jordanov, Ivan 367
Corpus of Byzantine Seals from Bulgaria 367
Journal of Late Antiquity 9, 10

- Kabaoğlu, Cengiz 229
 Kaçar, Turhan 3
 Kaçkar Dağları 533
 Kadirli 292
 Kafkaslar 535
 Kafkasya 534
 Güney Kafkasya 113
 Kalabriya 149
 Kalamazoo 16
 Kalambaka 513
 Kaldellis, Anthony 16
 “Late Antiquity Dissolves” 16
 Kale Cami 422
 Kalenić Manastırı 284
 Kallistos, Nikephoros 399
 Kalykadnos 297
 Kalykadnos Irmağı 128
 Kamateros, Basileios II (Patrik) 397, 398
 Kapadokya xi, 110, 184, 218-221, 234,
 236-238, 290, 298, 390, 473
 Küçük Kapadokya 235
 Kapalıçarşı (Büyük Çarşı) 310, 356
 Kapnogenes, Konstantinos (Eparchos
 Poleos) 364
 Kara Kilise 219
 Karabel 85, 86, 89, 91, 98, 100
 Karabel Kaya Anıtı 453
 Karaca, Ergün 455, 463
 Karacaören 100
 Karadağ-Binbirkilise 236
 Karadeniz 103, 104, 166, 322, 361, 389,
 532, 533, 539, 548, 549
 Batı Karadeniz Bölgesi 318, 390
 Doğu Karadeniz Bölgesi 390, 529
 Karadeniz Ereğlisi 318, 322, 323, 326, 540
 Karadeniz Ereğli Müzesi 322, 324-329,
 331, 334, 344
 Karadeniz Teknik Üniversitesi 540
 Karakaya, Hasan 429
 Karakilise 297-299
 Karaman 301
 Karamattepe 264, 453, 468
 Karamut, İsmail 345
 Karasu 234
 Karditsa 513
 Karlsruhe 442
 Karolenj Hanedanı 156
 Karolus Magnus 5
 Karpaz Hagios Philon Bazilikası 260
 Karpov, Sergei 540, 541
 Istoriya Trapezundskoy Imperii 540
 Kartaca 152
 Kartal 194
 Karya xi, 395
 Kasaba Ovası 81
 Kastabala 291, 292
 Kastalawn Manastırı 298
 Kastilya 322
 Katiza 513
 Kauleas, Antonios (Patrik) 394
 Kavaradis (Melissohori) 513
 Kavurkaklık Tepesi 125
 Kaya, Atılgan 375
 Kaya, Gülhayat 375
 Kayabaşı 291, 293-297
 Kaye, Noah 137
 Kayıkbaşı 337
 Kayseri 234, 236, 298
 Keçiş, Murat 547
 *Trabzon Rum İmparatorluğu ve
 Türkler (1204-1404)* 547
 Kemalpaşa 264, 265, 453, 460
 Kemerhisar 234
 Kepçe, Sedef Çokay 490
 Kestaneci Köy (Kestaneci Mahallesi) 326
 Khaldia 390
 Khalkedon 23, 394
 Khalkokondyles, Laonikos 507
 Tarih 507
 Kharsianon 235, 390
 Khonai (Honaz) 395, 396
 Khoniates, Mikhael 399
 Khoniates, Niketas 13, 399, 491
 Khora Kilisesi 275, 279, 280
 Khristophoros (Aziz) 134
 Khrysomallos, Basileios 328
 Khrysostomos, İoannes (Aziz) 108
 Kıbrıs xx, 146-152, 154, 155, 259, 260,
 473
 Kılıçarslan, II (Sultan) 112
 Kırçın, Şahan 429
 Kırım 532
 Kırım Yarımadası 533
 Kırklareli xx
 Kırklareli Arkeoloji Müzesi 375, 396, 397,
 399
 Kız Kapısı 328
 Kızılırmak Havzası 234

- Kızıltan, Zeynep 345, 429
 Kibyra 411
 Kiev 451
 Kilikya xx, 129, 131, 134, 137, 139, 183, 187, 234, 294, 307, 312, 314, 327, 332
 Kilikia Trakheia (Dağlık Kilikya) 128, 134, 140, 289, 299
 Ovalık Kilikya 133, 289-291, 293, 294
 Kocabaş, Ufuk 347
 Koç Üniversitesi 70
 Anadolu Medeniyetleri Araştırmaları Merkezi (ANAMED) 375, 547
 Suna & İnan Kırac Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Merkezi (AKMED) 83
 Koimesis Kilisesi 25
 Kolokota 513
 Koloneia 235
 Komana xix, 103-105, 108, 109, 111-118
 Komanat 115, 116
 Kometas (Piskopos) 339
 Kommagene 234
 Komnenos Hanedanı 431, 444, 450
 Büyük Komnenos Hanedanı 529, 533, 534, 543
 Komnenos, Aleksios (Trabzon İmparatoru) 321, 529
 Komnenos, Aleksios, III (Trabzon İmparatoru) 532
 Komnene, Anna 491 (metinde de değişecek ve dizinde Komnenos maddelerinden önce gelecek)
 Komnenos, David (Trabzon İmparatoru) 321, 329, 529
 Komnenos, İsaakios (Sebastokrator) 431, 444, 448
 Komnenos, İoannes, II (İmparator) 321, 431, 445, 448, 459
 Komnenos, Manuel, I (İmparator) 392
 Koniaci 513
 Konon (Aziz) 134, 332
 Konon (Papa) 395
 Konsiller
 Efes Konsili (Üçüncü Ekümenik Konsil) 53, 324
 İznik Konsili (Birinci Ekümenik Konsil) 24, 28-29, 339
 İznik Konsili, İkinci (Yedinci Ekümenik Konsil) 269, 324, 334, 339
 Khalkedon Konsili (Dördüncü Ekümenik Konsil) 324, 333, 339
 Konstantinopolis Konsili (MS 536) 333, 339
 Konstantinopolis Konsili (MS 861) 380, 381, 382
 Konstantinopolis Konsili (MS 867) 381, 382
 Konstantinopolis Konsili, Üçüncü (Altıncı Ekümenik Konsil) 324, 333-334, 339
 Konstantinopolis Konsili, Dördüncü (Sekizinci Ekümenik Konsil) 334, 382, 391
 Konstantinopolis *Trullo* Konsili (MS 692) 339
 Serdica Konsili 33
 Sirakawan Konsili 392
 Konstans, II (İmparator) 185
 Konstantin Lips Manastırı 277
 Konstantin, I (Kral) 298
 Konstantinopolis xx, xxi, 15, 23, 44, 53, 55, 95, 99, 101, 107, 129, 144, 147-155, 157, 159, 161, 162, 165, 174, 175, 184, 185, 190, 197, 213, 275, 277, 279-281, 321, 322, 328, 330, 334, 339, 341, 348, 350, 360, 361, 364, 375, 377, 381, 382, 384-386, 391, 392, 397, 410, 430-433, 448, 451, 509, 529, 534, 535, 547, 548, 550
 Konstantinopolis Rum Ortodoks Patrikhanesi 542
 Konstantinos (Aziz) 383, 390, 400
 Konstantinos (Dük) 153
 Konstantinos (Piskopos) 334
 Konstantinos, V (İmparator) 321
 Konstantinos, VIII (İmparator) 425
 Konstantopoulos, K. M. 363, 364
 Kontogiannis, Nikos 547
 Kontoskalion Limanı 175
 Korinthos 194, 412-414, 462, 467, 478-480, 483
 Korkmaz, Emir 375
 Korsika 147, 156
 Korucutepe 462
 Korykos 313, 314, 327, 332
 Kosmosoteira Manastırı 444, 447
 Kosova Arkeoloji Enstitüsü 31
 Kosova Cumhuriyeti xix, 31, 33

- Kosova Ovası 33
 Kostatilya (Filia) 513
 Köprülü, Mehmed Fuad xvii
 Köroğlu, Gülşün 414
 Köse, İsmail 540
 Köşrelük Adası 122
 Köymen, Mehmet Altay 507
 Krautheimer, Richard 219
 Kravar Ailesi 514, 516
 Krencker, Daniel 181
 Krissino 513
 Krumbacher, Karl 6, 14
 Ksanthos 189
 Kubad-Abad Sarayı 462
 Kubaras 261
 Kubińska, Jadwiga 310
 Kudüs 218, 385, 473
 Kumkapı 169, 175, 178
 Kumkapı Limanı 173
 Kumluca (Corydalla) 99
 Kurat, Akdes Nimet 507
 Kurka 513
 Kurşanskis, Michel 541
 Kurtuba Emevi Halifeliği 15
 Kurtzei, Christian 71
 Kurz, Sebastian 143, 144
 Kuşadası 470, 471, 475, 484, 485
 Kutsal Havariler Kilisesi (Selanik) 275-277, 281
 Kutsal Topraklar 95, 129, 219
 Küçük Asya 65, 134, 147, 151, 320, 343
 Küçük Çekmece 187
 Küçükusu Vadisi 302, 306
 Kültür Varlıkları Genel Müdürlüğü 20
 Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü 83
 Küntüz, Hilal 131, 137
 Kütahya 261
 Kütahya Müzesi 408
 Kyaneai 81
 Kyprianos (Piskopos) 334
 Kypsella (İpsala) 431
 Kyrillos (İskenderiyeli) 13
 Kyrillos (Keşiş) 390, 400
 Kyros Panopolitis 162

 Labraunda 77
 Lafontaine-Dosogne, Jacqueline 218
 Laiou, Angeliki 508
 Lampedusa Adası 143
 Lamprides, Ioannes 512
 Lampsides, Odysseas 532, 550
 Laodikeia 396
 Larissa 513
 Laskaris, Theodoros Komnenos I (İznik İmparatoru) 321, 329, 459
 Laskarisler 266, 269, 270, 321, 454, 458, 459
Late Antiquity: A Guide to the Postclassical World 10
 Latin İmparatorluğu 321
 Laurent, Vitalien 357, 364, 367, 370, 376, 378, 386, 393, 397
 Corpus 367
 Le corpus des sceaux de l'Empire byzantin 357, 393
 Les Sceaux byzantins du Médailleur Vatican 376, 378
 Laurus 33, 44
 Lavra Manastırı 513
 Lawrence, David H. 121
 Adaları Seven Adam 121
Le monde byzantin 5
 Lefke Kapı 23
 Leipso Adası 446
 Leipzig 537
 Lembos Manastırı 269
 Lenger, Dinçer S. 455, 457
 Leo (Dioiketes) 334
 Leo, I (Papa) 338, 383
 Leo, I (İmparator) 53, 425
 Leo, III (İmparator) 166
 Leo, V (İmparator) 185
 Leo, VI (İmparator) 383, 384, 396
 Leontiades, Ioannes 378
 Lepidus, Lucius Vedius 326
Les sceaux byzantins de la collection Henri Seyrig 363, 364
 Letoon Bazilikası 261, 262
Liber Pontificalis 380, 381
 Licinius 290
 Lidya 395
 Liebeschuetz, Wolf 8, 15, 16, 18
 Lightfoot, Christopher Sherwin 244, 403, 404
 Likhačev, N. P. 376, 397
 Likya Birliği 52
 Likya Bölgesi xi, xix, 52, 56, 65, 81, 83, 88, 96, 135, 183, 187

- Limyra (Zēmuri) xix, 65-68, 70, 78, 79, 81, 187, 191
 Batı Şehri 67-69
 Bizans Batı Kapısı 69
 Bizans Doğu Kapısı 70
 Doğu Şehri 67-70, 72, 74-76, 78
 Piskopos Sarayı 74, 76, 78
 Piskoposluk Kilisesi 67, 69, 74-76
 Sürunlu Cadde 73, 75, 76
 Limyros Çayı 68
 Lizbon Mahallesi 511
 Ljipjan 33
 Lombardlar 152
 Londra 547
 Londra Arkeoloji Enstitüsü 219
 Londra Üniversitesi 8
 Longinos (Piskopos) 334
 Longinus, Flavius (Konsül) 311, 314
 Longos, Aurelius 341
 Louis, II 381
 Lounghis, Telemachos 149
 Louvre Müzesi 440
 Lowry, Heath 510
 Lozan 537
 Ludwig Maximilians Üniversitesi 312
 Lyceum Hosianum 310
 Lykandos 235
 Lykaonia 234-236
 Lykos Deresi (Bayrampaşa Deresi) 346
 Ma Tapınağı 108
 Macaristan 479
 Maçka Vadisi 543-545
 Magarsos 298
 Magnaura Sarayı 382
 Maguire, Henry 437
 Mağara (Cehennem mağrası) Kilisesi 322
 Mahmud, I (Sultan) 461
 Mahmud, II (Sultan) 167
 Mainz Roma-Germanik Merkezi Müzesi 414, 415
 Makedonya 39, 278
 Makrina 108
 Maksiminus Daia 290
 Malakasi 512
 Malalas 491
 Malamut, Elisabeth 144, 148
 Les îles de l'Empire byzantine 148
 Mallorca 155
 Malta 143-145, 147-150, 155, 156
 Mamboury, Ernest 160
 Mangana Bölgesi 160
 Mango, Cyril 189, 315
 Mango, Marlia 410, 411
 Manisa 263
 Marciana Kütüphanesi 530
 Marcianus (Piskopos) 190
 Marcus Aurelius (İmparator) 326
 Marko 513
 Marmara Adası (Prokonnesos) 138, 144, 205
 Marmara Denizi 161, 346, 347
 Marrou, Henri-Irénée 7, 8
 Roma'nın Çöküşü mü, Geç Antikçağ mı? 7
 Martianus (İmparator) 332
 Matzouka (Maçka) 542, 543
 Matzouka Manastırı 543
 Mavromatis, Giannis 544
 Mazılık 294
 Mazılık Dağı 133, 292
 Mazlum, Deniz 311
 McCormick, Michael 150, 151
 McGeer, Eric 363, 392
 Megara 159, 161, 180
 Mehmed Bey 460
Mélanges Capart 377
 Meletios (Piskopos) 324
 Mélikoff, Irène 519
 Melitene (Malatya) 107, 118
 Melvani, Nicholas 171
 Mendel, Gustave 326
 Menteşeli 513
 Mercan, Ahmet 317
 Mergen, Meltem E. 455
 Mermer Kule 175
 Meryem 109, 286, 318, 324, 325, 337, 341, 343, 349, 353-355, 371-373, 393, 396, 433, 444
 Meryemlik *ayr. bkz.* Ayatekla, Hagia Thekla 258, 311
 Mesarites, Nikolaos 444
 Mese 201
 Mesembria (Nessebur) 278
 Methodios (Olympos Piskoposu) 52-53
 Methodios (Patrik) 377, 385-387
 Mevlana İbn Ala 519
 Mezopotamya 291
 Kuzey Mezopotamya 289

- Mısır 7, 95, 108, 148-151, 190, 539
 Midilli Adası 380
 Miert, Dirk van 13
 Mietke, Gabriele 294
 Migne, Paul 388
 Mikhael (Metropolis Episkoposu) 340
 Mikhael (Piskopos) 334
 Mikhael, II (İmparator) 166, 185, 244
 Mikhael, III (İmparator) 244, 360, 379, 381, 385, 386, 389, 390, 400
 Mikra (Miekras) Ailesi 514, 516
 Mikropetra 514
 Miller, William 538
 Millingen, Alexander van 160, 161, 172
 Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi 31
 Misenia 154
 Misis 292
 Mitchell, Stephen 4, 404
 A History of the Later Roman Empire, AD 284-641 4
 Mithradates Eupator, VI (Pontos Kralı) 319
 Moesia 32
 Moesia Inferior 32
 Moesia Superior 32
 Moğol İmparatorluğu 534
 Mokios Sarnıcı 200
 Mokissos (Mokesos) 184, 234, 236
 Moldavya Prensliği 283
 Momigliano, Arnaldo 8
 Mommsen, Theodor 419
 Montesquieu 12, 14
 Romalıların Yükselişi ve Düşüşü 12
 Mopsuestia 292
 Mopsukrenai 291
 Mora Yarımadası 147
 Moravcsik, Gyula 508
 Morrisson, Cécile 5, 348, 363, 420
 Moskova Devlet Üniversitesi 540
 Mountanes, Niketas II (Patrik) 376, 380, 382, 396-400
 Ignatios'un Yaşamöyküsü 380
 Muhterem Efendi Sokak Sarnıcı 207
 Mullett, Margaret 547
 Murad, I (Sultan) 509, 513
 Murad, II (Sultan) 509, 511, 512
 Murano 479
 Muskar 82, 100
 Mustafa Ali 519
 Mut 314
 Mutasım (Halife) 244, 406
 Müller-Wiener, Wolfgang 160
 Münih 14, 312, 530
 Münih Archäologische Staatssammlung 441
 Myares, Konstantinos (Eparchos Poleos) 364
 Myra Aziz Nikolaos Kilisesi 95-97
 Myra Metropolitliği 53, 67, 81-83, 87, 90-96, 98, 100, 191
 Myra Piskoposluğu 89
 Myros Vadisi 81
 Mystikos, Nikolaos I (Patrik) 376, 392-396, 400
 Nakilbent Sokağı Sarnıcı 211
 Napoli 150, 153, 154
 Narda 512
 Narlı Kapı 176
 Nastor 521, 524
 Nausch, Horst 220
 Nazianzolu Aziz Gregorios'un Vaazları 285
 Necipoğlu, Nevra 317, 346, 544
 Nef, Annliese 149
 Neokaesareia 108
 Neophytos (Aziz) 23, 25-28
 Nero (İmparator) 94, 420
 Neronias 292
 Nesbitt, John 363, 392, 397
 Nevşehir 238
 Newby, Martine Sarah 485
 Nicolaus, I (Papa) 380, 381, 385, 388
 Nikopolis 407
 Nif Dağı (Kemalpaşa Dağı) xx, xxi, 263-267, 269, 453, 455-457, 459-461, 464, 468
 Niğde xx, 217, 236, 239
 Niğde Müzesi 217, 222, 223, 230, 233
 Nikaia bkz. İznik
 Nikephoros (Patrik) 144
 Kısa Tarih 144
 Nikephoros (Piskopos) 324
 Niketas (Paphlagonialı) 338
 Nikolaos (Aziz, Sionlu) 83, 84, 89, 91-93, 96-100
 Nikolaos (Myra Piskoposu) 96, 97

- Nikolaos (Olympos Piskoposu) 53
 Nikolaos 327
 Nikomedeia 23, 39, 184
 Nikomedes, IV (Kral) 319
 Ninova 293
 Nisapur 462
 Norwich, John Julius 5
 Notaras, Loukas 166
Notitia Dignitatum 34
 Nubia 411
 Nymphaion *b.kz.* Kemalpaşa
- Oblou Manastırı 441
 Ohri 276, 278, 279
 Oikonomides, Nicolas 363, 378, 392
 Oikonomos, Sophokles Konstantinou 388
 Olbia 154
 Olympos xix, 52-59, 61-63, 191
 Güney Kent 61
 Kuzey Kent 60-62
 Kuzey Kent Liman Caddesi 62
 Köprü Caddesi 62
 Olympos Çayı 58, 60, 61
 Olympos Piskoposluk Sarayı 62
 Opsikion 321
 Oransay, Alptekin 410
 Orhan Gazi 323
 Ortaçeşme-Etmeydanı Sarnıcı 201
 Ortaylı, İlber 508
 Osmaniye 292
 Osmanlı Devleti xvii, 104, 115, 116, 159,
 161, 166, 167, 244, 458, 460, 508-513
 Ostermann (General) 536
 Ostrogorskiy, Georgiy 4, 13, 15, 106, 508
 Bizans Devleti Tarihi 508
 Otranto 413, 414
 Ousterhout, Robert 275
 Ovacık 122, 128
Oxford Handbook of Byzantine Studies
 147
 Oxford Üniversitesi 8, 244, 538
- Örnek, Yusuf 218
 Ötügen, Yıldız 221
 Özbaş, Sedat 345
 Özgümüş, Üzlifat 455
 Özlü, Can 70
 Öztaşkın, Muradiye xxi
 Öztürk, Hüseyin Sami 317
- Pakhymeres 322
 Pakourianos, Sebastos Gregorios 446
 Palaiologos, Andronikos, II (İmparator)
 534
 Palaiologos, Mikhael, VIII (İmparator)
 166, 174, 322, 534
 Palaiologos Hanedanı 451 Palama 513
Palgrave Atlas of Byzantine History 148
 Palmas 339
 Pammakaristos Kilisesi 279, 281, 476
 Pamphylon *b.kz.* Uzunköprü
 Panagia Arakiotissa Kilisesi 473
 Panagia Kilisesi 238
 Panagia Kosmosoteira Manastırı 432
 Panagia Parigoritissa Kilisesi 272
 Panagia Phorbiotissa Kilisesi 473
 Panaretos, Mikhael 530, 532, 534, 538,
 544, 549
 Kronik 531, 532
 Panayiotakis, Nikolaos 544
 Pantelleria Adası 145
 Pantokrator Manastırı 44, 431, 445
 Pantokrator Sarnıcı 208
 Papadopoulos, Abraham 536
 Papadopoulos-Kerameus, Athanasios 388,
 389
 Paphlagonia 193, 318, 320, 321, 338, 389,
 390
 Parion 193, 418
 Paris 388
 Parlasan (Parnassos) 234
 Part İmparatorluğu 289
Paskalya Vakayinamesi 4
 Patara 187
 Patara Hurmalık Hamamı 187
 Patrokleia 341
 Paulos (Aziz) 352
 Paulos (Piskopos) 324
 Pegai Sarayı 383
 Pekan 513
 Peker, Müjde 453
 Pennsylvania Üniversitesi Arkeoloji ve
 Antropoloji Müzesi 10
 Pera Müzesi 418
 Perateia 534
 Pereiaslav Khmelnytskyi 440, 448, 449
 Pergamon 462, 482
 Perge 411, 412
 Peribleptos Kilisesi 276, 278, 279

- Perikle 65
 Perikle Heroon'u 65
 Peristera (Kuştul) Manastırı 542
 Pertan, Esra 351
 Peschlow, Urs 26
 Petritzonitissa Manastırı 446
 Petros (Aziz) 352
 Petros (Spathharios ve Dioiketes) 334
 Peygamber İlyas Kilisesi 279, 280
 Pharos Şapeli 444
 Pharsala 513
 Phaselis 52, 191
 Philadelphia (Alaşehir) 395
 Philippi "Extra Muros" Bazilikası 260
 Philippides, Khrysanthos 537
 Philippos, II (Kral) 32
 Philotimos (Piskopos) 339
 Phokas 341
 Phokis 441
 Photios (Patrik) 376-392, 394, 399, 400
 Phrygia 243
 Phrygia Pacatiana 396, 400
 Piravendi (Diava) 513
 Pirenne, Henri 8
 Pirti 513
 Pisidia Antiokheia 259
 Pithia 184
 Plinius (Genç) 320
 Pliska 413
 Plovdiv 446
 Podantos 234
 Polonya xx, 310
 Pompeius 104
 Pontos 339, 390, 400, 540
 İç Pontos 390, 400
 Pontos İmparatorluğu 234, 319
 Portus Theodosiacus *bkz.* Theodosius
 Limanı
 Pratt, Pamela 219
 Prigent, Vivien 149, 433, 434
 Princeton Üniversitesi 8
 Prinkipos Adaları (Prens Adaları) 144
 Priştine 31
 Prodomos, Theodoros 527
 Prokopios 13, 184, 332
 Savaşlar 13
 Promakhos 28
 Prost, Henri 168
 Psellos 491
 Pseudo-Symeon 378, 384
 Ptolemaion Kilisesi 68
 Ptolemaios Hanedanı 65
 Puglia 149, 413
 Purcell, Nicholas 147
 Puthil 521
 Radoalt 381
 Ragıp Gümüşpala Caddesi 168
 Rapti, Ioanna 547
 Rauh, Nicholas 125, 137
 Ravenna 258
 Regling, Kurt 377
 Byzantinische Bleisiegel II 377
 Ren Nehri 411
 Restle, Marcell 220-222, 238
 Rethymnon 511
Revue des études byzantines 541
 Rhaidestos (Tekirdağ) 444
 Rhegion Hamamı 187
 Rhoby, Andreas 330, 331
 Rhossos 292
 Rice, David Talbot 546
 Rice, Tamara Talbot 546
 Riegl, Alois 7
 Roma 5, 12, 150, 154, 290, 385
 Roma İmparatorluğu 3, 7, 9, 11, 12, 17,
 32, 51-55, 61, 62, 70, 93, 94, 129,
 140, 159, 161, 180, 182, 319, 342,
 549
 Batı Roma İmparatorluğu 11
 Romanos, III (İmparator) 185
 Romanya 7
 Rosenqvist, Jan Olof 545
 Rostovtzeff, Michael I. 8
 Rott, Hans 82, 218, 221, 238
 Ruben, I (Kral) 298
 Rumeli 508
 Russell Trust Vakfı 546
 Rusya 44, 507
 Sadberk Hanım Müzesi 437
 Sagalassos 188
 Saimbeyli/Gedeme 238
 Sakız Adası 260
 Salamis Peristeria Mağarası 462
 Salihoğlu, Hüseyin 536
 Samaria 462
 San Giovanni di Sinis 152

- Saner, Turgut 304, 306
 Sangarios 321
 Santabarenos, Theodoros 382-384
 Sarayburnu 160, 166, 169
 Sardeis 260, 411, 412, 462, 464
 Sardeis EA Kilisesi 261
 Sardinya xx, 144, 146-150, 152-156
 Sarıbeyoğlu Mustafa 458, 460
 Saros (Seyhan) Nehri 296
 Saruhan Bey 459
 Saruhanoğulları Beyliği 460
 Sasa Bey 460
 Sasani Devleti 234, 293
 Savvides, Aleksios 542
 Scaliger, Joseph Justus 13
 Scardina, Audrey 70
 Schilbach, Erich 419
 Schlumberger 356, 397
 Schulze-Dörrlamm, Mechthild 414
 Scythopolis 190, 407
 Sebasteia 107, 234, 235
 Sebeos 144
 Seibt, Werner 352, 363
 Selanik xi, 112, 194, 273-281, 283, 441, 451, 479, 509, 511, 512, 515
 Selçuk 460
 Selçuklu Devleti 104, 112, 113, 117, 118, 244, 321, 508
 Seleukeia (Silifke) 128, 132, 234, 314
 Seleukos Krallığı 296, 297
 Senato Sarayı 29
 Septimius Severus (İmparator) 161
 Sergios (Aziz) 98
 Sergios 378, 379
 Severin, Hans-Georg 82
 Shepard, Jonathan 5
 Shukurov, Rustam 541
 The Byzantine Turks, 1204-1461 541
 Velikiye Komniny i Vostok 541
 Sırbistan 272, 280, 284
 Sicilya xx, 145-147, 149-151, 155, 358
 Side 191, 411
 Simmons 385
 Sinan Paşa 511
 Sinanoğlu, Suat 509
 Sinekkale 129
 Sinop 533, 539
 Sinop Cezaevi 539
 Sion Manastırı 86, 87, 89, 95, 97, 98, 100
 Sirkeci 167
 Sistina Şapeli (Cappella Sistina) 28
 Sivas bkz. Sebasteia
 Skepe Manastırı 381
 Smirnov, Jacob 218
 Sofu 513
 Soğanlıdere Karabaş Kilisesi 473
 Sokrates (Aziz) 311, 312
 Soterios Philanthropos Kilisesi 171, 172
 Soudena 512
 St. Apollinare in Classe 258
 St. Petersburg 378, 433, 544
 Stathakopoulos, Dionysios 547
 Stephanos (Aziz) 98
 Stephanos (Kouboukleisios ve Klirikos) 379, 383
 Stephanos (Piskopos) 324
 Štip 278
 Stroumitza Eleousa Manastırı 447
 Strzygowski, Josef 218, 238
 Stuttgart 536
 Subaşı bkz. Üskübü (Skupi)
 Sultan Sarnıç 200, 208
 Sura 260
 Suriye 7, 108, 151, 183, 190, 314, 410, 532
 Süleyman Çelebi 509
 Sümela Manastırı 542
 Sümertaş, Firuzan Melike 346
Symbolae Osloenses 8
 Synaksarion 392
 Şah-ı Sattat 520, 521
 Şahin, Hamdi 455, 456
 Şapur (Kral) 289, 290
 Şedithüyük (Aspona) 234
 Şehit Basiliskos Kilisesi 108
 Şerefiye Sarnıcı 204
 Şerifaki, Kerim. 455
 Şeyh Murat Mescidi 206
 Tacitus (İmparator) 290
 Tafel, Gottlieb Lukas Friedrich 530
 Tahtalimanı (Palaiai) 128
 Talay, İstemihan 227
 Tamar (Kraliçe) 529
 Tanton, Matthew 547
 Tarsus 290, 291
 Tarsus Çayı 293

- Taşkent 314
 Taşkun Kale 462
 Taşoz Adası (Thasos) 138
 Taşucu Körfezi xix, 121-125, 128, 129, 134, 135, 140, 141
 Tatbul, Mustafa N. 112
 Tavium 332
 Tebriz 535
 Tecer Dağı 234
 Tekin, Şehmuz 375
 Tellioglu, İbrahim 531, 546
 Kommenosların Karadeniz Hakimiyeti: Trabzon Rum Devleti (1204-1461) 546
 Tesalya 512-514, 516
 Tetrasyon Evi 188
 Thaddeus (Aziz) 391
The Cambridge Ancient History 4, 5, 10
The Cambridge History of the Byzantine Empire, c. 500-1492 5
The Early Byzantine Historians 4
The Oxford Handbook of Late Antiquity 10
 Themistios 339
 Theodora (İmparatoriçe) 379, 389, 392
 Theodoros (Aziz) 98, 312, 373
 Theodoros (Droungarios) 334
 Theodoros (Piskopos) 190
 Theodoros 144 (İmparator Herakleios'un oğlu)
 Theodoros 341, 342 (Bithynialı)
 Theodoros, I (Piskopos) 324, 383
 Theodoros, II (Piskopos) 324
 Theodosius Limanı 346, 347, 350, 356, 423
 Theodosius, I (İmparator) 33, 320, 346, 347
 Theodosius, II (İmparator) 43, 161, 162, 173, 289, 290, 292
 Theogenios 24
 Theophanes 321, 382, 390
 Theophanes Continuatus 378
 Theophiletos (Olympos Piskoposu) 53
 Theophilos (İmparator) 166, 173, 244, 406
 Theophylaktos (Patrik) 391, 400
 Theotokopoulou Caddesi (Selanik) 194
 Theotokos Kekharitomene Manastırı 448
 Thierry, Michel 219
 Thierry, Nicole 219
 Thomas, Georg Martin 536
 Thrakesion 395, 396, 400
 Tımrırlı, Fatih. 131
 Tırhala 513
 Tiberios, III (İmparator) 166
 Tiberius, II (İmparator) 355
 Tieion (Tios) 318-322, 333, 335-337, 343, 344
 Tille 462
 Timur 322
 Tire 460
 Tiren Denizi 150, 152
 Tokat xx, 103, 118, 389, 390, 392, 399, 400
 Tokat Arkeoloji Müzesi 375, 376, 389
 Tokat Kalesi 519
 Tokul (köy) 261
 Tomarza Panagia 258
 Topkapı Sarayı 186
 Torbalı 264, 453
 Toros Dağları 234, 289, 294, 298, 299
 Orta Toroslar 302
 Trabzon xi, 529-533, 535-537, 540, 541, 543, 545-550
 Trabzon Ayasofya Kilisesi 537, 546, 547
 Trabzon İmparatorluğu xxi, 321, 529-535, 537-545, 547-550
 Traianus, Marcus Ulpius (İmparator) 33, 320, 323
 Trakya xi, 95, 197, 399, 410, 430, 431, 438, 450, 451
 Doğu Trakya 399, 400, 431
 Transeptli Bazilika (Korykos) 313, 314
 Treadgold, Warren 4
 The Early Byzantine Historians 4
 Trikala 513
 Tsangadas, Byron C. P. 160
 Tufan Karasu Koleksiyonu 437
 Tulunay, Elif Tül 453, 455
 Tuna Nehri 7
 Turan, Dilara Şen 429
 Turan, Osman 519
 Turant Dağı 85
 Turhan Bey 513
 Turner, Alex 137
 Turner, Sam 130, 131
 Tuz Gölü (Tatta Limne) 234
 Tuzkaya, Emir 375
 Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü 418

Türk Tarih Kurumu 531, 540, 547
 Türkiyevii-xix, xxii, 31, 46, 47, 122, 123,
 142, 226, 240, 303, 318, 376, 408,
 417, 450, 453, 508, 533, 544, 547

Türkyılmaz, Zeynep 547
 Tzymiskēs, Ioannes I (İmparator) 432

Ukrayna 440, 448, 449
 Ulpiana xix, 31-36, 39, 43-46
 Ulpiana Vaftizhanesi 37, 39, 43
 Unkapanı 168, 169
 Uppsala 531
 Uspenski, Feodor İvanoviç 538, 539, 543-545
 Uyar, Nail 375
 Uysal, Gülfem 230
 Uytterhoeven, Inge 70
 Uzunçarşı 430
 Uzunköprü 430

Üçayak 129
 Üçburgu 337
 Ürdün Vadisi 407
 Üskübü (Skupi) 236
 Üsküdar 6

Valens (İmparator) 197, 234
 Valentinianus, Flavius, I (İmparator) 457
 Valentinianus, III (İmparator) 332
 Valla, Lorenzo 11
 Vardar 510
 Varinlioğlu, Günder 130, 131
 Vasiliev, Alexander Alexandrovich 15, 529
 Vatikan 29, 393
 Vazelon Manastırı 538, 542, 543, 549
 Vefa Kilise Camii 278, 279
 Veglery, Alexander 354, 355, 357, 363, 364, 378
 Venedik 153, 503, 509, 510, 530, 531
 Verdön, İrem 304
 Verzone, Paolo 261
 Via Egnatia 431
 Vidinli Tefrik Paşa Caddesi Sarnıcı 205
 Vijani 513
 Viranşehir 219, 236
 Viyana Bilimler Akademisi 294
 Vlanga Bostanları 346
 Vlattanadon Manastırı 441
 Voltaire 14

Votsas Manastırı 512
 Vristani 513
 Vroom, Joanita 488
 Vryonis, Speros 107, 114, 116, 117, 541
 Vulcanius, Bonaventura 13

Walmsley, Alan 151
 Ward-Perkins, Bryan 16
 Wassiliou-Seibt, Alexandra 346
 Whitehouse, David 478
 Whittow, Mark 5
 Whyte, William 275
 Wickham, Christopher 148
 Wiegand, Theodor 160, 310
 Winfield, David 539, 540
 Wohmann, Rick 125
 Wolf, Hieronymus 13
 Wulf-Rheidt, Ulrike 294

Xylourgou Manastırı 447

Yahya (Vaftizci) 98
 Yakınoğlu 6
 Yakub Bey (Birinci) 460
 Yanıkhan 134
 Yanya (Ioannina) 511, 512
 Yavuz, Alper Y. 455
 Yavuz, Celalettin 531
 Yaz, İlkunur 375
 Yedikule 179
 Yegül, Fikret 181, 182, 185, 194, 195
 Yeni Cami 178
 Yeni Cami Hünkâr Kasrı 178
 Yenice 510
 Yenikapı 111, 169, 173, 178, 346, 423
 Yenikapı Limanı 175
 Yenikapı/Theodosius Limanı Kazısı xx, 345, 348, 423
 Yenikler, Seda Sicimoğlu 271
 Yeniköy Mahallesi 217
 Yenişehir bkz. Larissa
 Yenişehir Kapı 23, 24
 Yerebatan Sarnıcı 208
 Yeşilirmak 105, 108
 Yıldırım, Şahin 317, 334, 344
 Yinanç, Mükrimin Halil 519
 Yozgat 113, 234
 Yugoslavya 33
 Yumurtalık 292

- Yunanistan 7, 14, 190, 194, 259-261, 441, 512, 537
Yusuf Bey 513
Zachariadou, Elizabeth A. 541
 “Noms coumans à Trébizonde” 542
 “Trabzon’da Kuman Adları” 541
 “Trebizond and the Turks (1352-1402)” 542
Zacharias 379, 381
Zacos, George 354-358, 363, 364, 370, 377, 378, 392, 393, 397, 440, 442, 450
 Byzantine Lead Seals 354, 357, 363, 377, 392
Zagoria 512
Zak’aria 391, 400
Zanini, Enrico 149
Zarko 513
Zeniketes 52
Zeno (İmparator) 133, 302, 313-315
Zenobia (Kraliçe) 290
Zenonopolis xx, 301-314
 Zenonopolis Kilisesi 303-309, 313-315
Zetuni 513
Zeugma 411
Zeus 343
Zeuxippus Hamamları 185
Zeyrek (Pantokrator) Sarnıcı 203, 209
Zeytin Mevkii 99, 100
Zeytinli Bahçe 462
Zoilos (Piskopos) 339
Zonaras 13
Zonguldak 318

Türkiye’de 1990’lı yılların sonunda itibaren ivme kazanan Bizans çalışmaları, yeni açılan yüksek lisans programları ve araştırma merkezlerinin yanı sıra sayısı artan konferanslar ve akademik yayınlar ile günümüzde çok daha geniş bir kitleye hitap etmektedir. Bu artan çeşitlilik karşısında Bizans tarihi, sanat tarihi ve arkeolojisi alanlarında yapılan güncel çalışmaların paylaşılacağı ortak bir platformun eksikliği son yıllarda iyice görünür bir hal almıştır. Elinizdeki kitap, Boğaziçi Üniversitesi Bizans Çalışmaları Araştırma Merkezi’nin bu eksikliği gidermek amacıyla 2016 yılında düzenlediği “Türkiye’de Bizans Çalışmaları: Yeni Araştırmalar, Farklı Eğilimler” başlıklı konferansın sonucunda ortaya çıkmıştır.

Giriş yazısı ve 30 makaleden oluşan kitapta, son yıllarda Bizantoloji dalının farklı disiplinlerinde yazılı, sanat tarihsel ve arkeolojik kaynaklar ışığında yürütülmüş çalışmalardan zengin bir seçki 7 ana bölüm altında sunulmaktadır. Anadolu coğrafyası maddi kültürünün analizinin öne çıktığı makalelerde, birincil kaynak kullanımı ve malzeme sınıflandırma temelli farklı metodolojik soru(n)lar irdelenirken, bir yandan da özellikle kent, kırsal alan, adalar, deniz ve peyzaj çalışmaları gibi sahalardaki yeni araştırmalara yer verilmektedir. Geç Antikçağ’dan Ortaçağ’a ve Bizans’tan Osmanlı’ya geçiş temasının vurgulandığı kitabın ilk ve son bölümleri ise, Türkiye’de Bizantologların devamlılık ve değişim perspektifine olan özel ilgisini göstermektedir.

Doç. Dr. Koray Durak Boğaziçi Üniversitesi Tarih Bölümü’nde 2008 yılından beri Bizans tarihi, Geç Antik Çağ ve orta Bizans dönemi edebiyatı ve Ortaçağ’da Akdeniz tarihi konularında ders vermektedir. Yayımlanmış eserlerinden bazıları: Engin Akyürek ile birlikte editörlüğünü yaptığı *Bizans Döneminde Anadolu* (2021); “Commercial Constantinople,” *Cambridge Companion to Constantinople*, yay. haz. S. Basset (2022).

Prof. Dr. Nevra Necipoğlu 1990 yılından beri ders verdiği Boğaziçi Üniversitesi’nde 2015’ten bu yana Bizans Çalışmaları Araştırma Merkezi’nin müdürü olarak görev yapmaktadır. Çok sayıda makalesinin yanı sıra yayımlanmış bazı kitapları: *Byzantium between the Ottomans and the Latins: Politics and Society in the Late Empire* (2009); editörlüğünü yaptığı *Byzantine Constantinople: Monuments, Topography and Everyday Life* (2001) ve Paul Magdalino ile birlikte hazırladığı *Trade in Byzantium. Papers from the Third International Sevgi Gönül Byzantine Studies Symposium* (2016).

Doç. Dr. Tolga Uyar 2015 yılından beri Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi Sanat Tarihi Bölümünde Bizans Anabilim Dalı’nda görev yapmaktadır. Yakın tarihli yayınlarından bazıları: editörlüğünü Nikos Kontogiannis’le birlikte yaptığı *Space and Communities in Byzantine Anatolia, Papers from the Fifth International Sevgi Gönül Byzantine Studies Symposium* (2021) ve “Carving, Painting, and Inscribing Sacred Space in Late Byzantium,” *Architecture and Visual Culture in the Late Antique and Medieval Mediterranean: Studies in Honor of Robert G. Ousterhout*, yay. haz. V. Marinis, A. Papalexandrou ve J. Picket (2021).

